Наукове Товариство ім. Шевченка

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Словникова частина

5

Видавництво „Молоде Життя“

Shevchenko Scientific Society, Inc.

ENCYCLOPEDIA OF UKRAINE

in 2 Volumes

Responsible Editor Prof. Volodymyr Kubijovyč, Ph. D.

Volume II/5

Paris — New York
1966

Printed by „LOGOS“ G.m.b.H., Munich

М

Місто (продовження ст. з четвертого тому).

Після 1940 р. У 1941—45 рр. чимало М. було знищено, а їхнє населення зменшилося приблизно до 60% порівняно з 1940 р. (див. ЕУ 1, стор. 154—55). Довоєнний стан людности М. відновився на поч. 1950-их рр. і відтоді вже постійно зростав та сягав в УССР на поч. 1964 р. до 22,5 млн, а на всіх укр. землях до 27 млн. Разом з цим цілковитої зміни зазнав нац. склад людности М. в наслідок війни (знищення жидів німцями, виїзд поляків) і напливу до М. українців (з сіл), а ще більше росіян.

Упродовж 1945—50 рр. для відбудови зруйнованого госп-ва УССР до М. наїхало багато росіян, бо укр. техн. та госп.-адміністративних кадрів і навіть фахових робітників бракувало — частина їх згинула в роки терору перед війною, значна частина пропала під час війни або не повернулася з евакуації та з еміґрації. Зокрема напливав чужонац. елемент із сходу до зах.-укр. М. на місце поль. і жид. фахівців і робітників, напр., до нафтової пром-сти, на новозбудовані автобусний та ін. зав. Львова (лише протягом 1946—48 рр. 2 000 родин за офіц. даними). Про наявність політ. мотивів у цій іміґрації росіян до М. України свідчить, що в них поселилося також багато демобілізованих рос. офіцерів та ветеранів війни, що зайняли посади зокрема в сер. адміністративному апараті й пізніше перевезли свої родини.

Також і після 1950 р. на Україні ще відчувається деяка нестача місц. фахових кадрів, тим більше, що певну кількість їх Москва висилає на працю поза межі УССР. Тому ще й нині до УССР прибувають переселенці з Росії та осідають назавжди в М., хоч за останній час наплив їх зменшується. Поруч з цим, впродовж повоєнного періоду й далі напливають українці до М. із сіл та м-ок, при чому поступово цей наплив збільшується, бо попит на робочу силу в М. УССР безперервно великий; зусилля влади обмежити та контролювати наплив людности до М. пашпортною системою і припискою допомагає лише частково. Змагання за помешкання, побутові обслуги, кращі місця праці й далі в М. гостре, хоч на відміну від передвоєнного стану тепер українцям доводиться конкурувати гол. ч. з росіянами та поміж собою, а не з жидами та поляками, як раніше. Хоч серед міськ. населення українці тепер мають більшу вагу, ніж перед війною, русифікація М. зробила помітний поступ завдяки наявності сильної рос. меншини та урядовій політиці. Більшість сер. шкіл та майже всі вищі школи в М. провадять навчання рос. мовою, рос. мова панує в міськ. культ.-побутових закладах, в урядових та ін. установах, а також і на вулицях центр. М.

Сучасне розміщення М. Зростання населення М. і с. м. т. УССР (в млн і в % до всього населення) видно з таблиці:

Роки:	млн	%
1897	4,4	16,0
1913	6,8	19,4
1926	7,5	19,8
1. 1. 1940	13,6	33,6
1945	8?	27?
1956	15,9	39,2
15. 1. 1959	19,1	45,6
1. 1. 1964	22,5	50,4

У 1965 р. УССР нараховувала 365 М. і 846 с. м. т. (1959 р. — 332 і 744). За своїм значенням М. поділяються на респ. (в

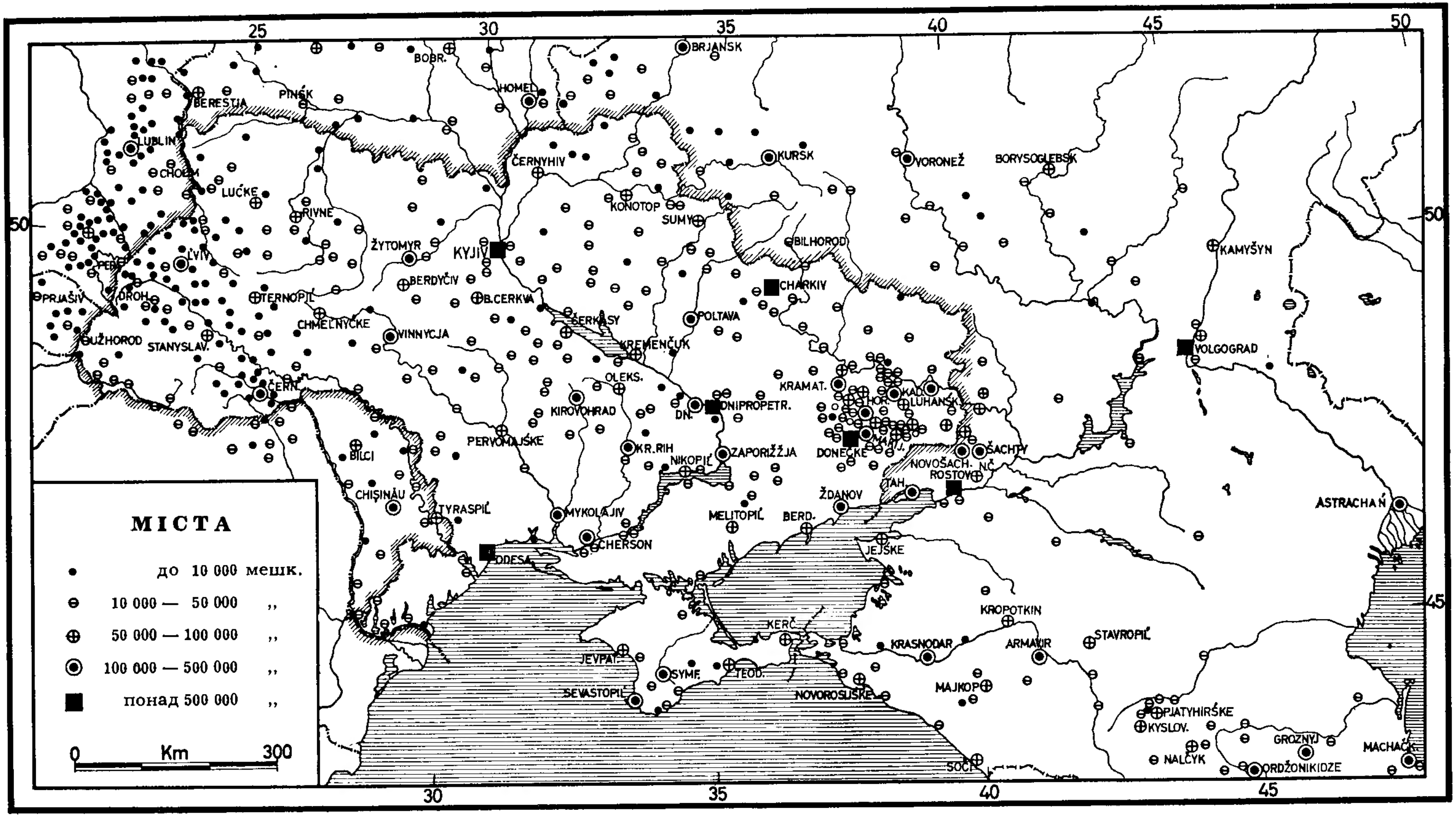

Міста на Україні в 1959 р.

В. Кубійович

УССР — Київ і Севастопіль), обл. (111) і районового (252) підпорядкування.

На всіх укр. землях у 1964 р. жило 27 млн міськ. людности (46% всієї; ч. приблизні) в 435 М. і 925 с. м. т.

Ч. місьн. поселень збільшилося (й збільшується) ще й тому, що змінюються критерії, за якими оселі вважаються М. чи с.м.т.; з 1956 р. в УССР вважаються М. такі оселі, що мають понад 10 000 меш; с.м.т. і роб. селища повинні мати не менш 2 000 меш., з яких більше, ніж 60%, зайняті поза сільс. госп-вом (в обох випадках дозволяються винятки; критерії для визначення М. і с.м.т. в РСФСР і в ін. сов. респ. дещо відмінні).

Величина всіх місьн. поселень в УССР і ч. меш. в них на 1939 і 1959 рр. такі:

Групи М. і с. м. т. за ч. населення	ч. М. і с. м. т. 1939	ч. М. і с. м. т. 1959	меш. в них в млн 1939	меш. в них в млн 1959
до 20 тис.	620	936	4,0	6,0
20—50 ,,	72	91	2,2	2,8
50—100 ,,	21	25	1,5	1,9
100—500 ,,	16	19	3,1	4,3
понад 500 ,,	4	5	2,8	4,1
Разом	733	1 076	13,6	19,1

Розвиток найбільших М. України такий (в тис.):

Роки	1860	1897	1926	1939	1.I.1964
Київ	71	248	514	847	1 292
Харків	50	174	417	833	1 048
Донецьке	—	28	106	466	836
Одеса	114	404	421	602	721
Дніпропетровське	19	120	234	527	755
Запоріжжя	4	19	56	282	529
Львів	70	160	310	340	487
Кривий Ріг	—	15	31	189	436[1]
Макіївка	—	—	79	242	381[1]
Краснодар	8	66	163	193	343[1]
Горлівка	—	—	23	181	293[2]
Жданів	6	31	49	222	284[2]
Луганське	6	20	72	215	323

[1]) 1961 р. [2]) 1959 р.

Фактично у великих М. живе значно більше населення, бо чимало осель, положених поблизу них, зливаються з ними в одне госп. і культ.-побутове ціле (М. сателіти або супутники). Разом з ними існують на Україні 4 міські аґльомерації, що нараховують понад 1 млн меш., 6 з ½ — 1 млн меш. (оцінки на 1964 р.): Донецьке — Макіївка (1,7 млн), Харків (1,6), Київ (1,5), Дніпропетровське (1,15), Горлівка — Єнакієве (0,8), Одеса (0,8), Кадіївка — Алчевське (0,7), Запоріжжя (0,6), Кривий Ріг (0,6), Львів (0,55).

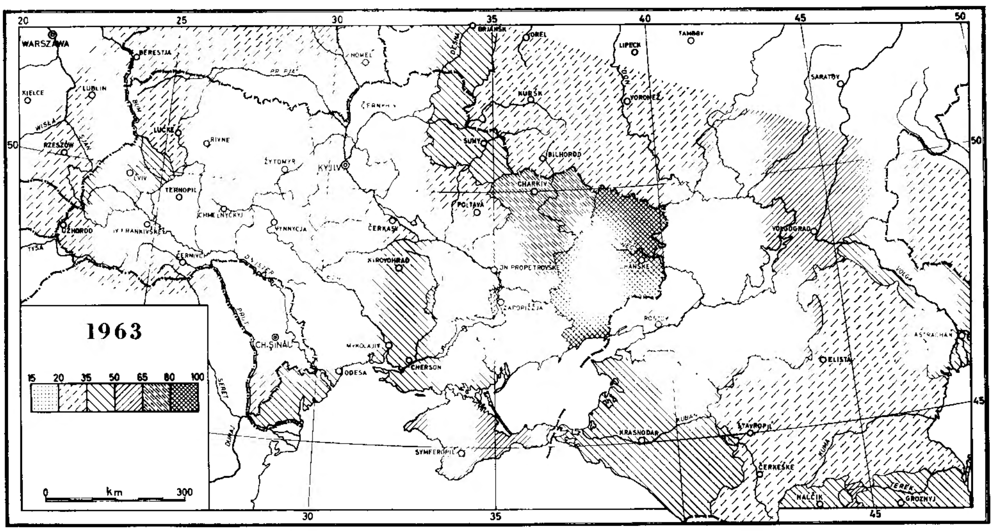

Міська людність у % до всієї людности

Щораз більше населення живе у великих М. – понад 100 000 меш., як це й видно з таблиці (а — ч. М.; б — їх населення в млн):

1860 а	1860 б	1897 а	1897 б	1926 а	1926 б	1939 а	1939 б	1959 а	1959 б
1	0,1	5	1,1	7	2,1	20	5,9	24	8,4

1926 р. в М. УССР, що мали понад 100 000 меш., жило 5,5% всього і 28% місьн. населення, числа на 1940 р.: 14,5 і 44%, 1959 – 20 і 44% (в РСФСР – 27 і 52%, у Польщі — 20 і 46%, в ЗДА — 28 і 45%). В кін. 1950-их рр. на Україні появилися перші мільйонові М.

До кін. 19 в. М. України були назагал розміщені пропорційно до густоти населення. Більше значення мали ті з них, які, завдяки корисному геогр. положенню, зокрема на пограниччі різних геогр. країв, стали осередками більшої території (див. ЕУ 1 стор. 179). Тому аж до 1914 р. найбільше місьн. людности нараховувала надморська Україна, а Одеса була найбільшим М. Нині розміщення місьн. людности нерівномірне. Воно становить найбільший відсоток у Донбасі (85,7% всього населення), у Дніпровському пром. р-ні (65,5%) і в Кривому Розі (69,4%), найменше в зах. Лісостепу (у Вінницькій обл. 19,3%, числа на

1964 р.). Подробиці — див. карти, *Донецький басейн* (572—73 стор.).

Деяке уявлення про екон. характер М. України дає перепис 1959 р. За ним, основним зайняттям міськ. населення є пром-сть разом з будівництвом, транспортом і зв'язком — 59,3% (1926 р., хоч чисел не можна точно порівнювати, — 32,5%), 8,4% (17%) працювало в сіль. госп-ві, 7,8% (7,4%) у торгівлі й нар. харчуванні, 19,7% у невиробничих галузях, 4,8% — в інших. Докладніше див. *Міське господарство*.

Національні відносини. М. України мали віддавна різнонац. характер, хоч заг. до 19 в. переважала укр. людність. З 13 в. до М. прибували в більшій кількості вірмени й німці, з 14 в. жиди і поляки, з кін. 18 в. – росіяни. Стан посідання панівних націй – поляків і росіян збільшувався ще через асиміляцію українців. Тому до 1940 р. М. на Зах. Україні мали укр.-поль.-жид. характер, на Правобережжі і зах. Степу — укр.-жид.-рос., на Лівобережжі, сх. Степу й Кубані — укр.-рос., на Буковині – укр.-жид.-нім.-рум., на Закарпатті – укр.-жид.-угор. (у 1920-30-их рр. також чес.). Зокрема неукр. характер мали великі М. До цього треба додати, що більшість жидів і частина українців говорили мовою панівних народів рос. чи поль. Ще слабший був стан посідання українців з екон. погляду. Докладніше див. ЕУ 1, стор. 158.

Сучасний нац. склад М. УССР за переписом з 1959 р. і порівняння з 1926 р. (% в дужках) видно в таблиці:

Усе населення	у 1 000 19 147	у % 100,0
в тому ч.:		
українці	11 782	61,5 (41,3)
росіяни	5 726	29,9 (22,2)
жиди	810	4,2 (24,4)
поляки	163	0,9 (6,5)
інші	666	3,5 (5,6)

1959 р. в М. УССР жило 36,8% всіх українців, у 1926 р. тільки 10%, з усіх росіян в УССР жило 1959 р. 81% у М. (в усьому СССР — 58%), 1926 р. тільки 46%.

Прикладом змін нац. відносин є Київ і Львів (у відсотках; для Львова ч. приблизні):

	Київ		Львів	
	1926	1959	1931	1959
українці	42,1	60,1	16,3	60
росіяни	24,1	23,0	—	27
жиди	27,2	13,9	31,9	6
поляки	2,7	0,8	50,0	4
інші	3,9	2,2	1,8	3
разом	100,0	100,0	100,0	100

За переписом з 1959 р. склад населення М. УССР і Києва (в дужках) за мовою такий:

	в тис.	в %
українська	10 164	53,1 (43,6)
російська	8 487	44,3 (53,6)
інші	496	2,6 (2,8)
разом	19 147	100,0 (100,0)

Обличчя й будівництво М. На сучасне обличчя М. впливають гол. рельєф, іст. минуле і госп-во. Рельєф території якогось М. впливає на його плян, зокрема на мережу вулиць. До найкраще розташованих М. належать М., положені на правих, високих берегах рік (напр., Київ) і ярах (Кам'янець Подільський), на горбах (Львів), на Кримському півд. і Чорноморському кавказькому берегах, у підніжжя Карпат і Кавказу.

Іст. минуле відбивається порівняно рідко на сучасному обличчі М., бо більшість їх виникла в новіші часи, а старі М. зазнали знищення під час воєн. З більших М. лише у Львові збереглося майже без змін старе М. (14—16 вв.), у менших — у Кам'янці Подільському, Замості, Жовкві й т. д. В ін. М. (м. ін. і в Києві) слідами минулого є тільки окремі архітектурні пам'ятки, гол. церкви.

М. кол. Гетьманщини (з 17 в.), а ще більше Слобожанщини, Степу й Кубані (18—19 вв.) мають здебільша правильний плян з однотипними будинками за урядовими зразками (царський указ з 1768 р.), див. пляни *Дніпропетровського*, *Краснодару* і *Одеси*. Це стосується і до нових дільниць давніх М., посталих у другій пол. 19 і на поч. 20 вв. Всі більші М. відзначалися великим контрастом між щільно забудованими центр. р-нами (60—80% площі) з модерним виглядом і занедбаними периферіями. Малі М. своїм обличчям здебільшого мало різнилися від сіл, хоч майже завжди мали в центрі ринки (див. плян м-ка Кути, ЕУ 1, стор. 182 і світлину сусідньої Вижниці – ЕУ 2, стор. 247). Найзанедбанішими були робітничі селища в Донецькому (ЕУ 2, стор. 572) і Криворізькому басейнах (ЕУ 2, стор. 1 170–71). Відмінне обличчя мали тат. М. в Криму (ЕУ 2, стор. 1 178).

Роки першої світової війни й революції затримали будівництво М., зокрема великих. Пізніше, аж до 1940 р., попри будови нових М. у Донбасі і Дніпровському пром. р-ні, збільшення житлового фонду не дорівнювало зростанню населення М. (1917 р. на особу припадало 7,1 $м^2$ житлової площі, 1941 р. лише 4,5; законна норма з 1928 р. - 8,6 $м^2$); також незадовільне було їхнє впорядкування. Багато М., зокрема в Донбасі й Дніпровському пром. р-ні, забудовувалися цілком хаотично.

Після руйнації М. у 1941—44-их рр. довоєнний житловий фонд був віднов-

лений до 1951 р.; 1963 р. т. зв. «заг.» (див. стор. 681) житлова площа в М. УССР становить 237,8 млн $м^2$, так що на одного меш. припадає по 10,6 $м^2$ (за законом повинно бути 13,6 $м^2$); у Києві припадає 10,8 $м^2$ (1956 лише 7,8), у 5 найбільших М. УССР — 10,1 (у Москві — 10,8, у ЗДА — бл. 16 $м^2$). Розбудова М. відбувається більш пляново, ніж до війни, зокрема з 1955 р. (постанова уряду СССР). У повоєнний час відбудовано за новими плянами знищені М. (Севастопіль, Одеса, Київ, Харків, Полтава, Чернігів, Тернопіль та ін), виникли нові житлові квартали за стандартно виробленими плянами т. зв. мікрорайонів, з відносно добрим озелененням та побутовим упорядкуванням. Див. докладніше *Житлова проблема,* а також гасла, присвячені більшим М. та *Донецький басейн.*

Хоч великі М. України мали неукр. більшість і укр. життя було в них придушене росіянами чи поляками, все ж вони відогравали, починаючи з другої пол. 19 в., вирішальну ролю в розвитку укр. п о л і т. і н а ц.-к у л ь т. ж и т т я. М. були осередками укр. політ. рухів, партій, у них працювали політ. діячі і формувалися осередки дії, що мали свій вплив і на малі М. та укр. село, яке було скорше людською базою укр. руху, але не його диспозиційним центром. Ролю каталізаторів укр. політ. і нац.-культ. життя у 19—20 вв. відогравали насамперед гол. М. іст. країв: Київ, Харків, Львів, Чернівці, Ужгород, а також Полтава, Чернігів, Катеринослав, Одеса, Катеринодар, Луцьке, Холм, Пряшів та ін., врешті чужі М. — столиці держав, під пануванням яких перебували укр. землі. З 1917 р. гол. М. стали осередками укр. державности, менші — центрами місц. адміністрації.

Важливими наук. осередками були Харків, Київ, Львів, Одеса з існуючими в них впродовж 19 в. ун-тами; пізніше університетськими М. стали Чернівці, Дніпропетровське, Ужгород, Донецьке; десятки М. мають ін. високі школи й наук. установи. В кін. 19 в. Львів став осідком Наук. Т-ва ім. Шевченка, у 1907 Київ Укр. Наук. Т-ва, а з 1918 р. Укр. Академії Наук. Видатну ролю мали М. в розвитку укр. літератури, театру й ін. ділянок мистецтва й зокрема укр. видавничого руху; по М. виникли численні бібліотеки й музеї. М. Правобережжя (особливо в першій пол. 19 в.) були також осередками польс. (Київ, Крем'янець, Житомир та ін.) і жид. культури. Важливим центром польс. культури (зокрема науки й освіти) в 19—20 вв. був Львів.

Архітектурне обличчя М. збагатилося багатьма будівлями й мист. пам'ятками (докладніше про окремі М. як центри науки й культури див. *Київ, Львів, Одеса, Полтава, Ужгород, Харків, Чернівці* та ін.).

Див також *Місцева промисловість, Міське господарство, Міське самоврядування, Міщани.*

Література: А н т о н о в и ч В. О городах в Юго-Западной России по актам 1432—1798 г. К. 1870; Л а з а р е в с к и й А. Описание Старой Малороссии. I—III. К. 1888—1902; Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. тт. 1—10. Л.-К. 1899—1937; Г р у ш е в с ь к и й М. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси. Руська Іст. Бібліотека, тт. XXIII—XXIV. Л. 1904; С е м е н о в - Т я н ш а н с к и й В. Город и деревня в Европейской России. П. 1910; К л и м е н к о П. Місто й територія на Україні за Гетьманщини (1654—1764). ЗІФВ УАН, кн. VII—VIII. К. 1926; Ш а п о в а л М. Місто й село. Зб. Суспільство, кн. III—IV. Прага 1926; В е л и ч к о Г. Геогр. умови розвитку міст на Україні. Наук. Записки Укр. Н.-Д. Ін-ту Географії та Картографії, вип. II. Х. 1930; В о л о г о д ц е в И. Особенности развития городов Украины. Х. 1930; Госплан УССР. Труды Комиссии по изучению перспектив развития городов. Выпуск I—II. Х. 1930; J a k o w l i w A. Das Deutsche Recht in der Ukraine. Ляйпціґ 1942; К р и п ' я к е в и ч І. Богдан Хмельницький. К. 1954; К о н с т а н т и н о в О. Города Украинской ССР. Известия Всесоюзного Географического Общества. т. 86, вип. 3. М. 1954; Т и х о м и р о в М. Древнерусские города. М. 1956; Нариси стародавньої історії Укр. РСР. К. 1957; Д я д и ч е н к о В. Нариси суспільно-політ. устрою Лівобережної України кін. XVII — поч. XVIII ст. К. 1959; Б а р а н о в и ч А. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. М. 1959; Н е с т е р е н к о О. Розвиток пром-сти на Україні. ч. I—II. К. 1959—62; Города-спутники. сб. статтей. М. 1961; М а х р а ч о в О. Населення і міста Укр. РСР. Зб. Укр. Геогр. Т-ва, ч. 5. К. 1962; H o r n o w a E. Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1509—1648. Ополе 1963; К о м п а н О. Міста України в другій пол. XVII ст. К. 1963; С л ю с а р с к и й А. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Х. 1964.

Див. також літературу до поодиноких М.

В. Голубничий, Б. Кравців, В. Кубійович, О. Оглоблин (карти В. Кубійовича)

Місхор (IX—15), приморський кліматичний курорт на півд. березі Криму, витягнений уздовж берега м. на 7 км. Найтепліша і найбільш соняшна місцевість півд. Криму (температура січня $+3,8^0$, липня $+24,2^0$ Ц.). Більша частина М. вкрита парками.

Місцева промисловість, категорія підприємств в УССР, адміністративно підпорядкованих обл., районовим та міським радам і кооперації, що обслуговує гол. чином потреби місц. населення і використовує місц. сировину й паливо. До 1963 р. М. п. відогравала поважну ролю в економіці України, особливо у виробництві споживчих товарів. Бувши одним з основних джерел прибутку місц. бюджетів, М. п. створює певні можливості для розвитку автономії й власної госп. ініціятиви місц. органів влади і тим самим втягає в госп. діяльність додаткові місц. резерви та підвищує добробут населення.

У різний час під поняття М. п. підпадали різні групи підприємств, обсяг її діяльности змінювався залежно від змін політики уряду СССР та реформ адміністративно-територіяльного поділу й управління пром-стю. Вперше обсяг держ. М. п. був визначений у травні

1927 р. у зв'язку із створенням р-нів та визначенням функцій місц. рад; за ними були закріплені майже всі підприємства, що переробляли місц. та с.-г. сировину й збували свою продукцію на місц. ринках. Гуртова продукція цієї М. п. становила бл. 30% продукції всієї промсти УССР. На відміну від ін. респ. СССР, в УССР у той час до М. п. належали й великі підприємства і бл. 30% всієї продукції М. п. становила продукція кляси «А» (засоби виробництва). Однак уже в першому п'ятирічному пляні, капіталовкладення в М. п. були запляновані з центру, а з 1933 р. всю продукцію М. п. визначав заг.-держ. плян, чим дуже обмежено госп. автономію місц. рад.

У вересні 1934 р., у зв'язку з утворенням Нар. Комісаріяту М. п. УССР, йому підпорядковано більшість великих і техн. краще устаткованих підприємств обл. рад та рад великих міст. Це була М. п. «у вужчому сенсі», підлегла Наркоматові М. п.; під М. п. у «ширшому сенсі» розумілися (особливо до 1937 р.) всі пром. підприємства на території УССР обл., респ. й особливо районового та міськ. підпорядкування, а також пром. кооперації (хоч їх іноді виділяли й в окрему категорію), що не підлягали всесоюзним наркоматам у Москві. М. п. у ширшому сенсі продукувала у 1936 р. (пізніше, аж до 1959 р., статистики не подавали) 37,4% всієї гуртової продукції пром-сти УРСР (м. ін. всю або майже всю взуттєву, трикотажну, кравецьку, буровугільну, торфову, порцеляно-фаянсову, поліграфічну, меблеву й паперову; 81% побутових металевих виробів, 76% електроенерґії, бл. 70% плодоовочевої й консервної пром-сти та пива й т. д.) і давала працю для 47,1% усіх робітників. М. п. у вужчому сенсі давала тоді тільки 10,9% усієї продукції й затруднювала 8,3% всіх робітників. Розміри М. п. у вужчому сенсі зменшилися у 1936–39 рр. з утворенням ряду союзно-респ. пром. наркоматів, які відібрали від місц. рад більші розміром підприємства й перетворили їх на т. зв. респ. підприємства. 1939 р. передано під контроль Наркоммісцевпрому УССР всі дрібні підприємства, особливо в р-нах. Ця централізація обмежила місц. ініціятиву і спричинила незадовільне використовування наявних місц. ресурсів і недостатню продукцію споживчих товарів для населення. Занепад М. п. був однією з причин зниження *життевого стандарту* в УССР. Все таки після найглибшого занепаду у 1941–44 рр. вже 1950 р. гуртова продукція Мін-ва М. п. перевищила рівень 1940 р. на 80%; зокрема вона жваво розвивалася у 1953–56 рр.

У зв'язку з реорганізацією пром. кооперації в квітні 1956 р. бл. 1/3 її найкращих підприємств передано Мін-ву М. п. УССР. Після перебудови управління пром-сти й ліквідації в травні 1957 р. майже всіх пром. мін-в, 1 485 сер. і великих підприємств цих мін-в передано радам нар. госп-ва *(раднаргоспам)*, частково — місц. радам. Відтоді під М. п. розумілася пром-сть місц. рад, що не підпорядковувалася раднаргоспам та тим мін-вам, які ще далі існували. Ця реорганізована М. п. 1959 р. дала продукції на 30 млрд. крб. (12,8% всієї пром. продукції УССР і 33% продукції кляси «Б» – засоби споживання). Розміри М. п. побільшилися ще, коли в липні 1960 р. було цілком ліквідовано пром. кооперацію й майже всі її підприємства перейшли до місц. рад. У 1960 р. підприємства М. п. виробляли 24,8% всієї продукції легкої пром-сти УССР, 22,6% – харч. (з усіх 1 095 підприємств м'ясообробної пром-сти 916 належало до М. п., з 2 385 молокопереробної – 1 747), 21,5% – деревообробної, 95% продукції пральних машин, 96% дитячих вельосипедів тощо. Керівництво М. п. тоді перебувало виключно у віданні виконкомів місц. рад. На М. п. покладалися великі надії щодо швидкого збільшення виробництва споживчих товарів для місц. населення; вона також, не зважаючи на свою відносну техн. відсталість, була досить рентабельна.

Проте, з поворотом до централізаційної політики в СССР, вже у вересні 1960 р. було створено Гол. Управління М. п. при Раді Мін-в УССР (Укрголовмісцевпром), а з 1. 1. 1963 всі пром. підприємства М. п. відібрано від місц. рад і передано під центр. управління раднаргоспам. Під місц. радами залишено тільки підприємства побутового обслуговування – ремонтні майстерні, пральні, перукарні, фотоательє тощо. Укрголовмісцевпром перетворено на Укрголовпобут.

Література: Держплян УСРР. Легка пром-сть України другої п'ятирічки. X. 1932; Разнатовський І. Місц. ради і керівництво місц. та кооп. пром-стю в період п'ятої п'ятирічки. Питання держави і права. Вип. 5, К. 1957; Шевченко Я. Шляхи розвитку місц. паливної пром-сти УРСР. К. 1958; Храмов О. Розвиток виробництва місц. будів. матеріялів Укр. РСР. К. 1958; Богаєнко В. Резерви збільшення виробництва нар. споживання в місц. пром-сті. К. 1960.

В. Голубничий

Місцеве самоврядування. див. *Самоврядування.*

Місцеві ради депутатів трудящих, див. *Ради депутатів трудящих.*

Міська рада, див. *Міське самоврядування.*

Міське господарство, галузь нар. госп-ва, що підлягає управлінню органів *міськ. самоврядування* або є в міськ. власності. До М. г. зараховують підприємства, установи й орг-ції, що обслуговують матеріяльно-побутові або культ.

потреби меш. м. До перших (комунальне госп-во) належить житлове і енерґетичне госп-во, міськ. транспорт, санітарно-гігієнічні підприємства (водогін, каналізація, лазні, пральні тощо), ринки, парки тощо; до других — заклади нар. освіти та охорони здоров'я, театри, кіна та ін.

В УССР, як і в усьому СССР, фінансову автономію М. г. постійно зменшувано. У пол. 1930-их рр. з введенням т. зв. принципу неподільности держ. власности зникла міськ. власність та право самооподаткування й кредиту. Відтоді міські ради лише управляють майном, що є в їхньому вжитку, але вони не мають жадних самостійних джерел фінансування свого М. г. Міські бюджети централізовані у т. зв. місц. бюджетах (див. *Бюджети*), які в свою чергу є складовою частиною обл., респ. та всесоюзного бюджетів. Вищі адміністративні органи визначають розміри бюджету кожного м. й кожної галузі М. г., встановлюють доходи даного м. від податків і зборів і його витрати на конкретні галузі М. г., а також тарифи й ціни на комунальні обслуги. Факт, що на час ліквідації фінансової автономії М. г. якраз припав період швидкого розвитку м., став гол. причиною відставання розвитку М. г. від зростання міськ. населення та його попиту, особливо впродовж 1930—55 рр., що позначилося на зниженні *життєвого стандарту*.

За пляном на 1963 р. доходи всіх міськ. бюджетів УССР були визначені у сумі 1 397, витрати — 1 395 млн крб (у т. ч. м. Києва — 202,3 і 202,0 млн крб) або 44,3% всіх місц. бюджетів (у 1940-их рр. — 32,7%, 1950 — 27%). Видатки з держ. бюджету УССР на комунальне госп-во м. зросли між 1950 й 1960 рр. з 67,2 до 384,3 млн крб, (перераховано у постійних пром. цінах 1949 р.), себто на 572% (населення м. — лише на 156%). Т. ч. комунальні обслуги міськ. населення за останній час помітно поліпшилися, хоч вони ще не є задовільні. Низький рівень бюджетних витрат у М. г. УССР (і одночасно краще забезпечення м. РСФСР) видно з таблиці:

Витрати на 1 меш. м. і роб. селищ впродовж 1955—1960 рр. (крб на рік, у постійних цінах)

Рід витрат	УССР	РСФСР	РСФСР порівняно з УССР
Всього з республ. бюджету	40,5	53,0	+30,7%
У т. ч. :			
На комунальне гос-во	15,2	20,4	+34,1%
На міські школи з респ. і всесоюзн. бюджету	9,5	10,1	+5,6%
Те саме — на міські лікарні	18,4	17,5	—5,2%

У ЗДА, для порівняння, міські витрати на 1 меш. на цей час становили 115 дол. на рік, у т. ч. 13 дол. на школи, що є у чотири рази більше, ніж в УССР.

Забезпечення м. України комунальними обслугами було довго на низькому рівні. Про це свідчить, що 1904 р. ледве 14 м. Центр. і Сх. Земель мало електрику, 15 водогони, 2 каналізацію, 7 трамвай, менше 10% міських вулиць були вимощені. Цей стан покращав тільки у 1910—15 рр. Кращі відносини існували в м. Зах. України.

Про розвиток М. г. на Україні після 1917 р. свідчать числа:

Роки	Всього міст (без селищ)	В тому ч. міст, що мають: водогін	каналізацію	газову мережу	трамвай	тролейбус
1917	118	55	15	—	14	—
1940	179*	145*	57*	11	26	4
1960	332	275	146	48	26	13
1963	362	?	?	75	26	17

* 1939 р.

Треба додати, що великі м., зокрема їх центр. та нові дільниці, значно краще забезпечені комунальними обслугами, ніж малі. Назагал бл. пол. міськ. населення УССР нині ще живе у незадовільних комунальних і гігієнічних умовах. Каналізацією й водогонами користується не більше 50-55% міськ. людности (натомість, напр., у Польщі у 1950 р. 90%), бл. пол. вулиць ще не заасфальтовано; міськ. транспорт сильно перевантажений і діє далеко не реґулярно. Води часто не вистачає навіть у таких великих м., як Харків, Донецьке, Луганське та в м. Донбасу і Криворіжжя. Води рік і оз. б. м. сильно занечищені пром. відходами. Метал., коксохем. і цементні зав. та електростанції (на вугіллі) спричиняють важке занечищення повітря в м. Донбасу і Придніпров'я. Центр. опаленням та газом користується бл. 1/3 меш. м., хоч газифікація за останній час зростає швидко (ч. газифікованих квартир у тис.: 1950 — 128, 1958 — 349, 1961 – 682, 1963 – 952, плян на 1965 – 1 100). Комунальних пралень і лазень завжди не вистачає. Споживання електрики міськ. населенням ще низьке: на 1 меш. – 256 квт-год. у 1959 р. (в РСФСР – 312 квт-год., у Польщі – лише 123), проти 83 у 1940 й 21 у 1925 рр. Бл. 1/5 людности м. України ще не має електрики й для освітлення. Значно відстає телефонізація м. України: у 1963 р. на 100 осіб припадало менше 5 телефонів (у Зах. Німеччині – 20, в Англії – 34, у ЗДА – 65). Ремонтні майстерні та ательє побутового обслугування є у більш-менш достатній кількості тільки у центрі великих м.; на 1 таке підприємство у 1962 р. припадало по 1 656 міськ. жителів, а на 1 споживача було вироблено побутових обслуг лише на 6,2 крб.

Міськ. житловий фонд в УССР за останній час зріс з 101,9 млн м² т. зв. «заг. площі» у 1950 р. до 174,8 у 1958 р. й 237,8 млн м² у 1963 р., тобто у 1950–63 рр. на 233% (зростання міськ. людности за цей же час на 171%), так що *житлова проблема* поступово розв'язується. За-

безпечення житловою площею одного меш. у гол. м. на 1963 р. таке (кв м; в дужках ч. на 1956 р., на ін. рр. див. стор. 682): Київ – 11,5 (7,8), Харків – 10,0 (7,6), Донецьке – 11,1 (7,2), Дніпропетровське – 9,6 (7,6), Одеса – 10,8 (8,9); у Москві – 10,8, у м. ЗДА й Канади – бл. 16. Гігієнічна норма заг. житлової площі на 1 меш., що є офіц. визнаною в УССР, повинна мати 13,6. Назагал на 1 кімнату в м. ще й досі припадає у сер. по 2,5 осіб. Сер. розміри нових окремих помешкань, що будуються у м., є малі – бл. 24 м² заг. площі. Див. також *Водопостачання, Газова пром-сть, Місто, Місцева пром-сть, Міський транспорт, Озеленення.*

Література: див. при ст. *Місто*, а також Даниленко М. Справочник по коммунальному хозяйству. К. 1956; Україна будує. К. 1957; О бюджетных правах Союза ССР, союзных республик і местных советов депутатов трудящихся. М. 1963.

В. Голубничий

Міське самоврядування, управління справами міст (М.), здійснюване органами, що не є держ. й обираються населенням М. Про М. с. на Україні до кін. 18 в. див. *Місто*.

Центр. і Сх. Землі до 1917 р. Від скасування *маґдебурзького права* в М. України указом з 1831 р. (в Києві 1835 р.) самоврядування укр. М. було поважно обмежене. Хоч найважливіші міські установи обсаджувано формально шляхом виборів, втручання губернаторів у міські справи було дуже сильне. Міська адміністрація стала цілковито залежною від держ. У заг. губернатори старалися накинути укр. М. рос. станові самоврядувальні форми.

Під впливом евр. ліберальних течій на поч. другої пол. 19 в. введено М. с. в Петербурзі, а пізніше у 1864 р. за його зразком в Одесі. У 1870 р. було схвалено закон про М. с. («городское положение»), який на Україні введено в життя у 1875 р. За цим законом, гол. органом М. с. була міська рада («городская дума»), членів якої – гласних обирано на 4 рр. за принципом майнового цензу. Виборче право мали лише власники нерухомого майна та торг. і пром. підприємств, які платили міські податки. Вони були поділені на 3 розряди, при чому непропорційно сильно були представлені великі власники; виборче право жидів було обмежене, а в Києві вони його зовсім не мали. Виконавчим органом міськ. ради була міська управа, яка складалася з голови та 2-6 чл. (залежно від величини М.). До компетенції міськ. управи належало завідування майном М., його впорядкування, охорона здоров'я, нар. освіта, справи міськ. торгівлі й пром-сти та ін.; держ. адміністрація виконувала тільки нагляд за згідністю актів органів М. с. з законами. Новий закон з 1892 р. ще більш обмежив кількість виборців (дрібних торгівців, ремісників й ін.) і посилив нагляд адміністрації над органами М. с.

Під час революції 1917–20-их рр. М. с. на Україні демократизувалося. Міські думи й управи вибиралися на основі заг. голосування усіх дорослих меш. М. Тимчасовий уряд і укр. нац. уряди намагалися респектувати М. с., хоч іноді усували вороже наставлені до уряду міські управи.

Укр. землі під Австрією. До введення конституції у 1861 р. М. с. було в Галичині й на Буковині, як і в усій Австрії, обмежене. Щойно законом про громади з 1862 р. скасовано окремі старі привілеї поодиноких М. і зрівняно всі М. щодо самоврядування. Дальшу уніфікацію М. с. в Галичині здійснено законами гал. сойму з 1866, 1889 і 1896 рр. Конститутивним і контрольним органом М. с. була міська рада, обирана за куріяльною системою (див. ЕУ 1, стор. 497). Її виконавчим органом був *маґістрат*, який складався з бурґомістра, його заступника і делеґатів міськ. ради. До компетенції міськ. органів належали місц. госп., фінансові, поліційні та комунальні справи; вони ділилися на т. зв. власні, визначені законом і виконувані міськ. органами самостійно, і доручені держ. адміністрацією. Залежно від цього М. підлягали наглядові пов. старости або пов. виділів. Дрібні М. мали самоврядування сіль. громад, Львів і Чернівці мали самоврядування пов. ступеня.

Укр. землі під Польщею. В Галичині поль. влада зберегла австр. форму М. с., ввівши тільки розпорядженням з 1918 і 1927 рр. нову виборчу систему (заг. голосування без курій). На землях, що до 1918 р. належали до Росії, введено законом про М. с. з 2. 2. 1919 р. як міські органи: міську раду як конститутивний і контрольний орган, обираний заг. виборами, і обираний нею маґістрат, що складався з бурґомістра, його заступника і лавників. Самоврядування більших М., виділених з пов., підлягало наглядові воєводської, менших – пов. адміністрації; її органи мали відносно широкі права і могли втручатися в міське госп-во, скасовувати постанови міськ. органів, робити зміни в їх персональному складі, а навіть їх ліквідувати. Законом з 23. 3. 1933 проведено уніфікацію М. с.: міську раду, в складі 12-72 радних (залежно від величини М.), обирали тоді т. зв. виборчі колеґії (відхід від принципу прямих виборів), а становище бурґомістра щодо членів міськ. управи зміцнено; М. з менше ніж 3 000 меш. втратили М. с.

За Австрії вибори укр. населення до М. с. утруднювала куріяльна система, за

Польщі — посередня виборча система (виборчі колеґії), тому воно в М. с. не відогравало майже жадної ролі.

На Закарпатті під угор. владою М. с. назагал було подібне до австр. системи, але з деякими відхиленнями, гол. після угор. закону 1886 р.; контроль держ. адміністрації був сильніший, функції міськ. секретарів виконували нотарі (див. *нотаріят*), які були держ. службовцями. В основному цей стан зберігся і за чехо-слов. влади з тим, що замість виборчих цензів введено заг. право голосування. Органами М. с. були: міські ради (вибирані на 4 рр.), маґістрат, міські нотаріяти і виборний гол. М., т. зв. староста.

М. с. на Буковині за рум. окупації було обмежене поширенням прав держ. адміністрації.

УССР. В сов. системі М. с. є адміністративно-територіяльною одиницею, підлеглою держ. апаратові, організованому за принципом т. зв. дем. централізму. Структуру адміністративних органів М. с. реґулюють положення про міські ради, які згідно з конституцією 1924 і 1936 рр. (як й ін. положення про *місцеві ради депутатів трудящих*) належать до компетенції союзних респ. У 1931 р. прийнято для УССР нове положення про міські ради депутатів трудящих, яке діяло аж до прийняття найновішого положення, схваленого Президією Верховної Ради УРСР 31. 5. 1957.

Структура органів М. с. усіх ступенів (див. стор. 1605–07) в принципі однакова. Міським органом влади вважається міська рада депутатів трудящих, обирана заг. виборами на 2 рр. Право висувати кандидатів у депутати мають т. зв. гром. орг-ції (точніше — ком. партія), при чому кількість кандидатів не перевищує кількости мандатів. Виконавчо-розпорядчим органом міськ. ради є виконавчий комітет у складі гол., його заступників, секретаря і чл. Міська рада відбуває не менш як 6 разів на рік сесії, що їх скликає виконавчий комітет. При виконавчому комітеті організований міськ. адміністративний апарат, з проф. службовців, що ділиться на цілий ряд відділів і управлінь, з якими співпрацюють т. зв. постійні комісії, що складаються з депутатів міськ. ради. Керівники відділів підпорядковані, з одного боку, виконавчому комітетові міськ. ради, а з другого — керівникам відповідних відділів вищої адміністративно-територіяльної одиниці. Вище поставлені органи мають право скасовувати розпорядження адміністративного апарату чи припиняти їхню дію.

Література: Немировский А. Реформа городского самоуправления. П. 1912; Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином украинском советском социалистическом государстве. Л. 1955; Алексеенко А. Городские советы Украинской ССР (1917—1920 гг.). К. 1960; Карев Д. Юридический справочник депутата местного совета. 1962.

А. Білинський

Міський транспорт, вид транспорту, що здійснює перевезення пасажирів і вантажів у межах м. та його передмістях. Початок модерного масового М. т. в більших м. України припадає на 1890-і рр. Він пов'язаний з будовою електричного трамвая (його попередником був кінний трамвай — у Львові з 1888 р.) в ряді м.: 1892 р. у Києві (перший трамвай у Рос. Імперії), 1894 у Львові, 1898 у Катеринославі й в Севастополі, 1899 у Житомирі; 1914 р. вже 14 м. мало трамвайне сполучення. Розвиток трамвайного транспорту в м. УССР видно з таблиці (ч. на 1914 і 1928 приблизні):

	1914	1928	1940	1960	1963
Число міст з трамваями	14	15	26	26	26
Одиночна протяжність трамвайної колії в км	604	714	1 300	1 509	1 636
Кількість трамвайних вагонів	1 084	1 156	2 423	3 789	4 438
Перевезено пасажирів в млн	222	242	1 489	1 721	1 874

Зростання ч. пасажирів є значно сильнішим, ніж зростання ч. трамвайних вагонів, тому трамваї завжди переповнені.

По другій світовій війні щораз більше значення має тролейбусний рух. Він розпочався з 1935 р. у Києві. 1940 р. 4 м. України мали тролейбусне сполучення, 1950 — 8, 1963 — 17 (і міжміська лінія Симферопіль—Алушта). На 1963 р. одиночна протяжність тролейбусних ліній зросла до 982 км, а перевезення пасажирів до 793 млн.

Щораз більше значення набувають міські перевезення пасажирів автобусами, особливо в м. з населенням менше 100 000 меш., які не мають ні трамвайного, ні тролейбусного транспорту. 1959 р. таких м. було 194 (1963 — 234). У кін. 1960 р. у Києві введено в експлуатацію метрополітен; довж. (в одноколійному обчисленні) 19,3 км, перевіз пасажирів — 36,6 млн (на 1963 р.). Таким чином, з трьох масових видів М. т. на перевіз пасажирів трамваями припадає 44%, автобусами 36%, тролейбусами 19%, метрополітеном 1%.

На відміну від М. т. в Зах. Европі й Америці, завдяки слабій моторизації й низькому життєвому рівневі населення

зовсім другорядну ролю відограє транспорт легковими автами. Деяку ролю має перевіз таксомоторами (1960 р. в 203 м.).
В. К.

Міські школи (городські училища), початкові школи підвищеного типу в Рос. Імперії, створені 1872 р., замість пов. і парафіяльних шкіл. Навчання в М. ш. тривало шість років; вони були призначені для дітей дрібних торговців, ремісників, службовців, і їх навчальні пляни і програми не давали можливости учням продовжувати освіту в гімназіях чи реальних школах. Учителів для М. ш. готували окремі вчительські ін-ти (перший був відкритий на Україні у Глухові 1874). У 1912 р. М. ш. перетворені на *вищі початкові школи.*

Мітіліно Михайло (1875–?), правник грец. походження; у 1910-их рр. проф. Київ. Ун-ту й Комерційного Ін-ту; у 1920-их рр. проф. Київ. Ін-ту Нар. Госп-ва (якийсь час його ректор). Праці з торг. й фінансового права, зокрема «Основи фінансової науки».

Мітковіцер Петро (* 1882), скульптор, жид. роду з Бахмуту, проф. Художнього Ін-ту в Одесі; імпресіоністичні скульптури з нахилом до монументалізму («Мати», автопортрет, «Прачки»).

«Мітла», ілюстрований гумористичний місячник у Буенос-Айресі (з 1949), гол. ред. Ю. Середяк; з 1952 виходять також щорічні календарі-альманахи «М.».

Мітлиця (Agrostis L.), довгорічні, рідше однорічні трави з родини злаків; на Україні 15 видів; найпоширеніші: М. звичайна (A. vulgaris L.) і М. собача (A. canina L.). М. — добрі кормові трави, тому їх вирощують, зокрема М. білу (A. alba L.); деякі види плекають як декоративні.

Мітологія староукраїнська, система рел. уявлень і вірувань дохрист. часу на Україні. Деякими своїми елементами й постатями вона пов'язана з рел. культами минулих діб, зокрема дотрипільської і трипільської, наявність яких доведена численними археологічними знахідками, як також з релігією греків, скитів і тракійців. Певні вироблені рел. уявлення й обряди були вже у ранньо-слов. племен 3-4 вв. на Україні, що до них засвідчені точно визначені цикли хліборобських свят, зв'язаних з культами божеств неба, блискавиць-громів і дощу. Про існування розвинених рел. культів у племен 2–6 вв. на Україні свідчить також і розкопане (1950) в. с. Іванківці (сх. Поділля) святилище і знайдені там ідоли.

Першу іст. відомість про богів і вірування ранньоіст. укр. племен — антів подав візант. історик 6 в. Прокопій, пишучи, що «володарем світу вони визнають одного бога — творця блискавки-грому і в жертву йому приносять биків й ін. тварини. Крім того, шанують вони річки, німф (русалок) й ін. божества, жертвуючи їм усім і ворожачи собі з жертв». Імени цього єдиного бога Прокопій не назвав. Ф. Буслаєв, М. Грушевський і Ф. Корш здогадувалися, що цей бог називався *Сварогом*, і поділяли дохрист. східньослов. М. на два періоди: старий із гол. богом Сварогом (його назву виводять або від санскритського svargás — небо, бог сонця, абож пояснюють її як «світлорогий»), і новий — з Перуном. Леґенди про походження скитів від одного батька і трьох синів, про заснування Києва трьома братами — Києм, Щеком і Хоривом, як також дані з 12 в. про пантеон поганських богів Київ. Руси дають підставу для здогаду, що цього гол. бога антів визначувано також іменем *Троян*, яке в укр. мові означає батька трьох синів. Згадки в «Слові о полку Ігореві» про «землю Трояню», «віки Троянові», «тропу Троянову» тощо доводять, на думку деяких дослідників, що Троян був богом-володарем «Руської Землі». У переліку поганських богів, що його подає староукр. пам'ятка 12 в. «Хожденіє Богородицы по мукам», Троян названий на першому місці, за ним ідуть: Хорс, Велес і Перун. Такий же порядок — батька і трьох синів — збережений і у Володимировому пантеоні: на першому місці гол. бог Перун, за ним Хорс, Дажбог і Стрибог. За функціями і значенням Сварог-Троян відповідав зах.-слов. Святовитові (Світовитові) — богові сонця, пізніше війни й достатку.

Статуя «Світовита», знайдена 1848 у Збручі

У первісних мітологічних постатях персоніфіковані сили природи, зокрема такі, як сонце, земля, грім, дощ, вітер, і вони під такими чи ін. назвами були спільні і для сх., і для півд., і зах. слов'ян. Здавна ці сили природи і згодом божества були уособлювані й шановані у вигляді священних дерев (дуба), звірів і птахів – тура (бика), оленя, півня й ін. Почитання цих божеств виявлялося у численних обрядах і святах, зв'язаних з періодами весняних, літніх і зимових робіт або з тими чи ін. подіями в житті людей. Розвиненою була віра в позагробове життя і зв'язана з культом предків обрядовість.

Гол. уже антропоморфними божествами ранньої доби Київ. Руси були – *Перун*, хліборобський бог дощу, блискавки і грому, та *Велес* (Волос) – «бог скотій». Стосовно до умов уже держ. ладу й нового побуту, функції їх обох поширено. Вони стали богами кн. і його дружини: Перун, що його зображувано іноді з мечем, луком і стрілами, виступає як бог війни; Велесові додано значення божества достатку й торгівлі. Разом з Велесом Перун згаданий двічі у договорах київ. кн. з греками; на цих богів і на зброю клялися Олег з дружиною 907 р. і Святослав 971 р. У літописному оп. про договір Ігоря 945 р. згадано, що

він, вийшовши «на холми, де стояв Перун», клявся на зброю й золото. Культ Перуна засвідчений мовно і фолкльорно також у зах. і у балтицьких слов'ян (Прон, Проне), і у литовців та у латишів (Перкунас, Перкуніс, Перкус). Велес відомий з півд. слов. фолкльору і топоніміки.

Спробу створення однієї держ. релігії і зведення заг. і племінних богів до одного пантеону здійснив на поч. свого князювання Володимир В., поставивши на узгір'ї перед княжим теремом у Берестові ідоли (кумири) «Перуна древяна, а главу его сребрену, а усъ златъ, і Хърса, Дажьбога, и Стрибога и Симарьгла и Мокошь», про що згадує «Повість временних літ» під 980 р. Місце гол. бога в цьому пантеоні затримав Перун. На другому місці поставлений згадуваний також і в «Слові о полку Ігореві» *Хорс*, мабуть, божество сх. народів, що його назву виводять із здогадно іранського слова «хръс» — «рання зоря», «сонце». Не введеного до пантеону Велеса заступив у ньому, мабуть, *Дажбог*, що його на підставі згадки в «Хроніці» Малали, в якій сонце названо «Дажь богом» і сином Сварога (Сварожичем), прийнято вважати богом сонця, божеством, що дає; слововивід першої частини цього імени від іранського чи староіндуського

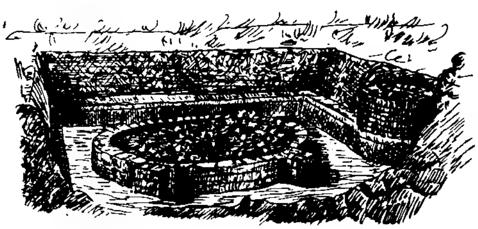

Святиня дохрист. доби з жертовником, відкрита В. Хвойкою на місці кн. двора в Києві

го кореня даґг — пекти, палити, або від лит. слова даґа — спека, врожай, вказував би, що ця мітологічна постать пов'язана з літніми жнивами, врожаєм, достатками. Як четвертий бог, згаданий *Стрибог*, що його «Слово о полку Ігореві» визначає «дідом вітрів» (Стрибожих внуків); згідно з семантикою першої частини слова (Стри) це — бог вітру й водяної стихії. Не розгадані досі задовільно дві останні (імовірно жін.) постаті з Володимирового пантеону — «Симарглъ» і «Мокош». Останню дехто ототожнює з слов. богинею весни і води *Мареною*, ін. вважають її покровителькою пологів і породіль. Існування політеїстичного Володимирового пантеону було короткотривале і в заг.-прийняту систему держ. релігії він не оформився. На зміну йому з 988 р. прийшло християнство.

Засвідчені у деяких пізніших пам'ятках, у нар. віруваннях й особливо ж у фолкльорі культові постаті, як Купало, Коляда, Тур, Ярило, Коструб, Лада, Марена та ін., є відгомоном або залишками рел. уявлень ранньослов. і княжої доби або й ін. назвами для наявних у минулому божеств. Вони утрималися з великою стійкістю не тільки у перші віки після прийняття християнства, але й у пізніші століття, змішавшися подекуди з елементами христ. релігії або зберігшися у нар. обрядах і святах. Згадувані у пам'ятках 16–18 вв. і в пізнішій літературі такі мітологічні постаті, як Ладо, Лель і Полель, Подага та ін., — здебільша літ. походження.

Найтривалішими уявленнями у рел. віруваннях племен і народів, що жили на укр. землі в праіст. добу і потім в духовості укр. народу, були мітологічні постаті *Рода* і *Рожаницъ*, згадані у багатьох літ. пам'ятках. Своїм значенням і функціями укр. Рожаниці ідентичні з подібними мітологічними постатями ін. слов. народів і також з рим. Парками, що їх назву виводять від латинського pario — родити; з назвою Рода й Рожаниць зв'язані в укр. та ін. слов. мовах слова: рід (народ), родити, природа, староукр. родник — джерело. Елементи вірувань в Рода і в Рожаниці вплинули на нар. уявлення про смерть і померлих, про потойбічний світ, на звичаї й обряди, зв'язані з народженням і весіллям, і подекуди також на нар. календар. У перші століття після охрещення Руси-України христ. духовенству треба було довго боротися з культом цих божеств, влаштовуванням їм трапез з цілим рядом обрядів і молитов, що прив'язувала навіть «рожество Богородицы къ рожаничной трапезе».

Окремої касти жерців у дохрист. добу на Україні, мабуть, не було. Виконавцями культу були голова і чл. роду, найчастіше батько родини; деякі обряди виконувалися всією громадою чи групою (дівчат, жінок). У ранню добу Київ. Руси ролю жерців виконували князі, після встановлення Володимирового пантеону волхви (ворожбити, кудесники). З прийняттям християнства ідоли (кумири) Перуна й ін. богів були знищені. Вироблювані здебільша з дерева, ці статуї не збереглися навіть у фраґментах. Відомі тільки нечисленні кам'яні статуї божеств, між ними найхарактеристичніший т. зв. Збручський ідол — чотиригранна і чотирилика, під однією шапкою, кам'яна статуя, знайдена 1848 р. в р. Збручі й названа умовно іменем зах.-слов., також чотириликого бога Світовита, триголовий ідол з Іванківців та ін.

У ранньослов. добу окремих культових місць, святинь чи храмів не існувало. Люди молились серед природи і там при-

носили жертви богам. Перші святині з жертовниками з'явилися ймовірно у 9–10 вв., напередодні прийняття християнства. Про їхню наявність свідчить відкриття В. Хвойкою стародавньої святині на місці кол. княжого двора у Києві з великим (3,5 м х 4,2 м) жертовником; священне городище, відкрите 1949 р. на Благовіщенській горі у Вщижі над Десною із рештками двох рядів масивних стовпів, уставлених півколом, правдоподібно культових статуй, і з різними знахідками культового характеру та ін.

Після введення християнства багато постатей і елементів укр. М. перейшли в нар. вірування й фолкльор. На цій основі витворилася багата нар. *демонологія*. Деякі елементи стародавніх рел. уявлень були абсорбовані церк. святими і святами.

Література: L e g e r L. La mythologie Slave. Париж 1901; Г а л ь к о в с к и й П. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. I—II. М. 1913; А н и ч к о в Е. Язычество и древняя Русь. П. 1914; B r ü c k n e r A. Mitologja słowiańska. Кр. 1918; M a n s i k k a V. Die Religion der Ostslaven. Гельсінкі 1922; Г р у ш е в с ь к и й М. Історія укр. літератури. тт. I—II. Л.-К. 1923; П е р е т ц В. Слово о полку Ігоревім. К. 1926; К р а в ц і в Б. До проблеми Тура-Сварога-Трояна. ж. Київ, ч. 12, 1952 і окремо, Філядельфія 1952; М і л л е р М. Поганські боги в Україні. ж. Нові Дні, ч. 87. Торонто 1957; Б у л а х о в с ь к и й Л. Лінгвістичні уваги про міфологічні назви «Слова о полку Ігоревї». Мовознавство, т. XV. К. 1959; Р ы б а к о в Б. Календарь IV в. из земли Полян. Советская Археология, кн. IV, М. 1962; П е т р о в Б. Назви слов'янських (давньоруських) божеств. Тези доповідей VI укр. славістичної конференції. Чернівці 1964.

Б. Кравців

Мітрінґа Іван (1909–43), діяч ОУН і публіцист, співр. націоналістичних вид. (псевд. Сергій Орелюк), ред. пропаґандивної газ. «Геть з большевизмом» (1938). М. еволюціонував в напрямі лівих позицій і заснував у 1942 р. Укр. Нар. Дем. Партію – УНДП («група Мітрінґи»). Згинув на Костопільщині в лавах УПА (під проводом Т. Боровця-Бульби). М. – автор політ. брошур, серед ін. «Наш шлях боротьби» (1940).

Міттенвальд (Mittenwald), м. в півд. Баварії, 7 000 меш.; у 1946–51 рр. в М. жило 3 000–4 000 українців у таборах для переміщених осіб – Jäger-Kaserne (1946–51) і Pionier-Kaserne (1947–50); 3 парохії (2 укр.-кат., 1 УАПЦ), гімназія, Театр-Студія Й. Гірняка й О. Добровольської.

Міхневич Петро (* 1901), драматичний актор родом з Бердичева; закінчив Київ. Муз.-Драматичний Ін-т ім. М. Лисенка, грав у Київ. Театрі ім. І. Франка, з 1931 у Харківському Театрі Революції, а з 1940 у Чернівецькому Держ. Муз-Драматичному Театрі ім. О. Кобилянської.

Міхновський Микола (1873–1924), гром. і політ. діяч, публіцист, передвісник укр. націоналізму, родом з Прилуччини. За студентських часів один з ініціяторів таємного братства *Тарасівців;* після закінчення правничих студій у Києві був адвокатом у Харкові; виступав як оборонець у політ. процесах і брав активну участь у гром. житті. Промова М. на Шевченківському святі 1900 р. у Полтаві та Харкові, надрукована у Львові п. н. «Самостійна Україна», стала програмою РУП у перший період її діяльности. Після відходу більшости чл. РУП із самостійницьких позицій М. був одним з організаторів *Укр. Нар. Партії* (УНП), для якої склав «Десять заповідів» та «Програму» (1906), що обстоювала ідею самостійної укр. держави. Ці думки М. популяризував і в різних, здебільша за браком фондів короткотривалих органах («Самостійна Україна», Л. 1905; «Хлібороб», Лубні 1905, «Запоріжжя», Катеринослав 1906, «Слобожанщина», Х. 1906), що з них тривкіше значення мав заснований і редаґований ним «*Сніп*» (Х. 1912—13).

М. Міхновський

На поч. революції 1917 р. М., що під час першої світової війни був військ. правником у Києві, виступав як речник держ. самостійности України й утворення укр. нац. війська. Він був організатором *Укр. Військ. Клюбу ім. гетьмана П. Полуботка,* від якого увійшов до Центр. Ради, а також 1 Укр. охочого ім. гетьмана Б. Хмельницького полку, чл. президії 1 *Всеукр. військ. з'їзду* (18—21. 5. 1917) та *Укр. Ген. Військ. Комітету.* Зв'язаний у своїй діяльності більшістю чл. Комітету, противників його незалежницьких концепцій, М. був ініціятором *повстання Полуботківців* (18. 7. 1917), що мало на меті проголошення самостійної укр. держави, але передчасне розкриття пляну спричинилося до висилки М. на рум. фронт. У 1918 р. М. зблизився з Укр. Дем.-Хліборобською Партією, але після проголошення гетьманом П. Скоропадським федерації з Росією брав участь у протигетьманському повстанні. Після окупації України большевиками М. попав у тюрму; по звільненні переїхав, рятуючись від переслідувань, на Кубань, де працював то в кооперації, то в шкільництві; повернувшись на весні 1924 р. до Києва, покінчив життя самогубством, уникаючи дальших больш. репресій.

М. — ідеолог держ. самостійности України, яку вперше проголосив у своїй промові на Шевченківському святі, а пізніше обґрунтував — перев. іст.-правними підставами — у програмових пи-

саннях для УНП. Основні засади укр. націоналізму він подав у «десяти заповідях» УНП, а згодом з'ясував його соц. програму, наголошуючи необхідність боротьби з капіталізмом, водночас протиставляючись інтернац. гаслам соц. і ком. партій. М. – звеличник «однієї, єдиної, неподільної, самостійної, вільної, дем. України – республіки робочих людей» від «гір Карпатських аж по Кавказькі». Безкомпромісовий у принципах, пристрасний і динамічний, малотолерантний, випереджуючи поглядами своїх сучасників, М. не зумів об'єднати для реалізації своїх ідей міцнішого гурта однодумців. Але ідеї М. мали великий вплив на повоєнне покоління 1920–30-их рр., зокрема на Зах. Укр. Землях та на еміґрації.

Література: Шемет С. Микола Міхновський. Хліборобська Україна, кн. 5, 1925; Дорошенко Д. Історія України 1917—23 рр., тт. I—II, Ужгород 1930, 1932; Андрієвський В. Микола Міхновський. Мюнхен 1950; Мірчук П. Микола Міхновський — Апостол Укр. Державности. Лондон 1960.

В. Янів

Міхновський Юрій, архиєп. УАПЦ, див. *Юрій* Міхновський.

Міхньов Анатолій (* 1909), терапевт родом з Чернігівщини, проф. Київ. ін-ту удосконалення лікарів (з 1950), дир. Укр. н.-д. ін-ту клінічної медицини ім. акад. М. Стражеска (з 1952); праці присвячені вивченню обміну речовин, ревматизму тощо.

Міхура (псевд. Федір Кучерявий) Яким (1884–1925), діяч укр. Студентської Громади в Києві, РУП та УСДРП, чл. ред. «Слово» (1907–09), співр. «Дзвону» (1913–14).

Міхурник (Colutea L.), рід рослин з родини стручкових, кущі заввишки до 4-5 м, з квітками в пазушних китицях. На Україні (Крим) ростуть види: М. деревуватий (C. arborescens L.) з жовтими і М. східній (C. orientalis Mill.) з помаранчовими квітками. Обидва плекають як декоративні, листки їх мають легкі послаблюючі властивості.

Міцкевіч (Mickiewicz) Адам (1798–1855), найвизначніший поль. поет, ідеолог поль. месіянізму, родом з Новогрудеччини (тепер Білор. ССР); вчився у Віленському Ун-ті (1815–19), по закінченні якого дістав посаду вчителя в Ковно. За участь у таємній орг-ції «філоматів» був заарештований і висланий до Петербурґу (1824), пізніше до Одеси (1825), того ж року побував у Криму (що відображене в «Кримських сонетах», 1826), звідки виїхав до Москви (де познайомився з П. Гулаком-Артемовським і М. Максимовичем) і Петербурґу, потім за кордон (1829), спочатку до Німеччини й Італії, 1832 р. до Парижу, де був 1840–44 рр. проф. Колеж де Франс. Літ. творчість почав ще за студентських років; гол. твори: „Ballady i romanse" (1822), „Grażyna" (1823), „Dziady" (1823–33 рр.), „Konrad Wallenrod" (1828), „Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa Polskiego" (1832–33), що мали значний вплив на Кирило-Методіївське Братство («Книги битія укр. народу»), „Pan Tadeusz" (1834). Творчість М. мала вплив на укр. літературу 19 в., зокрема й на Т. Шевченка і стала одним з гол. джерел укр.-поль. культ. зв'язків. Твори М. перекладали на укр. мову П. Гулак-Артемовський, Л. Боровиковський, П. Куліш, М. Старицький, І. Франко, Л. Українка, П. Тичина, М. Бажан, А. Малишко, М. Лукаш й ін., але найбільше М. Рильський. Див. Міцкевіч А. «Вибрані твори», I-II, К. (1955).

Міцкевіч Мечислав (* 1879–?), поль. політ. діяч на Україні родом з Кам'янця Подільського, адвокат у Києві; за Центр. Ради 1917 р. заступник ген. секретаря для справ поль. меншости на Україні, пізніше ген. секретар, на поч. 1918 р. — мін. поль. справ.

Мічурін Іван (1703–63), московський архітект; за проєктом В. *Растреллі* будував Андріївську церкву (1747–53), керував будовою царського палацу (1752–55) у Києві.

Мішура Степан (1916–60), письм. родом з Дніпропетровщини, деякий час працював гол. ред. в-ва «Радянський Письменник», начальником сценарного відділу Київської кіностудії ім. О. Довженка. Друкуватися почав з сер. 1930-их рр. Роман «Бережани» (1953) та ін.; писав також рос. мовою.

Міщани, міщанство, в широкому розумінні цього слова основна маса міськ. населення, що займалася різними ремеслами та промислами й торгівлею, а в малих м. і на передмістях великих м. також хліборобством, городництвом, садівництвом тощо; у вужчому значенні – М., зокрема на Україні, суспільна верства, яка мала свою самоуправу; згодом стан («податное сословие» у Рос. Імперії 19–20 вв.). За київ. доби М. («люди градскії», «гражани») не становили ще правно оформленої верстви, хоч соц.-екон. були вже досить диференційовані: верхівка – «нарочиті мужі», «старці градскії», «гості»; сер. прошарок – купці; незаможне М. «простая чадь» або «чадь», «людье», нижче якого були вже залежні люди різних категорій – холопи, ізгої тощо. Окремою верствою М. («містичі», «міщани») стають від кін. 13 в. у Гал.-Волинській державі, а особливо за лит.-поль. доби, у зв'язку з поширенням *маґдебурзького права.* У цю добу виразно виступає поділ М. на патриціят, сер. М., плебс. На Зах. Укр. Землях цей поділ був ускладнений ще нац.-рел. диференціяцією, наслідком чо-

го різні групи М. мали різні права. Взагалі М. малих (зокрема приватно-панських) м. користувалися значно меншими правами, ніж у великих м., що мали повне міське право. М. більших м. (напр., Києва) належали до різних юрисдикцій: М. маґістратські; М. замкові, що підлягали держ. (воєводській або старостинській) адміністрації; М. залежні від церкви (манастирські, митрополичі, бискупські) тощо; їхнє правно-соц. становище було неоднакове. Не зважаючи на соц. і нац.-рел. тиск з поль. боку, а також на екон. конкуренцію шляхти й чужих етнічних груп міськ. людности, укр. М. 16–17 вв. являли собою провідну верству тогочасного м. Вони шукали союзників для оборони своїх прав і інтересів, приєднували до своїх братств деяких панів і шляхту «руської віри», а пізніше знайшли могутнього спільника в укр. козаччині, яка в значній кількості походила з меш. наддніпрянських м.

Серед тодішніх міщанських (міщ.) родів «руської віри» на Зах.-Українських Землях визначнішими були: Бабичі, Беринди, Дубовичі, Зизанії, Красовські, Лучки, Наливайки, Смотрицькі, Стрілецькі, Тучапські, Шаховичі тощо, а також деякі зайшлі роди, що були (або пристали до неї) «руської віри»: Альбізи, Корнякти, Лянґиші, Мазапети, Мазаракії тощо. У Києві в 15—16 вв. відомі були міщ. роди — Кобизевичі, Кошколдовичі, Крикуновичі, Криницькі, Мелешковичі, Митковичі, Черевчії, Шавули та ін. У 16—17 вв. особливого значення в житті цього м. набули міщ. роди: Балики, Биковські, Буличі, Войничі, Котовичі, Лобачевські, Мачохи, Мефедовичі, Самуйловичі, Соболі, Сомковичі, Сущини, Хмілі, Ходики, Хурсовичі тощо. Деякі з них (напр., Ходики), завдяки своєму багатству й угодівській політиці щодо Польщі, дістали навіть шляхетство.

М. відограли визначну ролю в утворенні й будівництві Коз.-Гетьманської держави. Вони масово брали участь у коз. війнах 16–17 вв., зокрема у Хмельниччині. За їх допомогою гетьманський уряд організував держ. госп-во й фінанси, користувався їх зв'язками у торг. центрах чужих країн для дипломатичної служби. Особливо велика була роля М. у відродженні укр. госп-ва за гетьманів Самойловича й Мазепи. Міськ. патриціят Гетьманщини брав активну участь у зовн. торгівлі, у держ. орендах тощо. Поруч з тим не лише патриціят, але й сер. М. цікавилися сіль. госп-вом, зокрема різними сіль. і ліс. промислами й набували собі зем. маєтки з правом на послушенство посполитих. Не зважаючи на велику конкуренцію з боку коз. старшини й манастирів, М. були дуже важливим чинником у госп. розвитку Гетьманщини, що збільшувало їхню питому вагу у гром.-політ. та культ. житті країни.

Чимало значніших міщ. родів у 17—18 вв. перейшли в ряди коз. старшини: Безбородьки, Васильківські-Максимовичі, Козельські, Корнієвичі-Ограновичі, Кулябки, Лобисевичі, Молявки, Полуботки, Скорупи, Томиловські, Шираї та ін. Але й залишаючися в стані М., міськ. патриціят зберігав всі свої впливи у громадянстві Гетьманщини. Зокрема, це помітне в Києві, де в 17—18 вв. відомі були роди М.: Александровичі, Балабухи, Барські, Киселівські, Нечаї, Полоцькі, Рибальські, Тадрини та ін. З кіл київ. М. вийшли такі визначні культ. діячі, як Теофан Прокопович, брати Василь й Іван Григоровичі-Барські, Артем Ведель і багато ін.

Як і раніше, М., особливо у великих м. Гетьманщини, поділялися на три основні групи: «можні» — патриціят; «середні» – купецтво; «мізерні» – плебс. За даними 1723 р. у Києві й Стародубі перші дві групи складали бл. $^1/_3$ М.; решта $^2/_3$ були різні категорії «мізерних» М.

Правний кодекс Гетьманщини 1743 р. визнавав за М. окремий стан людей, що живуть у м. і належать до міськ. громад на підставі акту прийняття й запису до міськ. реєстру, займаються торгівлею, ремеслами й ін. зайняттями, пов'язаними з міськ. життям. М. користуються правом (активним і пасивним) вибирати до всіх міськ. урядів, судів і служб, монопольним правом торгівлі й промислу в м. та на його землях, звільненням від мита в м. тощо. М. відбувають військ. службу вдома, охороняючи порядок і безпеку в м.; лише в надзвичайних випадках держ. небезпеки вони повинні або боронити своє м., або й виступати в похід проти ворога. У деяких великих м., зокрема у Києві, існували відділи власного війська всіх родів зброї, що утримувалися коштом м.

Після ліквідації Коз.-Гетьманської держави й об'єднання більшости укр. земель у складі Рос. Імперії становище М. на Україні змінилося. На підставі «Жалуваної грамоти м.» Катерини II (1785) і дальших актів рос. уряду, меш. м. (крім дворян, «почесних громадян», духовенства і селян, що жили у м.) поділялися на кілька станово-корпоративних груп: *купецтво*, цехові ремісники, М. Т. ч. М. 19–20 вв. являли собою стан («сословие»), належність до якого була спадковою. До сел. реформи 1861 р. кріпаки не могли бути М., а держ. селяни могли переходити в М. лише за дозволом Сенату. М. мали свою станову самоуправу (т. зв. «міщ. управи»), роля якої щораз зменшувалася, особливо після реформи міськ. самоврядування 1870 р. Ці зміни спричинилися до соц.-екон., правного й культ. занепаду укр. М. Хоч серед М. у 19. в. переважали українці, але серед купецтва (особливо I і II ґільдії) було чимало росіян, почасти жидів (на Правобережній Україні), греків, вірмен і різних чужинців – на півдні України. За даними 1832 р., на 1 000 купців, що мали фабрики на Україні, припадало 526 росіян, 222 українців, 209 жидів, 43 ін.; відповідні числа на 1 000 міщан – власників пром. підприємств: 355, 314, 124 і 207.

Старі укр. міщ. родини, які перейшли до купецького стану, протягом 19 й почасти 20 вв. зберігали свої соц.-екон. позиції, зокрема у Києві (Балабухи, Барські, Диковські, Дроники, Дубинські, Киселівські, Кобці, Кульженки, Кундеревичі, Матієнки, Митюки, Соколовські, Стрільбицькі, Сухоти та ін.) й на Лівобережжі. Лише поодинокі укр. роди міщ. або сел.-міщ. походження вибилися на чоло екон. життя України: Яхненки й Симиренки — на Київщині; Терещенки, які з Чернігівщини поширили свою діяльність на всю Наддніпрянську Україну; Харитоненки й Алчевські — на Харківщині.

Маса укр. М. на всіх укр. землях залишалася до новіших часів верствою дрібних торгівців і ремісників; чимало М., особливо по малих м. та м-ках, разом з передміщанами, займалися хліборобством. Міщ. маса України до новіших часів зберігала укр. мову, звичаї й традиції. Вільніші в правних умовах, М. мали легший доступ до шкіл для своїх дітей, з яких згодом вийшло чимало укр. культ. і політ. діячів. Представники укр. інтеліґенції міщ. походження брали участь в укр. громадах 1860–70-их рр. З полтавських М. походив С. Петлюра. Але частина укр. М., під впливом великоміськ. оточення, школи, службових інтересів тощо, зросійщилася або (гол. на зах. – укр. землях) спольщилася.

На Зах. Укр. Землях, в конституційних умовах Австрії, хоч і з перешкодами з поль. боку, почалися у 1870-их рр. спроби відродити укр. М. й зміцнити його екон., шляхом відновлення укр. міщ. братств і закладання міщ. братських кас для оборони дрібних верстатів праці М. проти лихви. Таке завдання мало засноване 1872 р. М. Желехівським і М. *Диметом* Міщ. Братство у Львові, а згодом такі ж братства в багатьох м. Галичини й Буковини, зокрема в Тернополі й Перемишлі. 1884 р. заходами В. *Нагірного* у Львові заснувалося ремісниче т-во *«Зоря»*, яке продовжувало традиції кол. братств.

З видатніших організаторів укр. М. на Зах. Укр. Землях до першої світової війни слід згадати ще Р. *Залозецького* (засновника укр. торг. школи у Львові 1911 р.), І. *Левинського* (засновника ремісничо-пром.-будів. комбінату у Львові), далі М. *Галібея*, М. Стефанівського, Ю. Сидорака, А. Андрейчина, І. Ярему, Карп'яка, Ференцевича, Чорнія та ін.; жінок-піонерів дрібної пром-сти: К. *Авдикович*, О. *Левицьку*, О. Гірнякову (всі у Львові) та численних діячів на провінції.

У період між двома світовими війнами на Зах. Укр. Землях активним був *Союз Укр. Купців і Промисловців* (гол. Я. Скопляк, далі Є. Думин). Ряди М. поповнювала інтеліґентна молодь, яка по закінченні вищих шкіл творила дрібні пром. й торг. верстати або працювала в кооперації.

Правне й екон. становище укр. М. на терені Рос. Імперії залишалося майже незмінним до революції 1917 р., яка взагалі скасувала становий устрій, а перемога большевизму на Україні зруйнувала екон. базу М. – у 1920-их рр. на Центр. і Сх. Ук. Землях, а після 1939 р. й на Зах. Україні.

Див. ще: *Маґдебурзьке право* і *Місто;* там же й література.

І. Витанович, О. Оглоблин

Міщенко Дмитро (* 1921), белетрист і літературознавець родом з Запоріжчини, друкується з 1949 р. Зб. оп. «Сини моря» (1955), роман «Сіверяни» (1959) та ін.; монографія «Розвиток реалізму в творчості М. Коцюбинського» (1957).

Міщенко Михайло (*1896), психіятр, неврофізіолог, родом з Харкова; працював в Укр. Психо-Неврологічній Академії (1930–41) і н.-д. ін-тах у Харкові, доц. Ін-ту Нар. Освіти (1928–36), Мед. Ін-ту (1934–41) і проф. ун-ту (1941–43) в Харкові; на еміґрації проф. УВУ, з 1949 р. психіятр держ. лічниць у ЗДА; д. чл. НТШ. Понад 50 праць, перев. експериментальних з ділянки психіятрії і неврофізіології; гол.: «Значение зрения в эволюции движений рук» («Советская Психо-Неврология», 1931), «Значение зрения в эволюции мимики» (там же, 1932), «Церебральні зміни при шизофренії в умовах інсулін-шокової терапії» (у зб. Укр. Психо-Неврологічної Академії, 1937), «Розвиток експериментального і природного сну у людини» (там же, 1938).

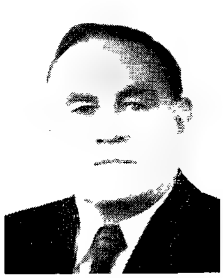

М. Міщенко

Міюс, р., що починається на Донецькому кряжі, тече по Приозівській низовині і впадає в Таганрозьку затоку Озівського м., утворюючи *Міюський лиман;* довж. 258 км, сточище — 6 680 км²; найбільші притоки Кринка (180 км) та Нагольна (70 км). Несудноплавна, використовується для зрошення.

Міюський лиман, мілководна затока в півн.-сх. частині Озівського м., довж. 40 км, переважні глибини 3-5 м; в М. л. впадає р. *Міюс*.

Міяковський Володимир (* 1888), літературознавець та історик-архівіст родом з Ковеля (Волинь), закінчив Петербурзький Ун-т, д. чл. НТШ(з 1947) і УВАН (з 1948). У 1920-их рр. дир. Центр. Іст. Архіву ім. В. Антоновича в Києві, наук. співр. УАН та д. чл. Ін-ту Шевченкознавства, д. чл. Археографічної Комісії та Археологічного Комітету при УАН; у 1930–33 рр. на засланні (у зв'язку із

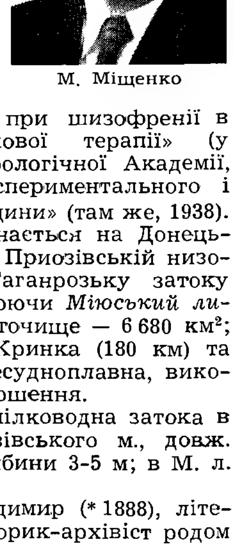

В. Міяковський

справою СВУ); з 1944 р. на еміґрації в Німеччині й (з 1950) у ЗДА. Один з організаторів УВАН і керівник її Музею-архіву. Праці з історії гром. течій на Україні 19 в. (декабристи, кирило-методіївці тощо) та історії літератури — укр. (шевченкознавство) й рос. (праці про Радіщева і шестидесятників). Головніші: «Рев. відозви до укр. народу в 1850—1870 рр.» (1920), «З нових матеріялів до історії Кирило-Методіївського братства» («Україна», 1924, I—II), «Люди сорокових років. Кирило-Методіївці в листуванні» («За сто літ», III, 1928), „Kostomarov's Books of Genesis of the Ukrainian People" (by B. Janivs'kyi, 1954) та ін. Ред. (разом з С. Єфремовим) зб. «Декабристи на Україні» (1926), коментарі в III і IV тт. акад. вид. творів Т. Шевченка за ред. С. Єфремова (1927—29); разом з Ю. Шевельовим зб. „Taras Ševčenko" (1962).

Млака Данило, див. *Воробкевич* Сидір.

Млинарство, млинарська промисловість, борошномельна пром-сть, одна з найважливіших галузів харч. пром-сти, яка переробляє зерно на борошно і крупи. На Україні ще з неоліту для розмелювання зерна на борошно або для одержання круп вживали зернотерки. Ротаційні жорна появилися в рим. добу. Перші водяні млини відомі з кін. 13 в., але аж до кін. 16 в. їх було мало і назагал борошно мололи далі на жорнах (крім дрібних ручних, також більших, що оберталися силою коней або волів — т. зв. воляні). З 16 в. відомі й вітряні млини (найбільше на Волині). Особливо сильно М. розвинулося на Гетьманщині. Майже в кожному селі були млини, які звич. обертала вода, загачена з малої річки чи струмка. Потужність млинів вимірювалася кількістю кіл (від одного до 12, а іноді і більше). В той час млини не тільки переробляли зерно на муку, товкли просо, а й нерідко використовувалися для ін. виробництв (валюшні або фолюші для валяння сукна, різання дров, виробу паперу, пороху тощо). Більші млини належали землевласникам (напр., Ярема Вишневецький мав понад 420 млинових кіл) і коз. старшині. Млини працювали перев. для місц. населення, але з другої пол. 18 в. існувала вже деяка кількість більших казенних товарових млинів, які працювали на купованому зерні. М. було найбільш поширене на Полтавщині, Харківщині і на Поділлі. Це були здебільша дрібні (1 і 2 колесні) водяні млини; вітряки були поширені по всій Україні. Але й далі частина населення користувалася жорнами (в деяких частинах України, зокрема на Лемківщині й Бойківщині, ще у 20 в.).

Значного розвитку М. досягло на Україні в другій пол. 19 в. Воно було зв'язане з швидким зростанням міськ. населення і ростом великих споживчих центрів, проведенням залізниць та введенням вальцевої системи млинів (перші парові млини появилися на Україні у 1840-их рр.; особливо ж їх почали будувати в кін. 19 в., 1912 р. їх було у 9 губ. — 158). До революції на Україні — в 9 губ. — існувало бл. 120 000 дрібних водяних (перев. на Правобережжі) і вітряних (гол. на Лівобережжі) млинів, бл. 10 000 сер. і бл. 700 великих товарових. Дрібні млини давали лише чверть, товарові бл. $^2/_3$ виробництва України і $^1/_3$ продукції Рос. Імперії. Всі млини разом взяті перемелювали річно бл. 8 млн т зерна або $^1/_4$ виробництва Рос. Імперії. У грошовому обрахунку М. у 1913 р. посідало друге місце серед галузів харч. пром-сти України, а в заг. пром. виробництві — п'яте. Майже $^2/_3$ борошна вивозилося перев. за кордони України (пшеничне експортувалося перев. за кордони Росії, житнє — до Росії). Не зважаючи на це товарова продукція М. України була незначна, порівняно з сировинними ресурсами, і тому збіжжя вивозилося перев. у необробленому вигляді. Найголовнішими центрами М. була Катеринославщина (Катеринослав, Кременчук), Полтавщина (зокрема Полтава), Київ і Одеса. На Кубані і сх. Передкавказзі М. було найважливішою галуззю всієї пром-сти; гол. осередком М. був Катеринодар.

Після революції і сов. окупації України М. було націоналізоване і реорганізоване: заведено централізацію виробництва, а більшість дрібних млинів ліквідовано. Одночасно, зокрема у 1950-их рр., здійснено ряд заходів для збільшення виробничої потужности, механізації та автоматизації М., м. ін. побудовано ряд великих вальцьових млинів; попри це М. України й досі перебуває на досить низькому техн. рівні. У 1958 р. на території УССР нараховувалося 16 951 млин, в тому ч. 619 великих, що давали 63,9% всієї продукції; того ж року вироблено 7 695 000 т борошна і 397 000 т круп, або 23% виробництва СССР (числа на 1963 р.: 7 016 000 і 530 300). Деяку частину продукції вивозять з України до зах. частини евр. РСФСР й Білорусії.

Найбільші млини розміщені у р-нах споживання, тобто у великих м. та пром. р-нах, також у портах і на зал. вузлах. Часто на великих зав. М. поєднується з хлібопеченням, макаронним виробництвом тощо. Гол. осередки сучасного М.: Київ, Харків, Дніпропетровське, Одеса, Львів, Донецьке, Миколаїв, Запоріжжя, Луганське; далі Чернівці, Вінниця, Рівне, Жданов, Полтава, Ніжен й ін. На Кубані: Краснодар, Новоросійське, Кропоткін, Лабинське та ін.

на сх. Передкавказзі: Ставропіль, П'ятигорськ, Невинномиськ й ін., на Приозів'ї — Таганріг.

Див. також ЕУ 1, стор. 207-09 (там і світлини) та *Харчова пром-сть* (карта).

Література: Кульвановский Л., Рапапорт И. От промысла к индустрии. Пищевая промышленность УССР за 16 лет. Х. 1934; Харчова пром-сть України. 1917—57. К. 1957; Опацкий Л. Размещение пищевой промышленности СССР. М. 1958; Нестеренко О. Розвиток пром-сти на Україні. I—II, К. 1959—62; Гак Д. Харчова пром-сть України. К. 1960. *Б. Винар*

Млиниська, Млинище, с. Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. над р. Бугом, в околицях якого були виявлені рештки поселення надбузьких неолітиків (нордійців), тілопальне погребище пізнього лужицького типу (балтослов'ян), тілопальні поховання та сліди поселення з княжої доби.

Млинів (III–6), с. м. т. над р. Іквою, р. ц. Ровенської обл.; 3 100 меш. (1959).

Мліївська дослідна станція садівництва ім. Л. Симиренка, наук.-досл. установа, заснована 1921 р. на базі першого на Україні помологічного розсадника,

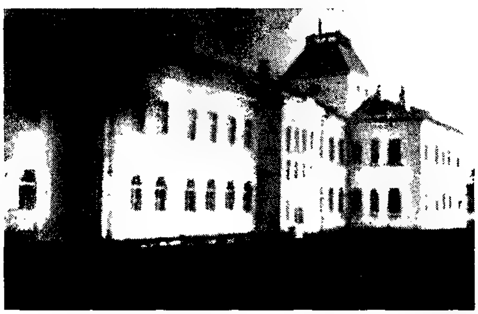

Мліївська дослідна станція садівництва ім. Л. Симиренка

що його створив 1888 р. Л. *Симиренко*; міститься у с. Млієві Городищенського р-ну, Черкаської обл.; підпорядкована Укр. н.-д. ін-тові садівництва. Станція має колекцію (1 500 сортів) і гібридний фонд (250 000 форм) овочевих і ягідних рослин, і на ній виплекано низку нових сортів овочевих дерев і ягідних культур. Станція видає свої праці (досі 60 випусків).

Млодовський Антін (1724–78), унійтський єп. родом з Волині, спершу єп. помічник пінський, з 1765 єп. помічник володимирський, з 1778 р. – володимирський єп.

Млотковська Любов (1805–66), акторка родом з Курську, на сцені з 1823 р., виступала в трупі І. Штейна, після поділу цієї трупи (1833) в трупі свого чоловіка Людвига М. (див.), що діяли перев. в Харкові (1836—50), Одесі (1850—56) і Києві, де й померла. М. — водевільна акторка, але з успіхом виступала також у драмі, комедії й опері. Гра її відзначалася майстерним перевтіленням, природністю й тонкою розробкою характерів. У Харкові М. часто виступала з П. Мочаловим, М. Щепкіном, К. Солеником. Кращі ролі М.: Тетяна, Наталка («Москаль-чарівник», «Наталка Полтавка» І. Котляревського), Настя («Бой-жінка» Г. Квітки-Основ'яненка), Офелія («Гамлет» В. Шекспіра), Есмеральда («Собор Паризької Богоматері» за В. Гюґо), Люїза («Підступ та кохання» Ф. Шіллера) та ін.

Л. Млотковська

Млотковський Людвиг (бл. 1795—1855), актор, режисер і антрепренер укр. і рос. театрів, поль. роду. З 1816 р. як актор виступав у Києві, пізніше в трупі І. Штейна, у 1834—43 рр. мав власну трупу в Харкові, там же побудував театр (1841) і відкрив театральну школу; ґастролював у Києві, Єлисаветграді й ін. м. України. 1843 збанкрутував і виїхав до Орла. З укр. репертуару М. ставив п'єси Г. Квітки-Основ'яненка («Бой-жінка», «Сватання на Гончарівці»), І. Котляревського («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник»), поза тим «Ревізора» М. Гоголя, «Мірандоліну» К. Ґольдоні та ряд п'єс В. Шекспіра («Гамлет», «Король Лір», «Отелло» та ін.). Трупа М. була однією з кращих провінційних труп на Україні, і в ній брали участь К. Соленик, І. Дрейсих, М. Щепкін, П. Мочалов та ін.

Млоцький Симеон († 1804), унійтський єп. у Володимирі Волинському (1778—1804), усунений звідти після ліквідації унії Катериною II у 1795 р.

Многогрішний Василь, брат гетьмана Дем'яна М. (див.), ніженський полковий осавул (1664—68), посол до Москви 1668 р., полк. чернігівський (1671–72), наказний гетьман (1671). 1672 р., після слідства й тортур у Москві, засланий на Сибір, де був іменований «сином боярським» у Красноярську (1682—94) і командував військом у боротьбі проти тубільців.

Многогрішний Дем'ян Ігнатович, гетьман України (1669—72), син посполитого з м. Коропа. Коз. службу почав за Б. Хмельницького. Полк. чернігівський (1665—69). Як противник *андрусівського договору* (1667), М. брав участь в антимоск. повстанні І. *Брюховецького* 1668 р. Наказний гетьман П. Дорошенка на Лівобережжі, 1688 р. став «гетьманом сіверським», а 3. 3. 1669 був обраний у Глухові гетьманом України (фактично

Лівобережної), при чому укладено було новий договір з Москвою — т. зв. *Глухівські статті*. М. твердо стояв на ґрунті самостійности України, відверто висловлювався проти імперіялістичної політики Москви і розпочав таємні переговори з П. Дорошенком. Прихильник сильної гетьманської влади, М. не довіряв вищій старшині, з якою поводився дуже різко, обсаджував полковницькі і сотницькі уряди своїми родичами та свояками, наділяючи їх маєтками, а 1671 р. передав (за ухвалою Старшинської Ради) наказне гетьманство братові Василеві М. (див.), імовірно, намічаючи його своїм наступником. Все це викликало опозицію вищої старшини, яка, за допомогою Москви, зробила 13. 3. 1672 держ. переворот, заарештувала М. й видала його Москві. Обвинувачений у «держ. зраді», М. був тортурований і засуджений на страту, яку замінено було довічним засланням до Сибіру, де М. перебував у в'язниці. Після звільнення 1688 р. М. був записаний у «діти боярські» і перебував на військ. службі у м. Селенгинську на Забайкаллі. 1696 р. пішов у ченці. Нащадки М., його брата Василя й небожа Михайла, також засланих, залишилися у Сибіру, де були ще у другій половині 18 в. *О. О.*

Д. Многогрішний

Мова (псевд. Лиманський) Василь (1842—91), письм. родом з Кубані, закінчив Харківський Ун-т, працював учителем, судовим слідчим, суддею; співр. «Основи», писав поезії, драматичні й прозові твори. У поемі «На степи» (1883) зображене життя укр. переселенців на нових землях, п'єса «Старе гніздо і молоді птахи» присвячена проблемам денаціоналізації й зв'язаної з цим деморалізації, розгорненим на широкому й соковитому тлі побуту кубанських козаків сер. 19 в. В часи панування етногр. реалізму, перемішаного з ідеалізацією коз. романтики, М. піднісся до тверезо-критичної оцінки Козаччини, розвинув надзвичайно своєрідний стиль перебільшеного майже до макабричности ґротеску і виробив дуже своєрідний словник поетичної мови, що синтезує фолкльорні елементи з сміливими індивідуальними новотворами. М. можна вважати за раннього попередника експресіонізму в укр. прозі й поезії. За життя М. зазнав переслідувань царського уряду, а велика його спадщина лишилася не друкованою і, мабуть, частинно втраченою.

В. Мова-Лиманський

Мова (справжнє прізвище Петров) Денис († 1922), співак і драматичний актор родом з Бердянського; закінчив Петербурзьку Консерваторію, виступав у трупах М. Кропивницького і М. Старицького (з 1885), М. Садовського (1889—90 і 1893—95), П. Саксаганського (1890—93, 1895—1909).

Мовна політика, становить частину нац. політики, спрямованої на розвиток і плекання певної мови абож на обмеження її прав та можливостей вільного розвитку. М. п. багатонац. держав щодо панівної мови перев. зводиться до забезпечення їй виключного становища; недерж. ж народи вбачають у боротьбі за рідну мову основу свого самобутнього існування. Тому існує М. п. пануючого режиму стосовно мови меншостей та М. п. останніх стосовно власних рідних мов. Найчастіше перша виявляється в ряді культ., політ. та правних заходів (див. *Мовне законодавство*) на обмеження, заборону чи вреґулювання вжитку даної мови, тоді як чл. певної мовної спільноти ведуть боротьбу проти дискримінації їхньої мови та вкладають зусилля в її розвиток.

У В. Князівстві Лит., до складу якого по упадку Київ. Руси входила більшість укр. земель, держ.-адміністративна мова будувалася на білор. мові з великою домішкою укр. На укр. землях, які після упадку Гал.-Волинської держави опинилися під Польщею (Галичина, Холмщина), в наслідок мовної політики поль. королів, укр. мова поступово, впродовж 15 в., була цілковито витиснена з судів і адміністрації латинською — урядовою мовою тодішньої Польщі, а згодом поль. На Волині, Підляшші, Брацлавщині, Київщині й Чернігівщині, які після Люблінської унії (1569) відійшли від лит. держави під володіння поль. корони, не зважаючи на ґарантії (передумови унії), дані укр. землям, кількакратно підтверджувані пізніше королями (напр., Жигмонтом III у 1591 р. і останньо декретом у 1681 р.), поль. урядові канцелярії явно іґнорували ці привілеї, вводячи поль. мову. Боротьба українців за права своєї мови велася понад 100 рр. (напр., таємний з'їзд волинської шляхти в Луцькому 1569 р.; письмовий протест до короля укр. волинської і брацлавської шляхти 7. 7. 1577) аж до закону 1696 р., винесеного на т. зв. «Конституційному соймі», яким

Польща остаточно виключила укр. мову з адміністративного вжитку; вона залишилася тільки мовою церкви.

Укр. мова була об'єктом М. п. **рос. влади** вже в 17 в. 1627 і 1628 рр. видано укази проти т. зв. «книг литовскія печаті», друкованих укр. варіянтом ц.-слов. мови; їх наказано зібрати і «на пожарех сжечь». Укр. друковане слово підлягало цензурі від часу, коли Київ втратив церк. автономію (1684). У 1721 р. з'явився царський указ, яким заборонено Києво-Печерській і Чернігівській друкарням друкувати всі ін. книжки, крім церк., та й ці пристосовувати до рос. норм. Аналогічні укази видано 1727 і 1728 рр., з 1735 р. наказано вилучити з церков всі укр. друки й замінити їх на моск.; у церк. практиці наказано вживати рос. вимову. У другій пол. 18 в. Київ. Академія і згодом ін. школи на Україні поступово перейшли на рос. мову.

Репресії проти нової укр. літ. мови на нар. основі розпочав таємний циркуляр *Валуєва* з 1863 р., в якому він стверджував, що «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может». Згідно з цим указом, заборонено друкувати укр. мовою рел. та наук.-осв. твори. Т. зв. *«Емським указом»* з 1876 р. заборонено довіз укр. книжок з-за кордону, театральні вистави, друк укр. пісень з нотами і всіх ін. книжок, за винятком белетристики й іст. пам'яток. Укр. художня література могла друкуватися тільки рос. правописом, т. зв. *ярижкою*. Такий стан проіснував до 1905 р., хоч у кін. 19 в. цензурний режим дещо послаб. Укр. мову вважали за рос. наріччя; її не допускали до школи й гром. життя. Школа, церква і армія були гол. засобами русифікації.

Революція 1905 р. принесла з собою на короткий час дещо ліберальніші відносини: згідно з новим «Положением о печати», стали виходити укр. мовою і правописом книги, преса, розпочато друк укр. перекладу св. Письма, зданого в цензуру ще в 1863 р. Все ж таки укр. книжка й преса підлягали й далі різним адміністративним протизаходам та цензурним обмеженням. Прилюдні виступи укр. мовою в Росії були заборонені (на відкритті пам'ятника І. Котляревського 1903 р., археологічних з'їздах 1890 і 1912 рр. тощо).

Намагання укр. діячів увести укр. мову до школи розпочалися в 1860-их рр. (В. Антонович, Т. Рильський). Практичні наслідки були мінімальні: якийсь час вчили укр. грамоти в недільних школах. На поч. 1900-их рр. ряд губ. і пов. земств внесли прохання про введення укр. мови до початкових шкіл, але ці заходи не мали успіху. Не були також прийняті законопроєкти, про навчання рідною мовою укр. дітей, виготовлені О. Лотоцьким і внесені на розгляд III і IV Держ. Дум, хоч з думської трибуни не раз підносилися голоси на оборону укр. мови, гол. з боку лівих і поступових депутатів (В. Дзюбинський, А. Шингарьов, І. Лучицький, М. Сендерко, Ґ. Петровський, П. Мілюков та ін.).

Під час першої світової війни закрито укр. пресу, припинено в-ва, також і в окупованій рос. військами Ґалччині.

Зовсім іншою була М. п. в **Галичині** й на Буковині з часу, коли вони у 1770-их рр. опинилися під Австрією. Австр. уряд ішов назустріч вимогам українців стосовно прав укр. мови в шкільництві й адміністративному вжитку; 1787 р. введено виклади «руською» мовою у Львівському Ун-ті, в т. зв. *„Studium Ruthenum"*, а з 1818 р. у нар. школах. Далі гал. українцям доводилося боротися за права «руської» мови не так проти австр. уряду, як проти поль. впливів: 1848 р. на вимогу Гол. Руської Ради впроваджено укр. мову до шкіл і урядів, але незабаром нім. мова залишилася далі урядовою і викладовою в сер. школах (укр. була лише предметом навчання) й у Львівському Ун-ті. Намагання цісарського уряду під впливом гал. намісника А. Ґолуховського завести латинську абетку для укр. мови викликало т. зв. *«азбучну війну»;* вирішення цієї справи залишено остаточно самим українцям.

Австр. конституція з 1867 р. визнавала справді рівноправність всіх народів та їхніх мов, але адміністрацію в Ґалччині опанували поляки й поль. мова стала урядовою, укр. — лише другою крайовою. Навчання в нар. школах для укр. дітей провадилося назагал укр. мовою; але за права укр. мови в сер. школах й у Львівському Ун-ті та за рівноправність укр. мови з поль. треба було вести затяжну війну з поляками як у гал. соймі, так і у віденському парляменті (див. ЕУ І, стор. 486—89 і 928—31).

На **Буковині** урядовою мовою була нім., укр. – допоміжною, натомість укр. нар. і сер. шкільництво мало найкращі умови розвитку з усіх укр. земель (див. ЕУ І, стор. 490—91 і 931—32).

На **Закарпатті** угор. тиск на укр. мову почався з 1867 р. Мадяризація була доведена до краю на поч. 20 в. законом А. *Аппоньї* (1907) і його наступниками (див. ЕУ І, стор. 491—92 і 933).

Зах. Україна в 1920—39 рр. На укр. землях під Польщею М. п. уряду була спрямована на максимальне виключення укр. мови з адміністративного вжитку й шкільництва. Це полякам вдавалося в більшій мірі на півн.-зах.

землях (зокрема на Холмщині й Підляшші та Поліссі), ніж у Галичині. Боротьба за права укр. мови проти поль. дискримінаційної політики й польонізації належала до гол. проявів укр. опору поль. пануванню (див. ЕУ І, стор. 560—64 і 942—49). Відокремленню лемків від українства мало служити введення лемківської говірки в нар. шкільництво (1934).

1919—39 рр. на Закарпатті характеризуються широкими можливостями для укр. мови, гол. в освіті. Чехізація здійснювалася здебільша в адміністрації, поза тим спочатку чехи сприяли поширенню укр. («руської») мови, толеруючи рос., але у 1930-их рр. їхні симпатії схилялися до русофільської течії (див. ЕУ 1, стор. 949-50).

На Буковині під рум. окупацією укр. мова була усунена майже повністю з адміністрації, школи й церкви. Офіц. політика була спрямована на румунізацію укр. населення. В результаті заходів українців Буковини й Басарабії за відновлення укр. мови у школах у 1929—34 рр. частково заведено її в нар. школах. Сер. і фахове шкільництво було повністю румунізоване (див. ЕУ І, стор. 950).

М. п. в **УССР** не була послідовна. Теоретично її зв'язували з принципами нац. політики *Леніна*, який висловлювався за вільний розвиток мов народів Росії ще до революції. Будівництво сов. режиму на Україні велося на поч. всупереч цьому принципові. В адміністрації УССР переважала рос. мова, а спроби забезпечити укр. мові хоч би рівнорядне значення натрапляли на опозицію рос. комуністів на Україні. Х. *Раковський*, гол. Раднаркому УССР, писав у «Комуністі» у 1921 р.: «Признання укр. мови по урядах, як мови урядової, могло б означати панування укр. буржуазії й куркульства». Однак, під тиском укр. комуністів — М. Скрипника, О. Шумського В. Блакитного, Г. Гринька й ін. та під тиском укр. відродженої стихії, 12 з'їзд ком. партії відкрив шлях *українізації*, яка розпочалася декретом уряду УССР від 1. 8. 1923 р. Українізація дала ряд позитивних наслідків на полі поширення укр. мови в суспільному житті та в ділянці її розроблення та удосконалення. Однак з 1933 р. її припинено і ряд її проявів ліквідовано.

З 1933 р. почалася відкрита атака на укр. мовознавців, яким закидали, що вони вибрали шлях відриву укр. мови від рос., та на М. *Скрипника*, що очолював українізаційний курс. Речниками цього нового курсу стали А. Хвиля, Н. Каганович й ін. Як практичні заходи проти попереднього мовного розвитку припинено видавання словників, утворено комісію при Наркоматі Освіти для перевірки термінології, правопису, а разом з тим вилучено з ужитку попередні шкільні підручники, а згодом усунено ряд укр. мовознавців як «націоналістичних шкідників». Дальший розвиток укр. мови унапрямлювано офіц. по лінії зближення з рос. мовою. Питання мови розглядав і 14 з'їзд КП(б)У, який ухвалив «ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні рос. мови в школах». В результаті рос. мова здобула перевагу над укр. в адміністрації, засновано ряд рос. шкіл, театрів, газ., з високих шкіл укр. мова майже повністю зникла.

По другій світовій війні далі продовжується культ. та М. п., яка проголошує вищість рос. мови, як «мови жовтневої революції», «мови Леніна-Сталіна», так визначеної в офіц. виступах М. Хрущова ще в 1948 р. Рос. мова вважається не за чужу мову, а за «другу мову» нерос. людности СССР. Найновіші урядові і партійні документи прямо говорять про формування «єдиної соц. нації» й поступове, хоч і повільне «зникнення нац. відмінностей, зокрема в мові» (Програма КПСС, ухвалена 22 з'їздом КПСС, 1961), що практично означає настанову на універсальність рос. мови в сфері рос. впливів і на відмирання мов ін. національностей. Укр. мова толерується як підрядна мова для місц. вжитку, тоді як рос. висувається як знаряддя вищої, універсальної культури й цивілізації. З цих останніх функцій М. п. сов. уряду послідовно укр. мову виключає. Укр. мову в УССР витиснено з армії (у 1920-их рр. була в ужитку в деяких частинах, зокрема територіяльних), з поштової, транспортної і спеціяльно техн. ділянок включно з відповідним шкільництвом і виданнями. Жадних прав не має укр. мова на укр. землях СССР поза УССР (Кубань, Слобожанщина, підбілоруське Полісся, Молд. ССР, укр. поселенчі землі в Азії). Для укр. меншости в Польщі допущено укр. пресу й скромне шкільництво аж від 1956 р.; у Сх. Словаччині куди ширше після 1945 р., в меншій мірі — в Румунії. В Югославії лише в Бачці дозволено розбудову преси й нар. та сер. шкільництва на окремому діялекті бачванських українців.

Література: Огоновський О. Іст. літератури руської. Л. 1889; Лотоцький О. Сторінки минулого. II—III, В. 1933—34; Волошин А. О письменнім язиці Підкарпатської Руси. 1921; Смаль-Стоцький Р. Укр. мова в Сов. Україні. В. 1936; Smal-Stocki R. The Nationality Problem of the Soviet Union and Russian Communist imperialism. Мільвокі 1952; Чапленко В. Більшовицька мовна політика. Мюнхен 1956.

В. Маркусь

Мовне законодавство, сукупність законів, розпоряджень, приписів й ін. адміністративних актів, які визначають

становище держ. мови та мов нац. меншостей в суспільному житті, зокрема в адміністрації, суді й освіті. В модерному розумінні М. з. розвивається перев. в багатонац. країнах, і то з 19 в., себто у зв'язку з культ.-політ. відродженням недерж. народів.

На укр. землях, за винятком періоду державности (див. *Державна мова*), становище укр. мови визначалося М. з. панівних режимів. В Рос. Імперії фактично не існувало спеціяльного М. з.; рос. мова була виключною урядовою мовою. В церк. практиці, суді й школі частково допускалися мови т. зв. «інородців», гол. поль., фінська й мови закавказьких народів. До укр. мови стосувалися скорше заборони, ніж визнання їй обмежених прав (циркуляр мін. внутр. справ П. *Валуєва* з 1863 р., *«Емський указ»* з 1876 р.). У 1905 р., із знесенням цензури, впали короткочасно заборони друку укр. мовою. Пізніше адміністративним шляхом робилися перешкоди укр. пресі та прилюдним виступам укр. мовою. У школах для укр. населення навчальною мовою була далі рос. мова. Ряд заходів у Думі та перед адміністративними органами в обороні укр. мови не дав належних наслідків (див. докладніше *Мовна політика*).

Становище укр. мови під Австрією довший час не мало правного оформлення. Хоч 1786 р. укр. мову визнано крайовою, в урядах і шкільництві переважали нім. і поль. мови. По революції 1848 р. укр. мовою видавалися в Галичині й Буковині закони і розпорядження. Конституція 1867 р. визнала рівноправність всіх народів Австрії і «право берегти і плекати свою народність і мову», але не видано законів, що вводили б у практичне життя цю декларацію. Фактично визнано в Галичині урядовою для держ. адміністрації і судів поль. мову. На Буковині залишилася далі урядовою мовою нім. Укр. мову допущено як другу крайову в установах і суді. Про мову гром. самоврядування вирішувала сама громада; в укр. громадах нею була перев. укр. мова. Натомість у повітовій адміністрації внутр. урядування відбувалося по-поль. (на Буковині по-нім.). В гал. і буковинських соймах укр. посли мали право виступати та подавати внесення укр. мовою. До компетенції гал. сойму належало ухвалювати закони про викладову мову сер. шкіл, а громади вирішували самі про мову навчання в нар. школах найнижчого типу (див. також ЕУ I, стор. 496—98).

На Закарпатті, за винятком короткого періоду 1848–49 рр., коли укр. мова стала на території т. зв. «руського дистрикту» в деякій мірі урядовою, під час всього угор. панування мовою зовн. і внутр. урядування була угор. з мінімальним толеруванням у нижчому судівництві мови місц. населення. На відтинку шкільництва провадилася також мадяризація, яку офіц. ствердив закон А. *Аппоньї*.

В УНР, при наявності єдиної держ. мови – укр. (закон Директорії з січня 1919), в рамках забезпеченої їм нац. персональної автономії (закон з 9. 1. 1918 р.), були надані широкі права нац. меншостям (див. *Національні меншості*). Закони найчастіше видавалися укр. і рос. мовами; мови ін. меншостей були також допущені при зверненні до держ. установ та у зовн. урядуванні останніх. За гетьманату урядування в принципі мало вестися укр. держ. мовою, але багато відомств урядувало по-рос. або двомовно. За законом з 15. 2. 1919 про вживання мови у внутр. і зовн. урядуванні ЗО УНР, законно визнані нац. меншості (поль., жид., нім.) мали право вживати у взаєминах з держ. урядами на письмі й усно свою рідну мову. Закон ЗО УНР про основи шкільництва 13. 2. 1919 визнавав за нац. меншостями право на школу рідною мовою.

Між двома війнами на Зах. Укр. Землях — у Польщі, Чехо-Словаччині й Румунії існувало спеціяльне М. з. щодо мов нац. меншостей, в тому ч. й укр. Всі три держави міжнар. договорами в справах меншостей були зобов'язані забезпечити права укр. мови (у Польщі 28. 6. 1919 — договором з Антантою, 18. 3. 1921 — Ризьким договором та рішенням Ради Амбасадорів з 14. 3. 1923 про приєднання Сх. Галичини до Польщі; у Румунії – 10. 8. 1920 договором у Севрі; у Чехо-Словаччині – 10. 9. 1919 — договором у Сен-Жермен).

У Польщі вживання укр. мови в адміністративному вжитку реґулювали три спеціяльні закони з 31. 7. 1924. Закон про урядову мову в адміністрації вводив у внутр. урядування поль. мову і допускав лише можливість складати укр. мовою усні й письмові заяви перед пов. і воєводськими урядами на території Львівського, Волинського, Тернопільського, Станиславівського та Поліського воєводств; на такі прохання уряди були зобов'язані відповідати поль. і укр. мовами. Міські ради вирішували самі про допущення укр. мови, а сіль. громади порозумівалися з відвідувачами мовою останніх та могли вести двомовні протоколи. Оголошення держ. і самоврядувальних органів публікувалися також укр. мовою. Законом про мову в судах, прокураторських урядах і нотаріятах допускалася укр. мова до складання заяв, свідчень, адвокатських промов; на домагання сторін вирок та ін. судові документи могли бути виставлені, поруч

поль., і укр. мовою. Викладову мову в школах реґулював окремий закон (lex Grabski): у громадах з 25% укр. населення в початкових школах на бажання батьків 40 дітей навчання могло відбуватися укр. мовою; в сер. школах – на бажання батьків 150 дітей; закон дозволяв закладати приватні школи з укр. мовою навчання. Детально нормували становище укр. мови виконавчі розпорядження уряду або окремих мін-в. Фактичний стан укр. мови в адміністративному вжитку в Польщі далеко відбігав від М. з. В міськ. і пов. самоврядуванні була допущена тільки поль. мова; до їх органів могли бути вибрані лише особи, які володіли поль. мовою. На Поліссі, Холмщині та Підляшші укр. мова не мала фактично ніяких прав. Поль. влада не дотримувалася шкільного закону, в результаті чого майже всі українські школи стали поль. або утраквістичними (див. також ЕУ I, стор. 560—62 і 944—46).

У Чехо-Словаччині М. з. для українців було відносно найліберальніше. На Сх. Словаччині воно забезпечувало для укр. мови ті самі права, що стосувалися ін. чехо-словацьких меншостей (мовний закон з 29. 2. 1920), а на Підкарп. Русі вона була другою урядовою мовою; послідовно нею користувалися, поруч з чес. у зовн. урядуванні, у внутр. — тільки на нижчих щаблях самоврядувальних органів. Автономний сойм мав вирішити про держ. характер укр. мови, як також висловитися, яку укр. мову приймати за урядову: укр., рос. чи штучну льокальну. Чехо-словацьке законодавство цього питання не розв'язало, а практично толерувалися три версії «руської мови». У 1938—39 рр., за автономного уряду Карп. України, введено укр. літ. мову як урядову. Під угор. окупацією (1939—44) права місц. «руської мови» були обкраяні; вона була допущена до зовн. урядування (закон з червня 1939 р.).

У Румунії М. з. фактично усувало укр. мову в адміністрації, судах, а навіть у правос. церкві, гол. після закону з 26. 7. 1924, яким відмовлено українцям статус нац. меншости і визначено їх як румунів, що забули рідну мову. З 1925 р. впроваджено примусову румунізацію в шкільництво.

В УССР не існує спеціяльного М. з., за винятком загальникових тверджень про рівноправність різних мов у СССР та про право користування рідною мовою всіма громадянами УССР (ст. 20 конституції з 1925 р.). Конституція УССР з 1937 р. забезпечує навчання в школах рідною мовою (ст. 101). Фактично вживання укр., рос. й ін. мов на території УССР реґулюється внутр. партійними постановами й інструкціями. Не зважаючи на те, що формально держ. мовою вважається укр., публікування законів від поч. велося укр. і рос. мовами. Урядування відбувається однією або другою мовами залежно від підпорядкованости відомств респ. або заг.-союзним органам. Але і цей критерій не здійснюється послідовно. На поч. сов. періоду переважала рос. мова, з 1924 р. українізувалися держ. адміністрація, висока школа, а навіть частково і військо (див. *Українізація).* З 1933 р. рос. мову знов широко запроваджено в шкільництві, судівництві, місц. і обл. адміністрації та у відомствах респ. мін-в. Мови меншостей були широко допущені до місц. урядування і культ. життя в нац. округах і сільрадах лише до 1933 р. (див. *Русифікація і Мовна політика*). *В. Маркусь*

«Мовознавство», неперіодичний журн. *Ін-ту Мовознавства АН УРСР* виразно політ. сов. характеру у Києві 1934—39, 14 чч., за ред. Н. *Кагановича* (до 1937) та М. *Калиновича.* «М». заініціювало погромницькі ст. проти мовознавців-пуристів УРСР (С. Смеречинського, О. Курило, Д. Шелудька), проти термінологічних словників Ін-ту Укр. Наук. Мови та проти «Рідної мови» І. Огієнка, публікувало зредаґовані в русифікаторському дусі нові термінологічні матеріяли, популяризувало стосування Маррового вчення про мову до укр. матеріялу. Тривкішу вартість мають праці з словотвору, про говірки Чернігівщини, Київщини та сх. Поділля, а особливо праці Л. *Булаховського* з акцентології.

З 1941 р., замість «М.», появляється таке ж неперіодичне вид. Ін-ту М. «Мовознавство, Наукові записки» за ред. Л. Булаховського (до 1964 р. 18 чч.) більш наук. характеру. Після смерти Булаховського, від ч. 17 (1962) виразно набирає знову перев. політ.-пропаґандивного характеру (ред. І. Білодід). *О. Г.*

Мовознавство на Україні своїми зародками сягає часів Київ. Руси. У зб. кн. Святослава, списаний 1073 р. з болг. оригіналу, був включений розділ «О образіх» візант. автора Георгія Херобоска. Не знати, чи вже тоді був відомий трактат чорноризця Храбра «О письменех», що зберігся у списках не раніше 15 в., але можна припускати, що була відома граматика, перекладена з грец. «О осми частех слова». Нема жадних відомостей про мовознавчі праці місц. походження.

На основі цієї традиції, але дещо самостійніше в підході розвивалося укр. М. кін. 16 – першої пол. 17 вв. Цей розвиток був зумовлений рел. полемікою навколо церк. унії і потребами шкільництва. Ідеологічно рух проходив під гаслами відродження ц.-слов. і грец. мови. Тому гол. увага була зосереджена на приготуванні граматик і словників грец.

і ц.-слов. мов. Оминаючи букварі й елементарні шкільні підручники, слід згадати «Кграматику словеньска языка» (1580), «Адельфотес. Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка» (1591), «Грамматику словенску» з словничком Лаврентія Зизанія (1596) і особливо самостійніші «Грамматики словенския правилное синтагма» Мелетія Смотрицького (1619) і «Лексікон славенороссkій, имен толъкованіє» Памви Беринди (1627), твори, що на певний час визначили граматичну й словникову традицію не тільки на Україні, але також у Росії й Сербії, а почасти й у Румунії. У своєму заг. підході граматики цього періоду були залежні від зах.-евр. латинських і грец. підручників Доната, Альвара, Ляскаріса, Мосхопула та ін. Середньовічна схоластична традиція механічно перемішувалася тут з елементами граматики доби гуманізму. Спостережень над живою мовою не роблено. Ці підручники визначили й характер мовограматичних студій у Київ. Академії, аж до часу її русифікації, в сер. 18 в.

Відновлення мовознавчих студій на Україні, новими методами і з новою тематикою, в'яжеться з заснуванням ун-тів і з розростанням романтично-нац. настроїв і ідей на поч. 19. в. Деякі особливості в орг-ції й становищі ун-тів України визначили й особливості в розвитку М. на Україні. Передусім мало значення те, що ці ун-ти були не укр., а або рос. або поль. чи нім.-австр. Хоч студії укр. мови в них не заборонялися, при умові, що її називано малоруським діялектом (Росія) або руською мовою (Австро-Угорщина, потім Польща), але їх і не стимульовано. Натомість заохочувано студії рос. або поль. мов. Подруге, це були провінційні ун-ти великих імперій. Раз-у-раз талановитіших учених, що починали в них свою діяльність, перебирали столичні ун-ти. Так І. Срезневський перейшов з Харкова до Петербурґу, Соболевський з Києва до Петербурґу, Овсянико-Куликовський з Харкова до Петербурґу, Брюкнер зі Львова до Берліну та ін. Потретє, до 1917 р. по ун-тах України не було окремих катедр мовознавства, а були катедри філології, що об'єднували мову і літературу. Від уподобань проф. залежало, над чим він фактично працював, але здебільша після мовознавця приходив літературознавець, що не сприяло плеканню певної традиції. З провінційним характером ун-тів України було зв'язане й те, що в них були відсутні або недорозвинені ін. галузі М. поза вивченням держ. чи панівної мови краю. Студії з романістики й германістики, з сх. мов, з індоевропеїстики, ба навіть заг. М. були занедбані. Клясичні студії мали суто філол. характер і, крім елементарних підручників, майже нічого видатного з латино-грец. М. не створено на Україні.

Недомагання укр. М. й перешкоди його розвиткові, створені такою орг-цією ун-тів, при браку якоїсь центр. наук. установи типу академії, зумовлені колоніяльним станом України, викликали спроби створити такий наук. центр. Найважливіші з них до 1917 р. — Півд.-Зах. Відділ Рос. Геогр. Т-ва в Києві в 1870-их рр. у Києві, НТШ від 1892 р. у Львові, Укр. Наук. Т-во в Києві від 1907 р. об'єднали деяких укр. мовознавців і випустили друком деякі праці, але не стали осередками формування певних шкіл у М. Про такі школи можна говорити тільки в трьох випадках: школа філос. мовознавства поч. 19 в. в Харкові, школа Міклошіча в Галичині й Буковині й школа Потебні в Харкові. З них однак тільки остання зродилася на Україні; перша була наслідуванням нім. і рос. зразків, друга була перенесена з Відня.

Напрям філос. М., в дусі франц. енциклопедистів з незначними впливами нім. романтики, був плеканий у Харківському Ун-ті перших двох десятиріч після його заснування (1805). Представники цього напряму цікавилися питаннями універсальної граматики, походження й розвитку мов, вартости слова і використання слова в поетичній творчості й риториці. Гол. творами цього напряму були «Опыт риторики» (1805) і «Введение в круг словесности» (1806) І. Рижського і «Опытный способ к философическому познанию российского языка» І. Тимковського (1811), а також твори Р. Гонорського, М. Пакі-де-Совіньї та ін. Увесь напрям мав епігонський характер і з місц. ґрунтом фактично не був зв'язаний.

Романтичний період у М. зв'язаний з діяльністю І. Срезневського в Харкові і М. Максимовича в Києві. Срезневський розпочав студії з історії укр. і рос. мов, а також словінської діялектології. Максимович цікавився, як історик, насамперед історією укр. й ін. слов. мов, почасти йдучи за фактами, а почасти підпорядковуючи їх своїм концепціям нац. романтизму. Ін. представники романтизму були радше самоуки й дилетанти не зв'язані з ун-тами. Вони схопили й вперше ввели в наук. обіг багато фактів сучасної укр. мови, але їхні узагальнення й іст. екскурси були здебільша поза межами науки. Вони створили цілу низку граматик укр. мови, що з них частина довго лишалася в рукописі. Сюди належать граматика О. Павловського (1805, видана 1818), М. Лучкая (1830), І. Могильницького (1827—

29, видана 1909), Й. Лозинського (1833, видана 1846) Й. Левицького (1834), І. Вагилевича (1845). До певної міри сюди ж належить «Розправа о язиці южноруськім» Я. Головацького (1849), що першим посідав (до 1866) катедру «руської філології» Львівського Ун-ту, засновану 1849 р.

Серйозніші наук. студії позитивістичного, але до-молодограматичного напряму почалися з запрошенням П. Лавровського до Харківського Ун-ту (1851) і А. Малецького до Львівського (1856). Перший працював гол. над історією рос. мови, другий над граматикою поль. мови. Обоє використовували до певної міри слов. порівняльний матеріял. В Одесі подібний напрям репрезентував, дещо пізніше, О. Кочубинський.

Першим представником прагматичної школи Міклошіча на Україні був О. Огоновський, що посів катедру «руської» філології у Львівському Ун-ті 1874, автор праць з укр. і поль. М. Тих же позицій дотримувався його наступник О. Колесса (від 1895). У Буковину цей напрям був принесений С. Смаль-Стоцьким і О. Калужняцьким, в чиїх руках були виклади з укр. М. в Чернівецькому Ун-ті. У протилежність своєму вчителеві ці вчені одначе не мали порівняльних зацікавлень, а зосередилися перев. на історії укр. мови.

Наук. діяльність О. Потебні почалася 1860 р., а від 1875 р. він дістав катедру рос. мови й літератури в Харківському Ун-ті. Потебня був единим визначним виразно укр. мовознавцем в ун-тах підрос. України. Він працював у царині заг. М., в дусі психологічної школи Ґербарта й Льотце, створивши свою ориґінальну концепцію слова і перекидаючи місток від М. до теорії літератури. Ця сторона його діяльности зродила цілу школу, гол. представниками якої були Д. Овсянико-Куликовський, В. Харціев, Б. Лезін, О. Ветухів та ін. Органом школи стали зб. «Вопросы теории и психологии творчества» (1907—23). Важливішою була праця Потебні над слов. М., на широкому індоевр. ґрунті. Потебня виступив як основоположник слов. іст. синтакси, визначний історик фонетики і етимолог, як також основоположник укр. діялектології наук. характеру. Ця сторона його діяльности одначе знайшла менше учнів і послідовників. Єдиний визначний з-поміж них був О. Попов, автор «Синтаксических исследований» (1881), про функції називного й знахідного відмінків.

У Київ. Ун-ті в 1882—87 рр. працював О. Соболевський, визначний знавець історії рос. мови, до якої він включав також на правах діялекту історію укр. мови. Українożер і реакціонер у своїх політ. переконаннях, промотор фантастичної теорії про первісну «великоруськість» Києва, Соболевський в той же час багато зробив для вивчення старо-укр. текстів і реконструкції староукр. діялектів. Не була зв'язана з унтом через політ. обставини діяльність двох визначних київ. мовознавців: автора «Наречий, поднаречий и говоров Южной России» К. Михальчука (1872), також творця дуже ориґінальних як на той час, майже структуралістичних концепцій іст. фонетики укр. мови, розвинених в окремих ст.; і П. Житецького, автора першої історії звуків укр. мови (1876), заслуженого гол. своїми нарисами історії укр. літ. мови 17—18 вв. (1889, 1900).

Ширше зацікавлення слов. порівняльним М. поза укр., рос. і поль. мовами на Україну приніс молодограматичний напрям, започаткований у Німеччині працями К. Бруґмана, Б. Дельбрюка та ін. Але ще перед тим болг. мову студіював у Харкові П. Безсонов, автор першої болг. граматики (1855) і у Львові А. Каліна, автор історії болг. мови (1891), а у Києві Т. Флоринський дав огляд півд. і зах. слов. мов («Лекции по славянскому языковедению», 1895—97). Короткий час викладав в Одесі один з найвизначніших славістів того часу хорват В. Яґіч (1872—75).

Гол. представником молодограматичної школи на Україні були в славістиці О. Брюкнер (у Львові — 1878—81), С. Кульбакин (праці з поль., серб., ц.-слов. і укр. мов) і Я. Ендзелін у Харкові (балто-слов. мовні зв'язки у кн. «Славяно-балтийские этюды», 1911), О. Лук'яненко в Києві (кайкавські говірки хорв. мови), Б. Ляпунов в Одесі (праці гол. з історії рос. і словінської мов). У заг. М. цей напрям репрезентував в Одесі визначний фонетист О. Томсон. В індоевр. М. виступали Ф. Кнауер, за гол. фахом санскритолог (Київ)) і В. Шерцль (Харків). Не так послідовно присднувалися до напряму М. Грунський у Києві (гол. ц.-слов. мова і історія вивчення слов. синтакси) і В. Розов у Києві, що перший прочитав курс історії укр. мови в Київ. Ун-ті (1913—14)

На старих філологічних позиціях лишалися дилетанти укр. М. цього часу: В. Науменко в Києві, І. Верхратський, за фахом природознавець, автор описів багатьох діялектів Галичини, і А. Кримський, за фахом орієнталіст, автор студій з історії укр. мови й правопису, що визначаються багатством матеріялу, почерпнутого з пам'яток, але не завжди надійно пересіяного.

1906 р. при Київ. Ун-ті засновано перший на Україні романо-германський відділ. Першими студіями з романсько-

го М. були праці С. Савченка про генезу романських мов і з історії провансальської мови.

Революція 1917 р. була переломовим моментом у розвитку М. на Україні. Поруч з ун-тами важливим наук. центром стала новозаснована Академія Наук у Києві (1918). У системі високої школи М. відокремлено від літературознавства. Але гол. було те, що двері високої школи відкрилися для укр. М. як окремої дисципліни. У період укр. державности (1917–20) і пізніше в роки українізації життя поставило перед укр. мовознавцями цілу низку практичних завдань: створення підручників укр. мови для молоді і дорослих, створення доброякісних словників, передусім укр.-рос. і рос.-укр., — як заг., так і термінологічних, нормування укр. мови і правопису.

Про складання словників див. ЕУ I, стор. 324–26. У нормативній праці накреслилося два напрями. Один етногр., стояв на позиціях безоглядного пуризму і шукав чистої укр. мови гол. в фольклорних записах старшого часу і в мові письм. першої пол 19 в. (Є. Тимченко, С. Смеречинський, до 1925 р. О. Курило). Від цього романтично-нац. підходу вберіглася друга течія, репрезентована передусім О. Синявським, а далі О. Курило (після 1925 р.), О. Сулимою, К. Німчиновим та ін. Першою синтезою нормалізаційної праці були в граматиці «Норми укр. літ. мови» О. Синявського (1931), у словництві 2 і 3 тт. «Рос.-укр. словника» АН.

Рівнобіжно йшла активна праця над вивченням укр. діялектів і історії укр. мови. У діялектології поруч описів окремих говірок пера багатьох авторів (див. ЕУ I, стор. 324) постали важливі спроби з'ясувати ґенезу укр. говірок (В. Ганцов, О. Курило, у Кракові І. Зілинський). З історії укр. мови провадилися праці з опису окремих пам'яток, мови окремих письм., але також зроблено перші спроби синтетичного уняття історії укр. мови (П. Бузук, 1927, Є. Тимченко, 1930) і історії укр. літ. мови (Сулима). За ред. Тимченка вийшов перший том «Іст. словника укр. мови» (1930).

Зворотною стороною цього розвитку студій укр. мови було занедбання ін. ділянок М. З заг. М. в цей час виходять тільки «Основи мовознавства» Л. Булаховського, та ще О. Курило на поч. 1930-их рр. робить спроби перенести на укр. ґрунт дещо з осягів зах.-евр. структуралізму. Індо-евр. порівняльне М. не опрацьовується майже зовсім, а з слов. порівняльного М. з'являється мізерно мало праць. Над ним працювали ще тільки Л. Булаховський (слов. акцентологія, зокрема чес. часокількість) і менше М. Грунський (ц.-слов. мова). Видання з сх. М. («Тюрки, їх мови та літератури» А. Кримського, 1930, араб. граматика Т. Кезми, 1928, тур. граматика Т. Груніна, 1930) мали характер підручників. Проваджено студії їдиш (І. Співак, М. Шапіро та ін.) в жид. комісії АН. Циганські говірки досліджував О. Баранников (1931).

Припинення українізації й період больш. терору в 30-их рр. зупиняють працю укр. мовознавців. Майже всіх укр. мовознавців виарештовано (з названих у трьох попередніх уступах усіх, крім Л. Булаховського й М. Грунського). Новозаснований ж. «*Мовознавство*», орган Ін-ту Мовознавства АН УРСР (від 1934) за ред. Н. Кагановича майже не містив наук. праць, а спеціялізувався на «викритті буржуазного націоналізму». Протягом 30–40-их рр. не вийшло жадної поважної праці не тільки з укр., а й з рос., слов. чи заг. М., за винятком праці Г. Левченка з історії укр. літ. мови першої пол. 19 в. (1939, 1946) і університетських підручників рос. мови Л. Булаховського. Найпопулярнішим жанром стали лінґво-стилістичні етюди про мову якогось письм. або одного його твору, здебільша імпресіоністичні в своїй методі і пропаґандивно-політ. в настанові.

На зах. землях період між двома світовими війнами характеризувався повним занепадом чернівецького осередку. Львівський Ун-т перетворився в наслідок діяльности визначних польоністів К. Ніча (1916–18), а пізніше Г. Ґертнера (1924–29) і В. Ташицького (1929–39), славістів Т. Лер-Сплавінського (1922–29) і З. Штібера (1929–39), м. ін. дослідника укр. говірок на укр.-поль. пограниччі, індоевропеїстів А. Ґавронського (1920–26) і Є. Куриловича (1927–39), германістів В. Дольмайра (1913–32) і опісля О. Куриловича (1932–39), романістів Е. Порембовича (1920–36), З. Черного (1919–39), англіста В. Тарнавського (1923–39?) і клясичних філологів С. Вітковського, Р. Ґаншинця, Ф. Ковальського і молодших польоністів С. Бонка, В. Курашкевича, Т. Мілевського, С. Грабца і К. Дейни на видатний мовознавчий центр, але виключно поль. Навіть катедра «руської філології» вперше опинилася в поль. обсаді (Я. Янув). Щоправда, Т. Лер-Сплавінський присвячував чимало уваги і проблемам з історії укр. мови. Осередок НТШ спершу продовжував працю в дусі школи Міклошіча і В. Вондрака, — гол. досліди говірок і окремих пам'яток укр. мови (О. Колесса, І. Свєнціцький, В. Лев, К. Кисілевський, Я. Рудницький та ін., також І. Панькевич у Закарпатті й Празі, що присвятився гол. вивченню укр. говірок Закарпаття). Праця його пожвавилася з пе-

реїздом з Праги до Львова В. Сімовича, що став піонером структуралістичної методи, яку дуже вдало застосував до часткових проблем історії укр. мови. Він дав також цікаві студії з назвиництва. Тісно зв'язаний із структуральною методою був А. Артимович, доц. Чернівецького Ун-ту і проф. УВУ. Побічним осередком укр. М. в Польщі став Укр. Наук. Ін-т у Варшаві, що видав також кілька праць гал. мовознавців (М. Пшеп'юрська, В. Лев, М. Пушкар). Тут працювали І. Огієнко і Р. Смаль-Стоцький. Перший переніс за кордон методи київ. філологічної школи і був одним з представників етногр. напряму. Його праці охоплювали ц.-слов. мову, історію укр. мови, гол. сер. періоду, і сучасну літ. мову. Він також видавав перший на Україні популярний мовознавчий ж. «Рідна мова» (1933—39). Другий досліджував окремі граматичні категорії сучасної укр. літ. мови в дусі принципів А. Марті.

Після другої світової війни, а надто смерти Сталіна збільшилися кадри і продукція мовознавців на Україні. Відновлене 1951 р. за ред. Л. Булаховського «Мовознавство» набрало більш наук. характеру. Від 1951 р. став виходити двомісячник «Укр. мова в школі» за ред. спершу Ф. Жилка, а потім П. Семка. (Від 1963 «Укр. мова і література в школі», ред. П. Мисник). АН стала видавати «Діялектологічний бюлетень» (з 1950) і «Лексикографічний бюлетень» (з 1951), як також «Дослідження і матеріяли з укр. мови» (з 1959). Львівський філіял АН став видавати «Дослідження з мови та літератури» (з 1954). Ун-ти й багато пед. ін-тів видали чимало зб. праць з М. і окремі монографії. До 4 міжнар. з'їзду славістів видано два томи «Слов. М.» (1958; до 1965 вийшло 4 тт.) і «Філологічний збірник» (1958), до 5 з'їзду славістів «Славістичний зб.» (1963). Вийшло також кілька тематичних зб. на теми діялектології й синтакси, з іст. укр. мови зокрема «Питання іст. розвитку укр. мови» (1962). На всеукр. конференції славістів, що відбулася 1960 р. в Харкові, прочитано 60 доповідей. Зібрано численні матеріяли для укр. діялектологічного атласу і видано в Ужгороді 2 томи «Лінгвістичного атласу» Закарпаття Й. Дзендзелівського (1958).

Від 1964—65 р. АН замість періодичних вид. зосередилася гол. на вид. колективних зб. ст., присвячених окремій ділянці М. (граматика, лексикологія, стилістика, іст. мови, ономастика, діялектологія тощо) або окремим особам (Потебня, Ломоносов) і невеличких монографій. Почато працю в деяких ділянках, що перед тим були зовсім занедбані, напр., експериментальна фонетика (монографія Л. Скалозуб про приголосні рос. мови, 1963, зб. «Питання експериментальної фонетики», 1963), балтицьке М. («Ареальные аспекты балто-славянских языковых отношений» А. Непокупного, 1964). Від поч. 60-их рр. починаються спроби відродити нормативну стилістику («Нариси заг. стилістики укр. мови» І. Чередниченка, 1962, «Культура укр. мови» А. Коваль, 1964, та ін.). Про поч. інтересу до розвитку світового М. свідчать спроби дати бодай популярні нариси розвитку слов. М. (Р. Кравчук, 1961) і заг. М. (Б. Кобилянський, 1964). З 1964 р. починається праця над матем. лінґвістикою (Зб. «Структурно-матем. дослідження укр. мови», 1964, «Структурно-матем. лінґвістика», 1965 та ін.). Із слов. мов поза укр. широко вивчається рос., далі йдуть поль. і чес., студії з ін. мов, слов. і поза-слов., починають з'являтися численніше, ніж досі, але не мають систематичного характеру. Обмаль праць з заг. мовознавства, за винятком підручників Л. Булаховського, М. Калиновича, І. Шаровольського і праці О. Мельничука про ляринґальні та А. Білецького про етимологію. З синтетичних праць про укр. мову можна назвати «Питання походження укр. мови» Л. Булаховського (1956), «Нарис словотворної системи укр. актової мови XIV—XV ст.» Л. Гумецької (1958), «Іст. морфологію укр. мови» С. Бевзенка (1960), студії А. Генсьорського над мовою гал.-волинського літопису і діялектологічні праці Ф. Жилка. Вперше за майже 40 рр. почато вид. пам'яток укр. мови (Словники Беринди, Зизанія, житомирські міські книги). Група львівських мовознавців під проводом Гумецької готує словник укр. мови XIV—XV ст. (пробний зошит 1965).

Попри значне поширення тематичного діяпазону і поч. зацікавлення методологічними проблемами (особливо студії І. Кучеренка з методології морфології) над укр. М. першої пол. 60-их рр. в УССР тяжить відсталість у методології, недостатня обізнаність із світовим М., брак самостійности в підході, побоювання узагальнень і в чималій частині компілятивність. Особливо це характеризує праці з діялектології (монографії В. Ващенка, Д. Бандрівського, Б. Кобилянського, П. Приступи, І. Варченка та ін.) і підручники для ун-тів і пед. ін-тів, як індивідуальні (П. Плющ, Ф. Медведєв, В. Бродська і С. Цаленчук, М. Жовтобрюх, Я. Спринчак, С. Самійленко, М. Івченко, О. Безпалько, почасти М. Станівський та ін.), так і колективних. На великій частині праць і далі позначаються політ.-пропаґандивні настанови (особливо двотомовий «Курс іст. укр. літ. мови» за ред. І. Білодіда, 1958—61).

Укр. мовознавці, що перебувають на еміґрації, працюють гол. над темами

історії укр. мови (П. Ковалів, О. Горбач, В. Лев, В. Чапленко) і ономастики (Я. Рудницький). Діялектологічні матеріяли далі опрацьовують К. Кисілевський і М. Овчаренко-Пшеп'юрська. Над заг.-славістичними темами з елементами структуралістичного підходу працює Ю. Шевельов, почасти В. Свобода.

Література: Булич С. Очерк истории языкознания в России. П. 1904; Огієнко І. Огляд укр. язикознавства. ЗНТШ, 79—80. Л. 1907; Ягич В. История славянской филологии. П. 1910; Возняк М. Гал. граматики укр. мови першої пол. XIX ст. Л. 1911; Hancov V. Das Ukrainische in neueren Darstellugen russischer Mundarten. Zeitschrift für slavische Philologie. II, 1925, III, 1926 Ляйпціґ; Чемоданов Н. Сравнительное языкознание в России. М. 1956; Кузнецов Н. У истоков русской грамматической мысли. М. 1958; Белодед И., Борковский В., Горецкий П. Изучение украинского и белорусского языков. М. 1958; Булаховський Л. Дослідження з мовознавства в Укр. РСР за сорок років. К. 1959; Кравчук Р. З історії слов'янського мовознавства. К. 1961; Горбач О. Післявоєнні публікації з укр. мови в УРСР. Сучасність, ч. 12 1961 і ч. 1 1962 Мюнхен; Горецький П. Історія укр. лексикографії. К. 1963; Shevelov G. Belorussian and Ukrainian. Current Trends in Linguistics, I. Ґаґа 1963.

Ю. Шевельов

Мовчан Василь (* 1903), іхтіолог-рибовод, у 1930-41 рр. дир. Н.-д. ін-ту ставкового рибного госп-ва у Києві, з 1945 проф. Київ. Ун-ту, чл.-кор. АН УРСР; праці з іхтіології та ставкового рибництва.

Мовчан Єгор (* 1898), кобзар родом з Сумщини, учень С. Пасюги; виконавець іст. дум («Невільницький плач», «Про вдову і трьох синів», «Про самарських братів») і пісень на слова Т. Шевченка. За сов. часу М. переставився на компонування дум і пісень на честь сов. вождів і свят.

Мовчанівський Сергій (*1901), протопресвітер, правос. діяч і педагог родом з Сх. Поділля; закінчив Одеську Духовну Семінарію і Одеський Ун-т, деякий час доц. неорганічної хемії у високих школах Дніпропетровського і Одеси; з 1933 р. 3 рр. на засланні. З 1949 р. в Англії; з 1951 р. — адміністратор УАПЦ у Великобрітанії, з 1961 р. також і у Франції; ред. і видавець церк. книжок.

Мовчун Петро (* 1925), скульптор родом з Київщини, вчився в Київ. Художньому Ін-ті. Портрети офіц. славлених в сов. умовах осіб (В. Леніна, В. Бєлінського та ін.), подекуди діячів укр. культури (М. Вовчка); скульптурні прикраси Моск. Ун-ту. Працює перев. в мармурі.

Могар, бор, італ. просо [Setaria italica (L.) P. B.], однорічна, зілляста рослина з родини злакових, стебло 80-150 см заввишки; теплолюбна, посухостійна, до ґрунту невибаглива. Сіють на випас, зелений корм, сіно, силос.

Могила, насип над похованням. Уперше невеличкі М. з'явилися у зв'язку з страхом перед поворотом покійника, в неоліті. У бронзову добу, з розвитком суспільства і висуванням племінних вождів, М. останніх досягали 10 м височини. М. скитських царів сягали понад 20 м, мали складну побудову і великі цінності в похованнях. Звичай насипати М., особливо в степах, властивий усім кочовим тюркським племенам; також запорожці зберегли його аж до другої пол. 18 в. Церква боролася з насипанням М. як з поганським звичаєм. Проте й нинішні невеличкі подовгасті насипи над похованнями на цвинтарях являють собою далекий відгук давнього звичаю. У давнину користувалися старими М. для військ. цілей (сторожові М.), ставлячи на них бочки з смолою, які запалювали на знак, що наближався ворог.

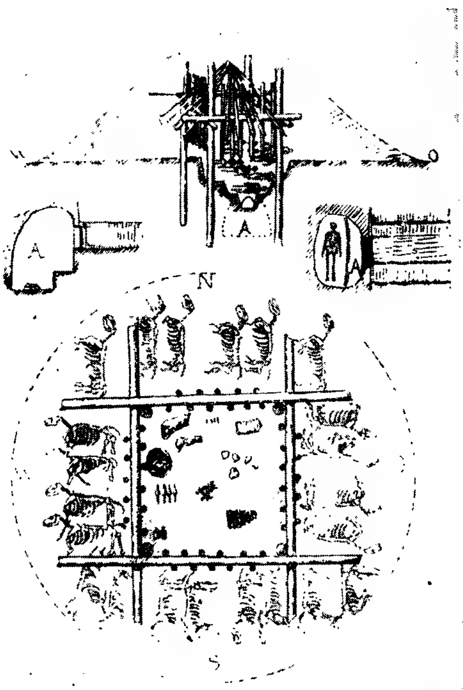

Скитська могила бл. Костромської станиці (за М. Веселовським; пояснення див. *Костромська могила*)

Могила Андрій († 1689), поль. коз. гетьман на Правобережній Україні (1684—89), з коз. роду на Лівобережжі. Був полк. коз. піхоти під час молд. походу С. *Куницького* 1683 р. Обраний на гетьмана, провадив переговори з Ватиканом у справі коз. участи в антитур. коаліції (цікавий лист М. до папи Інокентія XI з 8. 5. 1684). 1689 р. був забитий своїми козаками, невдоволеними з розподілу королівської платні.

Могила Петро (25. 12. 1596 — 1. 1. 1647), визначний церк. і культ. діяч 17 в., митр. київ. (1633—47), з молд. княжої династії, син Симеона М., господаря Валахії (1601—07) і Молдавії (1607—09). Споріднений з укр. й поль. маґнатськими родами, М. виховувався на Україні під керівництвом вчителів Львівської братської школи, а високу освіту дістав у Зах. Европі, де м. ін. студіював теологію; замолоду служив у поль. війську і брав участь у битвах під Цецорою (1620) і Хотином (1621). Як архимандрит Києво-Печерської Лаври (з 1627) обстоював права Правос. Церкви (київ. собори 1628 і 1629 рр.) і добився її леґалізації поль. урядом («Пункти заспокоєння», 1632). Як київ. митр. М. розгорнув величезну діяльність, яка створила світлу епоху не лише в історії Укр. Церкви, але й в історії культури всього евр. Сходу.

Митр. П. Могила

М. зумів поєднати щиру відданість ідеалам і традиціям Правос. Сходу з глибоким розумінням іст. і культ. заслуг Кат. Заходу і прагнув створити синтезу вселенськости на базі Руської (Укр. та Білор.) Церкви. Разом із своїми співр. М. створив гурток визначних учених і культ. діячів, т. зв. Могилянський Атеней (*Сильвестр Косів*, *Ісая Трофимович-Козловський*, *Атанасій Кальнофойський* та ін.), який проробив важливу богословсько-наук. працю. Цей гурток опрацював проєкт «Правос. ісповідання віри», прийнятий соборами Правос. Церкви у Києві (1640) і (з незначними змінами) в Ясах (1641) та остаточно затверджений усіма сх. патріярхами (1643). З ін. більших праць М. та його гуртка — «Літургіаріон альбо Служебник» (1629, 1639) і «Евхологіон альбо Молитвослов или Требник» (1646) були найбільш повною літургічною зб. Великий полемічний твір «Літос, або камінь . . . » (1644) був важливим вкладом у науку правос. догматики. Була розпочата також праця над новим вид. біблії й зб. «Житія Святих». Сам М. написав низку творів («Євангеліє Учительне», «Анфологіон» та ін.), проповідей тощо; його записки опубліковані в «Архиве Юго-Западной России» (ч. I, т. 7, 1887).

Важливе значення мала культ.-осв. діяльність М. 1631 р. він заснував у Печерській Лаврі школу, яку 1632 р. об'єднав з братською школою на Подолі й цим поклав початок *Могилянській Колеґії*, що згодом стала найбільшим осв.-наук. осередком усієї сх. Европи. Розцвіту в часи М. досягло укр. друкарство (зокрема Лаврська друкарня) та видавнича справа. М. провадив (здебільша власним коштом) велику роботу над виявленням і реставрацією церк. пам'яток великокняжого Києва (св. Софія, Десятинна церква, Печерська Лавра, Спас на Берестові та ін.), при чому проведені були перші на Україні археологічні розкопи. Культ.-осв. діяльність М. поширювалася також на Молдавію (перша висока школа — в Ясах 1640 р., друкарні тощо).

М. працював (разом з митр. Йосифом Велямином *Рутським*) у 1628-29 рр. над проєктом утворення укр.-білор. патріярхату, поєднаного з Римом, але натрапив на опір з боку Польщі, козаччини й Риму. Пізніше, у другій пол. 1630-их і в 40-их рр., М. спільно з ін. укр. церк. (єп. луцький Атанасій Пузина) й світськими (Адам Кисіль, кн. Санґушко) діячами, мавши підтримку короля Володислава IV, провадив переговори про це безпосередньо з Римом. Але на перешкоді стали братства, а уніятська сторона на цей раз не підтримала належно заходів М. Переговори (1645—47) в цій справі були припинені смертю М.

Як політ. діяч М. завжди стояв на засадах поль. державности, але в атмосфері укр. церк.-культ. відродження, яке він спричинив, визріла ідея укр. нац.-визвольної революції й відродження укр. державности.

У своєму заповіті М. записав більшу частину свого майна різним церк. інституціям і гол. своїй Колеґії. М. помер у Києві й похований у Великій Лаврській церкві.

Література: Голубев С. Митрополит Петр Могила и его сподвижники. I—II. К. 1883—98; Грушевський М. Історія України-Руси, т. VIII, К. 1913; Власовський І. Нарис історії Укр. Правос. Церкви. II. Нью-Йорк — Бавнд Брук 1956; Нагаєвський І. Об'єднання Церкви й ідея патріярхату в Києві. Торонто 1961; Великий А. Анонімний проект Петра Могили по з'єднанню укр. Церкви 1645. ЗЧ СВВ, т. X. Рим 1963.

О. Оглоблин

Могилів Подільський (V—8), м. обл. підпорядкування на сх. Поділлі над р. Дністром; р. ц. Вінницької обл.; 21 800 меш. (1959). М. П. заснований у кін. 16 в. брацлавським воєводою С. Потоцьким і названий на честь його тестя молд. господаря Єремії Могили; в 17 в. важливе торг. м. на шляху з України до Молдавії; короткий час полкове м. в державі Богдана Хмельницького, терен коз.-поль. боїв. За Росії пов. м. Подільської губ.; у другій пол. 19 в. у зв'язку з судноплавством на Дністрі один з центрів торгівлі збіжжям; 1897 мав 22 000 меш., здебільша жидів. У червні 1919 р. пе-

реможні бої Армії УНР з большевиками. За сов. влади в занепаді; невелика харч. пром-сть, металообробний зав.; мед. школа, технікум радянської торгівлі, краєзнавчий музей. Пам'ятки архітектури — Миколаївська церква, чотириярусна дзвіниця з 18 в.

Чотириярусна дзвіниця з 18 в. у Могилеві Подільському

Могиляни, с. Острозького р-ну Рівенської обл., де 1955 р. (розкопи М. Смішка) виявлено тілопальні поховання в урнах раннього залізного віку, залишені невідомою ще культ. - племінною групою, і такі ж поховання зарубинецько-корчуватівського типу (2 в. до Хр. — 2 в. по Хр.), дотепер найбільш на зах. висунені пам'ятки цієї культури.

Могилянка Раїна, див. *Вишневецька* Раїна.

Могилянська Ладя (1902–37), поетка родом з Чернігова, дочка Михайла М. (див.); поезії в сов. журн. 1920-их рр. (перша поезія в «Червоному Шляху» 1923) і у львівському «ЛНВ» (1924 – «Ніч самогубців», 1926 — «В день св. Юрія» й ін.); заарештована на поч. 1930-их рр., розстріляна 1937 р.

Могилянський Арсеній (світське ім'я Олексій, † 1770), митр. київ. (1757–70), родом з Полтавщини, вихованець Київ. Академії й Харківського Колеґіюму. З 1741 р. – вчитель Моск. Академії, придворний проповідник (1743), 1744 р. – архимандрит Троїцько-Сергієвої Лаври, єп. (з 1747 р. – архиєп.) Переяславля Залєського і чл. св. Синоду, з 1757 р. митр. київ. Боронив перед рос. урядом права київ. митрополії та інтереси Київ. Академії. За його участю були складені «Пункти о вигодностях Малоросійського духовенства» (1767) з вимогою відновлення автономних прав Укр. Церкви.

Могилянський Дмитро, див. *Тась* Дмитро.

Могилянський Михайло (1873–1944), публіцист, літературознавець і письм., родом з Чернігова; до 1917 р. в Петербурзі, активний чл. конституційно-дем. партії, співр. її органу «Речь» (в якій містив м. ін. ст. на укр. теми), «Украинского Вестника» та ін. З 1917 р. в Києві; у 1920-их і на поч. 1930-их рр. – керівник Комісії для складання Біографічного словника діячів України при УАН; автор праць з теорії літератури та з історії укр. літератури 19–20 вв., зокрема про П. Куліша, М. Коцюбинського, і з шевченкознавства, які друкувалися у вид. УАН (з 1926 р., коли М. був позбавлений права друкувати свої твори, вони виходили у світ під різними псевд., зокрема П. Чубський), літ.-критичні ст. в укр. журн. 1920-их рр. М. був близький до групи неоклясиків, виступав проти «марксо-ленінського» літературознавства. Автор оп. («Сон», «Убивство», в якому засудив поворот М. Грушевського на Україну й ін.) та мемуарів «В девяностые годы». У зв'язку з сов. репресіями проти нього й чл. його родини – розстріл дочки Ладі (див.) і заслання сина Дмитра, – змушений був у 1930-их рр. виїхати з Києва й припинити наук.-літ. діяльність.

Могилянський Атеней, див. *Могила* Петро.

Могильник, орел-могильник (Aquila heliaca Sav.), хижий птах з родини яструбових, довж. бл. 75 см, ваги бл. 3 кг, розмах крил до 2 м. На Україні рідкісний перелітний гніздовий птах Лісостепу. Корисний у с.-г. і ліс. госп-ві: нищить шкідливих гризунів (перев. ховрахів).

Могильницький Антін (1811–73), письм. і гром. діяч, свящ., посол до гал. сойму (1861) і делеґат до австр. парляменту; разом з єп. С. *Литвиновичем* був речником рівного права укр. народу поряд з ін. слов. народами. Друкуватися почав 1838 р. Продовжуючи діяльність «Руської трійці», писав вірші, пройняті піклуванням про розвиток рідної мови («Ученим членам Руської матиці», «Рідна мова»). Крім того, баляда «Русин вояк» (1849), поема «Скит Манявський» (1854), що містить переспів нар. переказів про заснування Манявського манастиря, розвідка про укр. мову.

о. А. Могильницький

Могильницький Іван (1777–1831), осв. і церк. діяч, крилошанин перемиської капітули (з 1817), співр. єп. М. *Левицького* та І. *Снігурського*, наглядач шкіл перемиської епархії, засновник першого в Галичині культ.-осв. т-ва («Т-во гал. гр.-кат. свящ. для поширення письмами просвіти й культури серед вірних», 1816), засновник і дир. дяковчительського ін-ту в Перемишлі (1817). М. дбав про поширення укр. нар. шкіл і відстоював права укр.

о. І. Могильницький

мови, написав 5 шкільних підручників (буквар, катехизис й ін.), розвідку «Відомость о языцi русском», видану в польс. перекладі як «Rozprawa o języku ruskim» (1829), в якій доводив самостійність укр. мови.

Могильницький Роман (* 1894), гром. діяч на Волині, лікар у Рівному, чл. ЦК УНДО; 1939 вивезений большевиками; тепер живе в Танґанайці (Африка).

Модернізм, тенденція в мистецтві протиставитися іст. стилям, гол. академізмові (у малярстві і скульптурі), застосовувати новаторство у формах та ідеях і використовувати (в архітектурі і скульптурі) різні не традиційні матеріяли (метал, скло, пластмасу тощо).

Почавши з 19 в., з М. пов'язані такі гол. мист. напрями, як *символізм, імпресіонізм, кубізм, футуризм,* супрематизм, *експресіонізм, сюрреалізм, конструктивізм,* абстракціонізм та ін., і вони більшою або меншою мірою відбилися в укр. мистецтві. Чільними представниками цього руху в графіці, малярстві і декоративному мистецтві є П. *Ковжун,* В. *Кричевський*-старший, М. *Бойчук,* М. *Андрієнко,* О. *Грищенко,* М. *Бутович,* Г. *Мазепа,* П. *Холодний*-молодший, А. *Петрицький,* В. *Меллер.* У скульптурі з 1908 р. визначний вплив на формування світового модерністичного мистецтва мав О. *Архипенко,* продемонструвавши еволюцію різних модерних стилів, від. т. зв. різьбо-малярства, кубізму і конструктивізму до абстракціонізму. В архітектурі М. виявився передусім у відродженні укр. нац. стилю у В. Кричевського, К. Жукова, С. *Тимошенка,* І. *Левинського* і в конструктивізмі В. Городецького, С. Кравця, О. Ліпецького, П. Юрченка та ін. Особливо поширився М. після другої світової війни в молодому укр. мистецтві в Америці як реакція проти урядового соцреалізму на Україні (Л. Гуцалюк, Б. Божемський, М. Левицький, А. Оленська-Петришин, Ю. Соловій, К. Мілонідас, архітект Р. Жук та ін.).

М. відбився і в ін. ділянках мистецтва: в театрі (*«Молодий Театр»* і *«Березіль»* Л. Курбаса, *Театр ім. Михайличенка* М. Терещенка, «Заграва» В. Блавацького, «Театр-студія Й. Гірняка»), у *кіно* й музиці.

В укр. літературі М. зв'язаний насамперед з виступом М. Вороного й «Молодої Музи», яка не без впливу нових польс. течій, висунула на перший плян культ «чистого мистецтва». Теоретично цей рух пробував оформити М. *Вороний.* Він характеризувався передусім відходом від суспільних тем до психологічних, у збагаченні форм версифікації, ускладненні метафори тощо. По-справжньому М. поширився в укр. літературі з 1918 р., що пов'язують звичайно з «Соняшними кларнетами» П. *Тичини* в поезії й «Синіми етюдами» М. *Хвильового* в прозі. Назагал ці новаторські рухи, разом з їх крайностями (футуризм М. *Семенка,* «Аванґард» В. *Поліщука),* спричинилися до оновлення укр. літератури й наближення її до світової. З поч. 1930-их рр. компартія переслідує й викорінює М., плекаючи натомість спрощену псевдонародницьку літературу, що призвело до великого її занепаду. Щойно з 1960-их рр. почався (теж всіляко гальмований і переслідуваний партією) рух, що спирається на здобутки М. 1920-их рр. На еміґрації модерністична течія в літературі представлена *Нью-йоркською групою* поетів. *С. Гординський*

Модзалевський Вадим (1882–1920), історик, генеалог і архівіст з коз.-старшинського роду Чернігівщини, нар. у Тифлісі, закінчив Миколаївське інженерне училище в Петербурзі (1902), згодом військ. інж. у Києві, з 1906 р. офіцер-вихователь кадетського корпусу в Петербурзі; з 1911 р. в Чернігові, де в 1911—17 рр. був дир. Музею укр. старовини та керівником справ і ред. вид. Чернігівської Архівної Комісії; з 1918 р. в Києві — гол. Архівно-Бібліотечного відділу Мінва Освіти (пізніше гол. Управління мистецтв та нац. культури), начальник Архівного Управління і Всеукр. Гол. Архіву, одночасно працював в УНТК і в УАН. У працях М. використаний великий документальний матеріял, зібраний ним в архівах України, Москви і Петербурґу. Він дав низку розвідок і монографій з політ., соц., екон. й культ. історії України-Гетьманщини: «Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чернуской, Куренской і Варвинской сотен» (1906), «Перший військ. підскарбій Роман Ракушка» (ЗІФВ УАН, 1, II–III, 1919, 1922–23), «Гути на Чернігівщині» (1926) тощо та опублікував багато архівних документів до тієї доби: «Актовые книги Полтавского городового уряда XVII ст.» (1911–14), «Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 года» (1914), «Дневник Якова Марковича», т. IV за 1735—40 рр. (1913, вид. НТШ), «Материалы для биографии Стародубского полковника Тимофия Алексеевича» (1917—18), матеріяли про будівництво церков у Лубенському Мгарському манастирі 1682—1701 рр. й ін. М. – автор капітального «Малороссийского Родословника», тт. I–IV, 1908–14 (останній, V т., готовий до

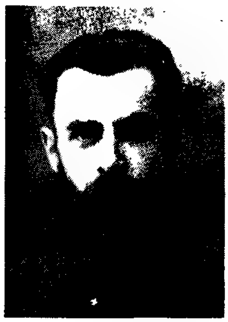

В. Модзалевський

друку, залишився в рукопису), «Малороссийского Гербовника», 1914 (спільно з В. Лукомським і Ю. Нарбутом) та низки ін. публікацій у царині укр. генеалогії. Він також – автор праць з історії укр. мистецтва і мист. пром-сти на Лівобережжі, зокрема розвідок про конвисарство й людвисарство, про штихаря Левицького й ін. Крім свого наук. архіву, Щоденника (1896–1917, з перервами) й листування, М. залишив зб. архівних документів до історії Лівобережної України 17—18 вв. (нині в рукописному відділі Держ. Публічної Бібліотеки УРСР у Києві) й цінну іст. бібліотеку, яка згодом перейшла до УАН.

Література: Вадим Модзалевський. Хліборобська Україна, II, Відень 1920—21; Ернст Ф. Вадим Львович Модзалевський. Зб. Секції Мистецтв УНТК, I. К. 1921; Оглоблин О. Вадим Модзалевський (1882—1920). Наші Дні. X. Л. 1943; Ясенчик Б. Вадим Модзалевський.. у Рід та Знамено, II. Франкфурт 1947; Doroshenko D., Ohloblyn O. A Survey of Ukrainian Historiography. Нью-Йорк 1957; Бібліографія (неповна) праць М. у Записках Іст.-Філол. Відділу УАН. I, К. 1919.

О. Оглоблин

Модилевський Яків (* 1883), ембріолог-цитолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939) родом з Києва; з 1922 працює в системі АН УРСР (у 1935–41 дир. Ін-ту Ботаніки), 1920–49 викладач високих шкіл у Києві. М. досліджував жін. гаметофіт покритонасінних рослин, явища апогамії та поліембріонії, редукційне ділення, ролю ядерця і цитологічну базу міжвидової гібридизації диких і культ. видів.

Модрина (Larix Mill.), рід рослини з родини соснуватих; високі однодомні дерева з м'якими шпильками, що відпадають восени; світлолюбні, швидкоростучі, морозостійкі. На Україні два види: М. евр. (L. decidua Mill.-L. europaea D.C.), заввишки до 50 м, і М. поль. (L. polonica Rac.) — обидві в Карпатах. Деревина М. міцна, тривка проти гниття, використовується в будівництві, особливо в гідротехн. спорудах; з кори добувають дубильні речовини (9-10%), підсочкою – «венеціянську» терпентину (має бл. 15-25% етерової олії), яку вживають у медицині, із шпильок – етерові олії. М. садять також як декоративне дерево.

Мож, Мжа, р. в півд.-зах. частині Сер. височини, права притока Дінця, довж. – 74 км, сточище – 1 810 км².

Мозаїка, мист. зображення або декоративний орнамент, укладені з дрібних щільно припасованих один до одного різнокольорових камінчиків, емалю, смальти, металів, перлової маси, слонової кости, золота тощо. На Україні найстаріші відомі М. походять з 10–12 вв. У Києві М. були прикрашені *Десятинна церква, Софійський собор,* собор Успіння Богородиці в *Києво-Печерській Лаврі,* Михайлівський собор *Видубецького манастиря* і собор Дмитра Солунського Дмитрівського манастиря (згодом *Михайлівський Золотоверхий* манастир).

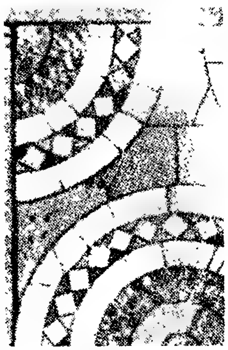
Фрагмент мозаїчної підлоги з Десятинної церкви в Києві

До наших часів збереглися фрагменти М. з підлоги Десятинної церкви. Досить численно збережені стінні М. св. Софії, розміщені за встановленим у візант. мистецтві порядком; у центр. бані Пантократор, у барабані — верхня частина фігури апостола Павла і євангелист Марко. В гол. апсиді Оранта, нижче причастя апостолів з двома зображеннями Христа з ангелом, а під ними (збережені тільки до половини) отці Церкви. З циклу вівтарних М. збереглися ще на гол. арці композиція моління (три медальйони: Христос, Богородиця й Іван Предтеча), на бічних стовпах композиція Благовіщення (архангел Гавриїл і Богородиця з веретеном), а на попружних арках у медальйонах 15 святих (з усіх 40). Всі зображення бані і апсиди мають монументальний характер; їх кольори ясні, переважають сині, білі, блакитні та фіялкові тони на мерехтливому золотому тлі. Сцена Евхаристії в св. Софії вважається найстарішим мозаїчним зображенням цього мотиву в христ. мистецтві.

Богородиця, мозаїка з Софійського собору в Києві

З М. Успенського собору Києво-Печерського манастиря не залишилося нічого. Із знищеного 1934 р. Михайлівського Золотоверхого манастиря з гол. апсиди збереглися фрагменти причастя апостолів, зображення Дмитрія Солунського, архидиякона Стефана та ін. Для згаданих М. характеристичне тонше, ніж у Софійському соборі, виконання, в кольориті гар-

Дмитрій Солунський, мозаїка з Дмитрівського собору в Києві

монійна сполука численних відтінків зелених, синіх, фіялкових і білих тонів на золотому тлі. Написи вже не грец., як у св. Софії, а ц.-слов.

З літописів і археологічних розкопів відомі ще М. з княжих палаців 10—11 вв. і Благовіщенського та Спаського соборів у Чернігові. Київ. церкви прикрашували М. грец. майстрі спільно з місц., і хоч вони передають основні риси візант. мистецтва, в них витворювався власний стиль. М. була типова тільки для мистецтва Київ. Руси, на землях сучасної Росії її не було.

У 13 в. коштовну М. витіснили з укр. мистецтва *фрески* і *майоліка*. У 19 в. були спорадичні спроби відродити М. як декоративне ремесло. 1937 р. створено мозаїчну майстерню при Київ. Художньому Ін-ті. Нині на Україні застосовують М. в декоративній скульптурі С. Кириченко, Н. Клейн, І. та М. Литовченки, О. Мизін та ін. Досить широко застосовується М. в творчості укр. мистців на еміґрації (В. Баляс, С. Борачок, М. Дмитренко, І. Носик, П. Холодний (молодший) та ін.). *С. Гординський*

Мозалевський Іван (*1890), графік родом з Чернігівщини; учився у Петербурзькій Академії Мистецтв (у І. Білібіна і В. Мате), 1917–19 рр. на Україні, з 1920 р. на еміґрації у Відні, Берліні, Празі (в 1923–29 викладав графіку в Укр. Студії Пластичного Мистецтва) і Парижі. Виставляв у Києві, Ляйпціґу, Берліні, Львові, Празі; проєкти укр. грошей, держ. паперів, поштових марок, бандероль на монопольні вироби; книжкова графіка (екслібриси, заставки, вид. знаки), мініятюри на слоновій кості. 1946 р. повернувся до УССР.

Мозгова Євгенія, співачка, див. *Винниченко-Мозгова* Євгенія.

Моздок (X–25), м. на Передкавказзі (кол. Терщина), положене над р. Тереком; р. ц. Півн.-Осетинської АССР; 24 500 меш. (1959). М. заснований 1763 р. як форпост на Кавказьких укріплених лініях. У Моздокському р-ні українці становили за переписом з 1926 р. 17,2% всього населення.

Мозир (I–10), м. обл. підпорядкування на сх. Поліссі, пристань на правому березі Прип'яті, р. ц. Гомельської обл. БССР, положене на укр.-білор. етногр. пограниччі; 30 000 меш. (1959). Деревообробна й харч. пром-сть, зав. меліоративних машин; пед. ін-т, мед. училище, драматичний театр, краєзнавчий музей. М. відомий з 12 в.; належав до Київ. князівства, з 13 в. до Литви, короткий час входив до складу держави гетьмана Б. Хмельницького (бої козаків з поль.-лит. військом), з 1793 р. пов. м. Менської губ. Рос. Імперії, 1918–20 рр. в складі укр. держави.

Мозира (Мозиря, Мазуренко) Лук'ян (Лукаш; † 1652), полк. корсунський (1649—51), учасник битв під Корсунем (1648), Зборовом (1649) та Берестечком (1651); посол до Польщі (1648) і до Москви (1651). Невдоволений з Білоцерківської угоди, М. взяв участь у змові й повстанні Матвія *Гладкого* проти Б. Хмельницького, за що був страчений.

Мозлер Ансельм († 1915), адвокат у Монастириськах, жид-соціяліст, замолоду активний у рев. русі на Наддніпрянській Україні, видавав власним коштом газ. «Двірська Служба» для укр. с.-г. робітників у Галичині, брав участь у боротьбі за виборчу реформу та у виборах укр. послів до віденського парляменту (1907); допоміг у визволенні М. *Січинського* з тюрми.

Мозолевський Григорій, церк. діяч родом з Чернігівщини, з 1924 р. єп. УАПЦ у Конотопі; заарештований 1936, зник без сліду.

Мойсеєва Марія (*1889), ботанік-анатом, доц. Київ. Ун-ту (до 1941) і старший наук. співр. Ін-ту Ботаніки АН УРСР; досліджувала ростові гормони, праці з експериментально-критичної проробки методики при дослідженнях мітогенетичних випромінювань.

Мойсеєнко (Моїсеєнков) Федір (1754–81), перший укр. мінералог родом з Лебедина; навчався в ун-ті при Петербурзькій АН і Фрайберзькій гірничій академії в Саксонії, з 1780 викладач Берґколеґії у Петербурзі. М. був одним з основоположників динамічного напрямку в мінералогії.

Моквин (II–7), с. м. т. Березнівського р-ну Рівенської обл., розташоване над р. Случчю на Волинському Поліссі; 3 300 меш. (1959); паперова фабрика (випускає цигарковий папір).

Мокієвський Костянтин († бл. 1709), з шляхетського роду на Білоцерківщині, родич гетьмана І. Мазепи, полк. київський (1691—1708) і чигиринський (1708—1709), хоробрий полководець, учасник війн з Туреччиною і Швецією, щедрий меценат укр. Церкви. 1708—09 р. виконував дипломатичні доручення І. Мазепи на Запоріжжі (наслідком його місії було приєднання Січі до антимоск. коаліції) та в Криму.

Мокловський (Mokłowski) Казімір (1869—1905), поль. архітект, дослідник поль. і укр. дерев'яного будівництва; „Sztuka ludowa w Polsce" (1903), „Do dziejów architektury cerkiewnej na Rusi Czerwonej" (разом з М. Соколовським) та ін.

Мокосій-Баковецький Йосип, див. *Баковецький Йосип Мокосій*, укр.-кат. діяч, у 1627–32 архимандрит *Жидичинського манастиря св. Миколая*, 1632—50 єп. володимирський.

Мокра Сура, р. в півд.-сх. частині Придніпровської височини, права притока Дніпра, довж. — 118 км, сточище —

2 830 км²; протікає в глибокій (бл. 50 м) вузькій долині, яка розширюється лише поблизу гирла, влітку дуже міліє, подекуди пересихає.

Мокрий Єланчик, р., що перетинає Донецький кряж та Приозівську низовину і впадає до Озівського м.; довж. — 105 км, сточище — 1 390 км², найбільша притока Сухий Єланчик (77 км); використовується для зрошення та водопостачання.

Мокрицький Аполлон (1810–70), маляр-портретист, учень К. Павлова в Ніженському ліцеї, згодом О. Венеціянова і К. Брюллова (1835—39) у Петербурзі; акад. (з 1849) і проф. Моск. училища живопису, скульптури та архітектури (з 1851). Портрет Є. Гребінки, автопортрет. М. товаришував з Т. Шевченком і залишив про нього згадки в «Щоденнику» (рукопис у Третьяковській ґалерії в Москві).

А. Мокрицький

Мокрієв (псевд. Гордій Смішка) Юрій (*1901), письм.-гуморист і драматург родом з Кіровоградщини, друкується з 1930 р. Найбільший успіх мала його комедія на тему морального розкладу в партійних середовищах «Реп'яхи» (ін. назва «Віддай партквиток», 1930), крім того, п'єси «Сиґнали з моря» (1939), «Скрипка гуцула» (1940), «Мати» (1945) та ін.; повість «У плавнях» (1950), роман «Плавні палають» (1959), гуморески; сценарії «Рейд» (1932), «Долина синіх скель» (1955) та ін.

Мокрієвич Карпо († 1704), діяч доби руїни. Почав службу за Б. Хмельницького; з 1663 р. — в Ген. Військ. Канцелярії; 1667 р. військ. канцелярист; 1669—72 рр. — ген. писар. Був організатором змови проти гетьмана Д. *Многогрішного*, що викликало обурення на Україні й поклало край його кар'єрі; лише за І. Мазепи М. дістав уряд чернігівського полкового судді (1688–90).

Мокрієвич Самійло († бл. 1712), син Карпа М. (див.), знатний військ. товариш (1704—09), автор віршованого переспіву «Книги Битія» і Євангелії Матвія – «Виноград, домовитом благим насажденный» (1697), присвяченого гетьманові Мазепі.

Мокрієвичі (Дебогорії-Мокрієвичі), коз.-старшинський рід на Чернігівщині, що веде поч. від Карпа Мокрієвича (див.). З його синів – Іван був сотн. любецьким (1690–93); Самійло (див.). Син Івана М. – Михайло (†1738), чернігівський полковий осавул (1723–38), який підписав *Коломацькі чолобитні*, був забитий у битві з татарами на Гайман-Долині, де він командував чернігівським полком. Нащадки Михайла М. брати Володимир (див.) і Іван Дебогорії-Мокрієвичі були укр. революціонерами-народниками; з них Іван (*1844) був фундатором 1871 р. на Чернігівщині т. зв. «Американського гуртка», що мав за мету оргцію в усьому світі хліборобських комун як шлях до соціялізму. Одна галузь М. в другій пол. 19 в. переселилася до ЗДА.

Мокрі Яли, р. в зах. частині Донбасу, ліва притока р. Вовчої (сточище Дніпра), довж. — 121 км, сточище — 2 660 км²; використовується для зрошення та водопостачання.

Молдава, Молдова, р., що перетинає Буковинські Карпати й Передкарпаття, права притока Серету, довж. — 205 км, сточище — 4 350 км²; лісосплавна. Верхів'я М. лежить на укр. етнічній території (бук. Гуцульщина).

Молдавани (Moldoveni, стара укр. назва – волохи, яка однак стосується до всіх сучасних румунів), реґіональна назва тієї частини рум. народу, що живе на сх. від Карпат і на півн. від гирла Дунаю; до 19 в. населення іст. князівства *Молдавії*. Після об'єднання Молдавії з Волощиною 1859 р. у князівство *Румунію*, офіц. назвою народу є *румуни*, а реґіональними залишилися М. і волохи (munteni).

У новіші часи з політ. мотивів большевики разом з утворенням *Молд. Автономної ССР*, а пізніше *Молд. ССР* створили фікцію молд. народу і молд. мови. Насправді молд. мова є діялектом рум. мови, що на неї значний вплив мали сх.-слов. мови, гол. у лексиці. За сов. часів до молд. діялекту включено ряд штучних сов.-рос. слів, а деякі вчені, як М. Сергієвський («Молдаво-славянские этюды», 1959), намагаються наук. підбудувати теорію про існування окремої «молд.» мови, в якій застосовується кирилиця з рос. основою, щоб відрізнити її від рум.

Сов. перепис з 1959 р. нараховує 2 214 000 М., в тому ч. 1 887 000 в Молд. ССР, 242 000 в УССР. За цим переписом румуни живуть лише на Буковині й Закарпатті. *А. Ж.*

Молдавія (рум. Moldova; укр. іст. назва – Волощина, яка нині стосується тільки до півд. Румунії — Мунтенії), іст.-геогр. країна, положена між Карпатами, Дністром і Чорним м.; площа 90 000 км². Межі М. змінювалися: до 1774 р. до М. належала *Буковина*, до 1812 р. – *Басарабія*. Пізніше М. охоплювала лише простір між Карпатами і р. Прутом, тепер це частина Румунії, яка не являє собою окремої адміністративно-територіяльної оди-

ниці. Під М. розуміємо нині також сх. частину іст. М. — *Молдавську ССР.*

Положення М. між Україною, Угорщиною, Волощиною й Балканським піво. відбилося на її минулому: вона була тереном пересування народів між зах. і сх.; на її долю впливали сусідні народи й держави — спершу Київська і Гал.-Волинська, згодом Лит.-Поль., Угорщина, Волощина, Туреччина й коз.-гетьманська держава, нарешті Росія й Австрія.

У ранню добу М. заселювали *скити* і тракійські племена · *ґети* та *даки,* які створили у 1 в. до Хр. дако-ґетську державу. У 106–273 рр. М. входила до складу Рим. Імперії. Від 3 в. М. переходили різні кочові народи, м. ін. ґоти, авари, болгари, угорці, пізніше печеніги, половці й татари. З 4 в. М. заселили укр. племена антів, з 9 в. тиверців і уличів (тут були їх гол. м. — Пересічень, Тегинь і Білгород); з 10 в. М. була у сфері впливів Київської держави, у 12–14 вв. входила до складу Гал.-Волинської. У княжу добу через М. проходили важливі торг. шляхи з Галичини до Чорного м., і гал. купці заснували на Дунаї Малий Галич (Galaţi). У 12 в. і в першій пол. 13 в. утікачі з Гал.-Волинської держави, т. зв. берладники, заснували в півд. М. Берладське князівство з центрами у Берладі, Текучі й Малому Галичі (визначніший кн. *Іван Ростиславович* — Берладник).

Після тат. навали 1241 р. вплив Галича на М. зменшився, і тоді рум. поселенці з Волощини і Семигороду почали оселюватися в півд. М. У 1352 р. угор. король Людовік І прогнав татар з М. і призначив там адміністратором мармароського воєводу Драґоша; у зв'язку з цим зміц-

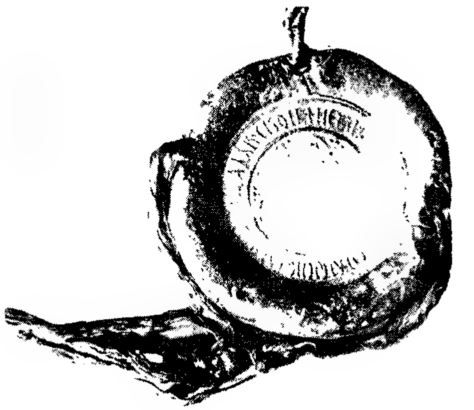

Печатка Стефана В. з написом старослов. мовою: «Печать Іо Стефань Воєвода Господар землі Молдавской»

нився приплив рум. поселенців з Мармарощини. У 1359 р. воєвода Богдан (1359—65) не визнав угор. зверхности і став основоположником незалежного Молд. князівства з столицею в Сучаві (з 1564 р. в Ясах). У кін. 14 в. М. поширила свої межі від Карпат до Дністра і Чорного м. та зайняла півн. Буковину, т. зв. *Шипинську землю.* У 1387–1497 рр. М. була під. поль., з 1538 р. під тур. зверхністю. За цей період серед господарів (гол. держави) М. треба відзначити лит.-руського кн. Юрія *Коріятовича* (1373–74 і 1400). У 15 в. Молд. князівство зазнало свого найбільшого розквіту, коли господарями-воєводами були Олександер Добрий (1400–37) і Стефан III В. (1457–1504; його першою дружиною була дочка київ. кн. Олелька — Євдокія). Завдяки їм М. зміцнила своє політ.,

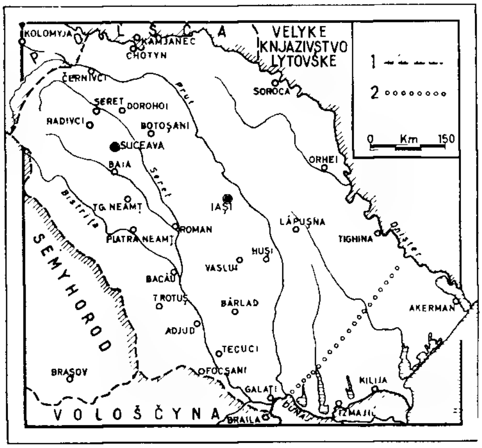

Молдавія у 15—16 вв.

1 — Границі Молдавії в 16 в. 2 — Півд.-зах. границя Галицько-Волинської Держави у 13 в.

культ., церк. й екон. значення, ставши на короткий час незалежною (1497–1538). В кін. 15 і на поч. 16 вв. молд. господарі (Стефан III, Богдан III і П. Рареш) не раз захоплювали *Покуття,* намагаючись приєднати його до М. Одночасно з війною між М. і Польщею на Покутті відбувалося також повстання укр. і молд. селян під проводом Д. *Мухи.* В той час чимало українців з Галичини переселилося до М.

З 16 в. чималу ролю в історії М. відограли укр. козаки, які допомагали М. в її боротьбі проти щораз сильнішого тиску Туреччини, але й втручалися у внутр. боротьбу за владу у М.

Вперше козаки опинилися в М. у 1541 р., коли відділ запорожців пішов походом проти тур.-тат. залог на нижньому Дністрі. Кн. Д. *Вишневецький* двічі ходив з запорожцями походом на М., де воював з турками у 1563 р. Коз. відділ отамана Свірчевського допоміг у 1574 р молд. господареві Іванові Жорстокому (Івоні) у боротьбі проти турків. У 1577 р. козаки посадили свого отамана І. *Підкову* на молд. престол, 1583 р. вони напали на тур. залоги в М. і поруйнували фортецю в Бендерах; у 1594 і 1595 рр. коз. провідники С. *Наливайко* і Г. *Лобода* робили наскоки на М., 1600 р. козаки взяли участь у протитур. боротьбі за М. і Семигород, що її вів господар Михайло Хоробрий. У 1620 р. коз. загони під

проводом Михайла і Б. Хмельницького воювали разом з поль. гетьманом С. *Жолкевським* проти турків у М., що закінчилося поразкою під Цецорою. 1621 р. гетьман П. Сагайдачний в союзі з Польщею переміг 200-тисячну тур. армію під *Хотином.* У 1632 р. запорожці під проводом гетьмана І. *Сулими* вдруге зайняли Кілію.

М. відогравала велику ролю в плянах Б. Хмельницького. Тому що тогочасний господар М. Василь *Лупул* (1634–53) маневрував у своїй політиці між Туреччиною й Польщею, Хмельницький двічі ходив походом на М. у 1650 і 1652 рр., щоб примусити його розірвати з Польщею і створити укр.-молд. союз. В наслідок цих походів зміцнилися зв'язки між Україною й М. Син Б. Хмельницького Тиміш одружився з дочкою В. Лупула Розандою, але 1653 р. загинув, обороняючи Сучаву перед наступом Волощини, Семигороду і Польщі. Наступник Лупула Ґеорґе Штефан (1653–58) уклав мирову угоду з Б. Хмельницьким, а пізніше підтримував приязні зв'язки з І. Виговським. У війні гетьмана П. Дорошенка й Туреччини проти Польщі 1672 р. брала участь також М. 1681 р. тур. султан призначив молд. господаря Ґеорґе Дуку «господарем України» (півд. Правобережжя), але він утримався лише до 1682 р. З другого боку, коз. відділи в складі поль. армії воювали проти тур. і молд. військ під Віднем (1683) і брали участь у дальшій кампанії проти них на території Угорщини, Волощини й М. Гетьман І. Мазепа та його наступник П. Орлик перебували після поразки під Полтавою в Бендерах на території М.

Союз молд. господаря Дмитра *Кантеміра* з царем Петром І проти Туреччини закінчився поразкою у битві під Станилештами (1711), і відтоді М. підпала під цілковитий вплив Туреччини, яка почала призначати господарів з-поміж греків з Фанару (передмістя Константинополя) – т. зв. період фанаріотів (1711–1821). З кін. 18 в. М. стала об'єктом розгри між Росією, Австрією й Туреччиною. 1774 р. Австрія зайняла Буковину, 1812 р. Росія – Басарабію. У 1828 р. Росія окупувала М. і Адріянопільським договором (1829) дістала над нею співпротекторат. Ґарантії евр. держав, дані М. Паризьким Конґресом 1856 р., дозволили об'єднати М. з Волощиною під одним господарем А. Кузою (1859) – п. н. Румунські воєводства, або Румунія. Цей акт визнала Туреччина 1861 р. Від цієї дати почалася властива історія *Румунії.*

Спільне минуле (до 14 в.), спільне джерело культури (Візантія) і православна віра та участь укр. елементу в складі населення М. спричинили жваві зв'язки між Україною й М. Вся держ. і суспільна орг-ція М. нагадувала форми Київ. і Гал.-Волинської держав. У М. офіц. мовою в державі й церкві була тогочасна укр. мова, тобто ц.-слов. в укр. редакції. Щойно з перенесенням столиці з Сучави до Яс укр. мову почала заміняти рум.; цей процес завершився в пол. 17 в. Між Україною й М. були тісні церк. зв'язки. Воєвода Петро І (1373–77) заснував єпископат, залежний від митрополії з Галича. Київ. митр. *Григорій Цамблак* на поч. 15 в. сприяв культ. розвиткові М.; господарі А. Лопушнянул, Є. і С. Могили допомагали збудувати *Успенську (Волоську) церкву* у Львові. Школа львівського братства готувала держ. і церк. кадри М. (Г. Уреке, митр. Доситей). Син молд. господаря С. Могили – Петро став найвизначнішим київ. митр., а створена ним *Києво-Могилянська Академія* славилася також на М. Митр. М. Варлаам і Доситей (родом зі Львова) перекладали з укр. мови на рум. церк. книжки в 17 в. Укр. культ. діячі Л. Баранович, З. Копистенський, М. Смотрицький, Й. Ґалятовський і П. Величковський мали значний вплив на культ. розвиток М. Укр. культ. центри Київ, Львів, Кам'янець, Унів, Жовква, Бар були відомі своєю діяльністю в М. Перші друкарні М. дістала з Києва, що їх вислав П. Могила. Див. також *Румунія.*

Через М. з 14 в. йшов важливий торг. шлях з зах. укр. земель до Візантії й на Близький Сх., що й сприяло тісним торг. зв'язкам зах.-укр. міст з М. Вони зміцнилися, коли господар Олександер Добрий надав львівським купцям спеціяльний привілей (1408), зменшилися з посиленням тур. протекторату. У 18 в. М. вела з Україною досить жваву торгівлю.

Література: История Молд. ССР. Кишинів 1951—55; Ж у к о в с ь к и й А. Історія Буковини. в кн. Буковина — її минуле і сучасне. Париж 1956; D a n M. Stiri privitoare la istoria Tarilor Romine in cronicele ucrainene. Studii si materiale de istorie medie. т. II, Букарешт 1957; С е р г и е в с к и й М. Молдаво-славянские этюды. М. 1959; М о х о в Н. Очерки истории молдавско-руско-украинских связей. Кишинів 1961; Istoria Rominiei, Academia RPR, II-III тт., Букарешт, 1962—64; М о х о в Н., С т р а т и е в с к и й К. Роль русского и украинского народов в исторических судьбах Молдавии. Кишинів 1963; М о х о в Н. Молдавия эпохи феодализма. Кишинів 1964; Исторические связи народов СССР и Румынии в XV— начале XVIII в. Документи и материалы в 3 тт. М. 1965.

А. Жуковський

Молдавська Автономна ССР, автономна респ. в складі УССР у 1924—40 рр., положена на лівобережжі Дністра; утворена постановою ВУЦВК з 12. 10. 1924 після *Татарбунарського повстання* у противагу до зайняття *Басарабії* Румунією. Ініціятором створення МАССР був Г. *Котовський*, з чим не погоджувалися керівники уряду УССР (зокрема М. Скрипник), бо МАССР охоплювала здебільша укр. етнічну територію. До складу МАССР входили частини Балтської, Тульчинської і Одеської округ УССР.

Конституцію МАССР затвердив IX Всеукр. з'їзд рад (3—10. 5. 1925). МАССР охоплювала 8 300 км^2 з 572 300 населення (перепис з 1926 р.), в тому ч. 277 500 (48,5%) українців, 172 600 (30,1%) молдаван (румунів), 48 900 (8,5%) росіян, 48 600 (8,5%) жидів, 10 700 (1,9%) німців і 14 000 (2,5%) ін. Гол. м. МАССР була Балта (до 1929), пізніше Тираспіль.

Після зайняття 28. 6. 1940 большевиками Басарабії, сх. частину МАССР (приблизно 4 500 км^2 з 310 000 людности, в тому ч. 207 000 українців, 57 000 молдаван — числа на 1926 р.) залишено в складі УССР (тепер частини Вінницької й Одеської обл.), зах. (приблизно 3 800 км^2 з 262 000 людности, в тому ч. 116 000 молдаван і 71 000 українців) приєднано до новоствореної *Молд. ССР.*

Молдавська ССР, сов. респ., положена в півд.-зах. частині СССР між Румунією на зах. (кордон уздовж р. Пруту) і УССР на сх., півн. і півдні, частина рум. етногр. території. МССР утворено законом Верховної Ради СССР 2. 8. 1940 з частин *Молд. Автономної ССР* і *Басарабії*, яку СССР зайняв 28. 6. 1940. З Басарабії до складу МССР увійшла її

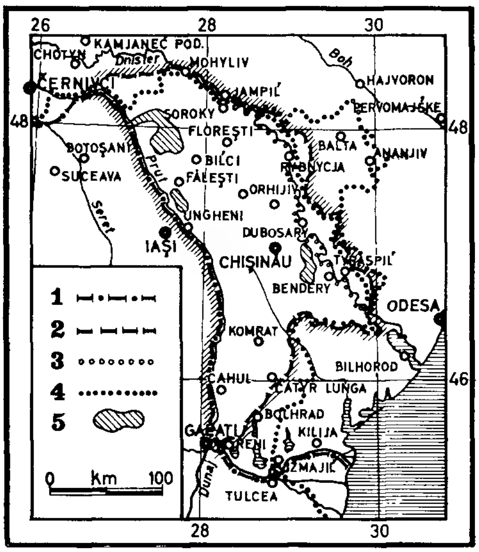

Молдавська ССР

1 — Сучасні кордони держав. 2 — Сучасні кордони республік в СССР. 3 — Кордони Автономної Молдавської ССР. 4 — Укр.-рум. етногр. межа. 5 — Укр. етногр. острови

центр., заселена румунами частина, 6 пов.: Сорокський, Більцький, Оргіївський, Кишинівський, Кагульський і Бендерський, як також півд. частина Хотинського пов. (решта три пов. Басарабії увійшли до УССР). Кордони між МССР і УССР покриваються приблизно з етногр. укр.-рум. границею, хоч на лівобережжі Дністра МССР охоплює незначні частини укр. етногр. теренів. Площа МССР — 33 700 км^2, населення на 1963 р. — 3 242 000 (за переписом з 1959 р. — 2 884 500), в тому ч. 819 000 (25,2%) міськ., пересічна густота 92,2 осіб на км^2. МССР має 26 сіль. р-нів, 19 міст (в тому ч. 8 респ. підпорядкування), 23 с. м. т., 604 сіль. рад. Гол. м. Кишинів (281 000 меш.). Нац. склад населення (за переписом з 1959 р.) в тис.: молдавани — 1 886,5 (65,4%), українці — 420,8 (14,6%; за мовою — 375, або 13,1%), росіяни — 292,9 (10,2%), ґаґаузи — 95,8 (3,3%), жиди — 95,1 (3,3%), болгари — 61,7 (2,1%), ін. 31,7 (1,1%). Українці живуть перев. по селах — 294, 8 тис. (70%), в містах — 125,9 (30%), в тому ч. в Кишиневі 25 900. Укр. острови розсіяні по всій Басарабії; найбільше їх є в р-нах: Липканському і Єдінецькому кол. Хотинського пов., Ришканському (найчисленніше скупчення українців у МССР), Більцькому і Фалештському кол. Більцького пов. та в Бендерському і Каушанському кол. Бендерського пов. На лівобережжі Дністра найбільший відсоток українці становлять у Рибницькому і Тираспільському р-нах.

Створення МССР мало на меті розбиття єдности рум. етногр. території й рум. народу та його русифікацію, а ще більше — русифікацію українців. Це видно з офіц. статистичних даних: у 1960 р. на 1 038 назв книжок (тираж 7 963 тис.), молд. мовою появилося 404 назви, з 189 ґаз. — 117, з 50 журн. — 18; решта виходить рос. мовою. Для бл. 500 000 українців нема ніяких укр. періодичних чи книжкових вид. та ніяких укр. шкіл. Така сама культ. політика ведеться в освіті, театрі, радіомовленні тощо.

Див. також *Басарабія, Молдавія, Молдавани.* *А. Жуковський*

Моленіє Данила Заточника, зб. політ. та життєвих порад кн. новгородському Ярославові Володимировичу (в ін. списках — Ярославові Всеволодовичу), написана ймовірно в 12—13 в. (збереглася лише в пізніших відписах). Раніше «Моленіє» вважали дійсним проханням гаданого автора Данила Заточника, пізніше встановлено, що це лише літ. форма. У М. Д. З. багато спільних мотивів з ін. творами староукр. літератури. Найліпше вид. Н. Зарубіна (1932).

Моленцький (справжнє прізвище Найбок) Антін (1843—73), актор-комік родом з Золочева; сценічну діяльність почав у поль. провінційних трупах, з 1864 в театрі «Руської Бесіди» у Львові, у 1868—70 з власною трупою подорожував по Поділлю, Київщині і Волині, з 1870 р. був дир. театру «Руської Бесіди» у Львові.

«Молода Громада», т-во комбатантів УГА і тих чл. Армії УНР, які перебува-

ли в Галичині, існувало у Львові у 1925—39 рр. як клюб (з уваги на політ. умови під польс. окупацією). «М. Г.» влаштовувала реферати й дискусійні зібрання на теми визвольних змагань, святкування 1 листопада і 22 січня, походи на могили вояків на Зелені Свята, 1938 р. організувала величний похорон ген. М. Тарнавського тощо. При «М.Г.» діяли — Фонд Ветеранів, Колеґія Пропам'ятної Воєнної Відзнаки УГА та Іст.-Музейна Секція, стараниям якої у 1936 р. відкрито в Музеї НТШ Відділ Іст.-Воєнних Пам'яток. Гол. «М.Г.» — Ю. *Шепарович* і А. *Палій*, активні чл. А. *Мельник*, Л. *Макарушка* (довголітній секретар).

«Молода Муза», літ. угрупування зах.-укр. письм. і мистців, засноване 1906 р. навколо вид. тієї ж назви (1906—09) і ж. «Світ», що проіснувало кілька рр. Об'єднані не формально-статутовою орг-цією, а творчим гаслом «мистецтво для мистецтва», молодомузці орієнтувалися на зах.-евр. літературу. Характеристичні риси їх творчости, крім культу чистого мистецтва, крайній індивідуалізм, песимізм, містика та увага до форми вислову. Гол. представниками «М. М.» були В. Пачовський, П. Карманський, Б. Лепкий, С. Чарнецький, О. Луцький, Ф. Коковський, С. Твердохліб, прозаїки В. Бірчак, М. Яцків, О. Турянський, композитор С. Людкевич, різьбар М. Паращук. Близько до них стояли В. Щурат і літ. критики М. Євшан та М. Рудницький. Бувши однією з перших спроб модернізації укр. літератури, роблених майже одночасно і на підрос. Україні (М. Вороний), «М. М.» викликала в свій час гостру дискусію (С. Єфремов, І. Франко та ін.), а за сов. часу офіц. потрактовано її як «реакційну», «буржуазно-нац.» орг-цію.

Література: Рудий Д. Молодомузці. Життя й Революція, ч. 12, К. 1925; Степняк М. Поети «Молодої Музи». Червоний Шлях, ч. I, Х. 1933; Карманський П. Укр. богема. Л. 1936; Рудницький М. Олімп «Молодої Музи». Назустріч, ч. 7, Л. 1936. *В. Р.*

«Молода Україна», місячник укр. молоді у Львові в 1900—02 рр. (33 чч.) за ред. О. Грабовського, С. Горука, М. Галущинського, М. Залітача, Є. Косевича, А. Крушельницького, Т. Меленя, В. Старосольського, В. Темницького й Л. Цегельського. «М. У.» наголошувала ідею самостійности України, вела боротьбу за укр. високі школи і підтримувала зв'язки з укр. молоддю Центр. і Сх. Земель. Ред. «М. У.» творила одночасно провід незалежницького руху й була орґанізатором таємних гуртків самоосвіти, які п. н. «М. У.» діяли в 1899—1903 рр. серед університетської і середньошкільної молоді в Галичині й на Буковині. Спроби відновити «М. У.» в 1905 р. (4 чч., ред. В. Панейко) і в 1910 р., як органу Укр. Студентського Союзу (7 чч., ред. М. Вітошинський і В. Лотоцький) не мали більшого успіху.

«Молода Україна», дитячий журн. у Києві в 1906 і 1908—14 рр. (43 чч.), щомісячний додаток до ж. *«Рідний Край»;* видавець і ред. О. Пчілка; між співр. Христя Алчевська, Л. Українка, М. Рильський та ін.; багата перекладна література для дітей. «М. У.» єдиний укр. дитячий ж. на Центр. і Сх. Укр. Землях до першої світової війни.

«Молода Україна», ілюстрований журн. для молоді сер. віку, виходив у Львові в 1923—26 рр., спочатку двотижневик, з 1925 р. місячник (разом 68 чч.); видавець і ред. М. *Таранько*.

«Молода Україна», виховний місячник ЦК *Об'єднання Дем. Укр. Молоді* (ОДУМ) в ЗДА і Канаді, виходить з 1952 р. в Торонто; ред. Б. Олександрів.

«Молодая Украйна», політ.-екон. щоденник в Одесі 1918 р. за ред. В. Мурського; з червня, замість «М. У.», почала виходити «Одесская Мысль».

«Молоде Життя», ілюстрований журн. Укр. Пласту, виходив у 1921—30 рр. у Львові (до 1924 р. ред. С. Тисовський, 1924—27 — Б. Кравців, 1927—29 — П. Ісаїв); з 1931 р. (після розв'язання Пласту в Галичині) — в Празі як орган Союзу укр. пластунів еміґрантів. Після другої світової війни відновлений у Мюнхені (1946—50) і перенесений до ЗДА (1951—59), ред. Б. Кравців. «М. Ж.» виховний ж. для юнацтва, містив також матеріяли для виховників і був органом пластового проводу. Разом вийшло 145 чч.

«Молоде Життя», пластове в-во в Мюнхені, засноване 1946 р., спершу тільки для публікацій пластової літератури (ж. «М. Ж.», «Новак», «Пластовий Шлях», пластові виховні посібники, брошури, листівки та ін.), перетворене згодом на заг.-укр. в-во, яке видало бл. 25 книжок (в тому ч. ряд праць НТШ) і ж. «Життя» (1949 р. 4 чч.). «М. Ж.» є видавцем «Енциклопедії Українознавства». Керівник А. *Фіґоль*.

«Молодий Більшовик», журн., див. *«Молодняк»*.

Молодий Театр, заснований Л. *Курбасом* (з червня 1916 до вересня 1917 під назвою «Студія») у Києві. До акторсько-режисерського складу М. Т., крім Курбаса, належали такі видатні актори, як С. Бондарчук, О. Ватуля, О. Добровольська, В. Василько, Ф. Лопатинський, П. Самійленко, М. Терещенко, декоратор А. Петрицький та ін. У «маніфесті» (1917) і «Театральному листі» (1918) Л. Курбаса була викладена мист. концепція М. Т., що зводилася до таких засад: заперечення реалізму, укр. побутово-етнографіч-

ного й тодішнього рос. театру, натомість засвоєння нових течій евр. театру й вироблення нового «стилю часу», в якому театральна умовність мала виявлятися в синтезі слова, ритму, жесту, музики й оформлення. Звідси особлива увага до самовдосконалення актора і винятково велика роля режисера. М. Т., роблячи наголос на естетизмі й европеїзмі, мав на меті бути речником молодої укр. інтеліґенції часів визвольних змагань. Шукання нових форм театрального дійства виявилися і в репертуарі певною строкатістю: почавши з реалістичних вистав «Базару» і «Чорної Пантери...» (В. Винниченка), М. Т. перейшов далі до п'єс евр. репертуару («Молодість» М. Гальбе, «Горе брехунові» Ф. Ґрільпарцера, «Затоплений дзвін» Ґ. Гавптмана, «Йола» Є. Жулавського, «Кандіда» Б. Шова), в яких знайшли свій вираз різні стилеві особливості: романтика, ґротеск, психологізм тощо. Далі йшли символістичні «Етюди» О. Олеся, реалістично-романтична драма Л. Українки «У пущі». Особливе значення мали експерименти М. Т. у творенні суто естетичної динамічної колективної дії (інсценізації Шевченкових «Івана Гуса», «Москалевої криниці», «Великого льоху», його ж ліричних поезій «Не спалося, а ніч, як море», «У неділю та ранесенько» і поезій П. Тичини), «Вертепного дійства», де гол. засобами театрального вислову були – стилізований жест, музика, ритмічний рух, освітлення й декорації. Виявлені тут початки експресіонізму знайшли своє втілення в найзрілішій виставі М. Т. – «Цар Едіп».

Молодий Театр по прем'єрі вистави «Чорна Пантера і Білий Ведмідь» у Києві 1917. Перший ряд зліва направо, сидять: 2 — О. Городиська, 3 — С. Мануйлова, 4 — А. Смерека. Другий ряд, сидять: Й. Шевченко, В. Василько, П. Самійленко, Л. Курбас, В. Щепанська, П. Милорадович, Г. Ігрець; стоять: 8 — Г. Юра, 9 — М. Терещенко. Третій ряд, стоять: 1 — О. Юрський, 2 — В. Калин, 4 — В. Васильєв, 5 — Я. Савченко, 7 — Л. П'ясецький, 8 — Васильєв (електротехнік), 9 — О. Добровольська, 11 — А. Щепанський (на тлі пальми). Останній ряд: 2 — С. Бондарчук (у білій сорочці)

В наслідок організаційних і матеріяльних труднощів того часу М. Т. у квітні 1919 р. перестав існувати, його об'єднали з Державним Драматичним Театром ім. Т. Шевченка. Експериментальна діяльність М. Т. мала велике значення в модернізації укр. театрального мистецтва, зокрема на його основі створився 1920 р. театр «Кийдрамте», потім 5 студій Мист. Об'єднання *«Березіль»* (1920). Праве крило М. Т. (з Г. Юрою) ввійшло пізніше до складу Театру ім. І. Франка, а ліве крило (з М. Терещенком) дало початок Театру ім. Г. Михайличенка.

Література: Антонович Д. Триста років укр. театру 1619—1919. Прага 1925; Рулін П. Перспективи історії революційного театру. Нове Мистецтво, ч. 9-10. X. 1927; Hirniak Y. Birth and Death of the Modern Ukrainian Theater (Soviet Theaters). Нью-Йорк 1954.

В. Ревуцький

«Молодик», літ.-мист. альманах (1843—44, три кн. вийшли в Харкові, четверта й остання — в Петербурзі), видаваний І. *Бецьким* при допомозі Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова й ін. У «М.» були друковані твори Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, А. Метлинського, М. Костомарова, М. Петренка, Ф. Ґлінки та ін., іст. та іст.-літ. матеріяли (про Харківську Колеґію, Г. Сковороду та ін.). Рос. літ. критика (В. Белінський) поставилася вороже до появи «М.».

Молодило (Sempervivum L.), довгорічні рослини з родини товстолистих з м'ясистими соковитими листками. На Україні — три види: з них більш поширені: М. укр. [S. ruthenicum (Koch.) Schnittsp. et Lehm.], з жовтими пелюстками, росте по піщаних і кам'янистих місцях, у Лісостепу і півн. частині Степу; М. покрівляне (S. tectorum L.), поширене як декоративна або здичавіла рослина на півд. України.

«Молодіж», місячник для молоді, видавав і редаґував Є. *Мандичевський;* у 1904—05 рр. у Тернополі, у 1906—07 — в Сокалі.

«Молоді Каменярі», журн. для юнацтва, гол. сіль., виходив як місячний додаток до газ. *«Гром. Голос»* у Львові в 1928—32 рр.; ред. О. Павлів-Білозерсь-

кий; з 1932 р. самостійний журн. п. н. «*Каменярі*».

Молоді Українські Націоналісти (МУН), орг-ція молоді, що постала у ЗДА і Канаді під ідейним впливом ОУН. МУН діє у ЗДА з 1933 р. при *Організації Державного Відродження України* (ОДВУ); теперішня формальна назва — Молоді Укр. Націоналісти. У Канаді МУН постала 1934 р. і ввійшла до складу *Укр. Нац. Об'єднання* (УНО); його діяльність концентрувалася в перші роки навколо Радіотелеграфічної (1935—39) і Укр. Літунської (1937—39) шкіл; нині назва — Молодь Укр. Нац. Об'єднання (МУНО). Органи: в Канаді — англ.-укр. «*Голос Молоді*» (у Вінніпеґу, 1947—54) і «MUN Beams» (у Торонто з 1955); у ЗДА — квартальник «Trident» (з 1960) і додаток до газ. «Свобода» — «Промінь» (з 1955).

«Молодняк», літ. орг-ція комсомольських письм. (1926—32), заснована П. Усенком у Харкові. Ліквідована на основі постанови ЦК ВКП(б) 1932 «Про перебудову літ.-художніх орг-цій». До харківської групи «М.» належали В. Кузьмич, Д. Гордієнко, І. Момот, П. Голота, О. Кундзич, Я. Гримайло та ін. Тоді ж був заснований і київ. «М.» (Б. Коваленко, М. Шеремет, О. Корнійчук, А. Клоччя, П. Колесник, А. Шиян й ін.) та філії в Дніпропетровському, Запоріжжі, Миколаєві, Кременчуці та ін. м. Поруч з *ВУСПП*, «М.» був партійною літ. орг-цією, що багато спричинилася до розгрому укр. культури в 1920-их — на поч. 1930-их рр. Орган «М.» тієї ж назви, перейменований пізніше на «*Молодий Більшовик*».

«Молодняк», літ.-мист. і гром.-політ. місячник, орган ЦК ЛКСМУ і (до 1932) літ. орг-ції тієї ж назви, 1927—34 в Харкові, 1935—37 у Києві, з 1937 — п. н. «Молодий Більшовик». З поч. війни припинив своє існування. Поновлений у 1944 п. н. «*Дніпро*».

Молодове, с. Кельменецького р-ну Чернівецької обл., в околицях якого, на правому березі Дністра, була досліджувана багатошарова палеолітична стоянка мустьєрської і пізньої мадленської доби, де знайдено дві рогові флейти, донині найдавніші із знайдених на Україні муз. інструментів.

Рогова флейта з Молодового (за О. Чернишем)

Молодоґвардійське (V—20), м. в сх. частині Донбасу, в Краснодонському р-ні Луганської обл.; 8 300 меш. (1961). Будівництво м. розпочалось 1955 у зв'язку з спорудженням кам'яновугільних шахт.

Молодожанин Леонид (* 1915), скульптор, маляр і вітражист, родом з Волині, студіював у Відні, в Берлінській і Гаґській академіях мистецтв, з 1948 в Канаді; чл. УСОМ, Манітобського Т-ва Мистців, віцепрез. Кан. Т-ва Скульпторів в Оттаві; виставляє з 1950 р. М. виконав понад 30 вітражів перев. для прот. церков Вінніпеґу, одержав кілька нагород на різних виставках і найвище кан. відзначення — «Медалю споріднених мистецтв» Королівського Ін-ту Архітектів (1960); на укр. конкурсах здобув другу нагороду за проект пам'ятника Шевченкові у Вінніпеґу (1960) і першу — за проект пам'ятника Шевченкові у Вашінґтоні (1962, поставлений 1964). Скульптури М. є в ґалеріях Вінніпеґу, Торонто та Гамілтону. М. працює також у мист. кераміці.

Л. Молодожанин

Молодченко Андрій, псевд. під яким чл. укр. студентської громади в Києві (з участю І. Франка) уклали літ. зб. «Веселка» для молоді, що вийшла друком у Львові 1887 р.

«Молодь України» (у 1925—43 рр. «Комсомолець України»), щоденник, офіц. орган Центр. Комітету ЛКСМ України, до 1934 р. в Харкові, пізніше в Києві.

«Молот», літ.-гром. зб., виданий І. Франком і М. Павликом у Львові 1878 р. (драгоманівкою), замість «*Гром. Друга*» і «*Дзвона*», заборонених цензурою. Вийшло одне ч., що було теж конфісковане.

Молотковський Юрій (* 1899), ботанік-фізіолог, проф. с.-г. ін-тів у Житомирі й Кам'янці Подільському, згодом Чернівецького Ун-ту; праці з питань полярности рослин, фізіології взаємодії прищепних компонентів та ін.

Молотов (справжнє прізвище Скрябін) Вячеслав (*1890), рос. больш. діяч, співр. Сталіна. Весь час перев. на партійній роботі в Росії, але у 1920 р. як секретар Донецького губкому КП(б)У організував розгром *Робітничої опозиції*, а 1921 р. — короткий час секретар ЦК КП(б)У; далі чл. ЦК ВКП(б), 1926—57 — чл. Політбюра й Президії ЦК КПСС, 1930—41 — гол. уряду СССР. Влітку 1932 р. разом з Л. *Кагановичем* об'їздив Україну, і, не зважаючи на вимоги укр. комуністів, від-

мовився зменшити хлібозаготівлі, а цим самим припинити *голод*, тому співвідповідальний за його поширення у 1933 р.; також співвідповідальний за сталінський терор в СССР і на Україні. У 1939—48 і 1953–56 рр. — мін. закордонних справ СССР, підписував сов.-нім. договір 1939 р. У 1957 р. усунений М. *Хрущовим* за сталінську опозицію. *В. Г.*

Молочай (Euphorbia L.), однорічні або довгорічні зіллясті рослини з родини молочаюватих; містять білий молочний сік; більшість — отруйні. На Україні 45 видів; деякі з них вживають в нар. медицині при ревматизмі і як послабляючий засіб; багато з М. — бур'яни; у сухому вигляді М. споживають домашні тварини як додаток до сіна.

Молочанське (до 1914 – Гальбштадт; VI–16), м. Великотокмацького р-ну Запор. обл. над р. Молочною; 10 800 меш. (1959); зав. молочних консервів, пивоварний, гренажний, ливарно-мех., мебльовий комбінат.

Молочарство, див. *Молочна пром-сть* і *Маслосоюз.*

Молочна (у верхній течії — Токмак), р., що перетинає Приозівську височину і Приозівську низовину і впадає у лиман Озівського м. — оз. *Молочне;* довж. – 197 км, сточище 3 450 км²; маловодна, влітку подекуди пересихає; використовується для зрошення.

Молочна промисловість, галузь харч. пром-сти, що переробляє молоко на масло, сир, кисломолочні вироби, молочні консерви тощо. До першої світової війни виробництво молочних продуктів на Україні мало перев. хатній характер. 1913 р. на Центр. і Сх. Землях було всього 16 маслозав., які виробляли 2 975 т масла (3% виробництва Рос. Імперії).

В перші роки сов. влади, зокрема за НЕП'у, поважну ролю у розвитку М. п. відогравала кооперація та приватна ініціятива, і в той час розбудовано широку мережу молочних зав. З уведенням п'ятирічок молочна кооперація в УССР занепала, а приватне виробництво зліквідоване; замість дрібних підприємств розбудовано великі комбінати. У 1940 р. в УССР працювало 483 маслоробні, сироробні й консервні держ. зав., у тому ч. 44 великі молочні комбінати. Найкраще розвиненою була галузь маслоробного виробництва (14,4% виробництва усього СССР), а найменше сироробне. На зах.-укр. землях під Польщею у розвитку М. п. велику ролю відограла кооперація (див. «*Маслосоюз*»).

Після війни М. п. відбудовано і значно поширено її виробничі спроможності. З різних ділянок М. п. переробляє понад ¾ молока, понад 15% припадає на цільномолочну продукцію, бл. 4% на виріб сиру. Числа для УССР видно з таблиці:

Назва продукції	одиниця виміру	1913	1940	1958	1963
Масло	тис. т	2,9	33,3	183,4	183.0
Сир	тис. т	—	2,6	21,3	34,6
Цільномолочна продукція в переводі на молоко	тис. т	—	—	1 146,1	1 665,0
Молочні консерви:					
згущеного молока	млн банок	—	—	115,5	145,0
сухого молока	тис. т	—	0,4	6,2	11,0

М. п. розміщена майже по всій Україні, з тим, що маслоробна пром-сть найбільше розвинена в Степу й на Поліссі, зав. виробництва продукції з незбираного молока і плавлених сирів гол. у великих пром. осередках і м., сироварні — у Степу і в Карпатах.

У харч. пром-сті УССР М. п. посідає третє місце (12,1% у 1960 р.); а питома вага України у виробництві всього СССР становить: молока 23%, масла 27,1%, молочних консервів із згущеного молока 21% і сухого 16%.

Література: Жеребкін Г. Шляхи розвитку м'ясної та молочної пром-сти Укр. РСР. К. 1959; Яременко М. Молочна пром-сть України в семирічці. К. 1962. *Б. Винар*

Молочне озеро (VII–16), солоний лиман р. *Молочної*, відокремлений від Озівського м. вузьким піщаним пересипом; довж. — 32 км, шир. — 3,5—7 км, площа (бл. 165 км²) дуже мінлива, глибина перев. 1,5–2 м, найбільша — 9 м.

Молчанівський Теодосій (*1899), археолог, дир. музею в Бердичеві; співр. ВУАН, дослідник городищ у Райках (їм присвятив свої гол. праці), Городську, Вишгороді і в Києві; засланий 1937, дальша доля невідома.

Молчанов Порфірій (1863–1945), композитор і педагог родом з Харкова. Закінчив Петербурзьку Консерваторію (1887), учень М. Римського-Корсакова і А. Лядова; з 1926 проф. Муз.-драматичного ін-ту, з 1934 Консерваторії в Одесі; дві симфонії, скерцо для оркестри, кантата, струнний секстет та ін. М. відредаґував клявір опери М. Аркаса «Катерина» (1891).

Молчановський Нікандр (1858–1906), історик і гром. діяч. Закінчив Київ.

Ун-т, учень В. Антоновича, у якого написав кандидатську працю «Очерк известий о Подольской земле до 1434 года» (1885). Чл. Київ. Старої Громади; як «політ. неблагонадійний» засланий до Сибіру, що позбавило його права на професуру. З доручення Київ. Археологічної Комісії працював в архівах Стокгольму й Будапешту; зібраний там матеріял до історії України часів Б. Хмельницького й І. Мазепи, опубліковано в «Архиве Юго-Западной России» (ч. III, т. VI, 1908 р.) і в «Укр. Археографічному Збірнику» (т. III, 1930). М. належить низка джерельних ст. у «КСт.», зокрема: «Английское известие о Запорожцах 1736 г.» (1889, XI), «Донесения венецианского посла Альберто Вимино о Богдане Хмельницком и о козаках» (1900, II), «Несколько данных о смерти и наследстве гетмана Мазепы» (1903, I).

Молявко Григорій (*1901), геолог родом з Сумщини; основні наук. праці (понад 60) присвячені неогеновим і четвертинним відкладам та палеогеографії України.

Мольнар Михайло (*1930), літературознавець у Братіславі; праці про взаємини словаків і чехів з українцями: «Т. Шевченко у чехів і словаків» (1961), «Словаки й українці» (1965); упорядкував зб. «Зв'язки І. Франка з чехами й словаками» (разом з своєю дружиною Марією Мундак; 1957), «Людвік Куба про Україну» (1963) й ін.

Момот Іван (1905–193?), літ. критик, чл. літ. орг-ції *«Молодняк»*, автор зб. ст. «Літературний комсомол» (1927) і нарисів про письм. М. Кожушного, І. Шевченка, В. Чумака, друкованих у комсомольських газ. і журн. у другій пол 1920-их рр.; репресований на поч. 1930-их рр.

Монастириська (IV—6), м. на гал. Поділлі над р. Коропцем, р. ц. Тернопільської обл.; 4 200 меш. (1959); тютюново-ферментаційна фабрика. У липні 1919 перемога Коломийської бриґади УГА над поляками.

Монастирище, слов. городище 8—10 вв. б. Ромна, де було виявлено багато житлових землянок з глинобитними печами, цікавих тим, що деякі з них, за давнім антським звичаєм, були сполучені між собою критими переходами.

Монастирище (IV–10), с. м. т. в півд.-сх. частині Придніпровської височини, р. ц. Черкаської обл., 2 300 меш. (1959).

Монахи, див. *Чернецтво*.

Монголи на Україні. Назву М. уживає більшість зах.-евр. істориків на означення тієї етнічної мішанини тюркськомонгольських племен, які вперше напали на Україну 1223, а після другого нападу 1239—41 рр. оселилися над дол. Волгою та створили державу — *Золоту Орду*, під зверхністю якої понад сто років була велика частина України. Сх.-евр. джерела й укр. іст. традиція, як також більшість сучасних укр. істориків, вживають властиву назву — *татари*.

Мондер (Mundare), м-ко в провінції Альберта в Канаді за 70 км на сх. від *Едмонтону*, бл. 1 000 меш., перев. самі українці. М. (спершу мав назву Біверлейк) був першою місійною станицею оо. Василіян у Канаді (також Сестер Служебниць), які тут осіли 1902 р. під проводом о. П. *Філяса* (*Канада*, стор. 937). Нинішній манастир побудував у 1922 р. о. Н. *Крижановський*. М. є важливим

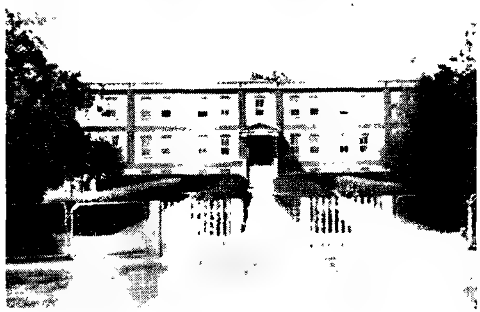

Манастир оо. Василіян

укр.-кат. осередком; тут діють новіціят оо. Василіян (давніше був осідком і СС. Служебниць), їх друкарня і школи та був осідком їх протоігуменату на Канаду і ЗДА (до 1948).

М. — найбільше в Канаді укр. відпустове місце (гол. відпуст у свято св. Петра і Павла). Тут є цінна бібліотека оо. Василіян (бл. 20 000 тт.) та музей з бл. 10 000 експонатів, в тому ч. зб. укр. і чужинецьких рукописів і стародруків (між ними Острозька біблія з 1581 р.), документи і листи, нумізматична і філателістична зб. (найцінніші пам'ятки придбав для музею о. Й. *Жан*).

«Монд Сляв» («Le Monde Slave» — «Слов. світ»), славістичний місячник у Парижі в 1917–18 і 1924–38 рр.; ред. Е. Дені, Л. Айзенманн, Ж. Леґра; «М. С.» прихильно ставився до укр. проблеми і стояв на протибольш. позиціях. Ст. на укр. теми містили в «М. С.» І. Борщак, Р. Мартель, Т. Савченко, Я. Екземплярський, О. Шульгин та ін.

Мондок Іван (1893–?), учитель, ком. діяч на Закарпатті, у 1920 р. організатор і гол. Міжнар. Соц. Партії Закарпаття, ред. її органу «Правда», згодом «Карп. Правда»; у 1924—29 рр. посол до чехо-словацького парляменту, з 1930 в УРСР. В сер. 1930-их рр. заарештований за «націоналізм», правдоподібно згинув на засланні.

Монета, див. *Гроші*.

Мономах, прізвище київ. кн. *Володимира II Всеволодовича,* надане йому на честь візант. імператора Константина Мономаха, з родини якого походила мати Володимира II.

Монополія (з грец. — «єдиний продавець», також монопсонія — «єдиний покупець»), виключне право, що дозволяє продавати, купувати або виробляти товар у такій контрольованій кількості, яка забезпечує найвигіднішу ціну й максимально можливий зиск. М. може бути одне приватне чи держ. підприємство або з'єднання кількох на підставі договору. Як правило, М. панує на даному ринку та є охоронювана від конкуренції законами, патентами, політ. впливами чи місцем свого розташування. В доіндустріяльні часи приватні М. створювалися перев. владою для розвитку торгівлі чи спеціяльних галузів виробництва, гол. ч. з метою запевнення достави потрібних товарів та виробів, а також для збільшення доходів.

У Київ. Русі, в лит.-поль. державі та за Гетьманщини князі, королі й гетьмани давали права М. окремим купцям, підприємцям і ремісникам, а також купецьким компаніям, ґільдіям і ремісничим цехам та міським маґістратам (напр., т. зв. *«право складу»*); у Речі Посполитій низка М. була в руках шляхти. У різні часи існували на Україні урядові М. (т. зв. реґалії) на продукцію гірництва, лісництва, мисливства; також митна, монетна, поштова й ін. реґалії. Назагал вони розвивалися тоді, коли скарбових доходів з доменів не вистачало, а реґулярна податкова система ще не існувала. Так, напр., в сер. 16 в. встановлено держ. М. на всю торгівлю сіллю, і ця М. збереглася безперервно на Зах. Україні аж до 1939 р. (в Криму — до кін. 19 в.). Рос. держ. М. поширилися на Україну за Петра I. У першій пол. 19 в. на Україні в наслідок розвитку торгівлі й зростання вільної конкуренції ремісничі й купецькі М. поступово занепадали. Все ж таки ряд більших міст на Центр. і Сх. Землях до 1862 р. посідав М. на всю торгівлю горілкою у межах міста.

Початковий період розвитку пром. *капіталізму* на Україні характеризувався вільною конкуренцією, але вже за останню чверть 19 в. виникли й швидко розвинулися великі приватні пром. й фінансові М. у формі договірних об'єднань підприємств даної галузі або місцевости — картелів та синдикатів, гол. ч. франц. зразка, які були під контролем франц., бельг. та нім. капіталу. Ці М. виникли перев. під впливом частих госп. криз з метою подолання їх шляхом припинення конкуренції, розділення ринків, плянування об'єму продукції й цін, злиття дрібних у великі та ліквідації неприбуткових фірм, інколи також для зниження коштів та розширення виробництва. Рос. уряд спочатку підтримував виникнення картелів і синдикатів та тісно з ними співпрацював, але після 1910 р., боячись, що синдикати на Україні перетворяться на трести й у них чужинецький капітал цілком витіснить рос., розпочав заходи проти них. Проте вони не мали успіху, бо франц. й бельг. банки і навіть франц. уряд, у яких рос. уряд був великим боржником, зробили натиск на захист своїх акціонерів, що були власниками М. на Україні.

Найпершим картелем на Україні був цукровий, посталий 28. 4. 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві. До нього спочатку приєдналося 92% всіх цукроварень Рос. Імперії, але всередині його точилася гостра боротьба за квоти виробництва та ціни, і він незабаром майже розпався. Тільки після закону про цукрове нормування з 20. 11. 1895 картель перетворився 1897 р. на синдикат п. н. «Всероссийское общество сахарозаводчиков» (осідок у Києві), який до кін. перебував під контролем уряду.

На виникнення картелів, що охоплювали різні галузі важкої пром-сти України, мав вплив «Совет съездов горнопромышленников Юга России», який постав 1874 р. в Харкові. З 1890 р. на ринку виступив рос. уряд як держ. М., скуповуючи через свій Металюрґійний Комітет майже весь чавун та рейки, що вироблялися в імперії, й допомагаючи субсидіями окремим підприємствам. На противагу цьому франц. банкіри з „Société Générale pour l'industrie en Russie", що контролювали більшість вугільних та металюрґійних підприємств на Україні, створили з них синдикати: 1902 р. *«Продамет»* («Товарищество по продаже изделий российских металлургических заводов»), а у 1904 р. «Продуголь» («Товарищество по продаже минерального топлива Донецкого бассейна»). «Продамет» (формальний осідок у Петербурзі) спершу об'єднував бл. 80% металюрґійних зав. імперії, але з 1908 р. ядром його стали зав. на Україні; значення його ще зросло після перемоги над уральським картелем «Кровля», в якому переважав рос. капітал. «Продамет» відограв також провідну ролю в «Совете съездов горнопромышленников Юга России», скерувавши його діяльність на об'єднання й оборону інтересів пром-сти України, як єдиного територіяльного комплексу, що перебував у конкуренційній боротьбі з вугільно-металюрґійними центрами Росії й Польщі.

«Продуголь» територіяльно мав з самого поч. укр. характер. Осідком його був Харків, і він об'єднував бл. 60% всіх шахт Донбасу (всі ті, що належали франц. та бельг. акціонерам), а під кін. контролював майже 80% всієї продукції вугілля й коксу в Рос. Імперії. На Україні утворився також цілий ряд місц. М.: «Паровозный союз» Луганського й Харківського зав. (1907), «Урожай» — синдикат зав. с.-г. машин та знарядь (1907; об'єднував 18 фірм, що давали 72% всієї

продукції с.-г. машин на Україні). У 1908 р. бельг. акціонери створили синдикат «Продаруд» («Товарищество по продаже руды Юга России»), який зосередив у своїх руках понад 80% видобутку криворізької руди, але в 1913 р. розпався, а більшість його рудників перейшла під контроль «Продамету». Крім цього, на Україні діяли картелі: тютюновий (з 1912), солепромисловців Одеси й Криму, борошномелів Одеси, Херсону й Миколаєва та ряд ін. Все пароплавство на Чорному й Озівському м. об'єднував трест «Ропіт». Всерос. були синдикати для торгівлі нафтою й мазутом (під контролем Рокфеллера), **«Медь», «Продвагон»**, «Трубпродажа», «Гвоздь», «Проволока» й ін.

Фінансові М. на Україні мали також свої територіяльні особливості, але назагал мали менше значення, ніж у Росії, бо акції й облігації великих пром. підприємств України були перев. за кордоном в руках чужинців та їхніх банків – Credit Lyonnais, Banque de Paris et des Pays-Bas, «Северный банк» у Петербурзі (на 100% франц.) тощо. Єдиним великим банком з центром діяльности на Україні був *Озівсько-Донський*. Заснований 1871 р. у Таганрозі (з 1903 у Петербурзі). Він перев. фінансував експорт хліба з України, контролював майже всю укр. цукрову пром-сть та був поважним акціонером в «Продаметі» й «Продуглі». Однак більшість кредитово-комерційних операцій на Україні, не зв'язаних з фінансуванням пром-сти, перебувала в руках великих рос. петербурзьких банків. Всерос. був також синдикат забезпеченевих компаній, що діяв на Україні.

Характеристичною рисою розвитку капіталістичної М. на Україні було те, що саме тут скупчилися найголовніші М. Рос. Імперії, які перебували під впливом зах.-евр., а не рос. капіталу. Вони вели гостру конкуренційну боротьбу проти М., існуючих в Росії та в Царстві Поль. і були проти контролю й втручання рос. уряду у свої справи. Наслідком цього буржуазія на Україні, хоч і різнонац. з походження, але об'єднана у своїх територіяльних з'їздах та в місц. картелях і синдикатах, з часом все більше виявляла спільність своїх територіяльних інтересів. Орієнтуючись гол. ч. на Зах. – на Париж та Брюссель, вона поступово схилялася до ідеї територіяльного сепаратизму, хоч з укр. нац. рухом безпосереднього зв'язку не мала.

До держ. М. в Рос. Імперії належали пошта, телеграф і телефон, а з 1895 р. М. на горілку. Зиск держ. М. в ціні горілки на час до 1914 р. становив 78,8% понад собівартість (між 1914 і 1922 рр. уся торгівля спиртними напоями була формально заборонена, а у 1923 р. сов. уряд відновив держ. М.).

Хоч М. на Україні були значно більше розвинуті, ніж в решті Рос. Імперії, вони не досягали тогочасного рівня розвитку М. у Зах. Европі й ЗДА; тут також не встигли створитися найвищі форми приватної М. — трести й концерни. З 1914 р., у зв'язку з війною, розвиток М. пішов у бік підпорядкування їх державі. Впродовж 1914 р. рос. уряд створив цілий ряд «Особых совещаний» та держ. комітетів і комісій для контролю над пром-стю; 1916 р. вся пром-сть і гуртова торгівля вже опинилася під безпосереднім контролем держави; вплив «Продамету» звівся майже нанівець, а «Продуголь», «Продруда» й ін. М. цілком розпалися. В кін. 1916 і на поч. 1917 рр., особливо за Тимчасового Уряду, введено у життя держ. М. на торгівлю хлібом, а згодом тканинами, шкірами, цукром, вугіллям тощо.

У 1918–21 рр. большевики поширили держ. М. майже на всі галузі нар. госп-ва та націоналізували приватну власність. Під час *НЕП*-у більшість держ. М. (за винятком довоєнних і зовн. торгівлі) були фактично ліквідовані, бо навіть націоналізовані підприємства конкурували між собою на ринку й працювали на попит. Проте це була монопольна конкуренція, бо всі вони були одночасно об'єднані в галузеві та територіяльні трести й синдикати (на Україні за НЕП-у було створено 19 держ. трестів, що об'єднували бл. 800 великих пром. підприємств: «Донвугілля», «Південсталь», «Трудцукор», «Склосода», «Шкіряний трест» й ін.). Згодом, у грудні 1929 р., від трестів і синдикатів було відібрано розподільчі й плянові функції та передано їх центр. урядові; конкуренцію між підприємствами припинено. З введенням центр. всесоюзного плянування де факто відновлено принцип держ. М. в усіх галузях виробництва й розподілу, хоч термін «держ. М.» в сов. екон. науці щодо сов. економіки не застосовується, за винятком – як аномалія – щодо зовн. торгівлі. Фактично ж, на відміну від усіх досі відомих форм М., за Сталіна в СССР створено те, що можна назвати системою «тотальної держ. М.», – поскільки держава плянує все з одного центру, встановлює всі ціни й зарплатні без відношення до ринкового попиту й пропозиції, немає конкуренції між підприємствами й вони працюють не так для задоволення попиту на ринках, як для виконання держ. пляну. Норми зисків і диференціяція *цін* в сов. економіці також типово монополістичні.

На Зах. Укр. Землях процес розвитку М. також був відносно швидким, не зважаючи на те, що в пром. відношенні вони залишилися недорозвинутими. За Австрії до держ. М. належали залізниці (вони вели дискримінаційну тарифну політику щодо Галичини й Буковини), зв'язок, тютюнова, соляна й спиртова М. (за Польщі також сірникова). Розвиток

деяких галузів пром-сти, як цукрової, гальмували австр. картелі, щоб не мати конкуренції. У кін. 1880-их рр. більшість тартаків і уся експортна торгівля лісом була у руках двох нім. й одного австр. підприємства, які домінували в ліс. госп-ві й під Польщею. *Нафтову пром-сть* перед першою світовою війною контролювали гол., австр., англ., франц. і нім. концерни, після неї – англ., амер. і франц. У Польщі всі гол. галузі промсти були картелізовані, і уряд не ставив М. жадного опору, бо здебільша вони контролювалися міжнар. картелями, а поль. уряд сам був у боргах у власників тих картелів. Цей факт утруднював індустріялізацію Зах. Укр. Земель, обезцінював місц. с.-г. продукцію порівняно з пром. виробами, які напливали ззовні й був причиною зубожіння укр. населення. Дещо кращі відносини існували на Закарпатті.

Література: Кафенгауз Л. Синдикаты в русской железной промышленности. М. 1910; Hauptmann B. Die russische Eisenindustrie und die Kartellbewegung. Цюріх 1913; Zagorsky S. State Control of Industry in Russia during the War. Нью-Гейвен 1928; Лященко П. История народного хозяйства СССР. т. 2. М. 1952; Crisp O. Some Problems of French Investment in Russian Joint Stock Companies 1894—1914. Slavonic and East European Review, грудень. Лондон 1956; Kononenko K. Ukraine and Russia. Мілвокі 1958; Нестеренко О. Розвиток промисловости на Україні. ч. 2. К. 1962; Лаверычев В. О государственном регулировании экономики России. Вопросы Истории, ч. 4. М. 1963.

В. Голубничий

Монофтонг, голосний однозвук в укр. літ. мові, єдино можливий сонорний вершок складу; в півн.-укр. говірках під наголосом можливі й *дифтонги* на місці давніх ě, ē, ō; з фонетичного погляду М. характеризує після артикуляційного приступу органів мови — одностайне звучання аж до їх зіступу.

Монтреаль (Montreal), найбільше торг. і пром. м. Канади (в провінції *Квебек)*, положене 1 600 км від гирла р. св. Лаврентія, важливий порт; 2,1 млн меш. (1961). Українці почали поселюватися в М. з 1902 р.; їхнє число зросло після другої світової війни: 1951 р. — 11 200, 1961 — 16 000; вони живуть перев. в дільницях Фронтенак і Роземонт. 6 укр.-кат. (найстаріша церква св. Михаїла з 1916 р.) і 3 укр.-правос. парохії, численні укр. установи. Укр. секція в Кан. Радіо, укр. радіопередачі «Говорить Монтреаль» і «Укр. Час»; виклади укр. літератури (о. М. Залеський) і мови у франц. ун-ті.

Мончаловський Йосип (1858–1906), гал. журналіст, москвофіл; співр., згодом співред. «Слова» (1886), ред. «*Страхопуда*» (1886—93) у Львові.

Моралевич Яків (1878—1961), економіст і гром. діяч родом з сх. Поділля; у 1917—18 рр. працював у мін-вах торгівлі та промислу і нар. госп-ва УНР; на еміграції проф. Укр. Госп. Академії і пізніше УТГІ; з 1949 р. у ЗДА. Підручники з рахівництва.

Морачевська Зінаїда (1900—22), осв. діячка в с. Сенчі на Полтавщині, в 1920—22 рр. керівниця повстанчої групи проти большевиків (псевд. Лісова Квітка), спершу в р-ні с. Чернухи, 1921 в р-ні Ромодан–Миргород, пізніше Миргород—Полтава; загинула в бою з большевиками.

Морачевська Марія (1897—1961), маляр і педагог, родом з Золочівщини, учениця школи О. Новаківського, з 1950 р. в ЗДА; виставляла у Львові і ЗДА. Портрети, ікони, краєвиди, натюрморти, квіти.

Морачевський Пилип (1806—79), перекладач св. Письма на укр. мову, родом з Чернігівщини, педагог. Його переклад св. Письма (дві євангелії були перекладені вже у 1860 р.) довгий час не був дозволений до друку церк. владою й появився щойно у 1906–11 рр. (4 євангелії). *Всеукр. Правосл. Церк. Рада* у Києві схвалила переклад М. для вжитку в церк. відправах.

П. Морачевський

Моргилевський Іполіт (1889–1942), історик архітектури, чл.-кор. Академії Архітектури СССР, викладач Політехн., Будів. і Художнього ін-тів у Києві (з 1923 р. проф.); дослідник стародавньої укр. архітектури, зокрема Борисоглібського собору в Чернігові, Михайлівського Золотоверхого манастиря і Софійського собору в Києві (гол. Комісії АН УРСР для його дослідів) та ін. Серед праць: «Київська Софія в світлі нових спостережень» «ЗН ТК», т. 22, 1926), «Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідами» і «Успенська церква Єлецького манастиря в Чернігові» («ЗНТК», т. 23, 1928) та ін.

І. Моргилевський

Моргуліс Наум (*1904), фізик родом з Поділля, чл.-кор. АН УРСР, проф. Київ. Ун-ту (з 1932); основні праці (понад 100) присвячені дослідженню фіз. властивостей електронів, фізики надвисокого

вакууму, взаємодії атомів та йонів з поверхнями твердих тіл тощо.

Моргун Олександер (1874–1961), земський діяч і кооператор, за освітою правник, родом з Миргородщини; до революції працював у земстві й був мировим суддею, пізніше консультант Укр. Кооп. Ради і проф. Кооп. Ін-ту в Харкові й Києві, на еміґрації проф. Укр. Високої Екон. Школи й УТГІ в Мюнхені. Праці з історії укр. кооперації, економіки України й ін.

О. Моргун

Мордовець (Мордовцев) Данило (1830–1905), укр. і рос. письм., публіцист та історик з старого укр. коз. роду, що оселився на Дону; закінчив Петербурзький Ун-т (1854) і служив на відповідальних посадах у мін-ві внутр. справ і шляхів сполучення. У ранній творчості належав до радикальної інтеліґенції, потім перейшов до критики поглядів В. Бєлінського і М. Чернишевського (роман «Знамения времени», 1869). Літ. діяльність почав віршованим перекладом на укр. «Краледворського рукопису». Також укр. мовою романтична поема «Козаки та море» (1859), іст. оп. «Дзвонар», «Солдатка» (1859), «Старці» (1885), романи «Дві долі», «Семен Палій» та ін.; романи рос. мовою на укр. теми: «Сагайдачный», «Царь и гетман» та ін. Великий вплив на М. щодо вибору укр. тематики та її насвітлення мало дворазове перебування його на Україні (1883 і 1886) та знайомство з Т. Шевченком, «Кобзар» якого він рецензував (1860) і писав про зустрічі з ним у спогадах «Из прошлого и пережитого» (1902), та М. Драгомановим і М. Костомаровим. Важливіші з іст. праць М. – «Гайдамаччина» (1870) та гострий публіцистичний виступ проти поглядів П. Куліша на іст. минуле України «За крашанку – писанка. П. Ол. Кулішеві» (1882). М. багато сприяв вид. укр. письменників у Петербурзі, боронив укр. театр від нападів рос. преси. Не зважаючи на різноманітну діяльність М. в укр. літ. житті того часу, сучасне рос. сов. літературознавство вважає його чисто рос. письм., іноді навіть не згадуючи про його укр. діяльність (див. «Большая Советская Энциклопедия», т. 28). Найповніше вид. М. укр. мовою «Твори», I–II (1958).

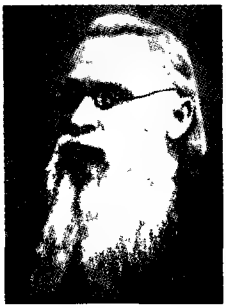

Д. Мордовець

Мореля, див. *Абрикоса*.

Моринці (IV–11), с. на півд. Київщині, тепер Звенигородського р-ну Черкаської обл., в якому нар. Т. Шевченко; 3 500 меш. (1959).

Морільйо (Morillo) Яків (*1900), есп. єзуїт; в період між двома світовими війнами викладав у кат. духовній семінарії в Дубні; засновник і дир. Центру сх. студій у Мадріді, при якому є укр. секція; автор статтей про Сх. Европу й Україну; ред. «Oriente Europeo».

Морква (Daucus L.), рід рослин з родини окружкових. На Україні всюди росте М. дика (D. carota L.), дворічна рослина з білими квітками, неїстівним коренем. Культивується М. посівна [D. sativus (Haffm.) Roehl], цінна дворічна їстівна й кормова рослина. Корінь М. посівної має 4,6–9,4 мг провітаміну А (каротину) і є основним джерелом добування вітаміну А; він має також вітаміни B_1, B_2, С, а бадилля — вітамін B_2.

Мороз Анатолій (* 1928), письм. родом з Полтавщини, гол. ред. в-ва «Радянський письменник». Літ.-критична праця «Про народність у літературі» (1958), повість «Двадцять п'ять сторінок однієї любови» (1959) та ін.

Мороз (псевд. Костянтинович, Недоля) Данило (1841–94), письм. родом з Чернігівщини, чл. старої Громади в Києві; під впливом М. Вовчка оп. «Безталанна» в «Основі» (1862); п'єси «Був кінь, та з'їздився» (1864), «Неспарована пара» (1885); підручник «Арихметика або щотниця». (1862); переспіви з Міцкевіча.

Мороз Захар (1904–58), літературознавець і драматург родом з Вінниччини, викладач Харківського і Київського пед. ін-тів, співр. Ін-ту Літератури ім. Т. Шевченка (1948–58). П'єси «Звичайна дівчина» (1946), «Чудодійна сила» (1949) та ін.; зібране вид. «П'єси» (1959). Як літературознавець М. працював перев. в ділянці історії укр. драматургії; серед великої кількости праць окремі розділи в «Історії укр. літератури» (1954–57), «Образ позитивного героя в укр. дожовтневій літературі», «Драматургія Лесі Українки» (1952), «Проблема конфлікту в драматургії» (1961) та багато ін.

Мороз Іван (1869–98), драматичний актор, мав власну трупу, з якою з 1892 подорожував по Україні, Росії й Польщі (Одеса, Харків, Петербурґ, Москва, Варшава).

Мороз Михайло (*1904), маляр родом з Бережанщини, учень Мист. школи О. Новаківського у Львові (1923–27) і Школи Мист. Промислу в Парижі (1929);

до 1944 р. працював перев. у Львові, з 1949 р. в ЗДА. М. брав участь у виставках мист. орг-цій *РУБ, УТПМ* і *АНУМ* у Львові, 1940 р. у Києві, Харкові й Москві, на еміґрації в Німеччині, Голляндії, ЗДА (5 власних виставок у Нью-Йорку) і Канаді. М. майстер краєвиду, зокрема гірського (Гуцульщина) й морського, портретист (портрет митр. А. Шептицького, дружини й ін.). Творчо М. еволюціонував від акад. імпресіонізму до своєрідного експресіонізму.

М. Мороз (автопортрет)

Морозенко (Мрозовицький) Станислав († 1649), діяч з часів Хмельниччини, з гал.-подільського шляхетського роду. Вчився у Краківському і Падуанському ун-тах; був «покойовим дворянином» у короля Володислава IV, але незабаром виїхав на Україну, де став полк. реєстрового козацтва (на підставі ординації 1638 р.); полк. корсунський (1645–49). Приєднався до Б. Хмельницького й був організатором рев. війська на Поділлі; брав участь у битві під Пилявцями (1648) і керував коз. кіннотою під Збаражем, де був забитий. Герой нар. пісні «Ой, Морозе, Морозенку, ти славний козаче».

Морозов Юрій (1836–1900), фізик і географ; праці з фіз. географії Харківщини (гідрогеогр. опис Дінця, клімат м. Харкова тощо).

Морозова Анастасія (*1906), драматична акторка, з 1924 р. на сцені пересувних театрів, згодом у Вінницькому, Житомирському і Запорізькому драматичних театрах. Гол. ролі: Варка («Безталанна»), Маруся («Маруся Богуславка»), Варвара («Богдан Хмельницький») та ін.

Морозова Людмила (*1907), маляр родом з Києва, 1932 р. закінчила Київ. Художній Ін-т (учениця М. Козіка і Ф. Кричевського); з 1951 р. в ЗДА викладач Queen's Borough Art Society; виставляє з 1935 р.: на Україні, в Німеччині і ЗДА; портрети, краєвиди, натюрморти.

Морозовськ (V—22), м. на Донщині, р. ц. Ростовської обл. РСФСР, 27 000 мешк. (1959), зал. вузол (станиця Морозовська), харч. пром-сть, зав. с.-г. машин. За переписом з 1926 р. українці становили в Морозовському р-ні 27,5% всього населення.

Морозовський Ной (1892–1953), фтизіятр родом з Олександрії, у 1934–53 рр. керівник Укр. Н.-Д. Ін-ту Туберкульози в Києві та керівник катедри Ін-ту удосконалення лікарів, з 1940 р. гол. Укр. Наук. Т-ва лікарів-фтизіятрів; праці присвячені питанням статистики, епідеміології, діягностики, клініки туберкульози та орг-ції боротьби з туберкульозою.

Мороховський Йоаким (світське ім'я Ілля; †1632), церк. діяч і письм.; вихованець грец. колеґії в Римі, королівський секретар Жигмонта III, з 1613 єп. володимирський, співр. митр. І. *Потія* і Й. *Рутського*. Автор полемічних творів: „Faryhoria..." (1612; відповідь на «Тренос» М. *Смотрицького*), „Dyskurs o początku rozerwania cerkwi greckiej od kościoła rzymskiego" (1622), життєписів св. Йосафата Кунцевича і І. Потія тощо.

Морська (справжнє прізвище П'єткевич-Фессінґ) Марія (1895–1932), драматична акторка родом з Волині, дружина О. *Загарова*. У 1919–21 рр. працювала у Держ. Драматичному Театрі ім. Т. Шевченка в Києві; 1921–23 – в театрі «Укр. Бесіди» у Львові; у 1923–25 рр. – в укр. театрах в Ужгороді й Подєбрадах. М. виконувала провідні ролі в п'єсах Г. Ібсена («Лялькова хатка»), Ґ. Гавптмана («Візник Геншель»), А. Шніцлера («Любощі») і гол. сальонові ролі в п'єсах В. Винниченка («Закон», «Гріх», «Молода кров», «Чорна Пантера і Білий Ведмідь» та ін.). В останні роки відійшла від театру, померла у Варшаві.

М. Морська

Морський дракончик, змійка (Trachinus draco L.), риба родини Trachinidae, довж. тіла до 40 см, поширений у Чорному м.; м'ясо смачне, їстивне.

Морський йорж, скорпена (Scorpaena), риба родини скорпеневих, довж. тіла до 30 см; в Чорному і Озівському м. зустрічається М. й. чорноморський (S. porcus L.) та золотий (S. notata afimbria Slastenenko); пром. значення невелике.

Морський кіт, плахур колючий (Trygon pastinaca L.), риба родини плахуровато-колючих, довж. тіла до 1 м (іноді до 2,5 м), вага — до 10 кг (зрідка до 22 кг); поширений в Чорному м. (гол. в півн.-зах. р-нах) і – рідше – Озівському; має деяке пром. значення.

Морський транспорт, див. *Чорне м.*, *Озівське м.*

Морфіл (Morfill), Вільям (1834–1909), англ. славіст, проф. Оксфордського Ун-ту, приятель М. Драгоманова. Ст. про укр. літературу, зокрема про Т. Шевченка.

Морфологія, поруч синтакси, частина граматики, що вивчає значущі частини слова (морфеми). В укр. мові морфеми

поділяються на корені, префікси (або приростки), суфікси (або наростки) і закінчення. Перші три використовуються для словотворення, останні для допасування слова до речення. Відповідно до цього морфологія складається з двох частин — словотвору й словозміни, з власними закономірностями.

Моршин (IV-4), с. м. т. Стрийського р-ну Львівської обл., бальнеологічний і перев. питний курорт, положений на Передкарпатті серед смерекових і листяних лісів; 3 300 меш. (1959). Мінеральні води хлоридно-сульфатно-натрієво-

Лазні в Моршині

магнієві (джерело «Боніфацій») для пиття й хлоридно-натрієві («Магдалина») для купелів; торфолікування. Лікування хронічних гастритів, виразок, захворювань кишківника, печінки та жовчного міхура, також суглобів і нервової системи. М. як курорт розвинувся тільки з 1920-их рр., щороку лікується бл. 25 000 осіб.

Мосендз Леонид (1897–1948), письм. на еміґрації, за фахом інж.-технолог, родом з Могилева Подільського. З Армією УНР виеміґрував 1920 р. до Польщі, потім до Чехо-Словаччини, закінчив Укр. Госп. Академію в Подєбрадах (1928), з 1945 р. в Австрії. Співр. «ЛНВ» і «Вісника». Поеми «Вічний корабель» (1923), «Каніферштан»» (1945), «Волинський рік» (1948), зб. поезій «Зодіяк» (1941), під спільним з Ю. Кленом псевд. Порфирій Горотак – зб. «Дияболічні параболи» (1947); автобіографічна повість «Засів» (1946) і зб. оп. «Людина покірна» (1937) та «Відплата» (1939), роман «Останній пророк» (посмертне вид. 1960). Основна ідея творчости М. – визвольна боротьба укр. народу. Цій ідеї підпорядковані й публіцистичні праці М.: «Штайн – ідея і характер» (1935), памфлет (під псевд. О. Лясковець) «Хвильовий — леґенда і дійсність» (1948) та ін. Крім того переклади з англ., франц., нім. й ін.

Л. Мосендз

Мосін Олександер (1871–1929), оперовий співак – драматичний тенор, родом з Катеринославщини; 1897 р. закінчив Моск. Консерваторію (кляса співу Є. Лавровської). Співав на оперових сценах Тифлісу, Ростова, Петербурґу, Москви, Одеси. М. один з засновників укр. опери по революції і з українізацією її став солістом Харківської (1925), потім Київської (з 1926) опер. Гол. партії: Вакула («Різдвяна ніч» М. Лисенка), Левко («Майська ніч» М. Римського-Корсакова), Калаф («Турандот» Пуччіні), Вальтер («Майстерзінґери» Р. Ваґнера).

Москаленко Артем (* 1900), викладач Полтавського Пед. Ін-ту, потім доц. Одеського Пед. Ін-ту і Одеського Ун-ту, двічі звільнений за «укр. буржуазний націоналізм». Автор ряду варіянтів іст. фонетики й морфології укр. мови («Іст. граматика укр. мови», 1946, «Конспект з іст. граматики укр. мови з методичними вказівками», 1953, та ін.), ст. з іст. укр. мови і праць з діялектології – заг. («Методика збирання діялектологічного матеріялу», 1949, «Потебня як діялектолог», 1960) і спеціяльно Одещини («Словник діялектизмів укр. говірок Одеської обл.», 1958), з історії укр. лексикографії («Нарис історії укр. лексикографії», 1961).

Москаленко Валентин (* 1895), хірург родом з Сумщини, у 1930-их рр. проф. Дніпропетровського Мед. Ін-ту, з 1943 р. на еміґрації; праці з галузі оперативної хірургії, топографічної анатомії та ін.

Москаленко Кирило (*1902), сов. маршал укр. роду, під час другої світової війни командувач армії на фронтах України; згодом на високих військ. постах у Москві, з 1960 р. командувач ракетними військами, заступник мін. оборони СССР.

Москаленко Надія, сучасний мовознавець, викладач Дніпропетровського й Одеського ун-тів; праці з історії укр. мови «Нарис історії укр. граматичної термінології» (1959).

Москаленко Федір (*1901), філософ родом з Чернігівщини; з 1932 р. викладав марксистську філософію і логіку у вузах Києва та Воронежу, з 1955 р. — проф. Київ. Ун-ту; праці присвячені розробці питань логіки в марксизмі-ленінізмі та сов. філософами.

Москальов Митрофан (1873–1940), хірург і уролог, проф. Київ. Мед. Ін-ту (1921–31), з 1932 р. консультант різних лікувальних закладів Києва; низка праць з хірургії, урології, зокрема з ділянки хірургічного лікування туберкульози легень.

Москва, див. *Додатки*.

Москвофільство (також русофільство), москвофіли, спершу мовно-літ., пізніше суспільно-політ. течія, виникла у першій пол. 19 в. серед українців (гол. інтеліґенції) Закарпаття, Галичини й Буковини з програмою єднання з Рос. Імперією і рос. народом. М. охоплювало широкий діяпазон культ. і політ. настанов від захоплення, симпатій і сподівань на допомогу у боротьбі з поляками й угорцями аж до самозаперечення українства і визнання цілковитої єдности з рос. світом.

М. почало проявлятися спершу на Закарпатті (вже з кін. 18 і на поч. 19 вв.) у вживанні й пропаґуванні рос. мови, у переїзді закарп. молоді й учених на студії і працю в Росію, у зацікавленні рос. культ. життям, у визначенні закарп. українців «общерусами» (вже 1805). М. особливо поширилося після перебування рос. військ на Угорщині 1849 р. Його ідейними провідниками були А. *Добрянський*, О. *Духнович*, І. *Раковський* та ін.; ідеї М. ширилися в газ.: «Вѣстникъ законовъ державныхъ» (1850–58), «Церковная газета» 1856–58), «Церковный Вѣстникъ» (1858), що їх редаґував Раковський. Закарп. М. мало великий вплив на розвиток і поширення М. в Галичині, особливо ж у 1850-их рр.

У Галичині М. прищепилося під впливом ідей рос. *панславізму*, одним з гол. ідеологів якого був проф. Моск. Унту М. *Поґодін*, пропаґатор етнічної і мовної одности «Гал. Руси з Великоросією», який у 1835 і в 1839–40 рр. побував у Львові і вступив у контакт з Д. *Зубрицьким* та ін. Під проводом Зубрицького у 1839-40 рр. створився гурток прихильників об'єднання з «Великою Руссю», т. зв. «Погодинская Колония», до якої входили тогочасні провідні літ. і гром. діячі. Я. і І. *Головацькі*, Б. *Дідицький*, І. *Гушалевич*, М. *Малиновський*, С. *Шехович*, *І*. Здерковський та ін. Не зважаючи на обстоювану більшістю з них до 1849 р. і проголошену *Гол. Руською Радою* 1848 р. приналежність «русинів» у Австрії до великого укр. народу, названі діячі перейшли на позиції єдности «гал.-руської» мови з рос. Розчаровані у своїх розрахунках на підтримку центр. австр. уряду, який передав адміністрацію Сх. Галичини практично в руки поль. шляхти, і зневірені у власних силах, провідні зах.-укр. діячі на чолі з частиною консервативного духовенства («Святоюрці», див. ЕУ 1, стор. 485 і ЕУ 2, стор. 1109) почали орієнтуватися культ. і політ. на Росію, підкреслюючи при цьому постійно свою льояльність до Австр. монархії. Себе вони визначали вже у 1850-их рр. «твердою Руссю», «старорусинами» чи «твердорусинами» в протиставленні до прихильників живої укр. мови — «хахлів» чи «українофілів». У 1860-их рр. у т. зв. народовецькому таборі для них прищепилася назва «москвофіли» або й презирлива — «кацапи». У своїх початках гал. М. проявлялося гол. ч. у поширенні знання про Росію (цьому сприяли численні поїздки М. до Росії), рос. мови й письменства та введенні рос. правопису (етимологічного, що його в Галичині читали з укр. вимовою) і — частково — рос. мови в місц. укр. літературу.

Відвертіші позиції гал. М. зформулювали у 1860-их рр. їхні лідери: Б. Дідицький у мовній ділянці (його ст. у газ. «Слово»; він же автор виданої анонімно брошури «В один час научиться Малорусину по великорусски») і І. *Наумович* в політ. (з трибуни гал. сойму). За поґодінською теорією М. визнавали триєдину спільноту «руських» племен, нар. мову вживали лише в творах, призначених для простолюддя, у вид. для інтеліґенції вводили рос. мову або — частіше — «староруську» — т. зв.: «язичіє», що було мішаниною ц.-слов., укр. і рос. мов. На його створення склалися: бажання єдности з рос. народом при незнанні рос. мови, аристократичне відділення від мови простолюддя і вплив церк. кіл, отже нахил до церк. мови. У всіх випадках вважався обов'язковим етимологічний правопис. У таборі М. опинилася майже вся гал., бук. і закарп. інтеліґенція. Спираючись на духовенство, зокрема на вищу ієрархію, М. переважали аж до 1880-их рр. над молодшим поколінням — *народовцями*, які розвинулися під впливом дем. течій на Наддніпрянщині і стояли на укр. нац. ґрунті та обстоювали живу нар. мову в літературі.

В руках М. опинилися культ.-осв. установи — *Ставропігійський Ін-т*, *Нар. Дім у Львові* та *Гал.-руська Матиця* (обидві останні засновані Гол. Руською Радою) і залишилися в їхніх руках також і пізніше, хоч їхні впливи зменшилися, бо управи цих орг-цій не приймали нових чл. з укр. нац. табору. Як противагу до заснованої народовцями 1868 р. «*Просвіти*» М. заснували 1876 р. «*Общество ім. Качковського*» з такими самими завданнями та опанували засновану 1870 р. «*Руську Раду*», що мала продовжувати традиції Гол. Руської Ради. Пресовими органами М. були: «*Слово*» (1861–87), «*Русская Рада*» (1871–1912) та «*Наука*» (з 1871), згодом «Проломъ» (з 1880), «*Галичанинъ*» (1893–1913) і «*Рус-*

ское Слово» (1890–1914). Попри уявну льояльність до Відня, М. фактично були щораз більш залежні від рос. чинників. Це виявив процес проти О. *Грабар* і товаришів (її батька А. Добрянського, І. Наумовича, В. Площанського, Й. Маркова та ін.) перед австр. судом у Львові у 1882 р. за злочин держ. зради. Правда, обвинувачених виправдано, але процес ослабив М., з чого скористав укр. нац. рух.

На поч. 20 в. М. пережило великі зміни. Вже 1900 р. з ініціятиви Руської Ради постала перша політ. орг-ція М. *«Русская Народная Партія»*. Молодше, радикальніше покоління («новокурсники»), з В. *Дудикевичем* і Д. *Марковим* на чолі, стало тоді на позиції повної нац. і культ. єдности гал. русинів з росіянами і прийняття рос. літ. мови. Активність цієї групи збільшилася, коли після закінчення рос.-японської війни зросло напруження між Австро-Угорщиною і Росією, яка мала на меті зайняти Галичину, Буковину і Закарпаття і дала М. до диспозиції значні фонди. Тоді збільшилися зв'язки М. з рос. панславістами (подорож М. *Глібовицького* на нараду до Петербургу, участь у всеслов. конференції у Празі, що відбулася 1908 р. при активній участі рос. націоналіста графа В. *Бобрінського*). Одночасно проти зміцненого вже укр. табору (у виборах до віденського парляменту 1906 р. він здобув 27 мандатів, М. тільки 5) гал. поляки почали підтримувати М. і допомогли їм ввести 1908 р. до гал. сойму 8 своїх послів (укр. партії – 12). 1909 р. М. розбилися остаточно на т. зв. старо- і новокурсників. Старокурсники (гол. діячі: М. *Король*, о. В. *Давидяк*, далі – О. Мончаловський, о. І. Костецький, Ю. Павенцький й ін.; до них скорше схилялися М. Глібовицький і В. Курилович) були проти повного з'єднання з російством, не зривали з нар. мовою і деклярували льояльність супроти Австрії; їх пресові органи: газ. «Галичанинъ» та популярний тижневик «Русское Слово». Лідерами новокурсників були Дудикевич і Марков; ін. діячі: С. Лабенський, М. *Глушкевич*, о. М. Раставецький, о. К. Сеник, К. й І. Черлюнчакевичі, О. Вальницький та ін. Їхні пресові органи: щоденник рос. мовою *«Прикарпатская Русь»* (1909–15) і популярний тижневик «Голос Народа» (1909–14).

З двох груп М. активнішими були новокурсники. Вони опанували більшість низових москвофільських клітин — читалень «Общества ім. Качковського», «Русских Дружин» (пожежно-гімнастичні орг-ції на зразок укр. «Січей» і «Соколів», об'єднані в Союз Русских Дружин) і кооператив; мали перевагу в студентських орг-ціях («Друг» у Львові, «Буковина» у Відні).

За останні роки перед першою світовою війною русофільська аґітація в Галичині значно посилилася, чому сприяла як матеріяльна підтримка М. з боку «Галицко-русского Общества» у Петербурзі, 1909 р. заснованого і очолюваного В. Бобрінським (ін. опікуни М.: Д. Вергун, архиєп. холмський *Євлогій*, архиєп. волинський *Антоній*, Ю. *Яворський*, гал. М., який з 1904 р. діяв у Києві), так і неясна політика центр. австр. і гал. адміністрації. В русофільському дусі виховувалася молодь у численних бурсах, чимало з неї посилалося на навчання до правос. рос. духовних семінарій, чл. рос. Держ. Думи брали участь у москвофільських політ. маніфестаціях, покровитель М. Бобрінський без перешкод вів пророс. аґітацію в селах Галичини й Буковини, ширилася пропаганда переходу на рос. православіє, зокрема на Лемківщині й Золочівщині. Наслідком цієї активности були проведені 1914 р. процеси за держ. зраду проти С. Бендасюка і товаришів у Львові (їх звільнила одностайно польс. лава присяглих), проти О. Кабалюка і 180 селян в Мармароському Сиготі в 1913–14 рр. (багато з них засуджено) й ін.

Повний перехід новокурсників на рос. позиції, з одного боку, а зростання укр. нац. стихії з другого – спричиняли постійний перехід частини москвофільських діячів до укр. табору (І. Свєнціцький, С. Дрималик, М. Король й ін.). Про співвідношення сил укр. і москвофільського таборів свідчать такі дані: у 1914 р. «Просвіта» мала 2 944, а «Общество ім. Качковського» бл. 300 читалень; Укр. Крайовий Ревізійний Союз об'єднував 909, «Русский Рев. Союз» 106 кооператив; при виборах до гал. сойму 1913 р. вибрано 30 послів з укр. табору і лише одного М.

Історія М. н а Б у к о в и н і була подібна, але тут воно скорше втратило своє значення, бо не мало підтримки місц. адміністрації. З пол. 1880-их рр., коли в руки народовців перейшли гол. культ. (*«Руська Бесіда»*, 1884) і політ. (*«Руська Рада»*) установи, політ. установою М. було «Общество Народная Рада»; їх пресові органи: «Правос. Буковина» (1893–1901), «Буковински Вѣдомости» (1895–1909), «Православная Русь» (1909–10), «Русская Правда» (в 1880–1890-их рр. у Відні, з 1910 в Чернівцях), всі писані «язичієм». Гол. діячі: В. *Продан*, І. *Глібовицький*, Г. *Купчанко*.

Найсильніше М. закорінилося н а З а к а р п а т т і, під угор. тиском частина інтеліґенції угорщилася, частина шукала порятунку в Росії й панславізмі. М. тут було сильніше, ніж народовецький рух (докладніше див. ЕУ 2, стор. 719–20).

1914–20-і рр. На поч. світової війни гал. москвофільські провідники, які в той час перебували у Росії, заснували 11. 8. 1914 у Києві «Карпаторусский Освободительный Комитет» та видали відозву до «Многострадального Русского Народа Галицкой Земли», щоб він вітав рос. армію, а українські вояки австро-угор. армії щоб переходили на сторону рос. війська. Після зайняття Львова Комітет передав свої повноваження «Русскому

Народному Совѣту» під головуванням В. Дудикевича. Під час окупації Галичини 1914–15 рр. М. брали активну участь у рос. адміністрації та допомагали ліквідувати українство.

Перед зайняттям Галичини й Буковини рос. військами австр.-поль. адміністрація Галичини під претекстом «руської зради» провела разом з військ. владою масові арешти не лише серед М., але й серед свідомих українців. Тисячі українців заслано до концентраційних таборів у *Талергофі, Терезієнштадті* й ін. (їх, за малими винятками, звільнено 1915 р.), тисячі людей стратили відступаючі перед рос. армією австр., а гол. угор. війська.

Після відступу рос. армії гал. М., що подалися за ними на Схід (гол. скупчення – Ростов над Доном), мали змогу пізнати різницю між укр. і рос. народами й багато з них стали свідомими українцями. Чимало з них після 1917 р. брали участь у будуванні укр. держави над Дніпром, а згодом ЗУНР і боролися в лавах укр. армій.

1920—30-ті рр. Залишки гал. М. ще у грудні 1918 р. створили у Львові «Русский Исполнительный Комитет» і відновили щоденник «Прикарпатская Русь» (виходив до кін. 1920 р.). «Русский Исполнительный Комитет» співпрацював з укр. *Міжпартійною Радою*, стояв в опозиції до поль. влади й не брав участи у виборах до поль. сойму 1923 р. Незабаром М. розбилися на кілька груп. Їхня лівиця з К. *Вальницьким*, К. *Пелехатим* й ін. 1923 р. створила партію «*Народна Воля*» (орган «*Воля Народу*»; 1921—28) й після об'єднання 1926 р. з совєтофільським холмсько-волинським Сельсоюзом в *Укр. Селянсько-Робітниче Об'єднання* (Сельроб) стала бодай зовн. на укр. плятформу. Консервативна частина М. гуртувалася в «Русскій Народній Організації» і шукала підтримки у поль. урядових чинників, які й віддали в їхнє розпорядження нар. установи — «Народний Дім у Львові» (комісар. М. Бачинський), «Ставропігійський Ін-т» й ін.; вона також тісно співпрацювала з рос. меншістю у Польщі. Ця течія поділилася на дві незначні групи: праву й більш угодову — «Русская Аграрная Партия» (РАП) і «Русская Селянская Организация» (РСО), що знову об'єдналися 1931 р. Одночасно гал. М. відновили «Общество ім. Качковського», Руський Ревізійний Союз (він об'єднував 1939 р. бл. 250 кооперативів; РСУК — 3 455) та ін. При виборах до поль. сойму М. не здобули жадного мандату, лише 1932 р. два їхні посли увійшли з поль. списку Безпартійного Бльоку співпраці з урядом. Попри співпрацю з поляками М. перебувало в стані постійного занепаду, і його прихильники майже зовсім перейшли до укр. табору. Значніші впливи М. мало тільки на Лемківщині (див. *Лемки*).

Ще слабшим М. було на Буковині, натомість чималий вплив мало на Закарпатті, але й тут у 1930-их рр. переміг укр. табір (див. ЕУ 2, стор. 721-23).

Рештки М. залишилися донині серед частини закарп. і лемківської еміграції у ЗДА (див. ЕУ 2, зокрема стор. 818).

Література: Терлецький О. Москвофіли й народовці в 1870-их рр. Л. 1902; Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—1862. Л. 1905; Свенцицкий И. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси (Сборник Галицко-Русской Матицы, 2 т. Л. 1905, 1908; Павлик М. Москвофільство та українофільство серед австро-руського народу. Л. 1906; Лозинський М. Українство і москвофільство серед укр.-руського народу в Галичині. Л. 1909; Марков Д. Русская и украинская идея в Австрии. Л. 1915. Левицький К. Історія політ. думки гал. українців 1848—1914. Л. 1926; Андрусяк М. Нариси з іст. гал. москвофільства. Л. 1935; Малкин В. Русская литература в Галиции. Л. 1957; Соловей Д. Винищення українства і основна мета Росії у війні 1914 р. Вінніпеґ 1963.

С. Ріпецький

Москіти, двокрилі комахи, переносники вірусу москітної гарячки. На півд. України (Одещина, Крим) поширені: М. папатачі (Phlebotomus papatasii Scop.) і М. китайський (Ph. chinensis) та ін.

«Московські статті», договір, укладений у Москві, 11. 10. 1665 р. між гетьманом І. *Брюховецьким* і моск. урядом. Переговори відбувалися за дуже несприятливих умов для укр. уряду (повна залежність Брюховецького від Москви, загроза з боку Польщі, розбіжності серед коз. старшини, невдоволення нар. мас, нарешті, саме місце переговорів — Москва), який змушений був прийняти моск. вимоги. «М. с.» фактично зводили нанівець суверенні права України, передаючи в руки моск. воєвод безпосереднє керування військ.-адміністративним і фінансово-госп. життям України, за винятком лише коз. стану, який і далі залишався на своїх автономних правах. Кількість моск. війська на Україні збільшувалася, при чому утримувати його харчами мала Україна. Моск. воєводи й військ. залоги вводилися до всіх більших міст, а навіть на Запоріжжя (Кодак). Збирання податків з населення (за винятком козаків) покладалося на моск. адміністрацію, і всі збори мали йти до рос. скарбу, для чого 1666 р. був проведений моск. урядовцями перепис усієї некоз. людности та опис її майна. Укр. Церква мала бути підпорядкована моск. патріярхові. «М. с.» викликали велике обурення на Україні й були однією з гол. причин антимоск. повстання, а згодом загибелі Брюховецького. *О. О.*

Московченко Володимир (*1909), мистець-декоратор родом з Катеринослава, декоратор Донецького Укр. Драматичного Театру (1934—41), з 1946 — Донецького Театру Опери та Балету.

Московщина, див. *Росія*.

Моспине (до 1938 – селище Махорівка, VI–19), м. в Донецькій обл., підпорядковане Донецькій міськраді, 20 100 меш. (1959); 2 кам'яновугільні шахти, брикетна фабрика, електромех. майстерні.

Моссора Любодар (* 1924), маляр-модерніст родом з Рогатина, з 1944 р. в Німеччині; праці перев. на рел. мотиви.

Моства, Льва, р. на Поліссі, ліва притока Ствиги (сточище Прип'яті), довж. – 160 км, сточище – 2 400 км².

Мости Великі (III–5), м. Забузького р-ну Львівської обл., положене у Надбужанській котловині над. р. Раттю; 3 800 меш. (1959).

Мостиська (IV–4), м. в Галичині на Надсянській низовині, р. ц. Львівської обл.; 4 300 меш. (1959).

Мостович Микола (*1915), фізик родом з Волині, у 1947—53 рр. наук. співр. Сорбонни в Парижі, з 1953 р. у ЗДА, з 1958 — проф. фізики ун-ту в Люївілі; праці (і 7 патентів) з ділянки металюрґії та фіз. хемії.

Мостович Прокіп (1863—1933), клясичний філолог-педагог, учитель гімназій у Галичині, дир. укр. гімназії в Коломиї, дослідник латинської стилістики і лексики; розвідки і ст. з обсягу клясичної філології, шкільні підручники.

Мотовилівка, с. Хвастівського р-ну Київ. обл. і зал. станція на шляху Хвастів-Київ; 18. 10. 1918 р. переможний бій СС з переважаючими гетьмансько-рос. військами (понад 3 000 бійців, в тому ч. дружина рос. старшин — 600 багнетів); втрати Січ. Стрільців – 20, в тому ч. сотники М. *Загаєвич* і *Ф. Черник,* рос. бл. 600. Перемога під М. спричинила укр. всенар. повстання й уможливила наступ укр. респ. військ на Київ та його здобуття (14. 12. 1918).

Мотовило, письм.-полеміст кін. 16 в., аріянин; жив при дворі кн. Костянтина Острозького й на його доручення написав працю (назва її невідома), спрямовану проти книги П. *Скарги* про церк. єдність.

Мотронинський Троїцький манастир, б. Чигирина, заснований у другій пол. 16 в. У 17–18 вв. осередок правос.-церк. життя на півдні Київщини. За ігуменства Мелхиседека *Значка-Яворського* (1753–68) — центр підготовки Коліївщини. М. Т. м. був ліквідований сов. владою.

Мох Олександер (* 1900), кат. публіцист, літ. критик (псевдо Араміс) і видавець родом з Галичини; власник і ред. в-ва *«Добра Книжка»* у Львові й (з 1952) у Торонто, ред. ж. *«Поступ»* (1920–30), «Світло й Тінь» (1932–39) у Львові, «Життя і Слово» (1948—49) в Інсбруку; співред. ж. «Світло» в Торонто; співр. кат. вид.

О. Мох

Мох Рудольф (1816–91), укр.-кат. свящ. і поет-драматург; автор перших світських п'єс для гал. театру; зб. поезій «Мотылъ» (1841), «Стихотвореніе» (1848), віршовані п'єси на зразок інтермедійних діялогів.

Мохнацький Степан (1876–1955), укр.-кат. свящ., почесний крилошанин Львівської капітули, діяч і організатор Теребовельщини, почесний чл. т-ва «Просвіта»; з 1944 на еміґрації в Німеччині, з 1954 в ЗДА.

о. С. Мохнацький

Моховинка (Sagina L.), однорічні або дворічні зіллясті рослини з родини гвоздикуватих, що утворюють звич. дернинки. На Україні – 4 види, з них найпоширеніші: М. вузлова [S. nodosa (L.) Fenzl.] і М. лежача (S. procumbnes L.); ростуть на вологих луках, галявинах, б. берегів, на піщаних місцях.

Мочеморди («Общество мочемордія»), гурток укр. ліберальних дідичів на Пирятинщині у 1840-их рр., до якого належали брати В. і П. *Закревські,* історик М. *Маркевич,* граф. Я. де-*Бальмен,* І. Корбе та ін. Так само як правобережні *Балагули,* М. провадили веселе товариське життя з бенкетами й пиятикою (звідси назва М.). Але М. властиві були глибші культ. та гром.-політ. інтереси, а навіть прагнення нац.-укр. характеру, що приваблювало й Т. Шевченка, який приятелював з М. під час свого перебування на Україні у 1840-их рр. Вільнодумство М. стягало на декого з них урядові нагінки.

Мочульський Василь (1856–1920), літературознавець родом з Одещини, дослідник рос. літератури. Деякі праці присвячені історії укр. мови й літератури: «К истории малорусского наречия» (1894), «Малороссийские и петербургские повести Н. В. Гоголя» (1902), «Отношение южно-русской схоластики 17 в. к псевдоклассицизму 18 в.» (1904).

Мочульський Іван, кошовий отаман Запоріжжя (1719), коли запорожці були під протекцією крим. хана; був у зносинах з Орликом і збирався з 30 000 запорожців почати війну проти моск. панування на Україні.

Мочульський Михайло (1875–1940), літературознавець, критик і перекладач, д. чл. НТШ родом з Миколаєва на Львівщині, працював правником. Досліди з історії нової укр. літератури: «Ґощинський, Словацький і Шевченко як співці Коліївщини» (1936), «Погруддя з бронзи. Микола Цертелев і Іван Манжура» (1938), «Іван Франко» (1938), поетів «укр. школи» в поль. літературі та ін. Крім того, переклади В. Стефаника на поль. мову, ст. з етнографії тощо.

Мочульський Теоктист (1732—1818), церк. діяч і вчений, родом з Правобережної України, вихованець Київ. Академії. Ігумен манастирів у Глухові, Києві й Полтаві; архиеп. білгородський (1787–99) і курський (1799—1818); чл. Рос. Академії. Дбав про Харківський Колеґіюм і Білгородську духовну семінарію. Автор праць про церк. устав, церк. спів, пасхалію, підручників логіки та риторики; склав програму для початкових шкіл та поради для виховання дітей духовенства.

Мочутковський Йосип (1845–1903), лікар родом з Херсонщини, у 1869 р. закінчив Київ. Ун-т і працював в Одеській міськ. лікарні, з 1893 р. проф. нервових хвороб Клінічного Ін-ту для удосконалення лікарів у Петербурзі; засновник Бальнеологічного т-ва, Т-ва взаємодопомоги лікарів, «Южнорусской медицинской газеты» (1892–96) в Одесі. Праці з питань інфекційних захворювань, нервових хвороб, бальнеології, туберкульози; як і Г. *Мінх*, дослідом на самому собі довів заразливість крови хворих на висипний та поворотний тифи.

Й. Мочутковський

Мошинський (Moszyński) Казімір (1887–1959), поль. етнограф і славіст, проф. Краківського і Віленського ун-тів, д. чл. Поль. АН та НТШ, ред. ж. „Lud słowiański"; м. ін. „Obrzędy, wiara i powieści ludu z okolic Brzeżan" (1913), „Z Ukrainy" (1913), „Polesie Wschodnie" (1928); укр. матеріял широко використаний у праці „Kultura ludowa Słowian" (I–III, 1929–39). М. обстоює думку про волинсько-півд. поліську прабатьківщину слов'ян („Pierwotny zasiąg języka prasłowiańskiego", 1957).

Мошки (Simuliidae), родина довговусих двокрилих; самки більшости видів живляться кров'ю теплокровних тварин і людини. На Україні поширені гол. ч. у сточищах Дніпра, Дністра і Дунаю. М. – переносники збудників гемоспоридіозів свійських птахів, онкоцеркози коней і великої рогатої худоби й філяріозів свійських тварин.

Мощенко Костянтин (1876–1963), етнограф і архітект, дослідник укр. нар. мистецтва; працював у Київ. Іст. Музеї (з 1904), згодом керував іст.-етногр. відділом Полтавського Музею (1907—25) і відділом станкового мистецтва Київ. Лаврського Музею (1926—30); 1933—37 на засланні; з 1944 р. в Німеччині. М. зібрав зразки з нар. ужиткового мистецтва і архітектури, зокрема з Полтавщини, Катеринославщини й Поділля; опрацьовував проєкти житлових будинків в укр. нар. стилі на Полтавщині, внутр. оформлення помешкань, ужиткових виробів; «Досліди сел. будівництва на Кам'янеччині» (1927), «Укр. будинок Григорія Ґалаґана» (1962) та ін.

К. Мощенко

Мриц Ольга (*1894), ботанік, д. чл. НТШ, у 1920—30-их рр. учителька сер шкіл, у 1939—44 рр. викладач Мед. Ін-ту у Львові; праці про мохи околиць Львова і Карпат.

Мрозович Андрій (1770–1843), закарп. клясичний філолог і літературознавець, дослідник рим. поезії, зокрема поетичної творчости Овідія, видавець і коментатор його творів (1818, 1848).

Мстислав Андрійович († 1172), кн. суздальський, син *Андрія Боголюбського*, на доручення якого брав участь у поході на Київ 1169 р., що скінчився здобуттям і зруйнуванням Києва.

Мстислав Володимирович († 1036), кн. тмутороканський і чернігівський, син Володимира В. Засновник *Тмутороканського князівства*, уславився в битвах з хозарами (1016) і касогами (1022), перемігши у двобої їхнього хана Редедю. Намагання Ярослава Мудрого з'єднати в своїх руках всю Руську державу спонукали Мстислава збройно виступити проти нього. У битві під Листвином б. Чернігова (1024) переміг М. і захопив Лівобережжя, за винятком Переяславщини, яка залишилася при Ярославі. З того часу між обома братами наступило порозуміння і тісна співпраця: військо Ярослава допомагало М. у битвах проти ясів (1029), а М. допоміг Ярославові відвоювати від Польщі Червенські городи (1031). Лицарський, шляхетний і щедрий для дружини, М. нагадував прикметами вдачі свого діда Святослава Завойовника.

Мстислав І Великий Володимирович (хресне ім'я Федір, 1076–1132), син *Володимира Мономаха* і Гіди, англ. королівни, дочки Геральда II. За життя батька як новгородський кн. брав участь у походах на половців і успішно боровся з Олегом Святославичем. Після смерти батька (1125) посів київ. стіл, продовжуючи традиції зверхника всіх Рюриковичів та тримаючи престиж київ. кн. на тій висоті, на яку поставив його Мономах. 1130 р. повернув під впливи Києва

Полоцьк; вів активну закордонну політику: розгромив половців, загнавши їх за Волгу й Яїк, та з успіхом воював з литовцями. Продовжував династичну політику своїх попередників: сам одружився із швед. королівною Христиною, дочку Малфріду віддав за норв. короля Сіґурда, Інґеборґу за данського принца Кнута, третю — за візант. цісаревича Олексія, Єфросинія одружилася з угор. королем Ґейзою II. *М. Ж.*

Мстислав Глібович († бл. 1239), син Гліба Святославича, союзник Данила Романовича, що допоміг йому в боротьбі з Михайлом Всеволодовичем одержати Чернігівське князівство (1234). Перший з укр. князів ставив чоло передовим частинам тат. армії хана *Батия.* Розбитий ними 1239 р., втік до Угорщини.

Мстислав Данилович († між 1290 і 1308 рр.), син *Данила Романовича,* одержав від батька Теребовлю, а після смерти свого двоюрідного брата Володимира Васильковича став волинським кн. Брав активну участь у поль. справах, допомагаючи кн. Конрадові Мазовецькому здобути Сандомирську землю.

Мстислав Ізяславич († 1170), київ. великий кн., син *Ізяслава Мстиславича;* за життя батька князював у Переяславі, а потім у Володимирі Волинському, з 1167 р. у Києві, був заг. люблений киянами. Відновлюючи традиції Володимира Мономаха, організував похід всіх укр. кн. проти половців і розбив їх 1168 р. Вигнаний Андрієм Боголюбським з Києва 1169 р., помер у Володимирі Волинському.

Мстислав Мстиславич Удатний († 1228), новгородський і гал. кн., син *Мстислава Ростиславича.* З 1219 р. вів війни за Галичину із змінним успіхом; при допомозі свого тестя, половецького хана *Котяна,* розбив угор.-поль. війська і захопив Галич (1221). Гол. організатор першого походу на татар, що закінчився погромом укр. військ над р. Калкою 1223 р. Тесть короля Данила Романовича.

Мстислав Романович († 1223), син *Романа Ростиславича,* з 1197 р. кн. смоленський, приблизно з 1212 р. — київський, був одним з організаторів з'їзду укр. князів у Києві напередодні першого походу на татар; загинув у битві над р. Калкою.

Мстислав Ростиславич († 1180), син Ростислава Мстиславича, брав участь у війнах коаліції укр. князів проти *Андрія Боголюбського* і з успіхом боронив Вишгород, обложений військами його брата Всеволода (1173).

Мстислав Святославич († 1223), син київ. кн. *Святослава Всеволодовича,* кн. козельський і чернігівський. Один з організаторів першого походу проти татар; загинув у битві над р. Калкою 1223 р.

Мстислав Скрипник, світське ім'я Степан (*1898), церк. і гром. діяч родом з Полтави; з 1920-их рр. діяч на Волині, у 1930-их рр. — *Волинського Укр. Об'єднання* і посол до Варшавського сойму (1930—39); відомий з виступів в обороні Правос. Церкви, був єдиним з укр. послів Волині, що підписав пропозицію Укр. Парляментарної Репрезентації про автономію для укр. земель у Польщі. Хіротонізований на єп. переяславського в Києві 1942 р.; у 1942—43 рр. в'язень ґестапо, 1943 р. конфінований, 1944—46 рр. у Німеччині як єп. УАПЦ, 1947—49 рр. — правлячий єп. УГПЦ у Канаді, з 1950 як архиєп. — гол. Консисторії і заступник митр. Укр. Правос. Церкви в ЗДА; ініціятор заснування рел.-культ. осередку в Бавнд Бруку. Прихильник зближення христ. церков, 1963 р. відвідав Патріярхію у Царгороді та був обсерватором на Ватиканському соборі.

Архиєп. Мстислав

Мстиславець Петро († бл. 1580), друкар родом з Мстиславля на Білорусі; разом з І. *Федоровичем* видрукував у Москві «Апостола» (1564) і два вид. «Часословця» (1565) та в Заблудові «Євангеліє учительноє» (1569); з 1569 р. у Вільні, де на кошти патриціїв *Мамоничів* та ін. видрукував «Четвероєвангеліє» (1575), додавши до нього свій життєпис, та «Псалтир» і «Часословець» (1576).

Мстиславове євангеліє, написане можливо в Києві 1115—17 рр. на замовлення новгородського, згодом київ. кн. Мстислава Володимировича Олексою, сином пресвітера Лазаря у новгородській Благовіщенській церкві. Одна з найвидатніших палеографічних пам'яток тієї доби, зберігається в Держ. Іст. Музеї у Москві; частково видав Г. Воскресенський у кн. «Евангелие от Марка по основным спискам» (1898); мову вивчав Є. Карський («Русский Филологический Вестник», т. 34).

МТС, див. *Машинно-Тракторні Станції.*

Мудрак Юліян (1878–1950), екон. і гром. діяч, чл. управ центр. крайових установ: банку «Дністер», «Нар. Торговлі», «Сіль. Господаря», спілки «Діло», т-ва «Просвіта», НТШ, Т-ва укр. інженерів та ін. Помер на еміґрації в ЗДА.

Ю. Мудрак

Мудрий Василь (1893—1966), журналіст, гром. і політ. діяч, д. чл. НТШ; 1921–25 квестор і секретар Укр. (Таємного) Унту у Львові, 1921–31 чл. Гол. Управи т-ва «Просвіта» (з 1932 р. заступник гол.), з 1923 чл. редакції, в 1927–35 рр. гол. ред. «Діла»; 1926—39 заступник гол. УНДО (і автор його програми), з 1935 гол. УНДО, як також Укр. Парляментарної Репрезентації, речник т. зв. *«нормалізації»* укр.-поль. відносин і віцемаршал поль. сойму. На еміґрації гол. *ЦПУЕ* в Німеччині; з 1949 р. в ЗДА, де був м. ін. екзекутивним дир. Укр. Конґресового Комітету Америки. Розвідки про змагання за укр. ун-т у Львові («Боротьба за огнище укр. культури на Зах.-Укр. землях», 1923), про УНДО, про останню укр. еміґрацію, «І. Франко як гром. діяч» (1957) й ін.; численні ст. в пресі.

В. Мудрий

Мудрик Андрій (* 1893), кооператор і суспільний діяч, організатор кооп. молочарства в Галичині; у 1924—39 рр. орг. дир. *«Маслосоюзу»* у Львові, співред. «Кооп. Молочарства» (1926–39); ст. на кооп. теми, кн. «Кооп. катехизм» (1939); тепер у Канаді.

А. Мудрик

Мужиловський Андрій, церк. діяч і письм. першої пол. 17 в.; протопоп слуцький (1628, 1631), ієромонах Києво-Печерської Лаври (1633); 1631 р. коз. кандидат на київ. митрополію. Противник унії, брав активну участь у Київ. церк. соборі 1628 р., який осудив М. *Смотрицького;* автор полемічного твору „Antidotum przezacnemu narodowi Ruskiemu" (1629), скерованого проти «Апології» Смотрицького.

Мужиловський Силуян (Самуїл; † 1654), коз. полк. і дипломат часів Б. Хмельницького, син Андрія М. (див.). Посол до Москви (1649, 1653), Литви (1649), Туреччини (1651), Криму (1653); ніженський полковий суддя (1654). Брав участь у білор. поході наказного гетьмана І. *Золотаренка* і був забитий ним під час сварки. Автор цікавої записки 1649 р. про початки Хмельниччини (опублікована в «Україні», 1914, II).

«Музагет», літ.-мист. об'єднання в Києві, засноване 1919 р. (проіснувало бл. одного року), що об'єднувало поетів і мистців різних напрямів (Я. Савченко, Д. Загул, Ю. Меженко, В. Ярошенко та ін.) з перевагою символістів. Об'єднання видало одну кн. журн. «М.» (чч. 1-3, 1919), що містить багато матеріялу, цінного для вивчення історії літератури тієї доби: поезії П. Тичини, ст. Д. Загула, Ю. Меженка, що ставили наголос на нац. особливостях укр. літератури. Більшість чл. «М.» загинула пізніше від сов. терору, а об'єднання було затавроване як «буржуазно-націоналістичне».

Музеї. На Україні зародками М. були в княжу добу бібліотеки і ризниці церков і манастирів, скарбниці кн., згодом у 16—18 вв. колекції гетьманів, манастирів, коз. старшини. Перші М. засновано на Україні на поч. 19 в. Головніші укр. М. були створені протягом 19 і поч. 20 вв., і вони залишилися основою усіх важливіших, зокрема іст.-археологічних, мист. і краєзнавчих, сучасних М. в УССР. Про початки й розвиток укр. М. див. ст. В. Дубровського *«Музеї і пам'ятки культури і природи на Україні»* в ЕУ 1, стор. 1018—1027.

Вершка свого розвитку укр. музейництво досягло в кін. 20-их і на поч. 30-их рр. Буйне зростання укр. М. у той час було зумовлене їх поповненням матеріялами з приватних, здебільша націоналізованих іст. і мист. колекцій, як також відданою працею численних ентузіястів музейної справи. У 1929 р. в УССР діяли 94 М. (1934 р. – 138, 1940 – 174); у 1932 р. в самому Києві існувало 32 М., у Харкові – 17 М. (без 4 М. Всеукр. Соц. Музею), в Одесі – 10 М., в Полтаві – 5 М. На Зах. Україні в той час було 12 укр. М., в тому ч. у Львові – 6. Розвиток укр. музейництва був припинений в результаті проведеного в другій пол. 1930-их рр. розгрому укр. наук. і культ. установ, що його першою фазою були репресії – заслання, зняття з посад, а то й розстріли численних керівників і співр. укр. М., і другою – реорганізація М. у пропаґандивні культ.-осв. установи, супроводжена занедбуванням, подекуди нищенням

справжніх музейних цінностей, особливо — важливих для укр. історії і культури. Дуже нищівною була також політика сов. режиму щодо музейних цінностей і збірок по укр. церквах і манастирях, ліквідованих у 20-их і 30-их рр.

Великого знищення укр. М. зазнали під час другої світової війни: багато музейних колекцій було евакуйовано на територію РСФСР чи ін. сов. респ. і не завжди їх потім повернено (як, напр., зб. заповідника-М. «Києво-Печерська Лавра»), деякі були знищені в наслідок воєнних дій, ще інші були вивезені нім. окупантами в Німеччину.

Після 1945 р. їх було в УССР (уже з зах. укр. обл. і Кримом) – 119 (1940 – 174); на це зменшення вплинуло також об'єднання ряду М. Були ліквідовані тоді також укр. М., що опинилися під Польщею (Перемишль, Сянік), зб. яких тільки частково збереглися в поль. М. Одночасно на Україні виник ряд нових М., створених здебільша з пропаґандивно-політ. спрямуванням для підкреслення «возз'єднання України з Росією», як, напр., Переяслав-Хмельницький Держ. Іст. М. (заснований 1954), Полтавський Держ. Іст. М. Полтавської битви (з 1950), М. О. Суворова в Ізмаїлі та ін. У 1961–63 рр. в УССР було 130 М., в тому ч. у Києві 11 (1940 — 15), Львові 7 (12), Полтаві 6, Криму 14 (24). В 1965 р. держ. М. було 126. М. в УССР підпорядковані Управлінню М. та охорони пам'яток культури при Мін-ві Культури УССР. Згідно з офіц. настановами гол. завданням М. є «пропаґанда серед трудящих політ. і наук. знань», і тому гол. увага приділяється іст.-революційним та політ. осв. М., під цим кутом побудовані колекції й експозиції усіх ін., в тому ч. іст.-археологічних, мист., краєзнавчих та ін. М.

За характером своїх збірок і також за орг-цією експозиційної і наук. роботи М. поділяються на галузеві (іст., мист., етногр., наук.-природничі, пром., техн. та ін.), літ.-мист. (меморіяльні) та комплексні (краєзнавчі).

З і с т. М. в УССР (1965 – 25) найвидатніші: Київський (з 1898 р.; у 1924—33 рр. відомий п. н. *Всеукр. Іст. М. ім. Т. Шевченка), Харківський* (з 1920 р., до 1933 р. п. н. Всеукр. Іст. М.), Дніпропетровський (кол. Іст.-археологічний М., заснований 1905 р. на базі колекції О. Поля, що його дир. був у 1905—33 рр. Д. *Яворницький),* Чернігівський (кол. М. Укр. Старожитностей В. Тарновського, створений 1902 р.) і *Львівський* (з 1940 р. на базі Іст. М. м. Львова й ін.). До іст.-археологічних М. належать: *Одеський* (з 1825), Керчинський (з 1826), Херсонеський (з 1892), Бахчесарайський (заснований 1955 на базі палацу-М. та археологічного М. «печерних міст») та ін. Крім названих у Києві й Львові існують філії моск. Центр. М. В. І. Леніна. До іст. М. зараховують ще іст.-архітектурні заповідники — *Києво-Печерську Лавру* та *Софійський* М.

Багатством мист. збірок відзначаються м и с т. М. і ґалерії, що їх було у 1965 р. в УССР 27, між ними: три *Київські Держ. М.* — Укр. Мистецтва (з 1936), Зах. і Сх. Мистецтва (кол. Б. і В. Ханенків; з 1870 р.) та Рос. Мистецтва (кол. М. Терещенка; з 1890 р.); *Харківський Держ. М. Образотворчого Мистецтва* (створений 1886 р. на базі колекції Харківського Ун-ту та Міськ. М. Мистецтв), *Львівський Держ. М. Укр. Мистецтва* (кол. Нац. М.; з 1905) і *Львівська Держ. Картинна Ґалерія* (створена 1940 р.), Полтавський Держ. Художній М. (з 1918 р. на базі колекції М. Ярошенка та ін. зб.); *Одеська Держ. Картинна Ґалерія (з 1899)* і Одеський Держ. М. Зах. та Сх. Мистецтва (створений 1945 р. на базі кол. Ґалерії Старовинного Живопису з 1919 р.). Ін. картинні ґалерії: Теодосійська ім. Айвазовського (з 1880 р.), Симферопільська (з 1920 р.), Севастопільська (створена 1927 р. на базі Ялтинського Художнього М.), Закарп. Обл. в Ужгороді (з 1948) та ін. Особливе місце між мист. М. посідає Київський Держ. М. Театрального Мистецтва УРСР (з 1923).

Окремі е т н о г р. М. існують тільки в Галичині: *Укр. Держ. М. Етнографії і Художнього Промислу* у Львові (створений 1951 р. на основі зб. Етногр. М. НТШ і Львівського М. Мист. Пром-сти) і М. Нар. Творчости Гуцульщини в Коломиї (на базі заснованого 1927 р. М. «Гуцульщина»).

З творчістю укр. письм. і мистців пов'язані *літ.-меморіяльні М.* (1965 р. – 27).

Велику групу між галузевими М. УССР творять наук.-п р и р о д н и ч і або природознавчі М. (1959 р. – 24). Найстарішим і найбагатшим поміж ними є *Львівський Наук.-Природничий М. АН УРСР* (створений 1940 р. на базі зб. М. ім. Дзедушицьких з 1857 р. та Природничого М. НТШ). Ін.: ботан. М. Ін-ту Ботаніки АН УРСР та Київ. і Чернівецького ун-тів; геол. М. — Ін-ту Геол. Наук АН УРСР та Київ., Львівського і Харківського ун-тів; зоол. М. — Ін-ту Зоології АН УРСР та Дніпропетровського, Київ., Львівського, Одеського, Ужгородського і Чернівецького ун-тів; мінералогічні М. — Дніпропетровського, Львівського та Харківського ун-тів; палеонтологічний і петрографо-мінералогічний Одеського Ун-ту; М. Дарвінізму Харківського Ун-ту та ін.

Найпоширеніші в УССР є к р а є з н а в ч і М. (див. *Краєзнавство,* стор. 1160; 1965 р. їх було 48), звичайно створені на базі

різних, часто цінних іст., археологічних, природничих і мист. реґіональних зб. чи навіть М. Найвизначніші з них: *Полтавський* (1891), Житомирський (кол. Волинський, 1900), Кримський у Симферополі (1899), Миколаївський (постав 1950 на базі природничо-краєзнавчого і іст. М.), Чернівецький (1945), Закарп. в Ужгороді (1945) й ін. До краєзнавчих М. можна також зарахувати т. зв. самодіяльні М., посталі звич. в іст.-краєзнавчих гуртках у сіль. місцевостях (1959 р. в УССР бл. 200, 1965 р. їх нараховують до 1 000).

На Кубані існують Історико-краєзнавчий та Художній М. в Краснодарі та ряд краєзнавчих М. по менших м. Краєзнавчі М. є в Горлицях на Лемківщині (Польща) та в Свиднику на Пряшівщині в Чехо-Словаччині (М. Укр. Культури; з 1955 р.).

На еміґрації найвидатнішим укр. М. був створений 1925 р. в Празі *М. Визвольної Боротьби України,* що існував до 1948 р. Бібліотечні і музейні зб. *Бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі,* заснованої 1929 р. були вивезені 1941 р. нім. окупаційною владою до Німеччини і там пропали без сліду. Після другої світової війни на еміґрації виникла низка укр. М.-архівів, здебільша пов'язаних з бібліотеками. У ЗДА діють: *М.-Архів УВАН,* посталий ще 1945 р. в Авґсбурзі, Укр.-М.-Архів у Клівленді, перевезений з табору Гайденав у Німеччині і розбудований Л. Бачинським і з ним пов'язаний Пластовий М. (з 1952); Бібліотека і М.-Архів при Консисторії УПЦ в ЗДА, створені заходами архиєп. Мстислава в Бавнд-Бруку (з 1950); *Укр. Нац. М.* (і бібліотека), посталий 1954 р. за почином К. Лисюка в Онтаріо (Каліфорнія), що 1958 р. об'єднався з організованим М. Сіменовичем Укр. М.-Архівом у Чікаґо і діє п. н. Укр. Нац. М. у Чікаґо; Укр. Нац. М.-Архів у Детройті (з 1957); Дієцезальний М. у Стемфорді (відкритий 1964) й ін. У Канаді діють: М. при *Осередку Укр. Культури і Освіти* у Вінніпеґу (з 1951), Укр. М. і Бібліотека оо. Василіян у *Мондері* (з 1957), М. Укр. Війська при Укр. Воєнно-Іст. Ін-ті в Торонто; Дієцезальний М. в Едмонтоні та ін. Крім названих існують музейні зб. Союзу Українок Канади (в Саскатуні з 1936), Ліґи Укр. Кат. Жінок Канади (в Едмонтоні, Саскатуні й Торонто), Союзу Українок Америки та зав'язок військ. М.-архіву при Об'єднанні бувших Вояків Українців у Філядельфії.

Література: Див. ЕУ 1, стор. 1 027; Мезенцева Г. Музеи Украины. К. 1959; Кирилюк Г. Музеї України. К. 1963.

Б. Кравців

Музей Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка, заснований 1921 р. при *Кабінеті Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка* ВУАН; основою музею стали зб. і бібліотека *Ф. Вовка,* перевезені, згідно з його заповітом, з Ленінграду до Києва його учнем О. Алешо; музей поповнено зб. Музею Укр. Наук. Т-ва; керівник Музею О. *Алешо,* згодом А. *Онищук.* У 1934 р. М.А.Е. разом з Кабінетом ліквідовано, а його працівників репресовано.

Музей-Архів УВАН у ЗДА, заснований 1945 р. в Авґсбурзі (Німеччина), з 1950 р. діє у Нью-Йорку під керівництвом В. *Міяковського* з відділами друків (понад 13 000 кн. і кількадесят тис. періодики), рукописів і речевих пам'яток (малярство і скульптура, фото, філятелія). М.-А. УВАН має свій відділ у Клівленді (очолює Л. *Бачинський*) і в Балтіморі (Укр. Студентський Архів, створений О. Зінкевичем); окремі, передані до М.-А. архівні зб. і матеріяли (напр., В. Винниченка) зберігаються в Архіві Колюмбійського Ун-ту в Нью-Йорку. М.-А. влаштовує час від часу виставки з різних ділянок мистецтва, як також присвячені пам'яті й діяльності окремих письм., мистців і наук. та гром. діячів.

Музей Визвольної Боротьби України, заснований 1925 р. у Празі з ініціятиви проф. УВУ гол. для збереження пам'яток укр. визвольних змагань і надбань укр. еміґрації, утримуваний її коштами (перев. із ЗДА — м. ін. Г. *Лисюком-Калеником,* і Канади). Власником музею було Т-во М.В.Б.У. (його гол.: І. Горбачевський, С. Смаль-Стоцький, А. Яковлів, Д. Дорошенко), дир. — Д. *Антонович,* заступником дир. — С. *Наріжний.* М.В.Б.У. мав до 1 млн експонатів, приміщених з 1938 р. у власному будинку; відтоді існувала постійна експозиція частин зб. Серед відділів і колекцій М.В.Б.У. найцінніші: архів (архіви місій УНР, Союзу Визволення України, таборів укр. полонених, укр. військ. таборів у Чехо-Словаччині, Укр. Респ. Капелі О. Кошиця, листування укр. діячів тощо), укр. періодики (бл. 1 200 назв), військ., мистецтво (понад 1 500 експонатів), нумізматики (укр. паперові гроші і т. д.), бібліотека тощо. М.В.Б.У. видавав свій бюлетень «Вісті». Збірки Музею зазнали часткового знищення під час нальоту бомбардувальників на Прагу у лютому 1945 р., дальше його існування загальмували сов. військ. чинники. З листопада 1945 р. діяв у дуже скромних розмірах п. н. Укр. Музей (дир. С. Наріжний); у березні 1948 р. закритий чехо-словацькою владою. Архів М.В.Б.У. вивезено до Москви, решту майна передано до Слов'янської Бібліотеки в Празі.

Музика, див. ЕУ 1, стор. 866-80, хронологічна таблиця *Театр і Музика* та *Доповнення.*

«Музика», орган Всеукр. Муз. Т-ва ім. М. Леонтовича, виходив 1923–25 як місячник і в 1927 р. як двомісячник у Києві (останні 3 чч. вийшли в Харкові). В «М.» міщено ст. з іст. укр. музики і муз. етнографії, огляди муз. життя, біографічний і бібліографічний матеріял. Між співр. М. Грінченко, К. Квітка, П. Климко, М. Вериківський, П. Козицький, Ю. Юрмас й ін. Наступником «М.» став ж. «*Музика — Масам*».

Музика Максим (* 1889), лікар-бактеріолог та гром. діяч у Галичині; гол. Т-ва студентів «Мед. громада» у Львові (1911–17), викладач у Львівському (Таємному) Ун-ті (1921–25), д. чл. НТШ і дир. його Бактеріологічно-Хем. Ін-ту (до 1940), гол. Укр. Лікарського Т-ва (1925, 1927, 1930) і чл. редколегії «Лікарського Вісника» (1922–39) у Львові, активний чл. Укр. Гігієнічного Т-ва. Праці з бактеріології та епідеміології.

М. Музика

Музика Ярослава (* 1896), дружина Максима М. (див.), маляр-графік і реставратор; студіювала у Львові (у С. Батовського), Москві (у І. Грабаря) і Парижі (в школі А. Льота); співзасновник *АНУМ;* виставляла у Львові, Празі, Берліні, Чікаго, Неаполі, Льос-Анджельосі. М. працює різноманітною технікою (олія, деворит, лінорит, акварел, олівець); гол. праці в ділянці книжкової графіки (1920–30-і рр.), екслібрісу, ґравюри на основі візант. ікони. Як реставратор М. працювала над відновленням ікон Нац. Музею у Львові. Після другої світової війни відбула 8 рр. заслання в Сибіру, звідки вернулася до Львова.

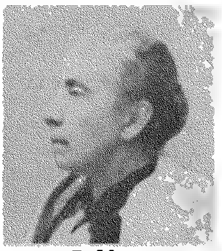
Я. Музика

«Музика — Масам», популярний місячник для масової муз. роботи, виходив у Харкові 1928—31 (останній рік п. н. «Музика мас») як орган Нар. Комісаріяту Освіти, *ВУРПС*, ЦК ЛКСМУ та Всеукр. Об'єднання пролет. музик «Пролетмуз».

«Музикальна Бібліотека», муз. в-во у Львові (1885—87), засноване з ініціятиви хору О. *Нижанківського;* видало кількадесят випусків творів А. Вахнянина, М. Лисенка, О. Нижанківського, П. Ніщинського, М. Вербицького, М. Кумановського, С. Воробкевича, В. Матюка та ін.

Музикознавство (музикологія). Одним з перших укр. музикознавців можна вважати М. *Дилецького*, автора підручника «Грамматика пѣнія мусикійскаго» (1677). Піднесення *муз. освіти* наприкін. 18 і поч. 19 вв. уможливило появу муз. публіцистики й критики, а навіть працю з теорії музики («Теория музыки...» Ґ. *Гесс де Кальве*, 1818).

Проте М. у 19 і на поч. 20 вв. було слабо розвинене. Буйніше розвивалася лише укр. муз. фолкльористика. Її розпочали численні текстові записи (найстаріші з 16 в.) і зб. гол. В. Трутовського, М. Цертелева, М. Максимовича, М. Маркевича й ін. та перші спроби характеристики укр. пісень Д. Зубрицького (див. докладніше ЕУ 1, стор. 188–94). У другій пол. 19 в. особливості укр. муз. фолкльору і його відмінності від рос. відзначали П. Сокальський, О. Серов, М. Лисенко. Ін. дослідники: на Центр. і Сх. Землях — В. Горленко, О. Гулак-Артемовський, О. Рубець, М. Янчук, П. Демуцький, О. Кошиць, Є. Ліньова, О. Маслов, Г. Концевич, та ін.; на Зах. Україні (тут досліди з муз. фолкльористики з поч. 20 в. були зосереджені в Етногр. Комісії НТШ) І. Колесса, В. Шухевич, С. Людкевич, І. Роздольський і особливо Ф. Колесса.

Ст. і розвідки на муз. теми писали (зокрема у «КСт.», «Зорі», «Укр. Хаті», «ЛНВ», «Артистичному Віснику», «Неділі») А. Вахнянин, І. Воробкевич, М. Комаров, С. Людкевич, Й. Миклашевський, О. Нижанківський, В. Сокальський, І. Стешенко й ін. Про церк. музику писали М. Вербицький, П. Бажанський, К. Харлампович та ін.; ґрунтовніші праці належать рос. ученим: І. Вознесенському, В. Металлову, А. Преображенському, Д. Розумовському, С. Смоленському й ін.

1917–40-і рр. У 1920-их рр. дослідчу працю з М. на Центр. і Сх. Землях вели Кабінет Муз. Фолкльору при Етногр. Комісії ВУАН і *Муз. Т-во ім. Леонтовича* (орган «*Музика*»), а з 1928 р. *Всеукр. Т-во Рев. Музик України* (вид. «Муз.-Наук. Записки»). Тоді ж появилася «Історія укр. музики» М. Грінченка (згодом заборонена) та праці з муз. фолкльористики К. Квітки, М. Гайдая, Д. Ревуцького. Ін. музикознавці — І. Белза, В. Костенко, І. Кривусів, Ф. Полфіоров; муз. критики — П. Козицький, Ю. Масютин (Юрмас) та ін. Ліквідація муз. орг-цій на поч. 1930-их рр. та визнання соцреалізму обов'язковим у муз. творчості спинили й знецінили творчу, дослідчу та вид. продукцію. Цей стан небагато змінився із створенням Ін-ту Укр. Фолкльору АН УРСР (1936), катедри іст. музики у Київ. Консерваторії (1935, керівник А. Ольхівський; його «Історію

укр. музики», 1941 знищено) та ж. «Радянська Музика».

На Зах. Україні й на еміґрації студії з М. пов'язані з Комісіями НТШ – Етногр. і Музикологічною (з 1934) і Укр. Високим Пед. Ін-том та УВУ в Празі. Деяке значення мала поява перших муз. ж., зокрема «Укр. Музики». У ділянці муз. фолкльору далі працювали Ф. Колесса; іст. укр. музики – З. Лисько, Ф. Стешко, В. Барвінський, С. Людкевич, В. Витвицький, Б. Кудрик (церк. музика); муз. критики: В. Барвінський, Н. Нижанківський, А. Рудницький та ін. 1938 р. появився «Дириґентський порадник» В. Витвицького, М. Колесси і З. Лиська.

Після 1945 р. дослідча праця з М. в УССР зосереджена в *Ін-ті Мистецтвознавства, Фолкльору та Етнографії АН УРСР* і в муз. консерваторіях. З іст. укр. музики вийшли конспективні нариси М. Гордійчука, В. Довженка та збірна праця «Нариси з історії укр. музики»; праці присвячені іст. музики Зах. України (М. Загайкевич), укр. клясичній (Л. Архимович) і радянській опері (М. Михайлов), фортепіяновій (М. Дремлюга) і симфонічній музиці (М. Гордійчук), взаємовпливам укр. музики і сусідніх країн (В. Довженка, Л. Єфремової, Г. Тюменової й ін.; їх розглядають однобічно під кутом впливу рос. муз. культури на укр.). Вийшли мемуари Ф. Колесси і О. Лисенка про М. Лисенка і листування М. Лисенка; появилося бл. 50 монографічних студій про окремих композиторів – С. Гулака-Артемовського (Л. Кауфмана), К. Стеценка (М. Грюхіної і Л. Єфремової), М. Лисенка (Л. Архимович і М. Гордійчука), П. Сокальського (Т. Карашевої), С. Людкевича (М. Загайкевич), Л. Ревуцького (Т. Шеффер), Б. Лятошинського (І. Белзи і Н. Запорожець), А. Штогаренка (М. Боровика), К. Данькевича і М. Скорульського (М. Михайлова), П. Козицького і Ю. Мейтуса (М. Гордійчука), Ф. Колессу (С. Грици) та ін. Для масового читача призначена «Бібліотека з питань мистецтва». Великою перешкодою для розвитку М. є, після припинення появи «Радянської Музики», брак укр. муз. журналу.

З ділянки муз. етнографії видано зб. нар. пісень і посмертні вид. праць М. Грінченка і П. Демуцького та перевидано фолкльористичні праці 19 і поч. 20 вв. (М. Гоголя, М. Лисенка, М. Максимовича, О. Серова, П. Сокальського). До ориґінальних праць належать: О. Правдюка «Ладові основи укр. нар. музики» (1961), Л. Ященка «Укр. нар. багатоголосся» (1962), В. Золочевського «Ладо-гармонічні основи укр. радянської музики» (1964). У зв'язку з «творенням» сов. муз. фолкльору вийшли такі зб.: «Радянські нар. частушки і коломийки» (1953), «Українські радянські нар. пісні» (1955) та ін.

На еміґрації появилися «Спогади» (2 тт., 1947–48) і «З піснею через світ» (1952) О. Кошиця, монографії про М. Гайворонського – В. Витвицького (1954) та про Ф. Якименка, Д. Бортнянського і М. Березовського – П. Маценка, «Укр. музика» А. Рудницького (1963), «Укр. нар. мелодії» З. Лиська (т. 2-ий з заплянованих 10, 1965), праці про хорове мистецтво – М. Антоновича; ст. в журн., зокрема в муз.-мист. квартальнику «Вісті» (з 1962, Міннеаполіс). З ін. музикознавців треба згадати А. Ольхівського (автора твору «Музика під советами. Агонія мистецтва», англ. мовою), Р. Придаткевича, Є. Цегельського, А. Вирсту, О. Залеського.

Література: Грінченко М. Історія укр. музики. К. 1922, 2 вид. Нью-Йорк 1961; Кудрик Б. Огляд історії укр. церк. музики. Л. 1937; Барвінський Б. Огляд іст. укр. музики, в Історії укр. культури. Л. 1937; Olkhovsky A. Music under the Soviets. Нью-Йорк 1955; Гордійчук М. Укр. радянська музика. К. 1957; Довженко В. Нариси з іст. укр. радянської музики. ч. 1. К. 1957; Грінченко М. Вибране. К. 1959; Загайкевич М. Муз. життя Зах. України другої пол. XIX ст. К. 1960; Рудницький А. Укр. музика. Мюнхен 1963; Архімович Л., Каришева Т., Шеффер Т., Шреєр-Ткаченко О. Нариси з історії укр. музики. 2 чч. К. 1964; Живі сторінки укр. музики. ред. В. Довженко. К. 1965.

Р. М.

Музиченко Олександер (1875–1940), педагог, методист, родом з Херсонщини; до 1917 викладач у Ніженському історико-філол. Ін-ті, у 1920-их рр. проф. педагогіки в Київ. Ін-ті Нар. Освіти й завідувач трудової школи в Києві; праці з педагогіки і методики початкового навчання, шкільні підручники.

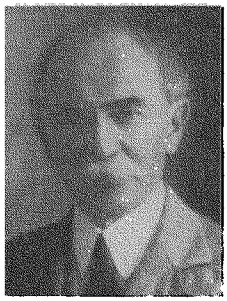

О. Музиченко

Музичка Андрій (* 1886), літературознавець родом з Галичини, проф. Одеського Ін-ту Нар. Освіти. Праці з нової укр. літератури: «До початків нової укр. літератури» (1925), «Шляхи поетичної творчости І. Франка» і «З творчости І. Тобілевича» (1927), розвідки про Лесю Українку, М. Черемшину та ін. В пол. 1930-их рр. був репресований і вивезений з України. Живе в РСФСР.

Музична освіта. На Україні вже в 11 в. існували церк. співацькі школи при манастирях і соборах. У 15–17 вв. осередками М. о. були братські школи. З другої пол. 17 в. центром М. о. стала Києво-Могилянська Колеґія (з 1701 – Академія), де вчилися м. ін. М. *Березовський*

і А. *Ведель*. Першими проф. муз. школами були співацько-муз. школа у Глухові (з 1738), в якій м. ін. учився Д. *Бортнянський*, і вокально-інструментальні кляси у Харківському Колеґіюмі (з бл. 1773). До поширення М. о. у 18 в. і згодом спричинилися міські цехи музик, муз. школи при кріпацьких, військ. і міськ. капелях і оркестрах (напр., при маґістраті у Києві), зокрема духовні семінарії, Київ. Духовна Академія й учительські школи, в яких навчали співу й музики. У Харківському Ун-ті (з 1805) були виклади з теорії музики й вчили співу й гри на муз. інструментах. Поширене було навчання приватними учителями, часто чужинцями.

Спеціяльні муз. школи виникли на Україні у другій пол. 19 в. Здебільша це були школи «Императорского Русского Музыкального Общества» (засноване 1859 у Петербурзі), пізніше перетворені на училища. З приватних муз. шкіл найважливіші: у Києві М. Тутковського (з 1893), у Катеринославі – Г. Нойгавза, в Одесі – П. Столярського, в Кам'янці Подільському – Т. Ганицького. Для розвитку укр. М. о. найвизначнішу ролю відограли *Муз.-Драматична Школа М. Лисенка* у Києві (з 1904).

Чимале значення у творенні укр. М. о. мали постали наприкін. 19 – поч. 20 в. муз. гуртки й т-ва, які виховали кілька поколінь дириґентів і співаків. З них найважливіші: у Києві – Аматорське Хорове Т-во (у 1870–90-их рр., дириґент М. *Лисенко*), хор при соборі св. Софії

Школа співу 17 в.

(*Я. Калішевський*), Київ. Т-во Любителів Музики (з 1893), Студентські хори Київ. Ун-ту (з 1899) і Духовної Академії (О. *Кошиць*, *Я. Яциневич*), т-во «Боян» (з 1905, М. Лисенко) та ін.; в Одесі – Муз. Т-во (з 1881), у Полтаві – Т-во Камерної Музики і «Боян» та ін.

Муз. школи вищого типу на Україні виникли 1913 р., коли Київ. і Одеське муз. училища перетворено на консерваторії. До цього часу вищу М. о. українці діставали за кордоном, перев. у Італії й Німеччині, а у другій пол. 19 в. у муз. консерваторіях у Петербурзі (1862) і Москві (1866). За Укр. Держави 1917 р. Муз.-Драматичну Школу ім М. Лисенка злито з Київ. Консерваторією п. н. Держ. Муз.-Драматичного Ін-ту ім. М. Лисенка і відкрито муз. консерваторію у Харкові.

В УССР з 1920 р. встановлено три типи муз. учбових закладів: муз. проф. школи (пізніше училища) для готування хористів, оркестрантів і артистів естради сер. кваліфікації (1923–24 р. – 27 з 7 350 учнями), муз. технікуми для виконавців вищої кваліфікації (8 з 3 760 студентами) і високі школи – муз.-драматичні ін-ти у Харкові, Києві й Одесі (670 студентів), які 1932 р., після відокремлення М. о. від театральної, перетворено на муз. консерваторії.

Нині в УССР – як і в усьому СССР – початкову М. о. дають муз. школи – семирічки (1962 р. – 279 з 68 000 учнів), сер.-муз. училища (29) і сер. спеціяльні муз. школи (5), вищу – консерваторії у Києві (с аспірантура), Львові й Одесі та Харківський Ін-т Мистецтва. В укр. консерваторіях не вчать оперово-симфонічної дириґентури і режисури балету; ці дисципліни викладають тільки у Ленінградській Консерваторії. При консерваторіях і муз. училищах є вечірні й заочні відділи. До форм позашкільної М. о. треба зарахувати гуртки художньої самодіяльности, студії на підприємствах тощо.

На Зах. Україні М. о. провадилася при церк. хорах і дяківських школах. Найвизначнішим осередком М. о., завдяки єп. І. *Снігурському*, був у 19 в. Перемишль: «Заведеніе пѣвческо-учительское» (з 1817, дир. о. І. *Могильницький*) і муз. школа при катедральному хорі (з 1829); в них учили м. ін. А. *Нанке*, В. *Серсавій*, Ф. Лоренц; звідти вийшли М. *Вербицький* і І. *Лаврівський*. Більші хорові й дяківські школи існували у Львові при бурсі Ставропіґійського Ін-ту (з 1877 р. учитель церк. напівів о. І. *Дольницький*) і в церкві св. Юра (керівник Р. Криштальський), при катедрі у Станиславові (керівник Г. *Полотнюк*), Півцо-учительська Семінарія в Ужгороді, школа для дяків при правос. митрополії у Чернівцях (тут учився І. *Воробкевич*) та ін. У Львові діяла Муз. Консерваторія, у Чернівцях – Муз. Школа. Великі заслуги в поширенні М. о. мали т-ва «Боян» у Львові (з 1891) та ін. м. З ініціятиви «Бояна» 1903 р. виник Союз співацьких і муз. т-в у Львові з першою укр. муз. школою (див. *Муз. Ін-т ім. М. Лисенка*). Для ширення масової М. о. у 1930-их рр. багато зробило т-во «Просвіта» у Львові, організувавши курси для хорових дириґентів. У Чернівцях на поч.

20 в. муз. школи мали Т-во для плекання укр. музики, співу й драматичної штуки (з 1905) і «Буковинський Кобзар» (з 1920). На Закарпатті М. о. ширили у 1920-их рр. чл. *Укр. Респ. Капелі*. У 1941–44 рр. при *Ін-ті Нар. Творчости* у Львові працювали муз. школи нижчого типу, курси дириґування, заочні курси теорії і композиції та ін. До 1939 р. високу М. о. українці діставали перев. у Відні, Празі, Берліні, Ляйпціґу, Варшаві, Кракові та ін.

На еміґрації музикознавство викладалося в УВУ (Ф. Стешко), й в Укр. Високому Пед. Ін-ті (муз.-пед. відділ; Н. Нижанківський, П. Щуровська-Россіневич, Я. Якименко). У ЗДА з 1924 р. існувала у Нью-Йорку Укр. Муз. Консерваторія, керована М. *Гайворонським* і Р. *Придаткевичем*. У 1952 р., з ініціятиви Р. *Савицького*, засновано *Укр. Муз. Ін-т* з централею у Нью-Йорку і мережею філій (1964 – бл. 60 учителів і бл. 400 учнів, з 1961 дир. З. Лисько). У Канаді до піднесення і поширення М. о. спричинилися Вищі Осв. Курси, згодом *Осередок Укр. Культури й Освіти в Вінніпеґу* (гол. викладачі О. Кошиць і П. *Маценко*). З 1952 р. діє Укр. Муз. Ін-т М. Лисенка в Торонто. У ЗДА і в Канаді є чимало приватних муз. шкіл (Укр. муз. курси А. Рудницького, Т. Губицького, фортепіянові студії В. Кіпи, Н. Климкевич, З. Маркович, Н. Котович та ін.; у Канаді – І. Мельника, І. Павликовської й ін.). Укр. муз. педагоги вчать також в амер. вищих муз. школах (у ЗДА – Р. Придаткевич, М. і А. Рудницькі, А. Ольхівський, Є. Барабаш, Б. Кушнір, В. Білан; в Канаді – Л. Колесса, Л. Жук та ін.).

Література: див. *Музикознавство*. *Р. М.*

Музичне Товариство ім. Леонтовича (Всеукр. Муз. Т-во ім. М. А. Леонтовича), постало 1922 р. в Києві на базі Гром. Комітету пам'яті М. Леонтовича (з 1921). М.Т.Л. мало філії в Харкові, Полтаві, Вінниці, Чернігові, Тульчині, Миколаєві, Ізюмі та ін. м., об'єднувало понад 30 муз. колективів і понад 300 чл.; провадило інструктивну, концертову, наук.-досл. і вид. діяльність; органом т-ва був ж. *«Музика»*. Серед діячів М.Т.Л. були: М. Вериківський, М. Грінченко, К. Квітка, П. Козицький, М. Радзієвський та ін. Розкритиковане за нібито пропаґанду зах. модерних муз. течій (експресіонізм, конструктивізм), М.Т.Л. було змушене поступово передати контроль над діяльністю своїх філій Головполітосвіті, спрямовувати працю композиторів на масовість і проголосити декларацію «Жовтень у музику» (1924). 1928 М.Т.Л. перетворено на *Всеукр. Т-во Рев. Музик* (ВУТОРМ).

Музичне Товариство ім. Миколи Лисенка у Львові, постало 1903 р., спочатку як Союз Співацьких і Муз. Т-в з власною муз. школою п. н. Вищий Ін-т Музичний, з 1907 р. перейменований на Муз. Т-во ім. М. Лисенка і Муз. Ін-т його ж імени. Гол. Т-ва були – В. *Шухевич* і Й. Дрималик (з 1916); дир. Муз. Ін-ту – А. Вахнянин, С. *Людкевич* (1908–15) і В. *Барвінський* (з 1916). У перші рр. М. Т. мало 40 чл., а Муз. Ін-т 6 учителів і понад 50 учнів; у 1935 — 150 чл., 24 учителів і 250 учнів; заходами С. Людкевича засновано філії Т-ва з ін-тами в Перемишлі, Станиславові, Стриї, Дрогобичі, Коломиї, Тернополі, Золочеві, Яворові й Бориславі. У 1935 р. всі філіяльні Муз. Ін-ти мали 30 учителів і 350 учнів. М.Т. відограло важливу ролю в розвитку муз. культури на Зах. Укр. Землях, його ін-ти стали 1940 р. базою для Держ. Консерваторії у Львові і муз. шкіл на провінції. Силами і заходами учителів і учнів муз. ін-тів М.Т. відновлено його діяльність на еміґрації в ЗДА і Канаді (див. *Українські Музичні Інститути*).

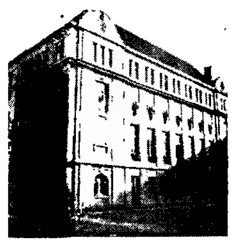

Будинок Муз. Ін-ту ім. М. Лисенка

Музичний Інститут ім. М. Лисенка, див. *Музичне Товариство ім. Миколи Лисенка у Львові*.

«Музичний Календар-Альманах», виходив 1904-07 у Львові заходом Р. *Зарицького*. «М.К.А.» на 1904 р. присвячений М. Лисенкові.

Музично-Драматична Школа Миколи Лисенка, заснована у Києві 1904 р. М. *Лисенком*, керувалася програмами консерваторії і муз.-драматичного училища Моск. Філармонічного Т-ва; дир. школи М. Лисенко (1904—12), між викладачами: М. Зотова, Г. Любомирський, О. Мишуга, О. Муравйова та ін. Драматичним відділом керувала М. *Старицька*, викладачі: Г. Гаєвський, І. Ліпковський, В. Перетц та ін. При школі, заходами О. *Бородая*, був заснований музей нар. інструментів. Учні школи влаштовували публічні концерти, вертеп, вистави укр. нар. і побутових драм. По смерті М. Лисенка (1912) школою керувала Маріянна *Лисенко*. У 1918 р. М.-Д.Ш.М.Л. перетворено на Держ. Муз.-Драматичний Ін-т ім. М. Лисенка, який проіснував до 1934 р., коли муз. частину ін-ту було приєднано до *Київ. Держ. Консерваторії*, а драматичну – до *Київ. Держ. Ін-ту Театрального Мистецтва*. До 1918 р. М.–Д.Ш.М.Л. була першою й єдиною укр.

муз.-драматичною школою на Центр. і Сх. Землях. Вона випустила багато визначних діячів укр. муз. та театральної культури.

Музично-Драматичний Інститут ім. М. Лисенка, див. *Музично-Драматична Школа Миколи Лисенка.*

Мукачів (V–3), м. обл. підпорядкування на Закарпатті, положене над р. Ляторицею в місті її виходу з Карпат на Потиську низовину; 50 500 меш. (1962). М. старовинне поселення, на терені якого виявлено сліди селищ від неоліту аж по княжу добу (м. ін. багато кельтських та рим. монет, залишки кельтського масового виробництва, див. ЕУ 1, мал. 295). Більшого розвитку М. зазнав у 13 в. як торг. і стратегічний центр на шляху до Галичини, що його захищав замок, положений на скалистій горі (188 м.). Замок і довколишні домени були власністю різних родів, в тому ч. і укр. кн. Федора *Коріятовича* (1393–1414). 1445 р. М. дістав магдебурзьке право. З 15 в. центром укр. рел. й культ. життя усього Закарпаття був *Святомиколаївський манастир* на Чернечій горі б. М., до кін. 18 в. також осідок мукачівського єп. (див. *Мукачівська епархія*). Завдяки своєму стратегічному положенню М. був у 16—17 вв. місцем воєн між Габсбурґами й Семигородом (див. *Закарпаття*, 717 стор.); після поразки угор. партії цісар Карл VI передав М. з замком і доменами 1728 р. у власність Шенборнів; у 19 в. замок став держ. в'язницею.

Серед населення М. крім українців і угорців у сер. 18 в. з'явилися німці й насамперед з кін. 17 в. жиди, які у 19 в.

Мукачівський замок у 16—17 ст.

становили вже більшість населення (М. був важливим осередком жидівства; деякий час тут існував центр хасидизму; 1925 р. була заснована перша на укр. землях гімназія з гебрейською мовою навчання). В угор. часи М. був найбільшим м. Закарпаття торг.-ремісничо-адміністративного характеру (М. був гол. м. Березької жупи). За Чехо-Словаччини М. втратив частину свого значення на користь *Ужгороду*. У 1938–44 рр. М. знов належав до Угорщини; у 1942—43 рр. тут перебували у в'язниці кілька сотень укр. патріотів. 26. 11. 1944 р. комуністи скликали у М. з'їзд нар. комітетів Закарп. України, який ухвалив приєднати Закарпаття до УССР.

У сов. часи населення збільшилося, попри відплив чехів і знищення жидів, завдяки припливу сіль. елементу з Закарпаття та рос. адміністративно-військ. персоналу; ч. меш. (у тис.): 1921 р. – 21, 1930 – 26, 1962 – 50,5. Приблизний склад населення: українці — понад 60% (1921 р. – 24%), угорці 18% (22), росіяни бл. 10% (1921 р. їх не було), жиди – 6% (48), ін. — бл. 5 (6). Пром-сть: харч. (зокрема броварні), тютюнова, деревообробна і мебльова (м. ін. виріб мист. меблів, фабрика лижв), трикотажна, швейна й ін. Багато шкіл (м. ін. с.-г. і кооп. технікуми; пед., проф.-техн. і механізації сіль.-госп. училища), драматичний рос. (хоч. росіяни становлять 1/10 населення) театр.

В. Маркусь

Мукачівська епархія, епархія на Закарпатті з осідком спершу у Мукачеві, згодом в Ужгороді. Перші відомості про єп. на Закарпатті походять з 1491 р., коли угор. король Володислав II затвердив єп. Івана, що перебував у манастирі св. Миколи б. Мукачева. Хоч унія на Закарпатті була прийнята 1646 р. (див. *Ужгородська унія*), проте тільки 1664 р. уніятський єп. Партеній Петрович-Ростошинський перебрав *Святомиколаївський манастир*, а тим самим М. е. У зв'язку з поширенням унії 1725 р. М. е. охопила й Мармарощину. Через брак автентичного документу про заснування М. е. та канонічного підтвердження унії Апостольською Столицею, угор. римо-кат. єпископи Яґеру (Eger) намагалися підпорядкувати собі й М. е. Тому єп. М. *Ольшавський* 1749 р. почав боротьбу за унезалежнення епархії, яка закінчилася проголошенням самостійної М. е. папською буллею 19. 9. 1771 р. „Eximia Regalium Principum". Сама реорганізація М. е. була проведена єп. А. *Бачинським*, що 1775 р. переніс осідок епархії до Ужгороду (назва М. е. залишилася).

Спочатку до М. е. належали всі гр.-кат. парохії півн.-сх. Угорщини. Пізніше відокремилися: *Пряшівська епархія* (1818), рум. епархії у Великому Варадині (1823) й у Ґерлі (1853) та угор. *Гайдудорозька епархія* (1912). М. е. нараховувала 1930 р. 360 000 вірних.

При канонічному створенні М. е. підпорядковано Остригомському (угор. Esztergom) угор. митрополитові. Намагання єп. А. Бачинського підпорядкувати її гал. митр. зустріли угор. опір. Звільнен-

ня від зверхности остригомського митр. відбулося аж 1937 р., коли Рим плянував створити Мукачівську митрополію з епархіяльними осідками у Пряшеві, Ужгороді й Хусті. Друга світова війна перешкодила цим плянам.

У 1918—25 pp. наслідком рел. боротьби, частина вірних М. е., гол. на Мармарощині, перейшла на православіє. 1929 р. була організована М.-Пряшівська правос. е. з осідком у Мукачеві, до якої належало 121 000 вірних (1930).

Зайняття Закарпаття большевиками 1944 р. принесло з собою переслідування гр.-кат. Церкви, замордування останнього еп. Т. *Ромжі* й ліквідацію сов. урядом гр.-кат. М. е. 28. 8. 1949 р. проголошено скасування унії на Закарпатті й утворення правос. М.-Ужгородської е. з осідком у Мукачеві (див. також *Закарпаття).*

Література: Hodinka A. A munkácsi görögkatholikus püspökség története. Будапешт 1910; Pekar B. De erectione canonica eparchiae Mukačoviensis. Рим 1956; Baran A. Metropolia Kioviensis et Eparchia Mukačoviensis. Рим 1959.

о. *А. Пекар*

Мукден (офіц. назва Шеньян), м. в півд. *Манджурії*, 2,4 млн. меш. (1957), осередок китайської важкої пром-сти, важливий транспортний вузол. На поч. 20 в. у зв'язку з будовою *Східньо-Китайської залізниці* в М. виникла укр. колонія, яка занепала під час рос.-японської війни (1904—05); у 1920—30-их pp. у М. жила невелика група українців.

Мулькевич Карло (* 1904), видавець і ред. ж. «Спортові Вісті» (1931—32) у Львові, «Вісті» (1945—48) у Бельгії, ж. «Спортові Вісті» у Торонто (1954); зб. новель «Фраґменти Революції» (1927).

Мум фон Шварценштайн (Mumm von Schwarzenstein) **Альфонс** (1859—1924), нім. посол у Києві, разом з ген. В. *Ґренером* причасний до гетьманського перевороту, прихильник відбудови «єдиної» Росії.

МУН, див. *Молоді Українські Націоналісти.*

МУР (Мистецький Український Рух), об'єднання письм. укр. антикомуністичної еміґрації в Европі. Засноване 1945 в Фюрті. До ініціятивної групи належали: І. Багряний, В. Домонтович, Ю. Косач, І. Костецький, І. Майстренко і Ю. Шерех. МУР організував три з'їзди письм. (1945, 1947 і 1948) і кілька творчих конференцій. Гол. М. був У. Самчук, заступником — Ю. Шерех. Чл. і кандидатів М. було 61.

Настановою М. було зібрати письм., розпорошених після кін. другої світової війни, організувати вид. їх творів і стати центром творчих дискусій між представниками різних стилів і літ. напрямів у межах широко зрозумілої нац. ідеології. М. відіграв позитивну ролю, об'єднавши майже всіх визначніших еміґраційних письм. з різних земель (підсов. Україна, Галичина, еміґрація часу між двома світовими війнами), організувавши широку дискусію навколо окремих видатних літ. творів і заг. питань про стилі вільної укр. літератури і збудивши інтерес до літератури серед численної укр. еміґрації. Проте, в обставинах повоєнних труднощів у Німеччині МУР-ові не вдалося організувати в-ва і свого журн., як зрештою не вдалося стопити в справжню єдність письм. різних ідеологічних напрямів і територіяльного походження. З проведенням грошової реформи в Німеччині й масовим роз'їздом еміґрації до ін. країн праця М. припинилася і об'єднання розпалося.

М. видав три дискусійні зб. «МУР», один альманах творів красного письменства «МУР» і кілька вид. «Малої бібліотеки МУР-у». Поза тим чл. М. використовували його вид. марку «Золота Брама» як ознаку того, що дане вид. схвалене МУР-ом як мистецьки вартісне. З цією маркою вийшли кн. І. Багряного, В. Барки, В. Домонтовича, Д. Гуменної, Ю. Клена, Ю. Косача, І. Костецького, Б. Кравцева, Т. Осьмачки, У. Самчука, Я. Славутича, С. Парфанович та ін.

Докладний огляд історії й діяльности М. див. у ст. Ю. Шереха «Укр. еміґраційна література в Европі 1945—1949» («Овид», чч. 3—6, 1954). *Ю. Ш.*

«Муравейник-Комашня», тижневик, орган Київ. Союзу Установ Дрібного Кредиту, з 1916 р. Київ. Союзу Кооп. Установ, виходив у 1913—19 pp., спочатку рос. і укр. мовами, у 1914—16 — тільки рос., з 1917 — укр. п. н. «Комашня», і в 1919 р. п .н. «Кооп. Кредит (Комашня)». Гол. ред. П. *Доманицький.*

Муравін Лев (* 1906), скульптор родом з Білгороду; закінчив Харківський Художній Ін-т (1929) у Е. Блох; офіц. сов. скульптури і скульптурні композиції для виставок СССР за кордоном, портрети укр. діячів (Лесі Українки, О. Богомольця). З 1951 р. М. працює в Москві.

Муравйов Володимир (* 1885), ботанік-фітопатолог, чл.-кор. АН УРСР родом з Херсону; праці з ділянки фітопатології й селекції цукрових буряків та ін.

Муравйов Михайло (1880—1918), підполк. царської жандармерії, 1917 перейшов на бік большевиків та очолював їх частини, що в січні 1918 р. наступали на Київ, тероризував укр. населення, масово розстрілював свідомих українців та громив укр. нац. визвольний рух. Зрадив большевиків і поповнив самогубство.

Муравйова Олена (1867-1939), педагог-вокаліст, родом з Харкова; вчилася в

Моск. Консерваторії; викладач співу в муз. училищах у Катеринославі і Москві, з 1906 р. в Київ. Муз.-Драматичній Школі М. Лисенка, згодом в Ін-ті ім. М. Лисенка і в Київ. Консерваторії; виховала багатьох видатних співаків, серед ін. З. Гайдай, І. Козловський, О. Петляш, Л. Руденко.

Муравйов-Апостол Іван (1770–1851), рос. держ. діяч (посол у Гамбурзі, Копенгаґені й в Мадріді; сенатор) і письм. (гол. твір «Путешествие по Тавриде в 1820 году», 1823). Людина ліберальних поглядів, М. був противником кріпацтва; близький приятель укр. діячів — В. *Капніста,* Д. *Трощинського* та ін.

Муравйов-Апостол Іполіт (1806–26), декабрист, син Івана М.-А. (див.), рос. старшина; взяв участь у повстанні *Чернігівського полку* і, поранений під час розгрому його, поповнив самогубство.

Муравйов-Апостол Матвій (1793–1886), декабрист, син Івана М.-А (див.), рос. підполк., адьютант «малоросійського» ген.-губернатора кн. Репніна. Один з організаторів *«Союза Спасения»* і провідний чл. *«Союза Благоденствия»,* чл. *Південного Товариства.* За участь у повстанні *Чернігівського полку* засуджений на смертну кару, замінену 20-літньою каторгою й засланням до Сибіру; амнестований 1857 р. Автор «Воспоминаний» (1922).

Муравйов-Апостол Сергій (1796–1826), декабрист, син Івана М.-А. (див.); рос. підполк., один з організаторів *«Союза Спасения»* і *«Союза Благоденствия»,* чл. *Південного Товариства* й керівник його Васильківської Управи. Прагнучи до централізації рев. сил, спричинився до угоди між Південним Товариством і *Товариством З'єднаних Слов'ян,* натомість поставився неґативно до *Малоросійського Таємного Товариства* В. Лукашевича. Був прихильником респ. ладу, що мав бути встановлений шляхом військ. повстання. Для аґітації серед солдатів М.-А. склав (разом з М. Бестужевим-Рюміним) рев. «Правос. Катехизис». Очолив повстання *Чернігівського полку* (грудень 1825 – січень 1826); важко поранений у бою б. с. Ковалівки на Васильківщині, був ув'язнений і повішений у Петропавлівській фортеці, в Петербурзі.

Муравйови-Апостоли, дворянський рід на Полтавщині, що по жін. лінії походив від гетьмана Д. *Апостола.* Іван Муравйов (1770—1851), правнук гетьмана, 1801 р. дістав право іменуватися М.-А. і володіти маєтками Апостолів на Миргородщині. Його сини — Матвій, Сергій та Іполіт — були декабристами. Рід М.-А. у чоловічій лінії вигас наприкін. 19 в.

Муравський Павло (* 1914), дириґент капелі «Думка» (1941 і 1946–48), з 1948 р. мист. керівник і гол. дириґент капелі *«Трембіта».*

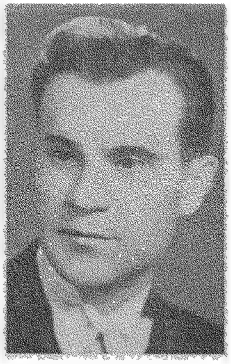

П. Муравський

Муравський шлях, гол. шлях з Півд. України на півн., що мав велике військ. й торг. значення. М. ш. починався від Перекопу і йшов на півн. Лівобережжям, між верхів'ями річок Молочні Води й Кінські Води, перетинаючи річки Вовчі Води, Самару й Орель і йдучи далі на території харківського полку (Слобожанщини) б. м. Коломака й Валок. Далі М. ш. проходив на Московщину між верхів'ями річок Дінця, Ворскла, Псла й Сейму. М. ш. ішли торг. зносини з Кримом, і ним користувалися татари для своїх нападів на Лівобережну Україну, Слобожанщину та Московщину.

Муратов Ігор (* 1912), письм. родом з Харкова, друкується з 1931 р. Як учасник другої світової війни попав у нім. полон; в 1950-их рр. деякий час працював у берлінському комітеті «За возвращение на родину» і був ред. його укр. пропаґандивного органу «За повернення на батьківщину». Тепер у Харкові. Зб. поезій «Космографік» (1933), «Загибель синьої птиці» (1934), «Багаття» (1940), «Двадцятий полк» (1941), «Ідуть богатирі» (1951), «Лірика» (1954); повісті: «Буковинська повість» (1951), «Жила на світі вдова» (1959), «Свіже повітря для матері» (1961) та ін.

Мурафа, р. на Поділлі, ліва притока Дністра, довж. – 162 км, сточище – 2 440 км²; найбільші притоки Мурашка (66 км) та Лозова (63 км).

Мурашко Андрій († 1674) родом з любецької шляхти, наказний полк. чаусівський на Білорусі (1658), охотницький полк. у гетьманів Д. Многогрішного (1669) і І. Самойловича. Боронив м. *Ладижин* від турків і був забитий ними після взяття м.

М. Мурашко

Мурашко Микола (1844—1909), маляр, графік, визначний педагог і мист. критик, родом з Глухова; вчився в Петербурзькій Академії Мистецтв (1864—67),

1869–75 рр. учив малювання в сер. школах Києва, 1875 р. М. відкрив *Київ. Рисувальну Школу,* якою керував до 1901 р. З 1901 р. М. жив у с. Вучі б. Києва, де й помер.

З творів М. відомі пейзажі Києва, Дніпра, Криму, портрети (М. Ґе); як графік М. виконав низку автолітографій, в тому ч. портрети Т. Шевченка, Петра Могили, автопортрет, види Києва, ілюстрації до казок Г. К. Андерсена та ін. Свої погляди на мистецтво М. висловив у численних ст. і рецензіях («Впечатления школьной выставки», 1883; «О некоторых веяниях в педагогике искусства», 1899 й ін.), та в «Воспоминаниях старого учителя», доведених до 1884 р. (2 тт. 1907, 3 т. упорядкував і видав син М. 1910).

Література: Турченко Ю. М. І. Мурашко. К. 1956.

Мурашко Микола (1891–1949), укр. гром. діяч у ЗДА, родом з Ярославщини (Галичина), в ЗДА з 1907 р.; гол. Укр. Нар. Союзу у 1929-49 рр., гол. Першого Конґресу Амер. Українців 1940 р. і перший гол. Укр. Конґресового Комітету Півн. Америки.

Мурашко Олександер (1875–1919), визначний маляр, один з основоположників і перших проф. Укр. Академії Мистецтв у Києві (1917), нар. у Києві, студіював у Київ. Рисувальній Школі М. Мурашка (1891—94), у Петербурзькій Академії Мистецтв у І. Рєпіна (1894—1900) та в Мюнхені, Італії й Парижі (1901—04); у 1904–07 рр. жив у Петербурзі, з 1907 р. у Києві, викладав у Київ. Художньому Училищі (1909–12) та у власній мист. студії, якою керував спільно з А. Крюґер-Праховою (1912—17). М. чл. Нового Т-ва Художників і учасник його виставок (1904–14); з 1909 р. експонував свої картини в Парижі, Мюнхені (золота медаля за «Карусель») і Амстердамі; у 1910 р. учасник міжнар. виставки у Венеції («Недільний день», «На терасі»), того ж року персональні виставки в Берліні, Кельні і Дюссельдорфі; з 1911 р. постійний учасник мюнхенських сецесіоністів; з 1916 р. чл. Т-ва Передвижників і співорганізатор Київ. Т-ва Художників. Забитий на вулиці Києва за невідомих обставин.

О. Мурашко

У малярській творчості під впливом подорожей за кордон М. позбувся реалістичної манери І. Рєпіна й «передвижників», властивої йому за першого періоду («Похорон кошового», «Благовіщення», портрет Я. Станіславського та ін.), ставши з поч. 1910-их рр. імпресіоністом. Відповідно до цього сюжетність стала в нього другорядною, натомість на перший плян висунулося кольористичне розв'язання теми з перевагою яскравих жовтого, червоного й синього кольорів («Неділя», «Селянська родина», «Праля», «Продавчині квітів» й ін.). М. відограв значну ролю в розвитку укр. малярства поч. 20 в. і здобув визнання на Заході: його картини є в музеях і приватних зб. Амстердаму, Нью-Йорку, Будапешту, Женеви й ін. м.

Література: Каталог посмертної виставки картин проф. Укр. Академії Мистецтв О. О. Мурашка (1875—1919) з передмовою Ф. Ернста. К. 1929; О. О. Мурашко (некролог) в ж. Мистецтво, червень-липень 1919; Сліпко-Москальцев К. О. О. Мурашко. Х. 1931; Шпаков А. Олександер Олександрович Мурашко. К. 1959.

Мурзакевич Микола (1806–83), історик і археолог, білор. походження; проф. і дир. Рішельєвського Ліцею (згодом ун-ту) в Одесі; один з фундаторів Одеського Т-ва Історії й Старожитностей (1839). Праці з історії та археології Півд. України (зокрема «Описание городов и уездов Азовской губернии», 1853), «Автобиография» видана 1886 р.

Мурзак-Коба, печера в Криму над р. Чорною, б. с. Чартунь, де було виявлене подвійне поховання мезолітичної доби.

Мурин Любов (* 1901), жін. діячка; організаторка Союзу Українок, а потім союзу укр. працюючих жінок «Жіноча Громада» та жіноцтва Укр. Радикальної Партії; кількакратно ув'язнена поль. владою.

Муровані Курилівці (V–8), с. м. т., р. ц. Вінницької обл., положене на сх. Поділлі; 3 900 меш. (1959).

Мурська Софія (1894–1946), гром. діячка родом з Канівщини, дочка Францішки *Вольської* і дружина Володимира М. (див.), активна на еміґрації в Туреччині (м. ін. участь в міжнар. жін. конґресі у Царгороді 1935), з 1936 р. в Галичині, померла в Німеччині; ст. про Туреччину, переклади з франц. і англ. мов.

Мурський Володимир (1888–1935), гром. і політ. діяч та публіцист родом з Галичини (до 1914 нар. учитель), 1917—18 діяльний в Одесі й Києві, згодом на еміґрації в Австрії, Польщі й Туреччині, де був представником екзильного уряду УНР; помер у Цар-

В. Мурський

городі. Ст. укр., поль. і тур. мовами, дві книжки про Україну тур. мовою, переклади.

Мусійко Олександер (* 1903), учений селекціонер і аґротехнік, з 1958 дир. Всесоюзного селекційно-генетичного ін-ту в Одесі; праці присвячені питанням селекції і аґротехніки кукурудзи, гречки та ін. культур.

Мусійчук Степан (1894–1952), правос. свящ., гром. діяч і письм. у ЗДА, родом з Коломийщини; ред. газ. *«Січ»* (1920–23), автор драми «В боротьбі за волю» (1925), зб. віршів, гімнів Укр. Нар. Союзу, Союзу Українок Америки, «Січі».

Мусорґський Модест (1839–81), видатний рос. композитор, творчість якого значною мірою пов'язана з Україною. Серед ін. М. написав кілька творів на укр. теми: «Гопак», «На Дніпрі» («Пісня Яреми») на текст Т. Шевченка, опера «Сорочинський ярмарок» (за М. Гоголем), у яких використав укр. нар. мелодії («Ой чумаче, дочумакувався», «Утоптала стежечку», «Зелений барвінок», «Одколи ж я Брудеуса» та ін.). У 1879 р. М. подорожував по Україні, вивчав історію України, укр. побут і нар. творчість, як також підтримував зв'язки з діячами укр. культури (М. Лисенком).

Мустьєрська культура, культура кін. старшого палеоліту (бл. 40 000 рр. тому), прикметна вже визначеними формами крем'яного знаряддя (гостроконечник, шкребло) та вживанням костей як виробничого матеріялу (ЕУ 1, стор. 371, мал. 280). Назва від місцевості Moustier у Франції. М. к. знана на Україні вже з понад 20 місцевостей (гол. в Криму, на дол. Дніпрі, над Дінцем і б. Одеси).

Мусянович Ярослав (* 1915), гром. діяч у Франції, за фахом лікар; гол. *Укр. Нац. Єдности* (1949–61), з 1960 р. гол. *Укр. Руху для Об'єднання Европи.*

Муха, ватажок (мабуть, селянин з військ. досвідом) сел. повстання в Галичині 1490—92 рр., скерованого проти шляхти й поль. уряду. Повстання почалося 1490 р. на Покутті й незабаром М. на чолі 9-10 000 загону захопив півд.-сх. частину Галичини, загрожуючи наступом на Львів. Поль. уряд послав проти М. значне шляхетське військо й вдався по допомогу до Прусії. Повстанці зазнали великої поразки під Рогатином, і М. втік до Молдавії. 1491 р. повстання під проводом Андрія Барула (мабуть, помічника М.) знову вибухло на Покутті, а 1492 р. з'явився сам М. у Галичині, але був підступно схоплений поляками і ув'язнений у Кракові, де незабаром помер.

Мухавець, права поліська притока Бугу, довж. — 130 км, сточище — 6 200 км², судноплавний; М. іде водний шлях Буг-*Дніпрово-Бузький канал* – Пина-Прип'ять. У гирлі М. до Бугу положене м. *Берестя.*

Мухин Віктор (* 1914), скульптор-монументаліст, брат Миколи М. (див.), родом з Донбасу; скульптурні композиції з сов. іст. тематики, пам'ятники, портретні погруддя.

Мухин Микола, на еміґрації під ім'ям – Богдан (1910–62), скульптор родом з Донбасу; студіював у художніх ін-тах Одеси, Харкова, Києва (останній закінчив у 1941 р.); виставляв у Москві, Ленінграді, з 1941 р. у Львові, у різних м. Німеччини, пізніше в Нью-Йорку й Філядельфії (де жив з 1950 р.). М. працював різною технікою і в різному матеріялі (віск, камінь, відливання в сріблі й бронзі та ін.), витворивши своєрідне експресіоністичне виображення укр. іст. тематики («Слава», «Чумаки», «Рапсодія Козаччини», «Кн. Ігор», «Степ»). Крім того, виконав кілька робіт для амер. церков («Тайна вечеря» в мармурі для лютеранської церкви св. Марка в Салем).

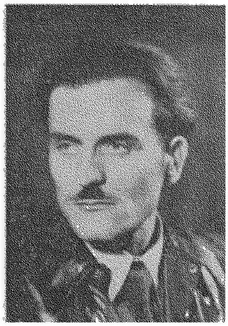

М. Мухин

Мухин Михайло (*1894), літературознавець і публіцист, родом з Києва, з поч. 1920-их рр. на еміґрації в Празі, по другій світовій війні в Німеччині, співр. «Вісника» Д. Донцова. Праці присвячені критиці М. Драгоманова («Драгоманов без маски», 1934, та ін.), «Україна в сучасній поль. та московській літературі» («Книголюб», 1927—32), «Україна у французькій літературі 1920—30» (1931) та ін.

М. Мухин

Мухін Єфрем (1766—1850), видатний лікар і проф. родом з Чугуєва; вчився в Харківському Колеґіюмі та Єлисаветградській мед.-хірургічній школі (деякий час її викладач); проф. Моск. Медико-Хірургічної Академії (1808–18) та Моск. Ун-ту (1813–35), почесний чл. Хар-

Є. Мухін

ківського Ун-ту. М. автор першого в Росії ориґінального підручника з хірурґії (1806) і анатомії (1813—15) та низки праць з різних ділянок медицини; один з засновників хірурґічної, терапевтичної та анатомічної шкіл в Рос. Імперії.

Мухоловка (Muscicapa), невеличкий (вага до 20 гр.) комахоїдний птах з ряду горобиних, гніздовий, перев. ліс. На Україні поширені 4 види: М. сіра (M. striata Pall.) — по всій Україні, М. строката (M. hypoleuca Pall.), М. білошийка (M. albicollis Temm.) і М. мала (M. parva Bechst.) — в Лісостепу, Карпатах і на Поліссі.

Мучник Леонид (1896–1966), маляр і педагог, жид. роду з Одеси, проф. Одеського Художнього Ін-ту; картини на теми революції і другої світової війни (перев. бойові дії на морі).

Мучниця звичайна [Arctostaphylos uva ursi (L.) Spreng.], невеликий приземкуватий вічнозелений кущик з родини вересуватих. Росте у соснових і рідше мішаних лісах, на сухих піщаних ґрунтах на Поліссі. Листки М. з. мають глюкозид-арбутин, флавонол і дубильні речовини (до 35%). М. з. вживають на лікування гнійних процесів, а також як в'яжучий засіб при катарах сечового міхура, кровотечах та ін.; листки використовують у дубильній пром-сті.

Мушина (IV–1), м. і курорт на Зах. Лемківщині над р. Попрадом, 3 300 меш. (1959); до 1946 р. М. була поль. етнічним островом серед суто укр. території (в Мушинському гр.-кат. деканаті українці становили понад 70% населення).

Мушкетик Юрій (* 1929), письм. родом з Чернігівщини, гол. ред. журн. «Дніпро», друкується з 1952 р. Повісті «Семен Палій» (1954), «Вогні серед ночі» (1959), «Чорний хліб» (1960); романи «Гайдамаки» (1957), «Серце і камінь» (1962) та ін.

Мушмула́, див. *Чишкун.*

Мушник (Мушніков) Сергій (* 1921), поет родом з Петропавловська, з 1923 у Харкові, друкується з 1946 р. Зб. «Моя земля» (1949), «У широкім степу» (1951), «Подих життя» (1956), «Полудень» (1959) та ін.

Мюллер (Mueller) Льоренц († 1598), посол поль. короля Стефана Баторія в Швеції й Данії, автор записок до історії евр. Сходу другої пол. 16 в. „Polnische, Liffländische, Moschowitersche, Schwedische und andere Historien“ (1585), у яких відзначає деякі події з укр. історії (м. ін. про боротьбу і страту Івана Підкови), описує Київ й укр. степи.

Мюнстер (Muenster, Münster) Себастіян (1489—1552), нім. географ; в 4-й кн. його найважливішого твору „Cosmographia“ (6 тт., 46 вид. — перше 1544) є опис Зах. Укр. Земель (Галичини і Правобережної України), які М. визначає як Русь (латинське Russia або Ruthenia, колись Roxolania) із столицею Львовом і відрізняє від Московії.

Мюнхен (München), столиця *Баварії,* 1,2 млн. меш. (1964), з 1945 р. найважливіше скупчення укр. еміґрації в Европі. До 1945 р. М. не відогравав в укр. житті більшої ролі. Ще до 1914 р. у М. студіювало деяке ч. українців, гол. в Академії Мистецтв (м. ін. І. *Труш,* О. *Мурашко,* М. *Сосенко,* Ю. *Нарбут,* М. *Паращук,* який тут жив у 1909–15 рр. і заснував разом з ін. перше укр. т-во „Ukrainischer Bildungsverein in M.“) і в ун-ті (м. ін. А. *Шептицький* у 1889–90 рр.). У 1918–23 рр. у М. діяв консулят УНР (консул В. *Оренчук),* з 1919 р. тут перебував І. *Полтавець-Остряниця.* З 1940 р. до М. наплинуло чимало українців на студії і більше – робітників, вивезених німцями на працю. Тоді ж постала укр. кат. парохія, діяло студентське т-во «Батурин».

З 1945 р. М. став найбільшим скупченням укр. еміґрації в Німеччині та Европі й центром укр. політ. життя. У 1945–49 рр. у Мюнхені й околицях жило від 15 000 до 20 000 українців – більшість у таборах для переміщених осіб. Найбільші табори: Карсфельд (до 1948 р., бл. 3 000 осіб), Варнер-Касерне (у 1949–51 рр., бл. 3 000), у Шляйсгаймі-Фельдмохінґу (у 1946–1953 рр., бл. 2 000), Ляймі (у 1946–48 рр., бл. 250), Розенгаймстр. (у 1946-50 рр., бл. 100); крім цього, існували переходові табори. М. був тоді осередком майже всіх укр. політ. партій і орг-цій та суспільно-гром., церк., культ. і госп. (централя укр. кооперації) установ на Зах. Німеччину або амер. окупаційну зону. У М. студіювало понад 5 000 укр. студентів – як в укр. (УВУ, Укр. Техн.-Госп. Ін-т, Укр. Висока Екон. Школа, Укр. Правос. Богословська Академія), так і в нім. високих школах. Існувало 3 укр. гімназії і 1 учительська семінарія. Тут відновило свою діяльність НТШ (1947) і діяла УВАН. М. був найважливішим укр. вид. осередком: у 1945–50 рр. виходило 74 газ. і журн.

З 1948 р. у зв'язку з масовим виїздом українців з Німеччини (ЕУ-1, стор. 592) їхнє ч. в М. постійно зменшувалося і становить нині (1965) бл. 2 000 осіб. Все ж таки М. є далі осідком низки центр. орг-цій та установ як для українців у Німеччині, так і для всієї укр. політ. еміґрації. – *Укр. Нац. Ради* і її Виконавчого Органу, *УГВР,* Закордонних Частин *ОУН* та централь ряду ін. політ. партій; гром. – *Центр. Представництва Укр. Еміґрації в Німеччині, Укр. Санітарно-Харитативної Служби, Об'єднання Укр. Жінок,* Т-ва і Ліґи бувших укр. політ. в'язнів, представництва *ЗУАДК* на Европу, Крайового Об'єднання *Укр. Христ. Руху;*

екзархату для українців католиків у Німеччині й двох парохій – укр.-кат. та УАПЦ; комбатантських – Союзу Укр. Ветеранів, Об'єднання Укр. Комбатантів та Союзу укр. інвалідів; Союзу Укр. Студентства в Німеччині, студентського т-ва «Запороже», молодіжних орг-цій Пласт і СУМ тощо. На міждерж. полі працює *Нім.-Укр. Т-во, Антибольш. Бльок Народів* та *Укр. Т-во Евр. Руху.*

М. є важливим осередком укр. науки: тут діють УВУ, НТШ, УТГІ, з 1962 р. об'єднані в Домі Укр. Науки; далі УВАН; українці працюють в *Ін-ті для досліду СССР* і на радіостанції «Свобода». З пресових органів виходять тижневики: *«Християнський Голос»*, *«Шлях Перемоги»*, місячники: *«Сучасність»*, *«Укр. Самостійник»*, *„ABN – Correspondence"*, *„Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart"* та ін. (1953 р. перестала виходити *«Укр. Трибуна»);* укр. журналісти об'єднані в Союзі Укр. Журналістів. У М. існують в-ва: «Христ. Голос», «Дніпрова Хвиля», «Сучасність», «Укр. видавництво», «Кат. видавництво», *«Молоде Життя»*, „Ukraine"; друкарні «Логос», «Ціцеро», «Біблос» та ін.

Література: Наріжний С. Укр. еміграція. Прага 1942; Prokoptschuk G. Ukrainer in München und in der Bundesrepublik. Мюнхен 1958—59.

Г. Прокопчук

Мякотін Венедикт (1867–1937), історик, публіцист і політ. діяч, один з лідерів «Трудовой Народно-Социалистической партии». На поч. 1890-их рр. жив у Києві, де працював під керівництвом І. *Лучицького* над соц.-екон. історією України-Гетьманщини і був співр. «КСт.»; згодом у Петербурзі; на еміґрації проф. Софійського Ун-ту (Болгарія). М. ін. праці: «Прикрепление крестьян в Левобережной Малороссии» («Русское Богатство», 1894), «Из истории Нежинского полка» (1897), «Очерки социальной истории Малороссии XVII–XVIII ст.» («Русское Богатство», 1912–1915); нове вид. «Очерки соц. ист. Украины XVII–XVIII ст.» (Прага 1925). Опублікував Генеральне слідство переяславського полку 1729 р. («Сборник-Харьковского Историко-Филологического Общества», т. VIII).

Мясковський (Miaskowski) Войцех, підкоморій львівський, чл. поль. посольства Адама *Киселя* для переговорів з Б. Хмельницьким 1649 р. у Переяславі; автор цінного щоденника („Diariusz drogi do Wojska Zaporoskiego . . . ").

М'ясна промисловість, галузь харч. пром-сти для забою та комплексної переробки худоби і птиці на харчові (м'ясо, ковбаси, консерви тощо) і технічні продукти. До 1920-их рр. М. п. України мала здебільша кустарний характер; у 9 укр. губ. 1912 р. нараховувалося лише 4 великі різні. У 1930-их рр. в УССР почали будувати великі м'ясокомбінати (1940 р. — 36), що переробляють м'ясо на різні фабрикати й всебічно використовують сировину. М. п. УССР випускала 1940 р., включаючи субпродукти першої категорії, — 299 300 т виробів.

Після воєнного знищення продукція М. п. швидко зростає (у 1 000 т): 1950 р. – 308,5, 1955 – 479,1, 1960 – 911,4, 1961 – 920,7, 1964 – 864,5 (21% загальносоюзного). Тепер М. п. за заг. обсягом продукції посідає перше місце серед галузів харч. пром-сти. 1960 р. в УССР працювало 73 м'ясокомбінати, 51 птахокомбінат, 8 ковбасних фабрик і багато забійних пунктів. М. п. поширена по всій Україні, найбільше в р-нах споживання м'ясних продуктів (великі міста, Донбас), а також в р-нах, багатих на сировину. Найбільші м'ясокомбінати є у Києві, Дніпропетровському, Полтаві, Вінниці, Харкові, Донецькому, Одесі, Запоріжжі, Луганському, Львові, Мелітополі, Кременчуці; на Кубані й Передкавказзі — в Краснодарі, Армавірі, Сочі, Кропоткіні.

Р. М.

М'ястківський Андрій (* 1924), поет родом з Вінничини, ред. вид. «Молодь» у Києві. Зб. поезій «Над Бугом-рікою» (1955), «Від землі» (1957), «Там, серед поля» (1958), «Обрії» (1959), вірші для дітей, прозовий роман «Жито на камені» (1960) та ін.

М'ята (Mentha L.), довгорічні рослини з родини губоцвітих. На Україні в дикому стані є 10-11 видів. З культ. видів найважливіша М. холодна або М. перечна (M. piperita L.), 30-60 см заввишки, з листків якої добувають етерову олію, що має 40-65% ментолю. Ментоль вживають у медицині проти нежиті, міґрені й при астмі; вивар з листків м'яти – на поліпшення травлення, як болезаспокоюючий засіб при шлункових захворюваннях; м'ятну олію використовують в парфумерно-косметичній і лікерно-горілчаній пром-сті.

Н

«На Варті», двотижневик, присвячений рел.-церк. життю на півн.-зах. землях, виходив 1925—26 рр. у Володимирі Волинському за ред. *А. Річинського*. «Н. В.» боровся за укр. обличчя правос. Церкви на Волині.

«На вічну пам'ять Котляревському», літ. зб., виданий 1904 р. в Києві з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві (1903). Зб. містить твори І. Франка, Л. Українки, Б. Грінченка, М. Вороного, М. Коцюбинського, І. Карпенка-Карого, В. Стефаника, А. Кримського, М. Чернявського, О. Маковея, Н. Кобринської, Т. Бордуляка, переклади з «Слова о полку Ігореві» П. Мирного та ін. Крім того «Бібліографічний покажчик вид. Котляревського творів та писань про нього» М. Комарова.

«На зміну», див. *«Зірка»*.

«На Переломі», гром.-політ. місячник, орган укр. закарп. фракції чех.-слов. соц.-дем. партії, виходив 1937—38 рр. в Ужгороді; ред. Ф. Ревай.

«На Сліді», місячник для пластового юнацтва; виходив у Львові 1936—39 рр. у в-ві *«Вогні»* (ред. Р. Олесницький) і на еміґрації у Байройті (Німеччина) 1947—48 рр. як додаток до газ. *«Час»* (ред. Б. Кравців).

«На Фінансовому Фронті», двотижневик Наркомфіну УРСР, Держбанку та Профспілки фінансово-банківських працівників, виходив у Харкові 1930—34 рр. та в Києві 1935—41 рр. і 1945—46 рр.; у 1947—49 рр. п. н. «На допомогу фінансовому працівнику». «Н.Ф.Ф.» містив важливі урядові повідомлення і джерельні матеріяли.

«На Чатах», військ. літ.-мист. альманах, вид. Укр. Літ. Об'єднання Червоної Армії і Фльоти, виходив у Харкові 1932—33 (7 чч.).

«На Шахті», тижневик для українців-шахтарів у Німеччині, виходив у Берліні 1942–45 рр.; ред. Б. Кравців.

«Навашин Сергій (1857—1930), біолог, д. чл. АН СССР (з 1918) та АН УРСР (з 1924), в 1894—1915 рр. проф. Київ. Ун-ту. Праці з ділянки цитології й ембріології рослин; 1898 р. відкрив подвійне запліднення у покрито-насінних рослин.

С. Навашин

Навроцький Борис (1894—1943), літературознавець родом з Києва; розвідка «Мова та поезія» (1925), праці з шевченкознавства: «Шевченко як прозаїк» (1925), «Проблеми Шевченкової поетики» (1926), «„Гайдамаки" Т. Шевченка» (1928), «Шевченкова творчість» (1931). Репресований за «єжовщини».

Навроцький Василь (1864—1941), свящ., гал. гром. діяч і педагог, шкільний інспектор, брат Володимира Н. (див.); шкільний підручник (разом з В. Сайком) «Співаник Школа Народна в 4 частях» (1907), популярні брошури й ст.

Навроцький Василь (*1897), гігієніст, д. чл. АМН СССР (з 1960); у 1927—53 рр. працював в Укр. н.-д. ін-ті гігієни праці та профзахворювань у Харкові (останній час його дир.), з 1944 р. — проф. Харківського ін-ту удосконалення лікарів; праці присвячені питанням гігієни праці у важкій пром-сті, експериментальної пром. токсикології тощо.

Навроцький Володимир (1847—82), економіст, статистик і публіцист, визначний *народовець*, нар. в священичій родині в с. Котузові, Бережанського пов. Під час правничих студій (1866—71) був одним з найактивніших чл. громади львівських народовців, т-ва «Просвіти», співр. «Правди». Згодом держ. фінансовий урядовець у м. Ряшеві, куди його призначила влада, невдоволена його гром. діяльністю; там він і помер. До

кін. життя Н. підтримував зв'язки з земляками, м. ін. з Драгомановим, В. Барвінським, М. Бучинським і ін.

Початкові зацікавлення етногр. студіями привели Н. до поглиблених статистичних студій соц.-екон. проблем («пізнання власної хати»), в яких він виступав з критикою соц.-екон. політики австр.-поль. адміністрації. Н. чимало вплинув на спрямування молоді на шлях «органічної праці» для народу та на розвиток її соц. і політ. світогляду. Важливіші з ст. Н. в «Правді» й «Ділі»: «Руська народність в школах галицьких», «Клясові інтереси і інтереси народу», «Що нас коштує пропінація», «Подвійна крейдка», «Економічна реставрація». У дописах до ліберальних газет «Київського Телеграфу», «Одесского Вестника», ж. «Вестник Европы» Н. писав про екон.-суспільні відносини в Галичині. Більша праця Н. «Піянство і пропінація в Галичині» вийшла 1882 р. у вид. женевської «Громади» Драгоманова. З запланованого повного вид. праць Н. — вийшов 1884 р. тільки 1 т. (за ред. І. Франка).

В. Навроцький

Література: Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким, зб. За сто літ, кн. І. К. 1927; Витанович І. Володимир Навроцький. Л. 1934; Злупко С. Екон. погляди В. Навроцького в кн. З історії укр. екон. думки на Україні. К. 1961.

І. Витанович

Навроцький Олександер (1823—92), гром. діяч, поет і перекладач родом з Полтавщини, 1847 р. як чл. Кирило-Методіївського Братства був заарештований і засланий до Вятки. По закінченні заслання (1853) працював урядовцем до кін. життя за межами України: у Петербурзі, Курську і на Кавказі, де й помер. Вірші під значним впливом Т. Шевченка, почав писати ще студентом; вони були публіковані в ж. «Основа» (1861), «Русский Архив» (1892), «КСт.» (1900 і 1902), в кн. М. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX ст.» (1884) та в кн. «Поети пошевченківської доби» (1961) — понад 20 віршів. Н. належить до 140 перекладів з світової клясики: «Іліяда» і «Одіссея» Гомера, поема Ш. Руставелі, з Г. Гайне (найраніші укр. переклади), Й. В. Ґете, Дж. Байрона, Дж. Мілтона, П. Шеллі, Ф. Шіллера, А. Міцкевіча, О. Пушкіна, М. Лермонтова й ін.

Навроцький Осип (*1890), політ.-гром. і військ. діяч родом з Підгаєччини (Галичина), за фахом правник, старшина УСС і УГА (сотн.), організатор інтендантства II корпусу УГА; 1920 один з засновників *УВО* і до 1926 р. чл. її Начальної Команди (до 1921 р. виконуючий обов'язки гол. колеґії УВО); з 1920 р. чл. гол. управи Укр. Радикальної Партії, у 1920—39 рр. один з керівників в-ва «*Червона Калина*», у 1940—42 рр. гол. Укр. Допомогового Комітету в Криниці (Лемківщина), у 1943—45 рр. начальник канцелярії *Військ. Управи Дивізії «Галичина»*. З 1948 р. в Вінніпеґу (Канада).

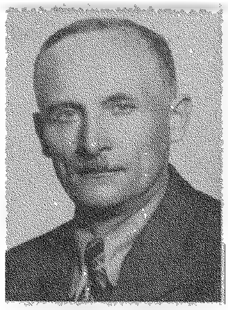
О. Навроцький

Навроцький Степан (1895—1960), гром.-політ. діяч (УНДО) і адвокат у Перемишлі, у 1938—39 рр. посол до Варшавського сойму; помер у Торонто (Канада).

Нав'язка, грошова кара за Лит. Статутом, яка накладалася на винуватця за вчинки кримінального характеру (образа, побої, покалічення) і стягалася на користь потерпілого окремо або в додаток до основної публічно-правної кари. Н. як карна установа стосувалася у давній Польщі, звідки її прийнято до лит.-руського права, а згодом і до карного права Коз. держави («Права, за якими судиться малорос. народ»).

Нагаєвський Ісидор (* 1908), свящ. родом з Гал. Поділля, тепер у ЗДА. Праці з історії, гол. історії Церкви: «Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні» (1954), «Рим і Візантія» (1956), «Стародавня Україна в світлі іст. пам'ятників» (1961), „History of Ukraine" (1962), «Історія рим. вселенських архиєреїв», І (1964); мемуари, ст. на рел. й пед. теми.

Нагідка лікарська (Calendula officinalis L.), однорічна лікарська і декоративна рослина родини кошичкоцвітих; застосовується як протимікробний засіб при гнійних процесах, ранах тощо.

Нагірний Василь (1847—1921), інж.-архітект, один з піонерів укр. гром.-екон. життя в Галичині, родом з с. Гірного б. Стрия. Політехн. студії закінчив у Цюріху (Швайцарія), де згодом працював як архітект й ознайомився з швайцарським і зах.-евр. споживчим кооп. рухом (про свої враження дописував до львівської «Правди» і «Діла»). З 1882 р. у Львові; містив у «Ділі» низку ст.: «Як собі люди в нужді помагають»; 1883 р. співорганізатор «Другого Руського Віча», на якому висунуто потребу гром.-екон.

орг-цій; того ж року з ініціятиви А. *Ничая* і Н. постала споживча спілка «Нар. Торговля» (він же її довголітній дир.). Н. був засновником, гол. організатором і часто головою низки т-в і установ у Львові: ремісничого т-ва «*Зоря*» (1884), асекураційного т-ва «*Дністер*» (1892), руханкового т-ва «*Сокіл*» (його ж гол. 1894—1900), «*Ремісничої Бурси*» (1898), Спілки жін. праці «*Труд*» (1901) й ін. Н. одночасно працював як архітект і побудував ряд мурованих церков, використовуючи візантику, нар. будівництво та модний тоді сецесійний стиль. Залишив спогади, видані Ревізійним Союзом Укр. Кооператив (1935).

В. Нагірний

Нагірний Володимир (*1927), соціолог родом з Галичини, викладач (з 1962) у Нью-Йоркському Міськ. Ун-ті; праці (в амер. і англ. соціологічних журн.) на тему соціяльної структури, ідеологічних рухів, соціології інтеліґенції й асиміляції; співавтор кн. «Language loyalty in the United States» (1965).

Нагірний Євген (1885—1951), архітект, син Василя Н. (див.), родом з с. Рудного б. Львова; у будовах гром. призначення, церквах, житлових будинках використовував мотиви укр. нар. архітектури, в пізніших помітний вплив конструктивізму.

Є. Нагірний

Нагірянське поселення, поселення хліборобсько-скотарських нащадків трипільських племен («скити — орачі» Геродота) на переломі 7–6 в. до Хр. б. с. Нагірян, Кельменецького р-ну, Чернівецької обл., де І. Шовкопляс (1950) виявив півземлянки з кам'яними печами, прикметну кераміку, крем'яне і рогове знаряддя й кістки свійських тварин.

Нагнибіда Микола (*1911), поет родом з Запоріжчини; по війні один з репрезентативних сов. поетів УССР, упорядник III—IV тт. (сов. період) «Антології укр. поезії» (1957). Зб. поезій: «Дніпровська весна» (1932), «Зерна» (1933), «Морські баляди» (1947), «Правий берег» (1948), «Поезії» (1951), «Зустрічі по дорозі» (1955), «Гірські вершини» (1960), «Вибрані твори» в 2 тт. (1961).

Наголос (або акцент), виділення певного елементу мовного потоку більшою висотою тону (музичний Н.), або інтенсивністю (динамічний або експіраторний Н.), або тим і тим одразу. Укр. Н. має динамічний характер. Більша інтенсивність наголошеного голосного супроводиться його подовженням. Інтонаційна характеристика укр. Н. не вивчена. Припускається, що в півн. і сх. Україні Н. має спадний характер, на півд. заході рівний або злегка висхідний (Ганцов, Курило). Фонологічного значення ці розрізнення не мають. (Про втрату муз. Н. в староукр. мові див. *Інтонація).* Сила наголосу в укр. мові значно менша, ніж у рос. або болг. мові. Відповідно в укр. мові майже нема редукції голосних у ненаголошених складах. Крім гол. наголосу понадтрискладове фонетичне слово має в укр. мові слабші побічні Н., що звичайно припадають через склад (хореїчний тип) або через два склади (дактилічний тип): по̀навизби́рувалú. Гол. Н. нормально не мають частки (енклітики), прийменники і односкладові сполучники (проклітики), як також особові займенники перед дієсловом: ту́т таки, до ногú, і вонú. Гол. Н. не перетягається на прийменник, за винятком кількох закам'янілих зворотів (нá руку, нá ніч, нá сміх). Фразовий Н. (або логічний) є підсилений слівний Н. серед кількох слівних Н. у фразі. Якісно він не відрізняється від слівного Н. і тільки в умовах емфази виділяється різко.

Н. може припадати на кожний склад слова (вільний Н.) і може переміщатися у відмінюванні слова (рухомий Н.). Відповідно Н. використовується для розрізнювання слів (пóтяг, іменник: потя́г, дієслово), зокрема апелятивів і топонімів (гранкú: Грáнки), а особливо в морфології для протиставлення однини множині (хáти: хатú), відмінкових форм (стéпу, родовий однини: степу́, – місцевий), видових форм (насúпати: насипáти) тощо. Особливістю укр. мови є розмірно велике число наголосових дублетів, що не відрізняються значенням і граматичною функцією (запúтання : запитáння, потíк : пóтік, бáйдуже : байду́же : байдужé). Причиною наявности численних наголосових дублетів є впливи різних говірок, граматична аналогія, почасти вплив рос. та поль. мов, а гол. типова для укр. мови наявність побічних Н., що подекуди обмінюються функцією з гол. Н.

Перші описи укр. Н. дали Ганкевич (1877), Верхратський (1879), Гануш (1883) і Охримович (1900); найважливіші описи сучасного Н. належать Небожівні, Лер-Сплавінському, Ковальову, Наконечному і Станкевичеві. Іст. коментар до укр. Н. дав Булаховський. Н. у староукр. мові студіювали Веселовська, Огі-

єнко і Горбач. Наголосові дублети вивчали Я. Рудницький, Веселовська і Білоштан. Нормативний словник укр. Н. видав М. Погрібний 1959 (друге вид. 1964).
Ю. Шевельов

Нагольний кряж, найвища частина гол. вододілу Донецького кряжа, положена між р. Міюсом на зах. та Кундрючою на сх.; перев. висоти 290—320 м, найвища — Мечетна Могила (367) м).

Нагорний Олександер (1887—1953), фізіолог родом з Харкова, проф. Харківського Ун-ту (з 1924), чл.-кор. АН УРСР (з 1943); праці з порівняльної фізіології, зокрема про вікові зміни структури, колоїдного стану, біохем. особливостей і фізіологічних процесів в організмі вищих тварин.

Надбужанська котловина (котловина над гор. Бугом), зах. частина *Малого Полісся,* тектонічно-ерозійного походження, являє собою неправильний трикутник між Розточчям на півд. зах., берегом Поділля на півд. сх. і уступом Волинсько-Холмської височини на півн. Півн. частина Н. к. є моренoво-зандровою або зандровою рівниною, часто вкритою сосновими лісами. Півд.-зах. частина складається з пласких і низьких рівнобіжникових крейдяних горбів, вкритих перев. лесом та відділених широкими забагненими зниженнями.

Надбузька культура, неолітична культура в сточищі р. Бугу з периферійним поширенням по Дністер на півдні. Її носії жили в землянках, займалися рільництвом, скотарством, мисливством, знали ганчарство й ткацтво та виробляли з місцевого кременю гарне знаряддя (кинджали, сокирки, серпи, ножі тощо) для власного вжитку і на експорт у доріччя Дніпра, Пруту, в Закарпаття й Прибалтику в обмін за харч. продукти, балтицький бурштин і закарп. обсидіян. Похоронний обряд ще мало вивчений, проте є вказівки на поховання обрядово скорчених кістяків під могилками (Остап'є). Див. ЕУ І, стор. 379 (мал. 289).

Надвірна (V—5), м., р. ц. Івано-Франківської обл., положене в передгір'ях Карпат над р. Бистрицею Надвірнянською, 9 500 меш. (1959); нафтова пром-сть, лісопромкомбінат, Карп. ліс. досл. станція.

Наддніпрянська Україна, Наддніпрянщина, умовний термін для позначення тієї частини укр. етногр. земель, яка входила до складу Рос. Імперії, згодом УНР (без ЗО УНР) і СССР до 1939 р.

Наддністрянська котловина (Наддністрянська рівнина), крайня півн.-зах. частина *Передкарпаття* у гор. течії Дністра між Стривігором на зах. і гирлом Свічі на сх. Зандрово-алювіяльна рівнина (висота 260–300 м); сильне заболочення, гол. в зах. частині (Самбірські болота на 35 км довж.), спричинене повільним спадом Дністра (0,5 м на 10 км); хоч воно зменшилося в наслідок меліорації, але й далі часті повені. Тому відносно мало ріллі (в зах. частині 30%) і лісів (7%), а багато (56%) сіножатей і пасовищ; густота населення бл. 60 осіб на 1 км^2; села лежать на вищих терасах, м. на окраїнах Н. к. (Самбір, Дрогобич, Стрий, Рудки, Комарно, Миколаїв).

Наддністрянські говірки (або опільські), центр. говірковий масив Галичини. Н. г. характеризує в фонетиці: 1) перехід *'а* в *'е/йе* (без наголосу *'и/ 'і/ йи/ йі:* пйі-та́ 'п'ята'); 2) подекуди вимова групи *аў* як оў (прóўда); 3) спорадично обнижена вимова групи *'ір* як *'ир* (с'йрка 'сірник'); 4) дорсальна вимова *т', д'* як *к', ґ'* (к'ішк'йй 'тяжкий'); 5) пом'якшена вимова *к, ґ, х* перед *е, и* (так'é); 6) перехід *л* в *ў* після голосного в кінці складу (гóўка 'голка'); 7) брак подвоєння приголосних в іменниках типу віс'іл'й 'весілля'; 8) заник *-й* після *і* в давальному однини займенників і прикметників (ті дóбрі пáни 'тій добрій пані'); у морфології: 9) закінчення *-'ох, -'ом, -'има* в м'якій відміні іменників (в кон'ох, дýшох, пол'óх, пол'йма, кóн'ом~н'ім, пол'óм~л'йм; 10) збереження називного-знахідного двоїни в іменниках жін. і сер. роду (дві руц'і, сил'і); 11) заник м'якого типу прикметників (сúний, трéтий, але піўтрик'і 'півтретя'); 12) енклітичні форми особового займенника (не лише: ми, мі, ти, к'і, си, с'і, але й: го 'його', му 'йому', йі 'їй, її'); 13) дієслівні форми: мо(х)чú, пичú, 'могти, пекти', хóди 'ходить', варúт 'варить', бирéс'і 'береться', хóдим 'ходимо', хóґ'іт 'ходять', варýт— -рúйт 'варять', дас' 'даси, дасть', йіч, йíджмо 'їж, їжмо', писóуім, -іс, -сáлам, -ас, писóўбим, -ис... 'писав, писав би' з закінченнями, що, як і частка *-ся,* можуть у реченні стояти окремо від дієслова; 14) особливості наголосу (у дієслів лише накорінний і накінцевий наголос: пúшу, -иш/ варý, -рúш) й лексики (полонізми, германізми). На півн. захід від Львова Н. г. утворюють батюцьку групу, перехідну до *надсянських говірок* (не лише з підвищеною до *и/ і* вимовою ненаголошеного *е,* але з вимовою *у* ненаголошеного о); на південь від Дністра групу говірок, перехідних до покутських (пом'якшення передньоязикових приголосних перед *і* з о; група *ст'* переходить у *с'к',* а не *с'ц'* -с'к'іна; групи *р'у, р'о, р'е* (з *ря*) м'які; майбутній час типу буду ходити, а не бýду ходúў, -ила, як деінде; краще збережені закінчення м'якої відміни іменників: конéви, -нéм, землéў — хоч на конú, пóли, зимлú; на півночі частіше кон'óви, -н'óм, зимл'óў; окремішності наголосу — роблéний — і лексики); на півн. сході вплив півд.-волинських говірок (отвердіння *р;* приставне *г-* замість *в-, й-,* в словах, що

починаються на голосний: гора́ти, ги́ндик). Н. г. виникли з поширювання покутсько-бук. та надсянських фонетичних процесів на зах. масив подільських говірок (14—16 вв.). Як мовне запліччя львівського культ. осередку Н. г. помітно впливали на гал. варіянт укр. літ. мови.

Література: Верхратський І. Говор батюків. Л. 1912; Janów J. Gwara małoruska wsi Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej. Л. 1926; Rudnyćkyj J. Lemberger ukrainische Stadtmundart (Znesinnja). Ляйпціґ 1943; Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny. Вроцлав 1957; Приступа П. Говірки Брюховицького р-ну Львівської обл. К. 1957; Пура Я. Говори зах. Дрогобиччини, ч. І. Л. 1958; Бандрівський Д. Говірки Підбузького р-ну Львівської обл. К. 1960; Кісілевський К. Мовні особливості наддністрянського гнізда, ЗНТШ, т. 169, Нью-Йорк 1962; Горбач О. Півн.-наддністрянська говірка й діялектичний словник с. Романів Львівської обл. НЗ УТГІ т. 7 (10). Мюнхен 1965.

О. Горбач

Наддністрянщина, умовний термін, якого вживали інколи до 1917 р. для визначення Галичини, у противагу до Наддніпрянщини.

Надемський Микола (1892–1937), кіно- і драматичний актор школи О. Довженка, родом з Києва. У 1923—25 рр. в Театрі ім. І. Франка в Харкові (Дід з ціпком у «97» М. Куліша), з 1926 в Одеській кіностудії. Визначився у фільмах О. Довженка — «Звенигора» (1928), «Земля» (1930), «Іван» (1932) – у всіх у ролі діда. Загинув у час «єжовщини».

Надененко Федір (1902—63), композитор і піяніст; закінчив Київ. Консерваторію, концертмайстер і хормайстер Київ. (1925–35) і Ленінградської (1936–37) опер. Фортепіянові й хорові твори та сольові пісні на тексти Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, О. Пушкіна, А. Міцкевіча та обробки укр. нар пісень; співред. ювілейного вид. творів М. Лисенка в 20 тт. (1950–59).

Надраґа Олександер (1888–1962), адвокат у Львові, проф. рим. і цивільного права Укр. (Таємного) Ун-ту (1921–24), Гр.-Кат. Богословської Академії і Ун-ту ім. І. Франка (1940—41) у Львові; 1945 вивезений большевиками, помер після звільнення у Самборі.

Надсянська низовина, надсянська котловина (в поль. літературі також Сандомірська котловина), являє собою трикутник між берегом Малополь. височини на півн. зах., Розточчям і Опіллям на сх. і берегом Карпат на півд.; на півд. сх. переходить в *Наддністрянську котловину*. Н. н. лише в своїй сх. частині входить до складу укр. етногр. території — *Посяння* і півд. *Холмщини* (Білгорайщина); нині лише її невелика півд.-сх. частина належить до УССР, решта до Польщі.

Н. н. — тектонічна западина (частина великого Карп. передового прогону; див. *Передкарпаття*), виповнена міоценовими шарами, які доходять до 300 м грубини, покритими льодовиковими і алювіяльними відкладами. На рельєф Н. н. найбільше вплинув льодовик, який охопив її майже повністю (див. карту). Талі води льодовика відпливали на півд. сх. до

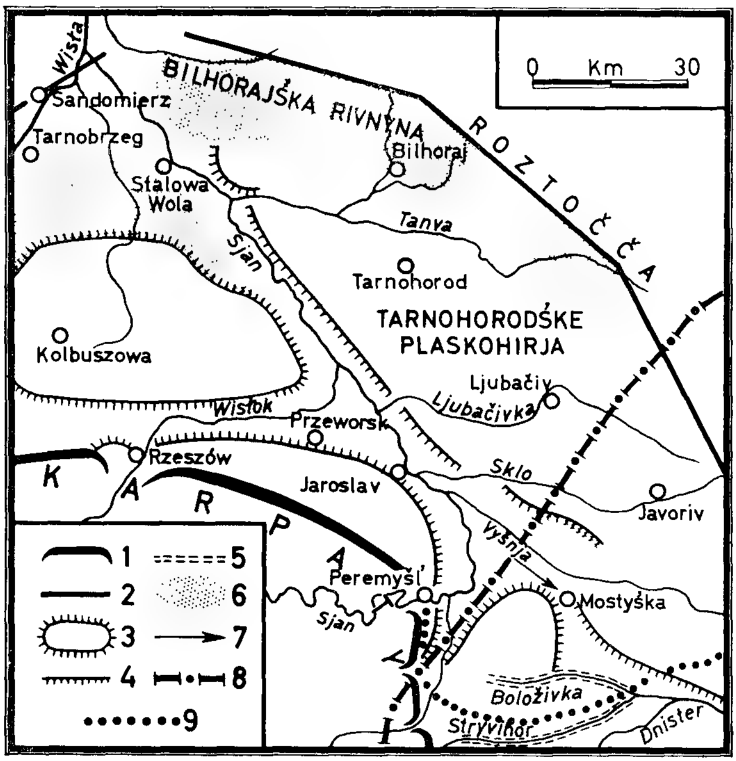

Надсянська низовина

1 — Берег Карпат. 2 — Дисльокаційні лінії. 3 — Міждолинні плаского́р'я. 4 — Краї долин. 5 — Прадолини. 6 — Еолові піски. 7 — Напрям кол. стоку р. Сяну. 8 — Кордон УССР. 9 — Межа найдальшого зледеніння.

Дністра, притокою якого був у той час Сян. Широкі забагнені долини Боложівки, Стривігору, Вишні й Верешиці є слідами діяльности водно-льодовикових потоків.

Н. н. складається з широких вищих пласкорівень (найбільша Тарногородська) і широких, піщаних, часто заболочених річних долин – Танви, Золотої, Любачівки, Скла і Вишні. Різниця висот між вододілами і днами долин доходить до 50 (винятково й 80) м. На пласкорівнях виступає подекуди лес, на піскуватих місцях — надми.

З колись великих лісів, що становили на зах. (Сандомірська пуща) і півн. сх. (Білгорайська пуща) граничні смуги від Польщі, залишилося нині мало. На пісках це сосна, також смерека, береза, ялина й ін.; на глинястих ґрунтах смерека з домішкою граба, явора, клена, в'яза й ін. Ліси становлять тепер $^1/_3$, сіножаті і пасовища $^1/_5$, рілля бл. 45% всієї площі. Густота населення пересічно 80 меш. на 1 км^2; вона найвища в р-ні лесових островів. Бл. $^1/_4$ населення живе в м. *В. К.*

Надсянські говірки (або долівські) тяглися вузькою смугою уздовж Сяну від гор. Сяну на півдні до зустрічі з діялектами поль. мови на півночі й заході. Масив Н. г., за винятком малої частини на півн. сх. (див. карта на 525 стор.), опинився після 1945 р. в межах Польщі і був там розпорошений в наслідок примусових виселень до УССР, а в 1947 р. в зах. й півн. Польщу. Як і частина лемківських говірок, Н. г. становили ймовірно передіст. переходовий діялект до поль. мови, зах. частина якого (між р. Вислоком і Сяном) впродовж 14—19 вв. спольщилася.

У фонетиці Н. г. характеризують: 1) збереження різниці поміж давніми *і* — *ы* (не в групах *к'і, г'і, х'і* та *чы, жы, шы, ры:* жыті 'жити'); групи *кы, гы, хы* збережені на півдні й півночі, а в центрі переходять у *к'е, г'е, х'е* під наголосом, *к'і, г'і, х'і*, якщо не наголошені; 2) давні групи *пѣ, бѣ, вѣ, мѣ* розвинулися в *пйі, бйі, вйі, мн'і* (бйілий, мн'іра); 3) наголошене *е* вимовляється напружено, ненаголошені *е, о* підвищуються до *і, у* (вêрх, мулудіц'і 'молодиця'); в сусідстві *р* та після *ч, ж, ш, й* вимова *е* обнижена до *а* (сарадіна 'середина', шастый 'шостий'); 4) *ръ* у слабкій позиції дає *ри* (дривá); 5) в окремих говірках збережене ще *'у* з *ē* (т'ýтка 'тітка') та *о, оу, ы, и* з *ō* (мист 'міст'); 6) *'а* збережене лише на півночі й півдні, а в сер. смузі перейшло в *'е* (не під наголосом *'і*: мулудіц'і); група *ав* лябіялізована в оў (стоў 'став'); 7) *л* перед *е*, і півм'яке (бы́ lі 'були'); після голосного в кінці складу переходить в *ў* (віў 'віл'); вставне *л'* після губних відсутнє в дієслівних формах (ло́мйу 'ломлю', але зімл'ê 'земля'); група *р'у*, а спорадично *р'е* (з *р'а*), отверділи (жýрус'і 'журюся', пурéдок 'порядок'); 9) отвердіння *-т', -с', -ц'* у кінці слів та наростках *-с'к-, -ц'к-* й *-ицю* (хóдіт 'ходить', вêс, на півночі фс'он 'весь', хлóпіц 'хлопець', рубíтніцу 'робітницю'); 10) відсутнє подовження приголосного в іменниках типу віс'іл'ê; 11) приставні *в-/ў-, й-* та зрідка *г-* перед початковими голосними (вóку 'око', гóс'ін 'осінь', йінчый 'інший'); 12) *вн, бн* > *мн* (мнук 'внук', дрімны́й 'дрібний'), *ст'* > *с'ц'* (с'ц'інá 'стіна'), *н'к* > *йк* (малêйк'ій 'маленький'); задньопіднебінне ŋ в групах ŋк, ŋґ (ры́ŋка 'сковорідка'); проґресивна асиміляція груп *жк, жц'* в *жґ, ждз'* (кні́жґа, кні́ждз'і 'книжка, -жці'); паляталізація груп приголосних перед *і* (з'л'іс 'зліз', д'ві 'дві'); 13) міжслівна фонетика типу д'іт 'дід', малізму 'ми мали' з змінами прийменника-приростка *в* в *ф/х* перед глухими та в *г* перед дзвінкими (гдóма 'вдома', хпаў 'впав'); 14) в деклінації: закінчення типу кóс'ц'ом 'кістю', том мом рукóм — тоў мóў рукóў, ф сілý 'в селі', пал'ц'íма 'пальцями', пу пул'óх 'по полях', окремі форми двоїни (д'ві руц'і, сіл'і), клична форма однини замінена називним, крім власних імен, де закінчення нульове (мам 'мамо!'), у прикметників нестягнені форми (ла́днуйі пóлі 'гарне поле'), поширений м'який тип (рíд'н'ій 'рідний'), у займенників енклітичні форми (мі 'мене, мені', т'і 'тебе', ті 'тобі', с'і 'себе', сі 'собі') та в жіночому роді

Сян нижче Ярослава

йі 'її, їй', йу н'у 'її' (знахідний); у коньюґації: мучи́ 'могти', пічи́ 'пекти'; теперішній час ґа́дам, -аш, -ат 'говорю, -риш, -рить'; минулий час піса́ўйім, -іс, -а́лам, -а́лас, -а́лізму, -а́лісті; майбутній час бу́ду піса́ў, -а́ла; умовний спосіб худі́ў бым, -быс, худілі бызму, -бысті; наказовий спосіб хот', хо́д'му, хо́т'ті; 15) прислівники на -'*і* (лад'н'і 'гарно'); 16) наростки -*іску*, (жы́тніску 'житнице'), -*'ê*, -*'êті* на ознаку незаміжніх дівчат (Кувал'ê 'Ковалівна'), приростки *на-* (в суперлятивних формах: налад'н'іишшый 'найгарніший'), *при-* 'про-' (прирóк 'пророк'), прийменники й сполучники *біз* 'без, крізь', *бêсту* 'проте', *жи* 'що', *жиби* 'щоб'; 17) наголосові й лексичні особливості (в тому численні польонізми, зокрема кальки й фонетичні субституції уздовж мовної межі).

Література: Верхратський І. Про говор долівський. ЗНТШ, т. 35—36. Л. 1900; Пшеп'юрська М. Надсянський говір. В. 1938; Пшеп'юрська-Овчаренко М. На пограниччях надсянського говору. ЗНТШ. CLXII. Нью-Йорк 1954.

О. Горбач

Надтисянська низовина, див. *Потиська низовина*.

Надхин Григорій (1819—81), історик і етнограф, родом з Катеринослава; співр. «Основи» (1862); праці про останні роки Запор. Січі.

Назарак Юліян (1893—1916), маляр і поет УСС; автор комічної стрілецької опери («Штурм на полукіпки») і стрілецьких пісень («Хлопці, алярм!»).

Назаревський Олександер (*1887), літературознавець родом з Новомиргорода на Кіровоградщині; з 1914 р. пр.-доц., пізніше проф. Київ. Ун-ту, 1929—50 рр. співр. АН УРСР. Праці з історії укр. і рос. літератури, фолкльористики, книгознавства, текстології, бібліографії. Серед ін.: «До студій над давньою укр. повістю» (1928), «Іст. курс укр. літератури» (1930), «Із спостережень над листами Т. Г. Шевченка» (1947), «Библиография древнерусской повести» (1955).

Назаренко Іван (*1908), сов. діяч в УССР і сов. філософ, родом з Полтавщини; з 1941 р. на різних керівних посадах; у 1949—56 рр. секретар ЦК КП України, з 1956 р. — дир. Ін-ту історії партії ЦК КП України; з 1950 р. — чл. Політбюра, з 1953 р. — чл. Президії ЦК КП України. Праці: «Світогляд Т. Г. Шевченка» (1959), «Суспільно-політ., філос. та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка» (1961) й ін.

Назаріїв Олекса (1880—1918), гром.-політ. діяч, родом з Полтавщини, активний в таємних гімназійних (Прилуки) і студентських (Укр. Студентська Громада в Петербурзі) орг-ціях, чл. РУП та УСДРП. 1908 р. переїхав до Львова, де був бібліотекарем НТШ і співпрацював в укр. пресі. 1914–18 співр. Союзу Визволення України. 1918 р. повернувся на Сх. Землі, де незабаром помер.

Назарко Іриней (*1905), василіянин родом з Тернополя, церк. діяч і історик Церкви, д. чл. НТШ. У 1932–44 рр. гол. *Марійського Т-ва Молоді* у Львові та ред. його вид., у 1946–53 рр. в Канаді (1946—48 ред. ж. *«Світло»*, з 1950 р. проф. історії укр. Церкви Кат. Ун-ту в Монтреалі), з 1953 р. в Римі (до 1963 р. ген. консультор ЧСВВ, з 1955 р. ректор Укр. Папської Семінарії). Гол. праці: «Св. Володимир В. ...» (1954), «Київ. й гал. митрополити» (1962) і низка іст. і біографічних нарисів («Клим Смолятич і його послання», «Київ. манастирі домонгольської доби», «Папа Інокентій XI і козаки» та ін.) та проповідей.

о. І. Назарко

Назарук Осип (1883—1940), гром. і політ. діяч, визначний журналіст і публіцист, за фахом адвокат, родом з Бучача. За орг-цію сер.-шкільних драгоманівських гуртків (1899—1904) був виключений з усіх гімназій у Галичині, згодом один з організаторів студентського життя; чл. управи Укр. Радикальної Партії (1905—19) і співред. *«Гром. Голосу»*. В 1915–18 рр. при УСС, де керував Пресовою Квартирою УСС (1915), одночасно був співр. *«Вісника Союзу Визвволення України»*, а в 1918 р. очолював Комісаріят УСС на Поділлі. З жовтня 1918 р. чл. Укр. Нац. Ради ЗУНР і її делеґат для переговорів з гетьманом П. Скоропадським у справі допомоги у війні проти Польщі. Як чл. Стрілецької Ради СС брав активну участь у повстанні проти гетьмана в Білій Церкві. За Директорії в уряді Чехівського мін., в уряді Остапенка керівник управління преси і пропаґанди. З пол. 1919 р. Н. був близьким політ. співр. диктатора Петрушевича і ред. органу УГА *«Стрілець»*. У 1920–22 рр. при уряді ЗУНР у Відні, співр. його офіціозу *«Укр. Прапор»* і *«Волі»*. З кін. 1922 р. і в 1923 р. з доручення цього уряду організував позичку Нац. Оборони в Канаді. Відійшовши в той час від соціялізму, став віруючим католиком, при-

О. Назарук

хильником і пропаґандистом гетьманської ідеї, а після переїзду до ЗДА ред. тижневика «*Січ*» у Чікаґо, організатором гетьманських «Січей» і співред. «Америки» у Філядельфії. Повернувшись 1926 р. до Львова, став близько *Укр. Христ.* (згодом Кат.) *Орг-ції* і ред. її органу «*Нова Зоря»;* 1937-39 чл. *Укр. Координаційного Комітету* у Львові (як репрезентант єп. Г. Хомишина). Помер на еміґрації в в Кракові.

Н. автор численних ст., споминів («Слідами УСС», 1916; «Над Золотою Липою», 1916; «Рік на Великій Україні», 1920), іст. оп. і повістей («Проти орд Джінґісхана», 1921; «Кн. Ярослав Осмомисл», 1920; «Роксоляна», 1930), брошур («Що це є суспільні кляси, боротьба кляс, буржуазія, пролетаріят», 1913; «Студентство і політика», 1921; «Корупція в держ. життю», 1921; «Робітництво і релігія», 1926), репортажів з подорожів по Україні, Канаді, ЗДА, Скандінавії, Німеччині та ін.

Б. К., С. Р.

Називне речення, закінчене висловлення, що складається з (або концентрується навколо) називного відмінка іменника і не припускає дієслова в особовій формі. Н. р. вказує на існування предмета, що його назва стоїть у називному відмінку. В давньо-укр. мові вони з'являються подеколи як назви творів. Як спеціяльний літ. засіб вони ширяться з розвитком імпресіонізму (зокрема твори М. Коцюбинського), але ще перед тим їх впровадив у літературу Т. Шевченко. Історію Н. р. в укр. мові досліджував Ю. Шерех (Шевельов): «До ґенези називного речення» (1947).

Називництво (ономастика) досліджує назви: 1) місцеві (топонімія), 2) осіб (антропонімія), 3) тварин (зоонімія). Про укр. назви й стан їх дослідів до 1947 р. див. ЕУ 1, стор. 366—68. Пізніше, до 1957 р. студії з Н. з'являлися гол. поза межами України. Укр. гідронімічний матеріял широко розвинений у «Studia nad nazwami wód słowiańskich» Я. Розвадовського (Кр., 1948) і «Pierwotny zasiąg języka prasłowiańskiego» К. Мошинського (Вроцлав, 1957). Монографію про топоніміку Лемківщини видав З. Штібер (1948—49), Гуцульщини — С. Грабец (1950). Назвам дніпровських порогів присвятив монографію К. О. Фальк (Люнд, 1951; критика Ю. Шевельова в «Word» 11, 1955 і «Україна» 10, 1953). З 1951 р. Я. Рудницький почав видавати у Вінніпеґу серію брошур «Onomastica» (до 1965 р. 29 випусків). Огляд укр. прізвищ вмістив у 1952 р. І. Борщак у «Revue Internationale d'Onomastique». Я. Гурський і А. де Вінсенз працювали над укр. прізвищами (частково опубліковані в «The Annals» УВАН у ЗДА в 1960). Укр. назви включено до двох словників, започаткованих М. Фасмером, що почали виходити 1960 р. («Wörterbuch der russischen Gewässernamen») і 1962 р. «Russisches geographisches Namenbuch»), хоч вартість цих матеріялів для укр. Н. сильно знецінена тим, що назви даються в їх офіц. рос. (рідше поль.) формі. У пізнішій монографії С. Вархола «Nazwy miast Lubelszczyzny» (1963) розглядаються також назви укр. походження.

На Україні відродження Н. почалося з 1957 р., коли цим проблемам присвячено зошит «Мовознавства» (14). Тоді ж видано «Каталог річок України» (Г. Швець, Н. Дрозд, С. Левченко), попереджений «Укр.-рос. і рос.-укр. словником власних імен людей» (Н. Дзятківська, С. Левченко, Л. Скрипник, друге вид. 1961). Проте настанова цих словників нормалізаційна (великою мірою русифікаційна) і наук. значення вони не мають. Подібного характеру називничий матеріял подається в списках назв за адміністративно-територіяльним поділом Укр. РСР (напр., 1962), як до певної міри в «Укр.-рос. словнику геогр. назв УРСР» В. Нежнипапи (К., 1964). Наук. праці з Н. друкуються перев. в спеціяльних неперіодичних зб. Ін-ту Мовознавства АН («Питання топоніміки та ономастики», 1964; «Територіяльні діялекти і власні назви», 1965; «Питання ономастики», 1965), але також в ін. вид. АН і ун-тів. З монографічних вид. можна назвати «Назви річок Полтавщини» О. Стрижака (1963). Систематично працюють у царині топоніміки К. Цілуйко, О. Стрижак, В. Петров; у царині антропоніміки Ю. Редько, Л. Гумецька та ін.

Ю. Шевельов

«Назустріч», літ.-мист. двотижневик, виходив у Львові в 1934—39 рр.; ред. О. Боднарович, В. Сімович і М. Рудницький, згодом С. Гординський; журн. всебічно інформував про укр. і світове культ. життя з позицій насамперед естетичних.

Наказний гетьман, на Україні 17—18 вв. урядова особа, що тимчасово заступала гетьмана. Н. г. призначав гетьман або обирала Рада старшини із старших ген. старшин або полковників. Н. г. виконував обов'язки гетьмана в таких випадках, що створювали відмінні форми Н. г.: 1) під час походу, коли в ньому не брав участи сам гетьман (це найдавніша й найчастіша форма Н. г., особливо характеристична для 17 в.); 2) під час тривалої відсутности гетьмана в своїй резиденції (у зв'язку з війною або виїздом за межі країни, зокрема до Москви) або неспроможности його виконувати свої обов'язки, в наслідок хвороби (напр., Н. г. Василь Многогрішний у 1671 р.); 3) коли гетьманський уряд був вакант-

ний через смерть гетьмана або його усунення (напр., Н. г. Василь Борковський у 1687 р.) чи резиґнації.

Особливе значення мала третя форма, бо Н. г. ставав на більш-менш довгий час урядуючим гетьманом. Такими Н. г. були: Яким Сомко (призначений Ю. Хмельницьким у 1660 р., був до 1663 р.); Дем'ян Многогрішний, Н. г. Петра Дорошенка на Сіверщині у 1668—69 рр.; і особливо Павло Полуботок (1722—24), якого, вмираючи, призначив І. Скоропадський і затвердив цар Петро І.

О. О.

Наказний отаман, тимчасова командна функція в Армії УНР з доручення Гол. отамана, в засягу командування операціями на фронті. Н. о. були: ген. О. *Осецький* і ген. О. *Греков.*

Наконечна Ганна (*1896), мовознавець, співр. Досл.-Фонетичного Ін-ту в Берліні, після 1945 р. лекторка укр. мови нім. ун-ту в Мюнхені; склала нім.-укр. словник (1939), з Я. Рудницьким видала записи діялектних текстів з Прикарпаття (1940); лінґвогеографічні дослідження укр. лексики.

Г. Наконечна

Наконечна - Сушко Ольга (*1916), співачка, піяністка і педагог, родом зі Львова; концертувала в Зах. Европі, Канаді й ЗДА; з 1957 р. керівник школи Укр. Муз. Ін-ту у Вашінґтоні.

Наконечний Андрій (*1905), маляр-неовізантиніст; студіював у Краківській Школі Мистецтв, чл. мист. гуртка «Зарево»; виставляв у Кракові й Львові.

В. Наконечний

Наконечний Василь (*1918), інж. корабельного будівництва, д-р техн. наук родом з Галичини; закінчив студії у Лювені (ініціятор і співзасновник Укр. Наук.-Осв. Т-ва у Бельгії) і ЗДА. Чл. багатьох чужинецьких наук. т-в. Працював на корабельнях Бельгії й Канади (асистент керівника корабельні та конструктор кораблів), з 1957 р. – в дослідній лябораторії кораблів у ЗДА (старший наук. дослідник). Бл. 20 досл. праць з корабельної ділянки.

Наконечний Микола (*1902), мовознавець, доц. різних високих шкіл у Харкові; праці з укр. правопису, діялектології, ортоепії й описової фонетики та фонології (м. ін. розділ в «Курсі сучасної укр. мови» АН, 1951), співавтор Рос.-укр. словника (1926) та ред. Рос.-укр. фразеологічного словника, друкованого в ж. «Прапор» з 1959 р.

Наконечний-Нольден Євген (* 1914), літ. псевд. Блакитний, архітект родом з Волині; закінчив Київ. Художній Ін-т. Проєкти – будинку Торг. Академії (елементи конструктивізму), студентського гуртожитку, тютюнових кіосків (1935, разом з Ф. Кричевським) у Києві і типових «раймаґів» в укр. стилі (1940); нагороди на всесоюзному (1938) і всеукр. (1939) конкурсах. На еміґрації в Німеччині і (з 1949) в ЗДА; мист. оформлення великих будинків. Ст. на мист. теми; разом з Ю. Дивничем монографія про Й. Гірняка («В масках епохи», 1948).

Налепінська-Бойчук Софія (1885—?), ґравер на дереві, дружина М. *Бойчука;* студіювала з Академії Мистецтв у Парижі; у 1923—35 рр. проф. Київ. Держ. Художнього Ін-ту; на поч. 1936 р. заарештована, дальша доля не відома. Обкладинки та ілюстрації до численних книжок, оформлення цілих видань (перша премія за макет офомлення «Дитячої Енциклопедії», 1935); плякати, окремі дереворити («Катерина», «Дівчата», «Прогулянка»). Схилялась до стилізації в дусі примітивізму та старої укр. ґравюри.

Наливайківці, військ. частини, що носили ім'я С. *Наливайка.* Восени 1917 р. були зформовані курінь ім. Наливайка на Білорусі та полк ім. Наливайка в Дарниці б. Києва. Рештки цього полку в лютому 1918 р. увійшли до складу Окремого Запор. загону. У 1919 р. в *Запор. корпусі* був полк ім. Наливайка, а в 1920 р. в 1 Запор. стрілецькій дивізії курінь ім. Наливайка. Полком і куренем командував полк. Микола Пирогів.

Наливайко Василь (1886—1938), лікар, 1918—20 рр. служив в Укр. Армії, на еміґрації в Польщі і з 1923 р. в Чехо-Словаччині; діяч Спілки Укр. Лікарів у Чехо-Словаччині; ст. з хірургії в мед. журн.; кн. «По Святій Землі» і «Жиди в Палестині» (1937).

Наливайко Дем'ян (†1627), правос. церк. діяч і письм., чл. Острозького культ.-осв. осередку, брат Северина Н. (див.); придворний свящ. кн. К. Острозького і викладач Острозької школи. У 1594–96 рр. брав участь у повстанні Северина Наливайка, 1596 р. учасник Берестейського правос. собору; 1602—05 рр. управитель друкарні в Дерманському манастирі, а згодом в Острозі (1607, 1612); автор віршів і перекладач проповідей Івана Золотоустого.

Наливайко Северин (1560?—97), коз. провідник кін. 16 в. родом з м. Гусятина на Поділлі. В молоді роки козакував на Запоріжжі, а згодом служив як сотн. у кн. К. *Острозького* і брав участь у розгромі коз. війська К. Косинського під П'яткою (1593). 1594 р. став отаманом незалежної коз. дружини. Після кількох вдалих походів на Молдавію у спілці з запор. козаками (1594, 1595) Н., разом з Григорієм *Лободою* і Матвієм *Шаулою*, очолив повстання проти поляків, яке поширилося на Поділлі, Волині, частково Київщині й Білорусі; козаки за допомогою міщанства і селян заволоділи Брацлавом, Гусятином, Баром, Каневом, Черкасами, Слуцьком, Могилевом на Дніпрі та ін. м. У кін. 1595 р. поль. уряд доручив гетьманові С. Жолкевському приборкати повстання. Перед спільною загрозою Н. в квітні 1596 р. об'єднав своє військо з запорожцями на чолі з Шаулою. Коз. військо відбило наступ поляків під Білою Церквою, але потім змушене було відступити на Лівобережжя. На весні 1596 р. на р. Солониці, під м. Лубнями, козаки були оточені переважаючим поль. військом; після 2-тижневої оборони під час заколоту вбито Лободу, а 7(17). 7. 1596 козаки видали Н. і Шаулу полякам. Не зважаючи на обіцяну амнестію для козаків, Жолкевський вирізав більшість козаків, а Н. після тортур був страчений у Варшаві 11 (21). 4 .1597. *Л. В.*

Ю. Налисник

Налисник Юліян (1890–1960), гром. діяч на Лемківщині, адвокат у Дуклі; співр. посольства УНР в Софії (1918–21); з 1944 р. на еміґрації, з 1949 р. в ЗДА; співорганізатор і з 1957 р. гол. *Орг-ції Оборони Лемківщини.*

Нальотова Катерина (1787–1869), драматична акторка і співачка, з 1813 р. в театрі під керівництвом І. Котляревського в Полтаві і там же виконавець гол. ролей у його п'єсах. У 1821–22 рр. у трупі М. Щепкіна в Києві, пізніше у Харкові та ін.

Намісник, високий урядовець, що заступав і здійснював на певній території владу від імени кн. чи гол. держави («на місті»). В давній Русі-Україні Н. заступав кн. в пригородах; у В. Князівстві Лит. Н. представляв В. кн., користуючися широкими прероґативами держ. влади, а згодом лише управляв княжими добрами (15 в.). У Рос. державі Н. — представник царя в окремих м. чи пов.; з 1775 р., коли переорганізовано губ., уряд Н. тотожний з позицією *ген.-губернатора* або *губернатора*. В Австрії Н. — найвищий цісарський урядовець, який керував держ. адміністрацією та доглядав над крайовим самоуправлінням; Н. в Галичині звич. були поляки, а під час світової війни — австр. генерали.

Намісництво, адміністративно-територіяльна одиниця на укр. землях у Рос. Імперії у 1780—90-их рр. На території України було утворено такі Н.: на Слобожанщині — Харківське (1780; але частина Слобідської України була передана до рос. – Воронізького й Курського Н.); на території кол. Гетьманщини — Київське, Новгородсіверське й Чернігівське (1782); на Півд. Україні — Катеринославське (1784), а згодом Вознесенське (1795); на Правобережжі, після другого розбору Польщі, 1793 р. — Із'яславське (з 1795 — Волинське), Брацлавське й Подільське. На чолі Н. стояв намісник з правами *генерал-губернатора*. Н. скасовано 1797 р. і введено поділ на *губернії.*

Наморадзе Георгій (1882—1965), грузинський письм.-перекладач, діяч у ділянці укр.-грузинських культ. зв'язків, у 1920-і першій пол. 1930-их рр. завідувач сектору періодики Держ. В-ва України. Переклади творів М. Джавахішвілі, К. Лордкіпанідзе, Д. Суліашвілі та ін. на укр. і П. Панча, О. Гончара, В. Земляка, Д. Косарика на грузинську мову. Ст. в грузинській пресі про Т. Шевченка, М. Коцюбинського, Л. Українку, М. Лисенка. В сер. 1930-их рр. репресований, пізніше реабілітований.

Нанке Альойз († 1835?), чес. музика і композитор родом з Брна, з 1829 учитель і диригент Катедрального хору в Перемишлі. Твори Н. поміщені в зб. І. *Кипріяна.*

Нансен Фрітьоф (Nansen Fridtjof, 1861—1930); визначний норв. полярний дослідник, учений та дипломат; діяльний у Лізі Націй і в багатьох міжнар. гуманітарних міроприємствах. 1921 – високий комісар для допомоги голодуючим у Сов. Росії. З 1922 заснував і очолював бюро Ліґи Націй для втікачів (Office Nansen) у Женеві, яке опікувалося політ. еміґрантами з кол. Росії та видавало їм спеціяльні т. зв. нансенівські пашпорти, якими користувалося також багато укр. еміґрантів з Наддніпрянщини (по другій світовій війні нансенівські пашпорти замінено пашпортами, видаваними на підставі міжнар. Конвенції 28. 7. 1951). Бюро не визнавало окремого укр. громадянства, хоч у цьому напрямі діяли органи екзильного уряду УНР.

На форумі Ліґи Націй Н. позитивно ставився до питань нац. меншостей. За

свою діяльність нагороджений премією миру Нобеля.

«Напередодні», літ.-мист. двотижневик націоналістичного напрямку, виходив у Львові 1937—38 за ред. Б. Кравцева.

Наперсник, Наперстянка (Digitalis L.), рід рослин родини ранникуватих; отруйні. На Україні відомі: Н. жовтий великоквітковий (D. grandiflora Mill.) з ясножовтими квітками, росте в Карпатах, на Прикарпатті й Поліссі, в Лісостепу (перев. правобережному); і культивований Н. червоний (D. purpurea L.) — лікарська рослина (див. стор. 1312).

Наперський Костка, див. *Костка Наперський.*

«Наполеоніда» назва держави — протекторату на території України, що мала бути утворена за політ. плянами Наполеона (Н.) I (1769—1821), імператора Франції (1804—15), на сх. Европи. Продовжуючи традиційну франц. політику 18 в. щодо України (підтримка П. і Г. Орликів, зв'язки з К. Розумовським, оборона прав «коз. нації» в Конвенті 1795 р. тощо), Н. ще в часи свого консуляту звернув увагу на укр. проблему. Спочатку франц. уряд цікавився перев. екон. перспективами України у зв'язку з розвитком чорноморського торгу (низка інспірованих урядом публікацій, зокрема Anthoine baron de St.-Joseph, «Essai historique sur le commerce et la navigation de la mer Noire» 1805, J.-B. Dubois, C. Malte-Brun, ст. в англомовному органі мін-ва закордонних справ „The Argus" з 16. 1. 1807 р. тощо). Згодом укр. питання було поставлене в аспекті поль. політики Н., особливо після утворення *Варшавського Князівства* (1807), що виявило свої претенсії на укр. землі Речі Посполитої 1772 р. Н. не дав відразу згоди на вимоги поляків, але й не заперечував, що зах.-укр. землі й Правобережна Україна можуть повернутися до Польщі.

Як самостійне політ. питання, укр. проблема виникла перед Н. у процесі готування до остаточного змагання з Росією. Дістаючи від своїх дипломатів на сх. Европи й аґентів на Україні щораз частіші відомості про антирос. настрої серед різних верств укр. людности й зростання симпатій до Франції і особисто до Н., а навіть про заколоти в деяких місцевостях України, франц. уряд висунув ідею розбору Рос. Імперії (з 1808 р. і особливо у 1811–1812 pp.). На доручення Н. мін-во закордонних справ опрацьовувало низку проєктів щодо України (праці графа d'Hauterive і графа J. de Montgaillard, 1812), які передбачали розчленування Рос. Імперії, відокремлення укр. земель від Росії і поділ їх на три частини. Правобережна Україна (можливо, без Волині, яку 1812 р. Н. обіцяв Австрії за допомогу у війні проти Росії) мала повернутися до Польщі. На Лівобережжі й Півд. Україні мали бути створені дві держави під протекторатом Франції: одна з них у межах Чернігівщини (на півн. до Орла) і Полтавщини, друга — «Наполеоніда» на півд. України, в межах Катеринославщини, Донеччини, Таврії, Криму, Херсонщини (до Дніпрового гирла), якщо останні три обл. не будуть повернуті під панування Туреччини. З цими широкими плянами пов'язане було також доручення Н. Шарлеві Лесюрові (Lesur) скласти „Histoire des Cosaques", яка вийшла 1813 р. пробним накладом 1 000 прим.

Під час війни з Росією 1812 р. гол. удар Н. був скерований у бік Москви. З укр. земель під окупацію франц.-австр. війська опинилася тільки Зах. Волинь. Спроба Н., відступаючи з Москви, пробитися на Україну зазнала невдачі. Лівобережно-укр. шляхетство, стурбоване також поль. плянами Н., пішло на компроміс з рос. урядом, що відограло певну ролю в поразці французів 1812 р. Н., пляноючи новий похід проти Росії, далі цікавився Україною. Але дальший хід невдалої для нього війни поклав край його укр. плянам.

Література: Борщак І. Napoléon et l'Ukraine. Revue des Études Napoléoniennes. VII—VIII. Париж 1922; Оглоблин О. Нариси з іст. капіталізму на Україні. Вип. I. Х.—К. 1931; Борщак І. Наполеон і Україна. Л. 1937; Борщак І. Жан Монґаяр. Україна. ч. 8, Париж 1952. *В. Косик і Р. М.*

Наранович Павло (1801–74), лікар родом з Чернігівщини, з 1839 р. — проф. Петербурзької Медико-Хірургічної Академії (1867–69 її ректор), ред. «Военно-Медицинского Журнала» (1839–46), гол. Т-ва рос. лікарів (з 1866). Праці присвячені питанням анатомії, хірургії та військ.-санітарній справі.

Наранович Петро (1805–58), лікар родом з Чернігівщини, брат Павла; з 1837 р. проф. анатомії, а з 1843 р. — хірургії у Харківському Ун-ті; почесний чл. Петербурзької Медико-Хірургічної Академії. Праці Н. присвячені вивченню органів руху людини, питанням практичної хірургії, урології та ін. У 1847 р. Н. вперше у Харкові застосував етерну прямокишкову наркозу; запропонував ряд нових хірургічних інструментів.

Нарбут Данило (*1916), маляр-декоратор, син Юрія Н.; працював у різних театрах України; з 1944 р. в Чернівецькому Держ. Драматичному Театрі. З 1961 р. в Муз.-Драматичному Театрі в Івано-Франківському; м. ін. оформлював «Вогні Іванової ночі» (1944), «У неділю рано зілля копала» (1955).

Нарбут Юрій (26. 2. 1886 — 23. 5. 1920), визначний мистець-графік з старого коз. роду на Чернігівщині, нар. на хуторі Нарбутівці б. Глухова. Графікою Н. за-

хоплювався ще в глухівській гімназії, студіюючи письмо і прикраси старих укр. рукописів і ґотичні шрифти. Тоді постали його ілюстрації до «Пісні про Ролянда» (1903) і до казок («Війна грибів» та ін.). 1906 р. Н. переїхав до Петербурґу, де рос. графік І. Білібін увів його в коло мистців «Мира искусства»; з 1907 р. студіював у майстерні Е. Званцевої (у М. Добужинського і Л. Бакста), у 1909 р. в школі Ашбе (у Голоші) в Мюнхені, захоплюючись старою нім. графікою і Дюрером. Повернувшись 1910 р. до Петербурґу, Н. працював над оформленням книг: ілюстрації до казок Андерсена (1910–13) і байок Крилова (1911–12), частково на укр. матеріялі. 1912 р. Н. оформлював «малороссийский» відділ виставки «Ломоносов та Єлисаветинський час» у Петербурзі; 1914 р. йому доручено оформлення пам'яткового вид. рос. павільйону на Міжнар. виставці друкарства в Ляйпціґу. Знайомство з В. *Лукомським* і В. *Модзалевським* та ознайомлення з ґравюрами Г. *Левицького* і А. *Козачковського* поглибили увагу Н. до старого укр. мистецтва і геральдики; як чл. редакції ж. «Гербовѣдъ», Н. виконав безліч гербів, ілюстрував або оформлював «Малороссийский Гербовник» (1914, обкладинка, фронтиспіс і 60 гербів), «Гербы гетманов Малороссии» (1915), «Георгиевский Статут», «Старинная архитектура Галиции» Ю. Лукомського (1915), «Старинные усадьбы Харьковской губернии» (1917). До петербурзького періоду належить також «Укр. абетка», з якої збереглося 14 аркушів і обкладинка. Перебуваючи в Петербурзі, Н. ніколи не поривав з Україною й кожного літа їздив до Глухова, де розшукував і вивчав пам'ятки укр. старовини, а свій герб підписав: «Мазепинец, полку Черниговского, Глуховской сотни, старшинский сын и гербов и эмблем живописец» (1912).

Ю. Нарбут

У березні 1917 р. Н. переїхав до Києва, а в жовтні був запрошений на проф. графіки новоствореної Укр. Академії Мистецтва (з грудня 1918 р. її ректор). Н. у Києві був душею літ.-мист. гуртка, в якому брали участь визначні укр. культ. діячі того часу. Цей короткий київ. період — найактивніший у творчості Н. Побіч пед. і орг. роботи, він виконав цикл держ. паперів: банкноти, поштові марки, печатки, грамоти; крім того — екслібриси, вид. марки, обкладинки і заставки до книг («Антологія» М. Зерова), журн. («Наше Минуле», «Мистецтво»), ілюстрації (до «Енеїди» І. Котляревського), гральні карти, архітектурні композиції, портретні силюети тощо. Всі ці роботи витримані в укр. нац. стилі.

Мист. творчість Н., спочатку клясично-ампірна, поступово збагачується мист. традиціями коз. барокко та візант. впливами, як безпосередніми, так і через нар. мистецтво. Разом з М. Бойчуком і В. Кричевським він став основоположником нового укр. мистецтва і мав великий вплив на укр. графіку наступних десятиліть. До його безпосередніх учнів і послідовників належать Р. *Лісовський*, Л. *Лозовський*, М. *Кірнарський*, А. *Середа*, П. *Ковжун*. Довгий час творчість Н. була під забороною на сов. Україні і щойно з кін. 1950-их рр. частково «реабілітована».

Література: Голубець М. Ю. Нарбут. ЛНВ, І. Л. 1922; Ернст Ф., Стешенко Я. Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів. К. 1926; Sereda A. George Narbut als Buchkünstler. Gutenberg-Jahrbuch. Майнц 1927; Крушельницький І. Георгій Нарбут, мист.-іст. нарис. Л. 1930; Січинський В. Юрій Нарбут 1886—1920. Кр.—Л. 1943; Білецький П. Георгій Іванович Нарбут. Нарис про життя і творчість. К. 1959.

С. Гординський

Нарва, р., права притока Бугу, довж. — 438 км (400 км в Польщі, 38 — в БССР), сточище — 28 860 км². Бере початок у *Біловезькій Пущі;* в гор. течії становить етнічну укр.-білор. межу.

«Нарід», тижневик у Варшаві в 1926–28 рр., ред. В. *Островський*. «Н.» стояв на позиціях УНДО і був поширений гол. на півн.-зах. землях.

Наріжний (Нарєжний) Василь (1780—1825), рос. письм. укр. роду (з Полтавщини), представник укр. школи в рос. літературі поч. 19 в. Найвизначніший твір з рос. життя «Российский Жиль Блаз» (1814). Поза тим Н. писав перев. на укр. теми: «Аристион», «Запорожец», «Бурсак» (1824, укр. переклад В. Дорошенка 1928), «Два Ивана» (1925, укр. переклад Г. Білі 1931), «Гаркуша» (1825, укр. переклад П. Німченко 1931). Твори Н., позначені інтересом до соц. проблем і багаті матеріялом з укр. побуту, мали вплив на творчість М. Гоголя.

Наріжний Олександер (1884–1965), гром. і кооп. діяч та журналіст, родом з Полтавщини; 1917 р. заступник гол. Всеукр. Ради Військ. Депутатів. З 1921 р. перебував у Чехо-Словаччині і на Закарпатті, де був одним з організаторів молочарської кооперації, 1931 р. ред. «*Свободи*» в Ужгороді; політ. гуморески й сатири під псевд. Максим Сливка. Помер у Цюріху (Швайцарія).

Наріжний Симон (*1898), брат Олександра, історик, проф. УВУ (1933—45), вче-

ний секретар Укр. Іст.-Філол. Т-ва (1929—38), і дир. Музею Визвольної Боротьби України (1945—48) у Празі; автор ряду праць про добу гетьмана І. Виговського (м. ін. «Johann Vyhovskyj im Dienste Moskowiens», 1928), історіографічних оглядів про «Літопис» Ґраб'янки, про діяльність істориків В. Біднова, М. Василенка, деяких іст. установ і т-в, зокрема «15 літ діяльности Укр. Іст.-Філол. Т-ва в Празі 1923—38» (1940), монографії «Укр. Еміґрація» (т. I, 1942), «Матеріяли до історії Музею Визвольної Боротьби України в Празі» (вип. I—III, 1957—59); з 1951 р. живе в Австралії.

«Народ», гром.-політ. двотижневик, орган Русько-Укр. Радикальної Партії, виходив у 1890–95 рр. у Львові й Коломиї. Ред. М. Павлик й І. Франко; між співр. Є. Левицький, С. Данилович, В. Будзиновський, М. Драгоманов. В «Н.» друкувалися «Чудацькі думки» М. Драгоманова і перші розділи „Ukraina irredenta" Ю. Бачинського.

«Народ», орган Укр. Радикальної Партії, виходив у Станиславові 1919, спочатку як тижневик, від квітня до пол. травня – щоденник. Гол. ред. М. Балицький.

«Народ», тижневик, орган Укр. (Руської) Соц.-Дем. Партії на Закарпатті, виходив 1920–21 в Ужгороді за ред. Є. Пузи і С. Клочурака. 1922 «Н.» замінила газ. *«Вперед»*.

Народжуваність, див. *Природний рух людности.*

Народичі (II-10), с. м. т. на Київ. Поліссі над р. Ужем, Овруцького р-ну Житомирської обл.; 6 100 меш. (1965).

«Народна Бібліотека», в-во популярних книжечок місячними випусками у Чернівцях 1905–11; ред. М. Грабчук і (з 1907) Л. Когут.

«Народна Воля», орган *Укр. Роб. Союзу* в ЗДА, виходить з 1911, спочатку в Оліфанті, з 1913 р. у Скрентоні, як тижневик (1911—14), згодом двічі або тричі на тиждень і з 1950 р. знову як тижневик. Гол. ред.: о. І. Ардан, М. Репен, Я. Чиж, М. Цеглинський, В. Лоцький, Д. Корбутяк і М. Стахів; між співр. були Н. Григоріїв, С. Шелухин, В. Винниченко, А. Марґолін. «Н. В.» намагається триматися на позиціях кол. Укр. Радикальної Партії в Зах. Україні

«Народна Воля», щоденник Всеукр. Сел. Спілки і Центр. Кооп. Комітету України, виходив у Києві з квітня 1917 р. до лютого 1919. «Н.В.», як виразник укр. самостійницьких змагань, відстоювала позиції Укр. Центр. Ради; завдяки добре поставленій інформації була дуже поширена на Україні (початковий наклад 200 000); гол. ред. М. *Ковалевський*, секретар ред. П. *Христюк;* між співр. М. Грушевський, М. Шраг, М. Туган-Барановський, М. Біляшівський, В. Самійленко, М. Зеров.

«Народна Воля», політ. партія, заснована 1923 р. у Львові з лівого крила *москвофілів;* марксистська, політ. совєтофільська; гол. діячі: К. *Вальницький* (лідер), К. *Пелехатий;* орган – тижневик *«Воля Народу»*. 1926 р. влилася в новопостале *Укр. Сел.-Роб. Соц. Об'єднання – «Сельроб»*, 1927 р. відкололася від нього і утворила самостійну партію Укр. Сел.-Роб. Соц. Об'єднання – «Сельроб-Лівицю».

«Народна Газета», проком. щоденник, вид. *Робітничо-Фармерського* Т-ва, виходив 1937–40 у Вінніпеґу. У 1919–37 рр. – п. н. *«Укр. Робітничі Вісті»*.

«Народна Гостинниця», кооператива з обмеженою порукою у Львові, заснована 1899 р., гол. заходами В. *Нагірного;* мала готель та каварню. Багато років була центром укр. товариського життя; 1939 р. націоналізована.

Народна Ґвардія, див. *Національна Ґвардія.*

Народна драма, драматичне дійство, творене на основі магічно-обрядових дій та культових відправ, а також деяких жанрів нар. поетичної і прозової творчости. Своїми початками Н. д. сягає в доіст. і ранньоіст. добу. Елементи Н. д. наявні у весняних обрядових піснях та іграх – *веснянках* і гагілках (напр., «Воротар», «Кострубі», «Просо» та ін.), які визначаються драматичним характером, поділом ролей і формою діялогу між двома хорами, а слова, музика, танкові рухи, міміка і драматична дія сплітаються в одну синкретизовану цілість. Монодрамами у своїй основі є *колядки* і *щедрівки*, виконання яких пов'язувалося з драматичними сценами і діялогами – «вертепом», «козою» (див. *Коза*), виводжуваними в новорічно-різдвяний період дружиною переодягнених колядників, що нагадують скоморохів – співців-весельчаків княжої доби. Своєрідною формою Н. д. є укр. *весілля*, яке складається з ряду об'єднаних в одну систему дій та обрядів (сватання, заручини, печення короваю, дівич-вечір, вінкоплетини і виття гільця, посад з розплетенням коси молодої, благословення батьків, вінчання, покриття молодої, комора тощо). Під проводом окремого режисера (старости або дружби) і розпорядників (свах, дружок, світилок), крім гол. дійових осіб (молодого і молодої) і членів їхніх родин, у ньому беруть участь також два весільні хори. Під сильним впливом весільної драми розвинулися драматизовані обрядові дії, зв'язані з *обжинками.*

Починаючи з 17 в. Н. д. знайшла свій вияв у т. зв. *інтермедіях,* веселих сценках побутового змісту, виконуваних між актами поважних рел. драм з використовуванням нар. пісень, анекдотів, приказок тощо. Відокремлені згодом в самостійні сценки, ці одноактні здебільша інтермедії виставлялися протягом 17–18 вв. по школах, ярмарках, відпустах. Значну ролю у розвитку Н. д. відограв *вертеп* у 17, 18 й першій пол. 19 вв.

Література: Перетц В. Очерки старинной малорусской поэзии. П. 1903; Возняк М. Початки укр. комедії. Л. 1919, 2 вид. Нью-Йорк 1955; Волошин І. Джерела нар. театру на Україні. К. 1960; Лужницький Г. Історія укр. театру. Нью-Йорк 1961; Казимиров О. Укр. аматорський театр. К. 1965.

В. Ревуцький

Народна етимологія, або адідеаційне переосмислення етимологічних елементів у неясних або незвичних (гол. в чужих походженням) виразах, прізвищах і місц. назвах, що наближує їх до відомих слів власної мови. Н. е. поширена по говірках і в мові малоосвічених людей; як жартівливий калямбуровий засіб наслідувана в *арґо* й *сленґу* та гумористичних жанрах (інтермедіях, жартівливих віршах, гуморесках), типова у нас гол. у поетів доби котляревщини («крутопоп»-протопоп).

Народна лічниця, т-во, засноване 1902 р. у Львові при матеріяльній допомозі митр. А. Шептицького для подачі без-

Лікарі Народної Лічниці у Львові в 1938 р. Сидять зліва: Я. Криштальська, М. Паньчишин, Туна-Надраґова, Т. Бурачинський, С. Парфанович, О. Подолинський, І. Сімович. Стоять зліва: В. Макарушка, Ю. Кордюк, Я. Малис, Н. Лук'янович, Л. Максимонько, М. Дзерович, В. Кашубинський, О. Філяс, М. Музика, Р. Осінчук, Я. Гинилевич

коштовної лікарської допомоги мешканцям Львова і всієї Галичини без різниці віровизнання й національности. Гол. т-ва «Н. л.» були серед ін. о. І. *Чапельський,* В. Вахнянин, В. *Децикевич;* дир. — Є. *Озаркевич* (до 1916), Б. Овчарський (до 1921), С. Дрималик (до 1923), І. *Куровець* (до 1931), Т. *Бурачинський.* До 1938 р. було лише амбуляторне лікування (1937 — 41 041 хворих, 17 лікарів). У 1938 при Н. л. відкрито, з пожертв укр. громадянства (зокрема в Америці) й допомоги митр. Шептицького, Укр. Шпиталь ім. митр. Шептицького (100 ліжок, ряд відділів); він був одночасно й верстатом наук. праці та спеціялізації для укр. лікарів (їх лише зрідка приймали на спеціялізацію до університетських клінік та держ. лікарень) та мед. персоналу. З 1944 т-во Н. л. перестало існувати, а шпиталь став однією з лікарень в сов. системі охорони здоров'я.

Народна медицина, комплекс емпіричних мед. знань та практичних профілактичних і терапевтичних заходів, виконуваних народом для запобігання та лікування хвороб. Формування цих знань почалося на території України, як і в ін. країнах світу, ще на початках людського життя. Базована на результатах спостережень і досвіду багатьох поколінь, самобутня Н. м. поступово входила в більшій чи меншій мірі в основу розвитку офіц., плеканої провідними колами народу чи держави, згодом наук. *медицини.*

На підставі палеопатологічних дослідів встановлено, що первісні люди на Україні хорували на артрозу, артрити, остеомієліти, рахіт, сифіліс, туберкульозу; часті були різні травми. Вже тоді нар. лікарі знали деякі методи хірургічного втручання, навіть такі складні, як ампутація (поховання тарденуазької культури в Мурзак-Коба в Криму), трепанація черепа (археологічні розкопи у Києві); у багатьох похованнях, як напр., у скитській Чортомлицькій могилі, знайдено різні примітивні хірургічні прилади. Спільні для укр. й ін. слов. народів назви доводять, що вже в праслов. добу були дуже поширені шкірні хвороби (пархи, сверб, короста, лишай, чиряки, вереди, бородавки та ін.), які лікували різними засобами. Про добре знання лікувальних рослин уже в глибоку давнину свідчать заг. для слов. народів назви кільканадцятьох основних у Н. м. рослин: горицвіт, деревій, сляз, бедринець, материнка, м'ята, лопух, полин, підбіл, дев'ятисил, валеріяна, подорожник, кривавник та ін. Більшість з них були вживані для лікування вже скитами і, як доводять літ. джерела, також у княжу добу.

У Київ. Русі-Україні Н. м. поєднувалася з мед. діяльністю княжо-дружинних лікарів, відунів і знахарів, як також ченців. Вони вміли розпізнавати і лікувати такі хвороби, як златяниця (жовтяниця), вдушь (астма), падуча неміч (епілепсія), сухоти (туберкульоза), трясця (малярія), камчюг (артрити), усові (плеврити), огнева (тиф) та ін. Для лікування застосовувано різні методи,

як також згадані вище лікарські рослини. Вони користувалися не абиякою славою: відомий за середньовіччя лікар Авіценна рекомендував спеціяльно т. зв. «руські ліки». Крім знахарів і повитух, великою повагою користувалися хірурги, т. зв. різальники або рукоділи, які з допомогою простих інструментів (ніж, кроїло, пила, рама, свердло) виконували досить складні операції, навіть такі, як операція катаракти, усування каміння з сечового міхура. При операціях застосовувано знеболюючі ліки; рани зашивали конопляними нитками, струнами з кишок тощо.

З розвитком офіц. і згодом наук. медицини Н. м. все більше відокремлювалася, обмежуючися перев. сільськими теренами та переймаючи, з одного боку, від наук. медицини багато раціональних, але інколи й перестарілих поглядів, а з другого — зберігаючи і розвиваючи безліч первісних мед. знань і заходів, поєднаних часто з рел. уявленнями, культовими і магічними діями. З цього погляду Н. м. є сукупністю раціонального й ірраціонального, корисного й шкідливого. Віра в Н. м., а подекуди й її успіхи впливають на те, що її засобами і послугами нар. лікарів користувалися й користуються не тільки селяни чи робітники, а й інтеліґенція, міщани.

Багато забобонів і пережитків зберігалося особливо в нар. етіології — визначенні джерела хвороб. Згідно з нар. поглядами, хвороби бувають спричинювані «волею божою», різними чарами (підкиненням, данням, підливанням, в'язанням вузлів тощо, уроками, пристрітом; місяцем, затемненням сонця, зорями; вітром, водою, землею; хробаками, гадюками і жабами), діями різних демонологічних постатей (домовиків, упирів, перелесників, крикливиць). Деякі з хвороб — як, напр., чума, холера, морова зараза — персоніфікуються в постатях різних демонічних істот. Разом з цим багато хвороб Н. м. пояснює часто цілком природно на основі добре спостережених фактів (інфекція, перестуда, надривання).

Терапією в Н. м. займалися не тільки фахові нар. лікарі — знахарі чи знахарки, але дуже часто й особи з найближчого оточення хворого. Інколи радилися навіть з розумово хворими чи недорозвиненими особами, вважаючи їх «божими людьми». У знахарів є свої спеціяльності: одні лікують тільки одну хворобу, інші таку чи іншу категорію хвороб. У профілактиці, крім ряду гігієнічних заходів (миття, гоління і стриження, ізоляція хворих), випатнішу не раз ролю відогравали магічно-культові дії (оборювання села, обходження хати, чарівні кола, відстрашування хвороби фальшивими інформаціями, масками, переодяганням).

У лікувальних заходах часто застосовувалась магічна практика, виконувана на особі хворого (висисання, витискання, витрясання, змивання, здмухування, злизування хвороби, а також вистрашування її з допомогою крику, гризення, колення, дряпання, биття, припікання вогнем тощо і навіть «перенесенням хвороби» з хворого на якийсь мертвий предмет, рослину, дерево, звірину чи ін. особу). Подекуди лікували хворих з допомогою маніпуляцій, довершуваних на предметах, які були чи могли бути у зв'язку з хворобою. Важливу групу терапевтичної практики становили замовляння, звернення до різних природних і надприродних сил, відшептування, молитви, закляття та ін., використовувані з метою навіювального впливу на хворого. В Н. м. застосовуються також багато справжніх лік. заходів: купелі, масажі, спускання крови (банки, п'явки).

Дуже різнорідні в Н. м. лік. засоби — ліки. Найважливішими в цій ділянці є *лікарські рослини*, що їх на Україні широко культивують, збирають і використовують для лікування. В Н. м. вживаються при лікуванні деяких хвороб (як, напр., ревматизм) також отруйні рослини (вовче лико, чемериця й ін.). Застосовуються часто й різні ліки тваринного походження, крім доцільних, також цілком безуспішні, а то й шкідливі.

Багато успішних і корисних заходів і засобів Н. м. вивчають спеціялісти-дослідники і використовують їх у наук. медицині.

Література: Чаруковский А. Народная медицина, ч. I—V. П. 1844—47; Talko-Hryncewicz J. Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi. Kp. 1893; Доманицький В. Нар. медицина в Ровенському пов. на Волині. Матеріяли до укр. руської етнології, т. IV. Л. 1905; Moszyński K. Medycyna. В кн. Kultura Ludowa Słowian, ч. II, 1. Kp. 1934; Осадча-Яната Н. Укр. нар. медицина. Лікарський Вісник. ч. 2—7. Нью-Йорк 1954—57; Верхратский С. История медицины. К. 1964; Плющ В. Нар. медицина в Україні. Лікарський Вісник, ч. 40—41. Нью-Йорк 1966.

В. Плющ, Б. Кравців

Народна музика, муз. фолкльор, нар. вокальна та інструментальна творчість. Автори нар. мелодій залишаються здебільша невідомими, як і в усій нар. творчості. Ці мелодії виробляються й удосконалюються в процесі індивідуального або гуртового виконування впродовж довшого або коротшого часу, а деякі з них (особливо обрядові пісні) передаються з покоління в покоління від непам'ятних часів. Отже Н. м. в сучасному стані є скарбницею муз. зразків різних епох, стилів і різних муз. систем, яка відбиває все іст. й передіст. жит-

тя нації. Окремі формові, інтонаційні й ритмічні зразки Н. м. в'яжуться з відповідними жанрами поетичного й танкового нар. мистецтва. Таким чином Н. м. перебуває в процесі постійного розвитку і піднесення. Про характеристику й розвиток укр. Н. м. див. ЕУ 1, стор. 273–79. Там же (стор. 279–82) про муз. інструменти, вживані нар. музиками для акомпаньяменту або для виконування муз. творів сольо й ансамблями.

Троїсті музики (скрипка, цимбали, решето)

В УССР і на еміґрації діють численні хори й інструментальні ансамблі (гол. бандуристів), що культивують Н. м. в натуральній або стилізованій її формі і мають багатий репертуар. *З. Л.*

Народна освіта, див. *Шкільництво* і *Позашкільна освіта.*

«Народна Просвіта», місячник т-ва «Просвіти» у Львові, призначений для справ позашкільної освіти; виходив у 1923–27 рр., ред. О. *Терлецький.*

Народна Рада, політ. орг-ція гал. *народовців,* заснована 24. 10. 1885 у Львові під проводом Ю. *Романчука* з метою продовжувати традиції *Гол. Руської Ради* 1848 р.: на противагу опанованій москвофілами *«Руській Раді»* («Русская Рада»), яка від цих традицій відійшла. Н. Р. випустила відозву до «русинів гал. землі», а перші її заг. збори відбулися 2. 2. 1888. Органами Н. Р. були частково *«Батьківщина»* і *«Діло».* Н. Р. стояла на позиціях єдности гал. українців з наддніпрянцями та окремішности від поль. і рос. народів, ставила своєю метою оборону конституційних прав гал. українців і рівности з ін. народами Австро-Угорщини та вимагала поділу Галичини на укр. й поль. Н. Р. не була партією, її чл. були лише інтеліґенти, і вона на практиці не мала філій. На базі Н. Р. 1899 р. постала *Нац. Дем. Партія.*

Народна Рада Закарпатської України, орган крайової влади на Закарпатті з листопада 1944 до січня 1946, тобто під час руху за приєднання краю до УССР та в перші місяці після формального його включення до УССР. Н.Р.З.У. постала в Мукачеві як представницький орган Нар. комітетів Закарп. України на з'їзді 26. 11. 1944, скликаному й контрольованому ком. партією і сов. військ. окупаційними органами. Складалася з 17 осіб і захопила законодавчу і виконавчу владу краю у противагу до делеґата чехо-слов. уряду. Місц. підлеглими їй органами були окружні та місц. нар. комітети. Н.Р.З.У. провела перші заходи совєтизації краю, а також організувала акцію за приєднання до УССР. Осідок Н.Р.З.У. – Ужгород, гол. – комуніст І. Туряниця. Після утворення Закарп. обл. в межах УССР вона була ліквідована і на її місці постали органи обл. управління.

Народна самооборона, сел. оборона, формація крайового ополчення, створена австр. урядом в кін. 1848 р. на гал. Підкарпатті (округи Сянік, Самбір, Стрий, Станиславів та Коломия) для оборони перед нападами угор. повстанців, зформована виключно з українців. До Н. с. належали всі чоловіки у віці 20–50 рр. Н. с. була поділена на округи (10–14 сіл) з надкомендантами на чолі. Кожне с. мало свого коменданта й десятників та сотн., відповідно до кількости озброєних людей, постійну озброєну варту та озброєний «ордонанс» або зв'язок. Деякі округи мали свої кінні відділи, а Станиславівська округа також артилерію, в якій гармаші носили сині кабати з жовтими вилогами та баранкові шапки з жовтими верхами; вона визначилася тим, що силою прогнала поль. *Нац. ґвардію* з Станиславова в листопаді 1848 р. Системою Н. с. було охоплено бл. 50 000 ополченців, при чому найбільше їх було у Станиславівській окрузі (понад 17 000). Н. с. була ліквідована після придушення угор. повстання в кін. 1849 р. *Л. Ш.*

«Народна Сила», двотижневик *Укр. Сел. Нац. Партії* на Закарпатті, виходив в Ужгороді 1936–38 рр., стояв на націоналістичних і соціяльно-радикальних позиціях; ред. М. Тулик і І. *Невицька.*

«Народна Справа», тижневик, орган Київ. Ґуб. Нар. Управи, виходив у Києві 1918–19 рр., ред. Б. *Дорошкевич,* в числі співр. С. Петлюра, В. Садовський, Н. Григоріїв та ін. Містив добрий інформативний матеріял, ст. на літ. і іст. теми та переклади.

«Народна Справа», ілюстрований тижневик для селянства (тираж 40 000), вид. *«Укр. Преси»* у Львові 1928–39; гол. ред. Ю. *Шкрумеляк,* згодом В. Бачинський. При «Н.С.» виходили календарі «Золотий Колос» (з 1929 р.; 1939 – тираж 85 000), бібліотека «Н.С.» (1929–34 рр. – 18 популярних книжечок) і з 1937 р. – місячними випусками бібліотека «Рідне Слово». «Н.С.» (т. зв. «коров'яча газ.») набула поширення м. ін. завдяки допомогам, які в-во давало постійним передплатникам за загиблу худобу і погорільцям.

«Народна творчість», двомісячник, орґан Ін-ту укр. фолкльору АН УРСР та Управління в справах мистецтв при Раднаркомі УРСР, виходив у Києві в 1939–41 рр. замість ж. «Укр. фолкльор» (1937–39); редаґувався з тенденцією творити штучно т. зв. «радянський фолкльор», здебільша без наук. вартости.

«Народна творчість та етнографія», наук.-популярний журн. *Ін-ту Мистецтвознавства, Фолкльору та Етнографії АН УРСР* і Мін-ва Культури УРСР, виходить у Києві, з 1957 р. як квартальник, з 1964 – двомісячник; гол. ред. М. *Рильський*, з 1966 р. – О. Дей.

«Народна Торговля», перша споживча кооператива на зах.-укр. землях, заснована 1883 р. у Львові з ініціятиви В. *Нагірного* і А. *Ничая* (пізніше довголітніх її керівників) з метою стати центр. складом сіль. і маломістечкових крамниць (гром. і приватних), вишколити й виховати їх персонал, постачати гуртом закуповуваний товар з перших рук і привчати укр. населення до своєї торгівлі; по м. «Н. Т.» організувала власні склади-крамниці. 1907 р. «Н. Т.» змінила за почином І. *Петрушевича* свій статут, щоб стати й формально Союзом Торг.-Госп. Спілок для об'єднання краще організованих гром. крамниць (які були при церквах, читальнях «Просвіти» й ін.) в кооперативи рочдельського типу. У 1914 р. «Н. Т.» мала 19 власних складів-крамниць, об'єднувала 1 244 чл. (в тому ч. 93 кооперативи), мала на уділах 215 000 австр. корон, 61 000 запасних фондів, 2 552 000 торг. оборотів; з нею співпрацювала 831 дрібніша укр. крамниця.

Коли після війни, сіль. споживча кооперація (для заг. закупу й збуту) була виділена в окремий сектор, об'єднаний *Центросоюзом*, постановою кооп. проводу 1926 р. «Н. Т.» призначено ролю фахової централі міськ. споживчої кооперації. «Н. Т.» спеціялізувалася на постачанні колоніяльних товарів, підтримувала торг. зв'язки з великими кооп. гуртівнями зах. світу й безпосередньо з продуцентами, ввела у продаж товари укр. кооп. і приватного виробництва. Дані на 1937 р.: 31 власний склад-крамниця (в тому ч. 3 на Волині), 6 443 чл. (в тому ч. 5 837 фізичних, 86 міськ. споживчих кооператив, 33 пов. кооп. союзи з Центросоюзом), 224 000 злотих уділів (44 307 припадало на фізичних чл., 108 103 на пов. Союзи Кооператив і Центросоюз та тільки 9 696 на міськ. споживчі кооперативи); торг. обороти бл. 5 млн злотих (1932 – 11, 1938 – 6,6), в тому ч. 63,4% припадало на власні крамниці, решта на гуртові, товарів закуплено на 5,3 млн (в тому ч. на укр. постачальників припадало 16,5%). У 1883–1936 рр. «Н. Т.» виховала 2 200 укр. фахівців торгівлі. З міжвоєнних керівників «Н. Т.» треба згадати М. *Заячківського*, М. *Лазорка*, Ю. *Павликовського*, О. *Бариляка*.

У 1939 р. сов. влада націоналізувала майно «Н. Т.» і включила її орг-цію в систему держ. торгівлі. Під час нім. окупації (1941–44) «Н. Т.» в обмежених можливостях відновила свою діяльність у системі тогочасної зах.-укр. кооп. орг ції; вона мала завдання розподіляти раціоновані споживчі товари міськ. населенню (за весь час на 134 млн злотих, в тому ч. 64 млн припадало на склади-крамниці самої «Н. Т.», 70 млн на об'єднані міські споживчі кооперативи). В пол. 1944 р. по повороті сов. влади «Н. Т.» остаточно перестала існувати.

І. Витанович

Народна Українська Рада, політ. орг-ція, заснована 1929 р. в Празі представниками УПСР, Сел. Спілки, Укр. Роб. Союзу і чл. УСРП в Чехо-Словаччині та непартійними діячами з метою координувати заходи еміґрації за відновлення укр. державности на всіх укр. етногр. землях. Н.У.Р. виступала проти *Варшавського договору* 1920 р. і стояла в опозиції до екзильного уряду УНР. Н.У.Р. не виявила значної діяльности і перестала існувати 1939 р. Деякий час видавала бюлетень «Вісник». Гол. діячі: М. *Шаповал* (гол.), С. *Шелухин* (заступник гол.), Н. *Григоріїв* (ген. секретар), С. *Русова*, В. *Петрів*, С. *Довгаль* та ін.

Народна усна словесність, нар. поетична творчість, фолкльор, сукупність словесних творів, віршованих і прозових, які – творені анонімними здебільша авторами-митцями з-поміж народу і виконувані індивідуально й колективно – зберігаються без допомоги письма в пам'яті народу протягом довгого часу, передаються усно, переходять з покоління в покоління. Н. у. с. вирізняється своїми мист. особливостями, своєрідними поетичними засобами – метафорами, порівняннями, епітетами, символікою. За своїми жанрами пісенна Н. у. с. охоплює пісні *обрядові (веснянки, гагілки, колядки, щедрівки, купальські, обжинкові, русальні, собіткові, весільні й голосіння), думи* історичні, *лірично-побутові, станові, танечні* та ін. Прозова Н. у. с. поділяється на *байки, казки,* новелі, *леґенди, перекази, анекдоти* тощо. До віршовано-прозової Н. у. с. належать: *замовляння, прислів'я* і *приказки, загадки.* Докладніше про розвиток й окремі жанри Н. у. с. – див. ЕУ 1, стор. 252-73.

Гол. жанри Н. у. с. традиційного в основі змісту існують і далі в умовах

сов. ладу. Після десятиліть боротьби з окремими родами Н. у. с., визначуваними як «рел. пережитки», і намагань творити штучно т. зв. «радянський фолкльор», перелицьовуючи пісні й ін. роди Н. у. с. на новий лад, гол. місце в усній словесності колгоспного селянства посідають і далі колядки й щедрівки, веснянки, гагілки, обжинкові й особливо весільні пісні. Цей стан використовується подекуди сов. органами для творення т. зв. сов. обрядової пісенности, що відбувається здебільша шляхом включення нових, гол. виробничо-колгоспних, мотивів у старі пісенні тексти. Обмежуваний такими темами і мотивами, як прославлювання Леніна і ком. партії, «будівництво комунізму», перемоги сов. армії, «герої праці» тощо, творений штучно, «сов. фолкльор» знаходить своє місце в офіц. наук.-фолкльористичних публікаціях. Особливою увагою в подібних вид. користується також «антирел. нар. творчість». Виключені цілком від публікування в УССР зразки дуже поширеного на Україні антирежимного нар. гумору й сатири, як і багатий фолкльорний матеріял з тюрем і концентраційних таборів.

З 1957 р. сприятливіші подекуди для етногр.—фолкльористичних дослідів умови праці використовуються деякими етнографами і дослідниками для збирання і записування усіх, навіть донедавна заборонюваних родів Н. у. с., зокрема обрядової. З цього зібраного матеріялу публікується мало («Пісні Явдохи Зуїхи»): він зберігається здебільша в рукописних фондах і картотеках Ін-ту Мистецтвознавства, Фолкльору та Етнографії АН УРСР.

Література: Колесса Ф. Усна словесність. Л. 1938; Петров В. Укр. фолкльор. Мюнхен 1948; Укр. нар. поетична творчість. Радянський період. К. 1955 (2 вид. К. 1958); Укр. нар. поетична творчість. Дожовтневий період І. К. 1958; Укр. дитячий фолкльор. К. 1962; Укр. нар. поетична творчість. К. 1965. Див. також ЕУ 1, стор. 272—73. *Б. Кравців*

«Народна Часопись», урядовий щоденник, додаток до гал. офіціозу «Gazeta Lwowska», виходив у Львові 1890–1914 рр. і 1918 р.; ред. В. Березовський і К. *Кахникевич.*

«Народна Школа», двотижневик для вчителів і приятелів школи, виходив у Коломиї 1875; ред. І. Шушковський, Ф. Міськевич і І. Є. *Левицький.*

«Народна Школа», пед. місячник русофільського напряму, орган Учительського Т-ва Підкарпатської Русі, виходив у Мукачеві 1921–38 рр. Під цією ж назвою появлявся неперіодично журн., видаваний під час угор. окупації шкільною владою.

Народне будівництво, система будів.-техн. засобів та пов'язаних з ними архітектурних форм, вживаних на Україні. Вироблене на підставі багатовікового досвіду, техн. і мист. навиків, Н. б. своїми традиціями сягає в доіст. часи. Н. б. займалися професійно майстрі-теслі та мулярі, інколи й самі селяни чи ремісники. Типовими об'єктами Н. б. є сіль. та містечкові житлові й госп. будинки, як також споруди культового (церкви, каплиці, божниці) та гром. призначення (заїзні доми, гром. комори тощо). Своєрідність Н. б. зумовлена природними факторами (клімат, наявні будів. матеріяли), реґіонально-етнічними особливостями, впливом міськ. будівництва, як і архітектури сусідніх народів. Докладніше див. ЕУ 1, стор. 214-19 і 815-20.

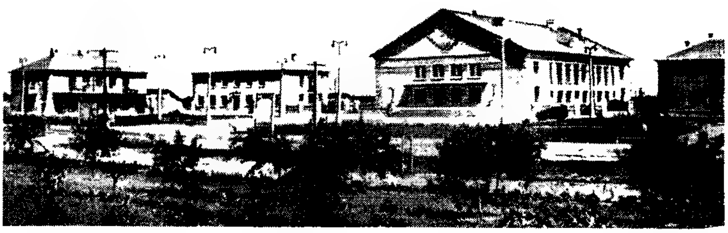

Забудова центр. площі в с. Ксаверівка, Гребінківського р-ну, Київ. обл. 1959—60. Архітекти: В. Кравченко, Є. Ґрінгоф, Ф. Вайнштейн

Багато змін у Н. б. внесли останні десятиліття, зокрема здійснювана сов. режимом колективізація сіль. госп-ва. З ліквідацією одноосібних сел. госп-в позникали приналежні до них госп. будинки, як стайні, комори, клуні, стодоли і т. п., залишилися лише самі хати з невеличкою повіткою чи хлівом коло них. Поряд з традиційними способами будування сіль. жител, тепер частіше будують більш сучасні чотирикамерні хати – з сіньми, коміркою, кухнею і великою кімнатою, переділеною піччю на дві: спальню й вітальню. Для госп. завдань колгоспів і радгоспів будуються колгоспні чи держ. виробничі центри або двори. Вони розташовані звич. на краю села, відокремлено від житлових домів, й охоплюють крім колгоспних ферм, корівників, свинарників, курників тощо, також ґаражі, силосні башти, склади для реманенту і майстерні, мли-

ни, пекарні. Ці будинки з застосуванням стандартних будів. проєктів та нових будів. матеріялів звичайно відходять від традиційних будів. засобів і форм.

У деяких місцевостях України сов. режим розпочав будівництво т. зв. аґроміст – поселень для колгоспників із стандартними 2-поверховими 4-квартирними або 2-квартирними будинками (с. Ксаверівка на Київщині, деякі села в Криму). Поряд з цим навіть у пропаґованих аґромістах і робітничих селищах різних індустріяльних обл. розвивається самодіяльне будівництво традиційних за типом і плянуванням укр. хат. Зовн. вигляд і внутр. обладнання виходять і далі з традицій і навиків Н. б. й нар. декоративного мистецтва.

Література: Див. ЕУ 1, стор. 228 та 820. Мощенко К. Досліди сел. будівництва на Кам'янеччині. К. 1927; Юрченко П. Нар. жилище Украины. М.—Х. 1941; Юрченко П. Дерев'яне зодчество України. К. 1949; Бломквист Е. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов. У вид. Восточно-славянский этнографический сборник. М. 1956; Макушенко П., Петрова З. Нар. архітектура Закарпаття. К. 1956; Самойлович В. Нар. творчість в архітектурі сіль. житла. К. 1961. *Б. Кравців*

Народне господарство України 1940—1965. Про Н. г. України до 1940 р. див. ЕУ I, стор. 1 032–40.

Заг. характеристика. У сов.-нім. війні 1941–45 рр. Україна втратила понад 6 млн населення, на 285 млрд карб. майна (в цінах 1941 р.) та бл. 900 млрд карб. доходів, не одержаних населенням, що разом становило 31% людських і 47% матеріяльних (та неодержаних) втрат СССР. Відбудова тривала до сер. 50-их рр., бо за плянами п'ятирічок основну масу ресурсів, як і під час війни, Москва скерувала до центр. і сх. р-нів РСФСР та до Казахстану. Тому питома вага України в СССР порівняно до передвоєнних років помітно зменшилася, а за рівнем екон. розвитку Україна вперше в своїй історії відстала від Росії. *Нац. дохід* на душу населення був в УССР у 1957 р. на 16% менший, ніж у Росії. Частка України у видобутку вугілля у СССР зменшилася з 50,3% у 1940 р. до 33,6% у 1965 р.; у продукції чорної металюрґії з 59,3% до 44,3%, електроенерґії — з 25,7% до 18,7%; металорізних верстатів — з 20,0% до 13,4%, пшениці — з 26,4% до 18,6% і т. д. Для відбудови Україна одержала мало допомоги з-поза кордонів СССР: протягом 1946–47 рр. від УНРРА на 194,2 млн амер. дол. та із ЗДА було доставлено в кредит кілька турбін для Дніпрогесу й деяке ін. устаткування. Натомість Україна одночасно і згодом втрачала значні людські й матеріяльні ресурси на користь Росії й ін. частин СССР. Лише за 1959–61 рр. (за даними АН УССР) до всесоюзної скарбниці було забрано й не повернуто сальдо самих податків на бл. 4 млрд. карб. річно. Залишалося у всесоюзній скарбниці й все позитивне валютне сальдо торгівлі України з закордоном. Як можна бачити з діяграми, темпи розвитку Н. г. УССР у повоєнний період помітно падають.

Проте Україна зберегла і навіть дещо побільшила світове значення своєї важкої пром-сти: її частка в світовій продукції чавуну зросла з 9,4% у 1938–40 рр. до 11,0% у 1963–65 рр., сталі з 6,3% до 8,2%, манганової руди – з 24,9% до 27,2%, кам'яного вугілля – з 6,3% до 8,8%, електроенерґії – з 2,3% до 2,8%, цукру — з 5,8% до 8,0%; лише частка пшениці зменшилася з 6,5% до 4,3% (населення України становить нині 1,4%

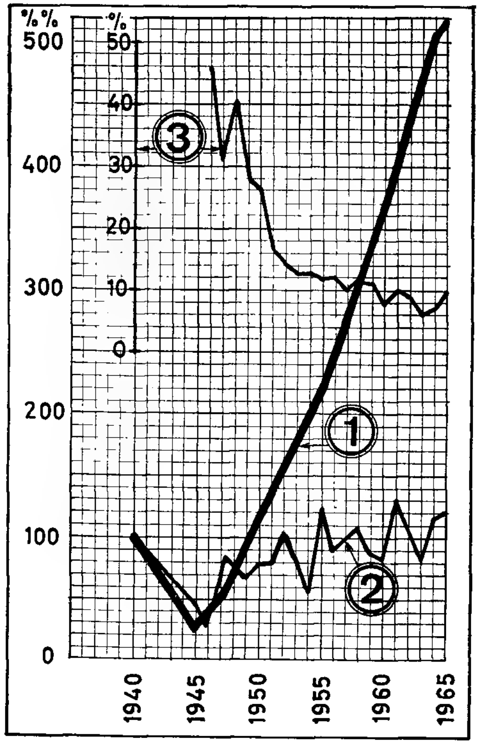

Продукція пром-сти (1) і зерна (2) в УССР порівняно з 1940 р. (у %) та щорічні темпи приросту промислової продукції

світу). Порівняно з довоєнним часом. спеціялізація Н. г. України змаліла і воно стало самодостатніше. У міжнар. поділі праці зв'язки України з Росією дещо зменшилися, натомість зросли з Білоруссю й Прибалтикою та з ін. країнами Сх. й Півд.-Сх. Европи. Ці країни стали після війни у великій мірі залежні від укр. пром. (й с.-г.) сировини, гол. в металюрґії. *Плянування* й управління Н. г. України у 1945–56 і з 1965 майже

цілком централізоване в Москві. Лише у 1957-64 була деяка децентралізація (див. *Раднаргоспи*). Розвиток продукційних сил України за повоєнний період мав такі характеристичні риси:

Людські ресурси. Населення УССР становило у рр. (в млн): 1941 — 41,0, 1945 – 29,0, 1947 – 34,7, 1950 – 36,6, досягши передвоєнного рівня щойно у 1957 р. Поповнення прямих воєнних втрат відразу по війні відбулося у деякій мірі шляхом напливу з Росії адміністративної та кваліфікованої робочої сили (з родинами). Далі, протягом 1950—66 рр., населення зросло на 8,5 млн, в т. ч. за рахунок природного приросту – на 8,1 млн. Після 1950 р. спостерігається значне зменшення народжень і природного приросту населення (з 1,43% у 1950 р. до 0,81% у 1966 див. *Природний рух людности*). Кількість сіль. населення зменшувалася в сер. на 0,5% за рік; 1966 вже 52% всього населення мешкало в м. та міськ. селищах.

За винятком 40-их рр., сильної нестачі робочої сили не відчувалося гол. ч. тому, що село все ще було відносно перенаселене (зокрема на ЗУЗ) і могло давати містові досить робочої сили. Натомість відчувався дефіцит деяких професій (напр., інженерів у 50-их рр.), але причиною цьому були огріхи у плянуванні й вишколі кадрів. 25. 4. 1956 вперше дозволено робітникам і службовцям вільно зміняти місце праці (скасовано закон з 26. 4. 1940, який це забороняв).

Чисельність робочої сили, що фактично працювала поза хатнім госп-вом, зросла з 20 732 000 осіб у 1939 р. до 22 633 000 у 1959 р. З цього ч. у 1959 р. 2 708 000, або 12,0% становили особи непрацездатного віку, натомість 801 000 працездатних осіб перебувало у війську, а 4 157 000 – проживали як утриманці, стипендіяти тощо. Вся теоретична робоча сила (за працездатним віком) становила у 1959 р. 24 882 000 чол.

Фактично працююча робоча сила у м. складалася на 52,5% з чоловіків і 47,5% з жінок, а на с. на 40,1% з чоловіків і 59,9% з жінок. Бл. 64% всіх працездатних жінок працювало поза хатнім госп-вом (збільшення проти 1939 р. на 7,6%). Кількість фактично зайнятих у сіль. госп-ві у 1959 р. зменшилася порівняно до 1939 на 9,7%. Заг. ч. зайнятих перев. фізичною працею за цей період зросло на 10,6, а розумовою працею – на 21,7%. Кількість осіб з освітою нижче за 7 клясів зменшилася (на 1 000 осіб працездатного населення) з 835 у 1939 р. до 530 у 1959 р. Разом з цим зросла кількість працюючих спеціялістів з вищою й сер. освітою; у 1964 р. вона становила 2 163 000, що було в 4,2 рази більше, ніж у 1940, й у 2,3 рази більше, ніж у 1955 р.

Продуктивність праці в пром-сті (за офіц. даними) зросла порівняно до 1940 р. у 1950 р. – на 13%, у 1960 – у 2,2 рази, у 1965 р. – у 2,7 рази, але щорічні темпи приросту сповільнилися з 7,2% у 1956 р. до 3,9% у 1964 р., що було спричинене, крім усього іншого, нестачею капіталу й нової техніки та недостатнім збільшенням зарплатні. Так, напр., протягом 1959–64 рр. продуктивність праці в пром-ті щороку зростала на 5,4%, а зарплатня — лише на 1,3%. В порівнянні до пересічного амер. робітника продуктивність праці укр. пром. робітника становила в 1965 прибл. 50%.

Природні ресурси. Завдяки інтенсивній геол. розвідці оцінки запасів *корисних копалин* в УССР тепер збільшилися порівняно до довоєнних так (у млрд т; в дужках частка сучасних запасів УССР в СССР): залізні руди, крім кварцитів, – з 4,2 до 7,8 (29%), манґанові руди – з 0,55 до 2,55 (84%), кам'яне вугілля – з 90 до 148 (17%), калієво-маґнієві солі – з 0,45 до 2,75 (10%), вогнетривкі глини – з 0,51 до 0,56 (32%); природний газ – з 78 до 4 145 млрд м³ (22%). Нові *нафтові родовища*, відкриті після війни, забезпечують разом з старими попит на нафту в УССР на 1/3. На Україні далі існує гостра нестача *кольорових металів*. Новим в УССР є видобуток і переробка *титану* (на Житомирщині) та самородної *сірки* (на Львівщині). Експлуатація корисних копалин України проходила після війни інтенсивніше, ніж в решті СССР (видобуток *манґанових руд*, напр., зріс з 4,2 у 1958 р. до 10,2 млн т у 1965), але не швидше, ніж відбувалося відкриття нових покладів. На вичерпанні є найкращі вугільні шари Донбасу і рудні на Криворіжжі, але вводяться в дію великі збагачувальні комбінати й нові родовища; проте з бігом часу кошти в гірництві сильно зростають. Також дещо збіднів по війні чорнозем і зросла *ерозія ґрунтів*; правда, інтенсифікація, зокрема хемізація сіль. госп-ва, дещо зрівноважує ці процеси, але кошти виробництва через це зростають. Складною стала проблема ліс. ресурсів: запаси деревини в УССР нині становлять уже лиш 724 млн м³ (див. *Лісове госп-во*), а річний попит 40 млн м³. Винятково гострою стала за останній час також проблема водних ресурсів. На всьому Донбасі й на Криворіжжі, в Харкові, Керчі, Львові, Кіровограді й Одесі впродовж останніх 15 рр. періодично не вистачає води не тільки для пром. потреб і зрошувального сіль. госп-ва, а й для пиття. З місц. ресурсів ці потреби не можуть бути забезпечені. Нестача води зокрема дуже гальмує розвиток *хем. пром-сти*.

Капітальні ресурси і техніка. За весь повоєнний період (1946–64) УССР одержала в держ. скарбниці СССР на 29% менше *капіталовкладень* на душу населення, ніж Росія, хоч екон. це не було виправдане, бо гранична фондовіддача в пром-сті УССР, напр., протягом 1954–62 була 0,92 карб. на 1 карб. капіталовкладень, а в Росії – лише 0,78 карб. Також рентабельність пром. капіталовкладень в УССР, напр., протягом 1959–63 була на 17,8% вищою, ніж в Росії. Частка України в пром. основних фондах СССР становила 20,2% у 1955 р., а частка її в пром. капіталовкладах за весь період – лише 17,9%. Фондоозброєність укр. робітника була лише на 1,2% вищою, ніж у Росії, але продуктивність його праці перевищувала рос. аж на 26,7% у 1960 р. Вкладаючи непропорційно більше капіталів у Росії, ніж на Україні, СССР т. ч. втрачав зайву можливість збільшення продукції і сповільнював свій розвиток. З усіх джерел за 1946–64 рр. в економіку України було вкладено 75 793 млн карб. капіталів (в цінах 1955 р.). З цього за походженням 68,8% прийшло через централізовані держ. пляни, 11,9% від колгоспів, 10,4% від підприємств і 8,8% від населення. Ці капітали були розміщені за призначенням так: у пром-сть – 41,1%, в житлове будівництво — 20,5%, у сіль. госп-во — 17,0%, у торг., комунальні та культ.-осв. заклади – 12,7%, у транспорт і зв'язок – 8,7%. Частка пром-сти в усіх держ. капіталовкладах зменшилася з 55,6% у IV п'ятирічці до 49,7% у семирічці.

Ефективність капіталовкладень і фондовіддача основних фондів України за повоєнний час в усій економіці падали, а вкладання капіталу на одиницю продукції (капіталомісткість) – зростали. Це було гол. причиною сповільнення розвитку пром-сти України за останні 15 рр., що видно з наведеної діяграми. Продукція нац. доходу на кожен карб. основних фондів зменшилася з 2 карб. у 1953 р. до 1,5 карб. у 1965 р.

Ці явища за останній час властиві майже всім екон. розвинутим країнам, але на Україні (як і в СССР) вони мають ще наступні шість специфічних причин: 1) Нераціонально низькі норми амортизації капіталу не враховують достатньо техн. застарілости устаткування і машин. В СССР офіц. норма амортизації була 6% на рік і менше, тоді як в ЗДА – 17% і більше. Отже на Україні машини можна було списувати кожні 16–17 рр. вжитку (в Америці – 5–6), через що пол. устаткування і машин є понад 15 рр. віком, а бл. 1/3 їх продовжує вживатися й після офіц. термінів амортизації, тобто до фіз. зношення. 2) Техн. відсталість була спричинена нестачею нових важливих винаходів, повільним техн. проґресом. Як і в ін. країнах, в СССР значну частину нових винаходів абсорбує *оборонна пром-сть;* але, крім цього, винахідництво не є достатньо стимульоване патентним правом: максимальна оплата винаходу в СССР лише зрідка може перевищувати 20 000 карб. одноразової виплати. 3) Помилки в перспективному плянуванні, що призвели до незбалянсованого розвитку різних галузів (напр., відставання зв'язку, транспорту, ремонтного госп-ва, житлового й комунального будівництва, всього сіль. госп-ва) та до диспропорції у темпах зростання. Так, за 1959–65 рр. продукція засобів виробництва в УССР мала зрости за пляном на 82%, а зросла аж на 96%, натомість – засоби споживання мали зрости на 67%, а зросли лише на 63%. 4) Огріхи в поточному плянуванні виробництва й розподілу з огляду на його централізацію в далекій Москві призводили до великих простоїв устаткування, до незадовільного проєктування й виконання новобудов, до розпорошення капіталовкладів й зростання термінів будівництва (напр., в УССР пром. підприємство в сер. будується 5–10 рр., а у ЗДА – 2–3 рр.). 5) Виснаження найкращих природних ресурсів і земель, погіршення гірничогеол. умов виробництва та безпеки праці, особливо на Донбасі та Криворіжжі. Так, фондовіддача на кожен карб. основних фондів залізорудної пром-сти УССР впала з 37 коп. до 25 коп. між 1955 і 1965 рр. 6) Структурне зростання фондомістких галузів воєнної, метал., паливної пром-сти, енерґетики, важкого машинобудування тощо, які потребують порівняно більших капіталовкладень на кожен карб. продукції, ніж ін. галузі. Саме в цих галузях фондовіддача падає більше, ніж у ін., не зважаючи навіть і на те, що техн. проґрес тут швидший. В пром-сті УССР, як цілості, фондовіддача спадає досить повільно (напр., між 1958 і 1964 рр. лише на 1,4%), бо в ряді ін. галузів вона зростає (напр., в заг. машинобудуванні, в газовій, нафтовій і хем. пром-сті, в кольоровій металюрґії). У сіль. госп-ві фондовіддача падала швидше, ніж у пром-сті. У радгоспах вона була на 28% нижчою, ніж у колгоспах (протягом 1958—64), але падала в колгоспах швидше, ніж у радгоспах (на 42% й 30% відповідно, поміж 1958 і 1964 рр.).

Промисловість. Під час нім.-сов. війни на Україні було зруйновано й пошкоджено 16 150 пром. підприємств вартістю на 44 млрд карб., на схід СССР було евакуйовано бл. 600 підприємств, з яких після війни повернуто не більше 150. Якусь частину пром. устаткування

Україна одержала у 1945–53 рр. від Німеччини та її союзників у формі репарацій, певну частину дощенту зруйнованих підприємств відбудовано фактично наново. За час 1945–65 рр., крім того, побудовано 2 400 нових великих підприємств, яких перед війною не було. Сер. розмір пром. підприємств в УССР більший, ніж будь-де за кордоном (особливо в металюрґії й металообробці), продуктивність устаткування часто також вища (гол. ч. тому, що укр. зав. працюють у 2–3 зміни на добу), натомість продуктивність праці порівняно ще низька.

Довоєнний рівень розвитку укр. пром-сти був (за офіц. дещо завищеними даними) досягнутий на поч. 1950 р., а у 1965 р. гуртова продукція перевищувала рівень 1940 р. у 5,2 рази. Після 1950 р. розвиток укр. пром-сти помітно сповільнився. Так, за 1946–1950 рр. продукція щорічно зростала в сер. на 31,8%, за 1951–58 рр. – на 12,3%, а за 1959–65 рр. — на 9,0% за рік.

У наслідок відбудови й перебудови структура укр. пром-сти після війни змінилася так (відсотки всієї гуртової продукції; для 1940 р.: – в цінах 1926-27, а для 1958—65 рр. — в цінах 1955 р.):

Галузь	1940	1958	1965
Машинобудування й металообробка	36,4	19,3	23,9
Харчова пром-сть	17,6	28,4	26,7
Чорна металюрґія	10,3	14,3	13,5
Легка пром-сть	9,7	13,1	11,3
Хемічна пром-сть	5,5	4,2	4,5
Паливна пром-сть	4,6	8,5	5,2
Лісова, паперова й деревообробна	3,6	4,3	3,3
Електроенерґетика	2,9	1,9	2,7
Будівельних матеріялів	1,8	3,9	4,5

Дуже висока частка машинобудування у 1940 р. (в 1937 р. лише — 29,2%) пояснюється, мабуть, зростанням военної продукції, більшість якої в офіц. сов. *статистиці* включається в показники машинобудування. Її зниження після війни пояснюється або тим, що воєнне виробництво на Україні справді зменшилося, або тим, що поскільки плянування воєнної пром-сти урядові УССР за останній час не підлягає, статистика воєнної продукції на території УССР до пром. статистики УССР, може, більше не включається. Помітне зростання питомої ваги харч. й легкої пром-сти пояснюється не лише її справжнім розвитком, а й тим, що ціни 1955 р. стали значно вищими, ніж у 1926-27 р. Спад у паливній пром-сті між 1958 і 1965 рр. пояснюється пляновим сповільненням вуглевидобутку на Донбасі та заміною вугілля значно дешевшими нафтою й газом. Чималого розвитку після війни набула пром-сть будів. матеріялів, а також чорна металюрґія. У 60-их рр. Україна стала продукувати сталі, чавуну, прокату та залізної й манґанової руди більше, ніж будь-яка ін. країна на евр. континенті, а на душу населення – навіть більше, ніж ЗДА. Нині в УССР працює 36 метал. зав. з завершеним циклом виробництва, тоді як у 1940 р. їх було лише 15.

Назагал структура укр. пром-сти залишилася, як і перед війною, не завершеною й не симетричною: сильно розвинута первинна база (гірництво, металюрґія), існує також вторинна фаза (металообробка, важке машинобудування), натомість недорозвиненою є остання фаза — сер. й легке машинобудування, виробництво пром. товарів споживання. Порівняно із ЗДА з усієї суми капіталовкладень в Н. г. України у 1959 р. на пром-сть було виділено 51,1%, тоді як у ЗДА лише 23,3%. Тоді ж у видобувну пром-сть УССР було вкладено аж 39,3% всіх пром. капіталовкладень, а в енерґетичну й газову — 7,6%, в обробну — 53,1%; натомість у ЗДА у першу – 5,8%, в другу – 30,3%, в обробну – 63,9%. Ясно, що Україна могла б сама переробляти, а не експортувати продукти своєї високорозвинутої первинної пром-сти, якби у неї була більш розвинута енерґетична і обробна пром-сть. Докладніше див. *Промисловість*.

Сільське госп-во у повоєнний період було найвідсталішим сектором укр. економіки. Втративши під час війни майна на 91,5 млрд карб., тобто вдвічі більше, ніж пром-сть, воно тяжко терпіло від нестачі капітальних ресурсів, від експлуатації й різких змін аґрарної політики в СССР. Хоч загалом продукція сіль. госп-ва поволі зростала, проте коливання метеорологічних умов (з 20 повоєнних років 10 було неврожайних, 6 врожайних і 4 сер.) впливали на продукцію, що й відбивалося на всій економіці. Спроби «перебудови природи» насадженням держ. ліс. смуг та будівництвом зрошувальних каналів у степу у 1949–52 рр. скінчилися перев. фіяско та витратою коштів. *Механізація* сіль. госп-ва весь час була незадовільна, хоч вона поступово зростає: навіть і в 1965 р. на 1 працюючого в сіль. госп-ві в УССР припадало лише 4,7 кінних сили мех. тягла, а в РСФСР чомусь – 9,1. Незадовільним є також забезпечення сіль. госп-ва України мінеральними добривами: у 1962 р. колгоспи й радгоспи УССР подали заявок на 5,5 млн т мінеральних добрив, а одержали лише 2,1 млн т, хоч в той же час УССР значну частину добрив експортувала.

Екон. експлуатація сіль. госп-ва з метою творення капіталу за його кошт була дуже інтенсивна до 1953 р. Заготівельні ціни на с.-г. продукти не покривали часто й пол. коштів виробництва. Підвищення заготівельних цін почалося щойно після смерти Сталіна. Так заготівельна ціна 1 центнера пшениці в УССР в колгоспах була у 1940 лише 1 карб. (закупочна – 1,32 карб.), у 1956 р. – 2,23 (4,80) карб., а після ліквідації 1958 р. *МТС* та *натуроплати* зросла до 5,81 карб., а у 1961 – до 6,40 карб. У 1965 67 укр. колгоспи повинні були здавати пшеницю по 7,60 карб. за ц, а радгоспи – по 4,50 карб. У той же час (1961) роздрібна ціна, за якою держава перепродувала пшеницю млинам, пекарням та ін. споживачам, становила 20,00 карб. за 1 центнер (ціна на колгоспних базарах – 26,00 карб.), так що експлуатація сіль. госп-ва та споживачів с.-г. продукції державою далеко ще не зникла (Докладніше див. *Податок з обігу*). Натомість за кордоном в усіх тих країнах, де сіль. госп-во процвітає, воно, навпаки, субсидійоване державою, а не експлуатоване, як в УССР і СССР. Не зважаючи на зміну назви у 1958 р. з «обов'язкових поставок» на «закупки» держ. *заготівлі* в колгоспах і радгоспах залишаються примусовими. Розміри заготівель зерна в самих лише колгоспах змінялися за повоєнний період так (млн т в сер. за рік, в дужках відсоток врожаю): 1946—50 рр. — 5,9 (35,7); 1951–55 рр. – 7,5 (38,2); 1956–60 – 6,0 (30,4); 1961—64 — 9,1 (40,2). Радгоспи здають майже 100% свого чистого врожаю.

Повоєнний період відзначився також наростанням зернової кризи в усьому СССР у зв'язку з потребами експорту зерна, вичерпанням держ. резервів та недостатньою продукцією. Стан зернового госп-ва в УССР видно з таких даних (сер. за рік):

	Збір зерна, млн т	Врожайність ц з 1 га	Продукція на душу людности
			кг
1940	26,4	12,4	647
1946–50	16,5	8,3	471
1951–55	22,7	11,6	591
1956–60	23,8	15,1	577
1961–65	29,3	17,1	664

(Цю офіц. статистику треба б ще зменшити на яких 8-10%, щоб врахувати втрати при транспорті, на токах, елеваторах та на усушку зерна). Нестача зерна стала особливо відчутною у 50-их рр. За пляном VI п'ятирічки у 1956 р. було передбачено, що у 1960 р. Україна продукуватиме «не менше» 33,6 млн т, хоч в дійсності вона не досягла цього й у 1965 р. Кризу 50-их рр. Хрущов намагався вирішити освоєнням цілини на сході СССР. У зв'язку з надіями на зростання продукції там, було одночасно вирішено скоротити на Україні й на Кубані посіви зернових, м. ін. пшениці, та замінити їх *кукурудзою* як на зерно (лише 59%), так і на зелений корм і силос, і *кормовими культурами*, щоб дати можливість для розвитку тваринництва. Між 1953 і 1959–61 рр. посіви пшениці в УССР скоротили на 35,6% (на Кубані – на 50%), а посіви кукурудзи збільшили аж у 5 разів. Питома вага УССР в продукції (і заготівлях) зерна в СССР впала з 27,6% у 1940 р. до 20,2% протягом 1958–65; особливо забракло укр. пшениці для експорту. Неврожаї 1963 і 1965 р. навіть змусили СССР імпортувати зерно з Америки й Канади. Щоб збільшити продукцію зерна, Хрущов пізніше вирішив ліквідувати чисті пари. На Україні площа під ними зменшилася з 12,3% у 1940 р. до 6,7% у 1958, 1,5% у 1961 й 0,4% у 1963 р., хоч у степу пари є потрібні. Після падіння Хрущова у 1964 р. його політика поширення кукурудзи і зменшення парів була частково змінена.

Високі примусові заготівлі зерна були причиною нестачі кормів і відставання укр. тваринництва від потреб населення. Довоєнний рівень розвитку тваринництва був досягнутий на поч. 1950-их рр., але через нестачу кормів поголів'я худоби час від часу скорочувалося (1955, 1964 і 1965). Поголів'я худоби в УССР зазнало по війні таких змін (в млн голів): рогата худоба 1941 р. — 11,0, 1964 — 21,3; свині — 9,2 і 18,9; вівці — 6,7 і 8,6; коні — 4,7 і 1,5. Порівняно з усім СССР Україна продукувала у 1950 р. м'яса – 24,55%, молока – 19,26%, яєць – 29,83%, а за 1963–65 рр., відповідно, 22,76%, 22,07% і 24,25%. Докладніше див. *Сільське господарство*.

Добробут. Відразу після війни і особливо взимку з 1946 на 1947 рр. на Україні був сильний голод, спричинений великим неврожаєм. Після скасування карток та грошової реформи 1947 р. Сталін провадив політику поліпшення *життєвого стандарту* в містах. Щорічне знижування держ. роздрібних цін протягом 1947–54 рр. підвищувало реальну вартість грошової зарплатні робітників та службовців. Найбільший приріст реальної зарплатні одержували ті групи населення, які мали вищі грошові доходи та ставки зарплатні. Натомість різке обмеження *присадибних ділянок* восени 1946 р. й важкі примусові поставки з них (бл. 1950 р. вони давали майже 50% усіх держ. заготівель про-

дуктів тваринництва) тяжко лягали на селян. Місто в той же час сильно терпіло від браку житла.

Після смерти Сталіна життєвий рівень усього населення почав зростати. Впродовж 1957–62 рр. проведено реформу *заробітних платень* і піднесено мінімальну зарплатню з 27 до 35 карб. на місяць (у 1965 р. – 45 карб.). Сер. місячна зарплатня робітників і службовців зростала так (в карб.): 1940 р. – 31,9, 1948 – 56,9, 1953 – 64,3, 1958 – 74,3, 1965 – 92,9, 1966 – 96,0. З 1957 р. скасовано примусові держ. позики й знижено деякі податки. Якщо взяти до уваги зростання коштів прожитку порівняно з 1940 р. – на 49%, то реальна зарплатня у 1965 р. була на 83% вища, ніж перед війною; т. ч. був досягнутий життєвий рівень доби НЕП'у (1928). На поч. реформи зарплатень були різко зменшені найвищі зарплатні бюрократії. Після 1959 р., однак, зарплатня службовців зростала майже вдвічі швидше, ніж зарплатня робітників, хоч можливо, що це зростала платня найнижче оплачуваних службовців. Тепер різниця в доходах 10% найнижче оплачуваних і 10% найвище оплачуваних робітників і службовців становить 1 : 6 (у ЗДА – 1 : 31).

Різниця в життєвому рівні села й міста зросла впродовж 40–50-их рр. гол. тому, що село було довго виключене з грошового обороту й торгівлі пром. товарами. У 1958–59 р. сер. платня колгоспника на Україні становила 21,2 карб. на місяць (66% в грошах, а 34% – натуральна), тобто була на 54% нижча, ніж сер. платня робітника радгоспу і в 3,5 рази нижча, ніж робітника і службовця у місті. Про різницю добробуту між містом і селом свідчить те, що у 60-их рр. на душу міськ. населення було продано непродовольчих товарів у 2,9 разів більше, ніж на душу населення сіль. та що від війни до 1959 р. обновлено сіль. житловий фонд лише на 30%. Тільки за останній час відбувається денатуралізація сел. доходів і на селі зростає торгівля й грошовий оборот. Та найголовнішу підтримку укр. селянин мав весь час з присадибного госп-ва. За Хрущова у 1955 р. її зменшено в сер. з 0,36 га на двір до 0,18 га; у 1956 р. заборонено тримати приватно худобу в містах; а взимку 1957–58 р. примусово викуповувано приватну худобу у колгоспників. Щойно в кін. 1964, після скинення Хрущова, розміри присадибного госп-ва привернуто до стану перед 1955 р. У сумі доходів колгоспників присадибне госп-во давало бл. 35% у 1953–56 рр. і 44% у 1964 р.

З 1950-их рр. значну допомогу населенню України стала давати укр. еміґрація. За приблизними розрахунками вона щороку посилала на Україну пакунків і грошей на понад 50 млн амер. долярів (пол. з того забирав сов. уряд у формі мита). Див. також ін. галузі Н. г. – *Зв'язок, Торгівля, Транспорт, Фінанси* та *Плянування*.

Література: А Н У Р С Р, Ін-т економіки. Нар. госп-во Радянської України. К. 1945; А Н У С С Р, Институт экономики. Очерки развития народного хозяйства Укр. ССР М. 1954; А Н У С С Р, Институт экономики. Украинская ССР, ч. І. М. 1957; Ц С У У Р С Р. Нар. госп-во Укр. РСР в 1957 (1959—65) році. Статистичний щорічник. К. 1958—66; А Н У Р С Р, Ін-т економіки. Нар. госп-во Укр. РСР у семирічці. К. 1960; А Н У Р С Р, Ін-т економіки. Нар. госп-во Укр. РСР у післявоєнні роки (1946—1964). Респ. міжвідомчий наук. зб. К. 1965; А Н С С С Р, Институт экономики. Развитие социалистической экономики СССР в послевоенный период. М. 1965; А Н У Р С Р, Ін-т економіки. Розвиток нар. господарства Укр. РСР 1917—1967. І—ІІ. К. 1967.

В. Голубничий

«Народне Здоровля», популярний ілюстрований місячник, вид. *Укр. Гігієнічного Т-ва* і Т-ва *«Відродження»*, виходив у Львові 1937–39; ред. Р. *Осінчук*.

Народне знання, сукупність нар. відомостей у різних ділянках духової і матеріяльної культури, створюваних і вироблюваних багатовіковим досвідом та передаваних з покоління в покоління. В окремих ділянках Н. з. елементи справжнього знання перемішані часто з рел. віруваннями, ритуально-магічними діями, забобонами.

Нар. філософія й ін. ділянки духовости, зв'язані з нар. світоглядом і т. зв. життєвою мудрістю, виявлені в різних жанрах укр. усної словесности, гол. у приказках і прислів'ях, байках, анекдотах. Багатством визначаються нар. відомості з обсягу психології – обсервації й аналізи тих чи ін. явищ психічного життя, зокрема розумової праці (розум, пам'ять, думка). У родинних і гром. взаєминах застосовуються норми звичаєвого права (див. *Право звичаєве*).

Відомості й вмілості з математики, подекуди примітивні, базовані на децимальній системі (десять пальців); математичні операції – додавання, віднімання, множення і ділення, і навіть піднесення до ступеня – виконуються здебільша в пам'яті. Деякі елементи геометричного знання (ділення площ на квадрати, прямокутники, трикутники, трапеції) використовуються в нар. будівництві й мірництві. Останнє широко розвинене й охоплює різні способи вимірювання довжини, площі, об'єму, ваги й місткости (див. *Міри*) і часу (див. *Народний календар*). Багате й різнородне, хоч і перемішане часто з фантастичними уявленнями і даними Н. з. в таких ділянках, як космографія, географія, астрономія, засвідчене також відповідною термінологією спільною для укр. й слов.

народів. На основі багатого досвіду і довготривалих спостережень метеорологічних умов була вироблена ціла система передбачення погоди, навіть на довгі відтинки часу. Великим запасом і обсягом відомостей, базованих на довговікових спостереженнях і їх аналізі, відзначається Н. з. в таких природознавчих ділянках, як ботаніка (лікувальні й отруйні рослини), зоологія і подекуди біологія. Широко розвинута і стосована, хоч і зв'язана з безліччю забобонів і культовомагічних заходів (чари й замовляння), *нар. медицина* з великим багатством способів діягнози і лікування хвороб, як і лікувальних засобів. З Н. з. в цій ділянці пов'язані також відомості з анатомії і стоматології.

Якщо йдеться про матеріяльну культуру, то найбільший запас випробуваного традицією й досвідом знання наявний в основній для укр. народу професії, якою є хліборобство, і в близьких до нього зайняттях, як скотарство, рибальство, ловецтво, пасічництво. Високим рівнем техн. знання і мист. досконалости відзначаються численні ділянки нар. виробництва – ремесел і *кустарної промсти: нар. будівництво, теслярство, бондарство, гончарство, ковальство, ткацтво, кушнірство* і такі вироби нар. мистецтва, як *вишивки*, кераміка, килими, різьба на дереві тощо. (Спробу заг. характеристики деяких ділянок Н. з. – див. ЕУ 1, стор. 250-51. *Б. Кравців*

Народне мистецтво, різні ділянки нар. культового, ужиткового й образотворчого мистецтва, тобто виробництва по-мистецьки оформлених предметів і речей, призначених для культових потреб, оздоблення нар. побуту або для щоденного вжитку. Окремі роди укр. Н. м. своїм культово-магічним призначенням і традиціями техн. виконання й декорації (орнаменту) сягають до доби палеоліту (*Мізинь*) і неоліту (*Трипілля*), деякі походять з бронзової чи пізнішої доби. Укр. Н. м. відрізняється своїм нац. самобутнім характером, спільністю нац. стилю в орнаменті, малюнку, композиції, кольориті й сюжеті. Відповідно до використовуваного матеріялу і техн. виконання, Н. м. поділяється на: скульптуру (вироби з глини, каменю, тіста), кераміку (*гончарство, кахлярство*, іграшки), деревορізьбу (пласку, барельєфну і повну), *ткацтво, килимарство* і *вишивкарство*, виробництво різних предметів з кости, рогу, металів, скла, соломи, паперу та ін. Сюди належать і такі роди декоративної пластики, як писанкарство, стінний розпис, нар. станковий живопис, нар. ґравюра, різьба на дереві. Докладніше про окремі ділянки Н. м. – див. ЕУ 1, стор. 282-316.

Окремо треба згадати нар. архітектуру – вияв мист. смаків народу в будівництві (див. *Нар. будівництво*).

З деяких родів Н. м. виникають мист. ремесла і згодом мист. промисли, призначені для ринку: кераміка, килими, порцеляна, фаянс, ювелірні вироби тощо. Вони найбільше розвинулися в кін. 19 в., коли заходами урядових чинників, земств, а в Галичині та на Буковині – крайових управ стали поставати мист.-пром. школи (Миргород, Коломия, Вижниця тощо). За сов. влади Н. м. занепало. Деякий розвиток нар. ремесел і промислів, здебільша з торг. метою, почався в УССР у 1950-их pp. На базі давніших осередків Н. м., особливо в гончарських, ткацьких, килимарських, різьбарських і стінного розпису (Опішня, Кролевець, Косів, Петриківка та багато ін.), постають нові комплексні центри, організовані спершу як артілі, пізніше як фабрики мист. виробів. У зв'язку з цим їхні вироби набувають все більше проф.-пром. характеру. Однак під мист. оглядом вони все ще не мають того рівня і попиту на міжнар. ринку, як вироби ін. слов. народів. Крім того, відновлено або введено в УССР деякі ділянки спеціяльних мист. промислів, напр., декоративного скла, підлакового живопису, кахлів, повної антропоморфної скульптури (різьба на дереві лемківських майстрів у Львові й ін. м. зах. укр. земель). Нові кадри майстрів-професіоналів виходять з численних художньо-пром. шкіл. Мист. ремесло культивується і в багатьох осередках укр. діяспори, зокрема писанкарство.

Література: Див. ЕУ 1, стор. 315 (Ужиткове мистецтво), а також Moszyński K. Kultura ludowa Słowian. II. Kp. 1939; Манучарова Н. Укр. нар. декоративне мистецтво. К. 1952; Манучарова Н. Художні промисли Укр. РСР. К. 1953; Гургула І. й ін. Нар. майстри. К. 1959; Гургула І. Нар. мистецтво зах. обл. України. К. 1966; Бутник-Сіверський Б. Укр. радянське нар. ми- ЕУ І, стор. 250–51). *Б. Кравців*

«Народне Слово», популярна газ. у Львові, виходила тричі на тиждень 1907-11 pp.; ред. А. Веретельник, В. Масляк, В. Держирука і А. Шестак.

«Народне Слово», тижневик (спершу місячник); орган допомогового т-ва *«Укр. Нар. Поміч»* у ЗДА; виходив з 1914 р. в Пітсбурзі (до 1919 р. в Мікізракс); довголітній ред. М. *Хандоґа* (1920–48). До 1959 р. суспільно-політ. газ. правос. українців; з 1959 р. перейменоване на «Укр. Нар. Слово», відстоює позиції Закордонних Частин ОУН.

«Народний Голос», популярний тижневик, орган *«Руської Ради»*, згодом Укр. Нац.-Дем. Партії, виходив у Чернівцях 1909–15 (ред. Л. *Когут*, з 1911 р. – Ю. *Сербинюк*) і недовгий час 1921 р. (ред. І. Созанський) і 1923 р.

Народний Дім у Львові, Руський Нар. Інститут Нар. Дім у Львові, найстаріша й найбагатша укр. культ.-осв. установа в Галичині, створена 1849 р. заходами *Гол. Руської Ради* (за почином о. Л. *Трещаківського*) за зразком подібних інституцій у Чехії, з завданням сприяти нац.-культ. розвиткові українців у Галичині. Австр. уряд подарував для Н. Д. площу збомбардованого в 1848 р. Львівського Ун-ту. Гол. будинок Н. Д. збудовано в 1851–64 рр. коштом всенар. пожертв. З часом Н. Д. мав великий маєток (комплекси будинків і церкву у Львові й двоє сіл у перемишлянському пов.), музей,

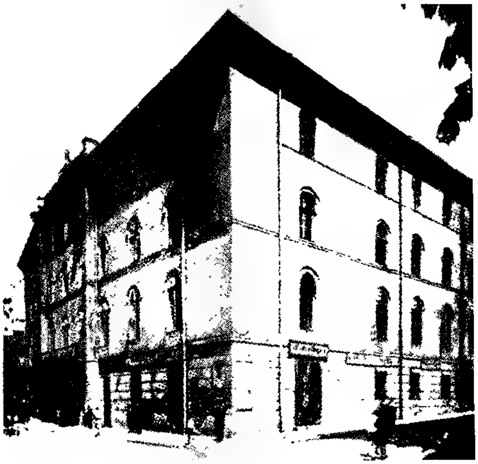

Народний Дім у Львові

бібліотеку, своє в-во, давав стипендії студіюючій молоді; в рамках Н. Д. діяла заснована 1848 р. для культ.-осв. праці й видання шкільних підручників *Гал.-Руська Матиця.* Після ліквідації Гол. Руської Ради 1851 р. Н. Д. очолювала «Комісія, завідуюча справами Нар. Дому», а після затвердження статуту (1869) «Управляющий Совіт» Н. Д. (з 1872), що його опанували москвофіли й не приймали нових чл. з укр. нац. табору. Наслідком цього Н. Д. не виконував заг.-нар. завдань, бувши базою гал. русофільства. З вибухом війни австр. уряд заборонив (4. 8. 1914) діяльність Н. Д., 1917 р. ліквідував його, а для догляду над майном призначив кураторію, складену з 12 осіб, здебільша з укр. нац. табору.

Після окупації Галичини поль. влада ліквідувала кураторію й призначила комісаром М. Бачинського та передала Н. Д. консервативній групі москвофілів, льояльній до Польщі. Діяльність Н. Д. в останні десятиліття під Австрією і за поль. часу обмежувалася музейно-архівними справами. У складі Н. Д. діяли: бібліотека (1924 р. бл. 120 000 тт., в тому ч. яких 5 000 рукописів та документів, і особливо цінна книгозбірня А. *Петрушевича),* археологічно-іст. (м. ін. картинна ґалерія) та природознавчий музеї. Під час першої світової війни частина бібліотеки була вивезена в Росію і не повернена, у 1918 р. загинула нумізматична колекція. Офіц. органом Н. Д. був «Вѣстник Нар. Дома», видаваний у 1883–1914 щомісяця, з 1921 р. неперіодично, друкований язичієм, пізніше рос. мовою; крім звідомлень про діяльність Н. Д., містилися також наук. праці і ст., писані з рос. позицій. Після сов. окупації зах. укр. земель Н. Д. ліквідовано і його зб. приєднано до Бібліотеки АН УРСР і реорганізованих львівських музеїв.

За зразком львівського Н. Д. існували *Н. Д.* по містах і селах Галичини й ін. укр. земель. *Б. Кравців*

Народний календар, створена на основі спостережень періодичности явищ природи і багатовікового досвіду нар. система вимірювання часу (див. *Календар).* Найдавнішим способом визначення більших відтинків часу були пори року, спершу дві – тепла й холодна, весна і зима, згодом чотири – крім названих, ще літо й осінь, початок яких припадав, залежно від кліматичних умов, на різний час. З цього поділу виводиться нар. поділ часу на весни, літа і зими, а не на роки. В доіст. добу на Україні виникла також система вимірювання часу на основі періодичности циклу фаз Місяця, від чого й пішла сама назва місяця, як відтинку часу. Наявність цієї системи уже в період праслов. спільноти засвідчена назвами місяців, спільними для укр. й ін. слов. народів, що збереглися і в нар. і в сучасному христ. календарному назовництві: березень або березіль (староукр. березозол), квітень, травень (староукр. травний), червень, липень, серпень, вересень, листопад, грудень, січень, лютий (також сніжень). Пов'язані з явищами природи або з тими чи тими с.-г. працями, ці й ін. староукр. й пізніші нар. назви, як, напр., бокогрій для лютого, сінозорник для липня, казибрід для жовтня, студень для грудня, стосувалися не завжди тих самих місяців: червнем називано 7, листопадом 10, груднем 11 місяць. Поділ року на місяці вже в доіст. добу зафіксований також археологічними знахідками: композицією знаків і символів на ритуальній чаші 3–4 вв. по Хр. із с. Лепесівка на Волині та календарем полян 4 в. з с. Ромашки на Київщині, на якому визначені і розмежовані святковими днями цикли весняних і літніх с.-г. праць від сходу

посівів на поч. травня до закінчення жнив у першій пол. серпня. Рік в укр. Н. к. складався первісно, як і у багатьох ін. народів, з 13 місяців, що збігалися з місячними фазами. Він починався 1 або 9 березня (ст. ст.) чи й навіть 1 квітня (див. *Новий Рік*). Початок, тривання й кін. нар. року визначувано з допомогою положень Сонця на екліптиці, фаз Місяця або й змін у розташуванні зірок і їх констеляцій. Так само були визначувані реченці нар. обрядів і свят у Н. к., якими починалися, розмежовувалися або й завершувалися окремі пори року чи й сезони с.-г. праць. Поєднавшися з христ. святами і днями святих, ці нар. свята й обряди групуються — відповідно до пір року — у весняний (Благовіщення, Великдень, св. Юрія), літній (Зелені Свята, Купала, Іллі), осінній (перша і друга Пречиста, Покрови, Дмитра) і зимовий (Різдво, Новий Рік, Водохрища) цикли. Докладніше про нар. обряди і свята — див. ЕУ 1, стор. 229-39).

Література: Максимович М. Дни и месяци укр. селянина. Собр. соч., т. II. К. 1877; Нар. календар. Бюлетень Етногр. Комісії УАН. К. 1926—27. чч. 2—6 й окрема відбитка К. 1926—29; Moszyński K. Kultura ludowa Słowian. II, 1. Kp. 1934; Попов П. «Дні і місяці укр. селянина» М. О. Максимовича. НЗ ІМФЕ, т. I—II. К. 1947; Килимник С. Укр. рік у нар. звичаях в іст. освітленні. I—V. Вінніпеґ—Торонто 1955—64.

Б. Кравців

Народний комісаріят, в СССР і УССР до 1946 р. центр. орган, створений для керування окремою галуззю держ. управління. Всі галузеві Н. к. творили *Раду Народних Комісарів,* себто уряд. При кожному Н. к. діяла колеґія в складі нар. комісара і високих службовців Н. к. для колективного вирішування адміністративних справ даного відомства. З 1946 р. Н. к. перетворені на *мін-ва.* (Див. також *Комісар*).

Народний Комісаріят Внутрішніх Справ (НКВС), одне з виконавчо-адміністративних відомств сов. уряду (до 1946 р.), утворене в РСФСР 1917 р., а в УССР — 1919 (у першому сов. уряді на Україні був Нар. Секретаріят Внутр. Справ) як респ. орган, хоч фактично він був підпорядкований НКВС РСФСР. НКВС відав справами внутр. і місц. адміністрації, охороною гром. порядку, реєстрацією актів гром. стану, таборами примусової праці, в'язницями тощо. Справами держ. безпеки та репресіями супроти ворогів сов. ладу відала *ВЧК,* а в 1922–34 рр. *ДПУ.* З утворенням СССР у 1924 р. НКВС УССР діяв як респ. орган, з обмеженими суто адміністративними функціями і був ліквідований у 1930 р. з передачею його функцій різним ін. комісаріятам.

У 1934 р. був утворений союзно-респ. НКВС (що означало, що НКВС УССР був уже підпорядкований безпосередньо Москві) з включенням до нього ОҐПУ (Объединенное Государственное Политическое Управление, укр. назви ДПУ, ОДПУ). З цього часу НКВС (НКВД — Народный Комиссариат Внутренних Дел) СССР став гол. органом політ. терору. При ньому було створене «особое совещание» у складі наркома (спочатку Г. *Ягода,* у 1936–38 М. *Єжов,* далі Л. Берія), його заступників та прокурора СССР, яке мало право застосовувати в адміністративному порядку висилку, заслання, ув'язнення в концтаборах і т. д. На весні 1941 р. з НКВС виділено органи держ. безпеки (політ. поліція) в окремий (теж союзно-респ.) Нар. Комісаріят Держ. Безпеки (НКДБ), восени того ж р. їх об'єднали, а в 1943 р. знову поділили як окремі наркомати. З 1946 р. НКВС перейменовано на МВС (Мін-во Внутр. Справ).

«НКВД» за час свого існування як орган держ. безпеки став символом політ. терору й винищення серед усіх шарів населення, особливо діячів літератури, мистецтва, науки, зокрема на Україні, де терор був сильніший, ніж в Росії (див. також *Міністерство Державної Безпеки в УССР, Терор).*

А. Білинський

Народний секретаріят, виконавчий орган Тимчасового Центр. Виконавчого Комітету рад роб. і солдатських депутатів України, утворений у Харкові 30. 12. 1917 рос. і місц. большевиками як укр. сов. уряд у противагу до *Укр. Центр. Ради* і її *Ген. Секретаріяту.* До складу першого Н. с. входили: С. Вакинський — міжнац. справи (він же представник совнаркому Росії), В. *Шахрай* — військ. справи, Є. *Бош* — внутр. справи, Ф. *Артем*-Сергеєв — пром-сть і торгівля, Е. Лугановський — харчування, В. *Аусcем* — фінанси, В. Люксембурґ — судівництво, Є. Терлецький — зем. справи, В. *Затонський* — освіта. Терлецький належав до лівих рос. есерів, всі ін. — большевики; нац. свідомими українцями були лише Шахрай і Затонський. Н. с. спочатку очолював як гол. Тимчасового Центр. Виконавчого Комітету Є. *Медведев* (укр. соціял-демократ, пізніше большевик). Пізніше до складу Н. с. були введені: М. *Скрипник* — праця, згодом, коли Артем-Сергеєв очолив окремий уряд *Донецько-Криворізької Республіки Совєтів* — пром-сть і торгівля, Я. Мартьянов, І. *Кулик,* а в лютому 1918 — Ю. *Коцюбинський* (військ. справи).

Н. с. мав осідок спершу у Харкові, з 12. 2. 1918 у Києві, з 27. 2 в Полтаві, а в березні-квітні тимчасово в Катеринославі й Таганрозі. Влада Н. с. була мало ефективна; представники Петрограду

(совнаркому й партії) виконували нагляд, а в ряді справ прямо нехтували укр. сов. уряд (Верховна Рада Нар. Госп-ва; відділення окремих пром. обл. України тощо), командир всіх сов. збройних сил В. *Антонов-Овсеєнко*, будучи в тому часі чл. Совнаркому Росії, підпорядковувався лише рос. центрові. Проти того гостро протестував Шахрай. В Н. с. існувала криза — концепційна (щодо ролі й компетенції Н. с. як уряду) і персональна; у зв'язку з цим в кін. лютого він фактично розпався. Тоді його реорганізував М. Скрипник, ставши його гол. і прийнявши до складу більше українців: *Є. Неронович* (лівий укр. соціял-демократ) — військ. справи, Г. *Лапчинський* (укр. комуніст), І. Клименко (укр. соціял-демократ), І. Кулик (комуніст); тимчасове секретарство закордонних справ перебрав Затонський — представник Н. с. при уряді Сов. Росії. До складу Н. с. включено також 7. 3. 1918 В. Антонова-Овсеєнка як секретаря військ. справ і «верховного головнокомандуючого військами УНР».

В результаті підписання Сов. Росією Берестейського договору 3. 3. 1918, 2 Всеукр. з'їзд рад у Катеринославі (17-19. 3. 1918) проголосив «самостійність» сов. України від сов. Росії, при чому Н. с. реорганізовано; гол. залишився Скрипник, а з нових большевиків увійшли А. *Бубнов* та С. *Косіор*, обидва т. зв. «ліві комуністи». Новий Н. с. робив спроби збройно протиставитися наступові укр., нім. і австр. військ на Сх. Україну. Перед неспроможністю ставити опір та зважаючи на респектування Росією умов мирового договору, на доручення Москви ліквідовано 18. 4. 1918 в Таганрозі Центр. Виконавчий Комітет та Н. с. На їх місце утворено Бюро для керівництва повстанською боротьбою на Україні.

Сенсом існування Н. с. як окремого сов. уряду України було насамперед прикривати пряму аґресію рос. ком. військ проти УНР, а також спробувати зробити диверсію на мирових переговорах у Бересті-Литовському. Тому цьому органові дано назву «секретаріяту» (у противагу до Ген. секретаріяту Укр. Центр. Ради) і збережено назву Укр. Нар. Респ. для сов. режиму на Україні (офіціоз Н. с. «Вестник УНР»).

Література: Б о ш Е. Национальное правительство и советская власть на Украине. М. 1919; М а з л а х С. і Ш а х р а й В. До хвилі. Саратов 1919, 2 вид. Нью-Йорк 1967; А н т о н о в - О в с е е н к о В. Записки о гражданской войне, тт. 1—2. М. 1924, 1928; І с т п а р т. Історія КП(б)У в матеріялах та документах, 2 тт. К. 1933—34; Великая октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов, тт. 2—3, К. 1957; Історія держави і права Укр. РСР (1917—1960). К. 1961; Х м і л ь І. З прапором миру крізь полум'я війни. К. 1962.

В. Голубничий

Народний суд, суд першої інстанції в сов. суд. системі; діє в р-нах і м. (у м. з поділом на р-ни — в кожному з них). Складається з гол., нар. суддів, нар. засідателів, виконавців, секретарів та ін. Нар. суддів обирає населення даного р-ну на 5 рр. і засідателів на 2 рр. Останні засідають в суді по черзі, не більше двох тижнів на рік; теоретично вони користуються в суд. процесі такими ж правами, як і судді. Н. с. розглядає всі цивільні та більшість карних справ. Касаційною інстанцією для рішень Н. с. є *Обласний суд*.

Народний танок, виник у праіст. часи і мав місце насамперед у магічно-культових церемоніях. Н. т. виводили при супроводі ударних інструментів або і без них, тоді ним керувало внутр. відчуття ритму танечників.

Найстарішим видом Н. т. було коло, що з нього розвинулися *хороводи*, супроводжувані піснею. До хороводних танків належать *веснянки* та *гагілки* й ін. хліборобського характеру магічно-обрядові танки, пов'язані з змінами пір року.

З введенням християнства Н. т. пов'язалися з церк. календарем і поступово втрачали обрядовий характер. Хороводні танки збагатилися фігурними ускладненнями, із масових виділялися гуртові, парні та сольові танки. Давня синкретична форма (слово, рух і жест як ритмічна цілість) втрималася до пізньокняжих часів, коли танок відокремився від пісні, яку замінили нар. інструменти. Н. т. відтоді стають здебільша сюжетними на теми побутові, жартівливі з елементами залицянь, трудові й розвагові. Їхня будова лінеарна, навіть геометрична, виявляє нахил до фантастичних узорів (коло, хрест, ланцюг, лави і т. п.). Про різні роди й відміни Н. т. див. ЕУ 1, стор. 881—882.

Н. т. розвивалися, збагачувалися новими формами й засобами вислову впродовж всієї історії укр. народу й віддзеркалюють питоменні риси його характеру. Деякі Н. т. засвоїли вищі суспільні та міські верстви, і вони стали нац. танками («Коломийка», «Козачок»). У 1880—90-их рр. Н. т. дістався на сцену укр. побутових театрів. Відтоді чималу увагу приділено студіям і вивченню Н. т. (В. Гнатюк, В. Верховинець, М. Лисенко, Р. Герасимчук, В. Авраменко, М. Пастернакова, А. Гуменюк). З заниканням Н. т. у побуті на Україні і за її межами його плекають організовані танцювальні гуртки та проф. ансамблі (напр., Держ. Ансамбль Танцю УРСР П. Вірського, гуртки П. Дністровика в Англії, Б. Петріни в ЗДА, Я. Клуня в Канаді, Я. Смальцова в Аргентіні, Н. Денисен-

ко в Австралії), пристосовуючи його до вимог сцени і стилізуючи на основі нар. традицій. В УССР намагаються ввести в побут нові штучні види «усучасненого» Н. т. — «колгоспний хоровод», «колгоспна полька», «танець лісорубів» та ін.

Література: див. ЕУ 1, стор. 885 і Гуменюк А. Укр. нар. танці. К. 1962; Пастернакова М. Укр. жінка в хореографії. Вінніпеґ—Едмонтон 1963; Гуменюк А. Нар. хореографічне мистецтво України. К. 1963.

М. Пастернакова

Народний Театр, див. *Державний Народний Театр* у Києві.

«Народний Учитель», пед. тижневик Всеукр. Комітету Спілки Робітників Освіти, виходив у Харкові 1925–31 рр. з місячними — «Самонавчання» (1928) та «Література і Побут» (1928–29) і тижневими «Виробнича Думка» (1928–30) та «На гром. роботі» (1929–31) додатками; ред. Н. Калюжний, О. Мізерницький й ін.; між співр.: М. Попів, Я. Чепіга, О. Шумський. «Н. У.» був найкращим пед. ж. в УССР; містив програмові ст., методичні вказівки, дискусії на актуальні теми (м. ін. про українізацію шкіл), багату хроніку й бібліографію. Закритий у зв'язку з репресіями поч. 1930-их рр.

Народництво, рос. політ., гром. й літ. течія вихідців з дворянства та різночинної інтеліґенції, гол. 1860—90-их рр., з специфічною ідеологією, в основі якої лежала майже містична віра в рос. селянство як носія «вищої життєвої мудрости» та зберігача прадавньої засади «общинної» власности («миру»), в якій закладені можливості раптового переходу Росії в царство соціяліст. відносин, з поминенням епохи капіталістичного розвитку країни. Н. було пересякнене месіяністичною свідомістю, успадкованою почасти від слов'янофілів, екзальтованою посвятою, обумовленою почуттям вини дворянина перед селянством за гріхи предків-кріпосників, часто перейняте фанатизмом (В. *Осінський*, С. Перовська, А. *Желябов* тощо), жорстокістю (С. Нечаєв та ін.), нахилом до тоталітарноустроєвих концепцій суспільного життя (С. Нечаєв, П. Ткачов). Виходячи з ідеалізації рос. нар. свідомости, Н. єднало в собі разючі суперечності: то непротивлення злу насильством (М. Муравський), то заклик до нової пуґачовщини (М. Бакунін). У 60-их рр. народники виявляли себе спорадично (групи М. *Чернишевського*, С. Нечаєва, П. Ткачова), але з самого поч. 70-их рр. рух охоплює сотні, незабаром тисячі молодих людей. Перший етап — похід «у народ» з намаганням організувати серед нього соціяліст. суспільно-госп. клітини. Ні ці заходи, ні проповідь серед селянства бунту проти уряду не дали бажаних для народників наслідків і призвели до великих утрат в їх лавах через урядові переслідування, арешти й заслання. 1876 р. народники створили рев. орг-цію *«Земля і Воля»* (назва з 1878). Неуспіхи призвели до розколу руху на Воронізькому з'їзді 1879 р.: частина стала на позицію здобуття для Росії політ. свободи через терор, здійснюваний невеликою законспірованою орг-цією, що прибрала назву *«Нар. Воля»;* інші учасники з'їзду створили орг-цію *«Чорний Переділ»* із завданням мирного вростання Н. у нар. масу для того, щоб її повести з собою. Остання течія поволі переродилася в леґальне Н., яке перетривало аж до 1917 р. Народовольці здійснили ряд успішних терористичних актів проти представників вищої імперської бюрократії, влаштували кілька замахів на царя Олександра II, що закінчилися вбивством його 1. 3. 1881, після чого заходами поліційного терору «Народна Воля» була винищена, а пізніші спроби відновлення її були невдалі.

Численні орг-ції різних напрямків («чайковці», «лавристи», «бакуністи» тощо) рос. Н. діяли й на Україні в 1860-их і особливо в 1870-их рр. Гол. осередками були Київ (зокрема гурток «чайковців» 1872–74 рр., «Київ. комуна» 1873–74 рр., «гурток бунтарів» 1875—77 рр. тощо), Одеса (гурток Ф. Волховського з 1872 р. та ін.), Харків; гуртки народників були також у Чернігові й на Чернігівщині (гурток братів І. й В. Дебагоріїв-Мокрієвичів), Полтаві, Херсоні, Миколаєві тощо. Більшу активність виявив київський «гурток бунтарів» (В. *Дебагорій-Мокрієвич*, Я. *Стефанович*, І. Бохановський, Л. Дейч та ін.), який організував т. зв. *Чигиринську змову* 1877 р.

Хоч до лав рос. Н. належало багато українців (гол. діячі, крім згаданих вище, Д. *Лизогуб*, М. Кулябко-Корецький, І. Рашевський, М. Ковалевська, Г. *Мачтет*, В. Малинка, М. *Кибальчич*, С. Перовська та ін.), але воно взагалі не цікавилося визвольними прагненнями поневолених Росією народів і навіть вважало їх з погляду інтересів «революції» підозрілими. Лише зрідка рос. народники вживали укр. мови в пропаґандивних цілях (напр., відозва Ф. Волховського «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків» 1875). Тільки поодинокі українці в народницькому русі (П. *Грабовський, Л. Жебуньов*, С. *Русова* та ін.) зберегли свої власні нац. позиції.

У другій пол. 1870-их рр. народницькі орг-ції на Україні стали на шлях терору проти представників влади. У лютому 1878 р. в Києві зроблено замах на товариша прокурора Котляревського; 25 травня 1878 р. Г. *Попко* забив жандармського адьютанта Гейкінґа; у липні 1878 р. коло Харкова зроблено спробу визволити з ув'язнення Войнаральсько-

го, засудженого в процесі 193; у липні 1878 р. в Одесі, під час суду над І. *Ковальським* виникли вуличні розрухи; у лютому 1879 р. в Харкові забито губернатора кн. Кропоткіна; 11 лютого 1879 р. жандармерія, яка хотіла ліквідувати в Києві підпільну квартиру народовольців, натрапила на збройний опір, і лише за допомогою роти Старо-Оскільського полку провела арешти.

Народницькі (народовольські) орг-ції існували на Україні і в 1880-их рр., але великого поширення й впливу не мали.

Всупереч цьому рос. народницькому рухові існувала окрема народницька укр. течія, відмінна своєю духовою природою та формами свого вияву. Укр. Н. — *хлопомани*, радикальніші «українофіли» мали глибшу іст.-духову основу: щиро дем. спрямування укр. культури від Котляревського починаючи. Укр. народницький рух наголошував своєрідність психіки укр. народу, його побуту й госп-ва. Тоді як рос. Н. клало натиск на соц. нахили рос. селянина, хлопомани підкреслювали індивідуалізм укр. селянства. В основі своїй укр. Н. бачило покликання в культурницькій праці серед народу (Радюк у повісті «Хмари» І. Нечуя Левицького), тоді як рос. Н. до культурницької праці звернулося пізніше, у 1880-і рр., що було вже показником пригасання їхнього руху. Культ. праця серед укр. Н. розумілася як нац. й у випадках радикалізації настроїв приводила до нац.-рев. кличів («Укр. марсельєза» В. *Мальованого* в Одеській Громаді) та радикально-політ. орг. спроб на нац. площині («Братство Тарасівців»). Усупереч рос. народникам, укр. Н. вважало релігійність ідеальною прикметою селянина й оспівувало її в поезії (напр., «Великдень» І. Манджури), ідеалізувало патріярхальні відносини між духівництвом і селянством («Старосвітські батюшки і матушки» І. Нечуя-Левицького). З укр. Н. був зв'язаний також артільний рух. Теоретичні підстави його були намічені у праці народника Ф. *Щербини:* «Южно-русские артели и артельные формы хозяйства» О., 1880. У 1890-их рр. М. *Левитський* ставив своїм завданням утворення артілей.

Укр. Н. ще належно не досліджене.

Література: Кравчинський С. (С. Степняк). Підземна Росія. Л. 1901; Богучарский В. Из истории политической борьбы в 70-ых и 80-ых гг. XIX в. М. 1912; Глинский Б. Революционный период русской истории, ч. 2, 1913; Рябінін-Скляревський О. З рев. укр. руху 70-их рр. ж. Україна. К. 1926. Житецький Г. Київська Громада за 60-их рр. ж. Україна. К. 1928; Білінський М. З минулого-пережитого (1870—1888). ж. Україна, К. 1928; Яворський М. Нариси з історії рев. боротьби на Україні. т. II, ч. 1. X. 1928; Збірник «Нечаев и нечаевцы». М.-П. 1931. Кузьмин Б. От 19 февраля к первому марта. М. 1933; Жилінська Л. Рев. народництво 70-их — поч. 80-их рр. XIX ст. К. 1959; Бойко Ю. Рос. народництво як джерело ленінізму-сталінізму. Мюнхен 1959; Революционное народничество 70-ых годов XIX века. Сборник документов и материалов в двух томах. I—II. М. 1964—65.

Ю. Бойко

Народні бібліотеки і читальні, на укр. землях під Росією почали творитися у 1860–70-их рр., гол. заходами земств (на Херсонщині й Харківщині) та міськ. самоуправління (в Одесі й ін. м.); це були безкоштовні заклади для широких верств населення. Розвиткові Н. б. і ч. стояли на перешкоді «Правила 15 травня 1890 р.», за якими вони перебували під гострим контролем влади й зобов'язані добирати тільки рос.-мовні книжки рел. та навчального змісту. У 20 в. ч. Н. б. і ч. значно зросло (напр., у Харківській губ. в 1911 їх було 684 з 542 800 кн., у Чернігівській губ. у 1912 р. – 322 з 141 000 кн.), але укр. кн. в них становили ледве 3-6%. Орг-цію укр. Н. б. і ч. перебрали з 1906 р. культ.-осв. т-ва *«Просвіта»*, але діяльність їх була сильно обмежувана, а то й заборонювана владою. В роки укр. державности 1917–20 Н. б. і ч. буйно розвивалися, перев. при «Просвітах» і при допомозі укр. кооперації.

На укр. землях під Австрією функції Н. б. і ч. виконували в Галичині бібліотеки при філіях і читальнях т-ва *«Просвіта»* (1914 р. 2 664 бібліотеки) і читальні *Общества ім. М. Качковського;* на Буковині – читальні *«Руської Бесіди»* (1914 р. – 150).

З встановленням больш. влади на Україні Н. б. і ч. підпали контролеві режиму. Їх почали переорганізовувати в т. зв. політосв., згодом масові бібліотеки при хатах-читальнях, пізніше при нар. будинках і сельбудах та клюбних установах профспілок, колгоспів, радгоспів тощо. З влиттям Н. б. і ч. повністю в систему політосвіти ч. їх збільшилося: 5 154 в 1924 р., 10 275 у 1933.

На укр. землях під Польщею «Просвіта» на поч. 1939 р. мала 3 208 читалень з 2 997 бібліотеками; бібліотеки діяли також при читальнях Общества ім. Качковського. На Закарпатті існували бібліотеки-читальні «Просвіти» і *Общества ім. А. Духновича,* та заг. бібліотеки Нар. Просвітнього Союзу, який був у системі краєвого управління за Чехо-Словаччини.

Після окупації зах. укр. земель на всій території УССР у 1940 р. було 22 295 масових бібліотек з 36 728 000 кн. і журн.; числа на 1945 р. – 4 844 і 8 637 000 (вплив війни), на 1966 р. – 26 900 і 238 400 000. Підготова бібліотечних робітників відбувалася спершу в Харківському Ін-ті Ком. Освіти, з 1935 р. до 1939 у Харківському Бібліотечному Ін-ті й з 1947 р. в

Харківському Пед. Ін-ті ім. Сковороди, як також у бібліотечних відділах технікумів ком. освіти. *Р. М.*

Народні доми (будинки), будовані по укр. м. і с. у Галичині за зразком *Нар. Дому у Львові,* окремі приміщення для орг-ції культ.-осв. діяльности. При Н. д. існували бібліотеки й читальні, домівки укр. т-в, їхні великі залі використовувалися для театральних вистав, забав, курсів, доповідей тощо. У другій пол. 19 в. Н. д. поширилися на Буковині (найважливіший у Чернівцях з 1887 р.), наприкін. 19 в. п. н. Нар. будинки (Н. б.) на укр. землях під Росією, засновувані гром., земськими і культ.-осв. орг-ціями і після 1920 р. на Закарпатті. Видатну ролю у розвитку укр. театру і популяризації укр. літератури відограли Н. б. в Харкові, Києві та ін. м. України. З 1920 р. під сов. владою почали організовуватися масово сел. будинки — *сельбуди* й робітничі клюби, які відогравали ролю Н. д. У червні 1921 р. в УССР нараховувано 4 322 «Просвіт» та Н. б., 5 620 читалень і сельбудів, 1 298 робітничих клюбів. З 1924 р. Н. б. і сельбуди переорганізовано в робітничі й сіль. клюби, будинки і палаци культури. У 1940 р. в УССР існувало 25 030 установ клюбного типу, на 1 січня 1966 р. 26 025, з того ч. в м. 3 555, в с. 22 470; їх завдання — орг-ція масової культ.-осв. та політ. роботи в ком. дусі (див. також *Позашкільна освіта).*

Широкої популярности набули Н. д. серед укр. громад у діяспорі — в ЗДА, Канаді, Півд. Америці і в Манджурії (Укр. Н. Д. в Харбіні). У ЗДА побудовано Н. д. по всіх більших м. (в деяких їх кілька; найстаріший у Нью-Йорку), подекуди їх ролю виконують Горожанські Клюби. У Канаді існують численні Н. д., і там вони об'єднані в окремий *Союз Нар. Домів* (найстаріший та найдіяльніший Укр. Н. Д. у Вінніпеґу з 1916 р., також в Едмонтоні, Торонто тощо). *Б. К.*

Народні Збори Західньої України, назва псевдопредставницького органу укр. земель кол. Польщі, що його у жовтні 1939 сов. уряд і ком. партія використали для леґалізації приєднання окупованих сов. військом зах.-укр. земель до СССР й УССР. Депутатів Н.З. З.У. в кількості бл. 1 500 обрано 22. 10. 1939 в аранжованих і гостро контрольованих партією виборах. На скликаних на 26-28. 10. 1939 у Львові Н.З.З.У. проголошено формально сов. владу в Зах. Україні та прийнято декларацію про приєднання її до СССР й УССР. Окрема Комісія у складі 66 осіб передала це рішення Верховним Радам СССР й УССР. Після цього акту Н.З.З.У. перестали існувати.

Народні звичаї й обряди, ритуальні за своїм походженням дії і словесні формули, пов'язані з традиціями родового, племінного і нар. життя і зумовлювані природою, змінами пір року та залежними від них датами чи періодами с.-г., скотарських та ін. робіт. Зв'язані з *народним календарем* Н. з. й о. супроводяться часто магічними діями, рел. церемоніями, замовлянням і співом, танком і ходінням, драматичними діями. Виникнувши в умовах первісного ладу ще в доіст. добу й оформляючися впродовж довгих сторіч іст. життя укр. народу, Н. з. й о. поєдналися в багатьох випадках з христ. обрядовістю. Вони поділяються на родові (народження, весілля і смерть та похорон), календарно-виробничі, — зв'язані з с.-г., скотарськими, мисливськими чи й ін. працями, і гром. — зумовлені тими чи тими подіями життя даної людської спільноти. Докладніше про Н. з. й о. та їхнє походження і зміст — див. ЕУ 1, стор. 228-49.

З поширенням модерної цивілізації й міськ. культури і в наслідок викликаних двома світовими війнами 20 в. процесів, зокрема в умовах сов. ладу, Н. з. й о. на Україні зазнали багато змін. Зусилля ком. режиму знищити їх залишилися без успіху і за останній час виявляється дедалі настирливіше намагання відродити нар. обрядовість, зокрема в родинному і гром. житті, дуже часто з метою відриву нар. мас від христ. обрядів і свят. Незалежно від Н. з. й о., зв'язаних з христ. календарем, особливо з Різдвом і Великоднем, що їх і далі дотримуються віруючі на Україні, протягом останнього десятиріччя почали відроджуватися серед сіль. населення старі Н. з. й о. — новорічні із щедруванням, весняні — з веснянками, проводи русалок, Купала; зв'язані з закінченням збирання врожаю — під старою традиційною назвою обжинки; родові — весілля з усіма його драматизованими діями, свята народжень з кумами і крижмом, проводи синів в армію чи рідних на роботи тощо. Як і колись у християнізованих Н. з. й о., їхня основа й тепер, в умовах сов. ладу, залишається глибоко нар. і традиційною, пов'язаною з прадавніми віруваннями, образами і символами.

Література: Див. ЕУ 1, стор. 251 і Кагаров Є. Форми та елементи нар. обрядовости. Первісне громадянство, вип. І. К. 1928, й окремо К. 1928; Килимник С. Укр. рік у нар. звичаях в іст. освітленні. І—V. Вінніпеґ 1955—65; Воропай О. Звичаї нашого народу. Етногр. нарис. І—II. Мюнхен 1958—66.
Б. Кравців

Народні університети, культ.-осв. установи для дорослих, в яких читають популярні лекції і дають консуль-

тації з різних ділянок науки; виникли в пол. 19 в. в Скандінавії, в Росії в кін. 19 в. На Україні існували в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Єлисаветграді та ін. м.; ініціяторами їх були приватні особи або гром. орг-ції. В роки визвольних змагань (1917–20) ч. Н. у. збільшилося, а деякі з них як київський, херсонський, житомирський та ін. фактично були вищими навчальними закладами. За сов. влади з удержавленням усіх культ.-освітніх орг-цій Н. у. існувати не могли. Щойно з 1958 р. постала в УССР нова форма Н. у. – *університет культури.*

На Зах. Україні ролю Н. у. виконували в деякій мірі виклади й вечірні курси при осв. і наук. т-вах (львівській «Просвіті», Т-ві укр. наук. викладів ім. П. Могили, «Руській Бесіді» та ін.); в 1930–39 рр. діяв у Львові «Нар. Ун-т Самоосвіти» із кореспонденційною методою (дир. М. Стахів).

Народні читання, публічні читання популярних книг для малописьменних або й неписьменних в Рос. Імперії; матеріялами були твори красного письменства, нариси з історії, географії, природи, сіль. госп-ва, кооперації, гігієни, релігії тощо. На Україні з'явилися вперше у Полтаві (1861), пізніше — через заборону влади щойно у 1870-их рр., зокрема в Києві (1882, влаштовані комісією для орг-ції Н. ч.), Харкові тощо. Найбільш популярні Н. ч. були з кін. 19 в.; по с. їх організовували земства. Н. ч. відбувалися лише рос. мовою під суворим контролем влади. Тільки після 1906 дозволено викладати зміст книг своїми словами, а подекуди читано й твори укр. письменників.

Народні школи (нижчі початкові школи), загальноосв. школи, приступні для дітей широких нар. мас; деякі Н. ш. є підготовними до сер. шкіл, ін. не дають цих прав. На укр. землях у Рос. Імперії Н. ш. за статутом з 1786 р. мали назви: малі школи з 2-річним і головні з 4-річним курсом навчання. До Н. ш. належали початкові школи різних відомств – міністерські (казенні), *церк.-парафіяльні,* приватні, недільні, а за статутом з 1864 і 1874 рр. – і *земські.* Навчання в них тривало звич. 3 роки, а в міністерських двоклясових — 5 рр. Докладніше див. ЕУ 1, стор. 921-24.

На укр. землях під Австрією до Н. ш. можна зарахувати після шкільної реформи 1775–83 рр. *нормальні, головні, тривіяльні й парафіяльні* школи. У 1860-их рр. всі ці школи були реорганізовані на Н. ш. (нім. Volksschule, поль., – Szkoła ludowa). Це були 1-, 2-, 3-, 4-, 5-, 6-, 7-клясні школи, залежно від числа учнів; час навчання 6–7 рр. Н. ш. в Галичині й Буковині були дещо інакше організовані в м., ніж у с.; вищий ступінь міськ. Н. ш. мав назву *виділових шкіл.* Подібні відносини існували на Закарпатті (закон 1868 р.), але тут частина Н. ш. була у віданні церкви (в Галичині й Буковині майже всі Н. ш. були держ.). Докладніше див. ЕУ 1, стор. 927–28, 932, 933.

Лише в Галичині й на Буковині мовою навчання була укр., на Наддніпрянщині – рос., на Закарпатті перев. угор.

Про Н. ш. в роки укр. державности див. ЕУ 1, стор. 933-34.

Н. ш. на укр. землях під Польщею дістали 1921 р. такий самий устрій, як і в усій Польщі, згодом на підставі закону з 11. 3. 1932 Н. ш. були 3-ступневі (1 ступінь – перші 4 рр. навчання, 2 ступінь — 5-6 рр., 3 ступінь 7 рр.). Докладніше див. ЕУ 1, стор. 943-46. На Закарпатті після його переходу до Чехо-Словаччини Н. ш. зазнали буйного розвитку (див. ЕУ 1, стор. 949), час навчання (з 1930) 8 рр.; Н. ш. вищого ступеня мали назву *горожанських.* Натомість рівень Н. ш. на Буковині під рум. окупацією значно знизився через брак кваліфікованих учителів і примусове навчання чужою для укр. дітей рум. мовою (див. ЕУ 1, стор. 950).

Предметами навчання в Н. ш. були: релігія, читання і писання, підстави математики, спів, рисунки, ручна праця, гімнастика, а у вищих клясах також географія, природознавство, історія і література; подекуди вчили й чужої мови.

Про Н. ш. в УССР див. *Початкове шкільництво.* *Р. М.*

«Народовіщаніє», зб. катехитичних і літургічних поучень та проповідей василіянських місіонерів для народу на Крем'янеччині, опрацьований і виданий у Почаєві 1756 р. (пізніше 1768, 1778 і у Львові 1866). Перша (катехитична) частина, складена мовою, близькою до нар., подає багато оп. та леґенд, взятих з *«Прологу», «Великого Зерцала»* та *«Міней»* Дмитра Тупталенка (Ростовського). Друга містить «Поучення про християнські обряди», в якому подано широкий виклад, уґрунтований папськими документами, про заборону переходити чи перетягати українців-католиків на латинський обряд.

Народовці, назва культурницького, згодом політ. руху, що виник на поч. 1860-их рр. серед молодої укр. інтеліґенції в Галичині як противага до консервативного табору старшої інтеліґенції, яка після невдачі змагань до повної нац. емансипації здебільша зневірилася в можливості самостійного нац. розвитку укр. народу й стала поступово культ. і політ. орієнтуватися на Росію (див. *Москвофільство*). Н. покладалися на

власні сили і стояли на укр. нац. ґрунті, пропаґували єдність з українцями в Рос. Імперії, обстоювали живу нар. мову в літературі та в школі. Рух Н. постав під впливом творів Т. Шевченка, М. Шашкевича, а далі П. Куліша, М. Костомарова, Марка Вовчка, О. Федьковича й ін.; він виходив з традицій нац. відродження в дусі демократизму 30–40-их рр., репрезентованого *Кирило-Методіївським Братством* у Києві й ідеалами *«Руської Трійці»* і *Гол. Руської Ради* у Львові.

Народовецький рух, представлений студентами, вчителями, письм., молодими свящ., позначився спочатку пожвавленням на літ. полі. Н. організувалися навколо журн., які через брак матеріяльних засобів то занепадали, то знову появлялися у 1862–66 рр. під новими назвами (*«Вечерниці»*, *«Мета»*, *«Нива»*, *«Русалка»*). Н. встановили зв'язки з «громадівським рухом» молодої інтеліґенції Центр. України (див. *Громади*) та за їхнім зразком заснували подібні громади із старшої молоді в гімназіях (у Станиславові, Бережанах, Самборі, Тернополі) і студентські у Львові; до них приєдналися й деякі старші діячі – С. *Качала*, Ю. *Лаврівський*, І. *Борисикевич* та дехто з старших письм.: К. *Устіянович* і С. *Воробкевич*. Представниками молодого покоління були письм. В. *Шашкевич*, К. *Климкович*, Ф. *Заревич*, К. *Горбаль*, організатор громад й ідеолог Н. у 1860-их рр. Д. *Танячкевич*, О. *Партицький* та ін.

Заборони укр. друкованого слова в Рос. Імперії 1863 і 1876 рр. примусили деяких письм. (О. Кониський, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов, М. Старицький та ін.) друкувати свої твори в Галичині, що пожвавило літ. й наук. діяльність Н. У 1867 р. був заснований літ. ж. *«Правда»*, що на довгий час став органом всеукр. єднання. Використовуючи нові австр. конституційні закони, Н. заснували ряд т-в: клюб *«Руська Бесіда» (1861)*, а при ньому постійний театр (1864), т-во *«Просвіта»* (1868), яке за допомогою своїх філій і читалень ширило освіту й нац. та екон. ідеї серед широких мас народу. 1873 р. при матеріяльній допомозі меценатів з Наддніпрянщини постало літ. Т-во ім. Шевченка, 1893 р. перетворене на *Наук. Т-во ім. Шевченка*. У цих культ. установах остаточно оформилося нац. обличчя, світогляд і політ. переконання Н. На кристалізацію їх політ. поглядів і прагнень мав значний вплив М. *Драгоманов*, з думками якого не всі погоджувалися, але вони викликали у Н. глибше зацікавлення соц. і політ. справами. Чималий вплив на засвоєння тогочасних суспільних і політ. ідей Зах. Европи мало укр. студентське т-во *«Січ»* у Відні.

Практичний виступ Н. на полі політ. діяльности приспішила поразка *Руської Ради* у 1879 р., коли вона у виборах до віденського парляменту здобула лише 3 депутатські мандати. Політ. діяльність Н. почали від вид. політ. газ. *«Батьківщина»* (1879) для селянства і «Діло» (1880) для інтеліґенції. Провідними Н. цієї доби були молоді й талановиті діячі В. *Барвінський* (ред. «Діла»), економіст В. *Навроцький*, Ю. *Романчук* (ред. «Батьківщини»), правник О. *Огоновський*, О. *Барвінський*, А. *Вахнянин*, Д. *Гладилович*, О. *Терлецький* та ін. 1880 р. Н. організували перше всенар. віче у Львові з доповідями на політ.-екон. теми. Після процесу О. *Грабар* і виявлення русофільського обличчя старої Руської Ради Н. розірвали з русофільським табором і 1885 р. заснували свою політ. орг-цію – *Народну Раду;* тоді вони стали найсильнішим табором у Галичині. Разом з тим народовецький рух втратив елементи суспільного радикалізму й опозиції до гр.-кат. ієрархії, притаманні для нього у 1860-их рр., ставши натомість консервативним, льояльним до австр. уряду й клерикальним; це сталося як у наслідок природного процесу дозрівання й старіння його діячів, так і співпраці з ієрархією, яка теж зірвала з русофільством. На противагу до цього процесу у 1870-их рр. виділилася з Н. нова радикальна течія, що за свого духовного батька мала М. Драгоманова (майбутні радикали – І. *Франко*, М. *Павлик*, О. *Терлецький*, а також майбутні провідники нац.-демократів – Є. *Олесницький*, Т. *Окуневський* і ін.).

Австр. уряд намагався використати зміцнений народовецький рух, а поль. кола, які мали в своїх руках адміністрацію краю, хотіли шляхом угоди з Н. (див. *«Нова ера»*) у 1890-их рр. охопити своїм контролем їх політ. розвиток. Непопулярна серед укр. громадянства «Нова ера» тривала лише до 1894 р. Вона спричинилася до перетворення народовства у форми новітніх політ. партій. Перша *Руська Радикальна Партія* постала 1890 р. з Н., що не приєдналися до порозуміння з поляками ще до поч. «Нової ери»; 1899 р. її ліве крило створило *Укр. Соц.-Дем. Партію*. Більшість Н. оформилася 1899 р. в *Нац.-Дем. Партію*. Праве крило Н. з О. Барвінським на чолі, яке й далі відстоювало політику «Нової ери», гуртувалося б. газ. *«Руслан»* (1896), а пізніше перетворилося на *Христ.-Суспільну Партію*. Т. ч. з групи кол. Н. постали у 1890-их рр. 4 укр. політ. партії.

Під гал. впливом народовецький рух розвинувся й на Буковині; і тут спершу на відтинку літератури: О. *Федькович*, який виступив у 1869 р. за вживання укр. нар. мови, і брати Григорій та Сидір *Воробкевичі*. У пол. 1880-их рр. бук. Н. здобули перевагу над москвофілами й опанували найважливіші установи — *Руську Бесіду* (1884) і *Руську Раду* (1885). Їхнім органом була газ. *«Буковина»* (з 1885), першими політ. діячами, побіч Федьковича, стали Є. *Пігуляк*, І. *Тимінський*, О. *Попович*, В. *Волян* й ін. Політ. розчленування серед бук. Н. виникло щойно у 1900 р., коли вони розбилися на Нац.-Дем., Радикальну і Соціял-Дем. партії.

Найпізніше і спочатку доволі слабо народовецький рух розвинувся на Закарпатті, де його розпочав у 1880-их рр. на літ.-мовному відтинку Л. *Чопей*, а поширювали на поч. 20 в. о. А. *Волошин*, Ю. *Жаткович* і Г. *Стрипський*. Період нац.-культ. відродження Закарпаття 1920-30-их рр. проходив під прапором і в дусі ідеології Н. (див. *Закарпаття*, стор. 721).

Література: Терлецький О. Москвофіли й народовці в 1870-их рр. Л. 1902; Барвінський О. Спогади з мого життя. 2 тт. Л. 1912—13; Левицький К. Історія політ. думки гал. українців 1848—1914. Л. 1926; Барвінський О. Історія укр. літератури. 2. Л. 1921; Сохоцький І. Будівничі новітньої державности в Галичині. Бібліотека Українознавства. ч. 8. Нью-Йорк 1961.

І. Витанович, В. Лев

Наросток (або суфікс), словотворна морфема у слові поміж коренем та закінченням (чорн-ил-о). Типова структура укр. іменного Н. — голосний і один або два приголосні (пав-ич, довг-аст-ий), Н. з одного приголосного рідкі і непродуктивні (пря-л-я), довші Н. постали з зрощення простих Н. (прибир-а-льн-иця) або чужомовні. В іменниках і прикметниках нові слова творяться або заміною Н. (бран-ець: бран-к-а) або додаванням нового Н. до основи з старим (студ-ент: студ-ент-ськ-ий). У другому випадкові останній Н. касує граматичні значення всіх попередніх; тільки в афективних формаціях дальші Н. посилюють попередні (дуб-ок: дуб-оч-ок). В дієсловах Н. касує граматичне значення приростка (записати, доконаний вид: запис-ува-ти, недоконаний). Роля Н. другорядна в творенні дієслів, де заг. число Н. бл. 10, але вирішальна в словотворі імен (понад 100 Н. в іменниках, понад 50 у прикметниках). *Ю. Ш.*

Нарциз вузьколистий (Narcissus angustifolius Curt.), зілляста цибулинна рослина з родини марильковатих, з брунатно-білими квітками, зустрічається на Закарпатті. Як декоративні плекають: Н. білий (N. poëticus L.) з запашними квітами і Н. жовтий (несправжній; N. pseudonarcissus L.).

Насальський Юліян (1847–1913), педагог (учитель гімназії в Коломиї) і видавець; видавав популярну *«Бібліотеку для рускои молодежы»* (1894–1913, вийшли 82 випуски в 161 тт.).

Настася, нешлюбна жінка кн. Ярослава Осмомисла, див. *Анастасія*.

«Наступ», націоналістична газ., виходила двічі на тиждень в Ужгороді й Хусті (1937–39) як орган Укр. Нац. Оборони згодом *«Карп. Січі»;* далі на еміґрації в Празі як тижневик під впливом ОУН полк. А. Мельника (1940–44). При «Н.» виходили двотижневі додатки — «Народна Воля» (1939; ред. Ю. Кузьмик) і ж. українознавства «Націоналіст» (1940–42); ред. «Н.» — С. *Росоха*.

Натіїв († 1919), ген.-хорунжий, родом осетин, в укр. армії до серпня 1918 р., командир Запор. Бриґади і Окремої Запор. Дивізії; відзначився в боях з большевиками під Полтавою і Ромоданом; 1919 р. зформував у Батумі Закавказький Добровольчий Кіш; замордований большевиками.

„Natio“, місячник, орган Бльоку нац. меншостей у Польщі, виходив у Варшаві 1927 поль., нім., франц. і англ. мовами; вид. комітет складався з представників українців, жидів, німців, білорусів і литовців; ред. П. *Лисяк*.

Наторський Лев, актор і режисер драматичного і комедійного пляну в театрі «Руської Бесіди» у Львові в 1874–80-их рр., до якого перейшов з поль. сцени.

Натуралізація, правний акт і порядок набуття громадянства ін. країни. Її реґулює законодавство кожної країни, встановлюючи передумови та процедуру Н. У деяких країнах процес Н. порівняно легкий, в ін. — важчий, залежно від іміґраційної політики даної країни. Н. є актом добровільним та індивідуальним на відміну від колективної зміни громадянства усім населенням якоїсь території в результаті зміни територіяльної суверенности; винятком з цього може бути індивідуальна *оптація* окремих осіб залишитися в старому громадянстві. На укр. землях порядок набуття громадянства панівних держав визначали відповідні законодавства (рос., австр., угор., поль., чехословацьке, рум.). Під час короткотривалого існування окремого укр. громадянства у 1917–23 укр. держ. органи реґулювали Н. власними законами (див. *Громадянство*). Порядок набуття сов. громадянства чужинцями визначає закон про громадянство СССР з 19. 8. 1938. Згідно з ним, чужинцям або бездержавним надається сов. громадянство актом Президії Верховної Ради СССР або республіки.

Н. стала важливим чинником інтеґрування еміґрантів в суспільну і політ. структуру нових країн поселення, гол. за океаном. Укр. еміґранти (див. *Еміґрація)* в Півн. і Півд. Америці приймали перед першою світовою війною нове громадянство лише зрідка (20-25%), проте під час першої світової війни і безпосередньо після неї масово натуралізувалися, враховуючи екон., проф. та політ. користі громадянського статусу. Процес Н. відбувався найінтенсивніше в Канаді (пол. укр. еміґрантів натуралізовані перед 1914 р.). Повоєнна еміґрація за океан з 1947 р., після деякого початкового вагання, прийняла таку саму настанову, і з 1954–55 рр. новоприбулі українці до ЗДА, Канади, Австралії, Бразілії й Арґентіни масово приймають місц. громадянство. Поштовхом до цього, крім ін. мотивів, є також можливість брати участь у політ. житті, гол. у виборах. Донині (1967) в Канаді та ЗДА лише 10-15% нових укр. еміґрантів не натуралізувалися.

Найбільше українців натуралізувалося в ЗДА і Канаді. Закон ЗДА про іміґрацію і Н. 1952 р. (Mc Carren-Walter Act) поважно лібералізував дотеперішній режим Н. Для Н. вимагається від еміґранта 5 рр. перебування в ЗДА, складання заяви про бажання стати громадянином, деякого знання англ. мови та основних понять про амер. устрій. Виключені від Н. ненормальні, неграмотні, кримінальні й неморальні типи та політ. ненадійні (напр., комуністи). Вимогу 5 рр. перебування зменшено для тих, що служать в амер. збройних силах; з цього скористалися кілька тисяч молодих укр. еміґрантів у 1950-их рр. Акт Н. у ЗДА є в основному суд. актом; перед судом складають присягу льояльности перед наданням громадянства. Вимоги Н. в Канаді (на підставі Canadian Citizenship Act, 1946) приблизно такі самі, як і в ЗДА (знання франц. мови рівнозначне з англ., категорії, виключені від Н., не так гостро визначені). Акт Н. також відбувається перед судом, але документ громадянства видає держ. секретар. У Канаді натуралізований громадянин рівноправний з народженим, у ЗДА не повністю. Напр., не може бути обраний на деякі найвищі урядові становища, його громадянство може бути унедійснене за певних умов (експатріяція): нельояльність, тривале перебування за кордоном тощо. У Канаді в 1917 р. надзвичайним законом (War Times Election Act) відібрано право голосування натуралізованим громадянам; закон скасовано в 1923 р.

Ґостріші вимоги щодо Н. мають евр. країни, політ. не зацікавлені інтеґрувати еміґрантів у власні суспільства. Тому з укр. еміґрації у Великобрітанії досі натуралізувалося лише 5-7%, а у Франції та ін. країнах 2-5%. Якщо мова про дітей укр. еміґрантів, народжених в даних країнах, то у Великобрітанії вони є автоматично британцями завдяки принципові «ius soli», а у Франції лише потребують при досягненні повноліття скласти заяву, що бажають стати французами, натомість у Німеччині, Бельгії чи Австрії зберігають бездержавний статус батьків. Утруднення Н. укр. еміґрантам в Европі дає їм вільніші можливості політ. діяльности. Натомість за океаном Н. послаблює політ. потенції еміґрантів та є поважним фактором асиміляції. *В. Маркусь*

Натуралізм, напрям у літературі і мистецтві другої пол. 19 в. Н. у літературі – протилежна до ідеалізму і романтизму течія, що прагне до протокольного, фотографічного змалювання життя та його біол. аспектів. Тенденції Н. можна знайти в укр. реалістичній прозі кін. 19 в. У 20 в. Н. позначені особливо романи В. *Винниченка,* з його голим біологізмом, сексуалізмом та теорією «чесности з собою». Сов. критика представляє Н. як явище чисто буржуазне, проте т. зв. соцреалізм великою мірою користується засобами Н., передусім у т. зв. виробничому романі. Часто тенденції Н. зливаються з реалістичними, і їх трудно розмежувати.

Н. в театрі проявляється грубими ефектами в зображуванні людської психіки; його культивували деякі мадрівні театри (Д. *Гайдамаки,* В. *Суходольського,* Л. Сабініна та ін.), а також Г. *Юра* як антитезу романтичному театрові Л. *Курбаса.*

Н. в образотворчому мистецтві намагається бути вірним природі, виступає проти ідеалізації, стилізації і течій модерного мистецтва. Н. позначена творчість передвижників 19 в. (П. *Левченка,* М. *Пимоненка,* І. *Їжакевича),* М. *Башкирцевої* та ін. Він відбився також сильно на соцреалістичній творчості укр. сов. мистців (М. Божія, В. *Овчиннікова,* С. *Григор'єва,* М. *Хмелька,* частково В. *Касіяна).* *С. Г.*

Натуральний податок, див. *Податки.*

Натуроплата, див. *Заготівлі сільськогосп. продуктів.*

Наука. До 1945 р. Початки Н. на Україні сягають княжої доби, зокрема в ділянках теології, філософії, географії, історії, космогонії, медицини, математики. Їх розвиток поступово привів до поглиблення знання, поширення його обсягу й диференціяції окремих ділянок, а згодом і до постання перших наук. осередків на Україні, найвидатнішим з яких була у 17–18 вв. *Києво-Могилянська Академія.*

У 19 в. осередками наук. досліджень на Україні, уже не тільки гуманістичних (в тому ч. й політико-екон.), а й природничих та техн., стали *Львівський, Харківський, Київський, Одеський і Чернівецький ун-ти*. На 19 в. припадає також розвиток окремих ділянок українознавства: вивчення історії й природи України та духової і матеріяльної культури укр. народу. Тоді ж виникли перші українознавчі осередки на Україні і дослідженням різних ділянок українознавства почали цікавитися рос., поль., австр. наук. установи й т-ва. Першим укр. за назвою й мовою наук. осередком стало з 1893 р. *Наукове Т-во ім. Шевченка* (НТШ) у Львові, діяльність якого поширилася й на матем.-природничі ділянки. З таким самим обсягом досліджень було створене й *Укр. Наук. Т-во* в Києві з 1907 р. (докладніше про розвиток Н. на Україні до 1917 р. див. ЕУ 1, стор. 898-906, і хронологічну таблицю *Освіта, Наука і Техніка*).

По революції 1917 р. гол. осередком Н. стала *Укр.* (згодом Всеукр.) *Академія Наук* (УАН, ВУАН, з 1936 р. АН УРСР), заснована в листопаді 1918 р., в час існування Укр. Держави. Не зважаючи на важкі умови воєнного часу і згодом сов. окупації, УАН розвинулася у 1920-их рр. у широко розбудовану систему н.-д. установ, місц. наук. т-в, комісій, лябораторій, обсерваторій тощо, з власним в-вом. Київський, Харківський та Одеський ун-ти, перетворені на *Інститути Нар. Освіти*, значною мірою втратили характер н.-д. установ, зате, поруч з системою УАН, розвинулася широка мережа *н.-д. ін-тів і н.-д. катедр*.

Буйний розвиток укр. Н. на Центр. і Сх. Укр. Землях був загальмований у 1930-их рр. втручаннями, обмеженнями і адміністративно-поліційними заходами сов. режиму, які виявлялися в намаганнях цілковито підпорядкувати укр. Н. настановам і завданням політики ком. партії й уряду, в ліквідації або ґрунтовній реорганізації н.-д. установ у системі УАН і поза нею та в репресіях, а то й фіз. знищенні великої кількости укр. учених. Найбільших обмежень зазнали установи гуманістичних Н., які після ряду реорганізацій мали завдання фальсифікувати всі ділянки українознавства відповідно до настанов ком. партії. Зате поширилася діяльність н.-д. установ у ділянці точних і техн. Н. (Про Н. в УССР у 1930-их рр. див. ЕУ 1, стор. 906-911).

На Зах. Укр. Землях у важких умовах поль. окупації у 1919—39 рр. продовжували діяльність, подекуди в обмеженому обсязі і з меншою вид. продукцією, НТШ й деякі ін. наук. осередки. Активними центрами укр. наук. життя поза Україною у цей час стали Прага, Варшава, Берлін, де зосередилося багато укр. учених з усіх укр. земель і були створені високошкільні та н.-д. установи й т-ва: *Укр. Вільний Ун-т, Укр. Госп. Академія* в Подєбрадах, *Укр. Наук. Ін-ти* у Берліні й Варшаві та ін. Діяльність деяких з цих установ в обмеженому обсязі тривала й під час другої світової війни, до окупації у 1945 р. країн Сх. Европи сов. армією. (Докладніше про укр. Н. на зах. землях і на еміґрації після 1918 р. див. ЕУ 1, стор. 911–915).

Н. в УССР у 1945–66 р.р. У перші повоєнні роки обов'язковими для всіх наук. установ, гол. в ділянці суспільних наук, стали тези *нац. політики КПСС* про «нерозривну дружбу народів» СССР і про «велику ролю» рос. народу в розвитку нац. культур усіх нерос. народів, приєднаних тим чи тим способом до складу Рос. Імперії. Наук. праці з історії України, літератури, мистецтва, економіки тощо, видані в період деякого відпруження за війни, зазнали гострої критики, були вилучені з ужитку або перероблені. Вчені УССР були змушені переключитися на дослідження окремих питань чи періодів укр. історії й розвитку укр. культури або насвітлювати іст. факти однобічно й тенденційно, згідно з офіц. тезою про спільність іст. розвитку укр. і рос. народів. Особливо позначається ця тенденція у працях з укр. історії, етнографії, літератури, виданих у зв'язку з 300-літтям «возз'єднання України з Росією» (1654–1954).

Не припинився цей офіц. курс, спрямований на русифікацію й злиття укр. культури з рос., і в наступні роки деякої лібералізації, зокрема у 1957 р., коли з нагоди 40-ліття встановлення сов. влади на Україні видано ряд більших праць з історії укр. літератури, науки, архітектури й ін. ділянок мистецтва і коли АН УССР здобула значні успіхи в розв'язанні ряду важливих проблем у розвитку нар. госп-ва. Не зважаючи на збільшення кількости наук. видань укр. мовою і на започаткування у 1955-58 рр. низки нових наук. журн., між ними «Укр. іст. журнал», «Радянське літературознавство», «Нар. творчість та етнографія», «Економіка Радянської України», «Радянське право», «Укр. фіз. журнал», «Фізіологічний журнал», «Автоматика» та ін., укр. наук. продукція була дуже незначною порівняно до такої ж продукції рос. мовою. Так у 1950–60-их рр. в СССР укр. мовою появилося ледве 3,9% всіх наук. книжок за кількістю й 2,9% за тиражем, хоч укр. населення в СССР становить за переписом з 1959 р. 17,8%

Рос. мовою виходить більшість наук. вид. і в самій УССР, особливо ж у ділянках природничих і техн. наук, як також більшість серійних наук. вид., напр., у 1964 р. на всіх 136 наук. записок, праць, трудів і бюлетенів АН УССР, високих шкіл та н.-д. ін-тів рос. мовою було 101, укр. 33, рос. та укр. – 2.

Спрямоване на злиття нац. культур і на їх русифікацію також диспонування наук. кадрами, їх переміщування з УССР до РСФСР та ін. сов. республік. Із заг. кількости 46 657 наук. робітників, які працювали в УССР у 1960 р., тільки 22 523 або 48,3% було українців. Одночасно з цим 12 903 укр. науковців працювали поза межами УССР в ін. республіках, де вони користуються виключно рос. мовою і не зараховуються до діячів укр. науки.

Гол. осередками наук. праці були по війні насамперед АН УССР і високі школи, зокрема ун-ти та численні відомчі н.-д. установи.

Діяльність АН УССР у перші роки після війни була визначувана потребами відбудови нар. госп-ва і вимогами ком. будівництва. Цим були зумовлені постійні перебудови і зміни в орг. системі АН УССР і в плянуванні та напрямках її наук. робіт, зокрема у 1945–46 і в 1956 pp. Теперішня структура АН УССР була завершена у 1963 р., коли її перебудовано за зразком всесоюзної АН і поставлено в безпосередню залежність від АН СССР, принизивши її фактично до ролі її філіялу. Безпосереднє керівництво і контроль над діяльністю АН УССР покладено на Раду Міністрів УССР та Президію АН СССР. АН УССР, як і АН СССР, складається з трьох секцій: фізико-техн. і матем. наук, хеміко-техн. і біол. наук та суспільних наук, разом з 9 відділами, які об'єднують 59 н.-д. установ. У 1965 р. засновано Донецький наук. центр АН УССР, до якого входять 4 н.-д. ін-ти. Академіків (за станом на 1965 р.) було 99, чл.-кор. – 128. Докладніше див. *Укр. Академія Наук.*

Крім АН УССР у 1952-62 pp. діяла *Укр. Академія С.-Г. Наук* з 21 н.-д. ін-том, великою мережею досвідних полів і станцій та бібліотекою. Після ліквідації академії її установи перейшли у відання союзно-респ. мін-ва сіль. госп-ва УССР. У 1956–63 діяла також *Академія Будівництва і Архітектури* (див. Доповнення) з 26 н.-д. установами у різних м. УССР. Після ліквідації АБіА у 1963 р. її установи перейшли у відання Держбуду СССР і тільки частково у відання Держбуду УССР. Ліквідація цих академій була викликана централістичною політикою сов. режиму, намаганням зосередити всі галузеві академії виключно у Москві, де, крім АН СССР, діють академії: мед. наук, мистецтва, суспільних наук, с.-г. наук і єдина для всього СССР академія пед. наук РСФСР (з 1966 р. має назву – АПН СССР).

Важливими осередками наук. дослідів на Україні, зокрема в ділянках природничих і техн. наук, стали з першої пол. 1930-их pp. знову перетворені з Ін-тів Нар. Освіти Київський, Одеський, Харківський і Дніпропетровський ун-ти, а також включені у 1939–40, а потім по війні у високошкільну систему УССР Львівський, Чернівецький та новостворені *Ужгородський* (1945) і Донецький (1965) держ. ун-ти. Н.-д. праці провадяться не тільки, як досі, при катедрах, але у спеціяльних лябораторіях, що їх було у 1965 р. 192 та в університетських н.-д. ін-тах, яких було 17, усе в системі союзно-респ. мін-ва вищої і сер. спеціяльної освіти. Значну частину н.-д. праць ведуть високі школи за домовленістю з госп. орг-ціями.

Після другої світової війни зросло значення й роля *н.-д. ін-тів,* не тільки в системі АН УССР і високих шкіл, але й поза нею, у відомстві Ради Міністрів чи і різних мін-в. Тепер найбільшу мережу н.-д. ін-тів мають мін-ва союзного та союзно-респ. значення. Вони безпосередньо або посередньо підпорядковані Москві й укомплектовані н.-д. персоналом за призначенням з центру, у великій кількості росіянами. До найважливіших новостворених н.-д. ін-тів належать: Фізики низьких температур (Харків), Кібернетики (Київ-Донецьке), Радіотехніки і електротехніки (Харків), Фізико-мех. (Львів), Автоматики (Київ) та ін.

Наук. дослідженнями або ж сприянням їм зайняті в УССР також *Наукові товариства, Науково-техн. т-ва, Природознавців т-ва* й ін.

Функції координування всієї н.-д. роботи в УССР здійснює Держ. Комітет Ради Міністрів УССР по координації н.-д. роботи. Але цей комітет є лише виконавцем директив з Москви, особливо ж після того, як заг. керівництво наук. діяльністю в нац. республіках здійснює з 1963 р. АН СССР і коли з 1966 р. респ. мін-во освіти УССР перетворене на союзно-респ.

Підготова наук. кадрів в основному ведеться через аспірантуру. Навчальні процеси провадяться очно й заочно (без відриву від виробництва).

Зростання кількости наук. кадрів в УССР показують такі дані:

	1950	1960	1965
Всього	22 363	46 657	93 984
в тому ч. у вищих навч. закладах	14 474	24 661	39 229
у н.-д. установах	7 334	21 158	43 754
З заг. ч. наук. робітн. ступінь доктора мали	907	1 343	1 885
ступінь кандидата наук мали	6 118	13 622	19 291

За 15 рр. заг. кількість наук. кадрів УССР зросла більше ніж у 4 рази. Проте, в перерахунках на 10 000 населення УССР за кількістю наук. робітників значно відстає від РСФСР. У 1965 р. на Україні на 10 000 населення припадало 21 наук. робітників, в РСФСР — 37. Ще більше відстають українці від росіян: на 10 000 українців у всьому СССР припадає 17,5 наук. робітників, на 10 000 росіян — 35,5.

У структурі й діяльності усіх наук. осередків гол. увагу приділено природничим й техн. наукам. Вивчення і досліди в ділянці суспільних Н. поставлені на дальший плян і висвітлюються згідно з вимогами актуальної нац. і госп. політики КПСС, здебільша в тісному пов'язанні з рос. історією, мовою, літературою, мистецтвом. Це позначалося не тільки в насвітлюванні подій і фактів, але й у підборі тематики і документального матеріялу. Деякі ділянки суспільних наук, як *орієнталістика*, яка буйно розвивалася у 1920-их рр., або *клясична філологія*, за директивами з Москви тепер зовсім на Україні занепали.

Не зважаючи на всі труднощі й обмеження укр. Н. в УССР, вчені УССР провадять велику наук. роботу й добиваються значних досягнень у всіх ділянках. Чималим здобутком було вид. *«Укр. Радянської Енциклопедії»* в 17 тт., не зважаючи на всю її, зумовлену сов. політикою, необ'єктивність й однобічність у висвітлюванні історії України і в трактуванні різних ділянок укр. культури. Цінними позиціями залишаться розпочаті редакцією «УРЕ» «Історія укр. мистецтва», «Історія міст і сіл УРСР» тощо. Чимало вартісних вид. з укр. історії, літератури, різних ділянок культури та мистецтва появляється у в-вах АН УССР й ун-тів України, зокрема Київського, Харківського, Львівського. Великі досягнення мають учені УССР у ділянках техн., природознавчих та мед. наук, зокрема таких, як астрономія і астрофізика, математика, кібернетика, фізика частин високої енерґії (фізика атомного ядра), фізика плазми, теплофізика та теплоенерґетика, авіобудування, ракетна техніка, аеро-гідро-динаміка, металознавство, матеріялознавство (нові синтетичні матеріяли), хемія полімерів, геофізика, океанографія, радіоелектротехніка. Досліди учених УССР в деяких з цих ділянок є першими не тільки в СССР, але й за його межами. До видатних праць, присвячених вивченню природи України, належать м. ін. багатотомні праці «Фльора України» (12 тт.) і «Фауна України».

За останні роки поширюються наук. контакти АН УССР, н.-д. установ, вузів й учених України з наук. установами і вченими різних країн світу, особливо т. зв. нар. демократій. Якщо йдеться про участь в міжнар. конґресах чи ін. виступах, вчені УССР виступають у складі офіц. делеґацій СССР і не мають можливости репрезентувати укр. Н. й УССР безпосередньо.

На еміґрації гол. тереном укр. наук. діяльности у другій пол. 1945 р. стала Зах. Німеччина, де зосередилася велика кількість укр. учених з усіх укр. земель, а також і з ліквідованих в наслідок воєнних подій наук. осередків у Празі, Варшаві, Берліні. У кін. 1945 р. відновили діяльність Укр. Вільний Ун-т у Мюнхені й *Укр. Техн.-Госп. Ін-т* (УТГІ) у Реґенсбурзі, які поруч з навчанням, почали розгортати й деяку наук.-досл. і вид. діяльність. Тоді ж в Авґсбурзі була створена *Укр. Вільна Академія Наук* (УВАН) з музеєм-архівом та наук. вид-вом. З переселенням більшости чл. цього наук. осередку в ін. країни він розгалузився на окремі УВАН у Европі (Німеччина), в Канаді (з 1949) та в ЗДА (з 1950). У березні 1947 р. відновило свою діяльність *Наук. Т-во ім. Шевченка*, яке теж з переїздом більшости укр. еміґрації до Америки й Австралії перетворилося у федерацію НТШ: в Европі (з осідком у Мюнхені, з 1951 у Сарселі, Франція), у ЗДА (Нью-Йорк, з 1947), у Канаді (Торонто, з 1949) та в Австралії (Сідней, з 1950).

Крім названих укр. установ, у Німеччині з 1950 р. діє амер. *Ін-т Вивчення СССР*, у праці якого беруть участь також укр. вчені. З 1963 р. укр. наук. життя на терені Зах. Німеччини зосереджується в Домі Укр. Науки (Мюнхен), до якого входять, як окремі установи, УВУ, УТГІ й НТШ. У Франції гол. наук. осередком стало НТШ (Сарсель), наук. праця якого зосередилася гол. навколо енциклопедичних вид.: 3-томова статтейна «Енциклопедія Українознавства» (ЕУ 1), гаслова «Енциклопедія Українознавства» (ЕУ 2) у 8 томах та 2-томова «Ukraine. A Concise Encyclopaedia». В Італії широку наук. діяльність розгорнув Чин св. Василія Великого, який відновив з 1949 р. вид. *«Записок ЧСВВ»*, вивчає ватиканські архіви та публікує документи і матеріяли до істо-

рії укр. Церкви (1952–1967 рр. — 42 тт.). Там таки розпочав роботу заснований у 1963 р. митр. Йосифом Сліпим *Укр. Кат.* Ун-т та відновлене перед тим *Укр. Богословське Наук. Т-во* (з органом «Богословія», з 1963).

Найбільше укр. наук. установ і укр. вчених діє в ЗДА і Канаді. У ЗДА, крім НТШ й УВАН, що мають свої «Записки» й «The Annals» та ін. серійні й книжкові вид., н.-д. й вид. працю ведуть: *Східньо-Евр. Дослідний Ін-т ім. В. Липинського* у Філядельфії, *Укр. Іст. Т-во* з ж. «Укр. Історик», наук. осередок при Консисторії Укр. Правос. Церкви (Бавнд Брук), Дослідне і Видавниче Об'єднання «*Пролог*», Укр. Генеалогічно-Геральдичне Т-во, Іст.-Архівна Комісія Братства УСС та ін. У Канаді, крім НТШ і УВАН, діють правос. *Укр. Наук. Богословське Т-во*, осередок оо. Редемптористів в Йорктоні з ж. «*Логос*», *Ін-т Дослідів Волині* у Вінніпеґу та *Укр. Военно-Іст. Ін-т* у Торонто. Правничі, мед. і техн. науки представлені частково журн. і збірниками, що їх видають проф. об'єднання укр. правників, лікарів, ветеринарів та інженерів ЗДА і Канади. Сотні укр. учених працюють в амер. і кан. ун-тах і н.-д. установах.

Гальмує наук. працю на еміґрації брак солідної матеріяльної бази, єдиного центру, який міг би орг. сприяти доцільному плянуванню наук. праці і в окремих випадках фінансувати її, а також відсутність бодай однієї катедри українознавства при зах. ун-тах, де можна було б зосередити всі ділянки українознавства й організувати підготовку нових кадрів українознавців.

Укр. вчені на еміґрації бачать своє гол. завдання в тому, щоб розробляти ті ділянки українознавства, які не досліджуються в УССР або навмисне з політ. мотивів фальсифікуються. І, попри орг. й фінансові труднощі, на еміґрації за цей період вийшла низка цінних вид., які мали певний вплив і на розвиток наук. думки в УССР. Найсистематичніше поставлена праця у вид. «Енциклопедії Українознавства», оскільки в них охоплені всі ділянки українознавства і в розробці їх беруть участь майже всі укр. вчені на еміґрації. У 1957—66 рр. появилася «Укр. Мала Енциклопедія» Є. Онацького. Низка вид. присвячена окремим ділянкам українознавства. З праць з ділянки історії України найбільше присвячено коз.-гетьманській добі 17—18 вв. і найновішій історії України, зокрема добі визвольних змагань. З останнім періодом пов'язані також кілька десятків публікацій англ., нім., франц. та ін. мовами про сучасні проблеми УССР. Цієї ділянки стосується також кільканадцять праць, присвячених питанням економіки в УССР. Численну групу видань в наук. продукції цього періоду становлять праці і матеріяли з історії укр. Церкви, як також студії з різних ділянок богословських наук. Досить численну групу в наук. продукції в діяспорі творить літературознавство; більшість цих праць присвячені дослідженню творчости клясиків укр. літератури, далі – розгрому укр. літератури в УССР у 1930-их рр. і питанням сучасного літ. процесу в УССР й на еміґрації. Мовознавство обмежується в основному працями з історії укр. мови, частково граматики. З лексикографічних праць важливими були започаткування етимологічного словника і вид. словника Шевченкової мови. Чимало матеріялу є в монографіях, присвячених поодиноким землям Зах. України (Буковина, Волинь, Перемищина та ін.). Поширюються студії над укр. діяспорою, зокрема в Канаді й Австралії.

За останні десятиліття значно збільшилися ряди укр. науковців, випускників амер. та кан. високих шкіл. Частина з них активні в різних спеціяльних н.-д. ділянках, гол. в галузях точних наук. Частина спеціялізується в т. зв. совєтології, досліджуючи укр. і сх.-евр. проблематику в совєтознавчих ін-тах ЗДА й Европи.

У країнах «нар. демократій» укр. вчені беруть участь у працях славістичних відділів АН ЧСР та Карлового Ун-ту в Празі, Словацької Академії Наук у Братіславі і АН Польщі у Варшаві.

Докладніший перелік праць з різних ділянок науки див. у відповідних ст.: *Ботаніка, Географія, Геологія, Екон. наука, Етнографія, Зоологія, Історіографія, Кібернетика* (Доповнення), *Літературознавство, Математика, Медицина, Мовознавство, Правнича наука, Технічні науки, Фізика, Хемія* та ін. Про Н. в поодиноких країнах, у яких живуть українці див. гасла: ЗДА, Канада та ін.

І. Бакало, Б. Кравців, В. Кубійович

«Наука», ілюстрований популярний місячник для селян, москвофільського напряму, заснований 1871 р. І. *Наумовичем*, виходив за його ред. у Коломиї (до 1876) і згодом за ред. О. Щербаня та ін. у Львові (до 1886), Відні, Чернівцях (з 1902) і знову (1906–14 і по першій світовій війні 1924–39) у Львові як орган *Общества ім. Качковського*. У 1870-их рр. «Н.» була друкована нар. мовою і спричинилася до пробудження зацікавлення села політ. і госп. справами, з 1880-их рр. перейшла на «язичіє».

«Наука», тижневик на Закарпатті, виходив в Ужгороді у 1897–1914 і 1918–22 рр. (до 1903 р. як двотижневик, у 1912–14 рр. як місячник), вид. «*Общества св. Василія В.*»; ред. о. Ю. Чучка, о. В. Га-

джеґа, о. В. *Желтвай* і (з 1903) о. А. *Волошин.* При «Н.» видавалися додатки: проповіді – «Слово Божіе» (1904–05), ілюстрований місячник для селян «Село» (1907–11) і щомісячні книжечки – «Поучительное Чтеніе». «Н.» друкувалася етимологічним правописом і мовою, дуже зближеною до нар.; вона була до 1914 р. єдиною на Закарпатті народовецькою газ. З 1922 р. замість неї виходила «*Свобода*».

«Наука і Життя», наук.-популярний місячник Т-ва для поширення політ. і наук. знань УРСР, згодом Т-ва «Знання», виходить у Києві з 1951 р.; з 1966 р. п. н. «Наука і Суспільство».

Наукове Товариство ім. Шевченка, найстаріше, довгий час єдине і провідне укр. наук. т-во, засноване 11 грудня 1873 р. у Львові, спершу як літ. п. н. Т-во ім. Шевченка, з метою створити базу для вільного розвитку укр. літератури й науки поза засягом рос. цензури й адміністраційних утисків. Ініціяторами створення Т-ва були гром. і культ. діячі з Сх. і Центр. Земель під проводом О. *Кониського*, фундаторами — Єлисавета із Скоропадських *Милорадович*, Д. *Пильчиков*, М. *Жученко*, о. С. *Качала* й ін.

1873—92. Завданням Т-ва ім. Шевченка було «спомагати розвій руської (малоруської) словесности», і свою діяльність воно розпочало придбанням друкарні та видаванням книжок (усього 20 назв до 1891 р., в тому ч. 3 тт. «Історіі літератури руської» О. *Огоновського*, перпюї в розвитку укр. літературознавства) і журн. «*Правда*» (1878—79) та «*Зоря*» (з 1885). Гол. Т-ва були: К. *Сушкевич* (1874—85), далі С. *Громницький* і О. *Гладилович* та Ю. *Целевич* (1892).

1893—1914. У зв'язку з конечністю розгортання укр. наук. роботи, загальмованої на Центр. і Сх. Землях після *Емського указу* 1876 р. і дальших заборон й обмежень, літ. Т-во ім. Шевченка реорганізовано у 1893 р. (заходами О. Кониського і В. *Антоновича*) в Наук. Т-во ім. Шевченка. Це було здійснене за зразком зах.-евр. наук. установ і з метою стати «засновником будущої укр.-руської академії наук», для чого і створено в ньому три секції — Філол., Іст.-Філос. та Матем.-Природописно-Лікарську. Першим гол. НТШ був О. *Барвінський.*

Всеукр. значення і престиж у наук. світі НТШ набуло під керівництвом М. *Грушевського.* Переїхавши 1894 р. до Львова, він став тоді ж дир. Іст.-Філос. Секції, з 1895 р. ред. «Записок НТШ» і з 1897 до 1913 р. — гол. НТШ. Під його впливом була проведена 1899 р. зміна статуту з розподілом членства на дійсних, вибираних Секціями, і звичайних, які не мають вирішального голосу в наук. справах, чим надано НТШ більш акад. характеру. Тоді ж були найменовані перші д. чл. з-поміж укр. наук. діячів і згодом з-поміж чужоземних науковців. Під проводом М. Грушевського, як гол., В. *Гнатюка,* як секретаря (з 1899), та І. *Франка,* як дир. Філол. Секції (1898–1908), НТШ розбудувалося у фактичну Академію Наук і здобуло для Галичини і Львова передове місце в нац. і культ. розвитку. За цей період були притягнені до співпраці в Секціях і вид. НТШ майже всі укр. учені і, крім них, численні чужоземні. У комісіях й ін. установах НТШ створено семінари й умови праці для молодих науковців, в чому НТШ виконувало також у деякій мірі завдання укр. ун-ту. Участю членів НТШ в наук. конґресах і з'їздах й обміном вид. розбудовано зв'язки з наук. колами й установами світу. Видатну ролю в розгортанні наук. і вид. праці відограли, крім друкарні, також бібліотека, музеї і книгарня НТШ.

Провідне місце у вид. продукції НТШ посідали «*Записки НТШ*», розпочаті ще 1892 р. (1 том) і перетворені М. Грушевським з 1895 р. на квартальник, згодом на двомісячник, присвячений різним ділянкам українознавства. Об'єднуючи широкі кола укр. і чужоземних співр., «Записки» були репрезентативним органом не тільки НТШ, але й усієї укр. науки. За час головування М. Грушевського (до 1913) вийшло 120 тт. «Записок». Другим заг. вид. була «*Хроніка НТШ*» (з 1900) із звідомленнями з діяльности, що її у 1900—1913 вийшло 59 випусків.

Широко розгорнула працю за цей період очолювана М. Грушевським з 1894 р. Іст.-Філос. Секція, в якій згуртувалися майже всі видатніші тогочасні укр. історики. Їхні праці друковані в «Записках НТШ», в «*Збірнику ІФС*» (з 1898), як також публіковані пам'ятки в серійних вид. Археографічної Комісії: «Жерела до історії Руси-України» (з 1895), «Укр.-Руський Архів» (з 1905), «Збірка актів до історії суспільно-політ. і госп. відносин в Зах. Україні», зокрема видані в «Збірниках ІФС» 8 тт. «Історії Руси-України» М. Грушевського, мали переломове значення не тільки для вивчення історії України. але й усього Сходу Европи. Публікації видавали комісії: Правнича (з 1900) і Статистична («Студії з поля суспільних наук і статистики», з 1908).

Важливу наук. ролю виконувала очолювана І. Франком (до 1908) Філол. Секція НТШ. Праці згуртованих у ній укр. і чужоземних філологів та істориків літератури, друковані в «Збірниках ІФС» (з 1898), стали основою вивчення історії укр. мови та давньої і

нової укр. літератури. Значним досягненням у цій ділянці були видавані Археографічною Комісією «Пам'ятки укр. мови і літератури» (з 1895), особливо ж 5-томний корпус староукр. апокрифів за ред. І. Франка, як також багатотомні «Матеріяли до укр.-руської бібліографії» (з 1900), опрацьовувані Є. Левицьким та В. Дорошенком. Дуже цінною для укр. етногр. науки була діяльність очолюваної В. Гнатюком Етногр. Комісії, що в ній брали участь Ф. Вовк, І. Франко, Ф. Колесса та багато ін., результатом якої було кількадесят тт. серій *«Етногр. Збірника»* (з 1895) і *«Матеріялів до укр.-руської етнології»* (з 1898).

Піонерською для укр. науки була діяльність очолюваної І. *Верхратським* і згодом В. *Левицьким* Матем.-Природописно-Лікарської Секції. Розвиваючи такі засвоєні вже в укр. науці ділянки, як ботаніка, зоологія, географія, подекуди медицина, ця Секція розпочала дослідження в низці нових ділянок, як математика, астрономія, хемія, фізика, психологія. Праці укр. і чужоземних членів Секції друкувалися у *«Збірниках МПЛС»* (з 1897) та були реферовані у «Звідомленнях із засідань МПЛС». Опрацьовувано термінологію для ряду природознавчих наук.

Крім названих серійних вид., у в-ві НТШ виходила *«Укр. Бібліотека»* (з 1901) з публікаціями творів укр. літератури і в 1898—1906 рр. *«Літ.-Наук. Вісник»*. Заходами НТШ були видані сотні кн. з різних ділянок укр. літератури й українознавства.

Деякі зміни в ролі й обсягу діяльности НТШ сталися після 1905 р., коли на Центр. і Сх. Землях відкрилися більші можливості для укр. наук. праці. У 1907 р. постало у Києві, організоване за зразком НТШ, *Укр. Наук. Т-во* і тоді ж перенесено туди із Львова «ЛНВ». Однак, і після створення другого укр. наук. осередку, і навіть після відмови М. Грушевського від головування у 1913 р., коли НТШ очолив С. *Томашівський*, воно зберігало й далі своє значення в укр. наук. світі.

1915–1939. Розвиток наук. праці НТШ був перерваний вибухом першої світової війни. В наслідок воєнних подій були зруйновані пляни перебудови НТШ в Академію Наук, що мало статися у 1916 р. Під час рос. окупації, у 1914–15 рр., діяльність НТШ була заборонена, в дальші роки обмежена воєнними подіями. НТШ зазнало важких втрат в складі членства, в бібліотечних і музейних зб. та наук. надбаннях. Незначною була в ці роки і його вид. продукція.

Значно слабшою, ніж до війни, була наук. і орг. діяльність НТШ у повоєнні роки, вже під поль. окупацією. Багато чл. НТШ залишилося на еміґрації, ін. еміґрували до УССР, деякі померли; зменшився приплив нових сил. Все це, як також адміністраційні утиски й причіпки поль. влади, відібрання держ. субвенцій тощо, виявилося в послабленні наук. діяльности НТШ і його вид. продукції. З постанням УАН у Києві й ряду наук. осередків на еміґрації НТШ втратило у 1920-их рр. ролю і значення центр. наук. осередку, здобувши їх у деякій тільки мірі в 1930-их рр., після розгрому укр. наук. життя в УССР.

Не зважаючи на всі труднощі внутр. і зовн. характеру, заходами НТШ були організовані на поч. 1920-их рр. приватні укр. високі школи – *Львівський (таємний) Укр. Ун-т* і *Львівська (таємна) Укр. Політехнічна Школа*. Одночасно з цим впродовж 1920-их рр. НТШ підтримувало активний зв'язок із ВУАН у Києві, співпрацюючи з нею, зокрема над випрацюванням й устійненням єдиного всеукр. правопису. Праці чл. НТШ друкувалися у вид. ВУАН і, з другого боку, у вид. НТШ були публіковані, поруч із працями чл. НТШ й укр. еміґраційних учених, також і деякі праці науковців з УССР.

Наук. діяльність НТШ у цей період зосереджувалася у 3 секціях і в ряді комісій, також і новостворених, але не надто сильних і членством і наук. продукцією. Крім «Записок» і «Хроніки» та деяких давніших серійних вид., розпочато видавання деяких нових, як, напр., «Праці Комісії Шевченкознавства», «Збірник Правничої Комісії». Двічі започинано видавання наук. українознавчого журн. *«Стара Україна»* (1923–24), *«Сьогочасне й Минуле»* (1939). Під фірмою НТШ був виданий «Атлас України і суміжних країв» та ін. У співпраці з ін. т-вами появлялися: «Укр. Книга», «Укр. Музика», «Лікарський Вісник».

З 1921 р. при НТШ діяли, як окремі н.-д. установи, Ін-т Нормальної і Патологічної Психології та Бактеріологічно-Хем. Ін-т. Музейні зб. НТШ оформилися в три музеї – Культ.-Іст. з відділами археологічним, етногр., образотворчого мистецтва, нумізматичним й іст. пам'яток (75 000 предметів у 1927 р.), Природописний та Укр. Війська. Бібліотека під керівництвом І. Кревецького та В. Дорошенка нараховувала у 1939 р. 300 000 тт.

НТШ в цей період очолювали: С. Томашівський, В. *Щурат* (1921–23), К. *Студинський* (1923–32), В. *Левицький* (1932–35) і І. *Раковський* (з 1935).

За час своєї діяльности у 1873–1939 рр. НТШ видало 591 том серійних вид. (Записок, Збірників, Звідомлень); 352 наук. праць і розвідок, підручників, карт; 103

книжки літ. журн.; 95 назв літ. творів і 31 інформаційне вид. Інтенсивність вид. продукції за окремі періоди ілюструють дані про кількість «ЗНТШ»: до 1891 р. – 1 т., у 1892–1914 – 120 тт., у 1915–39 рр. – 34.

1940–44. З больш. окупацією зах.-укр. земель у 1939 р. діяльність НТШ була припинена і 14 січня 1940 р. Т-во розв'язано й утворено на його базі філіял АН УРСР. Майно Т-ва націоналізовано або передано згаданому філіялові. Музейні й книжкові фонди перейшли до реорганізованих держ. музеїв і бібліотек. Не було змоги розвинути діяльність НТШ і під час нім. окупації: вона обмежувалася засіданнями секцій і деяких комісій та найменуванням деякого числа нових д. чл., перев. в Іст.-Філос. Секції.

З 1947. Діяльність НТШ відновлено щойно на еміграції, в Зах. Німеччині, де згуртувалася після війни більшість д. чл. Т-ва і довоєнної управи. За почином В. Кубійовича й І. Раковського у Мюнхені 30. 6. 1947 відбулися заг. збори, на яких обрано новий виділ НТШ під проводом І. Раковського, згодом З. *Кузелі.*

Перший з'їзд на еміграції, в Берхтесгадені 1947. 1 ряд зліва: Я. Пастернак, В. Доманицький, Л. Білецький, З. Кузеля, В. Кубійович, В. Щербаківський, о. В. Лаба, І. Мірчук. За З. Кузелею стоїть Є. Храпливий, за ним П. Курінний; за В. Кубійовичем — І. Розгін

Тоді ж прийнято ряд нових д. чл., зокрема з Центр. і Сх. Земель, що з ними довгий час не було зв'язку, відновлено працю секцій і деяких комісій, створено нові комісії та кілька ін-тів (м. ін. Ін-т Нац. Дослідів й Ін-т Енциклопедії Українознавства), в країнах більшого скупчення членів організовано відділи НТШ.

У зв'язку з виїздом більшости чл. з Німеччини централю НТШ перенесено до Сарселю під Парижем. У 1955 р. відділи перетворено на автономні крайові НТШ: Австралійське (в Сіднеї – гол. Є. Пеленський, згодом І. Рибчин). Амер. (в Нью-Йорку – гол. М. Чубатий, згодом Р. Смаль-Стоцький), Евр. (в Сарселі – гол. В. Кубійович), Кан. (гол. – Є. Вертипорох). У містах, де перебуває більше чл., – окремі НТШ творять осередки праці НТШ. Наук. діяльність всього НТШ об'єднують секції, до складу яких входять д. чл. з усіх країн, спільні вид. і Гол. Рада НТШ, що до неї входять представники крайових НТШ і секцій (гол. Р. Смаль-Стоцький, ген. секретар В. Кубійович, з 1963 р. - Є. Вертипорох). Тепер осідками трьох традиційних Секцій є: Іст.-Філос. Секції – Сарсель (дир. І. Мірчук, згодом В. Кубійович, секретар В. Янів), усіх чл., за станом на 1966 р. – 54; Філол. Секції – Нью-Йорк (гол. З. Кузеля, згодом К. Кисілевський, В. Лев, секретар В. Стецюк), чл. – 23; Матем.-Природописно-Лікарської Секції – Нью-Йорк (дир. М. Зайцев, секретар О. Андрушків), чл. – 54.

Жвавішу наук.-вид. діяльність виявляють Амер. й Евр. НТШ. З кол. серійних вид. виходять «ЗНТШ» (26 тт. за 1948–66 рр., серед них «Збірники ФС») і «Хроніка НТШ» (5 випусків). У 1948–49 рр. виходив ж. українознавства «Сьогочасне й Минуле». З нових вид. виходять: резюме прочитаних доповідей „Proceedings" (8 тт. у 1951–61), «Бібліотека Українознавства» (22 тт. у 1951–66). НТШ у ЗДА видає серію «Доповіді» („Papers"; 23 випуски 1958–65) і НТШ в Канаді Збірники матеріялів наук. конференцій (7 тт. до кін. 1966). Крім того появилося 13 різних книжкових вид. З 1949 р. Евр. НТШ видає «Енциклопедію Українознавства» – заг. (3 тт. у 1949–52), гаслову (з 1955 р. – досі 4 тт.) і англомовну „Ukraine – A Concise Encyclopaedia" (перший том появився 1963 р., другий у друку).

Література: Хроніка НТШ чч. 1-79. Л. 1900 — Торонто 1963; Гнатюк В. Наук. Т-во ім. Шевченка. Л. 1923; Гнатюк В. Наук. Т-во ім. Шевченка. ЛНВ, кн. I-XI. Л. 1925; Історія Наук. Т-ва ім. Шевченка. Нью-Йорк — Мюнхен 1949; Дорошенко В. Огнище укр. науки — Наук. Т-во ім. Шевченка. Нью-Йорк — Філядельфія 1951; Наук. Т-во ім. Шевченка в ЗДА. Нью-Йорк 1963.

Б. Кравців, В. Кубійович

«Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР» (підзаголовок «Мовознавство»), неперіодичне вид. (18 тт., 1941–63) замість ж. «*Мовознавство*» (16 тт., 1934–40) – за ред. Л. *Булаховського,* а з 1962 р. – І. *Білодіда;* ст. мовознавців з УРСР (по-укр.) та ін. сов. респ. (по-рос.) і виняткою з сателітних країн – до питань укр. мови, називництва України й Росії, з рецензіями мовознавчих праць (гол. київських вид.). З 1967 замість «Н. з. І. м.» виходить двомісячник «Мовознавство», орган Відділу Літератури, Мови і Мистецтвознавства АН УРСР.

Наукові товариства, об'єднання вчених, фахівців і осіб, зацікавлених у розвитку окремих ділянок науки з метою орг-ції наук. дослідів, публікації

наук. праць та поширення наук. знань серед населення. Перші Н. т. постали на Україні в першій пол. 19 в.: *Одеське Товариство Історії й Старовини* (1839), Київське (1840) і Одеське (1849) мед. т-ва. Широкий розвиток Н. т. припадає на останні десятиліття 19 і на поч. 20 в., гол. чином іст. і філол. Н. т.: Церк.-Археологічне Т-во при Київ. Духовній Академії (з 1872), *Історичне Т-во Нестора Літописця* (1873–1932) при Київ. Ун-ті (з 1920 при ВУАН), Іст.-Філол. Т-ва при Харківському (1877–1919) і Одеському (1889–1917) ун-тах і при Ніженському Іст.-Філол. Ін-ті (1894–1920). Місц. значення мали: Подільське Епархіяльне Іст.-Археологічне Т-во в Кам'янці Подільському (з 1903) і Волинське Церк.-Археологічне Т-во в Житомирі, Т-во прихильників укр. науки, літератури і штуки у Львові (1904), Київське Т-во охорони пам'яток старовини і мистецтва (1913–17). До правничих належали Київське Правниче Т-во (1877–1919) та Укр. Правниче Т-во у Львові. Там таки була низка поль. Н. т. як при ун-ті (правниче з 1863, іст. з 1886 та ін.), так і окремо (найгол. – Наукове Т-во з 1900).

Велику групу становили Т-ва Дослідників Природи: при Київ. (з 1869), Харківському (1869) й Одеському (1870) ун-тах, Польське Т-во Природників ім. М. Коперніка у Львові (з 1886), Подільське Т-во Природознавців і Любителів Природи (з 1910) і таке ж Кримське Т-во (1910). Див. докладніше *Природознавців товариства.* Краєзнавчий характер мали *Т-во Дослідників Волині* (Житомир) і Кубані (Катеринодар). Мед. Н. т., крім Києва й Одеси, існували ще в Харкові (з 1861), у Львові поль. (з 1867) та Укр. Лікарське Т-во (1912), т-ва лікарів у Катеринославі й Херсоні (з 1872). Велику діяльність розвинули Харківське Фізико-Хем. Т-во (з 1872) і Харківське Матем. Т-во (з 1879), Київ. Фізико-Матем. (1890) і Фізико-Хем. (1910) т-ва. З техн. першими були Поль. Т-во Політехн. (з 1877) та Укр. Техн. Т-во (1908) – обидва у Львові.

Крім названих спеціялізованих Н. т., існували Н. т. широкого обсягу діяльности з охопленням багатьох ділянок науки, зокрема всіх українознавчих: *Наук. Т-во ім. Шевченка у Львові* (з 1873) і *Укр. Наук. Т-во* в Києві (1907).

Значну ролю відогравали на Україні також центр. рос. Н. т. або їх відділи: Вільне Екон. Т-во в Петербурзі (з 1765), Моск. та Рос. археологічні Т-ва, Воєнно-Іст. Т-во в Петербурзі (1907, мало філії в Києві й Одесі); особливо ж Рос. Геогр. Т-во (1845), *Південно-Зах. Відділ* якого в 1873–76 рр. був осередком укр. науки, й ін.

Після березневої революції 1917 р. більшість Н. т. діяла при ун-тах чи ін. високих школах, а гол. – в системі Укр. Академії Наук у Києві та ін. містах України (див. *Наукові Товариства при УАН).* Крім тих, що діяли при УАН, почали поставати численні Н. т., зокрема з ділянки природничих, мед. (Наук. Мед. Т-во в Харкові з 1925 з 16 секціями і ряд спеціялізованих) і техн. наук. З ін. ділянок треба згадати Всеукр. Етногр. Т-во в Києві (з 1924), військ.-наук. Т-во при штабі Укр. Військ. Округи, Укр. Т-во Світознавства (з 1927) в Харкові, Всеукр. Наук. Асоціяція Сходознавства (з 1926) у Харкові, ряд краєзнавчих т-в (див. *Краєзнавство).* У Львові до ряду давніших Н. т. з 1923 р. приєдналося Укр. Богословське Наук. Т-во. Більшість названих вище Н. т. мали свої вид.: «Наук. записки», «Труди», «Праці», «Річники» тощо.

У сер. 1930-их рр. усі Н. т. при ВУАН і поза нею на Центр. і Сх. Укр. Землях, а на Зах. Укр. Землях у 1939–41 і 1945 р. сов. влада ліквідувала, і з 1945 р. всі гол. Н. т. в УССР діють як відділи відповідних всесоюзних об'єднань цього типу. З природознавчих Н. т. до них належать: Ботанічне, Мікробіологічне, Ентомологічне, Фізіологічне, Біохемічне та Гідробіологічне т-ва; з ін. природничих – Геогр. Т-во УССР, укр. відділення Всесоюзного Мінералогічного, Палеонтологічного, Хемічного ім. Д. І. Менделєєва т-в; 28 мед. Н. т. (також усі філії відповідних всесоюзних т-в). Філіями всесоюзних є також Т-во для поширення політ. і наук. знань, створене 1947 р., 1963 р. перейменоване на Т-во «Знання» УССР (суто політ.-пропаґандивна орг-ція), Т-во Винахідників і Раціоналізаторів та ін. Респ. за характером своєї діяльности є тільки Пед. Т-во УССР, Укр. Т-во охорони природи та сприяння розвиткові природних багатств, Т-во по охороні пам'ятників історії і культури Укр. РСР і Укр. Респ. Т-во Паразитологів (9 філій). Як не підлеглі всесоюзним і респ. центрам, діють лише деякі місц. Н. т.: Львівське Геол., Харківське Матем., Одеське Археологічне т-ва й обл. т-ва краєзнавців. Є в УССР також значна кількість Наук.-техн. т-в.

На еміґрації найбільше укр. Н. т. існувало у 1918–45 рр. у Чехо-Словаччині. З них найголовнішим було *Укр. Іст.-Філол. Т-во* (з 1923); крім нього, слід ще назвати: Укр. Правниче (з 1923), Укр. Педагогічне (1924) т-ва, Товариство Прихильників книги (1927), Спілка Укр. Лікарів (1922) та ін. У Польщі, в Каліші, а згодом у Варшаві, діяло *Укр. Воєнно-Іст. Т-во* (1926).

У діяспорі після 1945 р. діють, крім НТШ й УВАН, Наук.-Богословські Т-ва Укр. Правос. Церкви у Бавнд-Бруку (ЗДА) й Вінніпеґу (Канада), Укр. Генеалогічно-Геральдичне Т-во в ЗДА (з 1963), Укр. Іст. Т-во в ЗДА (з 1964) та відновлене в Римі кат. Укр. Богословське Наук. Т-во. Частково наук. діяльністю займаються проф. т-ва лікарів, ветеринарів, інженерів, правників, бібліотекарів тощо. *Б. Кравців*

Наукові товариства при УАН, добровільні асоціяції вчених і фахівців з окремих ділянок науки при *Українській Академії Наук*. За станом на поч. 1928 р. при УАН з дорев. наук. т-в існували *Історичне Т-во Нестора Літописця* та київське *Укр. Наук. Т-во* (обоє приєднані до УАН у 1920 р.) і новоутворені в 1922–27 рр.: Іст.-Літ. й Наук.-Пед. т-ва при Іст.-Філол. Відділі; Ботанічне і Геологічне т-ва при Матем.-Природничому Відділі; Т-во Економістів і Т-во Правників при Соц.-Екон. Відділі. Крім названих, у системі УАН діяло ще поза Києвом 12 окремих (створених здебільша на базі дорев.) наук. т-в, які подекуди виконували ролю філій УАН. Поза Україною існувало з 1922 р. *Товариство Дослідників Укр. Історії, Письменства та Мови в Ленінграді*. На Україні поза Києвом Н. т. при УАН діяли: в Харкові (з 1924, з техн., мед., природничою секціями), в Одесі (з 1926, з іст.-філол., мед., природознавчо-матем., соц.-іст. та пед. секціями), в Полтаві (з 1919), у Дніпропетровському (з 1925), у Кам'янці Подільському, у Славуті (Шепетівське Н. Т.) в Чернігові, Запоріжжі. Н. т. при УАН були також: Наук.-Краєзнавче Т-во в Дубнях, Кабінет Виучування Поділля у Вінниці (з 1924), Одеська Комісія Краєзнавства, Наук. Т-во Краєзнавства у Ніжені, Наук. Т-во ім. М. Аркаса в Миколаєві (з 1923). Більшість з них мали свої наук. вид.: «Наукові записки», «Праці», «Вісники», «Бюлетені» тощо. При реорганізації УАН у 1933 34 рр. усі ці т-ва були ліквідовані або приєднані до існуючих чи новоутворених при УАН наук.-досл. ін-тів.

Б. К.

Науково-дослідний економічний інститут Держпляну Української РСР, н.-д. установа УССР, створена 1962 р. у Києві для вивчення проблем методології і методики плянування нар. госп-ва, економіки пром-сти, с.-г. будівництва, транспорту, зв'язку, торгівлі. Має численні відділи та філіяли у Харкові, Львові й Одесі.

Науково-дослідні інститути, установи, засновувані при академіях наук, наук. т-вах, високих школах чи й окремо для наук. досліджень у різних ділянках знання. На Україні постали (за малими винятками) Н.-д. і. з поч. 1920-их рр. В системі ВУАН діяли: *Ін-т Укр. Наук. Мови*, Ін-т Техн. Механіки, Демографічний Ін-т. Крім них, існували н.-д. ін-ти: у Києві – 69, в тому ч. *Укр. Наук. Ін-т Книгознавства* (з 1922) і С.-Г. Ін-т; в Харкові – 93, в тому ч.: Укр. Держ. Психоневрологічний (1921), Прикладної хемії (1925), *ім. Т. Г. Шевченка* (1925), *Педагогіки* (1926), *Укр. Н.-Д. Ін-т Географії та Картографії* (1927), Близького Сходу (1929), Фіз.-Техн. (1929), Експериментальної Аеродинаміки (1930); в Одесі – 42, між ними перший на Україні Фіз-Техн. Н.-д. Ін-т Кінопромсти (з 1922). Існували ще н. д. ін-ти в Симферополі (8), Дніпропетровському, Вінниці, Чернігові, у Краснодарі (Кубансько-Чорноморський Н.-Д. Ін-т з 1920) та в ін. містах. Ролю н.-д. ін-тів виконували також *н.-д. катедри* в системі ВУАН і поза нею і подекуди окремі комісії, комітети і кабінети ВУАН. Більшість цих установ були переорганізовані у 1930-их рр. в н.-д. ін-ти, що їх було у 1933 р. – 14 і у 1935 21.

У 1965 р. в системі АН УССР діяло 59 н.-д. ін-тів, між ними з ділянки гуманістичних і суспільних наук ін-ти: *Археології, Економіки, Історії, Літератури, Мистецтвознавства, фолкльору та етнографії, Мовознавства, Суспільних наук*. В рамках Секції хеміко-техн. і біол. наук АН УССР діє 13, Секції фіз.-техн. і матем. наук – 20, у складі Донецького наук. Центру АН УРСР – 4 н.-д. ін-ти. Поза системою АН УРСР діє в УРСР широка мережа відомчих н.-д. ін-тів, що їх було у 1964 р. 217, в тому ч.: 116 пром. призначення, 27 с.-г. (між ними 7 всесоюзних), 48 – в галузі теоретичної і клінічної медицини. При високих школах у 1964 р. працювало 7 н.-д. ін-тів, усі в системі мін-ва вищої та сер. освіти. Усі відомчі н.-д. ін-ти підпорядковані Держплянам СССР та УССР або радам нар. госп-ва чи мін-вам та ін. держ. або госп. установам. Плянування і координацію їхньої праці здійснює Держ. Комітет при Раді Мін. УССР по координації н.-д. робіт.

На еміґрації ролю н.-д. ін-тів виконували: *Соціологічний Укр. І-нт* у Відні (1920–22), Ін-т Ґромадознавства в Празі (1924–45), *Укр. Наук. Ін-ти* у Берліні (1926–45) та у Варшаві (1930–39); після 1945 р. Ін-т Енциклопедії при НТШ, Наук.-Богословський Ін-т у ЗДА в Бавнд-Бруку, *Східньо-Евр. Ін-т ім. В. Липинського* у Філядельфії, *Ін-т Дослідів Волині* у Вінніпеґу, *Укр. Воєнно-Іст. Ін-т* у Торонто та ін. *Б. К.*

Науково-дослідні катедри, окремі наук.-акад. установи в УССР у 1920-их і на поч. 1930-их рр., які поєднували наук.

роботу з готуванням нових наук. кадрів, що властиво й було їх гол. завданням (до революції ці завдання виконували катедри ун-тів та ін. високих шкіл). Н.-д. к. належали до системи установ, безпосередньо підлеглих Нар. Комісаріятові Освіти УССР, але територіяльно, а почасти й наук. були пов'язані з УАН і деякими високими школами, хоч подекуди існували цілком незалежно від них. У 1931–32 рр. у Києві їх було 25, у Харкові – 26, в Одесі – 13, у Дніпропетровському — 8; поодинокі Н.-д. к. були у менших провінційних містах (наприклад, у Ніжені). Більші Н.-д. к. іноді перетворювалися на Н.-д. ін-ти (приміром, Н.-д. Ін-т історії укр. культури ім. Д. Багалія у Харкові). Окремий характер, орг-цію й специфічні завдання мала *Всеукр. Асоціяція Марксо-Ленінських Інститутів* (ВУАМЛІН) у Харкові, яка безпосередньо підлягала ЦК КП(б)У.

До складу Н.-д. к. входили, крім керівника Н.-д. к. і керівників секцій, д. чл., наук. співр. й аспіранти (що готувалися до наук. діяльности).

По закінченні аспірантури, написання відповідної наук. праці й захисту її на прилюдному засіданні Н.-д. к. аспірант діставав звання наук. співр. Н.-д. к. видавали свої «Праці» й «Записки».

У сер. 1930-их рр. Н.-д. к. здебільша були ліквідовані, а частково перетворені на н.-д. ін-ти при відновлених ун-тах та ін. високих школах, на які, поруч з АН УРСР та ін. наук. установами, й покладена тепер підготовка нових наук. кадрів (аспірантура). *Р. М.*

Науково-Природознавчий Музей АН УРСР, див. *Львівський Науково-Природничий Музей АН УРСР.*

Науково-технічні товариства, по другій світовій війні добровільні масові орг-ції в СССР, що об'єднують інженерно-техн. і наук. робітників, фахівців сіль. госп-ва і т. зв. передовиків виробництва. Завдання Н.-т. т. — виявляти й використовувати резерви нар. госп-ва, пропаґувати досягнення науки й техніки, запроваджувати раціоналізацію виробництва тощо. На Україні Н.-т. т. існують в системі всесоюзної їх мережі при орг-ціях профспілок. На січень 1965 р. в УССР існувало 21 таке Н.-т. т. у різних галузях пром-сти й у сіль. госп-ві. Вони підлягали 13 респ. і 273 обл. правлінням Н.-т. т. Кожне з них об'єднує від 5 до 60 тис. чл. Форми діяльности Н.-т. т. – улаштовування конференцій, нарад, дискусій, конкурсів, семінарів, екскурсій тощо.

Наума св. день, одне з нар. свят зимового циклу, зв'язане з іменем жид. пророка Наума, що в христ. календарі припадає на 14 грудня (1 грудня ст. ст.). У цей день колись не працювали, але посилали дітей до школи, щоб наука ішла їм «на ум». Згідно з нар. етимологією, народжених у цей день вважали розумними людьми.

Науменко Володимир (1852–1919), гром. і пед. діяч, літературознавець, етнограф, філолог, родом з Новгорода-Сіверського. По закінченні (1873) Київ. Ун-ту викладав у сер. школах Києва до 1903 р., з 1905 дир. заснованої ним у Києві гімназії; чл. Київ. Старої Громади, співр., з 1893 р. ред. «*КСт.*», в якій містив більшість своїх праць. 1917 р. куратор Київ. Шкільної Округи, 1918 діяч *Укр. федеративно-Демократичної* Партії і мін. нар. освіти в останньому гетьманському кабінеті міністрів. При кін. життя працював для Укр. АН над матеріялами з іст. укр. письменства; розстріляний большевиками. Праці з історії укр. літератури («Слово о полку Игореве, как памятник дружинной поэзии», 1895; «Хронографы южнорусских редакций», 1885; «Новелла Боккаччио в южнорусском стихотворном пересказе 17–18 вв.», 1885; «К литературной истории рождественских и пасхальных вирш», 1888; ст. про Г. Квітку, Л. Глібова, О. Огоновського, М. Костомарова, «Нові матеріяли для іст. укр. літератури XIX ст.», 1919, 1924), з етнографії («Происхождение думы о С. Кишке», 1883) та з укр. мови («Обзор фонетичных особенностей малорусской речи», 1889, з оглядом фонетики укр. мови).

В. Науменко

Науменко Іван (1856–1913), драматичний актор і режисер у трупах М. Кропивницького – М. Садовського, у яких виступав у 1880–90-их рр. на характерних ролях; з 1902 р. в трупі О. Суслова, згодом мав власні трупи в Петербурзі (1908) й Ростові (1910).

Науменко Костянтин (*1905), економіст родом з Донбасу; у 1933–45 рр. працював у н.-д. ін-тах, з 1946 р. – в Харківському Інженерно-Екон. Ін-ті (з 1958 проф.); бл. 40 наук. праць з економіки і орг-ції гірничого виробництва.

Наумович Андрій, друкар і письм. 17 в. Працював при друкарні Києво-Печерської Лаври, брав участь у вид. «Бесід Іоанна Златоустого на Діяння апостолів» (1624).

Наумович Іван (1826–91), гром. діяч (зокрема Коломийщини) і письм., видатний представник гал. *москвофільства*, гр.-кат. свящ., видавець і ред. газ. для селян «*Наука*» (1871–76), перший ред.

(1871–80) двотижневика *«Русская Рада»*, співр. численних газ. і журн., посол до гал. сойму (1861–66) і австр. парляменту (1873–79), засновник *Общества ім. Качковського*. Н. – один з визначніших гал. популярних письм., автор ряду повістей й оп. («Добра Настя», «Повѣсти къ домашному читаню для оучащейшеся молодежи», «Сироти», «Громадський кум»), п'єс («Ґриць Мазниця», переробка з Мольєра «Жорж Данден ...», «Заручини напомацки», «Знімчений Юрко») та ін.; він же основоположник першого в Ґаличині пасічницького т-ва (Коломия, 1868). Засуджений за ширення ідей рос. православія на 8 місяців в'язниці, після відбуття кари (1884) виїхав на Наддніпрянську Україну, де з 1886 р. став правос. свящ. у Києві. Помер у Новоросійську. Збірне вид. творів Н.: Собраніе сочиненій (ред. А. Генсіорский, В. Ваврик, I-III, 1926–27).

І. Наумович

Нафтова промисловість, галузь важкої пром-сти, яка охоплює видобуток і переробку нафти (Н.). З *нафтових родовищ України* до 1911 р. експлуатовано лише родовища на Передкарпатті (в Галичині), з 1912 р. також на Кубані, по другій світовій війні в Дніпропетровсько-Донецькому й Причорноморському нафтових р-нах.

Н. п. у Галичині до 1939 р. До поч. 19 в. Н. («ропа», «кип'ячка») видобували з природних виходів заглибшки до 4-6 м, згодом з колодязів (35-40 м) відрами, а пізніше ручною помпою для виробництва мастила («мазі») для возів, освітлення й лікувальних мазей; продукція у 1836 р. бл. 350 т. Пром. видобуток Н. зв'язаний з винаходом дистиляції Н. і нафтової лямпи (І. Лукасевичем у Львові 1851—52). У другій пол. 19 в. експлуатовано гол. Бориславське, Східницьке і Слободо-Рунґурське родовища (1870 р. продукція 20 000 т); для переробки Н. збудовано перші нафтоперегінні зав. (Дрогобич). Н. п. того часу мала зовсім примітивний характер (див. *Дрогобицько-Бориславський пром. р-н*). Сильне зростання видобутку Н. розпочалося в кін. 19 в. у зв'язку з освоєнням буріння глибоких свердловин (вперше 1895). Разом з цим місце мілких шахт і колодязів замінили глибокі шахти, що доходили до 1 250 м. 1908 р. свердловина «Oil City» досягла глибини 1 015 м і розкрила т. зв. Бориславський пісковик, багатий на Н. (тоді цей шиб давав 3 000 т Н. на добу). Місце дрібних примітивних підприємств зайняли тоді великі концерни – австр., англ., нім., франц. й ін. Укр. селяни, власники нафтових полів, здебільша продавали їх за мінімальну ціну, а лише деякі виорендовували їх підприємцям, бажаючи за винайм т. зв. брутто-проценти від кількости добутої Н. Найбільший видобуток Н. припав на 1909 р. – 2 053 000 т (5% світової продукції). Згодом наступив швидкий спад Н. п. (1913 р. – 1 047 000 т); на це вплинуло як вичерпання запасів Н., так і грабіжницьке і неплянове госп-во підприємців і надто слаба геол. розвідча робота (її вели держ. геол. ін-ти у Відні й за Польщі – у Варшаві та гол. приватні нафтові фірми). Бл. 95% Н. видобувалося в Дрогобицько-Бориславському (Борислав, Тустановичі, Східниця, Мразниця й ін.), лише 5% у Станиславівському (Битків, Рипне, Слобода Рунґурська й ін.) нафтових р-нах. Частину Н. переробляли на перегінних зав. у Дрогобичі, Львові та ін., частково за межами Галичини. У 1907–08 рр. їх було аж 60, здебільша малих з заг. виробничою потужністю 83 000 т на місяць. 80% Н. і її продуктів вивозили за межі Галичини, а навіть Австро-Угорщини; в продуктах, що їх вивозила Галичина, Н. посідала перше місце.

Упадок Н. п. в Галичині тривав і в роки між двома світовими війнами під поль. окупацією. Н. п. контролювали ще більше, ніж до війни, чужі картелі (їх капіталовкладення в Н. п. становили 1933 р. 229 млн злотих або 84% всього капіталу в Н. п.) — тоді гол. англ., бельг., а далі франц. й ін., пізніше також амер. Видобуток Н. зменшився на 1928 р. до 700 000 т річно, згодом ще більше: 1929 р. 601 000 (0,3% світової продукції), 1938 – 370 000 (0,1%). Причиною цього було виснаження верхніх нафтових горизонтів, брак місц. капіталу і незацікавлення чужинців бурити нові глибокі коштовні свердловини, конкуренція дешевої Н. з Близького Сх., якою американці почали постачати Европу, та застаріла техніка. У цей час збільшилося значення станиславівського нафтового р-ну (зокрема Биткова), на який припадало бл. 12% видобутку Н. Ч. нафтопереробних зав. зведено до 19 (1938) з тією самою потужністю, що й до 1914 р. (1 млн т річно); фактично вони переробляли лише (1938) ¼ млн т (в тому ч. 91% припадало на 4 більші зав. «Польмін», «Ґаліція» і «Нафта» в Дрогобичі та «Гази земні» у Львові). Н. п. Галичини покривала попит Польщі (з Галичини вивозили нафтових продуктів на 50—120 млн злотих річно), а навіть завдяки мінімальному споживанню нафтових продуктів у Польщі — за її кордони.

На Центр. і Сх. Землях до 1939 р. існувала Н. п. лише на Кубані в *Майкопському нафтовому р-ні* (продукція 1912 р. – 150 000 т, 1928 - 160 000, 1937 — 1 800 000). Майкопську Н. переробляли ще до революції у Краснодарі й Туапсе. Наддніпрянщина без Кубані не продукувала в той час Н. і майже всю Н. і нафтові продукти імпортувала з Кавказу – у 1909–11 рр. бл. 0,3 млн т. У 1930-их рр. збудовано нафтопереробні зав. в Одесі, Херсоні та Бердянському, трестів. Виробництвом на Зах. Україні керує трест Укрзахнафтогаз (1965), під яким є три нафтопром. управління (НПУ) — «Бориславнафта», «Долинанафта» й «Надвірнанафта»; на Сх. Україні діє НПУ – «Радченківнафта» і два окремі промисли – Прилуцький та Охтирський. Буріння на Зах. Україні веде «Прикарпатнафта». Його поширено (у 1920–58 рр. 1,7 млн м, плян на 1959–65 рр., хоч не виконаний, – 2 млн м, тобто 10% всього по

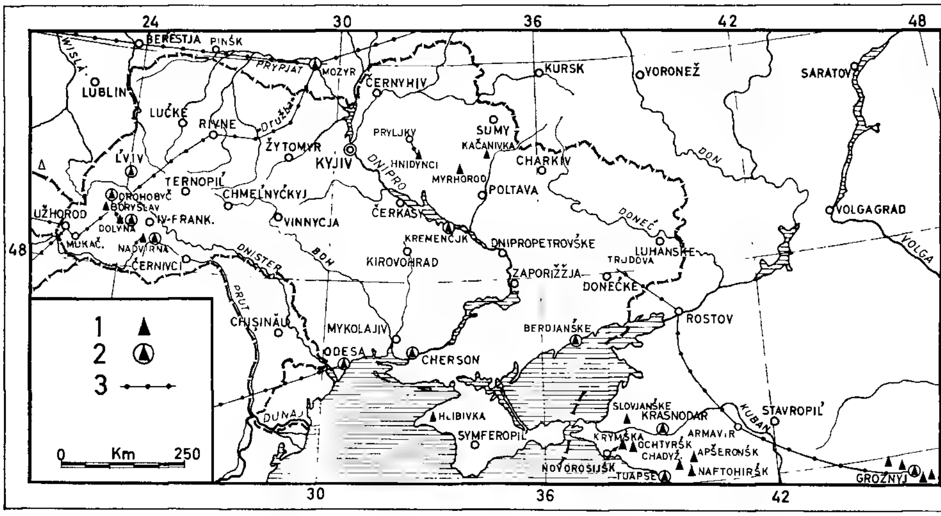

Нафтова промисловість

1 — Видобуток нафти. 2 — Нафтопереробна промисловість. 3 — Нафтопроводи

які переробляли кавказьку Н. У зв'язку з зростанням попиту на Н. імпорт Н. і її продуктів до УССР збільшився в пол. 1930-их рр. до бл. 2 млн т. Щоб улегшити імпорт Н. з Передкавказзя, побудовано трубопровід з Армавіру до Трудової в Донбасі.

Після 1939 р. У 1940–43 рр. Н. п. залишилася на довоєнному рівні. Після занепаду 1944–45 рр., спричиненого частковим знищенням свердловин під час відступу нім. військ, Н. п. відновлено й 1946 р. продукція Н. в УССР дійшла до 231 000 т; тільки 1954 р. вона перевищила довоєнну (415 000 т). Н. п. за сов. влади реорганізовано: для ведення геологорозвідчих робіт був організований трест Укрнафтрозвідка, для видобутку Н. Укрнафтвидобуток (згодом Бориславнафтпромисл), нафтоперегонні зав. об'єднував трест Укрнафтпереробка. З 1957 р. розвідку провадить гол. Головгеологія УРСР (80% всіх робіт), а також трест Укргеофізрозвідка, Ін-ти геофізики та горючих копалин АН УРСР, укр. відділ Всесоюзного Н.-Д. Ін-ту геологорозвіднафти (Укр. ВНІГН) та кілька обл. СССР) і поглиблено; при видобутку Н. перейдено від помпування (1950 р. — 78%, 1962 – 6%) до фонтанного (2 і 93%) способу. У зв'язку з цим сер. глибина експлуатованої свердловини збільшилася з 761 м у 1950 р. до 1 730 м у 1958 (на Кубані 1 029 і 1 702). Значно піднеслася продукція свердловин, гол. нових: 1962 р. старі давали пересічно 229 т Н. на рік, нові — 1 759 т. Разом з цим знайдено нові нафтові родовища, зокрема Долинське на Прикарпатті, яке з пол. 1950-их рр. почало постачати більшу кількість Н. Також у пол. 1950-их рр. Н. п. розвивається в Дніпровсько-Донецькому р-ні (спершу Радченківське і Сагайдацьке родовища), що нині є найважливішим нафтовим р-ном УССР, з 1961 р. в Причорноморському р-ні (в Криму). У зв'язку з цим видобуток Н. постійно зростає (див. діяграму й таблицю), і 1966 р. він досяг 9 300 000 т, або 3,5% продукції всього СССР (265 млн т) і 0,5% світової (1 403 млн т). За плянами продукція Н. в УССР мала б досягти 1970 р. 12, 1980 – 45 (в СССР – 700) млн т. Видобуток

нафти в УССР (в дужках у відсотках до всього СССР) і СССР (в млн т) такий:

Рік	УССР		СССР
1880	0,03		0,35
1890	0,09		3,8
1900	0,33	(3,2)	10,4
1905	0,8	(10,5)	7,6
1909	2,06	(22,2)	9,3
1913	1,05	(11,4)	9,2
1920	0,76	(22,3)	3,4
1930	0,66	(3,5)	18,6
1938	0,37	(1,2)	30,2
1940	0,35	(1,4)	31,1
1946	0,23	(1,1)	21,7
1950	0,29	(0,8)	37,9
1955	0,53	(0,7)	70,8
1960	2,16	(1,5)	147,9
1962	3,78	(2,0)	186,2
1964	5,65	(2,5)	223,6
1965	7,56	(3,1)	242,9
1966	9,30	(3,5)	265,0

Продукція Н. по окремих р-нах УССР не опублікована. Ще 1960 р. 70–80% продукції припадало на Прикарпаття, в тому ч. більшість на Долинський р-н (далі Надвірнянсько-Битківський і Бориславський), 1965 понад 60% припадало на

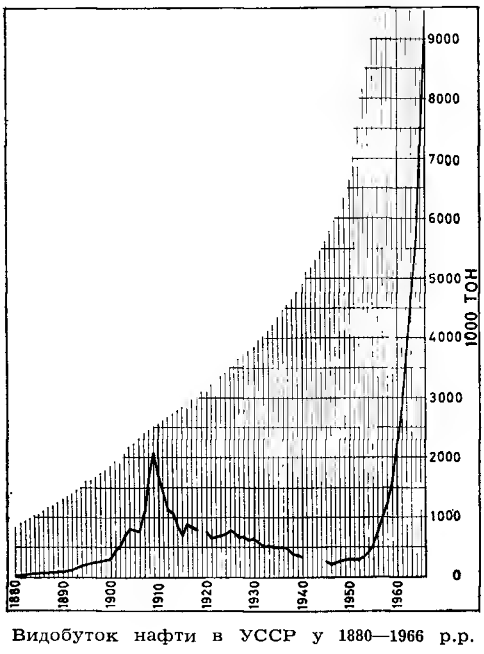

Видобуток нафти в УССР у 1880—1966 р.р.

Дніпровсько-Донецький нафтогазовий р-н, продуція в Причорноморському р-ні є незначна.

Сильно збільшується продукція Н. на Кубані (в Краснодарському краю), причому її видобувають тепер не лише в Апшеронсько-Хадижейському, але — й гол. – в Приозівському й Кубано-Чорноморському р-нах. Продукція в тис. т: 1937 – 1 433, 1940 – 2 242, 1946 – 750, 1950 – 3 000, 1955 – 3 890, тепер – мабуть, така, як в УССР.

Для транспортування Н. з нових родовищ збудовано низку коротких *нафтопроводів* (Долина–Дрогобич — 60 км, Гніздицівське родовище – Прилука 40 км й ін.); натомість нема ще й досі дальніх, хоч це найдешевший спосіб транспорту Н. На Півн. Кавказі продовжено нафтопровід Махачкала–Армавір–Трудова до станції Чаплине в Донбасі і побудовано два короткі з нових нафтових родовищ на Кубані до Новоросійська. Врешті, по території УССР проходить трансевр. нафтопровід «Дружба», що простягається з Уфи й Казані до сер. Европи двома мережами – через Ужгород і Берестя; він має в майбутньому постачати Н. для зав. у Кременчуці. До Одеси доходить нафтопровід з нафтового басейну в Плоешті (Румунія).

Нафтопереробна пром-сть в УССР розвинена слабо. У 1965 р. діяло лише 6 нафтоперегонних зав. (Херсонський, Одеський, Дрогобицький № 1 і № 2, Надвірнянський та Львівський) і один нафтомаслозав. — Бердянський. Вони переробляли як укр., так і імпортовану Н. Тому що укр. нафтопереробна пром-сть слабо розвинена, Україна мусить імпортувати ²/₃ (1962) нафтопродуктів (особливо світлі олії), хоч їх транспортувати коштує значно дорожче, ніж сиру Н. Ін. аспектом відсталости укр. нафтопереробної пром-сти є те, що, за винятком Бердянського зав., який працює на привізних півфабрикатах, всі ін. зав. зайняті гол. чином лише первісною переробкою Н. (автобензина, мазут для тракторів, газ для освітлення, дизельне паливо тощо). Натомість майже зовсім бракує устаткування для вторинної (глибокої) переробки Н., зокрема для термокаталітичних процесів, крекінґування, виробництва сировини для хем. пром-сти тощо.

На Кубані є 2 нафтопереробні зав. — у Краснодарі й Туапсе.

Імпорт сирої Н. й нафтопродуктів разом залізницями й морем (тобто без імпорту нафтопроводом з Півн. Кавказу, який постачає приблизно 10% всього ввозу до УССР) постійно зростає (в млн т): 1958 — 13,2; 1963 — 31,9; 1964 — 33,8. З цього ч. залізницями прибуло 90%, морем – лише 10%; за походженням (1963—64) імпорт становить: 73% з Поволжя, 21% з Півн. Кавказу, 6% з Румунії (в минулому було значно більше).

94% імпорту Н. походить з РСФСР, хоч Україні було б вигідніше привозити Н. й нафтопродукти з Близького Сх. й з Румунії. У середземноморських пор-

тах собівартість 1 т араб. Н. становила, напр., у 1962 р. тільки 2 дол. (1,80 карб.), 1 т Н., доставленої на Україну з Надволжя – 8,55 карб.; 1 т рос. бензини коштує (1967) у сер. 64,65 карб., рум. (на кордоні) лише 33,44 карб.

Одночасно зростає питома вага Н. (разом з газом) в паливному балянсі УССР: з 9,1% у 1958 р. до 15,8% у 1961 і 23,7% у 1965.

Література: Windakiewicz E. Olej i wosk ziemny w Galicji. Л. 1893; Rymar L. Galicyjski Przemysł Naftowy. Кр. 1915; Polski Przemysł Naftowy w 1928. Л. 1929. Проблемы промышленной нефтоносности и газоносности западных областей УССР. 3 тт. К. 1954—1955; Вопросы геологии, гидрогеологии и геохимии нафтогазоносных районов Украины. М. 1959; Вопросы поисков, разведки и добычи нефти и газа на территории УССР. М. 1959; Нафтові та газові родовища України. К. 1961; Гонта З., Гонта Т. Нафтові багатства України. К. 1962; Доленко Г. Геология нефти и газа Карпат. К. 1962; Скляр В., Лебедев Е. Нефть Украины (состав и свойства). К. 1962; Геологія і нафтогазоносність півдня України. К. 1963; Глушко В., Клиточенко И. і ін. Геология нефтяных и газовых месторождений Укр. ССР. М. 1963; Развитие нефтяной и газовой промышленности УССР и эффективность капитальных вложений. К. 1964; Вугров В., Стасів М. Шляхи зниження собівартости видобутку нафти і газу. К. 1964; Бондарчук В. Геологія родовищ корисних копалин України. К. 1966.

С. Процюк

Нафтові родовища України є у 3 р-нах: Прикарп., Дніпровсько-Донецькому і Причорноморському та на Кубані. Найдавніше використаним та довго найважливішим (70% продукції нафти в УССР) є Прикарпатський нафтовий р-н, що простягається вздовж півн.-сх. берега Карпат. Н. р. в ньому розміщені вздовж півд.-зах. краю внутр. зони Карп. прогину, тепер в основному на глибині 2 000 — 3 500 м (найглибші свердловини доходять до 4 000 м), найчастіше 2 500 — 2 700 м (з менш глибоких шарів нафта (Н.) вже перев. видобута). Н. р. пов'язані з юрськими, верхньокрейдяними, палеогеновими й неогеновими шарами. Вони залягають перев. в склепіннях складок, де перебувають під великим тиском. Карп. Н. належить до парафіно-нафтогенового типу, парафіниста (до 10%), малосірчаста, з високим вмістом світлих фракцій — бензини і газу (35–60%), питома вага від 0,835 до 0,875, теплотворна здатність — бл. 10 000 кал/кг. Найважливіше пром. значення мають Н. р.: Бориславське (гол. осередки: Борислав, Східниця, Тустановичі, Мразниця), найдавніше експлуатоване, до війни давало до 90% всієї продукції Н. на Підкарпатті; Долинське (нині найважливіше; відкрите у 1950–51 рр., експлуатоване з 1952 р.) і Битківське (б. Надвірної: Битків, Пасічна, Пнів й ін.; тепер друге за значенням карп. Н. р.). Ін. Н. р.: Рипнянське (в сточищі р. Лімниці; експлуатоване з кін. 19 в.), Слободо-Рунґурське (на півд. зах. від Коломиї, найдавніше на Прикарпатті; найбільший видобуток в кін. 19 в.), Стрільбицьке (б. Богородчан), Космацьке й ін.; більшість цих Н. р. експлуатувалася і давала незначну кількість Н., тепер майже всі з причини малої продуктивности не експлуатуються. Вже після другої світової війни відкрито ряд Н. р. (Бабчинське, Угерське, Більч-Волицьке, Гринівське та ін.). Поза межами УССР опинилися невеликі Н. р. в Сер. і Низькому Бескиді, які припали 1945 і 1951 р. Польщі.

Першим щодо значення є з 1965 р. Дніпровсько-Донецький нафтовий р-н, розташований в *Півн.-укр. западині*. Розвідка нафтогазоносности розпочалася 1936 р. (1941 відкрито Роменське Н. р.), експлуатація – 1952, але досі обидва в початковій стадії. Н. міститься у тріщинуватих та поруватих відкладах девонського, кам'яновугільного, пермського, тріясового та юрського періодів (найбагатші Н. р. нижньопермських та нижньокарбонських відкладів) на глибині 940–2 600 м. Пром. родовища: Сагайдацьке, Радченківське, Кибинцівське, Глинсько-Розбишівське, Качанівське, Гнідинцівське, Зачепилівське (всі у Полтавській обл.) й ін.

Причорноморський нафтовий р-н, який охоплює сх. частину Причорноморської западини та Крим, ще мало досліджений. Н. залягає в оліґоценських і сер.-міоценських шарах на глибині 500 м. Пром. розробляється лише невелике Жовтневе Н. р.

На Кубані т. зв. Кубано-Чорноморський нафтовий р-н простягається вздовж півн. берега Кавказьких гір від р. Білої на сх. до Таманського піво. на зах. Нафтоносність належить насамперед до т. зв. майкопської світи оліґоценського і дол.-міоценського віку, але в новіші часи Н. видобувають щораз більше з мезозойських шарів. Н. кращої якости – легка, безсірчаста, з високим вмістом світлих фракцій. До 1941 р. експлуатовано лише Майкопське (Апшероно-Хадижейське) Н. р. По другій світовій війні відкрито Н. р. на півд. зах. від Краснодару, згодом ряд ін., зокрема між дол. Кубанню й Протокою. Звич. виділяють тепер 3 нафтові р-ни: Майкопський, власне Кубано-Чорноморський (родовища: Ільське, Кримське й ін.) та Приозівський (Анастасіївське та ін.); два останні мають нині найбільше пром. значення.

Запаси Н. в УССР оцінюють від кількох сотень млн до кількох мільярдів т. Перспективними для пошуків Н. визнано бл. 15% території УССР, розвідано не більш 1—2%.

Див. також *Нафтова пром-сть* (там подана й література).

В. Кубійович, С. Процюк

Нахабин Володимир (*1910), композитор і дириґент родом з Харківщини; закінчив Харківський Муз.-Драматичний Ін-т (1932). З 1945 — гол. дириґент Харківського Театру Опери й балету, з 1963 ректор Харківського Ін-ту мистецтв. Н. — автор трьох симфоній, симфонічних поем, сюїт, фортепіянового концерту й балетів: «Данко», «Весняна казка», «Таврія» й ін.; ред. музики деяких сценічних творів М. Лисенка («Енеїда», 1958).

В. Нахабин

Нахимовський Федір († 1758), укр. дипломат жид. роду. Виконував дипломатичні доручення гетьманів І. Мазепи (зокрема посольство до короля Станислава Лещинського під час війни 1708—09 р.), Пилипа (кілька місій до Запоріжжя, Криму й Туреччини, зокрема в 1720 і 1721 рр.), й Григорія Орликів. На еміґрації жив у Туреччині (до 1714 р.), Швеції й Польщі, а з 1754 р. у Криму.

Находка, м. на Далекому Сх. (Зелений Клин) крайового підпорядкування Приморського краю РСФСР, положене в затоці Америка (Японське море), 92 000 меш. (1966); перетворене з селища на м. у 1950 р. Один з важливих транспортних (порт) і рибопром. центрів Далекого Сх.; судноремонтні зав., підприємства рибної пром-сти, бляшанобаночна фабрика тощо. Морехідне училище, кінотехнікум.

Націоналізація, акт удержавлення приватної власности, з викупом чи без нього, право держави володіти майном з передачею його в користування установам, підприємствам, групам чи окремим особам; порядкування та розпорядження майном центр. уряду, його установ чи підприємств. Н. часто відома за *капіталізму* (напр., викуп приватних залізниць на Україні рос. урядом у 1880-их рр.), але в новітні часи Н. звичайно пов'язується з *соціялізмом* та *марксизмом*. За капіталізму Н. є частковою і звич. охоплює ті підприємства чи галузі нар. госп-ва, які перебувають у стані занепаду, не можуть конкурувати з чужинцями або власники яких оголошені ворогами держави. Соц. Н., яку традиційно обстоюють марксисти, є заг., тобто охоплює усі засоби виробництва в нар. госп-ві. Така Н. запроваджується, згідно з їх теорією, з метою усунення ринкової конкуренції й встановлення плянового госп-ва для подолання криз та безробіття і для вивласнення зисків, ренти й проценту, щоб вживати цей капітал на підвищення життєвого стандарту бідних кляс, на будівництво нових закладів та швидкий екон. і культ. розвиток нації, а не на збагачення та непродуктивне споживання приватних власників капіталу. Н. відрізняється від *соціялізації* тим, що за Н. власність належить державі (нації) і диспонує нею центр. уряд, а за соціялізації власність належить місц. самоуправним колективам: муніципалітетам, сіль. громадам, кооперативам, робітничим колективам тощо, а управління нею цілком децентралізоване.

Історія Н. на Україні має свої особливості, пов'язані гол. ч. з частковим здійсненням соціялізації на Україні за доби УНР. Коли большевики прийшли до влади у Росії та в тих частинах Сх. України, які вони завоювали у січні-лютому 1918 р., вони застали в пром-сті й на транспорті фактичний *робітничий контроль*, спонтанно встановлений самими робітниками та *профспілками*. Укр. селянство, перебуваючи під впливом есерів, самочинно здійснювало соціялізацію землі й поміщицьких маєтків, тобто передачу їх під контроль громад, а не держави. Скасування приватної власности на землю і її соціялізацію на Україні проголосили III і IV Універсали (20. 11. 1917 й 22. 1. 1918) та зем. закон Центр. Ради 31. 1. 1918. Постанови Центр. Ради також проголосили держ.-нар. контроль над всією продукцією, торгівлею, банками, надрами тощо. Декларація Директорії від 9. 12. 1918 також проголошувала встановлення «на фабриках, зав. та ін. пром. установах держ.-робітничий контроль», а «гол. галузі» пром-сти було взято «під керування» УНР, щоб «направити госп-во в інтересах працюючих кляс». Це була часткова Н., і хоч не все з цих декляpацій була змога й час здійснити, проте інституція приватної власности цим укр. законодавством була обмежена ще перед приходом большевиків.

Створюючи в Росії коаліційний уряд з лівими есерами, большевики мусіли погодитися на соціялізацію, а не Н. землі («Декрет про землю» 8. 11. 1917). Щойно викинувши есерів з коаліції, у лютому 1919 р. большевики приступили до перших спроб Н. землі, безуспішно (особливо на Україні, де м. ін. через це вибухли повстання) намагаючися відбирати й не давати селянам ділити поміщицьку землю, натомість створюючи на ній держ. *радгоспи* та *комуни*. Земля була оголошена держ. власністю в УССР щойно Зем. кодексом 1922 р. (див. *Зем. законодавство*).

На території УНР, як і на території під большевиками, протягом 1917–20 рр. Н. окремих підприємств пром-сти й транспорту часто проголошували самі робіт-

ники, профспілки, місц. ревкоми та ради робітничих і солдатських депутатів, виходячи з того, що власники або втекли, або закрили підприємства і не дають робітникам праці. Так, на Донбасі вже у березні 1918 р. бл. ½ всіх копалень і метал. зав. була під їх самоуправою. Спочатку й серед большевиків переважала думка, що Н. якраз і має мати такі децентралізовані самоуправні форми, і тому вони видали «Положення про робітничий контроль» 14. 11. 1917, за яким управління всіма націоналізованими підприємствами переходило до рук самих робітників даних підприємств. Особливо розвинулася ця форма на Україні, де вона тривала протягом всього періоду *«воєнного комунізму»*. Коли, однак, все нар. госп-во опинилося в кризі через війну і невміння самих робітників керувати великими фабриками, большевики проголосили 21. 1. 1920 тотальну мілітаризацію нар. госп-ва (див. ***Трудармія)*** та стали удержавлювати підприємства, призначаючи на них держ. комісарів. Невдоволення цією новою формою Н. стало однією з причин виникнення в КП(б)У, а далі й в РКП(б) т. зв. *робітничої опозиції*. Після її розгрому у 1921 р. удержавлення підприємств залишилося основною формою Н. аж донині.

Поруч з Н. підприємства самими робітниками та місц. установами, Н. проголошували також і різні органи центр. больш. влади. За час від грудня 1917 до квітня 1918 за підписами Леніна був виданий цілий ряд декретів про Н. підприємств на Україні, які всі оголошувалися «власністю Рос. Республіки» – навіть в УНР, яку большевики ще визнавали де юре, а також і на території, підвладній харківському больш. урядові, який теж був «урядом УНР». У випадках, коли Н. того чи того підприємства проголошував цей останній, у декреті промовчувалося, якій державі – укр. чи рос. – націоналізоване підприємство має належати. Таке саме траплялося й тоді, коли окремі підприємства націоналізували самі робітники чи місц. влада. Тільки починаючи з січня 1919 р., новий уряд УССР проголосив Н., оголошуючи все майно «власністю Укр. Соц. Респ.». Цим фактом обурилися шовіністи у Росії, і в травні 1919 р. було проголошено злиття управління промстю РСФСР й УССР під єдиною владою центр. Вищої Ради Нар. Госп-ва у Москві, а до кінцевого документу про Н. (постанова ВРНГ з 29. 11. 1920 про Н. усіх пром. підприємств, що мають понад 5 робітників) вписано слова, що всі такі підприємства стають «власністю РСФСР, де б вони не знаходилися». Після утворення СССР у 1922 р. республіки втратили право мати окрему від всесоюзної власність; у всіх юридичних документах нац. власність визначається просто як «держ.», без зазначення, якої саме держави.

Н. сов. типу, як вона розвинулася після 1920 р., характеризується єдністю політ. і екон. влади та власности. Все держ. майно закріплене (за поіменними списками) між різними органами влади — союзними і респ. та союзно-респ. мінвами, держ. комітетами, радами, дирекціями трестів, комбінатів чи підприємств, і вони єдині мають право ним диспонувати в межах компетенцій, визначених законом. Т. ч. сов. Н. усунула клясовий поділ суспільства щодо власности, який існував за капіталізму; проте й сов. тип Н. ще не усуває всіх умов існування екон. та доходових нерівностей між групами населення. В СССР право купівлі й продажу нерухомого держ. майна цілком відсутнє, держ. майно може передаватися лише безкоштовно з однієї держ. установи до ін. Це дуже сповільнює й обмежує госп. оборот цього майна та його раціональне використання й спричинює конфлікти в управлінні ним (постійна боротьба між централізацією й децентралізацією). Така нерухомість держ. власности також витворює нерівні умови й можливості для госп. діяльности, праці та її оплати. Напр., на одному заводі машини, устаткування й будівлі новіші чи кращі, ніж на ін., і тому він краще працює, у нього вищі прибутки, більші премії працівникам, краще житло для робітників і т. д. Однак, завод, що є в гіршій ситуації, краще устаткування без дозволу держави сам придбати не може, бо все є держ. власністю під центр. управлінням. В наслідок такої бюрократичної централізації одні підприємства, колгоспи, місц. установи опиняються на довгий час у кращих обставинах, ніж інші, а з цього виникає значна різниця й нерівність у доходах, добробуті тощо, ін. словами – диференціяльна рента.

В СССР націоналізовані всі гол. засоби виробництва: земля й її надра, залізниці, права на винаходи, майже вся пром-сть. Однак частина засобів виробництва є також у власності колгоспів, кооперації й приватних осіб, і як такі вони можуть продаватися й купуватися. Так, нині більшість тракторів та ін. с.-г. машин є власністю колгоспів, і вони можуть їх перепродувати. Вантажні авта почасти належать колгоспам і кооперації. В торг. обороті між пром. підприємствами є певна частина вживаного устаткування (напр., старих верстатів), які вони продають ремонтним майстерням тощо. Так само в УССР нині державі належить лише 38% всього житлового фонду в місті й на селі, а 59% – приватним особам і 3% кооперативам.

Приватні будинки не можуть бути більші розміром, ніж на 5 кімнат (або 60 кв. м), але їх можна будувати, продавати й купувати (разом з двором та городом, хоч нібито земля й не є в торг. обороті). Так само худоба в УССР лише на 17% належить державі (радгоспам і т. д.), 62% колгоспам, а 21% — приватним власникам. З грошових капіталів, вкладених у банки та держ. обліґації під проценти, певна частина є власністю колгоспів, кооперації й приватних осіб. З усієї суми капіталовкладень у нар. госп-во УССР населення зараз вкладає бл. 10%, а колгоспи і кооперація - бл. 15%. Решта -- 75% — є націоналізованими капіталами (див. також *Приватна власність*).

Література: Христюк П. Замітки і матеріяли до іст. укр. революції 1917—20. 4 тт. Відень 1921—22; АН УРСР, Ін-т Історії. Роб. контроль і Н. пром-сти на Україні. Зб. документів і матеріялів. К. 1957. Аксененок Г. Земельные правоотношения в СССР. М. 1958; Права руководителей предприятий и организаций, совнархозов, министерств и ведомств в решении хозяйственных вопросов. Справочное пособие. М. 1961; Першин П. Аґрарні перетворення великої жовтневої соц. революції. К. 1962; Гудзенко П. Соціялістична Н. пром-сти в Укр. РСР. К. 1965; Вишневецький Й. Соціялістична власність в СРСР. К. 1966.

В. Голубничий

Націоналізм, в укр. політ. термінології під кін. 19 в. поняття однозначне з активною нац. свідомістю та патріотизмом, але згодом воно зазнало звуження. Перед першою світовою війною та під час визвольних змагань під Н. стали здебільша розуміти самостійництво. А коли у 1920-их рр. виникла ідеологічна течія, що прийняла назву «націоналістичної» (націонал.) та оформилася в організований політ. рух, поняття Н. набрало партійного забарвлення, яке воно в основному зберігає й нині.

Слово «Н.» має дещо інше значення в окремих системах. Напр., в СССР поняття «буржуазний Н.» уживають для того, щоб плямувати нац. опір нерос. народів централізмові Москви. Постійні репресії ком. режиму проти «Н.» спричинилися до популяризації цього поняття серед населення України, але воно не має окресленого ідеологічного, соц. та конституційно-політ. змісту. На ділі підсов. укр. Н. був іноді «націонал-комунізмом», тобто прагненням до емансипації УРСР з-під влади Москви при збереженні сов. устрою. В англо-амер. термінології розуміння Н. дуже широке: воно охоплює нац. свідомість, принцип нац. державности і нац.-визвольний рух. В англомовній літературі про Україну до «Н.» зараховують не тільки Н. у партійному значенні, але й укр. патріотів ін. політ. напрямків.

Для кращої диференціяції Н., як одного політ. руху, від Н. в широкому значенні, однозначного з патріотизмом і самостійництвом, можна застосувати до першого назву, що добре відома у світовій політ. і соціологічній літературі: «інтеґральний Н.». Саме у цьому значенні розглядатиметься укр. Н. далі.

Генеза укр. Н. «Батьком укр. Н.» часто називають М. *Міхновського*. Таке визначення його ролі не зовсім вірне. Міхновський був одним з основоположників новітнього укр. самостійництва, але іст.-правна, леґітимістична основа його концепції (програма відновлення «Переяславської конституції») чужа мисленню пізнішого Н., який був байдужий до конституційно-правних арґументів. Рис, притаманних Н., не знаходимо і в ін. речників укр. самостійницької думки дорев. періоду; не тільки в І. Франка, Ю. Бачинського, Л. Цегельського, В. Липинського, але навіть у ранніх писаннях Д. Донцова. Виникнення Н. було реакцією в укр. духовості на події першої світової війни та визвольних змагань.

Укр. Н. виник у 1920-их рр., спершу як духовий фермент молодшого покоління, як протест на упадок укр. державности та шукання нових доріг у повоєнній дійсності. Перші спроби націонал. орг-цій зустрічаємо у студентських середовищах Галичини й еміґрації: Ґрупа укр. нац. молоді (Прага), *Леґія укр. націоналістів* (Подебради), *Союз укр. націонал. молоді* (Львів). Націонал. забарвлення мала в Галичині *Партія Національної Роботи* та її орган *«Заграва»* (1923—24; Д. Донцов, Д. *Паліїв*, В. *Кузьмович*), але орг-ція скоро розпалась, а більшість її членів перейшла до відновленої націонал-демократії (УНДО). Публіцистом, що найбільше спричинився до кристалізації націоналістичної ідеології, був Д. *Донцов* із своєю працею «Націоналізм» (1926) й ін. публікаціями, а також редаґованим ним ж. *«ЛНВ»*, згодом *«Вісник»*. Ін. впливові публіцисти Н.: Ю. *Вассиян*, М. *Сціборський*, Д. *Андрієвський*, В. *Мартинець;* вони друкувалися в *«Розбудові нації»* (Прага).

Незалежно від цих ідейно-політ. шукань, з 1920 р. існувала *Укр. Військ. Орг-ція (УВО)*, створена гуртом старшин, гол. з-поміж складу кол. корпусу Січ. Стрільців (Є.*Коновалець*, А. *Мельник*, Р. *Сушко*, В. *Кучабський*, М. *Матчак*, Я. *Чиж*, Є. *Зиблікевич* й ін.) та УГА (Ю. *Головінський*, О. *Навроцький*, М. *Саєвич*, О. *Сеник* та ін.), з метою боротися далі за самостійність України рев. засобами. Розглядаючи себе як зародок «армії в підпіллі», УВО спочатку включала людей різних партійних переконань, від соціялістів до консерватистів, і не претендувала на політ. провід. Але поступово ненаціонал. чл. УВО відійшли, а керівництво наблизилося до Н. Після кількарічних підготовних заходів УВО у 1929 р. об'єдналося з націонал. ідеологічними гуртками в *Орг-цію Укр. Націоналістів* (ОУН), що її очолив Є. Коновалець. Відтоді ОУН становила стрижень націонал. руху, який, проте, був ширший за неї, охопивши велике коло однодумців і прихильників. Гідне уваги, що ідеолог інтеґ-

рального Н., Д. Донцов, залишився поза організованим рухом.

Шукаючи причин невдач укр. визвольних змагань 1917—21 pp., націоналісти (н-сти) протиставляли в укр. революції маси, що стихійно прагнули власної держави, слабому проводові. Критика поодиноких помилок і невдач тієї доби переросла у н-стів у заперечення дем. і соціял. принципів, що були визначальні в нац.-визвольному русі другої пол. 19 — поч. 20-их pp. цього ст. та в новітньому укр. держ. будівництві. Гуманістичні і дем. традиції дорев. українства Н. утотожнював з «провансальством», тобто з нац. неповноцінністю. Особливо М. Драгоманов, чільний політ. мислитель укр. демократії, зазнав гострої критики в національ. публіцистиці. Н-сти вважали, що нова доба вимагає нових, рев. способів дії, що дорівнювали б ворожим у безоглядності й рішучості.

Ідеологія Н. Н-сти проголошували себе послідовниками «ідеалістичного» світогляду, який розуміли як антитезу не тільки до матеріялістичної філософії марксизму-ленінізму, але також до позитивізму, визнавцями якого були корифеї укр. дем. думки (В. *Антонович*, М. *Драгоманов*, І. *Франко*, М. *Грушевський*). У противагу до цих течій, що намагалися будувати свій образ світу на наук. основі, Н. проголошував примат волі над розумом, чину над думкою, життя над теорією. В доктрині Н. є відгомін ірраціонал., волюнтаристичних і віталістичних теорій, що користувалися в той час популярністю в Зах. Европі (Ф. Ніцше, А. Берґсон, Ж. Сорель, Ґ. Лебон, О. Шпенґлер й ін.). Замість об'єктивного наук. пізнання, н-сти часто плекали міти й воліли ідеологічно спрепарований образ укр. минулого. Н. звертав увагу на культ боротьби і жертви крови (сипання пам'яткових могил, крутянські річниці тощо).

Націонал. світогляд включав також вимогу стичного ідеалізму, що відкидає індивідуальне щастя в розумінні евдаймонізму, а плекає героїчні чесноти: хоробрість, вірність, самопосвяту. Проте в націонал. етиці існував також прагматичний елемент. Н. релятивізував традиційні моральні вартості, підпорядкувавши їх вимогам політ. доцільности, згідно з принципом «мета освячує засоби». Деякі публіцисти відкрито пропаґували макіявеллізм. Н. прагнув виховати новий тип українця: «сильної людини» з «невгнутим» характером, фанатично відданої ідеалам руху та готової пожертвувати для них собою й іншими.

Вважаючи націю за абсолютну вартість («укр. нація є вихідне заложення кожної чинности та метове назначення кожного прямування укр. Н . . . ; нація є найвищий тип людської спільноти . . .»; з «Постанов Конґресу Укр. Н-стів», 1929), Н. принципово відкидав політ. вартості, що виходять поза межі нац. інтересу. У протилежність до більшости діячів укр. новітньої державности, які бачили нац. визволення в контексті універсальних ідей свободи і справедливости, н-сти уявляли собі міжнац. відносини як «боротьбу за існування», що в ній вирішує сила. В основу визвольної концепції Н. клав програму «революції», яка у деяких речників і діячів Н. набула значення «перманентної революції». Безперервна черга саботажних і терористичних актів мала не допустити до закріплення чужого панування над укр. землями та повинна була тримати маси в стані постійного рев. кипіння. Передбачалося, що ці поодинокі рев. виступи зіллються в один могутній вибух нац. революції, яка завершиться відродженням укр. державности. Радикально заперечуючи існуючий на укр. землях лад в СССР й під Польщею, Н. відкидав усяку спробу вести укр. політику в межах цього реального укладу сил. Н-сти неґативно оцінювали т. зв. органічну працю, еволюційні методи політ. дії та гнучку тактику, яку також окреслювали «реальною політикою». Все це вони засуджували як «опортунізм» та мінімалізм, яким протиставляли вимогу «принципіялізму».

Укр. Н. підходить під поняття тоталітарного руху. Підкреслюваний «всеобіймаючий» характер руху виявляється в тому, що його послідовники підпорядковувалися повністю й беззастережно ідеології Н. та організаційній дисципліні. В суспільному відношенні Н. прагнув охопити своїм впливом усе життя укр. народу в усіх його виявах. Націонал. рух не обмежувався суто політ. завданнями, а намагався керувати культ. процесом, зокрема в ділянці літератури, уважаючи її важливим світоглядововиховним чинником.

У націонал. середовищі оформилася ціла літ. школа («вісниківці», «вісниківська квадриґа»), до якої належав ряд визначних літераторів: Є. *Маланюк*, Л. *Мосендз*, О. *Ольжич*, О. *Теліга*, У. *Самчук*, Б. *Кравців*, в якійсь мірі також Ю. *Липа*, та Ю. *Клен*. Н. відкидав тезу про автономію естетичних критеріїв, протиставляючи світоглядово заанґажовану творчість теорії «мистецтва для мистецтва». Щодо укр. леґальних установ і орг-цій, діяльних поза кордонами СССР, н-сти намагалися поширити в них свій вплив, підпорядковуючи працю гром. сектора контролеві свого руху. До всіх ін. партій, таборів і політ. центрів Н. ставився неґативно. Рідка співпраця чи тимчасове домовлення були скорше тактичними.

Націонал. доктрина присвячувала мало уваги соц.-екон. проблематиці. Проте деякі тенденції виявлялися в ній досить виразно. Насамперед, ворожість до соціялізму — реакція на панування соціял. течій в укр. політ. житті в роки визвольних змагань та на сов. режим. Н-сти не розріз-

няли між дем. і тоталітарно-ком. відмінами соціялізму та представляли укр. дем. соц. партії (напр., гал. радикалів) як півкомуністів. Поряд з тим відкидали також ліберальний капіталізм. Зате виразно виступали в Н. симпатії до корпоративного устрою («Націократія» М. Сціборського). Деякі націонал. публіцисти пропаґували доктрину «нац. солідаризму», але конкретний зміст його залишився нез'ясованим.

Політ. програма Н. була яснішою. Основою політ. ладу в майбутній укр. державі мала бути влада одного руху (монопартійність) та провідницький принцип («вождизм»). У майбутній Україні відводилося місце тільки на одну політ. орг-цію (ОУН), що мала б становити своєрідний орден «лучших людей», а апарат влади повинен творити ієрархію «провідників» з вождем на чолі, що сполучатиме функції лідера руху та голови держави. Послідовно в практичній пропаґанді і вихованні політ. кадрів сильно підкреслювалася роля й авторитет провідника. Ще за життя Є. Коновальця його особа, а пізніше імена А. Мельника й С. *Бандери* були оточені своєрідною авреолею. Поряд з тим політ.-устроєве мислення Н. виявляло певні народницькі, «демофільські», елементи: підкреслювання «волі мас» як найвищого авторитету.

У практиці Н. засвоїв успішні методи орг-ції мас та приєднання їх до акцій, використовуючи в пропаґанді емоційні стимули та спрощену арґументацію. Н. поширював свої впливи на різні суспільні прошарки, зокрема в Галичині також на бідніше селянство та на робітничу і ремісничу молодь (напр., у Львові). Провідні крайові кадри складалися в 1930-их рр. перев. з студентства.

Рушійною силою укр. Н. був патос нац.-визвольної боротьби. Його досягненням було насичення динамізмом порев. дійсности та забезпечення тривалости боротьби після програних визвольних змагань. Але цю розбурхану нац. енерґію Н. скеровував у річище політ. системи, що своєю суспільною суттю перегукувалася з тоталітарними течіями в повоєнній Европі. Від часу другої світової війни, зокрема після неї, укр. Н. почав віддалятися від цих іноземних систем.

Найближчих родичів укр. Н. слід шукати не так в нім. нацизмі чи італ. фашизмі — продуктах індустріяльних і урбанізованих громадянств, але скорше серед партій цього типу в аґрарних, екон. відсталих народів Сх. Европи: хорватські усташі, рум. Залізна Ґвардія, словацькі глінківці, поль. ОНР (Obóz Narodowo-Radykalny) тощо. Укр. Н. був явищем генетично самостійним, хоч у своєму розвитку він зазнавав безперечних впливів з боку відповідних чужоземних зразків. Символічне значення мало запозичення укр. Н. деяких параферналій руху (напр., форми привіту). Расизм і антисемітизм не були істотно притаманні укр. інтеґральному Н., але у 1930-их рр. писання деяких націонал. публіцистів були не позбавлені антисемітських мотивів, у той час як ін. автори близькі до Н. розробляли проблематику «укр. раси».

У генезі й еволюції укр. Н. гол. ролю відограло трагічне становище укр. народу кін. 1920—30-их рр. В УССР політика Сталіна загрожувала фіз. існуванню нації, а на укр. землях під Польщею панував режим адміністративної сваволі. До цього приєднувалися нездорові соц. відносини на зах. укр. землях: госп. застій, аґрарне перенаселення, безробіття інтеліґенції. Ця дійсність підривала довір'я в доцільність леґальних засобів політ. дії, радикалізувала настрої та підсилювала крайню течію. Явна криза дем.-парляментарного устрою в евр. маштабі підривала престиж демократії серед укр. громадянства, вже і так захитаний в результаті розчарування політикою Антанти щодо України. Українці не могли бути прихильниками міжнар. «статус кво» й вони симпатизували ревізіоністичним силам версальської Европи, насамперед Німеччині, спершу ще дем., а після 1933 р. гітлерівській. Хоч гаслом укр. Н. була «орієнтація на власні сили», однак у своїй зовн. політ. концепції він покладався на союз з Німеччиною. Певні кола з Райху підтримували ці сподівання і розрахунки. А втім ця орієнтація переходила й поза націонал. табір.

Н. як політ. рух упродовж 1929—39 рр., від постання ОУН до вибуху другої світової війни, виріс на найбільш динамічну політ. силу в позасов. укр. світі. Одним з його визначних досягнень було переростання реґіональних рамок і поширення впливів на цілість укр. земель у Польщі, Румунії й Чехо-Словаччині, на політ. еміґрацію в Европі та укр. поселенців за океаном. Все ж центр тяжіння націонал. руху був у Галичині. Не зважаючи на деякі спроби, він не зміг проникнути на територію УССР. Наддніпрянщину в Н. репрезентували окремі провідні одиниці з кіл еміґрації, які зробили помітний вклад у формування руху, гол. в ідеологічній і культ. ділянках. Згідно з націонал. доктриною, рев. боротьбу треба вести одночасно проти всіх займанців. Проте до 1939 р. саботажно-терористичні акції ОУН спрямовувалися фактично тільки проти Польщі. Протирос. настанова Н. виявлялася в той час в поборюванні радянофільства (що його н-сти розглядали як форму новітнього москвофільства), а також атентатами на сов. дипломатів.

Великим успіхом Н. можна вважати те, що він зумів опанувати молодь, зокрема студентство. Н. утотожнював себе з молодим поколінням. У відносинах між Н. і укр. леґальним світом позначувався, крім речевих політ. розходжень, суто психологічний конфлікт між «синами» і «батьками». Н. ширив ідею месіянізму молодого покоління.

Динаміка Н. була настільки сильна, що суґестії його ідей не могли протистояти ін. політ. табори. Наближення до Н. було особливо помітне у гетьманців, що в їх мисленні — всупереч застереженням В. Липинського — затиралася межа між правовою монархією та диктатурою. Ці тенденції заторкали також деяких прихильників еміґраційного уряду УНР; органом «УНР-івських н-стів» був ж. *«Ми»*. Симпатії до Н. позначувалися серед

деяких кіл УНДО. Ідеологія Н. також не зустрічала послідовної протидії з боку Гр.-Кат. Церкви, а деякі свящ. молодшого покоління були активними учасниками націонал. руху; навіть виникла особлива категорія «християнських н-стів» (К. Чехович, В. Глібовицький й ін.). Створена у 1930-их рр. Д. Паліевим партія *Фронт Національної Єдности* (ФНЄ) намагалася конкурувати з ОУН з ідейних позицій т. зв. «творчого Н.», речником якого був М. *Шлемкевич*. До послідовних ідейних противників інтеґрального націоналізму належали в той час в Галичині радикали й соціял-демократи (К. *Коберський*, В. *Старосольський*), частина націонал-демократів (С. *Баран*, М. *Рудницька*), деякі кат. кола (О. *Назарук*), а на еміґрації діячі, вірні дем. традиціям УНР, які перебували перев. у Празі (І. *Мазепа* та ін.).

Буйного розвитку Н. не були спроможні спинити ані його укр. противники, ані репресії поль. влади. Однак у кін. 1930-их рр. виникли явища, що свідчили про кризові процеси в лоні самого руху. ОУН була одночасно «армією в підпіллі» та політ. рухом — партією. Проте Н. не пощастило гармонійно сполучити ці два аспекти своєї діяльности. Рев. орг-ція вимагала суворої конспірації, тоді як Н., як політ. рух, прагнув до масовости. Знов таки масовість тягнула за собою небезпеку деконспірації та створювала сприятливий ґрунт для провокації з боку чужих чинників. Крім цього багатьом н-стам важко було розрізняти тактику й методи, стосовані супроти окупантського режиму та укр. політ. противників. Морально-політ. капітал, здобутий проти зовн. ворога, ставав засобом у змаганні до гегемонії над власним громадянством; внутр.-політ. мотиви свідомо або несвідомо впливали на рев. стратегію ОУН. Н. виховав на зах. укр. землях людський тип «проф. революціонера», що діяв здебільша з шляхетних спонук, але творче життя якого нерідко вичерпувалося кількома роками молодечого горіння.

Ірраціоналістична настанова Н. приглушувала тверезу, критичну думку, утруднювала орієнтацію у складній дійсності та вміння приймати відповідальні рішення й виправляти зроблені помилки. У 1920-их рр. націонал. гуртки були ще ареною дискусій і духових шукань. Але у 1930-их рр. інтелектуальний рівень націонал. середовища помітно обнизився; молоді публіцисти-дилетанти бралися з самовпевненістю до вирішування т. зв. ґльобальних проблем. Характерний був стиль цих писань: патос, високолетні слова та нахил до поетичних кліше, перев. з віршів націонал. бардів і творів Д. Донцова («доба жорстока, як вовчиця», «над світом сяє хрест меча», «нація понад усе» й ін.). Ця література не служила пізнанню світу, але мала на меті творити певну емотивну атмосферу. Н. визначно збільшив вольову насназеність і бойову енерґію укр. громадянства поза УССР, але одночасно він обнизив рівень його політ. культури.

Роки другої світової війни були періодом найбільшого піднесення і одночасно орг. і ідейної кризи націонал. руху. З моментом сов. окупації Галичини й Волині у 1939 р. та поширення контролю гітлерівської Німеччини на майже весь евр. континент, ін. політ. партії та політ осередки припинили своє існування. Залишилися тільки н-сти, які під сов. владою зберегли підпільну орг-цію, а на території Німеччини, включно з окупованою Польщею і Чехо-Словаччиною, могли до 1941 р., а подекуди й пізніше, діяти напівлеґально. Три групи подій мали вирішальне значення для розвитку укр. Н. в той час: розлам в ОУН, окупація України німцями у 1941—44 рр. та конфронтація з укр. Сходом і сов. системою.

Націонал. орг-ція розбилася у 1940 р. на дві ворожі фракції, «мельниківців» і «бандерівців». Конфлікт не мав принципового підложжя, а постав на ґрунті персональних і тактичних розходжень. До цього спричинилися непорозуміння між закордонним націонал. середовищем, що вважало А. Мельника законним наступником Є. Коновальця, та більш крайніми крайовими елементами руху, які, посилаючися на свої бойові заслуги і страждання, вимагали для себе вирішального голосу в проводі орг-ції. Цю групу очолив С. *Бандера* († 1959). Зустріч людей обох формацій, що відбулася в наслідок упадку Польщі, прискорила вибух конфлікту. Обидві фракції далі вживали спільної назви і посилалися на ту саму ідеологію. Розкол 1940 р. не тільки ослабив силу націонал. руху назовні, й то в час, коли його чекало велике іст. випробовування, але розбрат в ОУН та жалюгідні інциденти взаємопоборювання завдали Н. непоправного морального удару.

Колоніяльна політика німців в окупованій Україні перекреслила зовн.-політ. концепцію націонал. руху. Але обставина, що Німеччина взагалі не хотіла мати українців за партнерів, звільнила укр. Н. від ролі, аналоґічної до хорв. усташів чи словацьких глінківців.

Приєднання Зах. України до УССР восени 1939 р. означало для націонал. підпілля переставлення з протиполь. на протисов. фронт. Одночасно відкрився доступ до сх.-укр. масиву. Це давало Н., що оперував з гал.-волинської бази, нові перспективи. У цій конфронтації із сов. дійсністю н-сти виявили подивугідну ініціятиву й геройську відвагу. Патріотизм і жертвенність н-стів викликали симпатії і довір'я до них та бажання включитися до руху серед свідоміших кіл Наддніпрянщини. Але брак відпові-

ді на питання соц.-екон. ладу, як і тоталітарні риси націонал. руху, були великою перешкодою для його популяризації серед населення, що в ньому досвід з ком. режимом защепив нехіть до всілякої диктатури. За роки нім. окупації 1941–43 Н., не зважаючи на жорстокі репресії окупаційної влади, поширився на простори Наддніпрянщини і підпільна мережа ОУН обох фракцій поповнилася багатьма місц. уродженцями. Але цих успіхів досягнуто зовдяки ревізії, гол. в групі т. зв. рев. ОУН (С. Бандери), традиційної націонал. ідеології.

Події воєнної доби поставили Н. перед важким іспитом. Не зважаючи на труднощі, які випливали з його внутр. істоти та з міжнар. ситуації, Н., як найбільша укр. політ. сила того часу, очолив рух опору, що спрямовувався одночасно проти гітлерівської Німеччини і ком. Росії. Цей рух опору вилився у 1942—43 рр. у форму *Укр. Повстанської Армії* (УПА), яка продемонструвала волю укр. народу до держ. самостійности в надзвичайно несприятливій коньюнктурі.

Предтечею ревізіоністичних прямувань в ОУН був І. *Мітрінґа*, який у довоєнні роки намагався скерувати націонал. рух на сов. проблематику та «ліві» соц. гасла. Процес ідейного ревізіонізму захопив різні відламки націонал. руху нерівномірно. Найдалі в цьому напрямі заходили ті н-сти, що їм довелося бути підпільниками на Наддніпрянщині (учасники т. зв. похідних груп). Знаменними були постанови III Надзвичайного Великого Збору ОУН (фракції С. Бандери) 1943 р. та плятформа УГВР 1944 р. Основні відхилення щодо традиційної націонал. доктрини такі: 1) відречення від обов'язкового «ідеалізму» та допущення філософсько-світоглядового плюралізму, як у визвольному русі, так і в майбутній укр. державі; 2) відмова від расизму й етнічної виключности та визнання засади рівноправности всіх громадян України, без уваги на етнічне походження; 3) висунення досить детальної соц.-екон. програми, що накреслювала майбутній госп. лад на Україні як комбінацію усуспільненого, кооп. й приватновласницького секторів. Проте в питаннях політ. устрою програмові зміни не були виразні й рішучі. Тому твердження, що націонал. рух уже в 1943—44 рр. перейшов на дем. позиції, не має достатніх підстав.

Протиком. підпілля в УССР протривало приблизно до поч. 1950-их рр. На підставі інформацій, що приступні на Зах., можна судити, що укр. рух опору, хоч генетично пов'язаний з давньою ОУН, встиг за повоєнні роки позбутися специфічних рис інтеґрального Н. Його плятформою стало скорше дем. самостійництво. Писання т. зв. крайових публіцистів кін. 1940-их і поч. 1950-их рр. виразно ілюструють цю еволюцію (П. *Полтава*, І. Горновий та ін.).

Серед укр. еміґрації далі діють фракції ОУН. Їх число збільшилося до трьох. Уже в повоєнні роки виникла нова група, що відділилася від Закордонних Частин ОУН (С. Бандери), які з кін. 1940-их рр. виявили гостру тенденцію повороту до передвоєнного інтеґрального Н. Вона складалася з прихильників УГВР і тих, які підтримували ревізіоністичні тенденції, що позначалися в націонал. середовищі під час війни. Ця група фактично вийшла за межі ідеології Н., але досі не відкинула назви ОУН (т. зв. «ОУН за кордоном», очолена на поч. Л. *Ребетом)*.

Фракція А. Мельника, що теж зберегла досі назву ОУН, завжди підкреслювала свою вірність ідейним традиціям старого, довоєнного Н., проте практичною співпрацею з ін. еміґраційними партіями на терені УНРади вона довела свій відхід від націонал. виключности. Ця група, що об'єднує перев. більш поміркований, в більшості інтеліґентський націонал. елемент, виявляє право-консервативні тенденції.

Традиційна ментальність й ідеологія Н. найкраще збереглася в Закордонних Частинах ОУН. Тому було природним, що старий ідеолог укр. інтеґрального Н., Д. Донцов, дав цій групі свою ідейно-публіцистичну підтримку.

Укр. Н., як політ. рух та ідеологія, має нині змогу діяти лише на еміґрації. Тут він, в різних своїх відламах, далі є найсильнішою й найрухливішою течією. Проте ідейно Н. має великі труднощі, спричинені власною ідеологічною спадщиною, конфронтацією з зах. світом та питанням про ставлення до народу на рідних землях і до процесів, що відбуваються на Україні. Але, незалежно від цього, Н. здобув собі тривке місце в новітній історії України, як вияв живучости народу й як рев. сила в боротьбі за самовизначення.

Література: Рудницький С. До основ укр. Н. Відень 1920; Донцов Д. Націоналізм. Л. 1926, друге вид. Мюнхен 1951, третє вид. Торонто 1966; Пушкар К. (К. Коберський). Націоналізм, критика фраз. Л. 1933; Ідея в наступі. Альманах. 1938; Сурма. Альманах. Прага 1941; Сціборський М. Націократія. друге вид. Прага 1942; Боярський П. Укр. внутр. політика Орг-ції Укр. Націоналістів 1947; Позиції укр. визвольного руху. Мюнхен 1948; Мартинець В. Укр. підпілля. Від УВО до ОУН. Вінніпеґ 1949; Лісовий Р. Розлам в ОУН. Новий-Ульм 1949; Орг-ція Укр. Націоналістів. 1929—1954. Збірка статтей. Париж 1955; ОУН в світлі постанов Великих Зборів, конференцій та ін. документів з боротьби 1929—1955. Зб. документів. Бібліотека укр. підпільника. ч. І. Вид. Закордонних Частин ОУН, 1955; Мірчук П. За чистоту позицій укр. визвольного руху. Мюнхен-Лондон 1955; Armstrong John A. Ukrainian Nationalism. Нью-Йорк 1955; друге вид. 1963; УГВР в світлі постанов Великого Збору та ін. документів з діяльности 1944—1951 рр. Зб. документів. Бібліотека укр. підпільника, ч. 3. вид. Закордонних Частин ОУН, 1956; Паньківський К. Від держави до комітету. Нью-Йорк—Торонто 1957; Ilnytzkyj R. Deutschland und die Ukraine 1934—1945, 2 т. Мюнхен 1958; Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Мюнхен 1958; Книш З. Розбрат. Торонто 1960; Кричевський Р. ОУН в Україні, ОУНз і ЗЧ ОУН. Причинок до історії укр. націонал. руху. Нью-Йорк—Торонто 1962; Лапичак Т. Укр. націоналізм. Нью-Йорк 1962; Полтава П. Збірник підпільних

писань. Мюнхен 1959; Ребет Л. Світла й тіні ОУН. Мюнхен 1964; Гайвас Я. Коли кінчається епоха. 1964; Паньківський К. Роки нім. окупації. Нью-Йорк—Торонто 1965.

І. Лисяк-Рудницький

«Націоналіст», націоналістичний двотижневик у ЗДА у 1935–37 pp. (у Філядельфії, з 1936 р. у Нью-Йорку), вид. *ОДВУ*; ред. Т. Свистун, В. Душник. «Н.» 1938 перейменований на «Україна» (1938—40).

Націоналістичний Союз Українських Студентських Організацій у Німеччині (НаСУСОН), центр. об'єднання, реорганізоване із Союзу Студентських Орг-цій у Німеччині (з 1925), поширене (1939) й на студентство Данціґу і Протекторат Чехії і Моравії; гол. М. Качмар. Після розламу в націоналістичному таборі й відпливу активнішого студентства на рідні землі Союз реорганізувався в Націоналістичну Орг-цію Укр. Студентства Великонімеччини (НОУС — 1941—45), з філіями по важливіших університетських м., гол. В. Рудко, орган «Бюлетень НОУСа» (циклостиль).

Національна Бібліотека Української Держави, див. *Державна Бібліотека Академії Наук УРСР.*

Національна Ґвардія, формації міліційного характеру, створені в усій Австрії 14. 3. 1848 цісарем Фердинандом І під впливом березневої революції (див. *«Весна народів»)*, що за урядовим статутом (з 8. 4) мали обороняти конституційного монарха. В Галичині цісарський дозвіл використали поляки і створили свою Н. Ґ. чисельністю бл. 20 000. Відділи укр. Н. Ґ. організувалися щойно пізніше на заклик *Гол. Руської Ради* і тільки в Стрию, Жовкві, Бережанах, Станиславові, Тернополі й Яворові, але через опір з боку урядових кіл не розвинули своєї діяльности, за винятком Яворова (300 осіб, однострій), і сіл. Н. Ґ. ліквідовано 10. 1. 1849. *Л. Ш.*

Хоругва Нац. ґвардії в Яворові 1848—49

«Національна Думка», місячник націоналістичного напрямку *Групи Укр. Нац. Молоді* в Празі, виходив 1924–28 у Празі; ред. І. Ґижа, О. Бабій, В. Мартинець.

Національна політика Комуністичної Партії Совєтського Союзу (КПСС), не зважаючи на деякі значні, але тимчасові відхилення, досі має послідовно на меті: 1) максимально можливе збереження територіяльної єдности СССР (кол. Рос. Імперії), 2) централізацію його управління та 3) злиття всіх його націй з рос. нацією, тобто – їх русифікацію. Ця політика зумовлена інтересами збереження влади КПСС, традиціями рос. великодерж. шовінізму, а також соц.-екон. інтересами панівної бюрократії. Значною мірою її визначили теорії 19 в. про «переваги» великопростірного госп-ва, а гол. утопійна теорія Маркса й Енґельса про асиміляцію «неіст.» націй «іст.», особливо ранні думки Леніна про природну неминучість злиття всіх націй.

Н. п. КПСС змінювалася під впливом розвитку нац.-визвольних рухів нерос. народів. Протягом 1903—12 pp. Н. п. большевиків зводилася перев. до намагань приєднати й влити до своєї партії нерос. соц.-дем. партії та групи; вона гостро засуджувала нац.-культ. «поділ» пролетаріяту, була навіть проти творення шкільництва з нерос. мовами, а Ленін у цей час відверто говорив, що він стоїть за асиміляцію нац. меншостей. Тільки у серпні 1913 р. нарада ЦК РСДРП(б) в Кракові визнала нац. відносини в Рос. Імперії важливою проблемою. На ній було ухвалено, що за всіма націями визнається «право» на самовизначення аж до держ. відокремлення, але що на практиці треба вважати недоцільними не тільки відокремлення, а навіть і федерацію та нац.-культ. автономію нерос. народів. бо це розмежувало б і ослаблювало б пролетаріят. Востаннє це було зафіксоване в резолюціях VII Всерос. конференції партії у квітні 1917 р.

Після цього, з уваги на несподіваний вибух нац.-визвольних революцій нерос. народів та припущення можливости приходу комуністів до влади й об'єднання Росії з країнами, що до Рос. Імперії ніколи не належали (Німеччина, Угорщина, Китай), партія вирішила тимчасово перейти з централістичних позицій на федералістичні. На VIII з'їзді в березні 1919 р. вона записала до своєї програми таке: «Як одну з перехідних форм на шляху до цілковитої єдности, партія виставляє федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом». Чл. нерос. меншостей в партії доводили рос. комуністам, що сов. влада зможе закріпитися на їх територіях тільки при умові, що вона пристосується до нац.-визвольних революцій та набере нац. форм: нац. сов. державність, органи влади, утворені з місц. комуністів, місц. мова в держ. апараті тощо. Значна частина керівників КПСС зустріла ці вимоги вороже (напр., Г. Зінов'єв, М. Бухарін), ін. – на чолі з Сталіном, комісаром національностей, пропонувала нац. комуністам лише обмежену автономію в складі федеративної Росії. Натомість нац. комуністи вимагали конфедерації рівних з Росією нац. сов. респ. Ленін ще у 1919—20 pp.

схилявся до автономізму, але пізніше пішов нац. комуністам на поступки. Компромісом між автономією й конфедерацією й став на поч. *Союз ССР*.

Під натиском нац. комуністів та на вимоги Леніна X (березень 1921) і XII (квітень 1923) з'їзди РКП(б) прийняли нову Н. п., т. зв. «коренізації» («українізації», «татаризації» тощо). Ця Н. п. виходила з принципу, що царська Росія була імперіялістичною країною, яка поневолювала й експлуатувала нерос. народи, як колонії. У спадщину від неї СССР дістав фактичну екон. й культ. нерівність між рос. і нерос. народами. Щоб розв'язати це «нац. питання», XII партійний з'їзд постановив приспішити екон. та культ. розвиток нерос. респ., щоб зрівняти їх з Росією. Передбачалася приспішена індустріялізація цих респ., розвиток місц. кадрів, поширення освіти рідними мовами, дерусифікація держ. апарату, створення нац. територіяльних армій і т. д.; ухвалено, що партія повинна поборювати як рос. шовінізм, так і місц. нерос. націоналізми, але рос. шовінізм було оголошено «гол. небезпекою», що спричинює існування місц. націоналізмів.

Н. п. «коренізації» зробила значний поступ серед усіх нерос. народів СССР, не зважаючи на сильний саботаж і опір з боку рос. шовіністів, які твердили, що продовження цієї Н. п. призведе до розпаду СССР. З бігом часу політика «коренізації» поступово підміновувалася таким розвитком подій: 1) безперервним зростанням впливів росіян у керівництві партії й уряду СССР; 2) переходом до політики приспішеної індустріялізації, що вимагала централізації влади й обмеження прав респ.; 3) рішенням із стратегічних та нац. мотивів індустріялізувати насамперед Урал та Сибір, в наслідок чого Росія почала розвиватися швидше, ніж нерос. респ.; 4) зростанням націоналістичних настроїв серед нерос. народів, спричинених нівеляційною політикою совєтизації й колективізації, яка в нерос. р-нах супроводжувалася значно більшим терором, ніж у Росії.

Радикальна зміна Н. п. КПСС почалася в період між XVI і XVII з'їздами, у зв'язку з постановою ЦК 10. 12. 1932 про чистку партії. Після цього протягом 1933—34 pp. в усіх нерос. респ. проведено чистку місц. нац. комуністів та безпартійної інтеліґенції й знищено значну частину кадрів, що виховалися під час «коренізації». На їх місце в усі респ. масово наїхали росіяни. Виступаючи на XVII з'їзді КПСС у січні 1934 р., Сталін оголосив, що відтепер «гол. небезпекою» є місц. націоналізми, а з-поміж усіх респ. він особливо виділив Україну. *Терор* проти «націоналістів» дещо зменшився тільки в 1939 р. Лінія нової Н. п. формувалася поступово. З 1930-их pp. гостріше підкреслювалося гасло «Культура нац. за формою, соц. за змістом», тобто зміст всіх культур уніфіковано, а формою залишено тільки нац. мови; в школах припинено викладання історії нерос. націй. У 1936 p., оголосивши, що в СССР вже побудовано соціялізм, Сталін одночасно заявив, що й нац. питання вже остаточно розв'язане. Почалася пропаґанда нової концепції «единого совєтського народу», в якому мали б злитися всі нації СССР. Разом з цим введено примусове навчання рос. мови в усіх нерос. школах, і в той же час закрито укр. й білор. школи на території РСФСР; в усіх респ. створено рос. газ., в-ва, театри тощо. Ознакою нової політики була публікація у 1939 р. перекладу ст. Сталіна, написаної груз. мовою ще в 1904 p., в якій він вимагав «знищення нац. перегородок» та «зближення» нерос. націй з росіянами. На поч. 1941 р. Сталін критикував Енґельса за занадто гострий осуд історії імперіялізму царської Росії. Ці виступи стимулювали рос. шовінізм.

З вибухом нім.-сов. війни КПСС взяла відвертий курс на рос. націоналізм. Сталін у своїх воєнних промовах вихваляв рос. іст. традиції і рос. героїв та закликав до нац. гордости. В кін. війни, 24. 5. 1945, Сталін прямо проголосив росіян «найвидатнішою нацією з-поміж усіх націй, що входять до Сов. Союзу», «керівною силою Сов. Союзу», «керівним народом, що має ясний розум, стійкий характер і терпеливість» та виявив йому, Сталінові, довір'я під час війни. Тим самим, всі ін. народи СССР були принижені й на них кинуто підозру в зраді. Ця промова Сталіна була в основі Н. п. КПСС аж до часу його смерти.

Протягом 1944—46 pp., нібито за зраду СССР і за співпрацю з німцями було депортовано цілі народи — більшість кавказьких верховинців і крим. татар, а їх автономні респ. або обл. ліквідовано. На XX з'їзді КПСС Хрущов сказав, що Сталін хотів депортувати також і українців, та тільки їх було надто багато й не було для них місця в Сибіру.

Н. п. КПСС в період 1946—49 pp., відома п. н. «ждановщини» (див. *Жданов*), відзначалася зростанням рос. шовінізму. За цей час все рос. було проголошене найвищим у світі, а рос. народ — «старшим братом» всіх ін. народів СССР та «найпередовішою нацією в світі». У 1946 р. переведено на рос. мову майже всі вищі учбові заклади в нерос. респ., а пізніше ведено політику русифікації також і в сер. школах, особливо в м. До нерос. респ. наїхали масово рос. кадри,

що оселилися в м. та посіли провідні позиції. Одночасно громлено «буржуазний націоналізм» серед усіх нерос. народів і «космополітизм» серед тих письм. (перев. жидів), які, мовляв, орієнтувалися на зах. культуру. Ідеологічний погром супроводжувався арештами. Нова хвиля терору піднеслася протягом 1951–52 рр., особливо в Грузії, на Україні та серед жидів, але була раптово перервана смертю Сталіна.

Після його смерти Н. п. КПСС назовні помітно змінилася. Було припинено надто відверту пропаґанду рос. шовінізму і дещо розширено права республік. Реформа управління пром-стю 1957 р. значно збільшила адміністративні права респ., але у 1965 р. вона була скасована. Розвиток економіки центр. і сх. Росії форсовано коштом ін. респ. (особливо України) протягом усього повоєнного періоду, хоч ні з воєнно-стратегічного, ні з екон. погляду це вже не мало жадного виправдання. Особливо занехаяно в цей період екон. і культ. розвиток респ. Сер. Азії, де навіть перестали вишколювати пром. робітників з-поміж місц. національностей, надсилаючи всюди на працю росіян, а також почасти українців і білорусів. Екон. аспект Н. п. КПСС у повоєнний період став явно колонізаторським у всіх нерос. респ.

Після XX з'їзду КПСС (1956), коли було засуджено «помилки» Сталіна також і в Н. п. та опубліковано доти приховувані передсмертні ст. Леніна, в яких він осудив рос. шовінізм, в КПСС з'явилися голоси нерос. комуністів, що вимагали «повороту до ленінізму» в Н. п., тобто до політики «коренізації». Однак провід КПСС на це не пішов; натомість почали цитувати ранні твори Леніна, в яких він обстоював асиміляцію й злиття націй ще категоричніше, ніж Сталін. У 1961 р., на XXII з'їзді КПСС, ухвалено нову партійну програму, в якій проголошено новий етап в розвитку нац. відносин в СРСР, що характеризується дальшим зближенням націй СССР та досягнення їх «цілковитої єдности» при комунізмі. Під зближенням націй програма розуміє поступове «затирання нац. різниць», «посилення руху людности», «постійний обмін кадрами між націями»; «процес добровільного вивчення, поряд з рідною мовою, рос. мови має позитивне значення» для «зближення» (див. *Мовна політика)*. Після усунення Хрущова (1965) його Н. п. залишилася без змін. Щойно в 1966–67 рр. у пресі знову стали з'являтися критичні голоси, скеровані проти русифікації.

Література: Политика советской власти по национальным делам за три года. ГИЗ. М. 1920; Борев Б. (ред.). Нац. питання. Укр. Ін-т Марксизму-Ленінізму. Х. 1931; Скрипник М. Зближення і злиття націй за доби соціялізму. Більшовик України ч. 8. Х. 1931, Зиновьев Г. Из золотого фонда марксизма-ленинизма. Большевик, ч. 7. М. 1934; Сталін Й. Марксизм і національно-колоніяльне питання. К. 1935; Сталин И. О статье Энгельса «Внешняя политика русского царизма». Большевик, ч. 9, М. 1941; Kolarz W. Russia and Her Colonies. Лондон 1952; Ленин В. О национальном и национально-колониальном вопросе. М. 1956; Boersner D. The Bolsheviks and the National and Colonial question (1917—1928). Женева 1957. Low A. Nationality policy of the USSR after Stalin. Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences. 1—2, Нью-Йорк 1961; Ханазаров К. Сближение наций и национальные языки в СССР. Ташкент 1963; Rosdolski R. F. Engels und das Problem der „Geschichtslosen Völker". Archiv für Sozialgeschichte. т. 4. Ганновер 1964; Кравцев И. Пролетарский интернационализм, отечество и патриотизм. К. 1965; Lewickyj B. Polityka narodowościowa Z.S.S.R. w dobie Chruszczowa. Париж 1966. Holubnychy V. Economic Aspect of Relations Among the Soviet Nationalities; in E. Goldhagen (ed.) The State of Ethnic Minorities in the Soviet Union. Нью-Йорк 1968.

В. Голубничий

Національна Рада Українських Жінок (Укр. Жін. Нац. Рада), жін. орг-ція, заснована 1919 р. у Кам'янці Подільському (*С. Русова* – гол., М. Ґрушевська, *К. Малицька*, З. *Мірна*, Л. *Старицька-Черняхівська* – заступниці гол.; Г. *Чикаленко-Келлер* і Н. Суровцова – секретарі) з гол. завданнями провадити інформаційну акцію в міжнар. жін. орг-ціях. 1920 р. на Конґресі Міжнар. Жін. Ради в Осльо прийнято НРУЖ як її повноправного чл., 1928 р. втратила це членство через втрату укр. державности. Філії НРУЖ за кордоном: у Берліні, Берні, Відні, Римі, Парижі й Празі (тут був осідок централі НРУЖ). НРУЖ брала участь у конґресах низки міжнар. жін. орг-цій, висилала до них меморіяли (напр., 1930 в справі пацифікації). 1938 р. постановою управи НРУЖ самоліквідувалася. Гол. діячки (крім вищеподаних); Б. *Баран*, Х. *Кононенко*, О. *Лотоцька*, Н. Макаренко, М. *Рудницька*. Див. також *«Жіночий Рух»* (стор. 694-95).

Національна українська територія (етнічна укр. територія, етнічні укр. землі), територія, заселена українцями. Величина Н. у. т. з найдавніших часів зазнавала великих змін у зв'язку з колонізаційними процесами на пограниччі півд. і півд.-сх. України з кочовиками. В княжу добу на поч. 13 в. Н. у. т. становила яких 400 000 км.² Після тат. навали Н. у. т. відсунулася на півн. і охоплювала, крім ліс. смуги, лише невеликі окрайки Лісостепу – разом понад 250 000 км.² В часи лит. політ. експансії Н. у. т., почавши з кін. 14 в., знову збільшилася, під час другого періоду тат. експансії з кін. 15 в. зменшилася до якихсь 280 000 км.² Інтенсивна укр. колонізація, почавши з кін. 16 в., на Правобережному Лісостепу, згодом на Лівобережжі, Слобожанщині й Запоріжжі спричинила збільшення Н. у. т. до бл. 450 000 км² в пол. 18 в.

Після заселення Степу й Кубані Н. у. т. зросла в пол. 19 в. приблизно до 700 000 км.[2] Колонізація сх. Кубані, Терщини й Ставропільщини відбувалася вже разом з рос. поселенцями, і таким чином на півд. сх. Н. у. т. утворилася велика мішана укр.-рос. н. т.

Одночасно з поширенням Н. у. т. на півд. і сх. дійшло до невеликого її зменшення на зах. на користь поль., словацької і угор. н. т.

Перші докладніші обчислення величини Н. у. т. зроблено на поч. 20 в. після появи результатів рос. перепису населення з 1897 р. О. Русов зараховує до Н. у. т. в Росії ті повіти, в яких українці серед сіль. людности становили понад 50%, і обраховує її на 576 626 км²; в той же час В. Охримович (для Галичини й Буковини) і С. Томашівський (для Закарпаття) визначають Н. у. т. в Австро-Угорщині на 74 038 км² (в ст., вміщених у зб. «Украинский народ в его прошлом и настоящем», 2. т. Петроград 1916). Докладніше Н. у. т. визначив М. Кордуба («Територія і населення України», Відень 1918): 739 162 км², в тому ч. в Росії 664 635 км², в Австро-Угорщині – 74 527 км². У той самий час С. Рудницький визначав Н. у. т. як мінімальну – 905 000 км², максимальну (тобто разом з мішаними і слабо заселеними просторами на півд. сх.) – 1 056 000 км² („Ukraina, Land und Volk“, B. 1916; «Основи землезнання України», II Ужгород 1926, й ін.).

На підставі результатів сов. перепису з 17. 12. 1926 й ін. даних В. Кубійович визначив Н. у. т. («Територія й людність укр. земель», Л. 1935 та ін.) на 930 500 км² і поділив її на суцільну – 718 300 км² і мішану – 212 200 км² (сх. Передкавказзя, Крим, Півн. Чернігівщина, Холмщина й Підляшшя).

Після другої світової війни Н. у. т. зменшилася на зах. через виселення укр. населення з тих земель, які припали Польщі (втрата 19 500 км²). Також безоглядна русифікація на тих підсов. землях, які не входять до складу УССР, спричинює зменшення Н. у. т., а ще більше мішаної. Врешті, Донецький басейн виявляє тенденцію перетворитися на мішану територію. Поділ Н. у. т. тепер такий (в км²):

УССР*	601 000
Суцільна Н. у. т. за межами УССР	146 500
у тому ч.: в РСФСР	114 300
у БССР	27 000
у Чехо-Словаччині	3 500
у Румунії	1 700
Мішана Н. у. т. в РСФСР	177 600
у тому ч.:	
Півн. Чернігівщина	14 200
Сх. Передкавказзя	163 400
Кол. Н. у. т. у Польщі	19 500
Суцільна Н. у. т.	719 500
Всі укр. землі	944 600

* В тому ч.: на території 1 400 км² більшість становлять угорці, 1 000 км² – румуни; Крим (25 600 км²) є мішаною укр.-рос. територією.

Докладніше див. ЕУ 1, стор. 17-29 і 164-65. *В. Кубійович*

Національний герб, див. *Герб.*

Національний гімн, див. *Гімн.*

Національний (народний) **дохід**, нововитворена вартість суспільного продукту за певний відтинок часу (звич. за календарний рік), яка становить ту частину вартости валового продукту, яка залишається після відрахування вартости засобів продукції, витрачених на його виробництво. Н. д. становить єдине джерело, що з нього суспільство черпає витрати на засоби споживання населення, засоби для дальшого розвитку нар. госп-ва, для соц. і культ. будівництва і оборо-

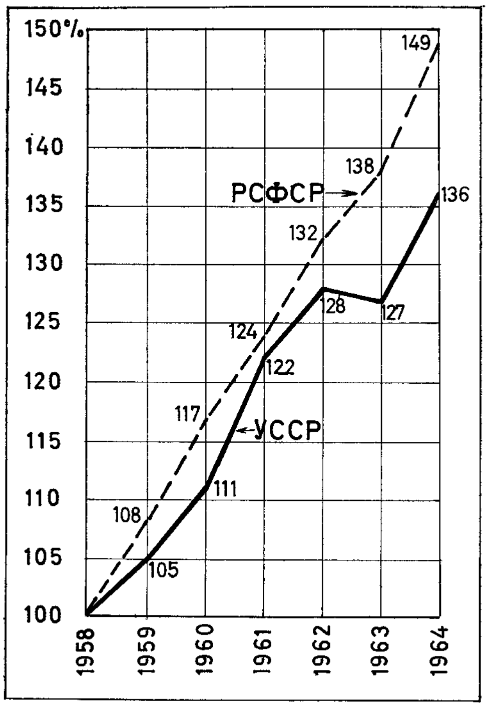

Зростання нац. доходу УССР і РСФСР порівняно з 1958 р. (у %)

ни країни. Рівень Н. д. на душу населення становить найповніший показник

рівня й темпів розвитку нар. госп-ва даної країни. В обчисленні Н. д. в СССР і на Заході застосовуються різні методи; гол. відміна в них полягає в тому, що в СССР до Н. д. включають податок з обігу (див. *Податки)* і не включають нематеріяльні послуги, а на Зах. – навпаки.

Обчислення Н. д. на Україні (одне з перших у світі) розпочав 1926 р. в Центр. Статистичному Управлінні (ЦСУ) УССР В. Мишкіс. За цими обрахунками (в млрд червінців за поточними цінами) Н. д. УССР становив: 1923 24 — 2,4, 1924–25 – 3,1, 1925–26 – 4,7, 1926–27 — 4,6, 1927–28 – 5,0, 1928–29 — 5,5, 1929–30 7,4. Структура Н. д. УССР протягом 1923–26 рр. була в сер. така: споживання – 84%, акумуляція капіталу – 11%, сальдо на користь решти СССР – 5%. На підставі наявности цього сальдо М. *Волобуєв* й ін. економісти висунули твердження, що Москва експлуатує Україну, як колонію. Уділ Н. д. УССР в Н. д. всього СССР протягом 1928–30 рр. становив 17,9%. Обчислення Н. д. в УССР після 1931 р. у зв'язку з централізацією плянування в Москві було припинене.

На еміґрації в 1956 р. В. Голубничий зробив спробу приблизного обчислення Н. д. України за 1940 і 1954 рр. як за зах., так і за сов. методами. В поточних цінах за сов. методою ці показники вийшли: 1940 р. – 96,7, 1954 – 197,2 млрд крб (в сучасному маштабі цін це дорівнює 9,7 і 19,7 млрд крб). Н. д. розподілявся 1954 р. так: робітники й службовці одержали 40,6% його, колгоспники й кустарі – 21%, держава і підприємства – 38,4%.

З 1957 р. в ЦСУ УССР та в ін. респ. СССР відновлено обчислення Н. д., однак абсолютні показники Н. д. опубліковано покищо тільки на Україні і лише за 1960–62 рр. (для 1956–59 рр. — тільки в процентах). У світлі цих дещо неповних даних Н. д. УССР становив (в млрд крб поточних цін): 1960 р. – 27,0, 1961 — 29,4 1962 – 31,7. На душу населення припадало відповідно по 627, 675 і 718 крб (1927 р. — 155 червоних крб); у решті СССР (без УССР) 682, 701, 742 крб, себто в сер. на 5% вище, ніж на Україні. З ін. обчислень АН УРСР відомо, що у 1957 р. Н. д. на душу населення в УССР був на 16% менший, ніж в РСФСР, і на 4% менший, ніж у Казахстані, але аж на 58% більший, ніж на Білорусі. Для порівняння з Н. д. України можна навести такі закордонні показники Н. д., обчислені: а) ЦСУ СССР за сов. методою та за сов. паритетами валют (числа на 1961, для ЗДА – 1962); б) за амер. методою (Н. д. – брутто, т. зв. GNP) за офіц. паритетами валют (ч. на 1960):

	Абсолютний Н. д. а)	Абсолютний Н. д. б)	На 1 меш. а)	На 1 меш. б)
	(млрд крб)	(млрд дол.)	(крб)	(дол.)
ЗДА	296,8	504,4	1 590	2 757
Великобрітанія	39,9	70,8	1 035	1 343
Зах. Німеччина	42,7	66,1	1 000	1 226
Франція	32,1	58,0	932	1 266
СССР цілий	152,9	193,6	695	896
УССР	29,4	36,0	675	837
Італія	18,9	32,1	503	655
Юґославія	4,6		248	

Структура Н. д. за походженням та порівняно з Росією, усім СССР та Чехо-Словаччиною така (у відсотках до цілости):

Галузі	УССР 1925—29	УССР 1959—63	РСФСР 1959—63	СССР 1959—63	Чехо-Словаччина 1963
Промисловість	27,4	48,5	56,9	52,7	67,0
Будівництво	6,7	9,4	9,3	9,4	8,0
Сільське господарство	46,9	26,6	16,5	21,1	14,0
Транспорт і зв'язок	3,4	4,4	5,9	5,4	4,0
Торгівля й інше	15,6	11,1	11,4	11,4	7,0
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

З цієї таблиці видно значну зміну економіки України в процесі її індустріялізації, а також і те, що Росія, не говорячи вже про Чехо-Словаччину, відносно значно більше індустріялізована, ніж Україна. За даними АН УРСР Н. д. на одного працюючого в пром-сті України значно більший (30 000 крб), ніж у сіль. госп-ві - лише 7 800 крб (ч. на 1957).

Темпи зростання Н. д. за останні десятиліття значно сповільнилися порівняно до періоду перед другою світовою війною. Вони так само повільніші, ніж темпи в Росії протягом 1958–64 рр. (в по-

стійних цінах). Н. д. УССР зростав щороку в сер. на 5,1%, а Н. д. РСФСР — на 6,6% (діяграма на ст. 1731). За семирічним пляном 1959-65 рр. Н. д. УССР мав зрости на 62-65%, а в дійсності зріс лише на 46%. Протягом поточної п'ятирічки 1966—70 рр. плян передбачає зростання Н. д. на 40%.

Впродовж 1960-62 рр. Н. д. УССР складав в сер. 19% Н. д. всього СССР. За розподілом Н. д. УССР 1960 р. 71% його припадало на споживання й 29% на акумуляцію (включаючи в останню і сальдо на користь решти СССР). За дещо неповними даними АН УССР, протягом 1960 р. й 1961 з всесоюзного бюджету не поверталося на Україну щороку по 4 млрд крб, зібраних тут податків та доходів, тобто сальдо на користь решти СССР становило в сер. 6-14% Н. д. України. Це й було одною з найголовніших причин повільніших темпів розвитку України в пор. до Росії.

Література: Мышкис В. Опыт составления баланса нар. хозяйства Украины за 1923—24 и 1924—25 гг. Х. 1927; Держплян УСРР. Контрольні цифри розвитку нар. госп-ва УРСР на 1929—30 р. Х. 1929; Holubnychy V. Das Volkseinkommen der Ukraine in den Jahren 1940 und 1954. Sowjetstudien, ч. 2. Мюнхен 1957; Анісімов В., Москвін А. Нац. доход України та методи його обчислення. Економіка Радянської України, ч. 5. К. 1960; АН УРСР. Ін-т Економіки. Нар. госп-во Укр. РСР у семирічці. К. 1960; АН УРСР, Ін-т Економіки. Нац. доход Укр. РСР. К. 1963.

В. Голубничий

Національний Музей, див. *Львівський Державний Музей Українського Мистецтва.*

Національний прапор, див. *Прапор.*

Національний склад людности українських земель до кін. 1940-их рр. див. ЕУ 1, стор. 156—77. Докладніше знаємо нац. відносини на поч. 1930-их рр. за сов. переписом 17. 12. 1926 та різних переписів на Зах. Україні, які однак вимагають деяких поправок (див. ЕУ 1, стор. 156—57). На їх підставі нац. склад населення всіх укр. етногр. земель на 1. 1. 1933 був такий:

Національності	Українська суцільна територія 1. УССР[1]		2. За межами УССР		1—2. Разом		3. Укр. мішана територія		1—3. Всі укр. землі	
	у тис.	у %	у тис.	у %	у тис.	у %	у тис.	у %	у тис.	у %
українці	31 525	75,4	5 260?	64,6?	36 785	73,6	1 430?	29,8	38 215	69,8
росіяни	3 365	8,1	1 700?	20,9?	5 065	10,2	2 975?	62,0?	8 040	14,7
жиди	2 725	6,5	270	3,3	2 995	6,0	35	0,7	3 030	5,5
поляки й латинники	2 105	5,0	650	8,0	2 755	5,5	10	0,2	2 765	5,1
німці	635	1,5	50	0,6	685	1,4	55	1,1	740	1,3
інші	1 465	3,5	210	2,6	1 675[2]	3,3	295	6,2	1 970[3]	3,6
Разом	41 820	100,0	8 140	100,0	49 960	100,0	4 800	100,0	54 760	100,0

1) В сучасних межах. 2) В тому ч.: 442 румунів і молдаван, 240 татар і турків, 216 болгар і сербів, 161 греків, 134 угорців, 108 білорусів, 105 чехів і словаків, 64 вірменів. 3) В тому ч.: 448 румунів і молдаван, 260 татар і турків, 217 болгар і сербів, 170 греків, 160 білорусів, 146 вірменів, 135 угорців, 107 чехів і словаків.

Докладніші числа див. таблицю в ЕУ 1, стор. 164-66. Нац. склад людности з того часу був вислідом повільної еволюції впродовж довгого періоду часу; він зазнав раптового зламу в наслідок демографічної катастрофи, спричиненої больш. нац. політикою в 1930-их рр. та другою світовою війною (див. ЕУ 1, стор. 175-77). Сучасні нац. відносини на укр. землях нам відомі на підставі сов. перепису 15. 1. 1959, але його результати вірні лише для УССР, натомість зовсім фальшиві для укр. земель поза її межами (див. далі). Тому ми можемо представити докладніше лише нац. склад людности УССР у 1959 р. та порівняти його із станом з 1926 р. Він такий:

Національності	15. 1. 1959 у 1 000	у %	17. 12. 1926 у 1 000	%
українці	32 158	76,8	28 550	75,4
росіяни	7 091	16,9	3 055	8,1
жиди	840	2,0	2 440	6,5
поляки	363	0,9	1 900	5,0
молдавани й румуни	343	0,9	405	1,1
білоруси	291	0,7	85	0,2
болгари	219	0,5	205	0,5
угорці	149	0,36	125	0,3
греки	104	0,25	125	0,3
татари й тюрки	62	0,15	205	0,5
вірмени	28	0,07	25	0,07
німці	23	0,05	565	1,5
інші	198	0,4	185	0,5
Разом	41 869	100,0	37 870	100,0

У світлі офіц. статистики на основну націю в УССР — українців припадає 76,8% всього населення, на нац. меншості — 23,2%, в тому ч. на росіян 16,9%.

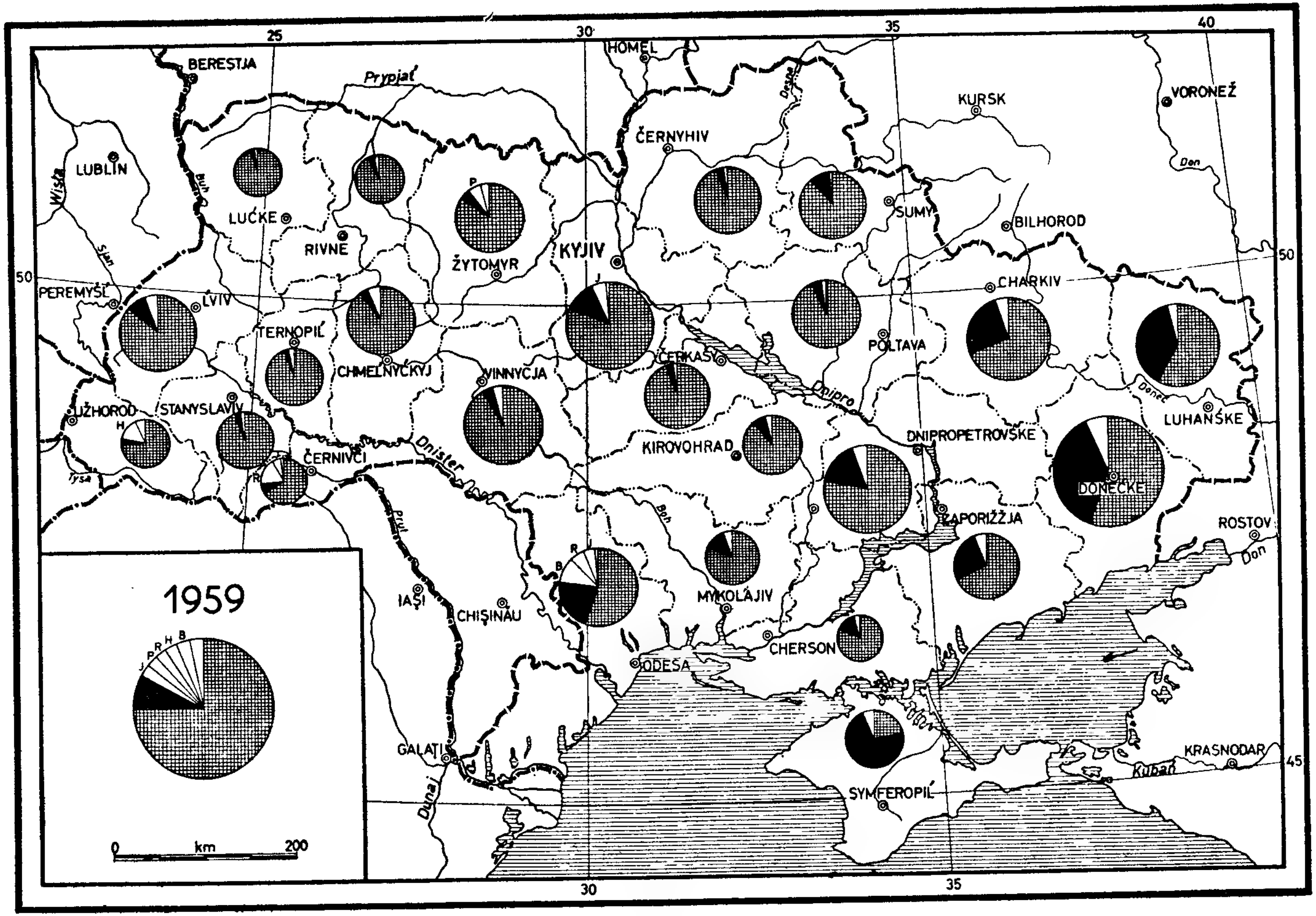

Розміщення національностей в УССР у 1959 р.

З порівняння нац. складу населення УССР 1926 і 1959 рр. виникають три важливі факти: ч. українців збільшилося на 12,6%, але їх відсоток серед всього населення залишився майже без змін; ч. росіян збільшилося на 132%, а відсоток їх зріс з 8,1% на 16,9%; ч. ін. національностей упало з 6 265 000 на 2 620 000, себто на 58,5%, а їхня участь порівняно з усім населенням знизилася з 16,5% на 6,3%. Сильне пересунення в числових взаємовідносинах українців щодо росіян на некористь перших є дуже виразне. Коли у 1926 р. на 1 000 українців припадало 106 росіян, то 1959 р. вже 220. Якщо б приріст українців і росіян на території УССР був однаковий, то ч. українців повинно б становити на 15. 1. 1959 не 32 160 000, а 35 450 000, а ч. росіян не 7 090 000, а лише 3 790 000; якщо б, з ін. боку, приріст укр. людности на сов. Україні був такий самий, як рос. й укр. разом взятих в усьому СССР (в кордонах до 1939 р.), то ч. українців повинно б становити 36,4 млн. Ці ч. доводять заг.-відому демографічну катастрофу, що її зазнали українці під окупацією рос. большевиків: втрату якихось 5 млн українців в наслідок голоду і фізичного знищення (абсолютні втрати) та виселення українців поза межі України, гол. до азійської частини СССР, при одночасному припливі понад 3 млн росіян на Україну. Ще сильнішою є мовна русифікація України, що видно з таблиці, яка показує склад населення УССР за національністю і мовою (в тис.; див. таблицю II).

Як бачимо, 2 075 000 українців (себто 6,5% усіх) перейшло на рос. мову, а також 1 138 000 осіб, належних до ін. національностей; разом 9,2% неросіян вживало рос. мову. Проте 490 000 або 5% неукраїнців (гол. поляків) вважало укр. мову за свою рідну. Т. ч. число українців за мовою становило 30 562 000 або 73% всього населення, ч. росіян — 10 172 000 або 24,3%, ін. мови вживало тільки 1 135 000, або 2,7%. Порівняно з 1926 р. процес мовної русифікації посилився; 1926 р. рос. мову в УССР (в сучасних межах) вживало 5,2% неросіян, в тому ч. 4,5% українців і 14,6% жидів (1959 р. вже 79%); ч. українців, які вживають рос. мову, збільшилося з 1 289 000 у 1926 р. до 2 086 000 у 1959 р.

Відсоток українців в УССР не зазнав зменшення лише тому, що дві великі нац. меншості — жиди й поляки у 1941—46 рр. здебільша втратили свій стан посідання, поляки в наслідок виїзду з Зах. України, жиди через знищення більшости їх німцями у 1941—44 рр. Стан посідання цих обох націй зменшився насамперед на Зах. Україні, на якій жило 1926 р.: 75% поляків всієї УССР і 34% жидів, тому тут зріс відсоток українців з 66,2% у 1926 р. до 91,8 у 1959. Зате в УССР в межах до 1938 р. відсоток українців зазнав вже зменшення з 80,6% у 1926 р. до 77,0% у 1959 р.; за цей же час зріс відсоток росіян з 9,2% до 17,7%. З ін. нац. меншостей України — ч. німців і татар впало до 1/10 через переселення їх большевиками. З ін. народів значного збільшення зазнали білоруси, які напливають до великих м. і пром. р-нів.

Як у 1926 р., так і тепер **нац. склад міськ. й сіль. населення** України відмінний, але ця різниця значно менша, ніж тоді. Ось числа для УССР на 1959 р. (в дужках відсотки на 1926 р. для чотирьох найчисленніших нац. груп):

Таблиця I	Міське населення у 1 000	Міське населення у %	Сільське населення у 1 000	Сільське населення у %
Населення	19 147	100,0	22 722	100,0
в тому числі:				
українці	11 782	61,5 (41,3)	20 376	89,7 (82,2)
росіяни	5 726	29,9 (22,2)	1 365	6,0 (5,2)
жиди	810	4,2 (24,4)	30	0,1 (2,9)
поляки	163	0,9 (6,5)	200	0,9 (4,8)
молдавани й румуни	69	0,4	274	1,2
білоруси	213	1,1	78	0,3
болгари	58	0,3	161	0,7
інші	326	1,7	238	1,1

Таблиця II		З них вважають рідною мовою: мову своєї нац-ности	українську	російську
Все населення	41 869	38 136	490	3 213
в тому числі:				
українці	32 158	30 072	—	2 075
росіяни	7 091	6 959	131	—
жиди	840	142	23	672
поляки	363	68	249	45
молдавани й румуни	343	286	29	25
білоруси	291	107	27	157

В наслідок тривалого процесу урбанізації України українці становлять тепер в м. більшість, а село майже чисто укр. 1959 р. 36,8% всіх українців жило в м. (1926 р. лише 10%), росіяни жили перев. (81% усіх, 1926 – 46%) по м., жиди майже виключно по м. (96%). Зміну нац. відносин у Києві й Львові – див. стор. 1 608.

Геогр. розміщення національностей в УССР – видно з карт і таблиці (стор. 1735), в якій подано нац. склад людности УССР за іст.-геогр. країнами (на 1959; в дужках на 1926).

Карта на стор. 1735 представляє нац. склад населення УССР за обл. Населення поодиноких обл. подано у вигляді кола, величина якого пропорційна до ч. меш. (1 мм² = 25 000 меш.). Українці зазначені градчасто, росіяни чорним кольором, всі ін. білим, з тим, що національності, які становлять в даній обл. понад 5% всього населення, позначені за допомогою літер: J — жиди, P — поляки, R — румуни, G — німці, H — угорці, B — болгари, T — татари, E — греки.

Етногр. карта УССР (вкладка) подана за В. Наулко «Етнічний склад населення Укр. РСР», К. 1965. Вона опрацьована на підставі неопублікованих вислідів сов. перепису 1959 р.

1959 р. нац. склад населення України більш одноманітний, ніж 1926 р. в наслідок уже вищезгаданого зменшення участи нац. меншостей (за винятком росіян) з 16,5% на 6,3%. 1959 р. українці становили на 25 обл. УССР в дев'ятьох з них 90–95% всього населення (найвищий відсоток в Тернопільській обл. – 94,9%), а в чотирьох – 84–89% (росіяни 2,5 – 11,1%, жиди 0,2 — 1,4%). Всі ці обл. положені в півн. і сер. (Лісостеп) смузі України (за винятком Харківщини). Високий відсоток українці становлять також в півд. зах. частині Степу (за винятком Одеської обл.). Як у 1926 р., так і в 1959 р. найбільшу домішку неукраїнців виявляє Донбас і ті пограничні обл., які охоплюють окрайки сусідніх етнічних територій (Закарпаття й Чернівецька обл.) або великі неукр. острови (Одеська обл. – 44,5%). Єдина обл., в якій українці мали б бути в меншості, – це Крим.

Зміну в стані посідання українців за 1927–58 рр. видно з цієї ж таблиці й карти (стор. 1738). Відсоток українців зріс коштом жидів, поляків, німців і татар, і тому їх стан посідання збільшився на Україні там, де подані вище нац. меншості становили 1926 р. поважніший відсоток: найбільше на Зах. Волині та в Галичині (тут поляки й жиди, разом взяті, 1931 р. становили 25,3% чи 33,9% населення), менше на Закарп. і в Чернівецькій обл. (в них жили жиди, але не було поляків), врешті, в зах. частині Правобережжя, де поважніший відсоток становили жиди, та в зах. частині Степу, де жило чимало жидів і німців. Зрозуміле, що найбільше зростання українці виявили в Криму (в світлі переписів: 1926 р. – 10,8%, 1959 – 22,3%; правдоподібно 25 і 40%), з якого, крім татар, виїхали також

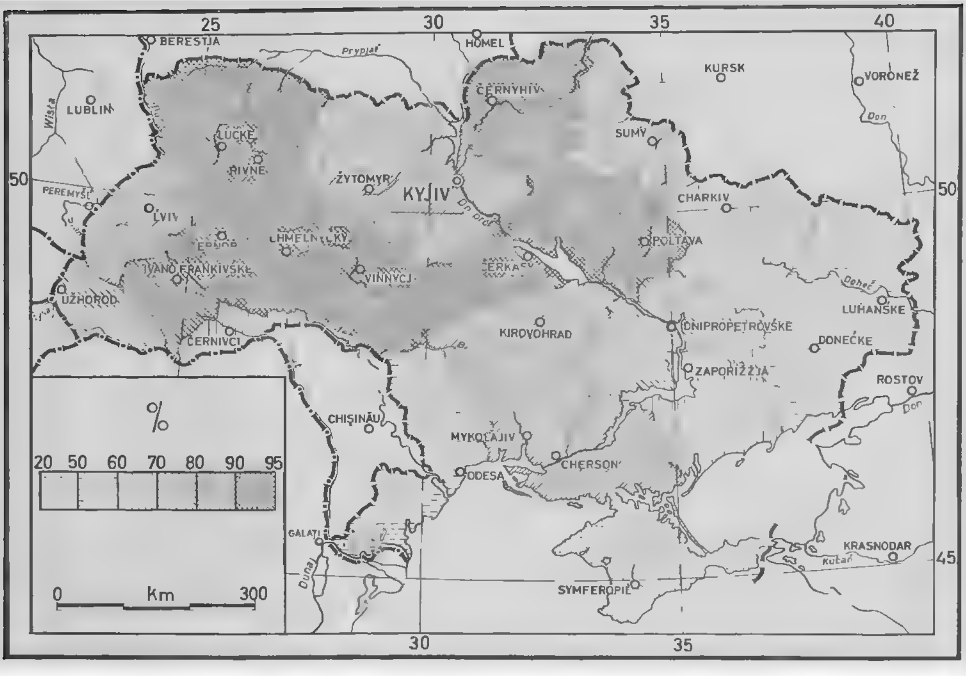

Розміщення українців в УССР у 1959 р.

Край		вся людність	українці	росіяни	жиди	поляки	інші
Зах. Волинь	1 000	1 817	1 709	75	5	7	21
і Полісся	%	100,0	94,0 (69,4)	4,2 (1,4)	0,3 (9,7)	0,4 (15,6)	1,1 (3,9)
Галичина	1 000	4 288	3 888	247	35	93	25
	%	100,0	90,6 (65,1)	5,8 (0,1)	0,8 (9,8)	2,2 (24,1)	0,6 (0,9)
Чернівецька обл.	1 000	774	518	51	42	6	157[1]
	%	100,0	66,9 (60,3)	6,6 (1,4)	5,4 (12,3)	0,8 (3,4)	20,3 (22,6)
Закарпаття	1 000	920	686	29	12	1	192[2]
	%	100,0	74,6 (60,4)	3,2 (0,0)	1,3 (14,0)	0,1 (0,0)	20,8 (25,6)
Правобережжя	1 000	9 654	8 430	643	291	209	81
	%	100,0	87,3 (84,3)	6,7 (2,5)	3,0 (7,7)	2,2 (4,0)	0,8 (1,5)
Лівобережжя	1 000	3 191	2 998	143	26	3	21
	%	100,0	94,0 (94,2)	4,5 (2,3)	0,8 (2,9)	0,1 (0,1)	0,6 (0,5)
Слобожанщина	1 000	4 028	3 060	833	88	6	41
	%	100,0	75,9 (81,0)	20,7 (15,3)	2,2 (2,6)	0,2 (0,2)	1,0 (0,9)
Зах. Степ	1 000	5 112	3 719	813	163	15	402[3]
	%	100,0	72,7 (67,4)	15,9 (12,3)	3,2 (7,8)	0,3 (0,6)	7,9 (11,9)
Дніпровський	1 000	4 169	3 099	846	94	6	124[4]
пром-вий р-н	%	100,0	74,3 (76,2)	20,3 (12,6)	2,3 (4,3)	0,1 (0,3)	3,0 (6,6)
Донецький басейн	1 000	6 714	3 783	2 552	58	14	307[5]
	%	100,0	56,3 (65,0)	38,0 (25,8)	0,9 (1,7)	0,2 (0,3)	4,6 (7,2)
Крим	1 000	1 202	268	859	26	3	46
	%	100,0	22,3 (10,8)	71,4 (42,2)	2,2 (7,0)	0,3 (0,6)	3,8 (39,4)
У С С Р	1 000	41 869	32 158	7 091	840	363	1 417[6]
	%	100,0	76,8 (75,4)	16,9 (8,1)	2,0 (6,5)	0,9 (5,0)	3,4 (5,0)

Пояснення до таблиці

1) В тому ч.: 152 (19,6%) румунів. 2) В тому ч.: 141 (15,9%) угорців. 3) В тому ч.: бл. 160 (3,1%) румунів, бл. 160 (3,1%) болгар, 39 (0,6%) білорусів. 4) В тому ч.: 45 (1,1%) білорусів, 40 (1,0%) болгар. 5) В тому ч.: бл. 96 (1,4%) греків, 91 (1,3%) білорусів. 6) Розподіл ін. див. таблицю на стор. 1733.

німці і більшість греків. Зате скрізь, де основною нац. меншістю були росіяни, відсоток українців залишився без змін або й зменшився. Це зменшення було найбільше в Дніпровському пром. р-ні і в Донбасі, менше на Харківщині (75,6 і 68,8%); в півд.-сх. пром. частині України відсоток українців збільшився лише в Запор. обл. (з 65,1% у 1926 р. на 68,3% у 1959), бо тут жило 1926 р. чимало німців (7% всього населення).

редкавказзя (67,4 і 7,3%). На сх., мішаному з етнічного погляду Передкавказзі відсоток українців впав ще більше: з 33,4% у 1926 р. до 2,6% у 1959. Врешті, на тій частині укр. етнічного Полісся, яка приєднана до БССР, відсоток українців мав би зменшитися з 68% у 1931 р. до 9% у 1959. Не можна заперечувати, що на укр. окраїнах діє процес русифікації, спричинений гол. браком будь-яких прав для укр. мови (див. *Мовна політи-*

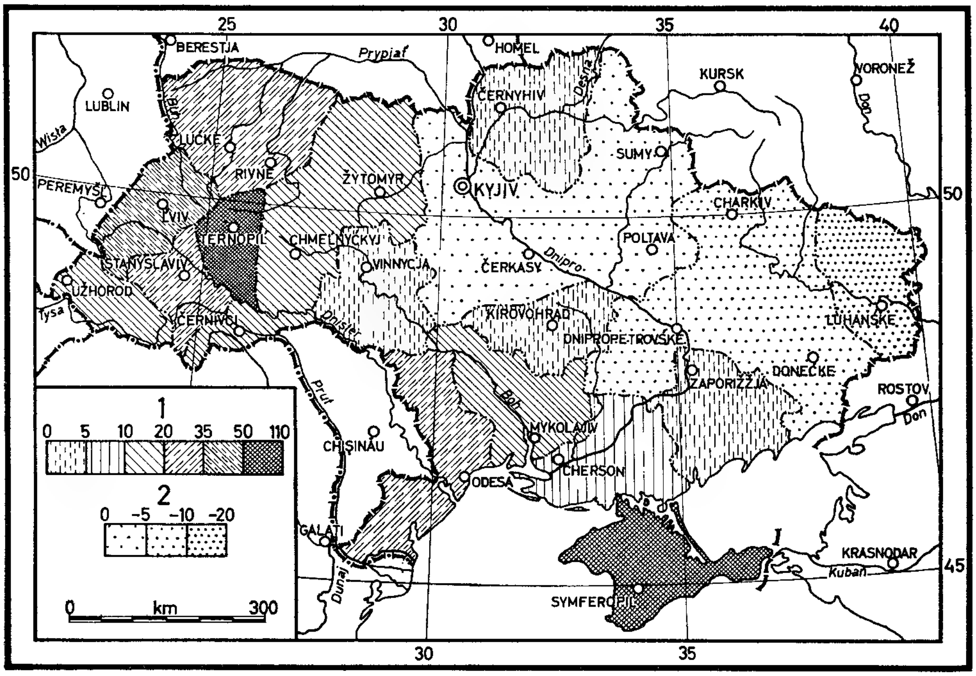

Зміна в стані відсотка українців за 1927-58 роки

1 — Збільшення відсотка українців. 2 — Зменшення відсотка українців

Нац. склад людности на укр. етногр. землях в СССР за межами УССР нам ближче не відомий. У світлі сов. перепису 1959 р. українці становлять на них незначну меншість. Їхнє ч. мало б впасти на укр.-рос. пограничних землях так: в півд. частині Центр.-Чорноморського р-ну (обл.: Білгородська, Воронізька і Курська) з 1 633 000 у 1926 р. до 262 000 у 1959 р. (в тому ч. лише 55 000 вживало укр. мову як рідну), або з 16,1% на 5,2%; на Півн. Кавказі з 3 126 000 у 1926 р. до 370 000 у 1959 р. (укр. мову вживало 157 000), або з 33,7 на 3,1%. Разом з цим вся укр. нац. територія, що входить до РСФСР, мала б перетворитися на рос.: Півн. Слобожанщина (1926 — 64,2% українців, 1959 — 11%; ч. на 1959 р. лише приблизні, бо нац. статистика опублікована тільки за цілими обл.), укр. Донеччина й Зах. Пе-

ка, Мовне законодавство, Нац. політика КПСС), але він ні в якій мірі не йде так швидко, як його представляє сов. статистика, яка хоче дати докази, начебто укр. етногр. територія в СССР була лише в УССР, а укр.-рос. й укр.-білор. етнічні межі покривалися з політ.

На зах. укр. окраїнах нац. склад населення не зазнав більших змін ні на *Пряшівщині*, ні на *Мармарощині* чи на тій частині *Буковини*, яка належить до Румунії. Натомість корінних змін він зазнав на укр. землях, які припали *Польщі*, що з них виселено майже все укр. населення (див. *Лемківщина, Підляшшя, Посяння, Холмщина).*

Див. також гасла, присвячені поодиноким іст.-геогр. краям, зокрема пограничним (*Буковина, Галичина, Крим, Кубань, Слобожанщина, Чернігівщина* й ін.) та окремим нац. меншостям.

Етнічний склад Укр. ССР у 1959 р.

Література: див. ЕУ 1, стор. 133 і 177 та Соловій Д. Людність України за сорок років. Вільна Україна, чч. 24—27. Детройт 1961; Кубійович В. Нац. склад населення Радянської України в світлі сов. переписів з 17. 12. 1926 і 15. 1. 1959. ЗНТШ, т. CLXIX, Париж 1962; Наулко В. Етнічний склад населення Укр. РСР. К. 1965.

В. Кубійович

Національні барви, див. *Прапор.*

Національні меншості, окремі групи населення в державі, мовно і культ. відмінні від панівної нації, які мають власне минуле та прагнення до самобутнього існування як нац. спільноти. Як правно-політ. поняття Н. м. виникли у 19 в., хоч уже раніше деякі міжнар. акти ґарантували права рел. чи етнічним групам. Укр. людність творила меншість у відношенні до держ. народів у тих державах, де українці жили. З другого боку, від часу існування держ. формацій України з 1917 р. на Україні, поряд укр. більшости, існували різні Н. м.

До 1917 р. У Рос. Імперії українців офіц. не вважали окремим народом, і тому їм не було визнано культ.-нац. прав, навіть таких обмежених, якими користувалися балтійці, поляки чи мусулманські народи. Натомість в Австро-Угорщині багатонаціональність правила за принцип держ. політики, і там менші та більші народи (за винятком дискримінаційної політики Угорщини) мали однаковий статус.

Укр. Н. м. в Польщі, Румунії, Чехо-Словаччині й Юґославії. В поверсальській Европі українці становили Н. м. на своїй етнічній території — в Польщі, Румунії, Чехо-Словаччині та на колонізаційному терені — в Юґославії. Так само укр. людність в СССР, поза УССР, гол. в РСФСР, фактично була на статусі Н. м. У противагу до країн укр. еміґрації в Зах. Европі й Америці, де правно українці в розсіянні не стали Н. м., в чотирьох сер.-сх. евр. країнах вони мали територіяльну базу, компактно або в більшості заселену ними. Ч. укр. Н. м. на 1. 1. 1933 в них було таке (в млн):

Польща	6,2
Румунія	1,2
Чехо-Словаччина	0,6
Юґославія	0,04

Названі країни були зобов'язані мировими договорами респектувати існування Н. м. як групи й визнавати за ними рел. свободу, право вживання своєї мови в публічному житті, організувати шкільництво та ін. форми культ.-осв. життя: Польща (Версаль, 28. 6. 1919), Румунія (Сен-Жермен і Неї, 9. 12. 1919 та Севр, 10. 8. 1920), Чехо-Словаччина і Юґославія (Сен-Жермен 10. 9. 1919).

Польща була зобов'язана щодо укр. і білор. Н. м. ще *Ризьким договором* (18. 3. 1921), укладеним з РСФСР й УССР, а щодо українців у Галичині — постановами Ради Амбасадорів з 25. 6. 1919 та 15. 3. 1923. Згідно з останньою, Галичина мала одержати автономний статус з визнанням політ. і культ. прав укр. Н. м. Чехо-Словаччина, крім заг. ґарантії прав Н. м., взяла зобов'язання надати територіяльно-адміністративну автономію укр. території Закарпаття (Підкарп. Русі). Польща й Чехо-Словаччина включили ці постанови у внутр. законодавства (Поль. конституція 1921 і чехо-словацька 1920) та окремі закони (поль. закон про воєводське самоуправління Галичини з 26. 9. 1922). Проте, лише Чехо-Словаччина в деякій мірі виконала зобов'язання, визнавши укр. Н. м. на обмеженій території окремий адміністративний статус, хоч це було далеке від автономії, ґарантованої Сен-Жерменським договором. Значно гостріше порушила свої міжнар. зобов'язання Польща, зокрема відступивши від власного закону про воєводську автономію Галичини. Згодом поль. уряд відкрито відмовився 13. 9. 1934 від договірних зобов'язань про охорону прав Н. м., мотивуючи це тим, що вони є втручанням у внутр. справи і однобічно накинені, бо гол. держави Антанти не взяли на себе подібних зобов'язань. Румунія також відкрито нехтувала договірними зобов'язаннями про охорону прав Н. м. і вкінці декретом уряду 4. 8. 1938 виключила Н. м. з-під охорони та ґарантії Ліґи Націй.

Захист Н. м. у період між двома війнами взяла на себе *Ліґа Націй*, при якій існувала спеціяльна комісія. Орг-ції, а іноді й окремі особи, приналежні до Н. м., мали право подавати петиції, себто скарги проти панівного уряду за порушення ґарантованих договором чи конституцією прав. Ці петиції (їх висилали парляментарні репрезентації, т-ва й окремі особи з укр. Н. м. Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини) розглядалися окремою «комісією трьох», але ніколи не були об'єктом авторитетного рішення Ліґи Націй. Правний механізм і процедура Ліґи Націй були складними й малоефективними. За винятком деякого розголошення претенсій Н. м., ці ґарантії не давали конкретних результатів. Політ. тиск на країни з Н. м. роблено через *Конґреси Нац. Меншостей*, що збиралися неперіодично між двома війнами і на них були активні також представники укр. Н. м. з Польщі і Румунії.

Практична політика панівних режимів та становище укр. Н. м. ширше представлені в різних частинах ЕУ 1: Укр. землі під Польщею, стор. 555–66; Закарпаття, стор. 566–69; Буковина і Басарабія, стор. 569–71, а також у відповідних

гаслах ЕУ2. Слід зазначити, що всі три держави стосували різну політику щодо окремих областей чи груп укр. населення у власній державі. Напр., укр. Н. м. у Польщі мала більше прав у Галичині, ніж на Волині, майже жадних на Поліссі, Холмщині й Підляшші; Чехо-Словаччина виділила зах. Закарпаття від Підкарп. Русі й адміністративно приєднала його до Словаччини, і там українці були сильно дискриміновані. З метою спільної оборони інтересів Н. м. українці часто співпрацювали з ін. Н. м. в даних країнах; у Польщі бльокувалися у виборах (бльок Н. м. 1922, 1928) з жидами, німцями, литовцями й білорусами.

Під час другої світової війни й змін кордонів на просторі укр. нац. території окупаційні режими укр. земель (нім., угор., рум.) частково толерували етнічний характер і обмежені культ. права укр. населення. (ЕУ1, стор. 578–91).

П і с л я 1 9 4 5 р. наслідком змін кордонів та обміну чи вигнання населення склад укр. Н. м. в країнах Сер.-Сх. Европи ґрунтовно змінився. Їхнє ч. на 1965 р. таке (на першому місці офіц. числа; тому що вони не віддзеркалюють фактичного стану, подаємо на другому місці оцінки, що їх дають українці):

Польща	180—300	тис.
Румунія	70—120	„
Чехо-Словаччина	60—150	„
Юґославія	40— 50	„
Разом	350—620	„

Лише в Чехо-Словаччині (Пряшівщина) і частково в Румунії (Мармарощина, Буковина) укр. Н. м. живе здебільша на корінно укр. нац. території, а в деяких р-нах становить більшість. У Польщі укр. Н. м. живе в діяспорі, гол. в зах., приєднаних від Німеччини р-нах; існує лише декілька сіл з укр. більшістю.

Міжнар. договори про охорону Н. м. втратили після другої світової війни свою силу. Тільки Румунія якоюсь мірою була зобов'язана Паризьким мировим договором (1947) до забезпечення прав своїм Н. м. Концепція охорони нац. прав інспірувалася не стільки вимогою захисту Н. м. як групи, скільки пошаною до заг.-людських прав. У своїх конституціях усі країни з соц. ладом («нар. демократії») включили декляративні постанови про пошанування Н. м., їх права на освіту та плекання культури рідною мовою. Проте не всі режими і не відразу ввели це в життя; практиковано дискримінацію деякий час проти певних Н. м. Найліберальнішими щодо укр. Н. м. є Чехо-Словаччина і Юґославія, які від поч. визнали за українцями статус Н. м. Гірші відносини в Польщі (зокрема до 1956 р.) і в Румунії. Докладніше див. *Польща, Румунія, Чехо-Словаччина, Юґославія*, а також гасла, присвячені поодиноким окраїнам укр. етногр. території (*Лемки, Мармарощина, Пряшівщина* та ін.) і краям, в яких живе укр. діяспора (*Банат, Бачка, Боснія, Добруджа* й ін.).

Н. м. в у к р. д е р ж а в і. З створенням у 1917 р. укр. держави застосовано досить ліберальну політику щодо Н. м. на Україні, які становили четвертину населення. У липні 1917 р. реорганізовано *Укр. Центр. Раду* з визнанням 25% місць трьом гол. Н. м. (росіянам, жидам і полякам). Вони були представлені також у Ген. Секретаріяті, а згодом в усіх кабінетах мін. УНР; спершу існували віцесекретаріяти для окремих Н. м., а згодом утворено мін-ва рос., жид. і поль. справ. Усі закони публікувалися, крім укр., мовами трьох названих Н. м. З Універсал визнав повне право за Н. м. на вільний нац. розвиток й уповноважив опрацювати статут *нац.-персональної автономії*, остаточно затверджений 22. 1. 1918, а потім включений до конституції УНР 28. 4. 1918. Серед змінних умов 1918–20 рр. цей закон частково ввійшов у життя; жид. і поль. Н. м. вже встигли організувати свої автономні органи (нац. зібрання й секретаріят) та культ.-осв. установи. Ставлення організованих сил. Н. м. до укр. політики було досить льояльне у випадку жидів і поляків. Рос. Н. м. за гетьманського уряду виеманситувалася з становища меншости, а пізніше, за Директорії, за винятком одиниць, не співпрацювала з укр. урядом взагалі.

ЗУНР рядом декляративних і законодавчих актів визнала своїм Н. м. (проголошення 18. 10. 1918, відозва 1. 11. 1918, закони про вживання мови та шкільництво з лютого 1919 й ін.) мовну, культ. і рел. свободу та давала ґарантії нац. розвитку. Н. м. – полякам, жидам і німцям пропоновано місця в Укр. Нац. Раді, і з цього скористалися лише німці. Проте жид. Н. м. була до кін. льояльною до уряду ЗУНР.

За автономної К а р п. У к р а ї н и (1938–39) дано змогу Н. м. виставити своїх кандидатів на списку Укр. Нац. Об'єднання; чехи, німці і румуни виставляли по 1 кандидатові, угорці збойкотували, а жиди, хоч і відмовилися від представництва в соймі, були льояльними до укр. уряду і в більшості голосували за урядовий список.

В У С С Р під час перших тимчасових урядів та з стабілізацією сов. влади у 1920 р. українці формально перестали бути Н. м.: фактично до них стосувалася т. зв. меншостева політика, як і до ін. нерос. народів Росії та України (див.

Нац. політика КПСС). Проте з сер. 1920-их рр. визначення Н. м. в УССР стосувалося неукр. населення. За переписом з 1926 р. Н. м. становили в УССР в тодішніх межах 5,8 млн або 20% всього населення. Найчисельніші з них (докладніше див. ЕУ 1, стор. 160-62 і таблицю на стор. 164) були:

Національність	у тис.	%
Росіяни	2 677	9,2
Жиди	1 577	5,4
Поляки	476	1,6
Німці	394	1,4
Румуни	259	0,9
Греки	108	0,4
Болгари	93	0,3
Білоруси	76	0,3

Національності УССР, які мали певну територію заселення й на ній творили якусь поважну кількість, користувалися статусом самоуправління Н. м. в міжвоєнний період; такий статус визнано і жидам.

Спочатку сов. влада цікавилася лише пропаґандою й орг-цією прихильників серед Н. м. При ЦК КП(б)У та губкомах партії у 1920-их рр. організовано бюра або секції, що вели пропаґанду мовами їдіш (еврейський відділ), поль., нім., рум., тат. й ін. Згодом утворено Центр. комісію Н. м. при ВУЦВК, завданням якої було дбати за піднесення культ. рівня, школи, за екон. розвиток та освіту й пропаґанду мовою даної Н. м. При наркоматах внутр. справ та освіти, як також при їх губ. (пізніше окружних) органах утворено нац. секції або бюра Н. м. Мовою чисельних Н. м. почала видаватися преса, а там, де вони становили компактну масу, на їхню мову переходило й діловодство адміністрації. В рамках адміністративно-територіяльного поділу утворено низку нац. р-нів. Їхнє ч. мінялося: 1926–27 рр. їх було 22 (на всіх 605 – без Молд. АССР), в тому ч. 9 рос., 7 нім., 4 болг., 1 жид., 1 поль. Крім цього, існували (на той же рік) 937 нац. сільради (поза цими р-нами і без Молд. АССР): 335 рос., 237 нім., 131 поль., 36 жид., 58 молд., 42 болг., 29 грец. і 12 чес. та 7 ін. Не стільки з мотивів охорони прав Н. м., як з політ. протирум. плянами на території УССР утворено *Молд. Автономну ССР* 12. 10. 1924, в якій молдавани становили лише 30,1%.

Організовано 28 суд. камер, де розправи велися мовами Н. м. На 1. 1. 1927 на Україні діяло (без Молд. АССР) на 18 412 трудових шкіл – 2 616 (14,2%) з неукр. мовою навчання (1 310 рос., 496 нім., 393 жид., 281 поль., 69 молд., 44 болг. і 23 ін.) та 962 (5,2%) двомовних або й тримовних. У 1935–36 шкільному р. неукр. школи відвідувало 16,8% дітей (рос. – 12,6%, жид. — 1,4%, нім. – 1,3%, молд. – 0,6%, поль. – 0,4%, болг. – 0,2%, ін. – 0,3%). Якщо йдеться про книжкову продукцію за мовами Н. м., то 1928 р. (в дужках числа на 1934 р.) на 5 695 (4 711) назв вийшло 2 216 (1 459) рос., 96 (147) жид., 77 (82) нім., 50 (60) поль., 38 (63) болг., 17 (150) ін. мовами. 1932 р. мовами Н. м. появилося 14,7% газ. (1934 – 20%), в тому ч. 10,1 (15,8) рос., 1,5 (1,2) жид., 0,9 (0,9) поль., 0,8 (0,8) нім., 0,6 (0,5) молд., 0,8 (0,8) ін.

Конституція УССР 1929 р. підтверджувала ґарантії прав Н. м. користуватися рідною мовою, висловилася проти дискримінації й забезпечувала творення нац. територіяльно-адміністративних одиниць (р-нів і сільрад).

Однак у пол. 1930-их рр. ком. уряд розпочав курс не тільки проти укр. нац. розвитку, але й проти Н. м. Нац. р-ни і сільради ліквідовано. Скорочено шкільництво і пресу нац. мовами в УССР, розуміється, за винятком рос. Рос. Н. м. фактично перестала політ. і правно такою вважатися: вона стала упривілейованою не тільки порівняно до ін. Н. м., але й до укр.. більшости.

П і с л я д р у г о ї с в і т о в о ї в і й н и й об'єднання укр. земель склад Н. м. України поважно змінився. Рос. Н. м. зросла вдвоє, а жидів лишилася тільки $^1/_3$, сильно впало ч. поляків, німці й татари були усунені; натомість з'явилися нові Н. м. – угорці. За переписом з 15. 1. 1959 Н. м. УССР становили (в сучасних межах) 9,711 тис. (23,2%), в тому ч. росіяни 7 091 (16,9%), жиди 840 (2,0%), поляки 363 (0,9%), румуни й молдавани 343 (0,9%), білоруси 291 (0,7%), болгари 219 (0,5%), угорці 149 (0,4%), греки 104 (0,3%), інші 311 (0,7%). (див. докладніше *Національний склад людности України).*

Сов. уряд і КПСС зірвали з політикою підтримки й фаворизування окремих Н. м. (1920-і рр.) й скорше посилили курс кін. 1930-их рр.. себто плянового й організованого ладнання нац. відносин з метою імперіяльного зміцнення СССР і зміцнення в ньому керівного рос. елементу (див. *Національна політика КПСС).* В УССР розрізнено дві категорії Н. м.: а) політ. – але не обов'язково кількісно – важливі з уваги на їхнє сусідство з своїм нац. материком (угорці, румуни-молдавани), і б) ін. Н. м., що розпорошені по території УССР, без значення для зовн. політики СССР. Першу групу можна б визначити як менш, другу як більш важливу в політиці «зближення і злиття націй». Рос. Н. м. є поза цими групами – вона є скрізь упривілейована в культ.-нац. відношенні. Угорцям і румунам визнано деякі права

Н. м.: шкільництво (218 шкіл з рум., 140 з угор. мовою навчання) і преса рідною мовою. Ін. Н. м. все це відмовлено (виняток — 1 поль. і 1 болг. газ., кілька поль. шкіл та деяке ч. шкіл з паралельним навчанням — 2 або 3 мовами); вони включені в рос. культ. процес, за винятком поляків, більшість яких обслуговується укр. культ. установами (див. докладніше під окремими гаслами: *Білорусь, Жиди, Поляки* і т. д.). Для порівняння згадаємо, що в УССР є понад 6 000 рос. шкіл (17% усіх), а рос. мовою виходить 56% книжок і 27% газ. і журн. (ч. на 1964 р.).

П о з а У С С Р у м е ж а х С С С Р українці становлять Н. м.; вони живуть на суцільній або мішаній нац. території (*Кубань, Донщина, Передкавказзя, Слобожанщина, Чернігівщина*), частково в діяспорі як в Европі (*Поволжя, Уральщина*), так і в Азії (*Зелений Клин, Сибір, Сер.-Азійський степовий край, Казахстан, Киргизстан, Узбекістан*). Див. також *Національний склад людности України* й *Укр. діяспора*.

У 1920-их, на поч. 30-их рр. з культ. відродженням України розпочався осв. рух і серед укр. розселення в СССР. «Українізація» частково охопила Кубань і Слобожанщину, а навіть Зелений Клин. Націонал-ком. кола на чолі з О. Шумським і М. Скрипником вимагали культ. прав укр. Н. м. поза УССР і мали деякі здобутки (преса, почасти укр. шкільництво). В 1934–37 рр. прийшла реакція й організоване культ. життя укр. Н. м. повністю ліквідовано. Ця політика існує донині. Для 5,1 млн українців поза УССР (за офіц. переписом з 1959 р., на ділі 10-12 млн) не існує в СССР жадної укр. школи, не видається жадних газ. і кн., немає ін. культ.-осв. обслуговування рідною мовою на території їхнього поселення. Вони призначені на прискорену асиміляцію на користь рос. народові, як і вся група Н. м. на Україні піддана цьому плянованому і керованому процесові (див. ще *Мовна політика* і *Мовне законодавство*).

Література: Нац. меншості на Україні. X. 1925; Нац. меншості Радянської України. Зб. нацменознавства, кн. 2. К. 1931; K o h n H. The Idea of Nationalism. Нью-Йорк 1944; J a n o w s k y O. Nationalities and national minorities. Нью-Йорк 1945; H o r a k S. Poland and her national minorities. Нью-Йорк 1961; И с у п о в А. Национальный состав населения СССР. М. 1964; Н а у л к о В. Етнічний склад населення Укр. РСР. К. 1965.

В. Маркусь

Національно-Демократична Партія (також Руська Н.-Д. П., Укр.-руська Н.-Д. П., а з 1914 р. Укр. Н.-Д. Партія), гал.-укр. політ. партія, заснована 26. 12. 1899 у Львові, до складу якої увійшли чл. правого крила *Русько-Укр. Радикальної Партії*, створеної 1890 р. (В. Охримович, *Є. Левицький*, В. *Будзиновський*, *І. Франко* та ін.), перев. більшість *народовців*, зокрема чл. *«Народної Ради»* у Львові з Ю. *Романчуком* і К. *Левицьким* на чолі, а також М. *Грушевський* (він же відограв важливу ролю в орг-ції нової партії й приєднав до неї І. Франка), Є. *Олесницький* і Т. *Окуневський*. Н.Д.П. очолював Нар. Комітет (М. Грушевський, К. Левицький, В. Охримович, Д. Савчак, І. Франко). Нова партія об'єднувала всі прошарки укр. суспільности й різні суспільні течії на нац. і дем. принципах. Перший з'їзд партії ухвалив такі програмово-політ. постанови (проголошені 5. 1. 1900):

«Ми, гал. русини, частина укр.-руського народу, що мав колись держ. самостійність, відтак боровся віками за свої держ.-політ. права, а ніколи не зрікся і не зрікається прав самостійного народу, заявляємо, що остаточною метою наших нар. змагань є дійти до того, щоб увесь укр.-руський народ здобув собі культ., екон. та політ. самостійність та з'єднався з часом в одноцілий нац. організм . . .».

«Змагаючи до цієї наконечної мети й зважаючи на нашу приналежність до австр. держави, ставимо собі для нашої нар. роботи цю програму: в межах Австрії поділу Галичини на частини руську і поль. і Буковини — на руську і волоську та створення з руської частини Галичини і Буковини одніеї нац. провінції з окремою адміністрацією й окремим соймом».

«Будемо піддержувати і скріпляти та розвивати почуття нац. єдности з рос. українцями та змагати до витворення разом з ними культ. одноцільности; будемо серед рос. українців піддержувати такі змагання, які ведуть до перетворення рос. держави в конституційно-федералістичну державу, оперту на автономію народностей . . .»

«Щодо Угорської Русі будемо змагати, щоб серед угор. русинів викликати подібний нац. рух, який є між гал. і бук. русинами, щоб загріти їх до уживання і плекання рідної мови та до культ., екон. і політ. діяльности на користь укр.-руського народу . . .».

Н.Д.П. посіла незабаром домінуюче становище в укр. нац. житті Галичини й Буковини. Вона відограла керівну ролю в перших, на основі заг., таємного, рівного й безпосереднього голосування, виборах до австр. парляменту в 1907 р. (на яких у Галичині дістала 17 посольських мандатів з усіх 27, що їх здобули українці разом з москвофілами), так само і в наступних — 1911 р. Вона вела успішну, переможну боротьбу з гал. москвофільством. Їй припала також провідна роля у творенні укр. держави від листопада 1918 р. на зах.-укр. землях.

Гол. Н.Д.П. були: Ю. Романчук (1899–1907) і К. Левицький (з 1907); секретарі: К. Левицький (1899–1907), В. *Бачинський* (1907–13), з 1913 р. С. *Баран*. Органом Н.Д.П. був (з 1897) тижневик *«Свобода»*, на політ. плятформі Н.Д.П. стояли *«Діло»* і *«Буковина»*.

У квітні 1919 р. на партійному з'їзді у Станиславові Н.Д.П. змінила назву на *Трудова Партія*, яка 1923 р. розкололася на дві групи. 11. 7. 1925 ці групи і *Укр.*

Партія Нац. Роботи утворили *Укр. Нац. Дем. Об'єднання* – УНДО. *В. Мудрий*

Національно-персональна автономія, самоуправління нац. меншостей на Україні, визначене законодавством УНР та частково реалізоване в добу революції й укр. державности 1917–20 pp. Н.-п. а. базувалася не на територіяльному принципі, а на заг.-держ. союзі чл. даної меншости, які отримували культ. нац. права як група. Таку концепцію розв'язання нац. питання в багатонац. державах відстоював перед першою світовою війною австр. соціолог К. Реннер; її перейняли жид. партії, зокрема «Бунд», та підтримували укр. соц. кола.

За Укр. Центр. Ради вже Укр. Нац. Конґрес 19. 4. 1917 ґарантував права нац. меншостям; після вступу представників росіян, жидів і поляків до Укр. Центр. Ради у липні 1917 р. та утворення нац. секретаріятів розпочалася підготовка закону про автономію. 3 Універсал виразно ствердив принцип Н.-п. а. Врешті, 22. 1. 1918, разом з 4 Універсалом, одностайно ухвалено Малою Радою «Закон про нац.-персональну автономію», який визнавав за всіма меншостями («націями») на Україні право на самоуправне життя в ділянках культури й внутр. орг-ції, здійснюване через Нац. союзи. Закон визнав це право за рос., жид. і поль. меншостями; білоруси, чехи, молдавани, німці, татари, греки і болгари могли отримати такий статус, якщо до Ген. Суду поступила б заява, підписана 10 000 громадянами даної національности.

Закон передбачав укладення на добровільній основі нац. «кадастру» (реєстру) чл. нац. союзів, які в свою чергу мали б право вибору своїх автономних органів: Установчих Нац. Зборів, Нац. Ради та ін. Усі ці автономні органи мали бути держ. органами УНР. На прибутки бюджету Нац. Союзу складалися асиґнування з держ. скарбниці та власне оподаткування чл. Союзу. Цей закон згодом став інтеґральною частиною конституції УНР з 28. 4. 1918 (її VIII розділ).

Згідно з законом про Н.-п. а. мали будуватися верховні й низові органи самоуправління меншостей. Лише жид. меншість виявила ініціятиву у розбудові повної системи самоуправління; в ін. випадках (рос. і поль.) існували лише відповідні нац. мін-ва. Після зайняття большевиками Києва в лютому 1918 р. розігнано верховні установи жид. автономії, і їх відновлено лише після повороту УЦР до столиці. До часу скликання Жид. Установчого Зібрання утворено при жид. мін-ві Нац. Раду як дорадчий орган. За гетьманського періоду скасовано Н.-п. а. декретом гетьмана 18. 7. 1918. Її відновлено постановою Директорії 10. 12. 1918. Хоч формально за гетьманського уряду закон про Н.-п. а. не діяв, проте жиди створили представницькі органи та на поч. листопада 1918 скликали Тимчасове Жид. Нац. Зібрання, яке вибрало Мале Нац. Зібрання (25 чл.) і Нац. Секретаріят (12 чл.). Після другого зайняття Києва большевиками (березень 1919) жид. автономні органи знову були розпущені. Вони існували далі на чолі з новим мін. Пінхасом Красним лише на території, контрольованій Армією УНР, зокрема в тимчасовій столиці Кам'янці, майже півтора року (до листопада 1920).

Зважаючи на надзвичайні умови війни й короткотривалість укр. нац. державности, проєкт Н.-п. а. не міг розвинутися повністю. Проте він був першою й унікальною у своєму роді спробою розв'язання міжнац. стосунків та меншостевої політики. У 1920-их pp. цей самий принцип і програму Н.-п. а. застосували балтицькі країни – Литва, Латвія й Естонія.

Література: Дорошенко Д. Історія України 1917—23, т. І, Ужгород 1932; Ґольдельман С. Жид. нац. автономія на Україні (1917—1920), Мюнхен 1967. *В. Маркусь*

Нація, див. *Доповнення.*

Начальна Команда Української Галицької Армії (НК УГА), найвище командування *Укр. Гал. Армії*, створене у листопаді 1918 р. Її очолював командант (командуючий) Гал. Армії, з червня 1919 р. – начальний вождь з помічником – начальником (шефом) штабу. НК УГА складалася з двох основних відділів – оперативного, що керував бойовими діями армії (реферати: оперативний, розвідчий, зв'язку, доповнень) і орг.-матеріяльного, який дбав за правильну працю допоміжних служб і формацій (реферати: персональний, стрілива, обозництва, техн., санітарний, ветер., інтендантський, суд., польового духівництва, літунський і т. д.). Начальними командантами УГА були: з 29. 10. 1918 – полк. Д. *Вітовський;* з 5. 11. 1918 — полк. Г. *Коссак;* з 9. 11. 1918 — полк. Г. *Стефанів;* з 10. 12. 1918 – ген. М. *Омелянович-Павленко;* з 9. 6. 1919 – ген. О. *Греков;* з 5. 7. 1919 – ген. М. *Тарнавський;* з 7. 11. 1919 – ген. О. *Микитка.* Під час з'єднання з червоною армією обов'язки начального вождя виконував полк. А. *Шаманек* (10. 11. — 27. 11. 1920), а далі на поч. березня полк. Вітошинський. Начальниками штабу НК УГА були: з 2. 11. 1918 — полк. М. *Маринович;* з 5. 11. 1918 – отаман С. *Ґорук;* з 10. 12. 1918 – полк. Є. *Мешковський;* з 13. 2. 1919 – полк. В. *Курманович;* з 8. 6. 1919 – полк. К. *Шті-*

пшіц-Тернова; з 5. 7. 1919 — полк. А. Шаманек; з 7. 11. 1919 — ген. Г. *Ціріц;* з 10. 2. 1920 - знову полк. А. Шаманек. перейменований на «Укр. Рада» і (з серпня 1925) – *«Рада»*. Всі ці газ. відстоювали позиції Є. Петрушевича.

Начальна команда УГА в Ходорові 1919

Сидять зліва: сотн. Д. Кренжаловський, сотн. Т. Гоза, от. А. Штрабель, от. ген. штабу А. Ерле, ген. М. Омелянович-Павленко, полк. В. Курманович, от. А. Шаманек, о. А. Колята, сотн. Еренберґер, пор. Г. Мекетей

«Наш Голос», місячник, спільний орган УСДРП і УСДП, виходив у Львові з листопада 1910 до кін. 1911 р., коштом і заходами Л. *Юркевича.* Між співр. Ю. Бачинський, В. Винниченко, Д. Донцов, В. Левинський, В. Степанківський, А. Чернецький. Вийшло 12 чч.

«Наш Клич», суспільно-політ. тижневик націоналістичного напряму, виходив у Львові 1933; ред. В. *Янів.*

«Наш Клич», тижневик націоналістичного напряму, виходить у Буенос-Айресі (Арґентіна) з 1934 р., ред. · М. Приймак, І. Кривий, Є. *Онацький* (1945–64), В. Гаврилюк.

«Наш Контакт», двомісячник укр. кредитово-кооп. руху в Півн. Америці, виходив у Детройті в 1954–59 рр., ред. В. *Несторович;* 1959 р. об'єднався з ж. «*Новий Світ*» п. н. «*Наш Світ*».

«Наш Лемко», двотижнева газ. для Лемківщини, вид. *«Укр. Преси»*, виходила у Львові 1934–39; ред. П. Смериканич, пізніше Ю. *Тарнович.*

«Наш Поступ», тижневик у Едмонтоні (Канада) 1923–27; ред. Т. *Дацків.*

«Наш Прапор», щоденник, орган т. зв. «незалежної групи» Трудової Партії, виходив у Львові з грудня 1923 до травня 1924 р. (ред. А. *Малецький),* до листопада 1924 р. під назвою «Прапор» (ред. М. *Струтинський),* пізніше як тижневик,

«Наш Прапор», популярна ілюстрована газ., вид. *«Укр. Преси»*, виходила у Львові 1932–39 як півтижневик, з 1936 р. – через день; ред. Г. *Стецюк,* В. Качмар, І. *Керницький.* З 1933 р. при «Н. П.» видавалася щомісяця *«Укр. Бібліотека»* (80 тт.), з 1935 р. – квартальник «Аматорський Театр» (ред. Г. Лужницький), з 1937 р. – «Музична Бібліотека».

«Наш Приятель», кат. ілюстрований місячник для дітей і шкільної молоді, вид. *«Марійського Т-ва Молоді» в* 1922–39 рр. у Львові; ред. о. Й. *Маркевич,* пізніше о. І. *Назарко;* при «Н. П.» виходила «Бібліотека Н. П.» з участю кат. письм. Ілюстратори П. Андрусів, Я. Гніздовський, Ю. Кириєнко.

«Наш Рідний Край» («Наш Ро́дный Край»), місячник для молоді, виходив 1922–39 у Тячеві на Закарпатті; з 1924 з додатком «*Вѣночок для подкарпатських дѣточок*»; ред. О. *Маркуш;* при «Н. Р. К.» виходила «Бібліотека Новинки Наш Рідний Край».

«Наш Світ», літ.-мист. і популярно-наук. ілюстрований журн., виходив неперіодично у Варшаві (1925) і в Луцькому (1931 36); ред. В. *Островський.*

«Наш Світ», місячник, орган Об'єднання Українців Америки *«Самопоміч»* і *Т-ва Укр. Кооперації;* постав з поєднання ж. *«Наш Контакт»* і *«Новий Світ»*, виходить у Нью-Йорку з 1959; ред. Р.

Ільницький, В. *Несторович,* М. *Островерха.*

«Наш Стяг», тижневик, орган об'єднаних гетьманських орг-цій, виходив у Чікаґо 1934–41; ред. О. *Шаповал.*

«Наш Шлях», дем. безпартійний щоденник, виходив у Кам'янці Подільському 1919–20; ред. І. *Косенко.*

«Наша Батьківщина», ілюстрований місячник Укр. краєзнавчо-туристичного т-ва *«Плай»,* виходив у Львові 1937–39; ред. С. Щурат; при «Н. Б.» видавалася «Краєзнавча Бібліотека».

«Наша Держава» (1934-51 п. н. *«Укр. Робітник»),* двотижневик, орган *Союзу Гетьманців Державників,* виходив у Торонто у 1952–55 рр., ред. М. *Гетьман;* з жовтня 1955 р. перейменований на «Батьківщину»; ред. М. Королишин.

«Наша Доля», літ.-публіцистичні зб., присвячені питанням жін. руху, що їх видавала Н. *Кобринська* у Львові. Вийшло 3 випуски (1893, 1895–96).

«Наша Заградка», місячник для дітей, виходив у Руському Керестурі 1937–40, бачвансько-укр. говіркою; ред. М. Ковач, ілюстратор Я. Гніздовський. «Н. З.» була редаґована в дусі поєднання місц. традицій з заг.-укр. культ. процесом.

«Наша Земля», суспільно-політ. і літ. місячник лівого напряму, виходив в Ужгороді 1927–28; ред. В. *Ґренджа-Донський.*

«Наша Земля», тижневик, неофіц. орган КПЗУ, виходив у Львові в 1930–32 рр.; вийшло 60 чч.

Наша Кооперація, т-во укр. кооператорів (бл. 150 чл.) постало 1912 у Києві, єдина – через труднощі з боку рос. влади – форма орг-ції ідейного центру укр. кооперації на Центр. і Сх. Землях. Цю ролю виконував насамперед її орган «Наша кооперація», який виходив з поч. 1913 двічі на тиждень у Києві. З вибухом війни 1914 як т-во, так і журн. були заборонені владою.

«Наша Культура», наук.-літ. місячник у Варшаві 1935–37, видавець і ред. І. *Огієнко;* перев. ст. і матеріяли з історії укр. культури.

«Наша Культура», наук.-популярний місячник у Вінніпеґу (Канада) 1951–53 (замість «Слова Істини», 1947–51); ред. митр. *Іларіон* (І. Огієнко); з 1954 р. перетворений на *«Віру й Культуру».*

«Наша Культура», літ.-мист. та популярно-наук. місячник, виходить у Варшаві з 1958 р., як додаток до газ. *«Наше Слово»;* ред. М. Щирба. «Н. К.» інформує про укр. літ., мист. і наук. життя на укр. землях і в Польщі, а деколи й на еміґрації, присвячує увагу поль.-укр. культ. зв'язкам.

«Наша Мета», жін. журн. у Львові, виходив з 1. 2. до 16. 3. 1919 як безпартійний двотижневик і з 31. 8. 1919 до пол. 1922 р. як тижневий і місячний орган УСДП для робітничого жіноцтва (понад 30 чч.); ред. Д. *Старосольська* і С. *Пашкевич.*

«Наша Мета», тижневик у Торонто (Канада), орган Укр.-Кат. Торонтської Епархії, виходить з 1949 р., ред. о. П. *Хомин;* місячний додаток (з 1954) – «Сторінка Ліґи Укр. Кат. Жінок».

«Наша Правда», тижневик Ком. Партії Сх. Галичини, виходив у Відні 1921–23. З кін. 1923 до 1935 р. – центр. орган *Ком. Партії Зах. України;* виходив неперіодично в Німеччині, з 1934 р. у Чехо-Словаччині.

«Наша Спілка», нар. газ., вид. роменського союзу кредитових і споживчих т-в, виходила тричі на тиждень у Ромні на Полтавщині 1917–18 (понад 90 чч.).

«Наша Школа», наук.-пед. журн., орган учителів сер. шкіл Галичини (Т-ва *Учительська Громада* у Львові) та (з 1911) Буковини (Т-ва вчителів вищих шкіл ім. Сковороди в Чернівцях), виходив у Львові 1909–14 рр. (як квартальник) і 1916–18 рр. (двомісячник); ред. М. Грушевський (1909–12), С. Томашівський (1913), М. Чайковський (1914), Ю. Рудницький (1916–18). Продовженням «Н. Ш.» з 1925 р. була *«Укр. Школа».*

«Наша Школа», пед. місячник укр. напряму, орган Т-ва *Учительська Громада* в Ужгороді, виходив 1935–38 в Мукачеві; ред. І. Васко і В. Довгун.

«Наше Життя», двотижневик, орган Петроградського Комітету УСДРП, виходив нелеґально в Петрограді 1915–17, спочатку літографським способом, з березня до травня 1917 р. – друком; ред. П. *Феденко* і Л. *Чикаленко.*

«Наше Життя», холмсько-підляський суспільно-політ. тижневик, виходив у Холмі 1921–28; видавці брати А. і П. *Васиньчуки,* чл. ред. *Я. Войтюк,* С. *Маківка;* у 1924–26 рр. орган *Сель. Союзу.*

«Наше Життя», політ. тижневик, виходив у Букарешті 1940–42, після заборони укр. преси на Буковині – єдина укр. газ. в Румунії; переслідуваний рум. владою змінював назву – «Нове Життя», «Укр. Життя» та ін.; ред. М. *Ковалевський* і О. Турушанко.

«Наше Життя», місячник *Союзу Українок Америки* (СУА), виходить у Філядельфії з 1944 р.; ред. К. Олесницька, О. *Лотоцька,* з 1951 р. – колеґія з Л. *Бурачинською* на чолі. «Н. Ж.» присвячене проблемам жін. руху (зокрема СУА) та нац. вихованню дітей (стор. «Нашим Малятам», ред. М. Юркевич) і молоді (виховна стор. – ред. І. Пеленська). «Н. Ж.» має також літ. відділ.

«Наше Життя», тижневик, згодом півтижневик соц. напряму, виходив в Авґсбурзі 1945–48; ред. П. *Котович*, П. *Феденко;* з 1947 р. з місячним додатком «Госп.-Кооп. Життя» (ред. А. Качор).

«Наше Минуле», квартальник історії, літератури, культури і мистецтва в Києві 1918–19 (в-во «Друкар») за ред. П. *Зайцева.* Вийшло 5 кн. Особливу увагу журн. приділяв питанням шевченкознавства й публікації архівних матеріялів.

«Наше Село», щоденна сел. газ., виходила у 1918 і на поч. 1919 р. в Одесі.

«Наше Слово», тижневик у Львові 1927–30, орган *Укр. Сел.-Роб. Соц. Об'єднання* («Сельроб») разом 103 чч., ред. П. Крайківський.

«Наше Слово», тижневик, орган Гол. Правління *Укр. Суспільно-культ. Т-ва в Польщі,* виходить у Варшаві з 1956 р.; ред. А. Щирба, А. Гошовський, В. Максимович. «Н. С.» офіц. газ. з деякою автономією в культ. ділянці. Додатки: двотижневик для шкільної молоді «Світанок» (в 1956 58 рр. п. н. «Дитяче Слово»), *«Наша Культура»* та «Лемківська Сторінка» (до кін. 1963 р. п. н. *«Лемківське Слово»),* присвячена іст. і культурі лемків з фолкльорним матеріялом (лемківською говіркою).

«Наші Дні», ілюстрований місячник літератури, мистецтва і культури, вид. *Укр. Видавництва;* виходив у Львові з кін. 1941 до пол. 1944 рр.; гол. ред. М. *Струтинська,* співред. С. *Гординський* і М. *Шлемкевич.* «Н. Д.» були в той час найкращим укр. літ.-мист. ж. на Україні та об'єднували письм. і діячів культури з усіх укр. земель та еміґрації; співр. І. Багряний, Д. Гуменна, П. Ковалів, Л. Коваленко, Е. Козак, Н. Королева, Ю. Косач, Ю. Липа, А. Любченко, В. Міяковський, О. Оглоблин, Т. Осьмачка, О. Повстенко, О. Тарнавський, Ю. Шерех-Шевельов та ін.

Нащинський Давид (світське ім'я Данило; бл. 1721–93), вчений, письм. і церк. діяч з коз.-старшинського роду на Полтавщині. Вихованець Київ. Академії, у якій згодом був проф. філософії й теології (1758–59 ректором). Архимандрит кількох манастирів на Україні й Білорусі, 1788 – на покої в Києво-Печерській Лаврі. Переклав нім. мовою твори *Теофана Прокоповича.* Перший поширив на Україні філософію Християна Вольфа, під впливом якої обстоював думку про вживання нар. мови в літературі. Приятель О. *Лобисевича,* Н. був близький до *Новгородсіверського патріотичного гуртка.* Завжди підкреслював своє нац. походження (нації малоросійської»).

Неаполь Скитський, столиця скитського царства в Криму в 3–2 вв. до Хр. (розквіт за царів Скілура й Палака у 2 в. до Хр.), у 1 в. до Хр. зруйнований гунами. Залишки м.-фортеці (городище) над р. Салгиром б. Симферополя систематично досліджуються з 1945 р. (П. Шульц, В. Головкіна). Виявлені оборонні мури, рештки кам'яних будинків, мавзолей з похованнями скитських царів і некропіль населення.

Небаба Мартин († 1651), полководець часів Хмельниччини; міщанського роду з м. Коростишева; полк. чернігівський (з 1648). Загинув у бою з поль.-лит. військом кн. Я. Радзівіла під м. *Лоєвом.*

Небера Володимир (*1924), кінорежисер, з 1950 р. режисер Київ. студії хронікально-документальних фільмів: «Місто безсмертної слави» (1954, разом з М. Слуцьким), «Київ 1957» (1957), «Ми з України» (1961), «Сто днів за океаном» (1966) та ін.

«Небесна Цариця», церк.-осв. місячник, вид. гр.-кат. дієцезії в Пітсбурґу 1926–56; до 1954 р. «Н. Ц.» друкувалася укр. нар. мовою (ред. о. П. Долинай і о. В. Шереґій), з 1955 – ц.-слов. і укр.-рос. мішаниною.

Невестюк Яків (1868–1934), гал. лікар (практикував перев. у *Жабйому* на Гуцульщині), замолоду гол. *Акад. Громади* у Львові, діяч Укр. Радикальної Партії та співр. її органу *«Народ»;* автор комедії «Кандидат».

Невжитки (непридатна земля), площа, не використана під с.-г. *вгіддя* (рілля, садиби, сіножаті, пасовища) та під ліс; на укр. землях становить 7% всього простору (в УССР бл. 4 000 000 га). До Н. належать: *болота* (лише частково), сипучі *піски, яруги,* а також площі під будинками, шляхами, заводами, шахтами тощо. Впродовж століть Н. поширилися через зростання *ерозії ґрунтів,* спричиненої надмірним розорюванням степів і вилісненням та зростанням населення (будинки, шляхи тощо). Натомість Н. людина зменшує *меліорацією,* гол. *осушуванням* боліт. В сов. часи площа Н. збільшилася через надмірне вирубування лісів (гол. в *Карпатах*).

Найбільше Н. на Поліссі (бл. 15% всієї площі; гол. болота) та в посушливій частині степів (сипучі піски, напр., б. Олешків, солончаки); відносно мало Н. в горах (виняток становлять Ґорґани і найвища частина Кавказьких гір), бо вони мають середньогірський характер. До Н. можна зарахувати також внутр. води; створення водоймищ (гол. зв'язаних з Дніпром) зменшило площу с.-г. вгідь на бл. 600 000 га.

Невинномиськ (IX–22), м. крайового підпорядкування Ставропільського краю РСФСР, положене на Передкавказзі над р. Кубанню; зал. вузол, 60 000 мешк. (1966). Велика вовномийна фабрика, хем.

комбінат на базі природного газу, маслоробний зав. Від Н. бере поч. *Невинномиський канал.* За переписом з 1926 р. українці становили в Невинномиському р-ні 50,9%.

Невинномиський канал, іриґаційний канал (довж. – 49 км), який спрямовує частину води р. *Кубані* до р. *Єгорлика;* збудований у 1944–48 рр. з метою зрошення сухих степів центр. Передкавказзя. Н. к. розрахований на перепуск 75 м^3 води на сек.

Невицька (уроджена Бурик) Ірина (1886–1965), письм. і гром. діячка Закарпаття, дружина о. Омеляна Н. Співзасновниця «Союзу Руських Женщин у Пряшеві» (1922), керівник жін. секції «Просвіти» в Ужгороді, організатор першого з'їзду жінок на Закарпатті (1934), гол. *Укр. Сел. Нац. Партії,* заснованої 1936 р.; ред. її органу *«Народна Сила»* (1938) в Ужгороді і ж. «Слово Народа» (1931–32) в Пряшеві. Іст. роман «Правда побідила» (1923), зб. оп. «Дарунок» (1929), п'єси та ін. Померла на Пряшівщині.

Невицький Омелян (1878–1940), гр.-кат. свящ. в Уяку на Пряшівщині, у 1918–19 рр. гол. Нар. Ради в Любовні, яка перша висловилася за приєднання Закарпаття до Укр. Держави. 1921 р. еміґрував до ЗДА; бувши свящ. Пітсбурзького екзархату, організував народовецький рух серед закарпатців, а в 1938–39 рр. очолив Комітет Оборони Карп. України.

Невільництво на Україні, існувало з стародавніх часів. Араб. та жид. подорожники стверджують, що з Київ. Русі 9–13 вв. вивозилося на продаж багато невільників до чорноморських портових м., до Візантії, Еспанії, араб. країн та Туркестану. Про торгівлю невільниками («челядь») згадують літописи та ін. укр. джерела. Гол. джерелами Н. тоді були: воєнний полон, купівля, народження від невільної особи або одруження з нею без застереження своєї свободи, вступ на двірську (княжу) службу без договору («ряду»), поповнення деяких злочинів (підпал, конокрадство), злісне невиконання боргових зобов'язань тощо. Тогочасне право («Руська Правда») не вважало невільника за суб'єкт права й дивилося на нього, як на річ, що знаходиться в повній і вічній (спадковій) залежності від свого власника. Проте невільниче право на Україні в процесі іст. розвитку, а зокрема під впливом християнства й Церкви, набирало дещо гуманніших прикмет, що помітне вже за княжої доби (за певних обставин невільник міг стати вільним; невільники іноді мали власне майно тощо).

Інститут Н. (різних категорій і назв) існував на Україні й за Лит.-поль. доби, хоч і в щораз легших формах, поступово вигасаючи у 15 в. (на зах.-укр. землях під Польщею) і в 16 в. (на укр. землях В. Князівства Лит.), і нарешті зник у другій пол. 16 в., коли невільники перейшли на становище кріпаків. Однак Україна залишалася ще довгий час джерелом невільників, що їх, під час своїх нападів на укр. землі, забирали як *ясир* крим. татари. *М. Ж.*

Неволін Костянтин (1806—55), видатний рос. правник, фахівець з історії держави і права; один з організаторів, проф. (1835–43) і ректор (1837–43) Київ. Ун–ту; з 1843 р. проф. Петербурзького Ун–ту.

Невольницькі плачі, група найраніших укр. дум 15–16 в. про тур.-тат. неволю. Докладніше див. *Думи.*

Неврєв Микола (1830–1904), рос. маляр; м. ін. картини на теми з іст. України («Кн. Ярослав Мудрий виряджає свою доньку Анну заміж до франц. короля Генріха І», «Кн. Роман Гал. і папські посли») та портрети укр. діячів (Б. Ханенка, 1887, Г. Харитоненка, 1892; нині в Третяковській ґалерії).

Неври, численне плем'я за описом Геродота, яке жило між Вепром, Карпатами, Поліссям і Ушицею. Більшість археологів вважають Н. за праслов. народ та приписують йому *висоцьку культуру.*

Неврлі Микола (* 1916), укр. літературознавець у Словаччині з чес.-укр. родини, співр. Ін-ту світової літератури Словацької АН у Братіславі. Гол. праці: «Безсмертний Шевченко» (1954, пізніше вид. словацькою мовою: «T. Ševčenko — revolučný básnik Ukrajiny», 1960); «Î. Franko — ukrajinský básnik revolucionéř» (1957); «Ukrajinica slovaca. Bibliografia. 1945—64» (1965). Упорядник вид. творів Б. І. Антонича «Перстені молодости» (1966).

Негалевського євангеліє 1581 р., рукопис (давніш Михайлівського манастиря в Києві), написаний у Хорошеві б. Острога з перекладом четвероєвангелія на укр. нар. мову на основі поль. перекладу М. Чеховича 1577 р., майже без слідів ц.-слов. мови, з сильним поль. впливом у лексиці й синтаксі, місцями переписаний кирилицею поль. текст. Мову досліджували О. Назаревський («Киевские университетские известия», 1911, чч. 8-12), О. Назаріїв (ЗНТШ, 110) та І. Огієнко (1922).

Негребецький Іван (1853–1927), гром. діяч, популяризатор, гр.-кат. свящ.; видавець і ред. газ. *«Господар»* у Перемишлі; популярні кн. на госп. теми у вид. т-ва «Просвіта»; ст. в пресі.

Недбайло Петро (* 1907), правник, фахівець у галузі теорії держави і права, 1940–41 і 1946–59 проф. Львівського, з 1959 р. – Київ. ун-тів. Брав участь як чл. делеґації УССР на кількох сесіях

Ген. Асамблеї ООН, з 1958 р. постійний представник УССР в комісії прав людини ООН. Н. – автор бл. 70 друкованих праць з питань теорії держави і сов. права. «Основи теорії держави і права» (1959), «Советские социалистические правовые нормы» (1959), «Применение советских правовых норм» (1960) й ін.

Недзведський Микола (* 1891), композитор і педагог родом з Києва, учень Г. *Любомирського* і Р. *Ґлієра,* у 1936–41 рр. проф. Київ. Консерваторії; на еміґрації на пед. роботі в Баварії, Марокко і ЗДА (з 1958 у Вашінґтоні). Увертюра «Доріян Ґрей», оркестрова сюїта «Тіні забутих предків», «Заповіт» для скрипкового квартету й фортепіяна, симфонія «Ашхабад» та ін.

Недзвідський Андрій (*1908), літературознавець і критик родом з Одеси. Ст. й нариси про укр. клясиків і сучасних письм.; окремо вийшли кн.: «Пушкін і Шевченко» (1939), «Рос. романи і повісті Марка Вовчка» (1961), «Виховне і пізнавальне значення літератури» (1965).

Неділко Микола (*1902), маляр-пейзажист (імпресіоніст) і театральний декоратор родом з Полтавщини; закінчив Київ. Художній Ін-т у Ф. *Кричевського* і Л. *Крамаренка;* декоратор у київ. театрах (1929–39 – Музкомедія і опера); з 1944 р. на еміґрації у Німеччині й ЗДА. Чл. і учасник виставок *АРМУ* (з 1924), *Спілки Укр. Образотворчих Мистців* у Львові (з 1940) й Німеччині і *ОМУА* в ЗДА і Канаді, а також самостійні виставки. Початковий настроєвий імпресіонізм Н. в кін. 1950-их рр. став більш експресіоністичним і наблизився до модерного малярства своєю гамою сильних і пастозних фарб.

М. Неділко

«Недѣля», тижневик, «письмо народне для науки и забавы, господарства, промыслу и торговлѣ», виходив у Львові 1865–67 рр.; видавець і ред. М. *Попель.*

«Недѣля», «поучительно-господарска газета для угро-русского народа», тижневик, видаваний мін-вом зем. справ у Будапешті 1898–1918 рр. паралельно до такого ж часопису ін. мовами (угор., серб., словацькою, рум., і нім.); ред. М. Врабель, І. Газда.

«Неділя», літ.-наук. і гром. тижневик, виходив у Львові 1911–12 як додаток до «Діла»; ред. В. *Щурат,* з 18. ч. Я. *Веселовський;* між співр. І. Франко, І. Крип'якевич, М. Возняк, С. Томашівський, Ю. Романчук, В. Пачовський та ін.

«Неділя», популярний ілюстрований тижневик у Львові в 1928–39 рр., програмово зближений до УНДО, з паралельним вид. для Волині *«Волинська Неділя»;* ред. Р. *Голіян* і М. *Голубець.* У в-ві «Н.» виходила бібліотека укр. і перекладної літератури, краєзнавства (п. н. «Наш Рідний Край») та календарі «Криниця».

«Недѣля», тижневик в Ужгороді у 1935–44 рр., друкований штучною мовою, проте досить зближеною до нар.; ред. о. Е. *Бокшай.* До 1938 р. «Н.», за підтримкою урядових чес. кіл, була речником т. зв. тутешнього «руського» напряму між русофільською та укр. нац. течією. З 1938 р. під угор. окупацією відстоювала проугор. позиції.

«Неділя», тижневик дем. напряму, виходив 1945–56 рр., спершу в Швайнфурті, потім в Ашафенбурзі і (з 1950) в Авґсбурзі; ред. Г. Которович.

Недільні школи, заг.-осв. початкові школи для підлітків і дорослих, які не могли відвідувати школи, бо працювали впродовж тижня. На Україні перша Н. ш. постала в Києві 11 (23). 10. 1859 (згодом їх було 5), далі в Полтаві (5), Одесі (5), Харкові, Чернігові, Ніжині, Єлисаветграді й ін. м., а пізніше і деяких с., так що у 1859-60 рр. їх було 68. У Н. ш. навчала укр. інтеліґенція (гол. чл. укр. громад) – студенти, учителі, гімназисти й ін. Навчання велося укр. мовою (на що дав згоду тодішній куратор Київ. шкільної округи М. *Пирогов)* або з браку підручників – укр. і рос. мовами; у Н. ш. користувалися букварем Шевченка, «Граматкою» Куліша тощо. Для розвитку Н. ш. багато зробили: Х. *Алчевська,* В. *Антонович,* М. *Драгоманов,* О. *Кониський,* В. *Лобода,* Є. *Милорадович,* Д. *Пильчиков,* А. *Свидницький,* П. *Чубинський* (вони й вчили у Н. ш.), а також М. *Костомаров,* П. *Павлов* й ін. У Н. ш. вчили 1-3 год., звич. в двох групах – для неписьменних і тих, що вже знали грамоту; предмети навчання за правилами з 1861 р.: закон Божий, грамота, аритметика, рисунок. 1862 р. уряд закрив Н. ш. до часу перетворення їх на нових основах (у 1864), а полтавські діячі Н. ш. зазнали репресій і заслання (О. Кониський, В. Лобода, Б. *Шевич,* О. *Стронін* й ін.). Але й за короткий час діяльности Н. ш. сприяли зміцненню укр. нац. свідомости.

Н. ш. – з обмеженою діяльністю – поширилися вдруге у 1870-их рр., коли коло їх орг-ції заходилися земства, а пізніше і духовне відомство, якому з 1891 р. були підпоряковані всі Н. ш. *Р. М.*

Недільський Іван (* 1895), композитор, віольончеліст, хоровий дириґент і педагог; учитель і дир. Муз. Ін-ту ім. М. Ли-

сенка в Станиславові, на еміґрації в Муз. Ін-ті у Нью-Йорку. Твори гол. в хоровій ділянці (м. ін. популярне «Засяло сонце золоте»).

Недільський Софрон (1857—1917), лексикограф і клясичний філолог, учитель гімназії у Станиславові, перший дир. укр. гімназії в Коломиї, співавтор з Є. *Желехівським* (зокрема після його смерти) II т. (літери П–Я) «Малорусько-нім. словаря» (1886), що, крім заг.-укр. лексики з ранішої лексикографії й літ. творів та етногр. матеріялів, використовує ще зах.-укр. діялекти та вводить власні новотвори.

Недоля (справжнє прізвище й ім'я — Гончаренко Лукіян) Леонид (1897–1963), письм. і сов. партійний діяч родом з Київщини; друкуватися почав 1924 р. в одеських газ. і журн. Нариси «Жовті брати» (1929) і «На китайській землі» (1934), оп. «Поневолені хінці» (1931), поема «Свої права» (1931). З сер. 1930-их рр. від літ. діяльности відійшов.

Недригайлів (III–14), с. м. т. на півд. Слобожанщині над. р. Сулою, р. ц. Сумської обл.; 6 400 меш. (1966). Вперше згадується в 1647 р.; фортеця для захисту Слобідської України, сотенне м-ко Сумського полку, 1780–96 рр. пов. м-ко Харківського намісництва, згодом заштатне м-ко.

Недригайлов Віктор (1865–1923), мікробіолог родом з Курську; співорганізатор та співр. Харківського Бактеріологічного Ін-ту (1894–1914 р., з 1908 — дир.), в якому організував масове виготовлення протидифтерійної сироватки; один з ред. «Харьковского Медицинского Журнала»; з 1914 р. у Петрограді. Праці Н. (понад 60) присвячені проблемам імунології та вакцинації; він запропонував власну методу вакцинації проти газової ґанґрени та власну методу ляброраторної діягностики холери.

Недужа Оксана (1919–43), студентка в Харкові, за нім. окупації чл. ОУН і організатор молоді; заарештована німцями і розстріляна в січні 1943 р. разом із батьками — Тодосьом Н. (* 1896?) і Марією, уродженою Соколовою (* 1900?), активною в гром. роботі в Харкові 1942 (вся родина відзначалася антинім. наставленням).

Неєдлі (Nejedlý), Зденек (1878–1962), чес. історик і музиколог, гром. і політ. діяч, проф. ун-тів у Празі (1909–39) і Москві (1939–45), чл. Чехо-Словацької АН, д. чл. НТШ (з 1923), з 1945 — мін. Чехо-Словаччини. Н. знавець укр. музики, високо цінував Укр. Респ. Капелю й її дириґента О. Кошиця; «Ukrajinská republikanská kapela» (1922), ст. про українців, історію Карп. України, Т. Шевченка, Довбуша тощо.

Неєлов Петро, рос. майстер-будівничий, працював у Києві 1747–56 на будівництві *Андріївського собору*, дерев'яного царського палацу і Кловського палацу, будову якого закінчив С. *Ковнір*.

Нежданова Антоніна (1873–1950), визначна оперова співачка, ліріко-кольоратурне сопрано, укр. роду з Одещини; солістка Великого Театру в Москві (з 1902). З часу створення укр. опери ґастролювала в Харкові й Одесі; у концертах популяризувала укр. композиторів (С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, К. Стеценка) і укр. нар. пісні. Її ім'ям названо Одеську Консерваторію.

А. Нежданова

Неживий (справжнє прізвище Мусієнко) Семен (* 1744), козак Уманського куреня на Запоріжжі, родом з Переяславщини; один з гайдамацьких ватажків (див. *Гайдамаччина*), очолював у повстанні 1768 р. значний загін на півд.-сх. Київщині (р-н Сміли, Черкас, Канева, Чигирина); захоплений рос. військом, був жорстоко покараний на тілі й засланий на вічну каторгу до Нерчинська.

Незабитовський Василь (1824–83), правник, проф. міжнар. права Київ. Ун-ту родом з Київщини, прихильник кантіянського напряму. Н. висунув ориґінальну теорію суверенітету, згідно з якою суверенітет володаря не виводиться з приватної власности володаря на землю, а містить у собі публічно-правні елементи. Н. прихильник погляду розмежування сфер суспільства і держави, інтересів соц. і політ. Важливіші праці: «Учение публицистов о междугосударственном владении» (1862); «О новейших проектах международного устава» (1874).

Незабудька (Myosotis L.), рід багато- або однорічних рослин з родини шорстколистих, квітки блакитні, рідше білувато- або блідорожеві. На Україні найпоширеніші: Н. болотяна (M. palustris Lam.), Н. дерниста (M. caespitosa Schultz) і Н. лісова (M. silvatica Hoffm.). Деякі види плекають як декоративні.

Незалежна Соціял-Демократична Спілка Молоді, молодіжна орг-ція Соц.-Дем. Партії Незалежних України, що була дуже активною в УССР у 1919–20 і поборювала *Комсомол*. У 1920 злилася з *Ком. Юнацькою Спілкою*. Її чл. пізніше були *укапістами*.

Незалежники, ліва течія в УСДРП, що в січні 1919 р. на VI з'їзді відколо-

лася від УСДРП і утворила окрему партію — УСДРП (незалежних; за типом нім. соц.-дем. партії — незалежних); орган «Червоний прапор». Н. визнавали сов. владу, але ще не стали були на позиції диктатури пролетаріяту. З приходом другої больш. влади на Україну у січні 1919 р. залишились леґальною опозиційною партією, але незабаром централістична позиція сов. уряду штовхнула Н. на повстання проти нього. Н. утворили Всеукрревком на чолі з А. Драгомирецьким, який керував повстанням; загонами повстанців керував Ю. *Мазуренко*. Ідеологами Н. були М. *Ткаченко* (кол. мін. УНР) і А. *Пісоцький* (А. Річицький). При переході Н. у підпілля й повстання від них відкололася група, що засудила повстання і залишилась у леґальній опозиції до больш. уряду; вона назвала себе УСДРП (незалежних лівих); її органом був «Червоний Стяг», керівники групи — Паньків, Гукович, Дігтяр та ін. У серпні 1919 р. Н. ліві об'єдналися з боротьбістами і утворили одну партію — Укр. Ком. Партія *(боротьбісти)* — УКП(б). Основна частина Н. після денікінського підпілля стала на позиції диктатури пролетаріяту і на першому установчому з'їзді у січні 1920 р. прийняла назву *Укр. Ком. Партія* — УКП.

Незаможники, малоземельні селяни в УССР, що не мали тягла й реманенту та часто наймалися на працю до ін., одна з трьох груп *(куркулі,* Н., *середняки),* на які большевики клясифікували селянство у 1920-их рр. Точного юридичного визначення Н. не було. Див. *Комітети незаможних селян.*

Незвиська, с. на Покутті, Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.; тут була досліджувана верхньопалеолітична стоянка, поселення й тілопальні поховання культури лінійно-стрічкової кераміки, два поселення трипільського типу, одне з ранньослов. липицькою культурою та сліди поселення княжої доби (Л. Козловський, 1926; К. Черниш, 1953). Родовища фосфоритів.

Нейгауз Генріх (1888—1965), піяніст і муз. педагог, народжений у Єлисаветграді. Закінчив школу вищої майстерности (у Л. Ґодовського) у Відні (1914) і екстерном Петербурзьку Консерваторію (1915). Учив у Тифлісі (з 1916), Києві (1919–22), з 1922 проф. Моск. Консерваторії. Учитель Е. Ґілельса і С. *Ріхтера.* Часто ґастролював на Україні; визначний інтерпретатор творів Баха, Бетговена, Брамса, Скрябіна й Шопена; автор кн. про мистецтво фортепіянової гри (1958).

Нейман Борис (1888–?), історик літератури жид. роду; праця «Куліш і Вальтер Скотт» (у зб. «Пантелеймон Куліш», 1927) — про вплив Вальтера Скотта на «Чорну Раду» П. Куліша, та ін. Репресований у 1930-их рр., дальша доля невідома.

Нейман (Neyman) Чеслав (дати народження і смерти невідомі), укр. фольклорист й історик поль. роду, жив на Україні у 1880 90-их рр.; активний співр. ж. «КСт.», в якій була друкована більшість його праць: «Куплетные формы народной южно-русской песни» (1883), «Суд Божий над душей грешника» (1884), про укр. релігійну драму кін. 17 в., «Малорусский песенник XVIII в.» (1884) та ін. В поль. ж. «Atheneum» була надрукована розвідка Н. п. н. «Dumy Ukraińskie» (1885).

Некрасов Зот (* 1908), вчений у галузі доменного процесу, д. чл. АН УРСР (з 1961), родом з Мелітополя, дир. (з 1952) Ін-ту Чорної Металюрґії АН УРСР; праці присвячені гол. чином теорії доменного витопу.

Некрасов Ігнат, коз. отаман на Дону, один з гол. помічників К. *Булавина,* після поразки якого восени 1708 подався з кількома тис. повстанців та їх родин (т. зв. некрасовці) на Кубань (що входила тоді до складу Крим. ханства), звідки протягом кількох рр. (остання звістка з 1717 р.) продовжував збройну боротьбу проти Росії, маючи зв'язки з Карлом XII і П. Орликом (посольство Г. Герцика на Кубань 1710). Нащадки некрасовців були на Кубані до 1770-их рр., коли нею заволоділа Росія і вони переселилися до тур. володінь на дол. Дунаї і в Анатолії. У 1963 р. частина їх еміґрувала до ЗДА.

Некрашевич Іван (1742–після 1796), письм. 18 в. родом з с. Вишеньок на Чернігівщині, 1763 р. закінчив Київ. Академію і пізніше був свящ. у рідному с. Н. — автор кількох віршованих листів, духовного вірша «Спор души и тѣла» (1773), віршованих діялогів «Исповѣдь» (1789) та «Ярмарок» (1790). Більшість дослідників приписують Н. також діялог «Супліка або замысл на попа . . .». Гумористично-сатиричні твори Н. з нар. життя писані силабічним віршем з тонізацією окремих рядків і запровадженням нар. мови (з рисами чернігівського діялекту).

Неллі Володимир (* 1895), режисер родом з Рівного; закінчив театральну школу-студію Соловцова в Києві, з 1920 р. режисер перев. рос. театрів. На Україні (з перервами) з 1923 р. режисер театрів: Харківського Червонозаводського, Юного Глядача в Харкові й Києві і Держ. Рос. Драматичного Театру ім. Л. Українки в Києві (1931–34 і з 1940). За постановку «Підступність та кохання» (Шіллера, 1931) на зразок «Патетичної сонати» М. Куліша був критикований за формалізм. З 1940 р. працює в Ін-ті

Театрального Мистецтва ім. Карпенка-Карого в Києві (з 1961 р. — проф.).

Нелюбович-Тукальський Йосиф, митр., див. *Йосиф Нелюбович-Тукальський.*

Немирич Степан († 1683), брат Юрія Н., чашник київ., під час Хмельниччини воював на боці Польщі, під впливом брата Юрія вступив на укр. службу. Брав участь у делеґації на сойм 1659 р. для ратифікації *Гадяцького договору* і був номінований на ген. артилерії В. Князівства Руського. Пізніше був ген. пруської служби, а після повернення до Польщі — каштеляном і воєводою київським.

Немирич Юрій (1612–59), діяч доби Хмельниччини, канцлер В. Князівства Руського (1658–59). Вчився в аріянській академії в Ракові, потім в ун-тах Лейдена й Базеля, подорожував і студіював в Англії, Франції й Італії. На чолі власних хоругов брав участь у війнах 1630-их рр. Польщі з Московщиною й Швецією, з 1641 р. підкоморій київ. Лідер укр. протестантів, права яких боронив на соймах і в Люблінському трибуналі; один з фундаторів Аріянської Академії в Киселині на Волині. Спадкоємець (разом з братами) великих маєтків на Правобережжі (12 м-к і 75 с.), придбав 1643 р. величезні зем. володіння на Лівобережжі, між рр. Пслом і Ореллю. Під час Хмельниччини, як ген. полк. Київ. воєводства, воював проти козаків, а згодом проти Москви. Був прихильником кандидатури семигородського кн. Ракоці на поль. престол, а 1655 р. перейшов на бік швед. короля Карла Х Ґустава. 1657 р. вступив на укр. службу, прийняв православіє, здобув звання полк. й свої маєтності на Лівобережжі. Провадив переговори з Швецією, що закінчилися Корсунською угодою 1657 р., яка визнавала незалежність України. Творець концепції В. Князівства Руського, Н. був автором первісного (ширшого) проєкту *Гадяцького договору* й маніфесту укр. уряду до евр. держав 1658 р. Як канцлер В. Князівства Руського, був гол. укр. делеґації на сойм 1659 р. для ратифікації Гадяцького договору; брав участь у Конотопській битві 1659 р. Під час повстання проти Виговського командував відділом гетьманського війська і був забитий повстанцями між Биковом і Кобижчою в серпні 1659 р.

Автор праць з іст. («Discursus de bello Moscovitico Anno 1632», Париж 1632), з теології (рел. поема «Panoplia», 1653, аріянські молитви поль. мовою) тощо.

Література: Липинський В. Z dziejów Ukrainy. К. 1912; Липинський В. Україна на переломі. 1657—1659. Відень 1920; 2 вид. Нью-Йорк 1954; Грушевський М. Історія України-Руси. т. X. К. 1936; 2 вид. Нью-Йорк 1958; Kot S. Jerzy Niemirycz w 300-lecie Ugody Hadziackiej. Париж 1960.

О. Оглоблин

Немиричі, укр. шляхетський рід на Правобережжі, відомий з 1528 р. З синів Йосифа Н., судді земського київ. (1580–90), Андрій Н., також київ. земський суддя, був родоначальником Черняхівської – аріянської лінії роду, видатнішими представниками якої були син його Степан Н. († 1630), вихованець ун-тів в Альтдорфі й Базелі, згодом підкоморій київ., учасник *Куруківського договору* 1625 р., і сини Степана Н. — Юрій (див.) і Степан (див.); нащадки останнього, що стали католиками, відомі до 20 в. Друга лінія Н. — Олевська, що походила від сина Йосифа Н. – Матвія, фундатора Люблінського братства, була спочатку правос. й зв'язана з козаччиною, але в другій пол. 17 в. спольщилася, покатоличилася і згасла у 18 в.

Думки про новгородське походження Н., що нібито переселилися до Лит.-Руської держави у 15 в. («УРЕ»), абож про мазовецько-підляське походження цього роду (Любавський) не доведені документально.

Немирів (V–9), с. м. т. на сх. Поділлі, р. ц. Вінницької обл.; 8 500 меш. (1965); заснований наприкін. 14 в. Харч. пром-сть; парк (85 га), засаджений у першій пол. 19 в., і палац.

Конюшня з поч. 19 в.

Немирів (III-4), с. м. т. і курорт Рава-Руського р-ну Львівської обл., положений серед соснових лісів на зах. березі Розточчя; 2 700 меш. (1966). Н. заснований 1580 р., курорт з 1815 р. (занепав 1834 р. до поч. 20 в.). 6 сірководневих сульфатно-гідрокарбонатно-кальцієвих джерел для купелів і боровина. Лікування хвороб серцево-судинної системи, органів руху і опори, нервової системи, шлунково-кишкових, шкірних та жіночих.

Санаторія «Немирів»

Немирівське городище (Великі Вали), велике городище 8–7 вв. до Хр. б. с. Сажків, Немирівського р-ну Вінницької обл., на якому виявлено також сліди поселень трипільського типу (3–2 тисячоліття до Хр.) та княжої доби (М. Артамонов).

Немирович Іван (* 1928), поет і журналіст родом з Дніпропетровського; друкується з 1954 р. Зб. поезій: «По шляхах-дорогах» (1956), «Дзвени, бандуро!» (1960), кн. сатири й гумору «Справжня посада» (1964), казки і віршовані оп. для дітей тощо.

Неміщаєве (III–10), с. м. т. Бородянського р-ну Київ. обл.,; 3 900 меш. (1966); зав. кормових антибіотиків. Засноване 1900 р.

Немія, ліва подільська притока Дністра, довж. – 65 км, сточище – 410 км^2; глибина яру Н. до 80 м.

Ненадкевич Євген (1883–1966), літературознавець родом з Волині, проф. Житомирського (1920–29) і Ніженського (1930–33) ін-тів нар. освіти, згодом репресований, з 1939 р. працював за межами України; з 1947 р. знову в Житомирі. Розвідки і ст. про клясиків укр. літератури В. Стефаника, І. Франка, Л. Українку, зокрема про Т. Шевченка: «Творчість Т. Г. Шевченка після заслання» (1956), «З творчої лябораторії Т. Г. Шевченка» (1959) та ін.

Ненадкевич Лідія (1892–1956), дослідниця укр. нар. вишивки народжена в Женеві, дитячі роки провела в Житомирі; одружившись з українцем, переїхала до Києва, де скінчила Художню Школу та Пед. Ін-т і викладала на курсах для вишивальниць. Ст. про укр. вишивку в «ЕУ 1», в ж. «Наше Життя» і «Жін. Світ», в кн. «Ukrainian Arts» (1956) й окремими вид.; зібрана Н. цінна колекція укр. вишивок пропала під час війни в Берліні.

Ненаситецький поріг, Ненаситець, Ревучий, Розбійник, Дід, п'ятий і найбільший та найгрізніший з *Дніпрових порогів;* мав пересічну довж. 1 750 м, падіння 5,8 м, найбільша швидкість течії – 4,1 м/сек.

Неовізантизм, стиль у сучасному мистецтві, базований на мистецтві Візантії, що його ввів в укр. мистецтво М. *Бойчук,* який у 1910-их рр. нові течії в малярстві об'єднав з традиційним укр.-візант. стилем та елементами нар. мистецтва. Він застосував його не тільки в рел. мистецтві, але також створив разом із своєю школою «монументалістів» чимало творів й на ін. теми. Н., гол. елементом якого є антиреалістичне трактування форм, в УССР в пол. 1930-их рр. був засуджений, а Бойчук і його учні ліквідовані. Піонерами Н. в укр. мистецтві на Зах. Укр. Землях були: М. *Сосенко,* П. *Холодний* – старший, М. *Осінчук,* В. *Крижанівський.* З поч. 1950-их рр. Н. є домінуючим стилем в укр. рел. мистецтві ЗДА і Канади (стінописи, мозаїки, вітражі й ікони), його застосовують також у церк. архітектурі. З 1960-их рр. Н. почав неофіц. відроджуватися в УССР як продовження традицій М. Бойчука, всупереч партійним закликам далі триматися соцреалізму.

С. Г.

Неогеновий період, див. *Геологія України.*

Неоклясики, літ. течія 1920-их рр., основи якої поклав М. Зеров у редаґованому ним у Києві ж. «*Книгар*» (1917–19). Ядром групи, що ніколи не була оформлена орг. чи програмово і творила тільки гурт висококваліфікованих мистців слова, об'єднаних спільними культ. й естетичними зацікавленнями, були М. *Зеров,* М. *Рильський,* П. *Филипович,* М. *Драй-Хмара* і О. *Бурґгардт* – «п'ятірне ґроно», як їх пізніше назвав у своєму сонеті «Лебеді» М. Драй-Хмара. До цієї групи зараховують також не поетів – М. Могилянського, В. Петрова й ін. Назву, в якій натякалося на її замилування темами й образами античности, Н. без заперечення прийняли від своїх опонентів у літ. дискусії 1925–28 рр., у якій, з одного боку, виступали спільно хвильовісти (див. Хвильовий) й Н. за творення високого мистецтва проти масовізму, «просвітянщини» й аґітки, з другого – організовані в підтримуваних партією об'єднаннях письм., які розглядали літературу насамперед як утилітарний засіб зміцнення сов. режиму на Україні.

Творчість Н. антиромантична, антифолкльорна; вони шукали заг.-людських тем, вважаючи укр. культуру не відокремленою, а органічною частиною зах.-евр. Ці їхні погляди висловлені найповніше в кн. літ.-критичних статтей М. Зерова «До джерел» (1926). «Ми повинні, – писав він, – засвоїти найвищу культуру нашого часу не тільки в останніх її вислідах, але й в її основах». Звідси основні вимоги Н.: 1) ґрунтовне вивчення того, що в укр. літературі є справді вершинним; 2) засвоєння здобутків світової літератури; 3) підвищення поетичної майстерности. Високе мистецтво, на думку Н., спроможна дати тільки ясна думка, що прагне гармонії, довершена форма, і з цього походять основні риси їх поезії: зрівноваженість, пластична образність, логічність сюжету й композиції. Гол. ціль мистецтва для них – естетична (як у П. Валері); тому Н. своєю творчою практикою заперечували тенденційність, аґітку, моралізаторство, притаманні творчості багатьох їх сучасників. Як засіб засвоєння надбань світової літератури, всі Н. широко практикували переклади від античної літератури до клясицистичних зразків франц. парнасизму. Змаганням за досконалість форми Н. відограли велику ролю у виробленні поетичної техніки й укр. літ. мови.

Кін. літ. дискусії 1925–28 рр. став поч. розгрому Н., який завершився у першій пол. 30-их рр., коли М. Зеров, П. Филипович і М. Драй-Хмара були заслані й пізніше ліквідовані в сов. концтаборах, М. Рильський під примусом прийняв

офіц. соцреалістичні позиції, а *О. Бурґгардт* виїхав за кордон (де виступив як Ю. Клен). На подібних естетичних позиціях незалежности мистецтва, що й Н., стояли й ін. поети, що до їх гурту не були приналежні (напр., імпресіоніст Є. *Плужник*, за кордоном О. *Ольжич*, пізній Є. *Маланюк*). Своєю чергою самі Н. виступали й в ін. стилях: ранній Рильський і Филипович — у символізмі, Бурґгардт — у неоромантизмі. Традицію Н. плекають окремі поети за кордоном, найпослідовнішим з них був М. *Орест*.

У 1960-их рр. в УССР здійснено часткову реабілітацію Н., хоч і далі друкують їх твори обмежено й за суворим добором.

Література: Досвітній О. Неоклясики. Вапліте, І, К. 1926; Загул Д. Література чи літературщина? К. 1926; Пилипенко С. На боротьбу з клясиками. Плужанин, 8—9, Х. 1926; Хвильовий М. Думки проти течії. Х. 1926; Зеров М. Наші літературознавці і полемісти. Червоний шлях, 4. Х. 1926; Лейтес А. і Яшек М. Десять років укр. літератури, 1917—27. Х. 1928; Клен Ю. Спогади про неоклясиків. Мюнхен 1947; Державин В. Вступна ст. до Sonnetarium» М. Зерова. Верхтесґаден 1948; Hordynsky S. The Fivefold Cluster of Unvanquished Bards. The Ukrainian Quarterly, 3. Нью-Йорк 1949; Маланюк Є. М. Рильський. Книга спостережень. Торонто 1964; Шерех Ю. Леґенда про укр. неоклясицизм (у зб. Не для дітей). Мюнхен 1964; Рильський М. М. Зеров — поет і перекладач. Жовтень, І. Л. 1965.

С. Гординський

Неоклясицизм, в основному означає відродження давнього клясичного стилю (див. *Клясицизм*). В архітектурі 20 в. своєрідним Н. був офіц. стиль тоталітарних режимів (фашистська Італія, нацистська Німеччина, СССР). Гол. його рисами було еклектичне поєднання монументальних стилів минулого, змагання до масивности будов, арок, колонад, надміру зовн. прикрас. За сталінської доби в стилі помпезного Н. збудовано чимало споруд і на Україні (будинок ЦК Партії в Києві, повоєнна відбудова Хрещатика в Києві тощо).

Неоліт, нова кам'яна доба, тривала на Україні від 5 000 до 1 800 до Хр.; для неї прикметні: осілий спосіб життя з матріярхальним ладом; початки хліборобства і скотарства; у виробництві — ганчарство, ткацтво, крем'яне шліфоване знаряддя, під кін. доби — перші металеві (мідні) речі. У духовій ділянці вияви мистецтва у розписному й ритому орнаменті кераміки та деяких наскельних зображеннях *(Кам'яна Могила)*, у скульптурі (фігурки з глини), віра в позагробове життя й устійнений похоронний обряд. Культури окремих племен: *трипільська*, маріюпільська (див. *Маріюпільський могильник*), *ямна*, *надбузька*, *буківська*.

Неологізми, ще не засвоєні літ. мовою новоутворені слова й їх сполучення, щоб означити якесь нове поняття, явище чи предмет (позасинонімні Н. — телебачення, залишенець) або щоб по-новому висловити наставлення мовця до вже відомих понять чи предметів (синонімні Н.). У випадку зміненого (поширеного, звуженого чи фігурального) значення виразу йдеться про семантичний Н. (зараз 'тепер' із 'якстій'). Словотвірним засобом Н. в укр. мові є афіксація (пристосуванець), рідше словоскладання (пилосмок) та скорочення (індпошив); широко застосовуються кальки. Н. своїм походженням завжди індивідуальні і залишаються такими, якщо не прищеплюються в мові. Кожний мовець творить Н. принагідно; в літературі письм. вдаються до Н., щоб відсвіжити свою лексику, особливо рясно в експериментальних стилях (барокко, романтизм, футуризм). Більшість таких Н. звичайно не прищеплюється, але чимало входить у заг. мову. Від індивідуальних неологізмів слід відрізняти пляново творені. До них мова вдається в переломових добах свого посиленого розвитку; у нас зокрема 1917—30-их рр., коли укр. мова опанувала різні ділянки держ., культ. й госп. життя та доводилося створювати наук. термінологію цих ділянок. Подібний процес у термінології відбувався в Галичині наприкін. 19 в. Термінологічні Н. в УССР були в 1930-их рр. насильно відкинені, бо суперечили мовній політиці наближення лексики укр. мови до рос. Їх витісняли тоді етранжизмами, спільними з рос. мовою й калькованими з рос. мови Н. *О. Г.*

Неоромантизм, окреслення, стосоване до літ. напряму 1920-их рр. на Україні, гол. ідеологом якого був М. *Хвильовий*, що у памфлетах («Камо грядеши», 1925) висунув гасло «романтики вітаїзму». Пізніше, в редаґованому ним *«Літ. Ярмарку»* (9, 1929), він уточнив поняття «романтики вітаїзму» — як «активний романтизм» (акромантизм), протиставляючи його панівному тоді в літературі УССР натуралізмові. У противагу реалістам і натуралістам, неоромантики культивували імпресіонізм й експресіонізм з замилуванням в елементах стихійности, вітальности, драматизму, патетики, пригодництва тощо. Гол. психологічним стимулом до поширення Н. було нац. відродження України в добу першої світової війни й після неї, нові перспективи політ. і культ. розвитку, що викликали приплив нових сил, які шукали динамічного вияву. Тому й прикметна для тематики неоромантиків перевага мотивів революції й нац.-визвольного руху 1917—20 рр.

Бувши програмовим для орг-ції *Вапліте*, Н. не вміщувався в якісь орг. рам-

Неміщаєве (III–10), с. м. т. Бородянського р-ну Київ. обл.,; 3 900 меш. (1966); зав. кормових антибіотиків. Засноване 1900 р.

Немія, ліва подільська притока Дністра, довж. – 65 км, сточище – 410 км²; глибина яру Н. до 80 м.

Ненадкевич Євген (1883–1966), літературознавець родом з Волині, проф. Житомирського (1920–29) і Ніженського (1930–33) ін-тів нар. освіти, згодом репресований, з 1939 р. працював за межами України; з 1947 р. знову в Житомирі. Розвідки і ст. про клясиків укр. літератури В. Стефаника, І. Франка, Л. Українку, зокрема про Т. Шевченка: «Творчість Т. Г. Шевченка після заслання» (1956), «З творчої лябораторії Т. Г. Шевченка» (1959) та ін.

Ненадкевич Лідія (1892–1956), дослідниця укр. нар. вишивки народжена в Женеві, дитячі роки провела в Житомирі; одружившись з українцем, переїхала до Києва, де скінчила Художню Школу та Пед. Ін-т і викладала на курсах для вишивальниць. Ст. про укр. вишивку в «ЕУ 1», в ж. «Наше Життя» і «Жін. Світ», в кн. «Ukrainian Arts» (1956) й окремими вид.; зібрана Н. цінна колекція укр. вишивок пропала під час війни в Берліні.

Ненаситецький поріг, Ненаситець, Ревучий, Розбійник, Дід, п'ятий і найбільший та найгрізніший з *Дніпрових порогів;* мав пересічну довж. 1 750 м, падіння 5,8 м, найбільша швидкість течії – 4,1 м/сек.

Неовізантизм, стиль у сучасному мистецтві, базований на мистецтві Візантії, що його ввів в укр. мистецтво М. *Бойчук,* який у 1910-их рр. нові течії в малярстві об'єднав з традиційним укр.-візант. стилем та елементами нар. мистецтва. Він застосував його не тільки в рел. мистецтві, але також створив разом із своєю школою «монументалістів» чимало творів й на ін. теми. Н., гол. елементом якого є антиреалістичне трактування форм, в УССР в пол. 1930-их рр. був засуджений, а Бойчук і його учні ліквідовані. Піонерами Н. в укр. мистецтві на Зах. Укр. Землях були: М. *Сосенко,* П. *Холодний* – старший, М. *Осінчук,* В. *Крижанівський.* З поч. 1950-их рр. Н. є домінуючим стилем в укр. рел. мистецтві ЗДА і Канади (стінописи, мозаїки, вітражі й ікони), його застосовують також у церк. архітектурі. З 1960-их рр. Н. почав неофіц. відроджуватися в УССР як продовження традицій М. Бойчука, всупереч партійним закликам далі триматися соцреалізму.

С. Г.

Неогеновий період, див. *Геологія України.*

Неоклясики, літ. течія 1920-их рр., основи якої поклав М. Зеров у редагованому ним у Києві ж. «*Книгар*» (1917–19). Ядром групи, що ніколи не була оформлена орг. чи програмово і творила тільки гурт висококваліфікованих мистців слова, об'єднаних спільними культ. й естетичними зацікавленнями, були М. *Зеров,* М. *Рильський,* П. *Филипович,* М. *Драй-Хмара* і О. *Бурґгардт* – «п'ятірне ґроно», як їх пізніше назвав у своєму сонеті «Лебеді» М. Драй-Хмара. До цієї групи зараховують також не поетів – М. Могилянського, В. Петрова й ін. Назву, в якій натякалося на її замилування темами й образами античности, Н. без заперечення прийняли від своїх опонентів у літ. дискусії 1925–28 рр., у якій, з одного боку, виступали спільно хвильовісти (див. Хвильовий) й Н. за творення високого мистецтва проти масовізму, «просвітянщини» й аґітки, з другого – організовані в підтримуваних партією об'єднаннях письм., які розглядали літературу насамперед як утилітарний засіб зміцнення сов. режиму на Україні.

Творчість Н. антиромантична, антифолкльорна; вони шукали заг.-людських тем, вважаючи укр. культуру не відокремленою, а органічною частиною зах.-евр. Ці їхні погляди висловлені найповніше в кн. літ.-критичних статтей М. Зерова «До джерел» (1926). «Ми повинні, – писав він, – засвоїти найвищу культуру нашого часу не тільки в останніх її вислідах, але й в її основах». Звідси основні вимоги Н.: 1) ґрунтовне вивчення того, що в укр. літературі є справді вершинним; 2) засвоєння здобутків світової літератури; 3) підвищення поетичної майстерности. Високе мистецтво, на думку Н., спроможна дати тільки ясна думка, що прагне гармонії, довершена форма, і з цього походять основні риси їх поезії: зрівноваженість, пластична образність, логічність сюжету й композиції. Гол. ціль мистецтва для них – естетична (як у П. Валері); тому Н. своєю творчою практикою заперечували тенденційність, аґітку, моралізаторство, притаманні творчості багатьох їх сучасників. Як засіб засвоєння надбань світової літератури, всі Н. широко практикували переклади від античної літератури до клясицистичних зразків франц. парнасизму. Змаганням за досконалість форми Н. відограли велику ролю у виробленні поетичної техніки й укр. літ. мови.

Кін. літ. дискусії 1925–28 рр. став поч. розгрому Н., який завершився у першій пол. 30-их рр., коли М. Зеров, П. Филипович і М. Драй-Хмара були заслані й пізніше ліквідовані в сов. концтаборах, М. Рильський під примусом прийняв

офіц. соцреалістичні позиції, а О. Бурґгардт виїхав за кордон (де виступив як Ю. Клен). На подібних естетичних позиціях незалежности мистецтва, що й Н., стояли й ін. поети, що до їх гурту не були приналежні (напр., імпресіоніст Є. *Плужник,* за кордоном О. *Ольжич,* пізній Є. *Маланюк).* Своєю чергою самі Н. виступали й в ін. стилях: ранній Рильський і Филипович — у символізмі, Бурґгардт — у неоромантизмі. Традицію Н. плекають окремі поети за кордоном, найпослідовнішим з них був М. *Орест.*

У 1960-их рр. в УССР здійснено часткову реабілітацію Н., хоч і далі друкують їх твори обмежено й за суворим добором.

Література: Досвітній О. Неоклясики. Вапліте, І, К. 1926; Загул Д. Література чи літературщина? К. 1926; Пилипенко С. На боротьбу з клясиками. Плужанин, 8—9, Х. 1926; Хвильовий М. Думки проти течії. Х. 1926; Зеров М. Наші літературознавці і полемісти. Червоний шлях, 4. Х. 1926; Лейтес А. і Яшек М. Десять років укр. літератури, 1917—27. Х. 1928; Клен Ю. Спогади про неоклясиків. Мюнхен 1947; Державин В. Вступна ст. до Sonnetarium» М. Зерова. Берхтесґаден 1948; Hordynsky S. The Fivefold Cluster of Unvanquished Bards. The Ukrainian Quarterly, 3. Нью-Йорк 1949; Маланюк Є. М. Рильський. Книга спостережень. Торонто 1964; Шерех Ю. Леґенда про укр. неоклясицизм (у зб. Не для дітей). Мюнхен 1964; Рильський М. М. Зеров — поет і перекладач. Жовтень, І. Л. 1965.

С. Гординський

Неоклясицизм, в основному означає відродження давнього клясичного стилю (див. *Клясицизм).* В архітектурі 20 в. своєрідним Н. був офіц. стиль тоталітарних режимів (фашистська Італія, нацистська Німеччина, СССР). Гол. його рисами було еклектичне поєднання монументальних стилів минулого, змагання до масивности будов, арок, колонад, надміру зовн. прикрас. За сталінської доби в стилі помпезного Н. збудовано чимало споруд і на Україні (будинок ЦК Партії в Києві, повоєнна відбудова Хрещатика в Києві тощо).

Неоліт, нова кам'яна доба, тривала на Україні від 5 000 до 1 800 до Хр.; для неї прикметні: осілий спосіб життя з матріярхальним ладом; початки хліборобства і скотарства; у виробництві — ганчарство, ткацтво, крем'яне шліфоване знаряддя, під кін. доби — перші металеві (мідні) речі. У духовій ділянці вияви мистецтва у розписному й ритому орнаменті кераміки та деяких наскельних зображеннях *(Кам'яна Могила),* у скульптурі (фігурки з глини), віра в позагробове життя й устійнений похоронний обряд. Культури окремих племен: *трипільська,* маріюпільська (див. *Маріюпільський могильник), ямна, надбузька, буківська.*

Неологізми, ще не засвоєні літ. мовою новоутворені слова й їх сполучення, щоб означити якесь нове поняття, явище чи предмет (позасинонімні Н. — телебачення, залишенець) або щоб по-новому висловити наставлення мовця до вже відомих понять чи предметів (синонімні Н.). У випадку зміненого (поширеного, звуженого чи фігурального) значення виразу йдеться про семантичний Н. (зараз 'тепер' із 'якстій'). Словотвірним засобом Н. в укр. мові є афіксація (пристосуванець), рідше словоскладання (пилосмок) та скорочення (індпошив); широко застосовуються кальки. Н. своїм походженням завжди індивідуальні і залишаються такими, якщо не прищеплюються в мові. Кожний мовець творить Н. принагідно; в літературі письм. вдаються до Н., щоб відсвіжити свою лексику, особливо рясно в експериментальних стилях (барокко, романтизм, футуризм). Більшість таких Н. звичайно не прищеплюється, але чимало входить у заг. мову. Від індивідуальних неологізмів слід відрізняти пляново творені. До них мова вдається в переломових добах свого посиленого розвитку; у нас зокрема 1917—30-их рр., коли укр. мова опанувала різні ділянки держ., культ. й госп. життя та доводилося створювати наук. термінологію цих ділянок. Подібний процес у термінології відбувався в Галичині наприкін. 19 в. Термінологічні Н. в УССР були в 1930-их рр. насильно відкинені, бо суперечили мовній політиці наближення лексики укр. мови до рос. Їх витісняли тоді етранжизмами, спільними з рос. мовою й калькованими з рос. мови Н. *О. Г.*

Неоромантизм, окреслення, стосоване до літ. напряму 1920-их рр. на Україні, гол. ідеологом якого був М. *Хвильовий,* що у памфлетах («Камо грядеши», 1925) висунув гасло «романтики вітаїзму». Пізніше, в редаґованому ним *«Літ. Ярмарку»* (9, 1929), він уточнив поняття «романтики вітаїзму» — як «активний романтизм» (акромантизм), протиставляючи його панівному тоді в літературі УССР натуралізмові. У противагу реалістам і натуралістам, неоромантики культивували імпресіонізм й експресіонізм з замилуванням в елементах стихійности, вітальности, драматизму, патетики, пригодництва тощо. Гол. психологічним стимулом до поширення Н. було нац. відродження України в добу першої світової війни й після неї, нові перспективи політ. і культ. розвитку, що викликали приплив нових сил, які шукали динамічного вияву. Тому й прикметна для тематики неоромантиків перевага мотивів революції й нац.-визвольного руху 1917—20 рр.

Бувши програмовим для орг-ції *Вапліте,* Н. не вміщувався в якісь орг. рам-

ці; з одного боку, він не був притаманний усім ваплітянам, з другого — виявлявся в творчості ін. письм., які до цієї орг-ції не належали. До неоромантиків слід зарахувати насамперед самого М. Хвильового (зб. «Сині етюди» та ін. новелі), Ю. *Яновського* («Майстер корабля», «Чотири шаблі», «Вершники»), В. *Сосюру* (поеми «Тарас Трясило», «Мазепа»), М. *Куліша* («Патетична соната»), О. *Влизька* (морські мотиви), Марка *Вороного*-Антіоха, Л. *Чернова-Малошийченка*, раннього М. *Бажана* та ін. До Н. значною мірою належали Л. *Курбас* у театрі й О. *Довженко* в кіні («Звенигора»). Н. мав деякий вплив і на літ. процес пізніших десятиліть і відбився у творчості молодих поетів 1950–60-их pp. (В. *Симоненко).* *С. Гординський*

Неославізм, див. *Панславізм.*

«Неоунія», неофіц. назва акції поширення католицтва в сх. обряді серед укр. і білор. населення Польщі між двома світовими війнами, оформленої як «Парафії Кат. Церкви сх.-слов. обряду» („Parafje Kościoła Katolickiego Wschodnio-Słowiańskiego Obrzędu"). «Н.» була задумана як підготова до майбутніх дій Кат. Церкви на Сх. Европи; ідеологами її були єзуїти Михаїл д'Ербіньї, Ян Урбан (з його журн. „Oriens" у Кракові) й ін., а виконавцями їхніх задумів поль. римо-кат. єпископи на півн.-зах. землях і Зах. Білорусі. Свящ. сх. слов. обряду вивчали проблеми правос. сходу, дотримувались зовн. вигляду правос. духовенства та мови й обрядовости Правос. Церкви (зокрема рос. синодальної). Свящ. для «Н» підготовляли латинські семінарії у Пинському й Вільні, які мали окремі курси сх. християнства, та спеціяльна сх. духовна семінарія (Papieskie Wschodnie Seminarium), відкрита у 1931 р. у Дубному на Волині. «Н.» не була пов'язана з Гр.-Кат. Церквою у Галичині, діяльність якої конкордатом Польщі з Ватиканом 1925 р. була обмежена Галичиною. Уніятів поза Галичиною підпорядковано римо-кат. єпископам. Лише 1931 р. апостольським візитатором для сх. обряду іменовано єп. редемпториста М. *Чарнецького* (м. Ковель на Волині), який однак не мав повної юрисдикції.

«Н». тривала до поч. другої світової війни, проте не виявила особливого поширення, бо в усій Польщі число «неоуніятів» становило лише 25 000 з 46 свящ. *І. К-й*

НЕП (Нова Економічна Політика), екон. політика, проголошена X з'їздом Рос. Ком. Партії (березень 1921), на зміну політиці *воєнного комунізму,* який довів до цілковитої руїни нар. госп-во і викликав невдоволення всіх шарів суспільства, що загрожувало перетворитися на заг. повстання проти сов. влади (кронштадське повстання 1921, масові сел. повстання на Україні тощо). Введення НЕП означало, що сов. влада, зберігаючи в своїх руках т. зв. «командні висоти» (важка пром-сть, транспорт, банки, земля та її надра), ішла на поступки населенню, допускаючи «капіталістичні елементи» (приватну ініціятиву) в сіль. госп-ві і легкій пром-сті та торгівлі. НЕП була в першу чергу поступкою селянству, якому продовольчу розверстку воєнного комунізму (конфіскацію без відшкодування всієї продукції, крім мінімуму на прохарчування) декретом Всерос. Центр. Виконавчого Комітету 21. 3. 1921 замінено продовольчим податком у менших розмірах (на Україні заміну продрозверстки податком ухвалив Всеукр. Центр. Виконавчий Комітет 27. 3. 1921); решту продукції селянство мало право продавати на вільному ринкові (згодом і продподаток переведено з натурального на грошове обчислення), що своєю чергою привело до легалізації приватної торгівлі (декрет Сов. Нар. Комісарів РСФСР 30. 6. 1921) і грошової реформи (випуск червінця, прирівняного до золота). Приватний капітал був допущений також і в пром-сті: приватним підприємцям було дозволено відкривати дрібні підприємства, частину їх денаціоналізували або віддавали в оренду. Ці заходи в ділянці економіки скоро призвели до позитивних наслідків: пром-сть і сіль. госп-во на 1926–27 pp. досягли довоєнного рівня продукції, була подолана інфляція і встановлена тверда валюта; зокрема на Україні великого розвитку досягла *кооперація:* споживча і кредитова (постачання сіль.-госп. ременанту на пільгових умовах) на с.; споживча, житлова, видавнича (Книгоспілка) в м.

Вплив НЕП поширився далеко за межі суто екон. ділянки і позначився, зокрема на Україні, в нац.-культ. будівництві. Лібералізація економії пов'язалася органічно з поступками большевиків у нац. ділянці: хоч і далі ведено боротьбу проти укр. «націоналізму», але гол. небезпекою був узнаний рос. великодерж. шовінізм. На цій основі під тиском нар. мас КП(б)У змушена була оголосити *українізацію,* наслідком якої на поч. 1930-их pp. укр. мова стала реально панівною держ. мовою в установах, навчальних закладах, пресі і т. д. Поширення освіти рідною мовою сприяло зростанню питомої ваги нац. кадрів у всіх ділянках життя, які поповнювалися перев. з села, що на основі НЕП зазнало підвищення заг. добробуту й позбулося політ. дискримінації, стосованої в період воєнного комунізму. Піднесення матеріяльного добробуту супроводилося в екон. ділянці зростанням приватнока-

піталістичного сектора. Бажаючи всебічно контролювати індустріялізацію як і взагалі всі госп. процеси, большевики висунули нове гасло: «Хто кого?» (тобто хто переможе: вони приватновласницьку стихію з усіма супровідними її явищами, чи навпаки). Під цим гаслом почалася ліквідація НЕП. Уже в 1928 р. розпочато екон. наступ на селянство (підвищені хлібозаготівлі, особливо важкі для заможньої його частини), 1929–30 рр. розпочато «суцільну колективізацію» і ліквідацію «куркуля як кляси» (від неї зазнали репресій понад півтора мільйона осіб сіль. населення, див. *Колективізація сільського господарства* і *Куркулі)*; наслідком свавільного терору супроти селянства була голодова катастрофа 1932–33 рр., яка спричинила великі втрати людности на Україні (див. *Голод)*. Одночасно в м. й на с. фактично ліквідовано кооперацію (шляхом перетворення її на держ. торгівлю або підпорядкування останній). Процес ліквідації НЕП в економіці закінчився на 1934 р.; ліквідація її наслідків у суспільно-культ. ділянці тривала довше: за діяльности П. *Постишева* на Україні аж до кін. єжовщини (див. М. *Єжов)*.

Однак проблеми, що їх намагалася розв'язати НЕП остались і надалі актуальними: щоб уникнути хронічного голоду на селі, большевики раз-у-раз повертаються до леґалізації (у дуже обмежених розмірах) приватного сектора на селі (присадибні ділянки, колгоспний ринок тощо), щоб його коштом могло прохарчуватися селянство, яке на трудодні як правило ніколи достатньої кількости харчів не дістає. Сильне обмеження приватного сектора та вільної ініціятиви узалежнюють селянство і робітництво від диктатів центр. органів ком. партії, а добробут населення утримується на мінімальному рівні за допомогою детальних плянів бюрократичного апарату. Але засобами розподілу трудоднів, прохарчування населення чи якістю виробів КПСС то посилює, то обмежує політ. контроль, а разом з цим присадибну продукцію, ринок та ініціятиву підприємств. *В. Бандера*

Неписьменність, див. *Письменність.*

Непмани, нечисельна кляса дрібних підприємців, торгівців, орендарів, кустарів та домовласників, що зросла в УССР у роки *НЕП'у*. У кін. 1920- на поч. 1930-их рр. була вивласнена державою, пізніше позбавлена соц. та громадянських прав, переслідувана й репресована.

Неповна середня школа, в СССР до 1959 р. – заг.-осв. *семирічна школа;* з 1959 р. – восьмирічна трудова політехн. школа.

Непорожній Петро (* 1910), фахівець у галузі гідроенерґетичного будівництва і сов. політ. діяч родом з Полтавщини; гол. інж. Дніпробуду і Каховської ГЕС, 1954–57 заступник гол. Ради Міністрів УРСР, з 1962 р. мін. енерґетики і електрифікації СССР. Праці Н. присвячені механізації та орг-ції будівництва гідротехн. споруд.

«Непохожі» селяни, також «непохожі люди», февдально залежна категорія селян у 14–16 вв. у В. Князівстві Лит. На відміну від *«похожих» селян*, «Н.» с. не мали права переходу від одного дідича до іншого. Вільні селяни могли ставати «Н.» с., якщо їхні землі попадали в руки пана (дарування княжих земель з селянами, купівля, заборгованість) або поселялися на панській землі й за 10 рр. втрачали право на вихід. Залежність «Н.» с. була затверджена правно привілеєм 1447 р. Після Люблінської унії назва «Н.» с. на Україні зникла, але інституція залежних («підданих») селян (їх пізніше називали холопами, отчичами, панськими людьми тощо) залишилася (див. *Панщина*).

Неприцький-Грановський Олександер, див. *Грановський* Олександер.

Нереєстрові козаки, див. *Реєстрові козаки.*

Неровецький Олександер (1884–1950), вчений у галузі технології і орг-ції будівництва, д. чл. Ак. Архітектури УРСР (з 1945) родом з Черкас. У роки двох перших п'ятирічок брав участь у будівництві ряду пром. об'єктів УССР; з 1934 р. проф. Харківського, з 1944 р. Київ. інженерно-будів. ін-тів. Н. один з основоположників введення індустріяльних та швидкісних метод будівництва в УССР; праці і підручники з технології й орг-ції будівництва.

О. Неровецький

Неронович Євген (1888–1918), політ. діяч родом з Пирятинщини (Полтавщина); студентський діяч у Петербурзі і ред. «Укр. Студента» (1913); під час революції 1917 р. діяч УСДРП, чл. Центр. (також Малої) Ради. В кін. 1917 р. очолив ліву опозицію в УСДРП, яка пішла на співпрацю з большевиками та став на короткий час нар. секретарем військ. справ у больш. уряді України, але незабаром з ними розійшовся. У квітні розстріляний укр. військом в м-ку Великі Сорочинці, яке 1926 р. перейменовано на його честь на Нероновичі, але з розгро-

мом українства у 1930-их рр. цю назву скасовано.

Неронович Макар, письм., василіянин, видавець «Короткого катехизису історичного» (Почаїв 1756).

Нерунович Інокентій (р. нар. невідомий — † 1747), письм. і церк. та культ.-осв. діяч; закінчив Київ. Академію, в якій згодом викладав піїтику, проф. реторики Слов'яно-Греко-Латинської Академії в Москві (з 1728); з 1732 р. єп. іркутський, відомий з місіонерської діяльности.

Несин Федір (чернече ім'я Теофіл), письм., свящ.; закінчив Київ. Академію (бл. 1750), в якій викладав у 1754–55 піїтику, у 1755–56 реторику, пізніше батуринський ігумен. Драма «Давид і Соломон» (бл. 1755).

Нестайко Всеволод (* 1930), письм. родом з Бердичева; зб. оп. для дітей: «Шурка і Шурко» (1956), «Це було в Києві» (1957), повісті «В країні сонячних зайчиків» (1959), «Пригоди Робінзона Кукурузо» (1964) та ін.

Нестеренко Анатолій (* 1899), електротехнік, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), родом з Миколаївщини; у 1926–36 рр. викладач Київ. Політехн. Ін-ту (з 1935 проф.), з 1944 р. працював в Ін-ті Електротехніки АН УРСР, у 1951–59 рр. — його дир. Основні галузі досліджень — електровимірювальна техніка й електроприладобудування; понад 50 наук. праць, серед них монографії: «Основи розрахунку електровимірювальних схем зрівноваження», «Деталі і вузли приладів» (разом з П. Орнатським).

Нестеренко Дмитро († 1708), сотн. батуринський (1691–1708), один з ближчих прибічників гетьмана Мазепи, який давав йому важливі дипломатичні доручення (участь у переговорах про мир з Туреччиною в Константинополі 1699 р., посольство до Запоріжжя в січні 1708 р. у справі К. Булавина тощо). Один з керівників оборони Батурина проти моск. війська 1708 р. Взятий москалями в полон, був страчений у Глухові на поч. листопада 1708 р.

Нестеренко Максим, військ. і дипломатичний діяч 1630–50 рр.; з 1638 р. — сотн. корсунський; разом з Б. Хмельницьким провадив переговори з королем Володиславом IV у справі війни з Туреччиною. Полк. корсунський (з 1648 р.), очолював у 1649–50 рр. укр. посольство до Варшави для ратифікації *Зборівського договору*. 1655 р. разом з І. Богуном боронив Брацлавщину від татар.

Нестеренко Олексій (* 1904), економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1958) родом з м. Охтирки (Сумщина), з 1930-их рр. викладач у сер. і вищих учбових закладах, у 1946–48 завідував катедрою політ. економії Київ. Ун-ту, 1950—53 дир. Ін-ту суспільних наук АН УРСР у Львові, 1953—65 — дир. Ін-ту Економіки АН УРСР у Києві. Понад 70 праць з питань іст. нар. госп-ва, розвитку продукційних сил і політ. економії; гол. з них: «Розвиток капіталістичної пром-сти і формування пролетаріяту на Україні в кін. 19 і на поч. 20 в.» (1952), «Розвиток пром-сти на Україні» (3 тт., 1959–66), «Наук.-екон. основи будівництва комунізму в СРСР» (1963); гол. ред. «Нац. доходу Укр. РСР» (1963).

Нестеров, сучасна назва м. *Жовкви.*

Нестеров Павло (* 1903), вчений у галузі гірничої механіки родом з Тули, чл.-кор. АН УРСР (з 1948), відтоді ж зав. катедрою гірничої механіки Харківського Гірничого Ін-ту; основні праці присвячені питанням конструкції і міцности шахтних канатів.

Нестеровський Петро (* 1914), сов. письм. П'єси: «Гірська баляда» (1937), «Сьогодні опівночі» (1945), «Микола Шибанов» (1947). Н. працює також у кінематографії (сценарії до наук.-популярних фільмів про укр. письм.).

Нестор, преподобний (бл. 1055 — бл. 1114), письм.-гагіограф і літописець, чернець (1074—78), згодом ієродиякон Києво-Печерського манастиря. Автор житій Св. Бориса та Гліба («Чтеніє») і св. Теодосія Печерського, написаних у 1080–90-их рр. Продовжив і доповнив той текст Літопису, що якийсь його попередник закінчив бл. 1093 р., й відредаґував його (перша ред. «Повісти Временних Літ», бл. 1111—13 рр.). Участь Н. в складанні Літопису й авторство його в «Повісті Временних Літ» освітлені в працях М. Грушевського, О. Шахматова, М. Пріселкова («Летописец Нестор», 1923), І. Єреміна («Повесть Временных Лет», 1947), та ін. Н. помер і похований у Києво-Печерському манастирі.

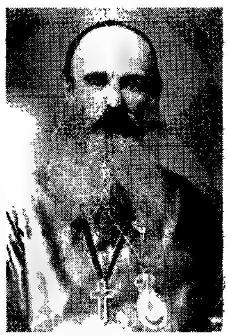

Архиеп. Н. Шараєвський

Нестор Шараєвський (1865–1929), архиеп. УАПЦ родом з Чернігівщини; закінчив Київ. Духовну Академію; як свящ. працював у Вінниці, з 1921 р. архиеп. і заступник митр. УАПЦ; гол. Перекладової Комісії УАПЦ. Похований у Києві б. собору св. Софії.

Несторович Володимир (* 1895), економіст, публіцист (псевд. В. Север й ін.) і педагог (у торг. шкільництві); ред. екон. відділу в «Ділі» (1932–39), двотижневика «*Торговля і Промисл*» (1934–39) у Львові, на еміґрації в ЗДА ред. кредитово-кооп.

ж. «*Наш Контакт*» (1954-59) у Детройті, з 1959 р. співред. «*Нашого Світу*» в Нью-Йорку. Автор роману-репортажу «Серця і буревії» (1965).

В. Несторович

Нестурх (Нештурха) Федір (1857-1930), архітект, з походження чех, закінчив Петербурзьку Академію Мистецтв, працював в Одесі; будинок Міськ. публічної бібліотеки в Одесі (1905-07) у клясицистичному стилі, багато житлових будинків.

Нетопир (Pipistrellus), рід ссавців родини гладконосих *кажанів;* довж. тіла 37-55 мм. На Україні відомі 4 види: Н. волохатий, або Натузіюса (P. nathusiusi Keys. et Blas.) і Н. малий, або звичайний (P. pipistrellus Schreb.) по всій території; Н. середземноморський (P. kuhli Natt.) у півд. Криму і Н. кожанковидний (P. savii Bonap.) у півд. Криму і на чорноморському березі Кавказу. Корисні тварини.

Нетреба (Xanthium T.), однорічні однодомні рослини з родини кошичкоцвітих; на Україні найпоширеніші бур'яни: Н. колюча, колючки (X. spinosum L.) і Н. звичайна, овечий реп'яшок (X. strumarium L.); містить йод, насіння — до 40% жирної олії, листки і корені дають жовту і зелену фарби для тканин.

Нефелін (справжнє прізвище Нагорський) Василь (* 1907), письм. і журналіст родом з Київщини, багато років учителював на Харківщині й Чернігівщині. Перші оп. надрукував 1925 в ж. «Плужанин», працював у ред. ж. «*Плуг*» (1930-31), пізніше в чернігівській газ. «Більшовик». У 1930-их рр. був репресований. Зб. оп. «Із глибин» (1930), «Сулонські оповідання» (1959), «Золоте відерце» (1962), «Любов» (1965), повісті «Будні» (1930), «Ранок його життя» (1960).

Нефтогорськ (IX—20), с. м. т. на Кубані, Апшеронського р-ну Краснодарського краю РСФСР; положене у підніжжя Кавказьких гір; 8 800 меш. (1960); видобуток нафти.

Нехода Іван (1910-63), сов. поет родом з Харківщини, друкуватися почав з 1925 р., спочатку писав поезії для дітей (зб. «Пісня радости», 1935). Пізніше також автор великої кількости зб. офіц.-партійного спрямування: «Початок пісні» (1937), «Сталіна солдати» (1943), «Дума про дружбу» (1954), «Вибране» (1956), «На Вкраїні милій» (1961) та ін.

Нечай Данило († 1651), полк. брацлавський (з 1648) шляхетського роду з Київщини; відзначився в боях гетьмана Б. Хмельницького з поляками під Меджибожем, Збаражем й ін.; після Зборівського договору захищав селян проти поль. шляхти. Під час укр.-поль. війни 1651 р. боронив півд.-зах. відтинок фронту; загинув 10(20) лютого в бою з переважаючими поль. силами на чолі з гетьманом М. Калиновським у м-ку Красному на Поділлі; оспіваний в укр. іст. піснях як коз. герой.

Нечай Іван, наказний гетьман на Білорусі, брат Данила Н., зять Б. Хмельницького (чоловік його дочки Степаниди). Укр. посол-резидент у Криму (1650—53); полк. білоруський (1656-59). Прихильник *Гадяцького договору;* під час укр.-моск. війни 1659 р. потрапив у полон і був засланий до Тобольська, де був ще 1663 р. Дальша доля невідома.

Нечай Михайло (* 1919), письм. родом з Дніпропетровщини. Нариси («Біля річки Степової», 1957); романи «Людина живе любов'ю» (1961), «Небо душі твоєї» (1963); повість «Вірність» (1958) тощо в офіц.-партійному дусі.

Нечай Павло, письм. 1920—30-их рр., чл. літ. орг-ції «*Плуг*». Зб. гуморесок «Зачароване коло» (1929), трилогія «Калиновий лист» (1931). 1933 р. оголошений «куркульським» письм. і репресований. Далі відомостей немає.

Нечас (Nečas) Яромір (1888-1944), чес. політ. діяч, українофіл; 1919 р. — секретар Директорії Підкарп. Руси, з 1924 р. посол до чехо-слов. парляменту з Закарпаття (від соц.-дем. партії), згодом мін. соц. опіки (до 1938). На Закарпатті Н. підтримував укр. нац. напрям. Автор популярних праць про укр. справу взагалі та на Закарпатті зокрема.

Нечерда Борис (* 1939), поет родом з Житомирщини; друкується з 1958 р. Зб. поезій «Материк» (1963), «Лада» (1965).

Нечипоренко Прокіп, історик, співр. Іст. Секції ВУАН у 1920-их рр.; праці з історії Гетьманщини 18 в., зокрема часів гетьмана К. Розумовського. На поч. 1930-их рр. репресований.

Нечитайло-Андрієнко Михайло, маляр, див. *Андрієнко-Нечитайло* Михайло.

Нечуй-Левицький (справжнє прізвище Левицький; ін. псевд.: І. Нечуй, І. Баштовий, Гр. Гетьманець, О. Криницький) Іван (25. 9. 1838 — 15. 4. 1918), видатний укр. письм. Нар. в родині свящ. в м-ку Стеблеві на Київщині. По закінченні Київ. Духовної Академії викладав рос. мову, історію й географію в Полтавській Духовній Семінарії (1865—66), у гімназіях м. Каліша, Седлеця (1867—72) та Кишинева (1873—84), з 1885 р. вийшов у відставку й оселився в Києві, де й помер. Початок літ. діяльности Н.-Л. датується 1865 р. З уваги на цензурні утиски в Росії більшість творів Н.-Л. вперше появилася в гал. періодичних вид.

(«Правда», «Зоря», «Діло» та ін.), першими з них були повісті «Дві московки» та «Гориславська ніч, або Рибалка Панас Круть», друковані в «Правді» (1868). Гол. жанри прози Н.-Л. – оп. й повісті, що в них він поєднав манеру повістевої й мист. нар. розповіді. Твори Н.-Л. дають широкі полотна життя різних сусп. верств України від часів панщини до кін. 19 в. Це передусім широко відомі твори з сел. й заробітчанського життя, що здобули Н.-Л. славу майстра укр. клясичної прози й творця побутової повісти: «Микола Джеря» (1878), «Кайдашева сім'я» (1879), «Бурлачка» (1880), «Не той став» (1896) і ряд оп., зокрема цикл «Баба Параска та баба Палажка» (1874–1908). Типи укр. свящ. виведені в повістях «Старосвітські батюшки та матушки» (1888), «Поміж ворогами» (1893), в сатиричному оп. «Афонський пройдисвіт» (1890) та ін. Життю поль. шляхти і польонізованої укр. сер. верстви присвячена повість «Причепа» (1869) й оп. «Живцем поховані» (1898). Новим в укр. літературі було зображення різних груп укр. інтеліґенції: учительства, студентства, чиновників на рос. службі та ін. На тлі тогочасного безправ'я, колоніяльного й нац. гніту та настирливої русифікації Н.-Л. показував зародки нац. свідомости серед укр. інтеліґенції і спроби поставити «питання про необхідність в першу чергу нац. визволення» (О. Білецький), що кінчалися важкими поразками для його героїв. Сюди належать: перша в укр. літературі на цю тему повість «Хмари» (1874), далі – повість «Над Чорним морем» (1890), «Навіжена» (1891) та низка оп. Крім того, Н.-Л. належить низка іст. творів (писаних здебільша під впливом М. Костомарова): казка «Запорожці» (1873), роман «Кн. Єремія Вишневецький» (1897, вперше виданий 1932), повість «Гетьман Іван Виговський» (1899); ряд драматичних творів: на іст. теми — «Маруся Богуславка» (1875) та «В диму та полум'ї» (1911), комедії з життя міщанства «На Кожум'яках» (1875, в переробці М. Старицького – «За двома зайцями»), «Голодному й опеньки м'ясо» (1887); дитячі сценки й казки тощо.

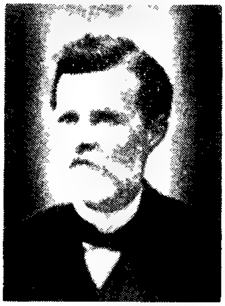

І. Нечуй-Левицький

Н.-Л. писав також популярні праці на теми з укр. мітології, історії, етнографії: «Світогляд укр. народу в прикладі до сучасности» (1868–71), «Перші київські князі» (1876), «Татари і Литва на Україні» (1876), «Укр. гетьман Богдан Хмельницький і козаччина» (1878), «Історія Русі» (1879), багато ст. про укр. театр і його діячів. У ст. на літ. теми «Сьогочасне літ. прямування» (1878, 1884), «Українство на літературних позвах з Московщиною» (1891) Н.-Л. обстоював ідею нац. літератури, твореної поза чужосторонніми впливами і стверджував «непотрібність рос. літератури для України».

У ділянці літ. мови Н.-Л. категорично виступав як проти ширення літ. мови гал. варіянту, так і проти застосування правопису, прийнятого в Галичині в 1890–1900-их рр. У полемічних ст. «Сьогочасна часописна мова на Україні» (1907), «Криве дзеркало укр. мови» (1912) він вимагав у консервативно-романтичному дусі зберігання чисто нар. лексики й фразеології, без етранжизмів і новотворів. У своїй мові широко користувався граматичними й лексичними діялектизмами Надросся, не погоджуючися на жадні їх виправлення. Таку ж настанову має й його аматорська «Граматика укр. язика» (1914).

Література: Життєпись Івана Левицького (Нечуя), написана ним самим. Світ, ч. 7. Л. 1881; Франко І. Ювілей Івана Левицького (Нечуя). ЛНВ, кн. І. Л. 1905; Єфремов С. Нечуй-Левицький. К. 1924; Меженко Ю. Іван Семенович Нечуй-Левицький. Твори, т. І. К. 1926; Смілянський Л. Робітництво в укр. літературі І. Нечуя-Левицького та І. Франка. Х. 1930; Білецький О. Іван Семенович Левицький (Нечуй). Твори в чотирьох тт., т. І. К. 1956; Походзіло М. Іван Нечуй-Левицький. К. 1960; Крутікова Н. Творчість І. С. Нечуя-Левицького. К. 1961.

Б. Кравців, О. Горбач

Нещадименко Марко (1869–1942), мікробіолог та гром. діяч, родом з Черкащини; після закінчення мед. фак. Київ. Ун-ту (1896) працював у Київ. Бактеріологічному Ін-ті; одночасно (1919–42) зав. катедрою мікробіології у Київ. Ун-ті, потім у Мед. Ін-ті. Праці Н. присвячені проблемам мікробіології та імунології, зокрема вивченню дифтерії, стрептококів, протитуберкульозної вакцини БЦЖ, питанням профілактики туберкульози тощо.

Нещадименко Ріта (Харитина; 1890–1926), акторка героїчного пляну, родом з Черкащини, сестра Марка Н. Працювала в «Молодому Театрі» (1918–20), «Кийдрамте», в Театрі ім. Шевченка і (з 1922) в «Березолі». Люцілла («Адвокат Мартіян» Лесі Українки), Катерина Бріґадіні («Анджелло» В. Гюґо), Ізабелла («Жакерія» за П. Меріме), Мотренька («Комуна в степах» М. Куліша) та ін.

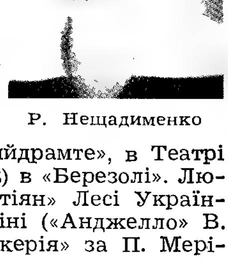

Р. Нещадименко

Нещеретівські могили, б. с. Нещеретового, Білокуракінського р-ну Луганської обл., в яких виявлено (1928–29) поховання · більшістю бронзової доби (13–10 вв. до Хр.), а також два пізньосарматського часу (2–3 вв. по Хр.) з деформованими черепами.

«Нива», наук.-літ. газ. народовецького напряму, виходила тричі на місяць у Львові 1865 р. (вийшло 20 чч.); ред. К. Горбаль. «Н.» містила твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, М. Старицького, О. Стороженка, Ю. Федьковича, переклади поезій А. Міцкевіча, В. Шекспіра («Гамлет») та ін.

«Нива», літ.-мист. альманах в Одесі (1885). У «Н.» були поміщені: повість І. Нечуя-Левицького «Чортяча спокуса», оперета М. Старицького (за Гоголем) «Утоплена», вірші й оп. Дніпрової Чайки, А. Бобенка та ін.; етногр. матеріяли з Одещини.

«Нива», церк.-суспільний журн., виходив у Львові 1904–14 рр. як двотижневик і 1916–39 рр. – місячник, з додатками – «Катехитичний місячник» (з 1911; орган Т-ва Катехитів) і «Проповіді»; ред. о. Я. *Левицький* (1904–07 і 1910–18), о. О. Волянський (1908–10), о. Г. *Костельник* (1920–29) і о. П. *Хомин* (1930–39). При журн. видавалася Бібліотека «Н.».

Нивинський Антін (1890–1945), гром.-політ. діяч на Волині, журналіст і письм.; один з засновників т-ва «Просвіта» у Рівному та її гол.; посол до поль. сойму від УСРП (1930), співред. газ. «*Громада*» в Луцькому, співред. «*Службовика»;* оп. і новелі в журн., повість (під. псевд. Чекмановський) «Віки пливуть над Києвом» (1938 і 1964).

А. Нивинський

Нижанківська Меланія (* 1898), уроджена Семака, дружина Нестора Н.; ст. на муз. і літ. теми; біографічна повість «На зеленій Буковині». Живе у Бельгії.

Нижанківська-Снігурович Дарія (*1916), танцюристка, хореограф і педагог родом зі Львова, дочка Амвросія Н.; учениця М. Славенської в Празі, А. Фалішевського і В. Переяславець у Львові. Солістка Львівського Оперного Театру (1939–44); з 1950 р. веде студію мист. танку у Вінніпеґу (Канада). Танки укладу Н. перев. стилізовані нар. танці з застосуванням клясичної техніки.

Нижанківський Амвросій (1873–1944), драматичний актор і знавець нар. танків, родом з Коломиї, син Юліяна. Виступав у театрі «*Укр. Бесіди*» (1892–1924 – з перервами), у трупі І. *Мороза* (1896–98), *Театрі ім. І. Тобілевича* (1929–32) та ін. Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Лейба («Жидівка-вихрестка» І. Тогобочного), Ґеслер (Вільгельм Телль» Ф. Шіллера), типи М. Ґорького (Актор «На дні», Тетерев «Міщани») та ін.

Нижанківський Богдан (* 1909), письм. родом з Галичини, син Амвросія; зб. оп. «Вулиця» (1936), сатиричні нариси «Актор говорить» (1936), «Новелі» (1941); поезії: «Терпке вино» (1942), «Щедрість» (1947) і «Ваґота» (1953); під псевд. Бабай зб. «Вірші іронічні, сатиричні і комічні» (1959). Тепер у ЗДА; співр. ж. «Лис Микита».

Б. Нижанківський

Нижанківський Нестор (1893–1940), визначний композитор, піяніст і педагог, син Остапа Н. (див.), родом з Бережан; студіював у Муз. Ін-ті ім. М. Лисенка у Львові, у Й. Маркса у Відні та В. Новака у Празі; 1928–39 у Львові – учитель Муз. Ін-ту ім. М. Лисенка і перший гол. Союзу Укр. Проф. Музик; помер на еміґрації в Лодзі. Твори: фортепіянове тріо е-моль, численні фортепіянові твори: Мала сюїта, Соната бревіс, Інтермеццо, Прелюдія і Фуґа на укр. тему, Фуґа на тему «Bach»; цикл творів для молоді; сольові пісні: «Поклін Тобі, зів'яла квітко» (з оркестрою), «Жита», «Сниться мені», «Засумуй, трембіто» (на основі мелодії Р. Купчинського) та ін.; хорові твори «Наймит» (слова І. Франка) і численні обробки нар. і стрілецьких пісень. Лірично-романтичним характером своєї муз. мови Н. близький до В. *Барвінського*. Прикметна риса у творчості Н. – впливи імпресіонізму ранньої доби. *А. Р.*

Н. Нижанківський

Нижанківський Олег (* 1924), співак-баритон, син Нестора Н., живе в Швайцарії; виступає у швайцарських оперових ансамблях («Пiколя опера», з 1963 женевська опера, з 1966 в «Колеґіюм Академікум») і в радіоконцертах, влаштовує власні концерти і виступи з оркестрою у Швайцарії, Франції, Німеччині.

Нижанківський Омелян (* 1895), піяніст, педагог і композитор, родом з Рогатина, проф. консерваторії в Каїрі (Єгипет, 1924–28), згодом у Швайцарії (з 1960 у Берні); органіст і керівник хору; три Служби Божі для хору і органів, інструментальні і вокальні твори.

Нижанківський Остап (1862–1919), композитор, визначний диригент і гром. діяч родом із Стрия, свящ. (парох в с. Завадові б. Стрия). Н. активний пропагатор хорової музики, ініціятор і організатор т. зв. «артистичних мандрівок» з концертами по Галичині (1885, 1889, 1892), організатор і диригент т-ва «Боян» у Бережанах (1892), диригент «Бояна» у Львові (1895–96) та Стрию (1900–14), засновник муз. в-ва *«Музикальна Бібліотека»;* автор «Укр.-руського співаника» (1907). Хорові твори «Гуляли» і «З Окрушків» (на слова Ю. Федьковича) здобули велику популярність; численні сольові пісні з фортепіяном, «Минули літа молоді» з фортепіяном і скрипкою, сольові й хорові обробки нар. пісень, «Вітрогони» – цикл коломийкових мелодій для фортепіяна.

О. Нижанківський

Н. був піонером укр. молочної кооперації в Галичині: засновник першої молочної кооперативи (в Завадові), один з засновників Крайового Госп.-Молочарського Союзу (пізніше *«Маслосоюз»*) у Стрию (1907) і його дир.; чл. Укр. Нац. Ради ЗУНР. У травні 1919 розстріляний без суду поляками. *В. В.*

Нижанківський Юліян (1838–91), драматичний актор у театрі «Руської Бесіди» (з 1864) у Львові, учасник першої вистави «Маруся», згодом влаштовував аматорські вистави та переробляв п'єси для укр. сцени.

Нижанковичі (IV–3), с. м. т., Старосамбірського р-ну Львівської обл., положене у підніжжя Карпат над р. Вігором; 2 900 меш. (1966). Н. відомі з 12 в., 1408 дістали маґдебурзьке право. Пам'ятки архітектури: Троїцька церква (16 в.), костьол з 15 в.

Нижнє (VI–19), с. м. т. в півн. Донбасі, підпорядковане Первомайській міськ. раді Луганської обл., положене над р. Дінцем; 6 600 меш. (1965); кам'яновугільна пром-сть.

Нижнів (V–6), кол. м-ко, тепер с. Товмацького р-ну Івано-Франківської обл., положене над Дністром; в укр.-поль. війні 1919 р. передмостне укріплення під час червневого наступу, здобуте 8 Самбірською і 11 Стрийською бриґадами.

Нижні Сірогози (VII–15), с. м. т. на Причорноморській низовині, р. ц. Херсонської обл.; 5 900 меш. (1966).

Нижній Нагольчик (VI–20), с. м. т. в Донбасі, Антрацитовського р-ну Луганської обл.; 1 700 меш. (1966).

Нижня Дуванка (IV–19), с. м. т. на Донецькій низовині Сватівського р-ну, Луганської обл., 4 300 меш. (1966).

Нижня Кринка (V–19), с. м. т. в Донбасі, підпорядковане Криничанській селищній раді м. Макіївки Донецької обл., положене над р. Кринкою; 23 700 меш. (1965); вутільні шахти.

Нижньогірський (VIII–15; кол. Сейтлер), с. м. т., р. ц. Крим. обл., положений у півн.-сх. частині Крим. низовини над р. Салгиром; 6 000 меш. (1966); харч. пром-сть.

Нижча освіта, початкова або вища початкова загальна освіта (див. *Народні школи, Початкова школа, Шкільництво)* і початкова проф. освіта (див. *Професійна освіта).*

Низи (III–15), с. м. т. на півд. Слобожанщині Сумського р-ну Сумської обл. над р. Пслом; 4 900 меш. (1966). Цукровий зав.

Низовинний краєвид, один з краєвидів України — відміна *ерозійно-ярового* краєвиду; охоплює смугу півд. низовин – *Причорноморську, Приозівську, Долішньо-Донську й Кубанську.* Характеристичні прикмети: рівнинність і монотонність, яку зрідка урізноманітнюють неглибокі балки, поди, озерця й солонці; степова рослинність. Докладніше див. ЕУ 1, стор. 68–70.

Низький Бескид (також Лемківський Б.), частина Бескидів, положена між р. Білою – Тилицьким перевалом і р. Топлею на зах. та р. Сяном – Ославою – Лупківським перевалом і р. Ляборцем на сх. Н. Б. – найнижча й найширша частина зовн. флішевої частини Карпат; він складається, ідучи з півн. на півд., з підгір'я, Горлицько-Сяніцької котловини і самого Н. Б. (див. карти на 965 і 1 276 стор.).

П і д г і р'я, збудоване з м'яких пісковиків, лупаків, глеїв і мерґелів, являє собою лагідну горбовину, ширини від 30 до 50 км. Широкі хребти висотою 350-450 м підносяться на 150-200 м понад широкими долинами. Підгір'я сильно вилісене (ліс становить 18%, рілля 64%) і густо заселене (бл. 120 меш. на 1 км²). Гірський характер має тільки Чорноріцький хребет (592 м) на півн. від Коросна та сх. частина обабіч сер. Сяну (Перемиське підгір'я). Лише ці околиці до 1946 р. заселювали українці як в етногр. островах (*замішанці* й ін.), так і (на сх.) на суцільній етногр. території.

Горлицько-Сяніцька котловина (в поль. номенклятурі – Горлицько-Сяніцькі або Ясельсько-Сяніцькі Доли), смуга довж. бл. 80 км, широтою на 8-12 км між Підгір'ям і самим Н. Б., являє собою западину, посталу в пліоцені, виповнену неогеновими і четвертинними шарами. Складається з кількох котловин на висоті 270-350 м і низької горбовини, вкритої частково лесом. Завдяки

Низький Бескид
Сх. частина Горлицько-Сяніцької котловини. На першому пляні передмістя м. Сянока й р. Сян, на дальшому — Солоні гори

корисним природним умовам, положенню на перехресті повздовжнього внутрішньокарп. і поперечних шляхів та видобутку нафти і газу, густо заселена (150-200 меш. на 1 км^2). Українці до 1946 р. заселювали сх. частину з м. *Сяноком.*

Сам Н. Б. Над Горлицько-Сяніцькою котловиною підносяться гострим уступом до висоти 200—300 м перші гірські хребти, які й становили з давніх-давен укр.-поль. етнічну межу (див. *Лемки).* Н. Б. найнижчий і, побіч *Середнього* Б., найлагідніший в Укр. Карпатах. Ледве кілька верхів підноситься понад 1 000 м (Бусів – 1 010, Ляцкова — 1 001, обидва в зах. частині), великі простори займають низькогір'я, подібні краєвидом до підгір'я (найбільші: Тилицьке, Гладишівське, Яслиське і Лупківське з гал. боку; Бардіївське, Зборівське, Свидницьке – з закарп.), а перевали низькі й легкоприступні (*Тилицький* 688 м, Бескидок 559, *Дуклянський* 503, Бескид 635, *Лупківський* 651 й ін.). Найбільш масивні хребти має сер. частина Н. Б., але лише з гал. боку – Маластівська (814) і Вонтківська (847) Маґури перетяті проломовими долинами рр. Ропи і Вислоки; для півд.-зах. частини характеристичні острівні гори, для сх. ґраткова будова (повздовжні хребти й долини). На півд. – між рр. Топлею й Ляборцем – Н. Б. переходить в Ондавську Верховину на 400-500 м висоти, порізану відносно глибоко (200-300 м) поперечними долинами.

Н. Б. – найбільш виліснена частина Укр. Карпат (ліс становить 29%, рілля 40%, сіножаті й пасовища – 26%). Ліси в нижчій частині складаються з дуба, граба, в'яза, липи й ін., у вищій — буково-ялицеві.

До 1946 р. вся півн. (гал.) частина саме Н. Б. належала до укр. етногр. території, півд. (закарп.) перев. до укр., частково до словацької; Н. Б. заселювало укр. плем'я лемків. Після виселення з півн. Лемківщини українці живуть тільки на півд. Н. Б. Докладніше про людностеві й госп. відносини див. *Лемки і Пряшівщина.*

В. Кубійович.

Никитський Ботанічний Сад, н.-д. установа на півд. березі Криму, за 7 км на сх. від Ялти, заснована 1812 р. заходами герцоґа А. Е. Рішельє за плянами ботаніка Х. Стевена (він же перший дир.) з завданням створити великий розсадник всіх корисних і декоративних рослин Південної Европи для поширення їх у Криму. При Н. Б. С. існувала (з 1823 р.) садівнича школа, виноградники, тютюнова плянтація тощо.

Нині Н. Б. С. діє в системі мін-ва сіль. госп-ва СССР; основна площа 229 га, заг. – 917. В колекціях саду нараховується бл. 5 000 видів і форм деревно-

Никитський Ботанічний Сад

кущових та зіллястих декоративних рослин. Н. Б. С. має низку відділів і лябораторій, наук. бібліотеку (бл. 200 000 тт.), музей; веде працю в ділянці інтродукції етеро-олійних і лікарських рослин, акліматизації і селекції овочевих, техн. і декоративних рослин, вивчає шкідливу ентомофавну тощо. Тут виведено ряд нових сортів субтропічних і півд. овочевих культур (броскви, абрикоси, черешні, мигдаль, сливи тощо), виноградників, етеро-олійних, крим. тютюнів, троянд, декоративних кущів, квіткових рослин,

які згодом поширено на Україні й у півд. р-нах ін. сов. республік. Н. Б. С. готує кадри висококваліфікованих садоводів.

Никифор († 1121), митр. Київ. з 1104 р., грек, присланий з Царгороду. У слов. перекладі відомі його грец. твори «Послання до великого кн. Володимира Мономаха про піст і стриманість від почуттів», «Повчення про піст до народу» та «Послання про латинян до великого кн. Ярослава Святополчича» (дуже нетолерантне до латинян). У посланні до кн. Володимира Мономаха цікавий виклад тогочасної психології.

Никифор, родом грек, протосинкел царгородського патріярха, висланий на Україну на прохання кн. Острозького, гол. протиуніятського берестейського собору 1596 р. Поль. уряд, обвинувачуючи Н. як тур. шпигуна, 1597 р. ув'язнив його в Марієнбурзькій кріпості, де він незабаром помер.

Никифор Дровняк, Криницький (1896—1968), маляр-примітивіст, жебрак з с. *Криниці* (Лемківщина). У 1930-их рр. Н. зацікавив укр. і поль. мист. кола; один з перших на нього звернув увагу і збирав його твори Р. *Турин;* у 1938 р. понад 100 малюнків Н. АНУМ виставила у Львові на Виставці мистців-самоуків. Після війни, насильно вивезений на Помор'я, Н. повернувся до Криниці. З 1947 р. під опікою поль. мист. кіл. Малюнки Н. експонуються в рамках поль. мистецтва на виставках у Польщі (з поч. 1950-их рр.) і за кордоном (Амстердам, Париж, Лондон, Фльоренція, Нью-Йорк). Незліченні серії акварель Н., перев. ґвашового типу, зображують архітектурні мотиви (церкви, доми, інтер'єри, фантастичні міста), краєвиди, портрети і постаті святих; в основному вони продовжують лемківське малярство на склі і примітивну нар. ікону. З життя Н. створено фільм.

Никифор

Література: Каталог Виставки мистців-самоуків АНУМ. Л. 1938; Пецух Г. Никифор. Наше Слово, ч. 40—41. В. 1957; Banach A. Pamiątka z Krynicy. Kp. 1959; В. Л. Никифор — маляр з Божої ласки. Календар-Альманах «Нового Шляху». Вінніпеґ. 1966; Banach E. i A. Historia o Nikiforze. Kp. 1966; Nikifor (каталог). Варшава 1967. *С. Г.*

Никифор Теотокі (1731–1800), родом грек, визначний царгородський проповідник. З 1776 р. на Україні; у 1779–86 рр. архиєп. славенський і херсонський з резиденцією у Полтаві, де він заснував семінарію, що звалася слов'янською, а потім катеринославською (1786 р. перенесена до Катеринослава). Праці грец. і рос. мовами, зокрема «Окружное посланіе къ старообрядцамъ херсонской епархіи».

Никифоряк Сава (* 1886), педагог (учитель, згодом управитель гімназії в Станиславові 1921—44 рр.), культ.-осв., пластовий і гром. діяч Станиславівщини; тепер у ЗДА; «Рима і ритм у Шевченка», ЗНТШ, т. XCIX (1930).

Никола Святоша (світське ім'я Святослав Давидович), преподобний († 1142), родом з чернігівських кн., внук В. кн. Святослава Ярославича. З 1107 р. чернець Києво-Печерського манастиря, де побудував Троїцьку (надворітну) церкву та шпиталь. Людина високої освіти, книголюб, Н. С. залишив Печерському манастиреві свою бібліотеку. Для нього ігумен Печерський Теодосій II Грек переклав послання папи Льва Великого.

Николаївський (Миколаївська), с. м. т. на Надволжі, р. ц. Волгоградської обл. РСФСР, положений на лівому березі Волгоградського водоймища; 11 000 меш. (1959). Заснований 1794 р. (п. н. Николаївська слобода), становив найбільшу укр. колонію на Надволжі: за переписом 1926 р. в Н. жило на 19 200 меш. 14 900 (77,4%) українців.

Николайчик Федір (* 1857–?), історик і педагог, співр. «КСт.», «Зорі» та ін. вид., автор праць з іст. козаччини, Гетьманщини й Лівобережної України: «Первые козацкие движения в Речи Посполитой» («КСт.», 1884), «Новый источник о козацком восстании 1625 г.» («КСт.», 1889), «З другого кінця. Короткий огляд Сіверської України» («Зоря», 1886), бібліографія творів М. Костомарова («КСт.», 1885) та ін.

Николайчук Микола (* 1890), адвокат у Надвірній, гром., зокрема кооп. діяч Надвірнянщини, чл. ЦК УНДО; вивезений большевиками, дальша доля невідома.

Николищин Дмитро (* 1884), письм. і педагог родом з Галичини, видавець «*Заг. Книгозбірні*» в Коломиї. Зб. поезій «Світання й сутінки» (1936). «Листопадова симфонія» (1937) й ін., драматичні твори, розвідки: «Історичні поеми Т. Шевченка» (1922), «Недостачі укр. письменницької мови» (1923), переклади з рим. та нім. поетів.

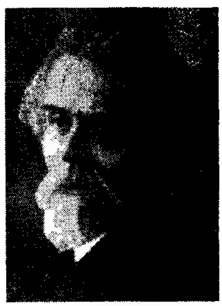
О. Никольський

Никольський Олександер (1858–1942), зоолог, д. чл. АН УРСР родом з Астрахані; до 1903 р. працював у Петербурзі, з 1903 р. у Харкові — проф. ун-ту, Ін-

ту Нар. Освіти і Мед. Ін-ту, в 1921—31 зав. н.-д. катедрою зоології. Понад 120 праць, описав бл. 70 нових видів хребетних, 7 нових форм, названих його іменем. М. ін. «Позвоночные животные Крыма» (1891), «Визначник риб України» (1930).

Никольськ Уссурійський, кол. назва м. Уссурійська на Далекому Сх. (у 1935–56 – назва *Ворошилов).*

Никон, прозваний Великим, преподобний, ігумен Києво-Печерського манастиря (1078–88 рр.), фундатор манастиря у Тмуторокані. Правдоподібно був автором продовження Київ. Літописного Своду 1037 р. й ред. Літописного Своду 1073 р.

Никон, монах, києво-печерський мідеритник і керівник ґраверської справи при Лаврській друкарні у 1820-их рр.; виконав велику ґравюру заг. виду Києво-Печерської Лаври.

Никон, еп., див. *Безсонов* Никон.

Никонів Наум (1873—1925), ген.-хорунжий Армії УНР, полк. рос. армії; командир полку і дивізії в 1 Укр. корпусі ген. П. Скоропадського, командир резервових військ Армії УНР, учасник Зимового Походу 1919–20 рр.; помер на еміґрації в Польщі.

Никопіль (VI—15), м. обл. підпорядкування, р. ц. Дніпропетровської обл., положений над Дніпром, на правому березі Кахівського водосховища, центр *Никопільського манґанового басейну,* річковий порт; 106 000 меш. (1966). На місці сучасного Н. існувала колись переправа через Дніпро (Микитин Ріг; згадка 1530 р.); у 1636–52 рр. тут була Запор. Січ, згодом с. Микитине. Перейменоване 1781 р. на Н. – недовгий час пов. м., пізніше волосне м-ко Катеринославського пов.; у 19 в. у Н. селилися на пільгових умовах матроси, відслуживши свій термін. Зростання Н. зв'язане з зростанням *манґановорудної пром-сти;* ч. меш. у тис.: 1897 – 8, 1926 – 14, 1939 — 58, 1959 – 83. У м. зав.: Никопільський південнотрубний металюрґійний (з 1935 р.; випускає сталеві труби для гідроспоруд та для нафтової і газової пром-сти), *Никопільський зав. ферросплавів,* машинобудів. (випускає підйомно-транспортне устаткування, с.-г. машини), чавуноливарний й ін. Заг. техн. фак. Дніпровського металюрґійного ін-ту, технікуми: металюрґійний і механізації сіль. госп-ва, мед. і пед.; краєзнавчий музей.

Недалеко від Н. виявлено могили з похованнями ямного типу з дерев'яною конструкцією (Л. Дмитров, 1935), з катакомбними похованнями (С. Локтюшов, 1930) доби міді-бронзи та могили скитів і сарматів (Б. Граков, 1939).

Никопільський завод ферросплавів, зав. для виробництва ферроманґану та силікатоманґану в м. *Никополі,* найбільший в УССР і СССР; почав продукцію в квітні 1966 р.; переробляє низькосортні, високофосфоритні манґанові руди Никопільського басейну, має флюсоплавний цех, цех електродної маси та аґльофабрику.

Никопільський манґановий басейн, родовище манґану на півдні України, найбільше в СССР запасами руди й одне з найбільших у світі. Вся площа Н. м. б. – бл. 500 км², в тому ч. продуктивно розвідано бл. 300 км². Рудоносна смуга простягається дугоподібно від р. Інгульця на зах. до півд.-зах. окраїн Приозівського кристалічного масиву на довж. 250 км; ширина – 1-20 км. Н. м. б. ділиться на три рудні басейни: Інгулецько-Дніпровський, власне Никопільський і Великотокмацький (див. карту). Запа-

Схематична карта Никопільського манґанового басейну

1 — Марганець. 2 — Орджонікідзе. 3 — Чортомлик. 4 — Гірницьке. 5 — Маріївка. 6 — Червоногригоріївка

си манґанової руди за підрахунками першої пол. 1960-их рр. становлять 2 196 млн т, в тому ч. багатої пром. руди – 807 млн т. Руда міститься перев. в оліґоценських піщано-глиняних шарах, які майже горизонтально залягають на докембрійському кристалічному фундаменті. Стратиграфічні горизонти манґанової руди поділяються на три зони: а) окисні руди (піролюзити, асиломелани), б) мішані руди (манґаніти, манґано-кальцити), в) карбонатні руди (здебільша родохрозити, характеристичні також сіліцієвими та ґлявконітовими домішками). Сер. товща рудних пластів становить 1,5-2,0 м, глибина залягання 15-95 м. Завдяки неглибокому заляганню руди частка її видобутку відкритим способом збільшилась з 34% у 1958 р. до 68% у 1965 р. (запляновано на 1975 р. – бл. 80%). Вміст манґану в рудах власне Н. м. б. 22-29% (тих, що тепер експлуатуються – 26-

Никопільський манґановий басейн
Розкривні роботи, ведені з допомогою потужних крокуючих екскаваторів

27%), Великотокмацького 11-29% (24%). Руда збагачується на збагачувальних фабриках, після чого вона має 38–40% манґану.

Експлуатацію манґану в Н. м. б. розпочато 1886 р. Її розміри див. *Манґанорудна промисловість*. Найновіші дані такі (в тис. т):

	1958	1960	1963	1965
Видобуток сирої руди	4 185	5 580	8 164	10 201
Випуск концентрату	2 094	2 725	3 787	4 650

Видобуток руди становить 56% всесоюзного. Експлуатується руда в основному в саме Н. м. б., але розбудова басейну дуже обмежена через зубожіння руди та труднощі її видобутку. Тому на майбутнє гол. значення матиме Великотокмацький басейн.

Адміністрація Н. м. б. охоплює 6 кар'єрів, 22 шахти та 5 рудоуправлінь, об'єднаних у тресті «Никопільмарґанець», та 6 збагачувальних фабрик.

У Н. м. б., крім видобутку манґану, розвинута металообробна, трубо-машинобудів. і харч. пром-сть. Електроенерґію для Н. м. б. постачають Каховська ГЕС і Дніпрогес.

Гол. м. саме Н. м. б. є міста обл. підпорядкування: *Никопіль* (106 000 мешк.), *Марґанець* (43 000) та *Орджонікідзе* (33 600); до с. м. т. належать: Гірницьке, Маріївка, Червоногригоріївка і Чортомлик. За винятком Никополя всі ці оселі постали за останні десятиліття в наслідок злиття дрібних робітничих осель. Разом у саме Н. м. б. живе понад 200 000 мешк. (1926 р. — 50 000; дані приблизні).

Література: див. *Манґанорудна промисловість* і Бетехтин А. (гол. ред.). Никопольский марганцево-рудный бассейн. М. 1964; Горнорудная промышленность Украинской ССР. М. 1967.
С. Процюк

Никорович Григорій (1859–1916), гром. і пед. діяч (з 1910 шкільний інспектор), один з організаторів укр.-бук. життя; співр. бук. пед. журналів.

Никорович Сильвестр (* 1905), гром. і студентський діяч Буковини, перший зв'язковий від ОУН на Буковині, ред. «*Самостійної Думки*» (1931–37); з 1953 в Канаді.

Никорович Юліян (1832—89), церк. діяч, свящ., проф. канонічного права в Перемиській Духовній Семінарії, ред. цінного шематизму Перемиської епархії на 1879 р., розвідки на церк. і іст. теми.

Никорович-Гнідевич Олександра (1913–41), діячка Пласту і ОУН на Буковині, дружина Сильвестра Н., розстріляна большевиками.

Никорович-Гнідий Сидонія (1888—1957), письм. і культ.-гром. діячка на Буковині; співред. ж. «*Самостійна Думка*» (1931–34) і «*Хліборобська Правда*» (1935–38), в яких друкувала оп. і пов. з нар. життя та ст. на жін. теми; померла в м. Арад у Румунії.

Нитченко (псевд. Чуб) Дмитро (* 1906), поет, публіцист і гром. діяч родом з Полтавщини; зб. поезій «Поезії індустрії» (1931), «Склепіння» (1933), нариси «На прикордонні» (1932). По другій світовій війні на еміґрації в Німеччині, потім в Австралії. До цього періоду належать популярні нариси про Т. Шевченка, М. Заньковецьку та ін., спогади «В лісах під Вязьмою» (1958), твори для дітей («Вовченя», 1954) й ін.

Ничай Аполлон (1847—1918), екон. діяч, за фахом гімназійний учитель, видавав у Станиславові й Львові 1879–85 газ. «*Господаръ и Промышленныкъ*», співза-

сновник т-ва «*Народна Торговля*» у Львові (1883).

Ничипоренко Іван (1842—1910), педагог і осв. діяч родом з Чернігівщини, чл. старої Київ. Громади, в 1879–90 рр. — дир. *Колеґії Павла Ґалаґана* у Києві.

Ничка Григор (* 1892), гром. і культ. діяч родом із Збаража (Галичина), у 1911–14 рр. діяльний у січово-стрілецьких т-вах, у 1920-их рр. активний театральний діяч у Львові, 1932–44 адвокат у Фриштаку і одночасно з 1940 р. гол. Укр. Допомогового Комітету Ясло-Горлицького пов. (Лемківщина); з 1952 р. у ЗДА.

Ничка (уроджена Левицька) Наталія (1893–1964), акторка на амплюа лірико-комедійних інженю, родом з Станиславова. Виступала (з 1912) в різних театрах, м. ін. Й. Стадника, «Укр. Бесіди» у Львові, Чернівецькому, у військ. театрі УГА (1919), в «Укр. Незалежному Театрі» та в «Укр. Людовому Театрі» у Львові. Відзначалася гол. в п'єсах Винниченка (зокрема в гол. ролі комедії «Панна Мара»); у 1927 р. зійшла зі сцени.

Н. Ничка-Левицька

Нідерле (Niederle) Любор (1865—1944), видатний чес. археолог і етнолог, дослідник слов. старовини, проф. ун-ту в Празі, д. чл. Чес. АН і НТШ. Гол. праці: «Slovanské starožitnosti», I—IV, 1902—24, «Život starých Slovanú», I—III, 1911—25 (франц. скорочення — «Manuel de l'antiquité slave», 1923–26), «Rukovet' slovanské archeologie», 1931, в яких взята до уваги також й укр. старовина. Учнями Н. з українців були Я. *Пастернак*, І. *Борковський* та ін.

Нідерлянди, держава в Зах. Европі, 40 900 км² (разом з внутр. водами), 12 360 000 меш. (1966). Зв'язки між Україною й Н. до 17 в. були такі самі, як з *Бельгією* (обидві країни були об'єднані). Це були зокрема торг. зв'язки, насамперед з Амстердамом в 16–17 вв. У нідерляндських високих школах студіювали укр. студенти, особливо у 17 в. в Лейденському Ун-ті (Ю. *Немирич*). У 17 в. нідерляндські картографи (Г. Ґеррітс, В. Гондіюс, Й. Блав) виконали й видали перші карти України — Т. Маковського, Ґ. Лявассера де Боплана; автором атласу р. Дону і Чорного м., виданого в Амстердамі 1703 р., був нідерляндець — пізніше рос. адмірал К. Круйс. Нідерляндським ґраверам належать малюнки Києва (А. ван Вестерфельд), портрети Б. Хмельницького (В. Гондіюс) й види укр. міст в атласах Яна Янссона, П. ван дер Аа. Описи укр. земель і відомості про Україну вміщені в геогр. і іст. працях 17–18 вв. К. Вассенера, А. Целляріюса, П. Валькеньєра, Т. Сальмона та ін.

Пожвавлення зв'язків між Україною і Н. почалося з кін. 1910-их рр. У 1919–23 рр. у Н. і Бельгії діяла дипломатична місія УНР з осідком у Газі, згодом у Брюсселі (гол. А. *Яковлів*). У 1920 р. в Н. концертувала *Укр. Респ. Капеля* під проводом О. Кошиця. У 1921 р. Н. відвідав митр. А. Шептицький, з його ініціятиви в Н. засновано Апостолят для українців, що у 1927 р. поширив свою діяльність і перетворився на *Апостолят З'єдинення*, який у 1948–50 рр. фінансував Укр. Кат. Семінарію у Кулемборґу, а 1951 р. спричинився до створення *Утрехтського Візант. Хору* з голляндців під дириґуванням М. Антоновича.

По другій світовій війні виникла укр. колонія до 800 осіб, перев. жінки, вивезені німцями з України на роботи до Німеччини, які по війні переїхали до Н. Вони здебільша побралися з нідерляндцями й асимілювалися; Об'єднання Українців у Голляндії (гол. О. Кушпета) гуртує тепер бл. 100 осіб.

У Роттердамі похований полк. Є. *Коновалець*, забитий там 23. 5. 1938. *Р. М.*

Ніжен (II–12), м. обл. підпорядкування над р. Остром, р. ц. Чернігівської обл., зал. вузол, кол. значний екон. і культ. центр; 53 000 меш. (1966); 1860 — 18 000, 1897 — 32 000, 1926 — 38 000, 1939 — 39 000, 1959 — 46 000. Н. відомий п. н. Уненіж («Уненѣж») в літопису під 1147; знищений у 13 в. татарами, відновлений щойно на поч. 17 в.; з 1618 р. під владою Польщі; 1625 р. дістав маґдебурзьке право; у 1648–1781 рр. у складі Коз.-Гетьманської держави як центр Ніженського полку; з 1782 р. пов. м. Чернігівського намісництва, з 1797 р. — Малоросійської, а з 1802 р. — Чернігівської губ. Положений на перехресті міжнар. транзитних шляхів, Н. у 17–18 вв. був одним з найбільших торг. центрів Лівобережної України, чому сприяло існування 3 великих ярмарків й оселення в Н. грец. купців (див. *Греки*), яким гетьманський уряд, починаючи з Б. Хмельницького (1657), давав широкі привілеї в царині торгівлі й самоврядування; у Н. з кін. 17 в. (1687) вони мали своє братство; на

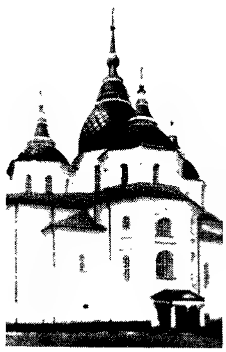

Миколаївська церква (кін. 17 в.)

поч. 18 в. дістали повну незалежність від полкової влади, а з 1785 до 1870 р. мали свій маґістрат. З відкриттям чорноморських портів і розвитком морської торгівлі ярмарки почали занепадати (їх закрили 1847), грец. купецтво почало переселятися на півд. (Таганріг, Маріюпіль, Одеса), а разом з цим зменшувалося і екон. значення Н.

До революції Н. був торг.-адміністративним м.; найбільше значення мала торгівля тютюном і городиною, зокрема славними ніженськими огірками. З утворенням заходами гр. Іллі Безбородька заснованої 1805 р. й відкритої 1820 р. Гімназії Вищих Наук, реорганізованої 1832 р. на Ліцей, а в 1875 р. на Іст.-Філол. Ін-т, Н. став значним культ. і осв. центром (див. *Безбородьківський ліцей*), чому сприяла також діяльність Іст.-Філол. Т-ва при Ін-ті (1894–1917), яке видало 15 тт. своїх збірників.

Нині в Н. розвивається харч. (консервний і олійно-жировий зав., м'ясокомбінат та ін.), металообробна (машинобудів., мех. зав.) і легка (швейна фабрика) галузі пром-сти; осередок торгівлі городиною (огірки, цибуля). Пед. Ін-т ім. М. Гоголя (у 1922–30 – Ін-т Нар. Освіти, 1930–34 Ін-т Соц. Виховання); муз. школа, технікум механізації с.-г., училища: культ.-осв. і мед. Архітектурні пам'ятки: ліцей (1824, архітекта Л. Руска; див. світлину на 106 стор.), п'ятибанний Миколаївський собор (1668), торгові ряди (поч. 19 в.). Багато архітектурних пам'яток знищено в 1930-их рр. (бароккова церква Спаса, Грецька церква, манастир та ін.). *В. К., О. О.*

Ніженський Ліцей, див. *Безбородьківський Ліцей.*

Ніканор Абрамович (* 1883), митр. УАПЦ, церк. діяч родом з Ковельщини, вчився у Волинській Духовній Семінарії і Київ. Духовній Академії, свящ. з 1910 р., під час визвольних змагань – волинський губ. інструктор нар. освіти. Діяч відросійщення Правос. Церкви на Волині під час поль. окупації (гол. Братства св. Спаса і багатьох волинських з'їздів; перша Служба Божа укр. мовою в Почаєві у 1921 р. тощо), за що був засланий до Дерманського манастиря на 3 роки. У 1942–43 рр. архиєп. київ. і чигиринський. На еміґрації був заступником митр., а після смерти митр. *Полікарпа* очолює як митр. УАПЦ, перебуваючи в Карлсруе (Німеччина). Автор ст. і праць (окремо: «Догматично-канонічний устрій Вселенської Правос. Церкви» й ін.), ред. «Громадянина», «Богословського Вісника», «Світця» тощо. Гол. Богословського Наук. Ін-ту УАПЦ.

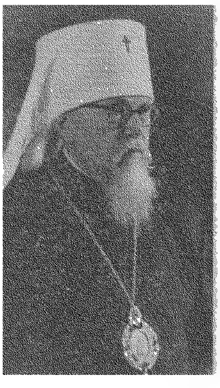

Митр. Ніканор

Нікітін Володимир (* 1907), фізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1957); у 1930–53 рр. співр. Харківського Зоотехн. Ін-ту, з 1953 р. проф. Харківського Ун-ту. Праці (понад 100) присвячені проблемам вікової та порівняльної фізіології та біохемії тварин. Н. створив ориґінальну концепцію про суть процесів розвитку і старіння організму.

Нікішин Павло (* 1898), проф. лісовпорядкування і дендрології в *УТГІ*, родом з Наддніпрянщини, тепер у ЗДА. Праці на лісоекон. теми м. ін. «Lespromkhoz as an Administrative and Production Unit» та «Organization and Utilization of Forests in the Ukrainian S.S.R.». Склав нову формулу для визначення річного зрубу лісів: $Ew = \frac{Vw}{U\text{-}Aw}$; де: Ew = річний зруб; Vw = дійсний запас дерева в лісі; U = обіг рубанки; Aw = пересічний вік госп-ва.

Ніклеві руди, на Україні виявлені з 1948 р. в різних місцях Укр. Кристалічного масиву; запаси невеликі. Плянується експлуатація Побозького (на сер. Побожжі) і Придніпровського родовищ. На Україну нікель імпортується з Чехо-Словаччини (готовий) та з Куби (руда).

Ніковський Андрій (1885–1942; псевд. А. Василько), гром. і політ. діяч, активний чл. ТУП і УПСФ, літературознавець і журналіст родом з Одещини, ред. газ. *«Рада»* (1913–14), *«Нова Рада»* (1917–19) у Києві та ж. *«Основа»* (1915) в Одесі, перший гол. *Укр. Нац. Союзу* (1918), мін. закордонних справ в уряді УНР на еміґрації (1920). Повернувшись на Україну 1924 р., працював як співр. ВУАН у Комісії словника живої укр. мови та в іст.-філол. Відділі. Засуджений у процесі СВУ на 8 рр., загинув в ув'язненні. Автор кн. критичних нарисів «Vita Nuova» (1919), «Словника Укр.-Російського» (1927), ст. до вид. творів Лесі Українки, І. Нечуя-Левицького, О. Кобилянської, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Бордуляка та ін.; перекладач творів М. Гоголя, Дж. Лондона й ін.

А. Ніковський

Ніколаєв Анатолій (* 1896), акушер-гінеколог родом з Київщини, д. чл. Ака-

демії Мед. Наук СССР (з 1952); у 1922–41 рр. працював у Києві, Полтаві й Донецькому; 1944-54 у Москві й Ленінграді. З 1954 р. заступник дир. Укр. Ін-ту охорони материнства та дитинства у Києві. Праці Н. (понад 165) присвячені вивченню перебігу пологів, проблемі їх знеболювання, зокрема опрацюванню методи психопрофілактичної підготовки вагітних, питанням токсикози під час вагітности тощо; монографії та підручники з акушерства.

Ніколаєв Лев (1898–1955), антрополог і біомеханік родом з Таганрогу; у 1924—30 проф. анатомії Харківського Ін-ту Нар. Освіти, з 1928 – зав. антропологічним підвідділом Укр. Н.-Д. Ін-ту ортопедії та травматології у Харкові, в якому 1934 р. організував перший в СССР відділ біомеханіки. Н. разом з своїми учнями досліджував зв'язки між фіз. і соц. типами населення Лівобережної України (нехтуючи антропологічну систематику і нац. фактори), опрацював наук. стандарти одягу та взуття. Праці: «Национальные и социальные различия в размерах головы и в некоторых соматоскопических признаках у населения Харьковского округа». Труды Укр. Психоневрологического Института, 1926; «Биомеханические основы протезирования», зб. Материалы по антропологии Украины, 1954 (ред. названого зб.).

Нілус (справжнє прізвище Словецький) Петро (1869–1943), маляр-жанрист родом з Поділля, чл. Т-ва півд.-рос. художників в Одесі і Т-ва Передвижників (з 1899). Виставляв з 1891; з 1920 на еміґрації, учасник багатьох виставок у Парижі. Спочатку реаліст, з 1900-их рр. під впливом нових зах.-евр. мист. напрямів Н. перейшов до стилізації. Твори Н. є в музеях Києва, Одеси і в приватних зб.

Німенко Андрій (* 1925), мистецтвознавець і скульптор. Праці: «Михайло Григорович Лисенко» (1958), «Укр. радянська скульптура» (1960), «Укр. скульптура другої пол. XIX – поч. XX ст.» (1963), «Пам'ятники Т. Шевченку» (1964), «Кавалерідзе – скульптор» (1967) та ін.

Німецьке право, звич. ідентифікується на Україні з *Маґдебурзьким правом*. Проте Н. п. – ширше поняття, яке включає різні установи, норми і правні традиції, перейняті з нім. джерел і правної культури. На Україні були відомі середньовічні зб. Н. п., напр., «Саксонське дзеркало», як і пізніші кодекси в польс. перекладах чи переробках (зб. Б. Ґроїцького з 16 в.). Вони мали деякий вплив на Лит. Статут і суд. практику у В. Князівстві Лит. та на Гетьманщині.

Н. п. стосувалося на укр. землях у Польщі, рідше у В. Князівстві Лит., також при заснуванні нових сіл колонізаторами із зах., згодом і місц. населенням. Такі оселі називалися селами на Н. п. на відміну від сіл на руському праві. Заснування осель відбувалося так, що підприємець (зв. льокатором або засадцею) одержував привілей від власника (короля або пана) заселити вільні землі; він ставав війтом з правом одержувати від поселенців данину і відробіток по кількох вільних роках. У королівщинах, де існував контроль держ. влади, становище переселенців було дещо краще, ніж у приватних маєтностях. З часом пани викупляли право війта від родини льокатора.

На укр. землях під Польщею Н. п. зустрілося з давнім *руським правом* старих осель з кращим екон. положенням селян і деякою місц. самоуправою. Під тиском влади і впливом шляхти відбувся процес переходу сіл з руського права на Н. п., зв'язаний з позбавленням селян самоуправи та закріпаченням їх.

М. Чубатий

Німецьке Яблонне (тепер Jablonov, нім. Deutsch Gabel), м. в півн. Чехії; з травня 1919 до жовтня 1921 найбільший у Чехо-Словаччині табір інтернованих частин УГА (*Гірська Бриґада* і деякі частини *Самбірської*), з яких зформовано окрему Укр. Бриґаду – бл. 80 старшин і 5 000 вояків; командири: полк. А. *Варивода*, з жовтня 1920 — ген. В. *Курманович*. Військ. орг-ція і реґулярний вишкіл; інтенсивна культ.-осв. праця, різні

Пам'ятник Української Бриґади в Німецькім Яблоннім (за проектом М. Бринського)

курси, зокрема для гімназійних (закінчило 100) і семінарійних (15) матурантів, акад.-торг. (закінчило 39), ремісничі, кооп. тощо; бібліотеки, архів, хори, театральний гурток, духова оркестра. З кін. 1920 р. виходив двотижневик «Укр. Стрілець». У жовтні 1921 р. бриґаду ліквідовано, а її особовий склад переведено до *Йозефова*.

Німецький Фронт Праці (Deutsche Arbeitsfront, DAF), примусова орг-ція для працедавців і працеємців у Німеччині, створена 1933 р. після ліквідації Гітлером проф. союзів. При НФП існували відділи опіки для чужинецьких робітників, м. ін. у 1939—45 рр. для українців з Ген. Губернії, яких вивезли на роботи в пром-сті (Betreuungsstelle für ukrainische Arbeiter). На чолі укр. відділу (осідок у Берліні) був К. *Ґребе,* його заступником — Б. Білинкевич; укр. відділ мав кільканадцять клітин у поодиноких м., що їх очолювали опікуни (Betreuer). Їх завданням була правна допомога і культ. (укр. концерти, театральні групи тощо) праця; орган — *«Вісті»* (1942—45). На відміну від українців з Центр. і Сх. Земель *(Остарбайтер)* укр. робітники з Ген. Губернії мали ті самі права, що й ін. чужинецькі робітники у Німеччині.

Німецькі хрестоносні лицарі, також тевтонські х. л. – заг. назва для Нім. Лицарського Ордену, що постав під час третього хрестоносного походу у 1198 з метою визволити Святу Землю від турків – сельджуків. Коли більшість Палестини знову перейшла до турків, Н. х. л. під час короткого перебування в Семигороді, на пропозицію кн. Конрада Мазовецького, з 1226 р. переселилися до Прибалтики, щоб боронити Мазовію від нападів поганських прусів. Вони незабаром завоювали Пруссію і набули великої сили. Між Н. х. л. й кн. Данилом Романовичем були приязні відносини, навіть співпраця в боротьбі з *ятвягами.* Є підстави думати, що папська дипломатія посередничала у зв'язках кн. Данила з Н. х. л. у проєктованій 1248 р. протитат. кампанії. Останні гал.-вол. кн. Андрій і Лев II та Юрій II Болеслав також укладали з Н. х. л. договори про спільну протитат. оборону. Торг. зв'язки Гал.-Волинської держави з Н. х. л. були дуже жваві; з їх володінь на Україну вів торг. шлях Торунь–Львів, через пограничний *Дорогичин,* де знайдено велику кількість олив'яних привісних пльомб, які княжі митні урядники привішували на транзитні нім. товари.

Після переходу укр. земель під панування Литви й Польщі все ще траплялися події, які в'язали Н. х. л. з історією України. У битві над Ворсклом (1399), де бились укр.-лит. війська з татарами, брали участь допоміжні відділи Н. х. л. під проводом комтура Маркварта з Зальбаху, а під Ґрюнвальдом, разом з лит.-поль. і білор. військом, укр. військо атакувало позиції хрестоносців (1410). Після погрому під Ґрюнвальдом почався занепад Н. х. л. 1466 р. вони визнали Орден васалем Польщі. 1525 р. Н. х. л. прийнявши протестантизм, секуляризувались і утворили спадкове герцоґство *Пруссію* на чолі з династією Гогенцоллернів. *М. Ждан*

Німецько-Українське Товариство (Deutsch-Ukrainische Gesellschaft), т-во для розвитку нім.-укр. відносин на політ., госп. і культ. відтинках. Засноване у березні 1918 р. у Берліні П. *Рорбахом* (гол. т-ва), А. *Шмідтом* (ген. секретар) й ін. Орган т-ва «Die Ukraine» (виходив до кін. 1926 р.; всього 40 чч.) містив цінні інформації про Україну (А. Шмідт). Н.-У.Т. відновлене у Мюнхені 1948 р. з ініціятиви Г. *Прокопчука.* Гол. т-ва: К. Бенш, К. *Ґребе,* Ф. Редер, О. Пебінґ, Ґ. Прогаска (з 1967). 1960 р. злилося з *Німецько-Українським Товариством ім. Гердера.* Т-во видає з 1952 р. ж. «Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart» (ред. Г. Прокопчук) і ряд монографій нім. мовою (про українців у Німеччині, про О. Бурґгардта-Клена, Шевченка як маляра), влаштовує реферати, мист. імпрези (виставка укр. христ. образотворчого мистецтва у 1960 р., концерти-академії у 150-ліття народження Шевченка, в 100-річчя народження М. Грушевського).

Німецько-Українське Товариство ім. Гердера (Deutsch-Ukrainische Herder-Gesellschaft), т-во для розвитку укр.-нім. зв'язків, засноване 1948 р. в Мюнхені (гол.: К. *Ґребе,* Г. *Кох,* Е. Міттіх, І. *Мірчук).* Т-во 1960 р. злилося з *Німецько-Українським Товариством.*

Німеччина, див. *Доповнення.*

Німфей, грец. колонія на 20 км на півд. від Керчі (див. карту на 165 стор.), що виникла в 6 в. до Хр. на місці скитського поселення; належала до Боспорського царства, в 5 в. до Хр. захоплена на деякий час атенцями; важливий пункт керамічного виробництва. Розкопи 1939 р. виявили залишки оборонних мурів, гром. та житлових будинків, гончарських майстерень і святилище хліборобської богині Деметри.

Німці на Україні, до 1940 р. четверта за кількістю нац. меншість на укр. землях, яка нині майже не існує на Україні.

К н я ж а д о б а. Перші відомості про Н. на У. датуються з часів введення християнства (кін. 10 в.). Вони прибували на Україну тимчасово, як купці, в складі нім. посольств, як духовні особи, мандрівники тощо. Цьому сприяли також шлюбні зв'язки укр. династії з нім. князями в 11–12 вв. З 11 і 12 вв. Н. з Реґенсбурґу, Майнцу, Відня, Любеку осідали окремими нечисленними громадами й займалися торгівлею по укр. м., насамперед у Києві, Володимирі Волинському, Луцькому. Про нім. купців у Києві з другої пол. 12 і у 13 вв. згадує Іпатський літопис.

Значніший приплив Н. на зах. укр. землі стався щойно після тат. навали 1240–41 рр. і знищення укр. міст. Тоді гал.-волинські кн., наслідуючи поль. і угор. володарів, запрошували Н. для відбудови міст та розвитку торгівлі й ремесла. Для заохочення колонізації Н. надавалися різні привілеї (напр., звільнення на деякий час від податків) і широке самоврядування та власне судівництво згідно з *маґдебурзьким правом.* Вже у пол. 13 в. кн. Данило Романович стягав до Холма торг. і пром. людність, «німців і Русь, іноязичники і ляхи...». Пізніше Н. прибували до Володимира Волинського, Луцького, Львова, Перемишля, Ярослава, Сянока й ін. У 1270–90 рр. війтами Володимира Волинського й Луцького були Н. Особливо гал. кн. Юрій Болеслав сприяв поселенню Н. у Галичині.

На Закарпатті під Угорщиною нім. колонізація почалася ще з 12 в. на укр.-словацькому пограниччі — на Спіші. Серед ін. нім. м. у 13 в. були Левоча, Бардіїв, Кошиці та ін. Частина цих нім. колоністів оселилася згодом у 13 в. у м. Закарпаття: Пряшеві, Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Хусті, а з 14 в. у Тячеві, Вишкові, Довгому Полі. Угор. королі надавали нім. колоністам усякі привілеї, а зобов'язання Н. обмежувалися грошовою платою за землю.

Л и т. - п о л ь. д о б а. Нім. колонізація на зах. укр. землях зміцнилася після зайняття Галичини Польщею, а Волині й Поділля — Литвою. Різні привілеї та маґдебурзьке право, надані поль. королями і В. лит. кн. укр. містам, сприяли цій колонізації. Н. осідали насамперед у великих м. У 1300—1550 рр. у *Львові* (див. стор. 1 408) нім. поселенці мали такий великий вплив, що з 1352 р. з Н. вибиралися війти і перев. чл. міськ. управи, а міські книги й документи писалися нім. мовою. Нім. поселенці напливали далі до м., в яких вони оселювалися ще за Гал.-Волинської держави, і до ряду нових; їхні колонії були у м. Галичини: Перемишлі, Ярославі, Сяноці, Дрогобичі, Самборі, Галичі, Коломиї, Снятині й ін. З кін. 14 і в 15 в. нім. колонізація поширилася на м. Волині й Поділля. Перші кат. єп. Перемишля (Еріх фон Віндзон), як також Львова, Холма і Кам'янця Подільського були Н.

Значно слабшою була нім. сіль. колонізація, яка у 14–15 вв. обмежувалася перев. Надсянням і Львівщиною. Сіль. оселі діставали також спеціяльні привілеї (користувалися *нім. правом*). У цей період колонізації більшість нім. колоністів походила з Шлезьку.

Нім. колонізація до укр. м. зменшилася з пол. 15 в. Пізніше прибували на Україну поодинокі нім. фахівці й ремісники: будівничі міст і фортець, золотарі, майстрі зброї, друкарі, броварники. Участь нім. елементу в укр. м. надавала їм певних рис середньоевр. м. і щодо архітектури і щодо госп-ва та самоврядування. Вплив нім. колонізації на зах.-укр. землях позначився також на термінології в ділянці торгівлі, ремісництва, орг-ції ремісничих цехів і будівництва тощо.

Нім. колонізація послабила, а то й витиснула укр. елемент з м. Коли наплив Н. на укр. землі припинився, Н. з пол. 15 в. почали польонізуватися, насамперед у селах і менших ізольованих м., а згодом і в більших, напр., у Львові. Польонізації Н. сприяла спільна з поляками кат. віра. Разом з цим нім. колонізація спричинилася до зміцнення поль. елементу на укр. землях. Тільки незначне ч. Н. українізувалося.

Лише спорадично Н. потрапляли на Буковину, гол. з Семигороду і Галичини. З 15 в. вони брали участь у розбудові Сучави і Серету та підтримували торг. зв'язки зі Львовом.

Окремою групою Н. на укр. землях були військ. старшини й жовніри. Вони служили у різних поль. і лит. формаціях і боролися проти татар і козаків. Зокрема у війні проти Б. Хмельницького у поль. війську було чимало нім. найманих частин (напр., вони вирішили бій під Берестечком у 1651 р.).

На Наддніпрянщині й Лівобережній Україні нім. купці й промисловці (гол. з Данціґу-Ґданському) з'являлися щораз більше у 16 — першій пол. 17 в. Вони орендували тут великі маєтки (Коростишівщина), але особливо цікавилися виробництвом поташу й смалчугу (будництво).

В часи Коз.-Гетьманської держави 17-18 вв. чимало Н. з'явилося по м. і старшинських маєтках. Здебільша це були різні ремісники, які працювали як у пром-сті (гол. як управителі й майстрі на мануфактурах), так і в деяких спеціялізованих галузях сіль. госп-ва (садівництво, городництво, культура техн. рослин, зокрема тютюну і лікарських рослин, вівчарство тощо). Гетьманський уряд закликав різних фахівців — Н.: архітектів, лікарів, військ. знавців, вчителів та ін. Нім. наймані військ. частини були у гетьманів І. Виговського й П. Дорошенка; вони були і в моск. війську та залогах на Україні. Після Полтавської катастрофи, під час рос. військ. окупації Гетьманщини, тут постійно перебували, з великим тягарем для укр. людности, нім. військ. з'єднання (Мекленбурзький корпус тощо). У 18 в., у великих м. Гетьманщини (зокрема в Києві)

утворилися постійні нім. колонії з різних фахівців та урядовців. Деякі з них (напр., київ.) існували ще у 20 в. Багато лікарів у м. Гетьманщини були Н. Низка визначних укр. діячів 17–18 вв. були нім. походження (церк. діяч Іноке́нтій *Ґізель;* теолог і військ. інж. Адам *Зернікав;* архітекти Ян *Баптиста* й Ґотфрід *Шедель;* осавул ген. артилерії Фрідріх фон *Кенігсек* та ін.). Дехто з Н. (перев. військ. старшини) поріднилися з коз. старшиною, придбали маєтки й назавжди залишилися на Україні (напр., Ґампфи, Ламздорфи, Брінкени, Ріттери, Полі, нащадком яких був відомий діяч Катеринославщини О. *Поль*).

1760–1914 рр. У другій пол. 18 в. розпочалася нова хвиля нім. колонізації на укр. землях, як на тих, які увійшли до складу Рос. Імперії, так і на тих, що їх зайняла Австрія.

Відносно невелике значення мала нім. пром. колонізація на Наддніпрянщині: у другій пол. 18 в., на заклик власників маґнатських маєтків, чимало нім. колоністів-ремісників селилися в м. і м-ках Правобережної України, де вони працювали на різних мануфактурах. Ще більше їх напливало у першій пол. 19 в. як на Правобережжя, так і на Лівобережжя (зокрема на Полтавщину). Натомість масовою була хліборобська колонізація на Наддніпрянщині. Основу її дали маніфести Катерини II (22. 7. 1763) і Олександра I (20. 2. 1804), які мали на меті заселити незаселені або слабо заселені новонабуті землі, зокрема *Південної України,* що їх зайняла Росія після знищення Запоріжжя й перемоги над турками. Нім. поселенці даром діставали наділи землі, привілеї ґарантували їм свободу релігії й звичаїв, місц. самоврядування, звільнення на 10-30 рр. від податків тощо; вони мали право купувати землю. З маніфесту Катерини II гол. скористалися Н., що оселилися на Поволжі (див. *Німців Поволжя Автономна ССР);* на Лівобережній Україні створено було лише 6 невеликих, т. зв. Біло-Везьких колоній на Чернігівщині (Борзнянський пов.) у 1767 р., а в 1770 р. на Кролевеччині. На підставі спеціяльних договорів у 1789—90 рр. поселено на Катеринославщині Н. *менонітів* у самому осередку кол. Запор. Вольностей на о. *Хортиці* та в найближчих околицях.

Значно більше Н. селилося на Півд. Україні поч. 19 в.; вони прибули перев. з півд.-зах. аґрарно перенаселеної Німеччини (з Бадену, Вюртемберґу, Альзасу, Пфальцу, Надрайнщини), що в той час чимало потерпіла від наполеонівських воєн, та з околиць Данціґу і Зах. Пруссії. Приплив нім. колоністів на Півд. Україну тривав до пол. 19 в. Великі нім. колонії виникли гол. у півд. Басарабії (після її зайняття Росією 1814 р., гол. в Аккерманському пов.; тут поселилися перев. Н. з Поль. Королівства), Херсонській (гол. в Одеському, Тираспільському і Херсонському пов.), Катеринославській і Таврійській губ. та у Таганрізькому градоначальстві; невелике ч. Н. поселилося на Кубані і Півн. Передкавказзі. За переписом з 1897 р. в Півд. Україні (у Басарабській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губ.) жило 345 000 Н. або 4,2% всього населення. У 1911 р. їх ч., за нім. джерелами, становило 489 000; у тому ч. за віровизнанням — євангеликів 42,6%, католиків — 36,7%, менонітів — 20,7%.

Другу щодо кількости групу нім. поселенців на Наддніпрянщині становили Н. на Волині. Першими з них були меноніти, що їх з кін. 18 в. спроваджували поль. дідичі; більшість з них покинула Волинь і вимандрувала на Півд. Україну, а їх місце зайняли новоприбулі Н.; 1860 р. на Волині було 4–5 тис. Н. Численніша іміґрація Н. припала на після 1863 р. Їх спроваджували місц. поль. дідичі, позбавлені, після скасування кріпацтва, рук до праці як робітників, або здавали Н. землю в оренду чи також продавали її; значно менше спроваджувала Н. рос. влада на сконфісковані землі у поляків за участь у повстанні 1863 р. Найсильніший приплив Н. припадав після 1883 р., так що за переписом з 1897 р. їх було вже 170 000, 1914 р. за різними оцінками 200-240 тис. (у тому ч. у Житомирському пов. — 66 000, Новоград-Волинському — 53 000, Луцькому — 43 000, Володимир-Волинському — 22 000, Дубенському — 10 000). Нім. поселенці походили перев. з Польщі й майже всі були євангеликами. З часом усі вони стали власниками землі. З нім. поселенням на Волині було пов'язане нім. поселення на Холмщині — у Холмському (1914 р. — 25 800 Н. або 13,3% всього населення) і Володарському (5 700 або 4,7%) пов.

Поза Півд. Україною і Волинню ч. Н. на укр. землях під Росією було незначне. 1914 р. на 797 000 Н. на всій укр. суцільній території (2% всього населення) в Півд. Україні (без Кубані) їх жило 467 000, на Волині й Холмщині — 276 000, а в ін. частинах України ледве 54 000.

Нім. колонії на укр. землях у Рос. імперії творили здебільша великі суцільні острови серед укр. населення або невеликі поселення — колонії чи хутори. Ч. Н. постійно й безперестанно зростало навіть після припинення припливу колоністів, завдяки сильному природному приростові. Разом з цим збільшилося ч. їх колоній у 4 півд. губ. з 384 у 1890 р.

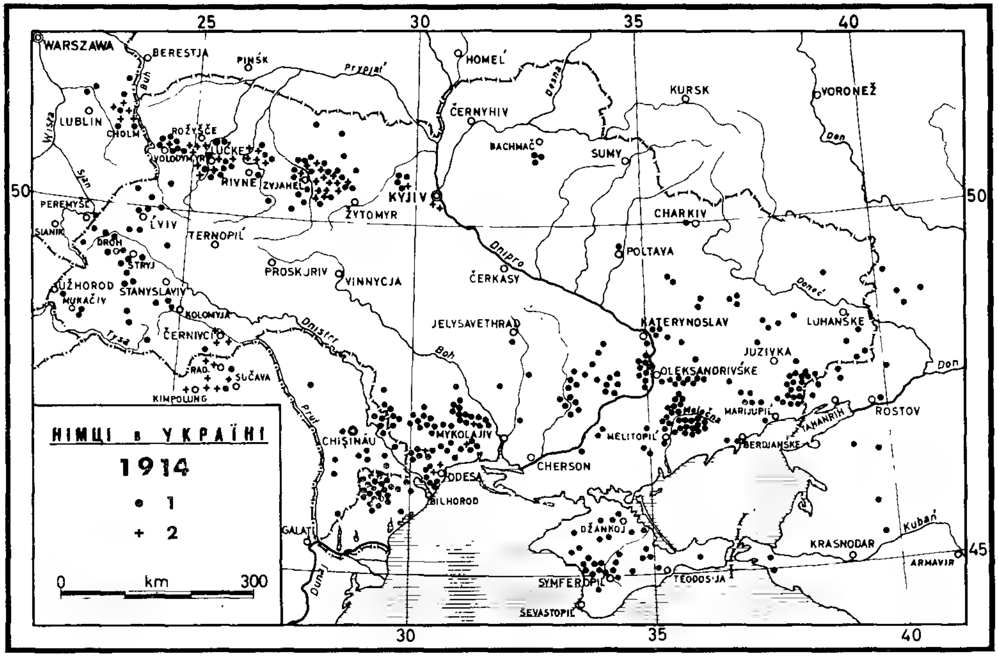

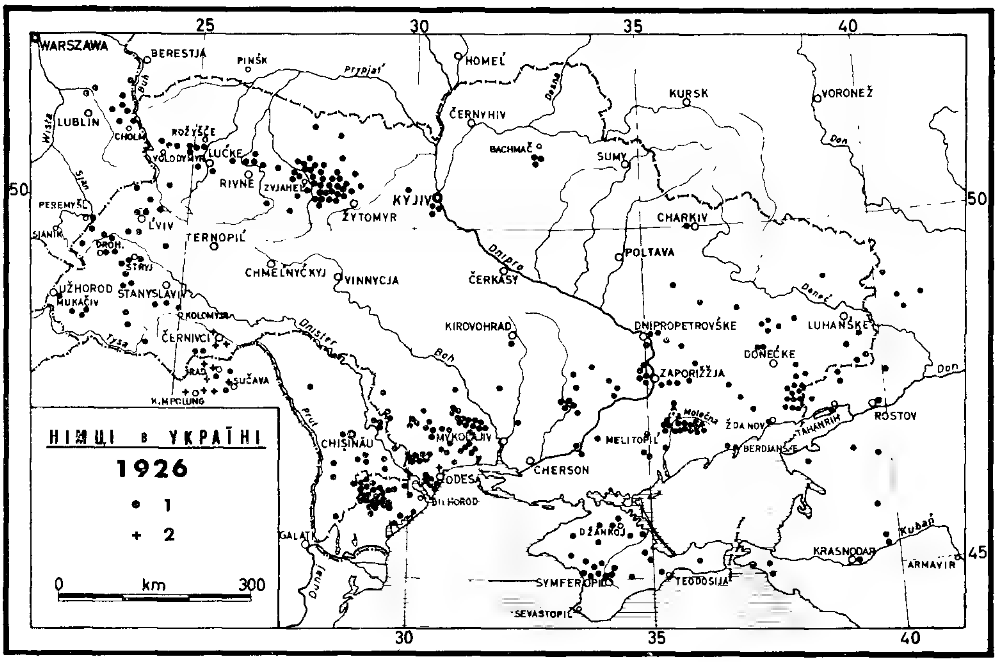

Німці на Україні в 1914 і 1926 рр.
1 — 2 000 німців. 2 — 5 000 німців

до 966 у 1914 р. Значно збільшилася земля, що була у їх посіданні, завдяки купівлі поміщицької; 1911 р. Н. в Півд. Україні були власниками 3,8 млн десятин землі (разом з великими мастками, напр., Фальцфайна — див. *Асканія Нова*). Тільки незначна кількість (бл. 1/10 Н. жила у м., найбільше в Одесі (1897 р. — 10 000).

Нім. оселі відрізнялися від укр. оточення своїм пляном і виглядом хат, нім. мовою, віровизнанням, вищим екон. рівнем (зокрема на півдні), кращою освітою, побутом, міськ. вбранням тощо. Вони користувалися також широкою самоуправою. Нім. колонії налагоджували свої внутр. справи на дем. лад, вибирали на зборах управу («шульца» й ін.), учителя, в євангельських громадах також свящ. тощо; внутр. мовою урядування, як і навчання у школах була нім. Колонії об'єднувалися в округи (також з нім. урядовою мовою); адміністративна зверхня влада для нім. колоній на Україні містилася спершу в Катеринославі, з 1818 р. в Одесі; вона підпорядковувалася мін-ву внутр. справ у Петербурзі. Привілеї, що їх дістали нім. колоністи 1763 і 1804 рр. були скасовані 1871 р., м. ін. звільнення від військ. служби; урядовою і викладовою мовою в школах (з 1875) стала рос., самоуправу громад обмежено. Це вплинуло на деяку еміґрацію Н. (зокрема менонітів) з України до Америки.

Організоване життя Н. і далі зосереджувалося навколо їх церк. громад (зокрема євангеликів і менонітів); при них існували школи, в яких і після 1875 р навчалися нім. мови (також релігії нім. мовою). Крім нижчих початкових шкіл, існували й вищі (при деяких з них діяли пед. кляси), а в Одесі — реальна школа. Після 1905 р. було створено ряд сер. приватних шкіл з нім. мовою навчання. Вони мали досить багату пресу (м. ін. 1863–1914 рр. щоденник «Odessauer Deutsche Zeitung», а з 1906 р. кат. щоденник «Deutsche Rundschau») і в-ва (зокрема альманахи і календарі). Загал Н. затримав свою нац. окремішність; попри брак зв'язків з Німеччиною, розмовною мовою була виключно нім. (літ. і говірки), хоч майже всі Н. на У. знали укр. і рос. мови. Тільки по м. Н. зазнавали деякої русифікації.

Через велику етнічну і культ. різницю (мовну, релігійну тощо) взаємини між українцями і нім. колоністами були обмежені. Це були гол. сусідські контакти. Вищий рівень нім. сіль. госп-ва викликав наслідування з боку укр. селян, у Н. працювало багато укр. сезонових робітників. Чимало нім. підприємців брало участь у розбудові укр. пром-сти. Під впливом нім. колоністів серед українців у другій пол. 19 в. поширився євангелизм (див. *Євангелики*), зокрема *штунда*. У 19–20 вв. (також і в сов. часи) у високих школах України було чимало проф. нім. походження. Серед визначніших вчених треба згадати фізика М. *Шіллера*, математика Г. *Пфейфера*, астронома Р. *Фогеля*, хеміка М. *Бунґе*, ботаніків В. *Бессера*, Р. *Траутфеттера*, І. *Шмальгаузена*, фізіолога О. *Вальтера*, медиків М. Дітеріхса, Г. Рейна, правника О. *Ейхельмана*, економіста М. Бунґе, філологів І. Нейкірха, Ф. Кнауера, І. Леціуса, Б. *Варнеке*, археолога Е. *Штерна*, істориків мистецтва Ф. *Шміта* і Ф. *Ернста* та багато ін. Нім. походження був відомий укр. поет і літературознавець О. Бурґгардт (Юрій *Клен*).

Значно слабшою була нім. колонізація на укр. землях, які увійшли до складу Австрії. Приплив Н. до Галичини й Буковини після їх зайняття Австрією (1772 і 1774) був зв'язаний з германізаційними тенденціями австр. володарів, припливом нім. бюрократії до м. та заснуванням нім. сіль. колоній (вони мали

Німецька колонія в Ташли-Кіпчаку, Крим

піднести аґрикультуру країни). Сіль. колонізації сприяли патенти Марії Терезії (1. 10. 1774) та Йосифа II (13. 10. 1781), на підставі яких як католикам, так і євангеликам надано привілеї (наділ землі, звільнення від військ. служби та на 6 рр. від податків тощо).

Приплив нім. колоністів до Галичини не був великий через аґрарне перенаселення країни. На 249 нім. поселень (1900-і рр.; здебільша присілки й невеликі с.) 134 були ще з часів Йосифа II, значно слабша колонізація тривала згодом — до 1840-их рр. Перші нім. колоністи прийшли до Галичини з Бадену, Вюртенберґу, Ґессену і Пфальцу, а в першій пол. 19 в. з півн. Чехії (Еґерлянду). Вони селилися гол. на Передкарпатті (в Стрийському, Долинському, Дрогобицькому, Станиславівському, Коломийському й ін. пов.) та у Львівському і сусідніх (Городенському, Жовківському,

Рава-Руському, Кам'янка-Струмилівському пов.).

Після введення автономії у Галичині (1861), переходу адміністарції у поль. руки й заміни урядової нім. мови на поль., частина нім. бюрократії виїхала з Галичини, деякі з тих, що залишилися, підпали польонізації. Натомість нім. сіль. колонії не зазнали більших втрат (найкраще збереглися євангелики). У 1914 р. у Галичині було 47 000 Н. (0,9% всього населення), в тому ч. у Львові 5 900. За віровизнанням Н. на пол. були євангеликами, на пол. — католиками.

Приплив Н. на Буковину був значно сильніший, ніж до Галичини, через слабе заселення краю і ще слабший розвиток м. Н. селилися гол. у м., які незабаром набрали нім. характеру, тим більше що жиди вживали нім. мови. Тому що у Н. залишалися найважливіші пости в адміністрації краю (аж до 1918 р.) і нім. мова була урядовою, впливи Н. на Буковині порівняно з їх кількістю були великі. 1914 р. в укр. частині Буковини жило 21 000 (4,6% всього населення)., у тому ч. у Чернівцях і їх околицях 14 000. Чернівці були найбільшим нім. скупченням на всіх укр. землях і єдиним м. України, яке мало нім. обличчя. Нім. осередок у Чернівцях («малий Відень»), зокрема нім. ун-т, мав чималий вплив на українців; напр., деякі укр. письм. (Ю. Федькович, О. Кобилянська) писали також нім. мовою, нім. учені (Р. *Кайндль* й ін.) досліджували минуле й сучасне Буковини, деякі нім. письм. (К. *Францоз)* насвітлювали у своїх творах укр. тематику.

На З а к а р п а т т і стара нім. колонізація у 16 в. почала занепадати, а більшість Н. пословʼянщилася. Незначна кількість нім. колоністів приплинула у 18 в. — 1723, 1748 (тоді постало с. Павшінґ б. Мукачева, єдина місцевість в УССР, де Н. живуть донині), 1765—77 рр. — і на поч. 19 в. 1914 р. на Закарпатті було понад 10 000 Н. як хліборобів (гол. в околицях Мукачева), так і ліс. робітників (у глибині Карпат).

Напередодні першої світової війни на укр. землях було 872 000 Н. (1,9% всього населення), в тому ч. 797 000 в Рос. Імперії і 75 000 в Австро-Угорщині; вони особливо скупчилися на Чорноморщині, Волині й Холмщині та на Буковині (див. карту) та жили своїм окремим життям.

1 9 1 4 – 3 9 р р. Воєнні і післявоєнні роки принесли Н. на У. великі втрати. Нім.-рос. війна спричинила хвилю обмежень, а то і переслідувань для Н. на укр. землях під Росією (розпорядження з 2. 2. і 13. 12. 1915). Н. з Волині й Холмщини вивезено (гол. на Сибір), і по війні тільки частина з них повернулася до своїх осель. Значних втрат (зокрема на Катеринославщині) завдали Н. погроми *Махна* 1919 р., врешті голод 1921–22 рр. Чимало Н. виїхало з Півд. України до Німеччини і еміґрувало до Америки, деяке ч. переселилося у м.

До Укр. держави 1917–20 рр. «підрос.» Н. поставилися загалом байдуже; лише в Укр. Армії був ряд вищих старшин нім. походження (ген. С. *Дельвіґ,* полк. Ю. *Отмарштейн* та ін.). Натомість Н. у Галичині співпрацювали з ЗУНР, вони мали свого представника в Укр. Нац. Раді, а цілий ряд австр.-нім. старшин родом з Зах. України включилися в УГА (підполк. А. *Бізанц,* сотн. Ґ. *Кох,* ген. А. *Кравс,* ген. Г. *Ціріц* й ін.). На Буковині Н. виступили (28. 11. 1918) за приєднання її до Румунії і підтримували прорум. політику.

В наслідок подій 1914–22 рр. зменшилося ч. Н. на укр. суцільній території з 872 000 у 1914 р. до 514 000 у 1926 р. Найбільші втрати Н. понесли на Волині, де їх ч. (разом з кол. Радомиським пов. Київ. губ.) впало з 250 000 до 108 000, на Холмщині (35 000 і 13 000) і на Катеринославщині. За сов. переписом з 1926 р. в УССР жило 394 000 Н. (1,4% всього населення; в тому ч. 34 300 або 8,7% всіх Н. жило у м.), у Криму — 44 000 (6,1%), на Півн. Кавказі — 96 000; разом на всіх укр. землях в СССР – 502 000. На укр. землях у Польщі 1931 р. жило 87 000 Н., у Румунії (1930) – 36 000, у Чехо-Словаччині (1930) – 12 000. На 1932 р. ч. Н. на укр. суцільній території становило 610 000 (1,2%), а разом з мішаною територією 720 000 (1,3%). Докладніше розміщення Н. див. карту (стор. 1771).

В УССР Н. мали 6 нац. р-нів і кількадесят нац. сільрад. Вони мали нім. школи (м. ін. Нім. Пед. Ін-т в Одесі), в-ва, пресу, культ. установи, ведені у сов. дусі. Сильно потерпіли Н. під час колективізації (більшість з них належала до «куркулів») і голоду 1932–33 рр.

Нім. церква в Ойґенфельді, Таврія (1902)

Разом з цим було знищено нім. церк. життя, а їхні церкви – призначено для госп. цілей; нім. нац. р-ни й сільради

скасовано. Врешті у 1936–38 рр. винищено більшість нім. інтеліґенції: свящ., учителів, лікарів тощо. Разом з цим щораз більше Н. переселювалися з сіл до м.

Організоване нім. життя на зах. укр. землях піднеслося (зокрема на Волині) порівняно з довоєнним періодом, завдяки тіснішим зв'язкам з Німеччиною. Н. спорадично співпрацювали з українцями, входячи разом з ними до бльоку нац. меншостей при виборах до сойму й сенату (1922, 1928 рр.). На Буковині Н. співпрацювали з правлячими рум. партіями і за їх допомогою здобували для себе представництво в парляменті.

1939–45 рр. У цей час відбулося тотальне переміщення Н. на Україні. Після розподілу Польщі між СССР і Німеччиною, на підставі нім.-сов. договору, всіх Н. з Галичини й Волині репатрійовано до Німеччини; це саме зробила нім. влада з Н. на Холмщині. Після того, як 1940 р. СССР зайняв Буковину й Басарабію, Н., що проживали на цих теренах, також репатрійовано до Німеччини.

З вибухом сов.-нім. війни 1941 р. сов. влада виселила 20. 8. 1941 Н. з Криму та Лівобережжя спершу на Півн. Кавказ, згодом до Казахстану, натомість не мали часу виселити Н. з Правобережжя та зах. Степу. Нім. окупаційна влада надала укр. Н. статус т. зв. *«фольксдойчерів»*, а разом з тим упривілейоване становище порівняно до пригнічених українців; їх притягнено до служби в поліційних і піввійськ. формаціях та зроблено співвиконавцями брутального окупаційного режиму. Все це спричинило, вперше в історії, ворожі взаємовідносини між українцями і Н. на У.

При відступі нім. військ з України 1943 р. нім. влада переселила 350 000 укр. Н. і поселила їх спершу в Зах. Польщі (т. зв. Вартеґав), а пізніше у Німеччині. Після зайняття частини Німеччини сов. військами 1945 р. сов. влада вивезла тих укр. Н., яких захопила (бл. 250 000) до СССР, але не на Україну, а на північ (АССР Комі) на роботи в лісах і копальнях вугілля або до сов. Азії. Правда, 13. 12. 1955 сов. влада оголосила для Н. амнестію і дозволила їм на вільне поселення, але не допустила їх повернутися на кол. місце перебування. Таким чином, нім. меншість на Україні майже перестала існувати. Ч. Н., що живуть тепер в УССР, – невідоме (сов. статистика навмисне не подає їх ч.). Див. також *Німеччина.*

Література: Клаус И. Наши колонии. I, II. 1869; Kaindl R. F. Das Ansiedlungswesen in der Bukowina. Інсбрук 1902; Kaindl R. F. Geschichte der Deutschen in der Karpathenländern. Ґота 1907—11; Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. М. 1909; Zokler T. Das Deutschtum in Galizien. Дрезден 1917; Stumpp K. Die deutschen Kolonien in Schwarzmeergebiet dem früheren Neu — (Süd)-Russland. 1922; Winter E. Die Deutschen in der Slovakei und in Karpathenrussland. 1926; Karasek A. — Luck. Die deutschen Siedlungen in Wolhynien. Пляуен 1931; Bukowina, Handwörterbuch des Grenz-und Auslanddeutschtums, т. I. Бресляв 1933; Galizien, ibidem, т. 3. 1933; Мицюк О. Нариси з соц.-госп. історії Підкарпатської Руси, тт. I-II. Ужгород—Прага 1936—38; Šeluchyn S. Nemecka kolonisace na Ukrajine. Прага 1938; Teich G. Die russlanddeutsche Bevölkerungsbewegung in Kriegs- und Nachkriegszeit 1941—1950, Heimatbuch der Deutschen aus Russland. Штутґарт 1958; Ring F. Die Wolhyniendeutschen — Ihr Werk und Ihr Schicksal, ibidem. Штутґарт 1959; Stumpp K. Die deutsche Auswanderung nach Russland 1763—1862. Штутґарт 1961; Stumpp K. Die Russlanddeutschen — 200 Jahre unterwegs. Фрайляссінґ 1964.

Р. М.

Німців Поволжя Автономна ССР, постала 19. 10. 1918 як автономна обл. німців Поволжя з нім. колоній, які виникли у 1770-их рр. за Катерини II; 1924 р. автономну обл. перетворено на автономну респ.; столиця – м. Енґельс (кол. Покровськ). Територія 28 200 км², населення 605 000 (1939). Нац. склад людности за переписом з 1926 р. (в тис.): на 571,8 мешк. — 379,6 (66,4%) німців, 116,6 (20,4%) росіян, 68,6 (12,0% українців, 7,0 (1,2%) ін. Українці жили великими островами і становили більшість у Покровському (51,3%) і Старополтавському (44,8%) р-нах. У вересні 1941 р. сов. влада примусово виселила німців в Азію, а 1945 р. Н. П. АССР ліквідовано.

Німчинов Кость (1898—193?), проф. Харківського Ун-ту, мовознавець, репресований 1937 р.; співавтор «Рос.-укр. словника» (1926), «Підвищеного курсу укр. мови» за ред. Л. Булаховського (1929 і 1931), автор огляду історії укр. мови («Укр. язик у минулому і тепер», 1925, 1926) та праць з іст. фонетики укр. мови (м. ін. про диспаляталізацію приголосних перед *е, и*); прихильник теорії С. Смаль-Стоцького про відсутність «праруської єдности».

Німчук Дмитро (1897—1944), діяч Соц.-Дем. Партії Закарпаття, ред. газ. *«Вперед»* (1926–32), посол до сойму Карп. України (1939); на еміґрації в Братіславі і там замордований ґестапом.

І. Німчук

Німчук Іван (1891—1956), гром. діяч і журналіст родом з Чортківщини (Галичина), д. чл. НТШ; співред. щоденника *«Нове Слово»* (1912—14) у Львові, ред. *«Відродження України»* (1918) і *«Укр. Прапора»* (1921–23) у Відні; з 1925 р. у Львові ред. *«Діла»* (1935–39 — гол. ред.), чл. ЦК УНДО. Ув'язнений большевиками 1939—41 в Луб'янській в'язниці (Мос-

ква), під час нім. окупації ред. львівського відділу *«Краківських Вістей»* (1942–44). На еміґрації в Німеччині (ред. *«Християнського Шляху»* 1946–47) і (з 1948) в Канаді (ред. *«Укр. Вістей»* в Едмонтоні — з 1949), де й помер. Н. — автор численних ст. і розвідок з історії, культури (м. ін. про українців у Відні) і статистики («За Сяном», 1932) та споминів («595 днів сов. в'язнем», 1950); ред. книжкових вид. і альманахів.

Нірод Федір (* 1907), театральний мистець-декоратор, закінчив Київ. Художній Ін-т (1930); працював у театрах: Запорізькому ім. М. Заньковецької (1934–45) і Львівському Юного Глядача (1945–50) та театрах Опери й Балету у Львові й Києві (з 1961). Мист. оформив понад 100 вистав, у тому ч. опери («Милана» Ю. Майбороди, «Лісова пісня» В. Кирейка, «Далібор» Б. Сметани), балети («Хустка Довбуша» А. Кос-Анатольського) і драми («Отелло» В. Шекспіра, «Свіччине весілля» І. Кочерги).

Ф. Нірод

Ніс Степан (1829–1901), літ. псевд. С. Волошин та ін., етнограф-фолкльорист, письм., за фахом лікар родом з Чернігівщини. Працював земським лікарем у різних м. України, в Болгарії (1883–86) і в Росії (Білозерськ), куди був засланий 1864 р. за ширення укр. книжок. З студентських років збирав фолкльорний матеріял — пісні, приказки, прислів'я, публікуючи його в «Черниговских губернских ведомостях» і в зб. А. Метлинського, П. Чубинського та ін. Крім ряду етногр. праць і наук.-популярних розвідок з медицини (перші укр. мовою: «Про хвороби й як їм запобігти» й ін.), Н. був автором оп. з побуту селян-кріпаків та козаків («Хуртовина», «Про Конотіп», «Людська пам'ять про старовину», «Запорожець Абиух» та ін), друкованих у 1861–97 рр. в «Основі», «Черниговскому листку», «КСт.», у в-ві якої вони й вийшли посмертно окремою зб.

Ністор Йон (1876–1962), рум. історик і політик, проф. ун-ту в Чернівцях, керівник рум. лібералів, деякий час мін. для нац. меншостей у Румунії і мін. для Буковини, ворог українців. Праці з іст. Молдавії та Буковини, в яких намагався довести, що румуни автохтонне населення на Буковині, а українці пришельці з пізніших часів.

Нітш (Nitsch) Казімєж (1874–1958), визначний поль. мовознавець, основоположник іст. діялектології поль. мови, проф. Краківського Ун-ту, при якому організував 1924 р. Студіюм Слов'янське з катедрами укр. мови (І. Зілинський) та літератури (Б. Лепкий), д. чл. НТШ (з 1937). Вивчав укр. впливи на поль. літ. мову й діялекти.

Нічвид, нічниця (Myotis), рід ссавців родини гладконосих *кажанів;* довж. тіла 37–93 мм, перев. нічні тварини. На Україні відомі 9 видів, з них частіше зустрічаються: Н. коловодний (водяний, M. daubentoni Eversmann), Н. вусатий (M. mystacinus Eversmann) і Н. сірий великий (M. myotis Borch.). Перев. на Закарпатті й у Криму поширені: Н. гостровухий (M. oxygnathus Mont.), Н. Іконнікова (M. Ikonnikovi Ogn.), Н. війчастий (M. nattereri Kühl) і Н. триколірний (M. emarginathus Geof.).

Нічлава, ліва подільська притока Дністра, довж. — 83 км, сточище — 870 км²; в дол. течії творить мальовничий яр.

Ніщинський Петро (літ. псевд. Байда; 1832–96), клясичний філолог, письм.-перекладач і композитор родом з сх. Поділля; учителював у Петербурзі, згодом у сер. школах в Одесі (1860–75 і 1882–88), Ананьєві (1875–82) та в Бердянському (1888–90); з 1890 р. жив у с. Ворошилівці, де й помер. Як композитор Н. відомий з муз. картини «Вечерниці» до «Назара Стодолі» Т. Шевченка (вперше поставлена 1875 аматорським гуртком М. Кропивницького у Єлисаветі), до складу якої входять інструментальна інтродукція, сольові та хорові виступи (з них постійне місце в укр. хоровому репертуарі здобув чоловічий хор «Закувала та сива зозуля»); він також автор сольових пісень та обробок укр. нар. пісень. Н. переклав на укр. мову грец. клясиків («Антігону» Софокла, 1883; «Одіссею» Гомера, 1889, 1892; 6 пісень з «Іліяди» Гомера, 1902–03), на грец. — «Слово о полку Ігореві» (1881); автор розвідок про грец. музику і метрику та шкільних підручників грец. мови.

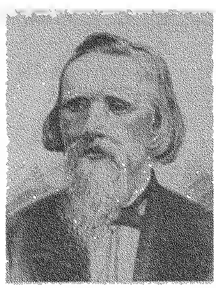

П. Ніщинський

НКВД — НКВС, див. *Народний Комісаріят Внутрішніх Справ.*

Нобель, Невель, оз. на Поліссі в долині гор. Прип'яті; 504 га, глибина — 12 м. Над оз. оселя цієї ж назви, оборонно положена на піво.; найдавніше поселення на Поліссі — ранній неоліт (кременярська робітня), до 1917 р. — м-ко Пинського пов., тепер с. Дубровицького р-ну Рівенської обл.

Нова Борова (III—9), с. м. т. над р. Іршею, Володарсько-Волинського р-ну Житомирської обл.; 6 000 меш. (1966); зав. залізобетонних конструкцій; Іршанський гірничо-збагачувальний комбінат.

«Нова Буковина», газ., див. *«Буковина».*

Нова Водолага (IV—16), с. м. т. на півд. Слобожанщині, р. ц. Харківської обл.; 14 400 меш. (1966); будів. пром-сть.

«Нова Громада», літ.-наук. місячник, виходив у Києві 1906 р. на кошти Є. Чикаленка і В. Симиренка; ред. Б. Грінченко; співр.: Х. Алчевська, В. Винниченко, С. Єфремов, П. Капельгородський, М. Коцюбинський, М. Кропивницький, М. Милорадович, А. Тесленко, І. Труба, Л. Яновська, Б. Ярошевський та ін. У «Н. Г.» були вперше друковані «Сова» і «Три літа» Т. Шевченка; переклади з Г. Гайне, В. Гюґо, П. Беранже, М. Метерлінка, А. Франса. З перетворенням «КСт.» на місячник укр. мовою *«Україна»* та перенесенням до Києва «ЛНВ» «Н. Г.» перестала існувати. Вийшло 12 чч.

«Нова Громада», тижневик, центр. орган Федерації соціял-демократії в Америці, вид. Роб. Вид. Спілки, виходив у Едмонтоні (Канада) 1911–13; ред. Р. *Кремар,* Т. Томашевський.

«Нова Громада», суспільно-політ. місячник, радянофільського напряму, виходив у Відні 1923–24; ред. С. *Вітик* співр. А. Крушельницький, М. Меленевський та ін.

«Нова Громада», кооп. наук.-популярний і літ.-мист. двотижневик Книгоспілки й Вукоопспілки, виходив у Києві–Харкові в 1923–31 як продовження «Бюлетеня Київ. філії Вукоопспілки» (1–3, 1922) та «Правобережного Кооператора» (4–8, 1923); ред. О. Варавва, Н. Руденко. З 1932 р. «Н. Г.» перейменовано на «Соц. Громаду», що в 1933 р. перестала існувати. «Н. Г.» мала добре поставлений літ. відділ, у якому друкувалися С. Васильченко, Б. Антоненко-Давидович, М. Зеров, М. Рильський, Г. Косинка й ін.

«Нова Ґенерація», літ. об'єднання укр. футуристів, утворене 1927 р. в Харкові учасниками групи *Аспанфут* (М. Семенко, Ґ. Шкурупій, О. Полторацький, А. Чужий, М. Скуба та ін.). Програма «Н. Ґ.» сполучала пропаґандивно-поверхові ліві гасла інтернаціоналізму. пролет. культури з намаганнями модернізувати укр. літературу шляхом засвоєння модерних літ. течій Заходу. З 1929 р. «Н. Ґ.» виступала під новою назвою — ВУСКК (Всеукр. Спілка Робітників Ком. Культури), з 1930 р. – ОППУ (Об'єднання Пролетарських Письм. України). У 1931 р. «Н. Ґ.» примушено самоліквідуватися. Більшість її учасників пізніше ліквідовано, ін. перейшли на офіц. партійну лінію в літературі (О. Полторацький). Літ. орган цієї ж назви (див.).

«Нова Ґенерація», журн., місячник літ. об'єднання цієї ж назви, виходив у Харкові від жовтня 1927 р. до грудня 1930 р. (ред. М. *Семенко).* Журн. приділяв багато місця полеміці з ін. літ. угрупованнями того часу та популяризації зах. течій у літературі й мистецтві (Ґ. Аполлінер, Ле Корбюзье, В. Бавмайстер тощо). В ч. співр. «Н. Ґ.» були А. Бучма, В. Вер, О. Влизько, Г. Коляда, Ф. Лопатинський, С. Скляренко, Е. Стріха (К. Буревій), Л. Чернов та ін.

«Нова Доба», політ., екон. і наук. тижневик Закордонної Групи Укр. Ком. Партії, виходив у Відні 1920–21 рр.; ред. В. *Винниченко* і В. *Левинський.* При журн. видавалася «Бібліотека „Н. Д."» (бл. 30 кн.).

«Нова Доба», тижневик для військ.-полонених українців з Червоної Армії у Німеччині, виходив у Берліні 1941–45 рр.; ред. Г. Которович.

Нова економічна політика, див. *НЕП.*

«Нова ера», спроба наладнання укр.-поль. відносин у Галичині в 1890-их рр. у зв'язку з політ. напруженням між Австро-Угорщиною і Росією. Австро-угор. мін. закордонних справ граф Кальнокі натискав на австр. уряд, щоб задовольнити вимоги українців, на території яких могла відбуватися майбутня війна, і т. ч. здобув їх симпатії до Австрії. Тому що уряд був зв'язаний умовою з поляками щодо Галичини, він передав полагодження справи гал. намісникові К. *Бадені.* У переговорах брали участь також представники Київ. (Старої) Громади під проводом В. *Антоновича,* що під час рос. натиску на українство сподівалися після укр.-поль. замирення мати кращі умови для укр. нац.-культ. розвитку в Галичині. Але Бадені не думав про порозуміння на ширшій базі, а хотів заспокоювати українців дрібними поступками. У здійсненні «Н. е.» гол. ролю з укр. боку відогравали (крім В. Антоновича), митр. С. *Сембратович* і провідник поміркованого крила *народовців* – О. *Барвінський,* а також Ю. *Романчук,* К. *Телішевський,* з поль. – К. Бадені, маршал гал. сойму Е. Санґушко і посол А. Хамец.

Русько-укр. Радикальна Партія відразу виступила проти «Н. е.», а речники народовців на соймовій сесії в листопаді 1890 р. виявили добру волю до порозуміння з поляками та деклярували вірність кат. Церкві й австр. державі з умовою, що австр. уряд і крайова адміністрація підуть назустріч їх вимогам рівноправности на полі культ. й екон. розвитку. Бадені від імени уряду обіцяв вільний розвиток укр. національности на основах австр. конституції. Позитив-

ним наслідком «Н. е.» для українців було поширення прав укр. мови в адміністрації й судах, введення фонетичного правопису в укр. шкільних підручниках і двомовности в учительських семінаріях, заснування держ. гімназії в Коломиї, катедр сх.-евр. історії (властиво історії України) і другої катедри укр. літератури у Львівському Ун-ті, укр. фінансових установ – т-ва «Дністер» у Львові і «Укр. Щадниці» в Перемишлі, вид. укр. мовою урядової газ. «Народна Часопись» тощо. Ці полегшення не задовольняли політ. прагнень більшости народовців з Ю. Романчуком на чолі, і вони в 1894 р. відмовилися від політики «Н. е.» та перейшли до опозиції. На позиціях «Н. е.» залишилися митр. С. Сембратович і мала частина народовців під проводом О. Барвінського і А. Вахнянина, яка гуртувалася б. щоденника «*Руслан*» (з 1896). *І. В.* і *В. Л.*

Нова Зеляндія (New Zealand – Commonwealth), бріт. домінійон – група островів, в півд.-зах. частині Тихого Океану, 268 000 км², 2 567 000 меш. (1964), в тому ч. бл. 300 українців. Українці поселилися в Н. З. по другій світовій війні; у 1949–51 рр. їх приїхало з Европи 228 (118 правос. і 110 католиків). Найбільші скупчення: Веллінґтон - 50, Окленд – 40, Крайсчерч — 40, решта — розкидані по всій країні. Виявом укр. організованого життя є укр. клюби у Веллінґтоні (з 1949 р., перший гол. В. Федорко) і в Окленді (з 1951) та суботні школи. Укр. католики підлягають юрисдикції Апостольського екзарха в Австралії, постійного свящ. не мають, існують тільки церк. братства. Правос. належать до Укр. Автокефальної Правос. Церкви в Австралії, мають парафіяльну раду й одного свящ.

«Нова Зоря», кат. газ., виходила у Львові 1926–39, спочатку щотижня, з 1928 – двічі на тиждень (ред. о. Т. *Галущинський*, з 1928 – О. *Назарук*); орган *Укр. Христ. Орг-ції* (УХО), з 1930 — *Укр. Кат. Нар. Партії – Укр. Нар. Обнови;* між співр. С. Томашівський, о. Й. Скрутень, І. Кревецький, о. І. Назарко.

«Нова Зоря», кат. тижневик, орган Свято-Миколаївської епархії в Чікаґо (ЗДА), виходить з 1965 р. з англомовним додатком і ілюстрованою стор.; ред. о. Я. Свищук.

Нова Каховка (VII–14), м. обл. підпорядкування Херсонської обл., положене на березі Каховського водоймища (див. світлину на стор. 487); пристань; 33 500 меш. (1966). Н. К. постала 1951 р. у зв'язку з будовою *Каховського гідровузла.* Зав.: електромашинобудів., залізобетонних виробів, асфальтовий, стінних бльоків, кукурудзо-калібрувальний тощо. Заг.-техн. фак. Одеського інженерно-будів. ін-ту, с.-г. і вечірній електромех. технікуми. Н. К. збудована за єдиним пляном, перев. за типовими проєктами, вулиці творять прямокутну мережу й добре озеленені.

Нова Каховка, заг. вигляд

«Нова Книга», критико-бібліографічний місячник, продовження ж. «Книга» (1923–24), виходив у Харкові 1924–25 рр.; ред. С. Пилипенко і Г. Коцюба. (Вийшло 10 чч.).

«Нова Культура», журн., див. «*Культура*».

Нова Маячка (VII–14), с. м. т., положене на Причорноморській низовині, Цюрупинського р-ну Херсонської обл.; 10 800 меш. (1965).

Нова Одеса (VI–12), с. м. т., положене на лівому березі р. Бугу, р. ц. Миколаївської обл.; пристань; 8 500 меш. (1966); харч. і будів. пром-сть.

Нова Прага (V–13), с. м. т., над р. Бешкою (притока Інгульця), Олександрівського р-ну Кіровоградської обл.; 11 000 меш. (1965); харч. пром-сть.

«Нова Рада», літ. альманах, вид. Київ. літ.-артистичного Т-ва (1908) за участю й ред. М. *Старицького*, О. *Косач*, Л. *Старицької*, І. *Стешенка*.

«Нова Рада», щоденник, заснований Т-вом для підмоги літературі, науці й штуці, згодом офіц. орган УПСФ, виходив у Києві з березня 1917 до січня 1919 р. як продовження припиненої 1914 р. газ. «*Рада»; ред. А. Ніковський* і *С. Єфремов*.

«Нова Рада», щоденник у Львові 1919–20, орган *Трудової Партії;* видавець о. О. *Застирець*, ред. о. *Я. Левицький*.

«Нова Свобода», єдиний укр. щоденник на Закарпатті, виходив у 1938–39 рр. в Ужгороді й Хусті замість тижневика «*Свобода»;* ред. С. *Довгаль*, В. *Ґренджа-Донський*. «Н. С.» стояла на виразно укр. політ. плятформі, у 1939 р. орган *Укр. Нац. Об'єднання*.

Нова Сербія, адміністративно-територіяльна військ. одиниця, утворена рос. урядом 1752 р. з півн.-зах. частини запор.

земель (з півн. частин Кодацької і Буго-Гардовської паланок) між р. Синюхою на зах. і Дніпром на сх. (див. карту на 748 стор.), офіц. для охорони від турків і татар, фактично для приборкання запорожців. У Н. С. поселено сербів з Угорщини під проводом полк. І. Хорвата, а також болгарів, волохів, греків й ін. правос. з Туреччини. Поселення було організоване на військ. лад, ділилося на два полки – гусарський та Пандурський, об'єднаних у корпус, і мало деяку автономію; військ. осередком його був *Новомиргород*. 1754 р. на півд. кордоні Н. С. організовано т. зв. *Слобідський полк* з укр. козаків з Лівобережжя і Слобожанщини, частково й з Правобережжя. 1754 р. на території Н. С. засновано фортецю св. Єлисавети (з 1775 р. – м. *Єлисаветград*), що стала адміністративним центром усієї Н. С. $^2/_3$ населення Н. С. і Слобідського полку були українці. Військ. поселення в Н. С. 1764 р. було ліквідоване і вона увійшла до складу новоствореної *Новоросійської губернії*. Чужинецьке населення досить швидко асимілювалося з українським.

Нова Січ, Покровська Січ, остання запор. Січ, що існувала у 1734–75 рр., положена над р. Підпільною (віднога Дніпра) б. теперішнього с. Покровського, Нікопільського р-ну Дніпропетровської обл.; зруйнована рос. ген. Текелієм. Докладніше див. *Запоріжжя* і *Запорізька Січ*.

«Нова Сцена», муз.-драматичний театр на Закарпатті, постав 1934 як пересувний театр при філії т-ва «Просвіта» в Хусті з ініціятиви і під проводом Ю. і Є. Шерегіїв та при співпраці М. Аркаса, Ю. Базилевича, Р. Кирчева, М. Чирського та ін.; у 1938–39 рр. – держ. театр Карп. України. «Н. С.» випустила 1938—39 під цією ж назвою 2 чч. театрального журн.

«Нова Україна», щоденник у Кам'янці Подільському, виходив з серпня до листопада 1919 р., вид. Пресової Квартири Штабу Діючої Армії.

«Нова Україна», місячник письменства, науки й гром. життя, виходив у Празі 1922 -28 (1922 – двотижневик); засновник і постійний ред. М. *Шаповал;* співред. – П. Богацький (1922), В. Винниченко (1923–24), М. Галаган, Н. Григоріїв (1925–26), С. Довгаль, В. Залевський, М. Мандрика (1927–28). «Н. У.» відстоювала ідею нац.-держ. незалежности з соц. позицій.

«Нова Україна», щоденник, виходив з сер. листопада 1941 р. до лютого 1943 р. у Харкові; потім з перервами у Полтаві й Вінниці; ред. П. Сагайдачний, пізніше В. Царинник. «Н. У.», притягаючи ліпші письменницькі сили Харкова, була найкращою газ. за нім. окупації, бо, видавана у прифронтовій смузі, підлягала військ. цензурі і тому мала менше обмежень, ніж укр. газ., що виходили в Райхскомісаріяті України.

Нова Ушиця (V–8), с. м. т. на сх. Поділлі над р. Калюсом, р. ц. Хмельницької обл.; 5 900 меш. (1965). Н. У. відома з 15 в. (до 1829 назва Літнівці); за Росії пов. м. Подільської губ. У липні 1919 і травні-червні 1920 р. в р-ні Н. У. бої 3 Залізної Дивізії Армії УНР з больш. армією; у листопаді 1920 р. запеклі бої двох груп Армії УНР – ген. М. Безручка і О. Удовиченка.

«Нова Хата», жін. журн. для плекання домашньої культури, виходив у Львові в 1925–39 рр. (до 1934 щомісяця, згодом двічі на місяць) як вид. кооперативи «Укр. Нар. Мистецтво»; ред. колеґія під проводом М. *Деркач,* М. Громницької, Л. *Бурачинської*. «Н. Х.» багато місця присвячувала питанням нар. мистецтва; у «Н. Х.» починали літ. діяльність І. Вильницька, І. Вільде, С. Яблонська, Д. Ярославська й ін.

Новак Аполінарій (1882 -1955), укр. письм. і журналіст у Канаді родом з Галичини; в Канаді з 1901 р. Ред. *«Канадійського Фармера»* (1909–14), автор оп. з життя укр. поселенців у Канаді, друкованих з 1906 р. в «Свободі», львівському «ЛНВ» та ін. вид.; окремо зб. «Канадські оповідання» (1910).

Г. Новаківська

Новаківська (уроджена Молодецька) Галина (*1923), маляр, мистець-декоратор родом з Перемищини; у 1942–44 рр. працювала в Театрі Малих Форм у Львові і в Укр. Театрі у Станиславові, з 1949 р. у Торонто (Канада); індивідуальні виставки і участь у виставках *УСОМ* і *ОМУА*.

Новаківський Олекса (1872—1935), визначний маляр і педагог, нар. у с. Слободо-Ободівці на сх. Поділлі; учився у мистця-декоратора Ф. Клименка в Одесі (з 1888) і в Краківській Школі Мистецтв (у Л. Вичулковського і Я. Станіславського). Після її закінчення (1900 р. з золотою медалею) працював в с. Могилі б. Кракова, з 1913 до кін. життя у Львові, куди переїхав за допомогою митр. А. Шептицького. Н. виставляв спершу у Львові (1900 на 2 виставці Т-ва для розвою руської штуки), з 1904 у Кракові (індивідуальна виставка у 1911), а після переїзду до Львова – у своїй майстерні (1919–21), у виставках Т-ва Прихильників Укр. Мистецтва, *АНУМ* і учнів своєї школи; найповніший перегляд творчости

Н. показано на посмертній виставці у Львові 1936 і у Львівському Держ. Музеї Укр. Мистецтва 1956.

У краківський реалістично-імпресіоністичний період творчости Н. стояв близько до поль. сучасників (Я. Станіславського, Я. Мальчевського і С. Виспянського); у львівський — під впливом воєнних переживань він еволюціонував у напрямі символістичного експресіонізму. Основним характером творчости Н. є динамізм як психологічна реакція на катаклізми доби, а гол. засобом його вислову — барва. Жанри живопису: пейзажі ліричного характеру (краєвиди з Могили, Гуцульщини, захід сонця, місячні вечори і цілий цикл зображень катедри св. Юра у Львові), портрети (батька, дружини, сина, Д. Левицького, С. Голубовського, митр. А. Шептицького, О. Барвінського, численні автопортрети); композиційні портрети (Мойсей, кн. Ярослав Мудрий, кн. Ярослав Осьмомисл, Довбуш, Дзвінка, Моя муза, Революціонерка); композиції, перев. алегоричні (Пробудження, Коляда, Молох війни, Мистецтво, Наука, Нар. пісня, Виховання); квіти, перев. символічних форм, і Мадонни. Творчість Н., наскрізь індивідуалістична, в УССР з пол. 1930-их до пол. 1950-их рр. була замовчувана, пізніше частково визнана.

О. Новаківський з учнями в 1930 р. Сидять зліва: М. Мороз, М. Городиська, О. Новаківський, І. Нижник, Г. Смольський; Стоять зліва: Ю. Яремчук, В. Гриценко, В. Гаврилюк, Н. Гарах, Р. Чорній, невідомий, Н. Маланій

Окрема заслуга Н. у створенні мист. школи, яка на Зах. Україні була осередком малярської культури й дала низку відомих мистців (Р. Сельський, Л. Перфецький, С. Зарицька, Г. Смольський, В. Гаврилюк, М. Мороз, А. Малюца, С. Гординський, С. Ґебус-Баранецька, С. Луцик, В. Ласовський, Е. Козак, М. Левицький та ін.).

Література: Голубець М. Гал. малярство. Л. 1922; Хмурий В. Олекса Новаківський. Рух. Х. 1931; Каталог посмертної виставки О. Новаківського. Л. 1936; Смольський Г. Школа Новаківського. Діло, чч. 55—56. Л. 1936; Залозецький В. О. Новаківський. Л. 1936; Островський В. Олекса Новаківський. К. 1964.

С. Гординський

Новаковський Михайло (1872—1941), політ.-гром. діяч, адвокат (до 1914 р. в Богородчанах), спершу радикал, пізніше соц.-демократ, вкінці нац.-демократ, посол до гал. сойму; з вибухом війни в УСС і співр. Союзу Визволення України, за ЗУНР — комісар Скалатського пов. й чл. Виділу Укр. Нац. Ради, 1919 р. чл. надзвичайної дипломатичної місії до Варшави. Згодом на Закарпатті, з 1939 р. на Словаччині, де й помер.

Новаковський Петро (1859—1945), селянин, гал. гром.-політ. діяч Перемищини, брат Михайла Н., з 1912 в Канаді.

Новаковський Степан (1863—1936), гром.-політ. діяч, селянин, брат Михайла Н. (див.); брав видатну участь у радикальному русі Перемищини, добрий промовець, посол до гал. сойму (1895—1901).

Новаченко Микола (*1898), ортопед-травматолог родом з Сумщини, чл.-кор. Академії Мед. Наук СССР; з 1922 р. наук. працівник Укр. Н.-Д. Ін-ту ортопедії та травматології у Харкові (з 1940 р. — дир.). Праці (понад 90) присвячені вивченню реґенерації кісткової тканини, питанням лікування переломів кісток, трансплянтації, протезування тощо. Н. застосував ряд нових пластичних операцій і апаратів.

Новгород Великий, слов. держава на півн. Сх. Европи, з столицею в м. Новгороді над р. Волховом, б. Ільменського о. Про початки Н. В. відомо мало. Він постав на землях ільменських слов'ян, які, на думку деяких дослідників (зокрема М. Костомарова), примандрували туди з-над сер. Дніпра. Положення Н. В. на важливому торг. шляху «з варяг у греки» визначило його зв'язок з Києвом. Він входив до складу Київ. імперії, маючи кн. з київ. династії Ігоревичів. За Святослава Ігоревича княжив у Н. його малолітній син Володимир, від імени якого правив його дядько Добриня. Згодом там княжили син Володимира — Ярослав і син Ярослава — Володимир. Після смерти Ярослава на новгородському престолі чергувалися його сини, а потім його внуки; врешті, там усталився рід Мономаховичів.

Після прийняття християнства охрищено було також новгородців. Н. став резиденцією єп. (з 1156 р. — архиєп.), підлеглого київ. митр. Н. мав тісні зв'язки з Києвом у царині економіки й культури. Новгородські купці мали в Києві окрему дільницю з власною церквою. Найкращий твір новгородської архітектури княжих часів собор св. Софії має чимало подібностей до Софійського собору в Києві. Новгородське літописання, хоч

мало свої особливості, розвивалося під формальним й ідеологічним впливом київського.

Особливі політ. та екон. інтереси Н. В., у зв'язку з його швидким зростанням і значною відстанню від Києва, сприяли утворенню й зміцненню опозиційних до Києва сил, які виявилися вже в 11 в. (відмова Ярослава Мудрого, тоді новгородського кн., платити Києву данину; протикиїв. політика посадника Н. Константина, сина Добрині тощо). Ці сили зростали у 12 в., в процесі розпаду Київ. імперії на окремі князівства. Новгородці поступово обмежували владу кн. На перше місце висунулися: віче (збір вільних громадян) — найвища законодавча влада, і посадник, колись княжий, а потім виборний урядник, що мав у руках гол. виконавчу владу. З 1136 р. Н. В. став респ., в якій фактична влада належала боярству й великому купецтву. Згодом, з 14 в., Н. В. керувала очолювана архиєп. рада («госпóда»), що складалася з представників найбільших боярських родин.

Напад татар на Сх. Европу 1239–40 рр. не досяг Н. В., який тільки формально визнав тат. зверхність. Це дало йому можливість, спираючись на свої величезні колонії на півн. Сх. Европи й на визначну участь в евр. торгівлі (зокрема у зв'язку з Ганзейським Союзом), далі розвиватися й багатіти. Але небезпека для Н. В. прийшла з боку Москви, що різними засобами спромоглася здобути собі в Н. В. великі впливи. Перша війна Москви з Н. В. закінчилася перемогою Москви, яка договором 1456 р. обмежила суверенність Н. В. Бажаючи позбутися залежности від Москви, новгородці вибрали своїм кн. представника київ. княжої родини – Михайла Олельковича (1470). Але ні він, ні Лит. держава, з якою згодом уклав союз Н. В., не могли врятувати Новгородську респ. від моск. аґресії. Під час другої війни (1471) Москва здобула Н. В. і встановила там свою владу. Чергова спроба новгородців вирватися з-під Москви (1478) не вдалася. Моск. військо знову здобуло й зруйнувало м. Моск. кн. Іван III, щоб назавжди зломити свободолюбні прагнення новгородців, провів масові екзекуції, великі конфіскації майна та депортацію новгородських бояр до Московщини. Символ свободи Н. В., великий дзвін, що скликав новгородців на віча, вивезли до Москви. Але антимоск. настрої й рухи тривали в Н. В. ще довгий час. *М. Ждан*

Новгородка (V–13), с. над р. Кам'янкою (притока Інгула), р. ц. Кіровоградської обл.; 5 800 меш. (1966).

Новгород-Сіверський (I–14), м. на Чернігівщині, над р. Десною, р. ц. Чернігів-

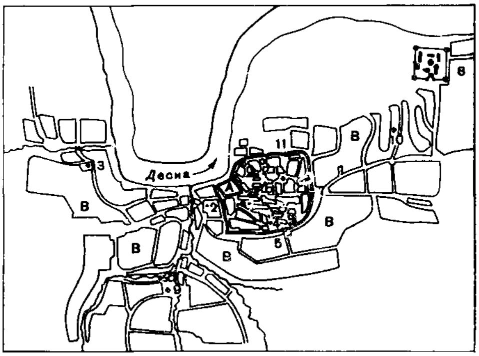

Плян Новгорода-Сіверського з 18. в.

А. — дитинець. Б. — город. В.— передмістя. 1 — Успенський собор. 2 — Церква св. Миколая. 3 — Церква св. Покрови. 4 — Церква Різдва Христового. 5 — В'язнична, або Чернігівська брама. 6 — Воскресенська церква. 7 — Курська, або Глухівська брама. 8 — Спасо-Преображенський манастир. 9 — Благовіщенська церква. 10 — Воздвиженська церква. 11 — Водяна брама

ської обл.; пристань, 12 000 меш. (1964). Н.-С., одне з найстаріших укр. м., виник на території *сіверян;* перша згадка в Лаврентіївському літопису під 1096 р. (в «Поученії Володимира Мономаха», про події поч. 1080-их рр.); у 12–13 вв. – стольне м. удільного Новгородсіверського князівства (одним з кн. був *Ігор Святославич,* герой «Слова о полку Ігореві»), яке існувало й після тат. погрому, з пол. 14 в. під зверхністю Литви, а з 1503 р. – Москви. З 1523 перейшов під володін-

Новгород-Сіверський (вигляд від Десни)

ня Москви, з 1618 р. – Польщі, діставши тоді маґдебурзьке право. З 1648 р. входив до складу Коз.-Гетьманської держави, як сотенне м. Ніженського (до 1663), а потім Стародубського полку (до 1781). 1782–96 рр. центр Новгородсіверського намісництва, пізніше пов. м. Малорос. й (з 1802) Чернігівської губ. У 17–18 вв. в рел. і культ. житті України відогравав ролю *Новгородсіверський Спасо-Преображенський манастир* (зокрема друкарня, заснована архиєп. Лазарем *Барановичем*, яка існувала в 1674–79 рр.); у 1788–89 р. у Н.-С. засновано «Главное народное училище», перше на Чернігівщині, перетворене 1805 р. на гімназію (відкрита 1803), вихованцями якої були, м. ін. М. Максимович, П. Куліш, К. Ушинський і багато ін. укр. діячів.

У м. харч. пром-сть, коноплезав., ткацька фабрика, виробництво будів. матеріялів. Пам'ятки архітектури: ансамбль Н.-С. Спасо-Преображенського манастиря (див.), Успенський собор (кін. 17 в.),

Церква св. Миколая (1760)

дерев'яна бароккова церква св. Миколая (1760), тріюмфальна арка (1786–87), збудована з нагоди перебування Катерини II, рештки торг. рядів (поч. 19 в.). На території Н.-С. виявлено пізньопалеолітичну (мадленську) стоянку (три гігантоліти – до 45 см. довж., оброблене ребро мамонта, багата фавна). *Р. М.*

Новгородсіверський патріотичний гурток, гурток укр. автономістів, що існував на терені Новгородсіверського намісництва в останній чверті 18 в. До нього належали (або були з ним зв'язані) такі діячі, як єп. *Варлаам* Шишацький, А. *Гудович*, Г. *Долинський*, М. *Значко-Яворський*, Т. *Калинський*, П. *Коропчевський*, О. Лобисевич (один з лідерів гуртка), М. *Миклашевський*, Г. *Полетика*, А. *Рачинський*, *Ф. Туманський*, І. *Халанський*, А. *Худорба*, С. Ширай та ін., здебільша вихованці Київ. Академії й чужоземних ун-тів. Н. п. г. прагнув відновлення укр. держ. самостійности й відродження укр. нац. культури. Діяльність Н. п. г. ще не досить досліджена, але маштаб її був широкий. У сфері політ. Н. п. г. пропаґував ідею укр. самостійности: поширював публіцистичні твори, зокрема т. зв. «промови» Полуботка й Мазепи; постачав укр. матеріял для праць і виступів чужоземних діячів в укр. справах (праці *Леклерка* й *Шерера*, виступи на користь України у франц. Конвенті 1795 р. тощо); боровся (теоретично й практично) за дворянські права укр. шляхетства й козацтва; вдавався до дипломатичних акцій за кордоном (відома місія В. *Капніста* до Берліну 1791 р. була правдоподібно пов'язана з Н. п. г.); дбав про орг-цію укр. військ. сили (коз. проєкт В. Капніста 1788 р., укр. карабінерні полки тощо), зокрема для боротьби проти рос. панування.

У сфері культ. діяльність Н. п. г. полягала у розбудові укр. освіти (поч. гімназії і проєкт ун-ту в Новгороді-Сіверському), науки (проєкт заснування Укр. АН – «Академічного Зібрання» Ф. Туманського; збирання, розроблення й почасти публікація матеріялів до історії, етнографії, економіки й статистики України-Гетьманщини – праці Г. Полетики, Ф. Туманського, А. Худорби, А. Пригари, «Записки о Малороссии» Я. Марковича 1798 р., а також до укр. мовознавства – словник Ф. Туманського 1793 р. і початок праці О. Павловського над «Ґрамматикою малороссійского нарѣчія», нарешті, перша частина «Історії Русів»), літератури укр. мовою («Вергілієві Пастухи» О. Лобисевича; його проєкт видавати твори укр. бароккової літератури, зокрема Г. Кониського й Танського), укр. мистецтва (муз. творчість А. Рачинського тощо), церкви (пляни автокефалії Укр.-Білор. Правос. Церкви – Сава Пальмовський, Варлаам Шишацький) та ін.

Далеко не всі (навіть суто культурницькі) задуми й проєкти Н. п. г. вдалося тоді здійснити. Але відгуки його ідей і традицію його діяльности знаходимо в першій чверті 19 в. і на Новгородсіверщині, і поза її межами, що робить Н. п. г. важливою ланкою в історії нового укр. нац. відродження.

Література: Оглоблин О. Люди Старої України. Мюнхен 1959; Шевельов Ю. Граматика, що належить до історії літератури («Граматика малоросійського наріччя» Павловського та її автор). Слово, зб. 2. Нью-Йорк 1964: Оглоблин О. Опанас Лобисевич (1732–1805). Мюнхен 1966. *О. Оглоблин*

Новгородсіверський Спасо-Преображенський манастир у м. Новгороді-Сіверському, в його півд.-сх. частині на горбі над Десною, заснований, за традицією, ще в дотат. епоху. Перші до-

кументальні відомості про нього – з поч. 16 в. (жалувана грамота Івана Грозного 1552 р., де згадується подібна грамота в. кн. Василія III); у першій пол. 17 в. – архимандрія. За поль. влади манастир був переданий 1635 р. єзуїтам, після 1648 р. повернутий православним, був відновлений архиеп. Лазарем Барановичем, який мав тут свою резиденцію (до 1672 р.) й розбудував манастир та збагатив його великими маєтками (у 18 в. мав бл. 6 000 підданих). У 1674–79 рр. у манастирі працювала друкарня Л. Барановича, під керівництвом друкаря й ґравера С. Ялинського, де друкувалися церк. й світські книги, мовами укр., ц.-слов. й поль., зокрема твори Барановича, Й. Ґалятовського, Д. Туптала, А. Бучинського і різні підручники.

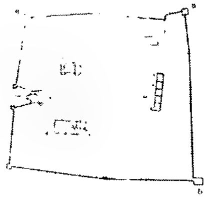

Плян манастиря з 12 в.
1 — собор Спаса з 12 в. 2 — Петропавлівська ц. 3 — корпус келій і трапезна. 4 — Іллінська ц. і настоятельський корпус. 5 — бурса. 6 — келії. 7 — гол. брама. 8 — башти

Серед визначніших настоятелів Н. С.-П. м. 17–18 вв. були архимандрити Михайло Лежайський, Дмитро Туптало, Євстафій Пальмовський та ін. У 1785–97 рр. манастир був резиденцією еп. новгородсіверського та глухівського Іларіона Кондратковського, який переніс сюди з Переяслава Колеґіюм, перетворений на духовну семінарію, першим ректором якої був Варлаам *Шишацький*. Тоді ж (1791–96) у манастирі був збудований архітектом Д. Ґваренґі величний Преображенський собор замість розібраного старого. В манастирі поховано низку держ. і культ. діячів 18–19 вв., зокрема графа Олексія К. Розумовського й архиеп. В. Шишацького. Н. С.-П. м. існував до революції 1917 р., а за сов. влади був перетворений на держ. культ.-іст. заповідник.

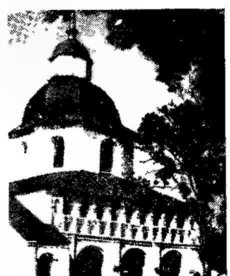

Спасо-Преображенський манастир. Надворітна дзвіниця кін. 17 в.

Центр. місце в ансамблі Н. С.-П. м. становить п'ятибанний Спасо-Преображенський собор у клясицистичному стилі; ін. пам'ятки архітектури: хрещата, однобанна Петропавлівська церква 16–17 вв., надвірна бароккова брама з трьома проїздами, з луками і восьмикутньою дзвіницею (кін. 17 в.) та ін.

О. Оглоблин

Новгородське (V–18), с. м. т. в Донбасі, Дзержинського р-ну Донецької обл., положене над р. Новим Торцем; 16 100 меш. (1966); машинобудів., фенольний і керамічний зав.

«Нове Життє», тижневик, згодом двотижневик, орган допомогової орг-ції *«Згода Братств»*, виходив у м. Оліфант (ЗДА; 1913–38); ред. П. Кирилюк, Гурянський та ін.

«Нове Життя», щоденник у Станиславові, виходив з листопада 1918 р. до квітня 1919 р. (89 чч.); видавець З. Козловський, ред. І. Рибчин і Р. Заклинський.

«Нове життя», тижневик, орган Пряшівського Комітету Ком. Партії Чехо-Словаччини, згодом ЦК Культ. Союзу Укр. Трудящих у Сх. Словаччині, виходить у Пряшеві з 1951; ред. Ю. Дацко. «Н. Ж.», хоч редаґоване в офіц. дусі, відстоює права укр. меншости; м. ін. подає інформації з життя місц. українців, а також фолкльорний, говірковий матеріял та літ. спроби місц. письм.

«Нове Зеркало», див. *«Зеркало»*.

«Нове Мистецтво», ілюстрований тижневик Управління відділу мистецтв Головполітосвіти УССР для справ образотворчого, муз., театрального і кіномистецтва; виходив у Харкові 1925–28 рр. за ред. М. Христового і В. Хмурого. Одним з ілюстраторів журн. був О. Довженко.

Нове Місто, кол. м-ко, нині с. Старосамбірського р-ну Львівської обл., положене б. підніжжя Карпат; мист. пам'ятки: церква Івана Христителя з 1529 р., відбудована 1756 р., костьол з 1512 р. (ґотика); 4 лютого 1919 р. бій УГА з поляками.

«Нове Село», тижневик для селян, виходив у Львові 1929–39, спочатку вид. Спілки Аґрономів, згодом Укр. Сел. Союзу (ред. В. Воробець), з 1936 р. кооперативи «Н. С.» під націоналістичними впливами (ред. Б. *Левицький*).

«Нове Слово», популярний ілюстрований щоденник нац.-дем. напряму, виходив у Львові 1912–14 рр.; видавець о. Т. *Войнаровський*, гол. ред. М. Курцеба, чл. ред.: М. Нискоклон, С. Біляк, В. Козак, І. Німчук. «Н. С.» одна з найпоширеніших газ. (12 000 наклад) свого часу; воно спричинилося до поглиблення укр. нац. свідомости, зокрема в м. Галичини й Буковини.

«Нове Українське Слово», щоденник, виходив замість *«Укр. Слова»* у Києві, під час нім. окупації з грудня 1941 р. до поч. 1943 р.; ред. К. *Штепа*. Газ. трималася суто нім. лінії; подекуди містила іст.-культ. укр. матеріял.

Новеля, жанр малої розміром прози, з однолінійним сюжетом і пуантованим, часто несподіваним фіналом (звідси назва), що деякою мірою споріднює Н. з *анекдотою.* Н. вперше з'явилася в італ. літературі 14 в. (Дж. Боккаччо) і скоро поширилася у Франції, Еспанії й ін. евр. країнах. На Україні термін Н. вживається з кін. 19 — поч. 20 в. Кращими майстрами Н. того часу були І. ***Франко,*** М. *Коцюбинський,* В. *Винниченко і* особливо В. *Стефаник.* У сов. прозі визначним новелістом був Ю. *Яновський.* Поряд з самостійним жанром бувають т. зв. вставні Н. (в. романах) і композиції з низки Н. – роман у Н. («Вершники» Ю. Яновського, «Тронка» О. *Гончара).* По другій світовій війні в укр. сов. літературі термін Н. набув широкого вжитку з поширенням і на *оповідання,* що призводить до затирання різниці між цими двома жанрами. З укр. авторів жанр Н. досліджували: Г. *Майфет* («Природа новелі», 1928), М. *Йогансен* («Як будується оповідання», 1928), І. *Качуровський* («Новеля як жанр», 1958).

Новий Биків (III–12), с. м. т. Бобровицького р-ну в півд. частині Чернігівської обл., 5 000 меш. (1966); цукровий зав.

Новий Буг (VI–13; кол. Куца Балка, пізніше Новопавлівка), м. на Причорноморській низовині, р. ц. Миколаївської обл.; 16 000 меш. (1964); харч. пром-сть, мебльова фабрика, цегельно-черепичний, луб'яний зав.

«Новий Вік», політ. та гром.-культ. двотижневик для укр. населення Румунії, виходить у Букарешті з 1950 р.; до 1964 р. як орган Ген. Ради Асоціяції Рум. Т-ва зв'язку з СССР.

«Новий Край», тижневик Т-ва Руських Фармерів у Канаді; виходив у Ростерні 1910–13; ред. П. Швидкий.

«Новий Літопис», квартальник гром. життя, науки й мистецтва, виходить з 1961 р. у Вінніпеґу (Канада); гол. ред. Ю. Мулик-Луцик.

Новий Львівський Театр, постав у грудні 1918 в Тернополі, з ініціятиви акторів київ. *«Молодого Театру»* – В. Калина і Ф. *Лопатинського.* У 1919 обслуговував укр. військ. частини в Кам'янці Подільському, Проскурові й Вінниці. Улітку того ж р. поділився на 2 групи, одна з М. *Бенцалем* на чолі давала вистави в Балті, Бірзулі, Літині й в травні 1920 попала в поль. полон, друга – з Г. *Юрою* залишилася у Вінниці і створила Театр ім. І. Франка, а частина акторів цієї групи згодом працювала в *«Березолі».*

Новий Оскіл (III–18), м. на півн. Слобожанщині над р. Осколом, р. ц. Білгородської обл. РСФСР; 13 000 меш. (1959); харч. пром-сть, технікум механізації сіль. госп-ва. Н. О. заснований 1637 р. як оборонний пункт проти татар, 1647 р. названий Царевим Олексієвим, 1655 р. перейменований на Н. О., з 1779 р. пов. м. Курської губ. За переписом з 1897 р. українці в Ново-Оскільському пов. становили 51,0% всього населення, 1926 р. в Ново-Оскільському р-ні – 51,1%.

«Новый Проломъ», див. *«Проломъ».*

Новий Рік, відзначуваний урочисто перший день нового року. На Україні вже в доіст. добу святковано Н. Р. 1 березня, подекуди 9 березня (ст. ст.) або й 1 квітня як початок весни і нового госп. сезону. З прийняттям християнства й введенням Юліянського календаря (див. *Календар*) в його візант. формі прищепилася в церк. житті для Н. Р. дата 1 вересня. З 14–15 вв. на укр. землях в межах лит.-руської держави й Польщі закріпилася дата 1 січня, яка поширилася з 1700 р., після календарної реформи Петра І, також і на укр. землях, що входили до складу Росії. З навечір'ям Н. Р. і *Маланкою* або подекуди Щедрим чи Багатим вечором, новорічною ніччю і з самим днем Н. Р. зв'язано на Україні багато нар. вірувань, обрядів і звичаїв, зокрема ворожінь і побажань щасливого почину (див. ЕУ І, стор. 231).

Новий Роздол (IV–5), с. м. т. Миколаївського р-ну Львівської обл. над р. Дністром; 13 800 меш. (1965); гірничохем. комбінат – одне з найбільших підприємств по виробництву сірки в СССР, збудоване 1958 р. на базі місц. родовища сірки. Н. Р. заснований 1953 р.

Новий Сад (Novi Sad), м. в Юґославії, гол. м. Автономної обл. Войводіни в Сербській респ., культ. осередок українців *Бачки й Сріму;* 102 000 меш. (1961), ч. українців бл. 4 000 (воно постійно зростає завдяки припливу з Бачки). Українці живуть у Н. С. з 1780-их рр.; гр.-кат. парохія й церква (1802), культ.-просвітнє т-во (1919); вид. центр бачванських українців: тижневик *«Руське Слово»,* місячник для дітей «Пионерска Заградка», літ.-мист. квартальник *«Шветлосц»* (перенесені 1967 р. з Керестура); у програмі радіостанції з 1949 р. пересилання бачвансько-укр. говіркою. У бібліотеці Сербської Матиці (300 000 тт.) багатий укр.-бачванський відділ; в ун-ті й ін. високих школах Н. С. вчиться чимало українців.

Новий Санч (Nowy Sącz; IV–1), пов. м. в Польщі (Краківське воєводство) над р. Дунайцем у Зах. Бескиді; 36 800 меш. (1964). До 1946 р. півд. частина Новосандецького пов. належала до укр. нац. території: на 38 500 меш. було 27 300 українців (1939). Укр. колонія в Н. С. нараховувала бл. 300 осіб і мала свою церкву; тут був культ. (філія т-ва «Про-

світа», бурса для шкільної молоді) та госп. (пов. союз кооператив) осередок Зах. Лемківщини. В музеї представлене лемківське церк. мистецтво і твори *Никифора* Дровняка.

«Новий Світ», місячник Об'єднання Українців в Америці *«Самопоміч»,* виходив у Нью-Йорку 1950–59 (1950 р. двотижневик); ред. П. *Сагайдачний,* В. *Мудрий,* Р. *Ільницький.* 1959 р. об'єднався з ж. *«Наш Контакт»* п. н. *«Наш Світ».*

Новий Світ (VI–18), с. м. т. в півд. Донбасі, Старобешівського р-ну Донецької обл.; 10 500 меш. (1966). Н. С. заснований 1957 р. у зв'язку з будівництвом Старобешівської ДРЕС ім. Леніна.

Новий Торг (Nowy Targ), м. в Польщі (Краківське воєводство) б. підніжжя Татр над р. Дунайцем; 19 000 меш. (1964). До 1946 р. сх. частина Новоторзького пов. належала до укр. нац. території (найбільше на зах. висунена частина Лемківщини): на 2 300 меш. було 2 200 українців (4 с., з них найбільше – Шляхтова).

«Новий Час», спочатку орган УВО, з 1925 безпартійна ілюстрована газ., виходила у Львові в 1923–39 у в-ві Вид. Спілка, з 1934 у в-ві «Укр. Преса» І. Тиктора, двічі на тиждень, через день (з 1926) і щоденно (з 1932); ред. М. *Матчак,* Д. *Паліїв,* з 1926 р. М. *Коновалець.* «Н. Ч.» мав найвищий наклад з усіх щоденників на Зах. Україні. При ньому виходила «Бібліотека Н. Ч.» (30 тт., ред. Є. Яворівський та ін.), «Альманах Н. Ч.» (з 1932) й ін. (див. *«Укр. Преса»*). «Н. Ч.» влаштовував збірки на гром. цілі («Св. Миколай укр. дітворі», «На писанку Гуцульщині», «1 ґрош Рідній Школі» та ін.).

«Новий Шлях», щоденник, виходив у Кам'янці Подільському 1919 р.; ред. Л. *Білецький.*

«Новий Шлях», тижневик націоналістичного напряму, орган *Укр. Нац. Об'єднання Канади,* виходить з 1930 р. в Едмонтоні, у Саскатуні й (з 1942) у Вінніпеґу (1944–47 двічі на тиждень); засновник і довголітній ред. М. *Погорецький,* згодом В. *Мартинець* (1954–60) й ін. У в-ві «Н. Ш.» виходять: ж. *«Жіночий Світ», «Голос Молоді»* (укр. і анг. мовами), *«Смолоскип»,* «Альманахи Н. Ш.» та книжки.

Новий Яричів (IV–5), с. м. т. Кам'янсько-Бузького р-ну Львівської обл., положене за 25 км на півн. сх. від Львова; 1 500 меш. (1966).

Новик Катерина (* 1898), геолог і палеоботанік, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), родом з Дніпропетровського; працює (з 1930) в Ін-ті геол. наук АН УРСР; бл. 120 наук. праць, присвячених гол. стратиграфії й фльорі кам'яновугільних відкладів України, та історії геол. досліджень України: «Іст. нарис палеоботанічного дослідження Донецького басейну» (1936), «Каменноугольная флора Европейской части СССР» (1952), «Великий Донбас» (1959; у співавторстві з В. Перняковим) та ін.

«Новины», інформаційно-політ. газ., виходила двічі на тиждень з 1. 1. до 30. 3. 1849 у Львові; ред. І. *Гушалевич;* друкувалася мовою, зближеною до нар. (вийшло 26 чч.).

«Новини», газ. в Едмонтоні (Канада) 1913–21 рр. (з перервами), виходила як тижневик, пізніше два і три рази на тиждень; ред. Р. *Кремар,* М. *Стечишин* та ін.

«Новини», спочатку «Новина», щоденник Мін-ва Преси й Пропаґанди УНР; виходив у Кам'янці Подільському 1919 р.

«Новини», інформаційний листок Бюра Армії УНР; виходив щоденно, але з перервами 1919 р. в Києві, Жмеринці й Проскурові.

«Новини», щоденник Коломийської Філії Центр. Бюра при Директорії УНР 1919 р. в Коломиї.

Новинська Віра (* 1900), акторка родом з Києва; з 1918 р. в оперетах (1919–21 рр. в Краснодарі), з 1929 р. у Харківському Театрі Муз. Комедії, з 1935 у Київ. Театрі Муз. Комедії; кращі ролі: Сільва, Маріца (в одноіменних оперетах Е. Кальмана), Еврідіка («Орфей у пеклі»), Періколя (в одноіменній опереті; обидві Ж. Оффенбаха) та ін.

В. Новинська

Новицький Віктор (1884—?), історик-правник і архівіст родом з Києва, внук Ореста Н. (див.), співр. Київ. Центр. Архіву Давніх Актів (1920–32), чл. Комісії історії зах.-руського та укр. права ВУ АН. Праці: «Сейми Руської Землі XIV–XII вв.» («Праці Комісії іст. зах.-руського та укр. права», т. III, 1927), «Давнє Лукомор'я» (ЗІФВ ВУАН, т. XXIV, 1929), «Держ. минуле України, як предмет науки» («Україна», ч. 36, 1929), «Іст. праця проф. О. Є. Пресднякова і розмежування великоруської та укр. історіографії» («Україна», 1930, II) та ін. Репресований большевиками 1933 і засланий 1938. Дальша доля невідома.

Новицький Григорій († 1727), син Іллі Н., військ. діяч і вчений, вихованець Київ. Академії; охочекомонний полк.

(1704–08), резидент Мазепи при поль. гетьмані Сєнявському (1708), 1712 р. засланий до Тобольську. Допомагаючи митр. Ф. *Лещинському* в місійних подорожах серед сибірських народів, вивчав їх побут та звичаї й склав «Краткое описание о народе Остяцком и Вогульском» (1715), що його вважають за одну з найраніших у світовій літературі етногр. монографій (видана у витягах 1720, 1730, 1744 нім. мовою без імени автора і повністю в оригіналі 1884 і 1941 рр.). Н. був одним з піонерів хліборобства й садівництва у Сибіру; був наглядачем Кондинської волості, де був і забитий.

Новицький Іван (1844–90), історик і етнограф родом з Київщини, співр. Київ. Центр. Архіву й Археографічної Комісії; автор праць з історії Козаччини й соц.-правної історії Правобережної України за лит. й поль. доби. Гол. праці: «Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV–XVIII вв.» («Архив Ю.-З. Р.», ч. VI, т. I, 1876; укр. переклад – «Руська Іст. Бібліотека», т. XXI-XXII), «Адам Кисель, воевода Киевский» («КСт.», 1885), «Чиншевое владение в Юго-Западном Крае» («Труды Киевского Юридического Общества», 1883); «Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной России» («Киевские Университетские Известия», 1871–72). Зібрав бл. 5 000 записів укр. нар. пісень, вміщених в «Трудах Этнографическо-Статистической Экспедиции в Западно-Русском Крае» П. Чубинського (т. V, 1872).

Новицький Ілля († 1704), військ. діяч другої пол. 17 в.; компанійський (охочекомонний) полк. у Самойловича й Мазепи (1673–1700). Відзначився у війнах з Туреччиною й Кримом, виконуючи обов'язки наказного гетьмана. Заступав гетьмана під час подорожі Мазепи до Москви 1689 р.

Новицький Микола, офіцер Ген. Штабу, пізніше ген. і командир корпусу; приятель Шевченка. Був близький до діячів Київ. Старої Громади. Автор спогадів про Шевченка, опублікованих у «КСт.», 1889 (також у «Зорі», 1889) і окреме вид. 1931.

Брат його, Василь Н., ген., начальник київ. Жандармського управління, автор спогадів, цікавих для історії укр. руху в Києві другої пол. 19 в.

Новицький Микола (*1884), журналіст, ком. діяч; за участь у революції 1905 засланий на Сибір; 1915–25 діяв на Дал. Сході, згодом на Україні, заступник ред., критик і фейлетоніст (під. псевд. Йона Вочревісущий – завжди з офіц. позицій) «*Вістей ВУЦВК*», дир. в-ва «Література і Мистецтво». 1938 р. засланий; дальша доля невідома.

Новицький Михайло (1892–1964), літературознавець родом з Ніжена; з 1921 р. наук. співр. ВУАН, ред. (спільно з С. Єфремовим та П. Филиповичем) зб. «Шевченко та його доба» (I–II, 1925–26). Праці Н. присвячені гол. текстології й біографії Т. Шевченка, за його ред. й участю видано понад 20 вид. творів Шевченка. У 1937 р. Н. був засланий на Соловки. Після повернення з заслання й реабілітації в другій пол. 1950-их рр. Н. працював наук. співр. Музею Т. Шевченка.

Новицький Олекса (1862–1934), історик мистецтва, чл. Укр. Наук. Т-ва у Києві (з 1909), д. чл. НТШ (з 1914) і УАН (з 1922); після закінчення Моск. Ун-ту працював бібліотекарем моск. Школи малярства, різьбарства і будівництва (1898–1918), при чому брав жваву участь у житті Укр. Громади в Москві, співпрацював у ж. «Украинская Жизнь» (1912–17) і «Промінь» (1917); організував ювілейну виставку малярських і графічних творів Т. Шевченка (1911). З 1922 р. у Києві, де очолював Всеукр. Археологічний Комітет при ВУАН (1924–33) і н.-д. катедру мистецтвознавства. Н. досліджував мист. спадщину Т. Шевченка: «Тарас Шевченко як маляр» (1914), «Т. Шевченко як художник» (1930) й ін.; був ред. 7 т. Акад. повного вид. творів Т. Шевченка «Малярські твори Т. Шевченка» (надрукований 1936, але знищений сов. цензурою). Розвідки про дерев'яну архітектуру України; ін. праці: «Передвижники ...» (1897), «История русского искусства з древнейших времен» (2 тт. 1902–03), «Спроби реконструкції Київ. Софії» (Записки Всеукр. Археологічного Комітету, ч. 1, 1930) та ін.

О. Новицький

Новицький Олекса (* 1914), сов. письм. і перекладач родом з Київщини. Зб. поезій «Ми йдемо на бій» (1942), пісні до фільмів, переклади з літератур ін. народів СССР.

Новицький Орест (1806–84), філософ родом з сх. Волині, учень і проф. Київ. Академії (1834–37) та Київ. Ун-ту (1837–50), звільнений з посади після заборони викладів філософії в Рос. Імперії. Автор ст. з філософії, підручників психології (1840) і логіки (1841, 1844, 1846) та широко задуманої історії філософії у зв'язку з рел. віруваннями (4 тт., 1860–62, не закінчена). Цікаві спогади (в «Словнику професорів Київ. Ун-ту»), цінна праця про «духоборів» (1832, 1882).

Новицький Яків (1847–1925), етнограф-історик і педагог, родом з Катеринославщини. Автор фолкльорних та іст. праць, пов'язаних з територією Запоріжжя й Півд. України. Гол. публікації: «Малорусские песни, преимущественно исторические» (Сб. ХИФО, VI, 1894), «Малорусские песни, собранные в Екатеринославище 1874–1903» («Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии», IV, 1907), «Малороссийская и Запорожская старина в памятниках устного народного творчества» (1907), «История гор. Александровска» («Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии», III, 1905), «Описание границ и городов бывшей Азовской губернии» (1910), «Материалы для истории Запорожских казаков» та ін. Автобіографія Н. — «Україна», 1925, VI.

Новиченко Леонид (* 1914), один з провідних сов. критиків і літературознавців родом з Сумщини; чл.-кор. АН УРСР, наук. співр. Ін-ту Літератури ім. Т. Шевченка, один з авторів і ред. офіц. підручників «Історія укр. літератури» (II, 1957 та 1965). Праці гол. про сов. письм.: «Повість про поета» (М. Рильського, 1941), «Поезія і революція» (про П. Тичину, 1956), «Мирослав Ірчан» (1958), «Про багатство літератури» (1959), «Шевченко і сучасність» (1964) та ін. Н. ред. «Літ. газети», журн. «Вітчизна», чл. керівних органів Спілки Письменників УРСР і Спілки Письменників СССР.

Нові Баси (III–15), с. м. т. на півд. Слобожанщині, Сумської обл., підпорядковане Сумській міськраді, положене над р. Пслом; 5 800 меш. (1966); хем. комбінат, реґенаторний зав. Н. Б. засновано 1960 р.

«Нові Дні», універсальний ілюстрований місячник у Торонто (Канада) з 1950; видавець і ред. П. *Волиняк;* побіч еміґраційних авторів — передруки творів укр. сов. письм., літ. критика, публіцистика; часто гостра полеміка на еміґраційні теми. В-во «Н. Д.» випускає шкільні читанки і кн. для молоді.

Нові Санжари (IV–15), с. м. т. на Придніпровській низовині над р. Ворсклом, р. ц. Полтавської обл.; 6 500 меш. (1966); харч. пром-сть, шкіряний зав., фабрики мист. виробів і мебльова.

«Нові Шляхи», літ.-наук., мист. і гром. місячник совєтофільського напряму, виходив у Львові 1929–32 рр. за сов. фінансовою підтримкою; ред. А. *Крушельницький;* між співр. І. Крушельницький, В. Бобинський, Я. Галан, Я. Кондра, Ю. Косач, С. Левинський та ін. і з УССР — М. Бурачек, П. Козицький, Й. Шевченко й ін. 1933 р. замість «Н. Ш.» виходила *«Критика»*.

Новіков Михайло (1777 † між 1822 і 1825), діяч масонського й декабристського руху на Україні й у Росії; був на військ. службі, а з 1816 р. — правитель канцелярії «малоросійського» ген.-губернатора кн. М. Репніна у Полтаві. Чл.-фундатор «Союза Спасения» й *«Союза Благоденствия»* (гол. його управи у Полтаві), автор першої декабристської конституції в респ. дусі, на амер. зразок. 1818 р. заснував у Полтаві масонську льожу «Любов до істини».

«Новітня Бібліотека», виходила періодичними випусками у Львові 1912–23 рр.; видавець і ред. Ф. *Федорців;* вид. укр. і світової літератури та популярно-наук. кн.

Новіцький (Nowicki) Максиміліян (1824–90), поль. зоолог, укр. походження, дослідник фавни Галичини, організатор її річкового рибальства, автор атласу риб Галичини (1887).

Новоайдар (V–20), с. м. т. на Донецькій низовині, р. ц. Луганської обл., положений над р. Айдаром; 5 900 меш. (1966); харч. пром-сть.

Новоамвросіївське (VI–19), с. м. т. в півд. Донбасі, Амвросіївського р-ну Донецької обл.; 2 700 меш. (1966); цементна пром-сть, зав. «Буддеталь», азбестотрубний.

Новоархангельське (V–11, кол. Синюхин Брід), с. м. т. на Придніпровській височині, р. ц. Кіровоградської обл.; 6 400 меш. (1965); харч. пром-сть.

Нововасилівка (VII–16), с. м. т. на Приозівській низовині, Приозівського р-ну Запор. обл.; 3 900 меш. (1966).

Нововолинське (III–5), м. обл. підпорядкування на Зах. Волині, р. ц. Волинської обл.; 58 900 меш. (1966). Виникло в першій пол. 1950-их рр. у зв'язку з поч. експлуатації *Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну.* Кам'яновугільна пром-сть, зав. ремонту гірничого устаткування, залізобетонних конструкцій, харч. пром-сть, бавовно-прядильна фабрика тощо.

Нововоронцовка (VI–14), с. м. т., р. ц. Херсонської обл.; положена на правому березі Кахівського водосховища на Дніпрі; пристань; 5 600 меш. (1966); харч. пром-сть, зав. будів. матеріялів.

Новогеоргієвське, кол. назва м. *Кремгесу* (див. Доповнення).

Новоград-Волинський, Звягель (III–8), м. обл. підпорядкування над р. Случчю, положене на сх. Волині, р. ц. Житомирської обл.; 33 000 меш. (1966); зал. вузол. Н.-В. вперше згадується п. н. Звягель (Взвягль, Возвягль) в Іпатіївському літопису під 1257 р., коли входив до Володимир-Волинського князівства, у 16 в. — разом з околицями належав кн. Острозьким; з 1793 р. увійшов до складу Росії і був перейменований на Новоград-Волинський (населення вживало далі дав-

ньої назви; вона також була урядовою з 1917 р. до кін. 1920-их рр.), з 1804 р. — пов. м. Волинської губ. Машинобудів. (випускає с.-г. машини), ремонтний, камнедробильний зав.; харч. пром-сть. Руїни замка (14–15 вв.); у Н.-В. 1871 р. нар. і провела дитячі роки Леся Українка.

Новгородівка (V–18), м. в зах. Донбасі, Селидівського р-ну Донецької обл.; виникла 1950 р.; 22 000 меш. (1965); кам'яновугільна пром-сть.

Новодар'ївка (V–20), с. м. т. в Донбасі, Ровеньківського р-ну Луганської обл.; 8 500 меш. (1966); кам'яновугільна пром-сть.

Новодворський Іван (1890—1942?), гром.-політ. діяч, активний чл. Укр. Радикальної Партії (з 1924 чл. її Гол. Управи), адвокат у Коломиї; 1939 р. вивезений большевиками, загинув на засланні.

Новодонецьке (V–18); с. м. т. в зах. Донбасі Добропольського р-ну Донецької обл.; виникло 1960 р.; 5 300 меш. (1966); кам'яновугільна пром-сть.

Новодружеське (V–19), м., положене над р. Дінцем в півн. Донбасі, підпорядковане Лисичанській міськраді Луганської обл.; 14 000 меш. (1966). Кам'яновугільна пром-сть.

Новоекономічне (V–18), м. в півн.-зах. Донбасі, Красноармійської міськради Донецької обл.; 37 700 меш. (1966). Кам'яновугільна пром-сть.

Новоекономічне (V–18; кол. Каракове), с. м. т. Красноармійської міськради Донецької обл., положене в півн.-зах. Донбасі над р. Казенним Торцем (сточище Дінця); 5 900 меш. (1966); більша частина населення працює на кам'яновугільних шахтах м. Новоекономічного.

Новозибків (I–12), м. на півн. Чернігівщині, засноване 1701 р. як слобода «Зибкая» на території Стародубського полку, нині р. ц. Брянської обл. РСФСР; 24 700 меш. (1959); зал. вузол, машинобудів. і консервний зав., швейна фабрика; пед. ін-т, с.-г. технікум. За переписом з 1926 р. в Новозибківському пов. українці становили 13,9% населення.

Новокраматорський машинобудівельний завод ім. В. І. Леніна, одне з найбільших підприємств в УССР і СССР, розташований у м. *Краматорському* на Донбасі. Будівництво розпочато 1929 р., став до ладу у 1934 р.; після зруйнування під час війни відбудований. Продукція: прокатні стани, ковальсько-пресове, підйомно-транспортне, шахтне устаткування, екскаватори та ін.

Новокриворізький гірничозбагачувальний комбінат, одне з найбільших підприємств залізорудної пром-сти в УССР, розташоване у м. *Кривому Розі,* введене в дію 1959 р. 1965 р. видобуто 10,5 млн сирої руди (33% заліза) та вироблено 4,3 млн т. концентрату (64% заліза) і 8,7 млн т. аґльомерату (54% заліза); число робітників — 6 800.

Новокубанський, кол. Новокубанська станиця (VIII–22), с. м. т. в сх. частині Кубані, положене над р. Кубанню, р. ц. Краснодарського краю РСФСР. За переписом 1926 р. українці становили в Н. р-ні понад 40% всього населення.

«Новокурсники», див. *Москвофільство.*

Новомиколаївка (VII–16; кол. Кочережки), с. м. т., р. ц. Запор. обл.; 5 300 меш. (1965).

Новомиргород (V–12), м. на Придніпровській височині над р. Великою Виссю, р. ц. Кіровоградської обл.; 12 800 меш. (1965). Заснований 1740 р. переселенцями — укр. селянами і козаками Миргородського полку; у 1752–64 рр. осередок *Нової Сербії,* з 1803 р. заштатне м-ко Єлисаветградського пов. Херсонської губ. Харч. пром-сть, цегельний, керамічний, шкіряний зав.; зоотехн. технікум.

Новомосковське (V–16), м. на Придніпровській низовині, р. ц. Дніпропетровської обл., положене над р. Самарою; 56 000 меш. (1966). Н. виникло у другій пол. 18 в. на місці кол. запор. с. Самарчук або Новоселиця. З 1796 р. пов. м. Новорос., з 1802 р. Катеринославської губ.; 1897 р. — 13 000, 1926 — 15 000 меш. Нині гол. заводи Н.: металюрґійний (з 1935; випускає труби великого діяметра для нафто- і газопроводів, прокат та ін.), шпалопросочувальний, залізобетонних виробів й ін.; харч. пром-сть; зооветеринарний, кооп. вечірні технікуми. Збереглася цінна пам'ятка укр. дерев'яної архітектури — дев'ятибанний Троїцький собор, споруджений 1773–78 рр. майстром Я. *Погребняком,* перебудований 1887 р. за старим зразком.

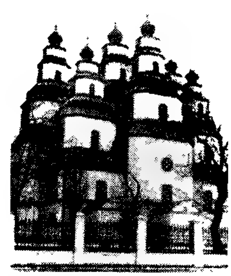

Троїцький собор (1773–78), майстер Я. Погребняк

Новоозівське, сучасна назва кол. станиці Новомиколаївської, з 1920 до 1958 рр. с. м. т. *Будьоннівка.*

Новоолексіївка (VII–15), с. м. т. на Причорноморській низовині, Генічеського р-ну Херсонської обл.; зал. вузол. 6 000 меш. (1966); шпалопросочувальний зав.

Новопетровське, кол. назва м. *Форт Шевченка.*

Новопилипівка (V–14), с. м. т. Кіровоградської обл., підпорядковане Олександрійській міськраді, положене над р.

Інгульцем; 6 100 меш. (1966); зав.: механічний, залізобетонних виробів.

Новопилипівські могили, група могил б. с. Новопилипівки, Мелітопільського р-ну Запор. обл., з похованнями носіїв культур ямної, катакомбної та сарматської (роксолянів), що вказують на густе заселення Приозів'я в ті часи (В. Даниленко, 1934–35; Т. Оболдуєва, 1947, 1951).

Новопокровка (IV—17), с. м. т. Чугуївського р-ну Харківської обл., положене на Сер. височині за 25 км на півд. сх. від Харкова; 4 600 меш. (1966).

Новопокровка (V–15; кол. Шамшеве), с. м. т. Солонянського р-ну Дніпропетровської обл., положене у верхів'ї р. Комишуватої Сури (сточище Дніпра); 3 600 меш. (1966).

Новопсков (IV—20), с. м. т. над р. Айдаром, р. ц. Луганської обл.; 5 400 меш. (1965); харч. пром-сть.

Новоросійськ (IX—18), м. крайового підпорядкування в Краснодарському краї РСФСР, положене на півд. узбіччях Зах. Кавказу; морський порт над *Новоросійською затокою* Чорного м.; 120 000 меш. (1966). Н. заснований 1838 р. як воєнна фортеця; його екон. розвиток зв'язаний з поч. видобутку мерґелю (1882 р. постав перший цементний зав.), будовою залізниці, яка сполучала Н. з Кубанню й Півн. Кавказом (1888), та торг. порту в глибині добре захищеної, глибокої і ніколи не замерзаючої затоки; з 1896 р. гол. м. Чорноморської губ. До революції Н. був другим після Одеси портом півн. узбережжя Чорного м.; гол. вивіз збіжжя (в сер. річно за 1909–13 рр. — 9,6 млн центнерів) і нафти. Характеристичне для Н. швидке зростання населення (в тис.): 1897 р. – 22, 1926 — 68 (в тому ч. 15,5 або 22,8% українців), 1939 – 95. У 1942 43 рр. Н. був тереном боїв і зазнав сильного знищення. Нині порт відбудований (елеватори тощо), через нього йде експорт нафти, зерна, цементу; довіз продовольчих вантажів, вугілля, ліс. продуктів, залізної руди; великий пасажирський рух. Н. значний центр цементної пром-сти союзного значення (зав. «Пролетарий», «Октябрь»); зав. шиферний, запасних частин для с.-г. машин, вагоно- і судноремонтний, розвинута також легка і харч. (в т. ч. рибна) пром-сть. Інструментальний, комунально-будів. технікуми, мед. училище; театр, краєзнавчий музей, плянетарій.

Новоросійськ
Советська вулиця. На дальшому пляні узбіччя Чорноморського Кавказу

Новоросійська губернія, 1) адміністративно-територіяльна військ. одиниця, створена рос. урядом 1764 р. на півд. України на пограниччі з тур.-тат. володіннями. До складу її входили: *Нова Сербія, Слобідський полк, Слов'яно-Сербія, Укр. лінія,* 13 сотень Полтавського і 2 сотні Миргородського полку; адміністративний центр – м. Кременчук. 1774 р. частина Н. г. (Бахмутський пов.) увійшла до складу новоствореної *Озівської губ.* Після анексії Крим. ханства Росією Н. г. 1783 р. була ліквідована і увійшла до складу Катеринославського намісництва.

2) Адміністративно-територіяльна одиниця, створена 1797 р. з більшої частини ліквідованого Катеринославського намісництва; адміністративний центр – Новоросійське (Катеринослав). 1802 р. Н. г. поділено на Миколаївську (з 1803 р. – Херсонську), Катеринославську і Таврійську губ.

Новоросійська затока, Цемеська затока, найбільша затока на чорноморському узбережжі Кавказу. Врізається в сушу на 7 км; шир. б. входу 9 км, в сер. частині – 4,6 км; глибина – 21-27 м; не замерзає. Восени і взимку дуже перешкоджає судноплавству сильний вітер *бора.* На півн.-зах. узбережжі Н. з. – м. *Новоросійськ.*

Новоросійський Університет, див. *Одеський Державний Університет ім. І. Мечникова.*

Новоросія, Новоросійський край, рос. урядова назва для півд.-укр. земель, здобутих Рос. Імперією коштом Запоріжжя, Криму й Туреччини; вперше виникла у зв'язку з утворенням 1764 р. *Новоросійської губернії.* Територія Н. мінялася: з 1802 р. охоплювала Катеринославську, Херсонську і Таврійську губ.; з 1812 – також Басарабську обл.; на поч. 20 в. (аж до 1917) – Басарабську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську

(без Криму) і Ставропільську губ. та Область війська Донського.

Новосадський Борис (* 1880), композитор і муз. критик родом з сх. Поділля; у 1920-их pp. працював у Харкові, чл. *АПМУ*. «Ноктюрн» для фортепіяна, шість мішаних хорів, струнний квартет, прелюдія для струнного квартету, елегійна пісня для скрипки, сольові пісні («Айстри», «Колискова», «Неясний образ»).

Новоселиця (V–7), м. на Буковині, р. ц. Чернівецької обл., положене над р. Прутом; 8 900 меш. (1966); харч. пром-сть.

Новосельський Марко (*1900), скульптор жид. походження; скульптурний портрет О. Копиленка (1927); пам'ятники у Харкові – В. Блакитному (1927) і М. Коцюбинському (1929).

Новосельський (Nowosielski) Юрій (* 1923), маляр укр. роду, нар. у Кракові, де закінчив Академію Мистецтв, з 1965 її проф.; виставляє з 1945 у Польщі й за кордоном. Твори Н. перев. фігуративні й абстрактні композиції; його мист. індивідуальність формувалася частково під впливом візант. іконопису. Н. виконав поліхромію у багатьох церквах і костьолах; займається також сценографією.

Новосівський Іван (* 1902), бук. гром. діяч, правник (у 1926–40 pp. суддя в Басарабії і в Чернівцях), з 1951 в ЗДА; ст. в правничих журн.; співр. зб. «Буковина її минуле і сучасне» (1956), розвідка «Укр. держ. влада на Буковині в 1918 р.» (1964).

Новосілка Костюкова, старовинна оселя Заліщицького р-ну Тернопільської обл., де була досліджувана стоянка та кременярська робітня верхньопалеолітичної доби, кілька поселень трипільського типу (Ю. Полянський, 1925), поселення білогрудівського (Я. Пастернак, 1931) та ранньослов. (Ю. Полянський, 1927, Т. Сулімірський, 1932) типу і підплитові гроби княжої доби (Ю. Полянський, Я. Пастернак, 1931). Знайдено також рим. денари (Ю. Полянський, ЗНТШ, 149, 1928).

Новотвори, див. *Неологізми*.

Новотроїцьке (VI–18), с. м. т. в півд.-зах. Донбасі, Волноваського р-ну Донецької обл.; 10 500 меш. (1966); видобування вапняку і доломіту.

Новотроїцьке, с. Лебединського р-ну Сумської обл.; тут було в цілості розкопане ранньо-слов. поселення 8–9 вв. роменсько-боршівського типу, що складалося з 50 півземлянок, стіни яких були з дошок та стовпів, обмащених глиною, і бл. 100 госп. і виробничих споруд поблизу. Відкопано госп. знаряддя, здебільша ліпну кераміку, зерна збіжжя, сліди місц. обробки металів, бронзові та срібні жін. прикраси і скарб монет, в тому ч. араб. діргеми 8–9 вв. Поселення було спалене печенігами (?) на переломі 9–10 вв. (І. Ляпушкін, 1952–53).

Новотроїцьке (VII–15; до 1913 – Сара-Булат), с. м. т. на Причорноморській низовині, р. ц. Херсонської обл.; 7 300 меш. (1965); харч. пром-сть.

Новоукраїнка (V–12), м. в півд.-сх. частині Придніпровської височини над р. Чорним Ташликом, р. ц. Кіровоградської обл.; 19 300 меш. (1965). Заснована в другій пол. 18 в. У м. – цегельний, каменецебеневий, цукровий, сироварний зав., пром.- і харчокомбінати; ветер. технікум.

Новохоперськ (II–22), м. на півн. Слобожанщині (на укр.-рос. етнічному пограниччі) над р. Хопром, р. ц. Воронізької обл. РСФСР; 8 900 меш. (1959). Н. заснований 1710 р. як фортеця (першими поселенцями були перев. українці), з 1779 пов. м. Тамбовського намісництва, з 1802 Воронізької губ. За переписом 1926 в новохоперському р-ні українці становили 45% населення.

Новочеркаськ (VI–21), м. обл. підпорядкування Ростовської обл. РСФСР; 116 000 меш. (1966). Н. заснований 1805 р. як адміністративний центр Обл. Війська Донського; нині важливий пром., наук. та культ. центр. За переписом 1926 р. у Н. жило 7 500 українців (12,0% всього населення).

Новошахтинське (VI–20), м. обл. підпорядкування в Ростовській обл. РСФСР, у сх. частині Донецького басейну; 108 000 меш. (1966); кам'яновугільна, коксохем., швейна, харч. пром-сть; виробництво будів. матеріялів.

Ногайське, кол. назва с. м. т. *Приморське*.

Ногайці, невелике тат. плем'я, колись великий народ, частина якого, т. зв. «малі Н.», з другої пол. 16 в. жили в укр. степах під тат.-тур. зверхністю; брали участь у нападах на Україну. Н. поділялися у 18 в. на 4 орди, що з них дві (Білгородська й Єдисанська) були на Правобережжі, а дві (Джамбуйлуцька й Єдичкульська) – на Лівобережжі. Після зайняття Півд. України Росією Н. були переселені у Приозів'я та в степи між Доном і Кубанню, а потім в прикаспійські і басарабські степи. Після Крим. війни Н. переселилися до Туреччини.

Ногата, грошова одиниця стародавньої Руси-України, 1/20 «гривні кун» (див. також *Гроші*). За новішими дослідами, рання Н. була одним з ґатунків араб. срібних монет *диргемів*, що були в обігу на Русі, починаючи з 9 в. Перші Н. важили бл. 3,41 гр. У сер. 10 в., коли, замість єдиної на всій території Київ. Руси вагової системи, створилося дві – півд. й півн., Н. одержала у півд. системі теоретичну вагу 4,09 гр, у півн. – 2,56.

Згодом, з пол. 11 в. до пол. 14 в., Н. визначала один з ґатунків грошей-товарів, правдоподібно шкірку соболя чи ін. хутрової тварини.

Нодь Микола (1819–62), гр.-кат. свящ., закарпатець, парох церкви св. Варвари у Відні; видав зб. пісень (частково нар. з Закарпаття, частково власних, писаних «язичієм») «Русский соловѣй съ музыкою» (1851); ст. в пресі, поезії.

Нойбауер (Neubauer) Ернст Рудольф (1822–90), нім. письм. й історик, з 1850 р. жив у Чернівцях. Автор зб. „Lieder aus Bukowina" (1855), „Erzählungen aus der Bukowina" (1868) й ін. про життя буковинців; ст. з історії й культури укр. народу, зокрема в газ. „Bukowina", яку видавав (1862–67).

Нольде Борис (1876—1948), барон, рос. правник-історик, фахівець з міжнар. й держ. права, проф. Політехн. Ін-ту й Ун-ту в Петербурзі, дир. юридичного департаменту мін-ва закордонних справ; після революції 1917 р. на еміґрації у Франції. Головніші праці: «Постоянное нейтральное государство» (1905), «Очерки русского государственного права» (1911), «L'Alliance franco-russe: les origines du système diplomatique d'avant guerre» (1936), «La formation de l'Empire Russe», I-II (1952-53). У своїх працях («Автономія України з іст. погляду», 1912 і „L'Ukraine sous la protection russe", 1915) відстоював думку про міжнар.-правний характер відносин України й Росії у 17–18 вв. Але у 1917 р. як консультант рос. мін-ва закордонних справ виступив проти нац.-територіяльної автономії України.

Номенклятура, один з гол. інструментів орг-ції тотального панування КПСС, список посад у держ., госп., суспільних інституціях і орг-ціях, які обсаджуються виключно на пропозицію партійних органів особами, охопленими списками т. зв. номенклятурних працівників. У СССР є дві форми Н.: основна й облікова. Остання охоплює посади, що не входять у першу, і призначення її в тому, щоб перевіряти урядовців і господарників, які пізніше можуть перейти в основну Н. Н. існує на всіх щаблях партійного апарату – від райкому партії до заг.-союзної при відділах ЦК КПСС. Номенклятурні категорії можуть пересуватися з одного щабля на інший: напр., гол. колгоспів належать до обл. Н., але при реорг-ціях чи кризових явищах у сіль. госп-ві можуть переходити в респ. Н. функціонує тим способом, що партія рекомендує свого кандидата на відповідну посаду, і орг-ції чи інституції оформляють його відповідно до статуту; коли останній цього вимагає, і в формі виборів, хоч при єдиному кандидаті від партії, особа якого може бути виборцям зовсім невідома, вибори перетворюються на чисту формальність. Це сковує ініціятиву орг-цій і підприємств і позбавляє їх можливости доцільно диспонувати кадрами. Тому від поч. 1960-их рр. номенклятурна практика переживає глибоку кризу: колгоспники часто не приймають рекомендованих кандидатів і обирають своїх, частина фахових апаратників вимагає ліквідації Н. або обмеження її невеликою кількістю посад всесоюзного значення, а в зв'язку з госп. реформою 1965 р. господарники жадають більшої свободи в розподілі кадрів; з другого боку, партія не хоче відмовитися від цієї нелеґальної, суперечної офіц. законам методи розподілу кадрів, бо Н. ґарантує партійній бюрократії контроль над усім госп. і суспільним життям СССР.

Особливо великої шкоди завдає на Україні Н. як централізований механізм денаціоналізації й русифікації: способом розпорошення укр. фахових кадрів по ін. республіках і плянового насичення керівного апарату України росіянами.

Література: Lewytzkyj B. Die kommunistische Partei der Sowjetunion. Штутґарт 1967.

Б. Левицький

Номис, М. (також Білокопитенко, Василь); літ. псевд. Матвія Симонова (1823–1901), етнограф, письм. і педагог з Лубенщини; вчителював у гімназіях у Ніжені і Немирові, з 1855 р. працював у контрольних палатах різних м., з 1873 р. – дир. гімназії в Лубнях. Ст. про нар. звичаї й обряди (друковані з 1858 р.) і перший в укр. етногр. науці корпус «Укр. приказки, прислів'я і таке інше. Зб. О. В. Марковича і др. Спорудив М. Номис», 14 000 приказок та понад 500 загадок, виданий 1864 р. в Петербурзі. Оп. з нар. життя – «Дід Мина і баба Миниха» (1860), «Тітка Настя» (1861), публіковані в Кулішевій «Хаті» та в «Основі» й ін., зібрані у вид. «КСт.» кн. «Рассказы М. Т. Симонова (Номиса)» (1900).

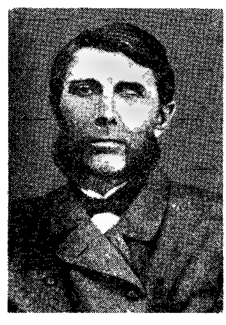

М. Номис

Номінатив, називний відмінок з синтаксичною функцією вказувати підмет у реченні (в називному реченні – гол. член), рідше – зокрема при нульовій дієслівній зв'язці – присудковий іменник (Він учитель). Н. однини чоловічих (і частково жіночих) іменників характеризується нульовим закінченням (дуб, січ) рідше -*о*, -*а* (батько, слуга), -*ий* (у субстантизованих прикметників: гайо-

вий), в жіночих *-а* (рука, винятково *-і*: пані), в середніх *-о, е-, -'а*, (село, поле, життя, ім'я, теля); у множині в чоловічих і жіночих *-и, -і*, (дуби, руки, в м'якому типі: коні, землі, також ночі, в чоловічих ще винятково колективне *-á*, вівса), в середніх *-а* (села, поля, імена, телята) — здебільша з відмінним від однини наголосом. Закінчення чоловічих іменників і жіночих на приголосний у множині перенесене в 14 16 вв. з знахідного множини; старе закінчення називного множини о- основ зберігається в лемківських говірках (вовци). Старе закінчення *-и-* основ зберігається в літ. мові тільки в формі «панове», що набула значення звертання.

Номоканони, зб. церк. і цивільних приписів, перев. щодо внутр. устрою візант. Церкви. Н. оформилися в 6–8 вв. у Візантії на постановах Вселенських соборів та на законах імператорів. Н. відомі на Русі в давньому півд.-слов. перекладі («Зицар»), доповнювалися та пристосовувалися до місц. потреб і відограли поважну ролю в судівництві й житті Церкви. Друком Н. вийшли у Києві 1620, 1624, 1629 рр. та у Львові 1646 р. (еп. А. Желиборського) у ред. т. зв. Н. при Великому Требнику.

Нонешвілі Йосип (* 1918), груз. сов. поет; деякі його поезії присвячені Україні («Гурамішвілі на Україні», «Пісня про Україну»). Укр. переклади з Н. в кн. «Поезія грузинського народу» (II, 1961).

Норд (справжнє прізвище Левін) Бенедикт (1901–65), режисер родом з Житомирщини, закінчив Моск. Театральний Ін-т (1926); з 1936 р. на Україні, в Київ. рос. театрі ім. Л. Українки, в Театрі Червоної Армії Київ. Військ. Округи (1941–46), згодом гол. режисер Київ. Драматичного Театру ім. І. Франка (1947–51) і Харківського Драматичного Театру ім. Т. Шевченка (1952–63); з 1963 в Москві. Н. поставив бл. 100 п'єс, гол. рос. клясиків та укр. і рос. сов. драматургів, другий після Й. Гірняка здійснив на укр. сцені виставу «Гамлета» (1956). Викладач у театральних ін-тах Києва й Харкова (з 1960 р. — проф.).

Нордійська культура, культура нордійських (півн.) племен, що під кін. неолітичної доби (2 пол. 3 тисячоліття до Хр.) двома хвилями прийшли на Україну: перша — з Данії, з т. зв. лійкуватими пугарами, друга — з Прибалтики, з кам'яними скриньковими гробами.

Нордман Олександер (1803–66), рос. зоолог нім. походження, у 1830–40-их рр. проф. Рішельєвського Ліцею і дир. Ботанічного Саду в Одесі, відбував наук. подорожі та досліджував природу України, зокрема тваринний світ і палеонтологію; з 1849 р. проф. ун-ту в Гельсінкі; „Observation sur la faune Pontique" (1840), „Palaeontologie Südrusslands", I-IV (1858—60) та ін.

Норець, кожара (Colymbus), водяний птах з родини норцевих; на Україні відомо 5 видів: Н. великий (C. cristatus L.), Н. сірощокий (C. griseigena Bodd.), Н. червонощокий (C. auritus L.), Н. чорношийй (C. caspicus Habl.), Н. малий (C. ruficollis Pall.). Мисливські птахи.

Норин, р. на Київ. Поліссі, ліва притока Ужу (басейн Прип'яті), довж. — 84 км, сточище — 832 км².

Норка звичайна (Lutreola lutreola L.), хижий ссавець родини куницевих; довж. тіла величини малого кота, оселюється в долинах річок, б. боліт і ставків (в Карпатах підіймається понад 1 000 м). Через цінне хутро Н. майже винищена; тепер вона взята частково під охорону.

Норляндер (псевд. Млада Липовецька) Раїса (* 1894), культ. діячка в Італії, родом з Волині; перекладачка Шевченка на італ. мову („Liriche ucraine Taras Scevcenko", 1942); авторка популярних брошур італ. мовою про укр. письм., зокрема про Т. Шевченка.

Нормалізація, спроба унормувати укр.-польс. взаємини в Польщі, розпочата деякими діячами УНДО після подій 1930 р. (акція ОУН, *пацифікація* тощо), проведена керівництвом УНДО (В. Мудрий, В. Целевич, О. Луцький) і польс. мін. М. Косцялковським 1935 р. Причиною цієї спроби було, з одного боку, схвалення в Польщі нової виборчої ординації, яка унеможливлювала введення до польс. парляменту укр. послів і сенаторів, з другого — важке міжнар. становище укр. справи, спричинене сов. репресіями в УССР. Н. стосувалася лише Галичини. Проти Н. виступали ін. укр. політ. партії. В результаті Н. польс. уряд запровадив деякі полегшення для українців і уможливив їм вхід до парляменту, а укр. парляментарна репрезентація голосувала за т. зв. держ. конечності (бюджет, військ. законопроєкти). Невиконання польс. урядом зобов'язань і посилення протиукр. тиску призвело до кризи й опозиції в УНДО (Д. Левицький, К. Левицький, І. Кедрин-Рудницький, С. Баран та ін.) і до проголошення гол. УНДО В. Мудрим Н. недійсною (у грудні 1938). Докладніше — див. ЕУ 1, стор. 563-65.

Нормальні школи, 6-клясні нар. школи в Австро-Угорщині, створені 1776 р. у Львові, згодом у Чернівцях з нім. мовою навчання. При Н. ш. існували курси для освіти учителів, які мали б працювати в *головних школах*. Н. ш. перестали існувати у 1860-их рр.

Нормани, збірна назва племен германського пня, що заселяли Скандінавію та Ютляндію. Норманські мореплавці, розбійники й купці звалися ще вікінґами,

а на Русі варягами. Впродовж 8–11 вв. Н. робили напади й завоювання на узбережжях і островах Півн. та Балтицького мм., Атлантику й Середземного м., сягаючи до Ісляндії, Ґренляндії й Півн. Америки. Починаючи з 9 в., Н. поширили свої впливи на Сх. Европу й Україну (див. *Варяги*).

Норманська теорія, один з основних іст. поглядів на походження держ. життя на сх. Европи, зокрема на утворення Укр.-Руської держави, а також самої назви «Русь». Спираючися на останню (1118) ред. «Повісти Временних Літ» і різні іст. та лінґвістичні дані й міркування, історики-норманісти твердять, що творцями Київ. держави та її культури були *нормани* (варяги), які, починаючи з 9 в., приходили на територію Сх. Европи із Швеції, і сама назва «Русь» норманського походження. Творцями Н. т. були рос. історики 18 в. – німці Г. Байєр, Г. Міллер і А. Шлецер. Вона була розвинута в заг. працях рос. істориків 19 в. – М. Карамзіна й С. Соловйова і в спеціяльних працях, присвячених Н. т., М. Поґодіна й А. Куніка, а також данського славіста В. Томсена.

Ще з пол. 18 в. почалася реакція проти Н. т. (т. зв. антинорманізм). Першим антинорманістом був рос. вчений і письм. М. Ломоносов. У 19 в. проти Н. т. виступили історики-декабристи й слов'янофіли та низка фахових істориків, що, заперечуючи Н. т., висували ін. концепції, які здебільша не були визнані в іст. науці (балтицько-слов. теорія, лит., ґотська та ін. концепції про чужоземне походження Руської держави та назви «Русь»). Вперше захитали Н. т. праці рос. істориків другої пол. 19 в. – С. Ґедеонова, В. Васильєвського, Д. Іловайського та ін. Проте, піддаючи Н. т. критиці, антинорманісти не спромоглися протиставити їй якоїсь поважно обґрунтованої власної теорії.

Це створило умови для відродження Н. т. на зламі 19 і 20 вв. (праці Ф. Брауна, Вестберґа, С. Рожнєцького, К. Тіандера, почасти О. Шахматова та ін.). Вона з'являється в модерних формах (неонорманізм); поруч з традиційною концепцією норманського завоювання, виступає й чимраз більше поширюється концепція норманської колонізації (не лише торг., але й етнічно-хліборобської), згодом з'являється концепція соц. панування норманської верхівки над слов. масою, нарешті теорія послідовних змін чужоземного (від скитів до норманів) панування над слов. племенами Сх. Европи. Н. т., в її різних концепціях, панує в сучасній іст. науці Зах. Европи, особливо в працях нім. і сканд. істориків (зокрема O. Hötzsch, G. Stökl, T. Arne, A. Stender-Petersen та ін.) й Америки, а також у працях еміґрантів рос. (В. Мошин, Н. Бєляєв, М. Таубе, П. Струве, Ю. Вернадський та ін.) і поль. (Г. Пашкевич) істориків.

Цілком протилежний погляд на Н. т. має сучасна сов. історіографія. Тоді як у 1920-их рр. вплив норманізму ще був помітний у працях О. Преснякова, М. Покровського та ін. рос. істориків, від 1930-их рр. і особливо по війні в СССР запанувала створена сов. владою атмосфера крайнього антинорманізму. Історики Б. Греков, М. Тихомиров, А. Насонов, археологи Б. Рибаков і М. Артамонов, літературознавець Д. Ліхачов та ін. визнають Н. т. просто ненаук. Антинорманізм поширюється тепер і в ін. країнах Сх. Европи, зокрема в поль. історіографії (Г. Ловмянський).

Зовсім ін. ставлення укр. історіографії до Н. т. З самого поч. вона не була популярна на Україні. Укр. іст. традиція, репрезентована творами 17–18 вв. й «Історією Русів», вважала, що Київ. держава й сама назва «Русь» – місц., слов. походження. Одним з активніших антинорманістів був М. Максимович (його полеміка з Поґодіном); М. Костомаров, також антинорманіст, був автором теорії лит. походження Руси. Київ. школа В. Антоновича або зовсім відкидала літописну леґенду, абож не надавала їй істотного значення. М. Грушевський в «Історії України-Руси» доводив, що Н. т. позбавлена іст. ґрунту і властиво непотрібна для висвітлення походження Укр.-Руської держави, хоч він не відкидає певної ролі варязьких дружин у процесі утворення великої Київ. імперії. Приблизно так само дивився на Н. т. Д. Багалій й ін. історики тієї ґенерації.

Проте в першій пол. 20 в. в укр. історіографії, зокрема в Галичині й на еміґрації, позначився певний вплив Н. т., помітний особливо у С. Томашівського й почасти у М. Кордуби, М. Чубатого, Б. Крупницького та ін. (критичний норманізм). Спроба С. Шелухина протиставити Н. т. кельтську теорію не мала успіху. Натомість укр. іст. наука в УССР в цілому залишилася на антинорманістських позиціях Грушевського і Багалія (В. Пархоменко та ін.). Більшість укр. історіографів на еміґрації, відкидаючи Н. т. як в її клясичному вигляді, так і в різних модифікаціях неонорманізму, не заперечує певного впливу варягів на політ. й екон. життя Київ. держави в процесі її перетворення на Руську імперію 10–11 вв.

Література: Грушевський М. Історія України-Руси, т. І. К. 1913 (нове вид. Нью-Йорк. 1954); Arne T. La Suède et l'Orient. Упсала 1914; Tomasziwskyj S. Nowa teoria o początkach Rusi, Kw. Hist. Л. 1929; Korduba M. Les théories les plus récentes sur les origines de la Ruthenie. Le Monde Slave. т. 3, ч. 2, 1931; Мо-

шин В. Варяго-Русский вопрос. Slavia. X, 1931; Мошин В. Начало Руси. Норманны в Восточной Европе. Byzantinoslavica. 1931; Откуду есть пошла Руская Земля. Прага 1931; Cross S. H. The Scandinavian infiltration into Early Russia. Speculum, ч. 4, 1946; Греков Б. Киевская Русь. М. 1953; Stender-Petersen A. Varangica. Орхус (Aarhus) 1953; Paszkiewicz H. The Origin of Russia. Нью-Йорк 1954; Stender-Petersen A. Russian Studies. Копенгаґен 1956; Łowmiański H. Zagadnienie roli normanów w genezie państw słowiańskich. В. 1957; Vernadsky G. The Origins of Russia. Оксфорд 1959; Paszkiewicz H. The Making of the Russian Nation. Лондон 1963; Шушарин Б. Современная буржуазная историография древней Руси. М. 1964; Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох сх.-слов'янських націй. ЗНТШ, т. 178. Нью-Йорк—Париж 1964.

Р. М.

Носалевич Олександер (1874–1959), оперовий співак, бас-баритон, родом з Самбірщини (Галичина); студіював у Відні й Міляні; виступав в оперових театрах Кеніґсберґу, Праги, Відня, Нюрнберґу, Львова і найдовше у Вісбадені, де й помер. Гол. партії: Мефістофель («Фавст» Ґуно), Фіґаро («Севільський цирульник» Россіні), Ескамільйо («Кармен» Бізе), Ґаґен («Присмерк богів» Ваґнера) та ін. Н. визначний виконавець творів укр. композиторів та укр. нар. пісень.

О. Носалевич

Носар, кальма, бубир (Acerina acerina Güld.), прісноводна риба ряду окунеподібних; довж. тіла до 21 см, вага до 0,1 кг, іноді більше. Поширений у півн. р. басейнів Чорного і Озівського м. Пром. значення невелике.

Носенко Олекса (* 1910), письм. і журналіст родом з Запоріжчини; з 1929 р. працює в пресі, під час війни заступник ред. *«Радянської України»*. Друкується з 1930 р. Зб. оп. « Вулиця стійкости» (1942), «Випробування» (1946), «У наші дні» (1948), «Перші грози» (1951) та ін., повість «Патріоти» (1953), нариси тощо.

Носик Ірина (*1932), маляр і мозаїст родом з Галичини, тепер у Торонто (Канада), де закінчила Коледж мистецтва; бере участь у виставках *ОМУА*.

Носів (Носов) Анатоль (1883–1941?), антрополог й археолог, родом з Полтави, учень Ф. *Вовка*, керівник відділу Антропології та Передісторії в Музеї (кабінеті) Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка при ВУАН у Києві, чл. Всеукр. Археологічного Комітету ВУАН; автор «Матеріялів до антропології України» (українці Поділля й Кубані, крим. татари й болгари), друкованих в «Етногр. Віснику», «Антропології», «Віснику природознавства» в 1927–30 рр.; «Словника антропогеогр. термінології» (1931) та ін.; ред. (разом з М. Рудинським) річників *«Антропологія»* (I-III, 1928–30). Після заслання у пол. 1930-их рр. працював в Ялті в краєзнавчому музеї; дальша доля невідома.

Носівка (III–12), м. на Чернігівщині, р. ц. Чернігівської обл., 25 200 меш. (1966). За гетьманщини сотенне м-ко, з 1802 р. волосне м-ко Ніженського пов. (1897 – 15 000 меш.). У Н. – харч. пром-сть, зокрема цукровий комбінат. У р-ні – Носівське відділення обл. досл. селекційної станції.

Носко Петро (*1885), маляр і графік родом з Чернігівщини; вчився у Київ. Художньому Училищі й Петербурзькій Академії Мистецтв; чл. *АХЧУ* (1926–32). У 1920-их рр. жанрові та іст. картини, краєвиди; також працював у галузі книжкової і станкової графіки (ілюстрації до «Кобзаря» Т. Шевченка). У 1930-их рр. репресований; з кін. 1940-их рр. твори в дусі офіц. вимог соц.-реалізму.

Носкова Марія (1889–1959), чес. пед. діячка, лекторка чес. мови УВУ в Празі, авторка чес. граматик для українців, перекладачка творів О. Кобилянської і В. Стефаника на чес. мову.

Нотаріят, установа для укладання чи засвідчення правних актів з наданням їм публічної сили. В більшості країн Н. і нотар не належать до органів держ. адміністрації, проте їх орг-ція і діяльність визначені законодавством. У Росії Н. відомий з 1729 р., у 19 в. поширений на всю Рос. Імперію і реґляментований Сводом законів. У кол. Австро-Угорщині Н. підлягав контролеві крайових судів; нотарі були організовані в своїй публічно-проф. нотаріяльній палаті (Львів, Чернівці); подібна ор-ція Н. збереглася на укр. землях під Польщею і Румунією.

В СССР й УССР Н. існує в системі держ. органів. Нотаріяльні контори є в районних м. і більших населених пунктах; в обл. центрах їх очолюють старші нотарі. Нагляд і контроль над Н. здійснюють обл. суди. На посаду нотаря призначають осіб з правничою освітою або великою практикою. Нотаріяльними актами закріплюють певні договори, заповіти, довіреності; виконавчі написи стверджують справжність ориґінальних документів.

Назва Н. стосувалася на Закарпатті за Угорщини й Чехо-Словаччини також до адміністративно-канцелярської установи міськ. самоврядування. Н. й нотарі як держ. службовці діяли в т. зв. нотаріяльних дистриктах, які включали по кілька громад.

Нотне письмо, знаки для записування музики; спершу літери (грец. нотне письмо), пізніше окремі знаки, т. зв. нев-

ми, і з поч. 11 в. початки лінійної нотної системи. На Україні в 11 в. на зразок невм розвинулося окреме безлінійне Н. п. у вигляді т. зв. «крюків». Лінійне Н. п. прищепилося на Україні у 16 в. і набрало своєрідної форми, відомої як «київ. знам'я». У зв'язку з нотними книгами (тобто партіями) хоровий спів мав на Україні назву партесного співу.

Нульові форми, деклінаційні чи коньюґаційні форми з відсутнім, порівняно до ін. флексійних форм, закінченням (вір: вір-иш; повз: повз-ла, рук: рук-а). В укр. мові виступають в називному однини чоловічих і деяких жіночих та родовому множини ін. іменників, як і в другій особі однини вольового способу деяких накорінно-наголошених і в чоловічому роді однини минулого часу деяких дієслів. В давньоукр. мові Н. ф. були майже невідомі (крім деяких форм 2 і 3 особи аориста). Фонетичною передумовою до постання Н. ф. була втрата кінцевих голосних, зокрема єрів. У синтаксі відсутність зв'язки *є* (порівняно з *був, буде*) звуть нульовою дієслівною зв'язкою (Він неповторний).

Нумізматика, допоміжна іст. дисципліна, предметом якої є вивчення монет й ін. засобів грошового обігу (див. *Гроші)*, а також медалів. Зацікавлення Н. на Україні почалося ще у 18 в., у зв'язку з знахідками монетних скарбів (напр., скарб араб. монет, знайдений у Києві в часи Мазепи) й утворенням нумізматичних колекцій у великопанських маєтках і в деяких церк. інституціях (Києво-Печерська Лавра, Василіянський манастир в Умані тощо). З поч. 19 в. колекціонування монет зростає (колекції кн. Кочубея, Трощинського, графа Чацького, барона Шодуара та ін.), а нумізматичні інтереси й досліди набирають систематичного й наук. характеру. Останнє було пов'язане з утворенням мюнц-кабінетів при Крем'янецькому ліцеї (на базі колекції короля Станислава-Авґуста Понятовського, описаної й дослідженої Альбертранді) й Харківському, потім (з 1834) Київ. ун-ті (до якого перейшла крем'янецька колекція), а у другій пол. 19 в. – при Одеському й Чернівецькому ун-тах. Найбільшим з них був мюнц-кабінет Київ. Ун-ту (1884 р. – 34 520 монет та медалів); консерваторами цього кабінету і одночасно авторами каталогів й описів його колекцій та окремих праць з Н. були П. Ярковський, Я. Волошинський, К. Страшкевич, В. *Іконніков* та В. *Антонович*. Упорядником каталога мюнц-кабінету при Харківському Ун-ті був Р. Шерцль. В Одесі першими організаторами нумізматичних колекцій і авторами праць про античні монети на Україні були І. Бларамберг та І. Стемпковський, а з 1839 р. *Одеське Т-во Історії й Старожитностей*. Поповнювання нумізматичних зб. на Україні було значно обмежене ще у 18 в., а особливо з 1866 р. розпорядженнями рос. уряду надсилати всі монетні скарби і знахідки до Петербурґу, який став також гол. осередком наук. досліджень у ділянці Н.

Дослідження Н. на Україні у другій пол. 19 і на поч. 20 в. зосереджувалися на питаннях поширення рим. (В. Ляскоронський, Р. Шерцль та ін.) і араб. (О. Марков) монет. Окремі періоди й питання монетної справи на Україні висвітлювали у своїх працях К. Болсуновський, граф. І. Толстой (Київська Русь), Д. Самоквасов та ін. Топографічні зведення знайдених монетних скарбів та окремих монет на території України дали В. Антонович, М. *Біляшівський*, В. *Данилевич*, В. *Шугаєвський*, А. Ільїн, В. Рябцевич, А. Сіверс, Ю. *Сіцінський*, П. Харлампович та ін.

З поч. 20 в., особливо після 1917 р., нумізматичні досліди на Україні поширилися на питання грошового обігу й рахунку в коз.-гетьманській Україні 17–18 вв. Ряд праць з Н. цього періоду належить В. Шугаєвському, завідувачеві нумізматичних відділів у Лаврському та Всеукр. Іст. музеях Києва. Цих же питань торкалися А. *Єршов*, М. *Петровський*, М. *Слабченко*, І. *Крип'якевич* й ін. Гол. осередками вивчення античних монет з України залишилися й далі Ленінград і Москва, де в 1930–40-их рр. появилися праці А. Зографа, А. Орєшнікова, Л. Бєлової та ін. Тільки з 1950-их рр. починають працювати у цій ділянці поруч рос. (Д. Шелов, К. Голенко) також укр. дослідники – В. Анохін, П. Каришковський, О. Сальников. Рим. монети на Україні вивчають М. Брайчевський, В. Кропоткін. Монети Київ. Руси досліджують гол. чином рос. учені – І. Спаський, В. Янін; монетну справу Червоної Руси і Львова 14–15 вв. – М. Котляр; історію укр. грошової термінології – Є. Чернов. На еміґрації продовжував свої нумізматичні досліди В. Шугаєвський. Праці дослідників Н. друкуються у серійних археологічних вид., а з 1960 р. у моск. зб. «Нумизматика и эпиграфика» (6 тт. до 1966 р.). Єдиним нумізматичним вид. на Україні є видаваний Ін-том Археології АН УРСР рос. мовою зб. «Нумизматика и сфрагистика» (2 тт., 1963–65). Крім того, нумізматичні праці друкуються у зб. «Іст. джерела та їх використання», вип. I і II (1964, 1966). Гол. осередками нумізматичних дослідів на Україні є нумізматичні відділи держ. іст. музеїв – Київ., Одеського і Львівського; колекція останнього має

70 000 експонатів. В останні роки розпочато викладання Н. у Київ. та Одеському ун-тах.

Література: Брайчевський М. Рим. монета на території України. К. 1959; Спасский И., Янин В. Советская нумизматика. У зб. Нумизматика и эпиграфика. II, III. М. 1960, 1962; Котляр М. Стан і перспективи розвитку укр. нумізматики. Укр. Іст. Журнал, ч. 11. К. 1965.

Див. також Література до ст. *Гроші*.

Б. Кравців

Нурець, р. на півн. Підляшші, права притока р. Бугу, довж. – 100 км.

Нут звичайний, баранячий горох (Cicer arietinum L.), однорічна культ. рослина родини бобових; зерно містить 16-30% білка, 4-8% олії, використовується як харч. продукт і на корм худобі. На Україні плекається на півдні й на Кубані.

Нягівське учительне євангеліє, рукопис 16–17 вв., призначений для проповідей і домашнього читання, складений закарп. правос. свящ., вихованцем кальвінської колеґії в Сиготі, під протестантським впливом нар. мовою з особливостями півд.-мармароського говору. Свідомо оминає церковнослов'янізми, вдаючися до новотворів чи угризмів (списки: Теківський з-над Боржави з кін. 17 в. півн.-мармароською говіркою, та з 1758 р.). Видав і досліджував О. Петров (1914, 1923).

Нямецький манастир, б. Тирґу-Нямць (Târgu-Neamç), в півн. Молдавії, визначний культ. центр з архітектурним ансамблем, заснований у 14 в. («Немеч в горах»); серед ін. настоятелів манастиря були Г. *Цамблак* (15 в.), П. *Величковський*. Н. м. був популярний серед запорожців у 18 в.; тут учився Ю. *Федькович* (1849-51).

Няраді Діонисій (1874—1940), церк. діяч родом з Руського Керестура (Бачка), свящ. з 1889 р., у 1902–14 рр. ректор Гр.-Кат. Духовної Семінарії в Заґребі, 1914 р. адміністратор, 1915 р. еп. (перший бачванець) *Крижевецької епархії*, одночасно у 1922-27 рр. апостольський адміністратор Пряшівської епархії, у 1938–39 рр. Карп. України. Н. заслужений діяч нар. відродження бачванських українців і меценат; виховував свящ. в укр. дусі й підтримував тісні зв'язки з митр. А. Шептицьким та церк. колами в Галичині.

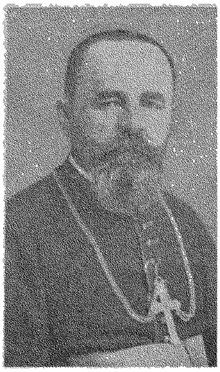

Єп. Д. Няраді

Нятко (по чоловікові Табачникова) Поліна (* 1900), акторка родом з Житомирщини, закінчила Муз.-Драматичну Школу ім. М. Лисенка в Києві; працювала гол. в «Березолі» (з 1922), в Одеському Держ. Драматичному Театрі (1925-35) і з 1940 р. в Київ. Театрі ім. І. Франка. Кращі ролі: Оксана («Гайдамаки»), Мавка («Лісова пісня»), Беатріче («Багато галасу даремно») та в сов. репертуарі у п'єсах О. Корнійчука та ін. Н. знімалася у фільмах («Коліївщина», «Прометей», «Калиновий гай» та ін.). З 1940 викладач, з 1946 доц. в Ін-ті Театрального Мистецтва ім. Карпенка-Карого в Києві.

П. Нятко

Ньюарк (Newark), м. на півн. сх. ЗДА, в стейті Нью-Джерсі, морський порт у гирлі р. Пассейк; значний торг., фінансовий та індустрійний центр, 403 000 меш (1960). Один з більших осередків поселення українців – бл. 15 000 (у переписі 1930 українцями себе назвали 1 393, 1960 укр. мову як рідну до приїзду в ЗДА подало 4 934 осіб); укр. кат. (заснована 1907) і укр. правос. (1918) парафії. З численних т-в важливіші – «Укр. Централя», спортове т-во «Чорноморська Січ».

Нью-Гейвен (New Haven), м. на півн. сх. ЗДА, в стейті Коннектікут; 152 000 меш. (1960), в тому ч. бл. 2 000 українців (укр. мову як рідну до приїзду в ЗДА подало 1960 р. 807 осіб). Укр. кат. (з 1910) та укр. правос. (з 1951) парафії.

Нью-Джерсі (New Jersey), стейт у півн.-сх. частині ЗДА; 20 300 км², 6 070 000 меш., (1960), у тому ч. 60 000 українців (у 1899-1930 до Н.-Д. прибуло 29 830 укр. іміґрантів; у 1960 укр. мову як рідну до приїзду в ЗДА подало 13 015 осіб). Гол. осередки укр. поселення: *Джерсі-Сіті, Елізабет, Ньюарк*, Нью-Брансвік, *Пассейк*, Паттерсон, *Трентон*.

Нью-Йорк (New York), м. в ЗДА, положене над Атлантійським океаном при гирлі р. Гудсону, одне з найбільших м. світу; 7,8 млн меш., в т. зв. метрополітальному Н.-Й., 11,3 млн – з передмістями (1965). Гол. частина м. — Мангеттен на о. цієї ж назви, ін. дільниці – Бронкс, Бруклін, Квінс і Річмонд. Н.-Й. – найбільший у світі морський порт, великий пром., торг. і фінансовий центр ЗДА; важливий культ. осередок, осідок Організації Об'єднаних Націй. Н.-Й. найбільше скупчення українців у ЗДА і взагалі у діяспорі; тут живе тепер бл. 50-60 тис. українців і людей укр. роду (у переписі 1930 р. назвали себе українцями 7 200,

а в 1960 р. подали укр. мову за рідну до приїзду в ЗДА 13 000 осіб).

Починаючи з кін. 1870-их рр., через нью-йоркський порт переїжджала укр. заробітчанська еміґрація до гірничих осередків Пенсільванії чи ін. пром. міст і стейтів. Тут залишалися лише одиниці на різних підрядних працях, які не творили організованого життя, і тому Н.-Й. не став місцем осідку укр. церк. епархій, братських союзів, а довгий час і політ. орг-цій. З кін. 19 в. і особливо на поч. 20 в. укр. еміґранти легше знаходили працю також в Н.-Й. і почали тут масово селитися; між двома світовими війнами сюди прибували іміґранти з ін. міст, а по другій світовій війні значна частина політ. еміґрації оселилася в Н.-Й. Перші поселенці звич. виконували найважчі і малоплатні праці, згодом підприємніші з них заснували власні дрібні підприємства, здебільша споживчі крамниці, яких у 1930-их рр. вже було кілька сот. Інтеліґенції на поч. було дуже мало; її кількість та ч. фахівців з високою освітою збільшилися на поч. 1920-их рр., а особливо у зв'язку з прибуттям іміґрантів після другої світової війни.

Українці поселялися в дол. частині Мангеттену (т. зв. «давнтавн») на місце вибулих нім., чес., угор., ірляндських та італ. іміґрантів, які на поч. століття переселилися в ін. частини міста. Ще й нині ця частина є гол. тереном поселення українців, де вони живуть всуміш з поль., словацькими, жид. іміґрантами, а в останній час і еспаномовним та негрським населенням. Ін. більшим скупченням є Бруклін, де укр. іміґранти жили до 1940 р. майже компактно (бл. 400 родин) в дільницях Вільямсбурґ, Савт Бруклін та Ґрін Пойнт; третім – Асторія, дільниця Квінсу (бл. 250 родин). За останній час українці розселяються в різні, назагал кращі, частини м. абож у підміські місцевості стейтів Нью-Йорку і Нью-Джерсі.

Першими укр. орг-ціями Н.-Й. були братськодопомогові, засновані закарп. еміґрантами. Їх централя *«Соединеніе Греко-кат. Руских Братств в Сіверній Америці»* з 1896 р. мала тут свій осідок разом з пресовим органом *«Американскій Русскій Вѣстникъ»* (в Н.-Й. до 1901). Низка ін. братств, організованих у *Руському (Укр.) Нар. Союзі,* постала в Н.-Й. на поч. 20 в. Пожвавлене укр. гром. життя почалося з 1905, коли засновано гр.-кат. парафію та скликано перше «Руське роб. віче». У 1907 р. Н.-Й. мав уже 14 укр. т-в й установ, між ними була активна соц. спілка *«Гайдамаки»* з часописом цієї ж назви, забезпеченеве т-во «Нар. взаїмна поміч» (засноване 1907) та ін. У 1908 р. засновано «Просвіту», а в 1912–14 рр. Н.-Й. був осідком кат. братського союзу *«Провидіння».*

Під час і після першої світової війни в Н.-Й. виникли різні політ. орг-ції, що зокрема працювали й на користь укр. визвольної боротьби: Укр. Рада з бойовим фондом для рідного краю (заснована 1914), 30-31. 10. 1915 тут відбувся Укр. Сойм в Америці, який утворив *Федерацію Українців у Злучених Державах;* Січ. Орг-ція Українців (1919), *Укр. Нар. Комітет* (1917–21). У 1930, 1933, 1936, 1939 рр. у Н.-Й. відбулися конґреси заснованого у Філядельфії *Об'єднання Укр. Орг-цій в Америці.* У 1935 р. на території Н.-Й. діяло бл. 50 місц. і центр. орг-цій; для координації їх діяльности існували Укр. нар. громада з нар. домом (з 1917), Союз укр. нар. т-в, згодом Центр. комітет укр. нац. т-в м. Н.-Й. (з 1930).

Під час другої світової війни Н.-Й. став осідком центр. репрезентації амер. українців – *Укр. Конґресового Комітету* та його місц. філії – Комітету Об'єднаних Укр. Орг-цій м. Н.-Й. (у 1966 - 73 чл.-орг-ції). З кін. 1940-их рр. Н.-Й. став осідком ряду суспільно-політ. (представництво УНРади, Закордонне представництво УГВР, Орг-ція Оборони Чотирьох Свобід України, Орг-ція Держ. Відродження України, Об'єднання Українців в Америці «Самопоміч»), проф., молодіжних, студентських і спортових (Укр. Спортовий Клюб) та ін. орг-цій й установ.

З 1900-их рр. у Н.-Й. постали укр. додаткові школи при Укр. Нар. Домі та парафіях; тепер діє цілоденна укр. початкова школа при церкві Св. Юра (заснована 1941, понад 800 дітей) і школи українознавства при правосл. і кат. парафіях, «Самопомочі» та ін. (понад 600 дітей).

У Н.-Й. діяли різні театральні і мист. групи аматорського і напівпроф. характеру: Руський Нар. Театр (з 1909), Укр. Театр (1922–26), театральні трупи, організовані жидами з України (В. Медів та ін.), співацьке т-во «Амер. Боян» (1905), хор. «Укр. Бесіди» (з 1911), церк. хори. У 1922 р. тут перебувала частина Укр. Респ. Капелі з О. Кошицем, який у 1926 р. організував Злучений Укр. Хор Н.-Й. й околиць. З 1929 р. діє школа укр. танків В. Авраменка. По другій світовій війні працюють хори *«Думка»,* «Боян», укр. правос. і кат. церк. хори. У Н.-Й. продовжувала у 1950-их рр. діяльність Театр-Студія Й. Гірняка, а в 1966 р. засновано «Новий Театр». Тут діють централя Укр. Муз. Ін-ту, *Об'єднання Мистців Українців в Америці,* літ. об'єднання

«Слово» і *«Нью-Йоркська група»*. Культ. потребам громади в Н.-Й. служить Літ.-Мист. Клюб з власним будинком, Укр. Нар. Дім (новозаснований у 1954) та *Укр. Ін-т Америки* (заснований 1952

Укр. Інститут Америки

В. Джусом) з репрезентативним будинком у центрі м. Створено наук. інституції — Наук. Т-во ім. Шевченка та Укр. Вільну Академію Наук, які мають власні будинки з бібліотеками, архівами й в-вами.

У Н.-Й. появлявся цілий ряд періодичних вид., які або існували короткий час, абож перенеслися до ін. м.: серед ін. «Свобода» (1906–11), «Січові Вісті» (1918–20), «Укр. Вістник» (1927–28), «Нац. Трибуна» (1950–51), «Прометей» (1959); тепер виходять місячники: «Вісник ОО ЧСУ», «Голос Лемківщини», «Новий Світ», вид. УККА — «Ukrainian Bulletin» і «Ukrainian Quarterly» та ком. тижневик «Укр. Вісті» і місячник «Гром. Голос». Книжкові в-ва і книгарні: «Книгоспілка», «Пролог», «Червона Калина», «Сурма», «Говерля».

Рел. життя організоване при парафіях і церк. орг-ціях: найбільша укр. кат. парафія — св. Юра на Мангеттені під керівництвом оо. Василіян (заснована 1905), дві кат. в Брукліні (створені 1912 і 1916), 1 в Асторії (1943), 1 в Бронксі (1943) та 1 в Квінсі (1957); укр. правос. собор св. Володимира та 3 ін. правос. церкви на Мангеттені та в Брукліні; три закарп. парафії (2 — кат. і 1 — правос.). Українці мають також свої евангельсько-реформовані і баптистські церкви та громаду п'ятидесятників. З 1935 р. в Брукліні був осідок еп., згодом митр. Укр. Правос. Церкви в Америці Богдана Шпильки (†1965), тепер правлячого еп. Андрія Кущака, а також гол. УАПЦ в екзилі архиєп. Паладія Видибіди.

Література: Золота Ювілейна Книга, з нагоди 50-ліття зорганізованого укр. гром. життя в Нью-Йорку, 1905—1955. Нью-Йорк 1956; див. також літературу до ст. *З'єднані Держави Америки.* *Б. Кравців*

Нью-Йорк Стейт (New York State), стейт у півн.-сх. частині ЗДА, 128 000 км², 16 800 000 мешк. (1960), в тому ч. бл. 120 000 українців (у 1889–1930 до Н. Й. С. прибуло 62 214 укр. іміґрантів; у 1960 р. укр. мову як рідну до приїзду в ЗДА подало 26 774 осіб, в тому ч. 25 012 в м.). Гол. осередки укр. поселення: Амстердам, *Боффало, Нью-Йорк, Рочестер, Сиракюзи,* Ютіка.

Нью-йоркська група, група поетів, що постала в сер. 1950-их рр. на основі не так організаційного оформлення, як спільности мист. поглядів, в основу яких покладено засаду, що кожен поет творить індивідуальний поетичний світ, не зв'язаний традиційними формами. В цьому розумінні можна говорити про модернізм групи. Назва Н.-й. г. прищепилася пізніше, з 1958 р., тому що більшість належних до неї перебувають у Нью-Йорку. До Н.-й. г. належать: Е. Андієвська, Б. Бойчук, Ж. Васильківська, В. Вовк, П. Килина, Б. Рубчак, Ю. Тарнавський. З 1959 р. група видає щорічник «Нові поезії», в яких пізніше почали друкуватися молодші — О. Коверко, Ю. Коломиєць, М. Царинник, що їх можна розглядати, як дальше поповнення Н.-й. г.

О

Обаль Петро (*1900) маляр-графік родом із Збаражчини (Галичина), закінчив Краківську Академію Мистецтв (1926). Виставляв у Львові як чл. *Гуртка Діячів Укр. Мистецтва* (1923), АНУМ (з 1934) і Спілки праці укр. образотворчих мистців (1942); брав участь у виставках графіки в Берліні, Празі, Чікаґо; індивідуальні виставки у Сяноці (разом з Л. Ґецом, 1940), у Львові (1966) та ін. О. працює перев. в жанрі пейзажу («Золоте Поділля», 1931) і портрету (альбом дереворитних портретів укр. письм., 1930), у станковій графіці та графіці малих форм (книжкова графіка, поштові картки). Творчість О. відзначається лаконізмом вислову, нахилом до стилізації і декоративности та динамізмом і експресією. У 1945–64 рр. О. був на засланні.

П. Обаль

Обертин (V—6), с. м. т. на Покутті, Городенського р-ну Івано-Франківської обл.; 4 100 меш. (1965); 1531 р. перемога поляків над волохами.

Оберучев Константин (1865–1929), полк. рос. армії, соціял-революціонер родом з Києва; за участь у рев. рухові 1905 був звільнений з війська і еміґрував до Швайцарії. За революції 1917 як начальник Київ. військ. округи виступав проти автономного ладу України й творення укр. війська; помер на еміґрації у ЗДА. Автор спогадів («Воспоминания»).

Об'єднане Державне Політичне Управління (ОДПУ), див. *ДПУ*.

Об'єднані Нації, див. *Організація Об'єднаних Націй.*

Об'єднання бувших Вояків Українців Америки (ОбВУА), найбільша укр. комбатантська орг-ція в ЗДА, з місцем осідку Гол. Управи у Філядельфії, утворена 1949 р. з *Укр. Стрілецької Громади* (УСГ), що діяла з 1925 р., і кол. укр. вояків, які прибули до ЗДА після другої світової війни. ОбВУА має 18 відділів і гуртує понад 800 чл.: кол. вояків Армії УНР й УГА, вояків українців з чужих армій, що стоять на плятформі укр. державности, та автономне *Братство Укр. Січ. Стрільців* (УСС; 187 чл., гол. І. Поритко). З ОбВУА співпрацюють у Суспільній Службі Комбатантів з 1953 р. *Братство кол. Вояків I Укр. Дивізії Укр. Нац. Армії* й *Об'єднання кол. Вояків УПА* та спільно видають ж. «Вісті Комбатанта». През. ОбВУА до 1953 р. Д. *Галичин*, пізніше В. *Ґалан.*

Об'єднання бувших Вояків Українців у Великобрітанії (ОбВУ), комбатантська орг-ція кол. вояків українців, без різниці, в яких арміях вони служили, утворена 1949 р. в Лондоні (осідок гол. управи) з метою плекання військ. традицій, підвищення військ. знань чл., допомоги воєнним інвалідам тощо. У 1965–66 р. було 47 відділів і 7 гуртків (1953 р. – 74 і 52) та 1 718 чл. (1952–53 – 4 853; зменшення спричинене виїздом чл. за океан). ОбВУ влаштовує щорічні з'їди (з 1957), курси військ. інструкторів (1953 – і 1957 рр. 450 учасників), за його ініціятивою був створений Клюб Старшин Українців (1959) і укр. відділи у Единбурзі, Болтоні та Манчестері при бріт. парамілітарній орг-ції «Home Guard» (1953–57). ОбВУ видає ж. «*Сурмач*», брошури й лекції військ.-іст. змісту; воно ж видало «Етногр. мапу Півд.-Зах. України (Галичини)» В. Кубійовича. Гол. ОбВУ: М. Длябога і (з 1953) М. Білий-Карпинець.

Об'єднання Демократичної Української Молоді (ОДУМ), орг-ція молоді дем. переконань на еміґрації, заснована 1950 р. у Нью-Йорку. Крайові орг-ції ОДУМ існують у ЗДА, Канаді, Німеччині, Англії, Бельгії та Австралії; їх працю координує Центр. комітет з осідком у Нью-Йорку; крайові ОДУМ мають свої філії. Чл. ОДУМ (понад 2 000) поділяються на юних (7-17 рр.), дійсних (17-35), старших і почесних. Виховна праця й форми діяльности зближені до тих, що в *Пласті* й *СУМ*-і. Юнацтво ОДУМ відбуває вишкіл у спеціяльних таборах. При крайових ОДУМ діють виховні ради, при Т-ві одумівських приятелів у ЗДА — Гол. виховна рада. Крім додатків до газ. («Укр. Вісті», «Свобода»), ОДУМ видає ж. «*Молода Україна*» (Торонто). Серед діячів ОДУМ: П. Мигаль, В. Пономаренко, І. Павленко, П. Лимаренко Є. Федоренко, Є. Кальман, В. Корсун, О. Коновал, Ю. Криволап, П. Гурський, З. Ґраур (ЗДА) та В. Вакуловський, П. Родак, Л. Ліщина і М. Лебединський (Канада).

Об'єднання Жінок Ліґи Визволення України, постало в Канаді у 1951 р. з жін. секції *Ліґи Визволення України* — ЛВУ. Завдання ті самі, що й ЛВУ, крім того – виховні (дитячі садки, заходи проти денаціоналізації укр. молоді), харитативна й осв. праця та плекання нар. мистецтва. ОЖЛВУ нараховує тепер 22 відділи і веде жін. стор. в тижневику *«Гомін України»* (ред. М. Солонинка). Осідок централі – Торонто. ОЖЛВУ допомагає в праці *Спілки Укр. Молоді* та ЛВУ. На чолі централі від її заснування М. Солонинка. ОЖЛВУ є чл. *Комітету Українок Канади* і *СФУЖО*.

Об'єднання колишніх Вояків УПА Америки і Канади, комбатантська орг-ція, створена 1966 р. з заснованих 1955 р. у Нью-Йорку (як централі станиць вояків УПА) О. к. В. УПА в США і з такого ж об'єднання у Канаді. О. к. В. УПА має 6 станиць у ЗДА і 4 в Канаді з бл. 100 чл.; гол. О. Ґереґа. О. к. В. УПА належить (з 1957) до *ОбВУА* (його представник – Ю. Лопатинський). Співвидавець ж. «Вісті Комбатанта» (співред. В. Верига).

Об'єднання Мистців Українців в Америці, ОМУА, постало 1952 р. в Нью-Йорку на базі Спілки мист. праці (з 1949), об'єднує мистців укр. роду на терені ЗДА (1966 59 д. чл., 5 почесних) для спільної праці над розвитком укр. мистецтва на чужині. ОМУА має два відділи: у Філядельфії (з 1952) з укр. Мист. Студією (керівник П. *Мегик*) і неперіодичним вид. «Нотатки з Мистецтва» (з 1963) та в Нью-Йорку (з 1954) з окремими групами – Т-вом Молодих Образотворчих Мистців Українців (з 1955) і Студентською Секцією (з 1964). ОМУА влаштовує щорічні виставки (до 1966 – 14, в тому ч. 2 спільні з УСОМ у Торонто і Детройті) та індивідуальні окремих мистців. ОМУА очолювали: С. *Литвиненко* (1952–56 і 1963–64), С. *Гординський* (1956–63), П. *Андрусів* (1964–65); з 1965 р. Л. *Кузьма;* довголітній секретар Р. Пачовський (1953–65).

Об'єднання Молодих Мистців України, див. *ОММУ*.

Об'єднання Працівників Дитячої Літератури (ОПДЛ) ім. Л. Глібова, постало 1946 р. у Мюнхені; з 1951 р. централя у Нью-Йорку, з 1954 – у Торонто; перший гол. і по деякій перерві з 1958 р. – знову Б. *Гошовський,* представництва в ЗДА (гол. Л. *Храплива)* і в Австралії (гол. Д. *Нитченко);* має понад 200 чл. ОПДЛ випустило бл. 60 вид. у власному або в чужих в-вах з маркою «Нашим дітям – ОПДЛ». 1947–48 рр. видавало ж. для дітей *«Малі Друзі»* й для юнацтва «Юні Друзі», з 1954 р. редаґує місячник «Веселка», (вид. Укр. Нар. Союзу), видає неперіодичні бюлетені ОПДЛ «Ми і наші діти», каталоги дитячих вид. та каталоги з виставок графічного оформлення дитячої книжки, влаштовує конкурси (досі 5), авторські вечори, доповіді, дискусії в пресі, виставки дитячих вид. тощо. Див також *Література для дітей* (стор. 1337).

Об'єднання Праці при Українському Центральному Комітеті, назва установ часів нім. окупації Ген. Губернії (ГГ) у 1941–44 рр., що виконували функції статутових т-в, яких за законами ГГ не могло мати місц. населення - українці й поляки. Деякі О.П. заміняли довоєнні т-ва, ін. виникли за нім. окупації. Вони були пов'язані з відповідними відділами УЦК (гол.: госп., культ. праці, суспільної опіки), їхньою працею керували «мужі довір'я», призначені провідником УЦК, які добирали собі найближчих співр. Статут становили «напрямні діяльности», які подекуди мусів затвердити уряд ГГ. Деякі О.П. були чималими орг-ціями крайового маштабу, ін. – льокальні. Найчастіше вони мали проф. характер.

Найстаріше і найсильніше було *Укр. Учительське О.П.* (УУОП), що постало у пол. 1941 р. і нараховувало бл. 10 000 чл., гол. С. *Левицький.* Ін. важливіші: О.П. Мед.-Санітарної Служби (друге щодо ч. чл., гол. Р. *Осінчук;* воно працювало в чотирьох гуртках: лікарів, ветеринарів, аптекарів і медсестер; при ньому діяло Об'єднання Абстинентів під керівництвом М. Никифорчина), *О. П. Укр. Студентів* (ОПУС), О. п. образотворчих мистців, письм., журналістів, музик і діячів сцени (також назва – спілки; перший гол. О. п. образотворчих мистців — І. *Іванець,* письм. – Ґ. *Лужницький,* музик - С. *Людкевич,* журналістів – О. *Боднарович,* діячів сцени – В. *Блавацький).* О. П. ремісників (постало на базі т-ва *«Зоря»,* гол. Н. Кушик, ч. чл. у Львові 1943 р. – 1 232, серед них 367 самостійних майстрів). Менш чисельні були О. п.: науковців, правників, інженерів і техніків, купців, промисловців, робітників, службовців, священиків, домовласників й ін. *К. Паньківський*

Об'єднання Праці Українських Студентів (ОПУС), орг-ція, що гуртувала понад 1 400 студентів львівських високих

шкіл (т. зв. Фахових курсів) в часи нім. окупації (від червня 1942 до літа 1944). До складу ОПУС-у входили: «Медична громада» (471 чл.), громади укр. студентів: Політехніки «Основа» (402), агрономії (212), ветеринарії «Ватра» (119), фармації (104), ліс. інженерії (80). При ОПУС працювали – Укр. Студентський спортовий клюб (УССК, 450 чл.) і студентський хор «Бандурист» (46 чл.). Гол. ОПУС-у був Б. *Лончина.* ОПУС видавав місячник «*Студентський Прапор*».

Об'єднання Прихильників Визвольної Боротьби України (ОПВБУ) в *ЗДА*, гром.-політ. орг-ція, заснована 1950 р. на ідеологічно-програмових позиціях укр. визвольного руху (ОУН–УПА–УГВР) з метою допомагати цьому рухові й інформувати про становище на Україні; з'єднане у 1956 р. з Союзом Учасників Укр. Визвольної Боротьби (СУУВБ). ОПВБУ має 7 відділів у ЗДА і, крім того, делеґатури і мужів довір'я. Ґол.: О. Лоґуш, О. Труш, з 1962 р. – Р. Борковський.

Об'єднання Сестрицтв св. кн. Ольги, рел.-нац. орг-ція правос. українок у ЗДА, яка керує діяльністю парафіяльних сестрицтв УПЦеркви в ЗДА. Ділянки праці: виховна, церк.-осв. та харитативна, співпраця з парафіяльним шкільництвом тощо. О.С.с.к.О. опрацьовує «Енциклопедію для молоді», у центр. органі УПЦеркви «Укр. Правос. Слово» має свою стор.

Об'єднання Сучасних Мистців України, див. *ОСМУ*.

Об'єднання Українок Бельгії, постало у 1948 р. як автономна секція при *Укр. Допомоговому Комітеті у Бельгії.* 1952 р. усамостійнилося й прийняло теперішню назву. Період 1948–52 рр. позначився найбільшим розвитком діяльности (15 секцій з 500 чл., спільні виступи з бельг. жін. орг-ціями, улаштування виставок укр. нар. мистецтва, участь у конґресах Світового Руху Матерів тощо), пізніше через виїзд українців з Бельгії за океан т-во поступово обмежувало свою діяльність традиційними імпрезами і суспільною опікою, але добилося укр. радіопересилання в окрузі Ено і Сентр. Тепер ОУБ нараховує 5 секцій. Гол. ОУБ від поч. З. *Витязь.*

Об'єднання Українських Ветеринарних Лікарів, проф. орг-ція, постала 1946 р. у Мюнхені (бл. 200 чл.; перший гол. І. *Розгін);* з 1950 р. централя в Чікаґо (ЗДА). Відділи у ЗДА і Канаді (всіх 6) й окремі чл. в ін. країнах; 1967 р. усіх чл. було 140. ОУВЛ видає ж. «Інформативний Листок ОУВЛ», спершу як неперіодичне вид. у Мюнхені, з 1950 р. як квартальник у Чікаґо (в 1964–67 рр. у Саскатуні, Канада). У складі ОУВЛ діяльна «Студійна група», що складається з чл.-науковців.

Об'єднання Українських Жінок Венесуелі, постало у 1949 р. як секція *Укр. Громади в Венесуелі.* Діяльність осв. (традиційні імпрези) і виховна (школа українознавства). З 1967 р. гол. С. Припхан.

Об'єднання Українських Жінок у Німеччині (ОУЖ), постало у 1945 р. з метою духового й фіз. збереження укр. еміґрації. Ділянки діяльности: культ., осв., виховна (мережа дитячих садків, вишкіл виховательок), допомогова, зв'язки (членство в Лізі жінок на Еміґрації, контакт з нім. й екзильними орг-ціями), вид. – місячник «*Громадянка*» (1946 -50), з 1962 р. – «Жін. Інформаційний Листок» (ред. Б. Бачинська, О. Сулима, О. Юрченко). ОУЖ мала найбільше чл. під час масового перебування укр. еміґрації в Німеччині у 1946–50 рр. (10 000 членства), звузилася після виїзду більшости її за океан. Тепер ОУЖ нараховує 16 відділів з бл. 500 чл. і 13 навчальних станиць; осідок централі – Мюнхен. Гол. ОУЖ; І. *Павликовська* (до 1950 р.), О. Павловська (1950 58), О. Сулима-Бойко (1958–66).

Об'єднання Українських Лісників і Деревників (ОБУЛІД) проф. орг-ція лісників на еміґрації, постала в Німеччині 1946, тепер у ЗДА. Видає неперіодично «Вісник ОБУЛІД» (циклостиль), підготувала лісівницьку термінологію 5 мовами (в рукописі); перший довголітній гол. Б. *Лучаковський*, згодом П. *П'ясецький* та ін.

Об'єднання Українських Музик (ОУМ), організація укр. проф. музик у Німеччині у 1946–50 рр.; понад 60 чл., ОУМ організувало муз. шкільництво, активізувало музикознавчу працю, намагалося впливати на муз. життя; у проводі ОУМ були З. *Лисько*, В. *Витвицький*, Р. *Савицький*, А. *Ольхівський* та ін.

Об'єднання Українських Організацій в Америці, політ. репрезентація амер. українців, створена у жовтні 1922 р. на Нар. з'їзді у Філядельфії з метою вести заходи за визнання укр. державности, допомагати матеріяльно розвиткові укр. життя на рідних землях й об'єднувати укр. еміґрацію в ЗДА. О.У.О. широко інформувало про укр. справу, робило збірки на допомогу Україні, видало англ. мовою низку кн. про Україну та перекладів з укр. літератури і відбуло у 1923–38 рр. 7 конґресів амер. українців. Гол. О.У.О. були: о. Л. *Левицький*, о. В. *Сполітакевич*, О. *Рев'юк*, М. *Мурашко*, секретарем з 1924 р. був Л. *Мишуга*. Після створення *Укр. Конґресового Комітету* 1940 р., який перебрав функції О.У.О., у 1941 р. воно перестало існувати.

Об'єднання Українських Педагогів Канади (ОУПК), т-во з 1949 р. в Торонто, з метою гуртувати педагогів, стояти на сторожі укр. надбань і допомагати розвиткові осв.-культ. життя українців у Канаді; відділи (з 1950) у Вінніпеґу й Монтреалі, ч. чл. 171 (1967), гол. І. *Велигорський*, В. Кривоус, В. Луців, З. *Зелений*, Я. Козловський, К. *Паліїв* (з 1965). Ділянки праці: програмова (видано програми для Рідних Шкіл і українознавчих курсів), вид. (посібники й платівки для шкіл і дошкілля, «Археологія України» Я. *Пастернака* тощо), виховна (проєкт укр. виховної системи у вільному світі, сесії для координації виховних заходів, створення Світової Ради Дошкілля), праця над вид. єдиного обов'язкового в діяспорі правопису тощо. Ж. «Учительське Слово» (1955–59), пізніше «Рідна Школа» (ред. В. Луців).

Об'єднання Українських Робітників у Франції (ОУРФ), суспільна, культ. й проф. орг-ція, постала у 1945 р.; співпрацює з франц. христ. профспілками. За весь час діяльности зареєстровано понад 6 000 українців. Найбільший розвиток ОУРФ припадав на 1950–51 рр., коли воно мало 62 осередки з 3 617 чл., що належали до різних профспілок та 402 вільних чл. Органом ОУРФ у 1945–60 рр. був тижневик *«Українець у Франції»* (пізніше «Українець»). ОУРФ було ініціятором укр. вільного профспілкового руху на чужині, що у травні 1949 р. оформився у Конфедерацію укр. вільних проф. орг-цій – КУВПО, яка у 1951 р. стала чл. Міжнар. конфедерації христ. профспілок – МКХП. Керівні чл. проводу ОУРФ: І. Попович, Ю. Заблоцький, П. Поліщук, В. Нестерчук.

Об'єднання Українців Революційно-Демократичних Переконань (ОУРДП), суспільно-політ. орг-ція в ЗДА, заснована 1950 р., ідейно споріднена з *УРДП*, підтримує Держ. Центр Укр. Нар. Республіки в екзилі. Чл., перев. нові емігранти з Центр. і Сх. Земель, централя у Нью-Йорку. У 1953–58 рр. видавала тижневик *«Прометей»* (Детройт), 1959–62 – *«Укр. Прометей» (Нью-Йорк)*. Основоположники й діячі ОУРДП: В. Гришко, М. Смолянський, І. Дубинець, К. Дацько, М. Степаненко, Є. Федоренко, В. Григоренко, Ю. Нагорний, С. Евсевський, А. Лисий, І. Несенюк, П. Полікарпенко, Г. Дзябенко, М. Воскобійник.

Об'єднання Українців у Великій Британії, суспільно-гром. орг-ція, постала 1949 р. (у перші місяці назва – Укр. Допомогове Бюро); 12 відділів з 600 активними чл. (у 1950-их рр. бл. 2 000) і кількома власними домами. У системі О.У. у В.Б. є жін. відділи й гуртки молоді; Об'єднання підтримує Держ. Центр УНР в екзилі. О.У. у В.Б. веде допомогову і культ.-осв. (м. ін. має кілька шкіл українознавства, хор в Олдгамі, видає неперіодично «Бюлетень», брошури й книжки) працю, інформує чужинців про укр. справу. Гол. О.У. у В.Б.: Б. Панчук, В. Коханівський, С. Онисько, А. Когут, В. Шаян, М. Тарнавський, багато років секретарем був А. Костюк.

Об'єднання Українців Франції (ОУФ), гром. орг-ція, заснована на поч. 1949 р., яка тісно співпрацювала з ОУРФ. Внутр. діяльність ОУФ і ОУРФ була спільною до поч. 1965 р., коли розмежовано діяльність цих орг-цій на гром. (ОУФ) і профспілкову (ОУРФ). У 1965 р. ОУФ мало бл. 300 чл. і бл. 250 прихильників; філії у Сошо, Тіонвілі, Ромба, Мілюзі, Мецу, Ле Като, Денені, Ліоні, Везін-Шалеті; осередки: Сарбурґ, Вільрю. З 1962 р. ОУФ видає місячник «L'Est Européen» та брошури на іст. і політ. теми. Гол. ОУФ: В. Нестерчук (1949–54), О. Мельникович (1955–60), В. Косик (з 1961 р.).

Обжинки, нар. обряди, зв'язані з закінченням збирання врожаю (звич. в кін. липня або на поч. серпня). О. складалися з ряду обрядово-магічних дій: урочистого походу по ниві після останньої «жмені» зжатого збіжжя; зв'язання горстки незжатої пшениці чи жита, залишеної на межі ниви, «на бороду» (Волосові, Іллі, Спасові, Дідові) або «козу», роблення «останнього снопа», подекуди «обжинкового хреста», а то й «квітки» з колосся абож плетіння «вінка» з колосся і польових квітів; вінчання вінком полукіпка, буханця хліба чи й однієї із жниць, обраної на «княгиню»; урочистий вихід з поля до двору господарів з снопом, обжинковим хрестом або «княгинею» з вінком на голові у супроводі «дружок» з «квітками» колосся в руках або на голові; передавання їх господарям з побажанням щастя й багатства; внощення снопа або вінка у хату і ставлення їх на покуті; частування для учасників О. на подвір'ї чи в домі господарів. Усі ці обряди, дуже зближені до весільних, відбувалися у супроводі відповідних *обжинкових пісень*. Деякі елементи обжинкових обрядів штучно відновлені в теперішніх «святах врожаю» в УССР, як, напр., плетіння вінка, похід з ним і передавання його головам артілей чи колгоспів, після чого влаштовуються танці, співи, ігри, спортові змагання тощо. Див. також ЕУ 1, стор. 237–38.

Література: Копержинський К. Обряди збору врожаю у слов. народів у найдавнішу добу розвитку. Первісне Громадянство. I—II. К. 1926; Копержинський К.

Обжинки. Обряди збору врожаю у слов. народів нової доби розвитку. О. 1926.

Б. К.

Обжинкові пісні, також жниві п. або жнивки, нар. обрядові пісні величального змісту, що ними супроводяться *обжинки.* За своїми мотивами, формою вірша (найчастіше 7-складовою) та мелодіями О. п. підходять до весільних пісень. На Сов. Україні йде намагання пристосувати О. п. до колгоспного побуту і пов'язати їх з сучасними «святами врожаю».

Обидовський Іван (1676—1701), небіж гетьмана Мазепи, полк. ніженський (1695–1701); як наказний гетьман брав участь у війнах з Туреччиною (1695) і Швецією (1700–01).

Обиточна, р., що перетинає Приозівську височину і низовину і впадає до Озівського м.; довж. 96 км, сточище – 1 430 км². Використовується для зрошення.

Обиточна коса, коса на півн. узбережжі Озівського м., складена з піску та ракушняку; зах. берег розчленований, сх. – прямолінійний; рослинність – полин, тамарикс.

Обиход, див. *Богослужбові книги.*

Обідний Михайло (1889—1938), етнограф, музеолог і поет родом з Миргороду; до 1910 р. вчителював на Кубані, згодом співр. Катеринославського музею ім. О. Поля, Київ. мист.-пром. та ін.; з 1920 р. на еміґрації у Польщі й Празі; з 1933 р. – на Закарпатті, де був співзасновником *Етногр. Т-ва Підкарпатської Руси* та кустосом Етногр. музею. Ст. на етногр. (про укр. будівництво на Кубані, фольклор адиґейців й ін.), літ., мист. і музейні теми; зб. поезій «Під сяйвом волі» (1917), «Нерозцвілі ранки» (1923) та ін.

М. Обідний

Обласний суд, ланка в системі сов. суд. органів, яка розглядає у першій інстанції карні й цивільні справи, що належать за законом до його компетенції, і, крім того, має право вести кожну справу, яка належить до компетенції *народних судів.* По відношенню до нар. судів О. с. виступає як друга (перевіряє скарги і протести на неправосильні постанови, ухвали й вироки нар. судів) і як надзірна інстанція (перевіряє протести на правосильні постанови, ухвали й вироки нар. судів). Крім того, О. с. виконує щодо нар. судів і нотаріяльних органів обл. адміністративні функції, які раніше виконували територіяльні обл. органи Мін-ва Юстиції УРСР, що було скасоване 1962 р. О. с. складається з гол., заступників гол., чл. суду і нар. засідателів, вибираних обл. Радою депутатів трудящих на 5 рр. До структурних органів О. с. належить колеґія для карних і цивільних справ, президія суду, секретаріят і відповідні адміністративні відділи. Структуру, орґцію і функції О. с. реґулює закон про судоустрій УССР з 1960 р.

У 1930 40-их рр. О. с. був одним з гол. органів політ. репресій. 1934 р. при ньому були створені т. зв. трійки, що складалися з проф. суддів і розглядали всі справи, в яких слідство вели органи *НКВД.* Судова розправа в цих справах відбувалася, як правило, таємно з великим обмеженням прав обвинуваченого (недопущення адвоката й т. п.). В 1940–59 рр. політ. юстиція була зосереджена гол. при військ. трибуналах, а опісля перейшла знову до О. с. В 1960-их рр. у ряді обл. відбулися під виглядом кримінальних масові політ. процеси, на яких у закритих суд. засіданнях засуджено десятки укр. патріотів за протести проти русифікації й дискримінації укр. культури на кару від 1 р. ув'язнення до 15 р. таборів суворого режиму, а в окремих випадках і до розстрілу. При тому КҐБ не лише веде попереднє слідство, а й є всі підстави думати, визначає як хід процесу, так і міру покарання, яку О. с. лише формально затверджує. *А. Б.*

Обласні сільсько-господарські дослідні станції, комплексні дослідні установи в системі Мін-ва сільс. госп-ва УССР, які розробляють і вводять у с.-г. виробництво обслуговуваної ними области наук. обґрунтовану систему ведення сільс. госп-ва. Постали 1956 р. звич. на базі спеціялізованих досл. с.-г. станцій. До складу О. с.-г. д. с. входять численні відділи, ляборагорії, досл. гос-ва тощо; деякі з них видають наук. праці.

Область, в СССР і УССР адміністративно-територіяльна одиниця, створена замість давніх *губерній,* а згодом *округ* у 1931–32 р., органи якої підпорядковані центр. органам союзної респ. Обл. управління – це найвищий ступінь місц. управління, а одночасно опірний пункт керівництва госп. і культ. справами з боку респ. органів. Найважливішим політ. органом обл. є обл. комітет партії, підпорядкований ЦК КПУ. Нар. представництвом вважається обл. рада, що виділяє з своїх чл. виконавчий апарат — облвиконком, при якому існує обл. адміністративний апарат, підпорядкований по горизонталі – облвиконкомові й

обл. раді, а по вертикалі — відповідним відомствам союзної респ. Виняток становлять органи держ. безпеки (КҐБ), які організовані за принципом централізму і не підлягають облвиконкомові, хоч формально при ньому існують. До 1956 такий виняток становили також органи охорони гром. порядку (міліція). *Обл. суд* і *прокуратура* з слідчим апаратом є ланками територіяльної орг-ції органів правосуддя.

Компетенції обл. адміністративних органів розширювалися або звужувалися залежно від структури заг.-держ. управління госп-вом. У 1930-их рр. обл. ради були організовані за системою обл. з'їздів, що на них районові і міські ради висилали своїх представників; за конституцією УССР з 30. 1. 1937, населення всієї обл. вибирає що два роки обл. раду. До 1934 р. відомства обл. адміністративного апарату були організовані колеґіяльно, згодом на чолі відомств поставлено одноособових начальників з їх заступниками і секретарями.

Правну основу обл. рад нині творить Положення про обл. ради депутатів трудящих з 30. 6. 1957. Воно встановлює компетенції щодо плянування бюджету, управління пром-стю та ін. галузями. Бюджетові права обл. рад реґулює бюджетовий закон СССР з 1959 р.

Поділ УССР і всієї укр. етногр. території в СССР на О. — див. *Адміністративно-територіяльний поділ укр. земель* (30 стор.); тим часом ліквідовано обл.: в УССР — Дрогобицьку, на Півн. Кавказі — Каменсько-Шахтинську.

У рос. Імперії назву О. мали деякі адміністративно-територіяльні одиниці типу губ.: Кубанська, Терська, Війська Донського і — деякий час Басарабська.

А. Білинський

Область Війська Донського, адміністративно-територіяльна одиниця в Рос. Імперії, положена вздовж сер. і дол. Дону, заселена перев. *донськими козаками,* в зах. і півд. частині — українцями. 1914 р. територія 164 000 км², населення — 3,9 млн. Територія О.В.Д. (до 1870 назва — Земля Війська Донського) була визначена 1792, 1887 р. поширена на Ростовський пов. і м. Таганріг з околицями. Докладніше див. *Донщина.* За сов. влади О.В.Д. як адміністративна одиниця була ліквідована (1924); її територія нині входить до складу Ростовської і Волгоградської обл. РСФСР та Донецької і Луганської обл. УРСР (див. карту на стор. 577).

Обліпиха, щец (Hyppophaë rhamnoides L.), галузистий кущ або деревце до 4 м заввишки, з колючими гілками з родини маслинкуватих. Росте зрідка на піщаних буграх і косах у дельті р. Дунаю; іноді культивують в садах як декоративну рослину і в захисних ліс. насадженнях. Плоди та насіння мають 0,12% вітаміну С, багато каротину та вітамін В; молоді гони і листки — 4-10% чинбарних речовин. Деревина придатна на столярні та токарні вироби. Плоди широко використовують у харч. пром-сті; олію, яка має бактеріоцидні властивості, — в медицині (при кольпитах, виразці шлунку).

Обнінський Віктор (1867—1916), рос. політик і публіцист, чл. 1 Держ. Думи, засновник Союзу автономістів-федералістів у Думі, засновник і гол. т-ва «Единение народностей», ред. ж. «Народы и области», прихильно ставився до укр. руху, співр. *«Украинской Жизни».*

«Обнова», Т-во Укр. Студентів-Католиків «О». (ТУСК«О»), засноване 1930 у Львові для поглиблення засад христ. світогляду за принципом *Кат. Акції* «обновити все в Христі»; бл. 100 чл., перший гол. П. *Ісаїв.* Після ліквідації «О.» 1939 р., відновлене на еміґрації у Мюнхені 1946 р. та перетворене на Федерацію ТУСК«О» (ФТУСК «О.»); 1949 р. — 427 чл., перший гол. Є. Перейма. 1946 р. сеньйорська група «О.» створила окреме Укр. Кат. Акад. Об'єднання (УКАО «О»; перший гол. В. *Глібовицький,* з 1951 р. — Р. *Данилевич*). Обидва т-ва мають відділи й осередки у різних м. Европи, ЗДА, Австралії й Канади, у якій з 1957 р. творять разом Кан. ФТУСК «О» під протекторатом митр. М. *Германюка.* «О.» є чл. Міжнар. Кат. Руху *Pax Romana,* влаштовує акад. вечори, студійні дні, конґреси тощо. Видає інформативні бюлетені, журн. «О.» (з 1964 р. стор. у газ. *«Нова Зоря»* в Чікаґо), брошури, кілька зб. «Обнов'янин» тощо. Див. ЕУ 1, стор. 958—59.

Обновленці, популярна назва реформаторського руху в Рос. Правос. Церкві у першій пол. 20 в., до якого належали в основному міське «біле» духовенство та професура богословських шкіл. О. змагалися за лібералізацію церк. канонів, обмеження впливу «чорного» (монашого) духовенства, допущення одружених свящ. до єпископського сану та синодальної форми церк. управління. Переможені консервативною течією на Всерос. Соборі 1917—18 рр., з закріпленням больш. режиму О. поступово перейшли на позиції тісної співпраці з сов.

владою. За її підтримкою О. намагалися захопити у 1922–1923 рр. керівництво всією Рос. Правос. Церквою. Але через насильні методи внутр.-церк. боротьби, розкол обновленського руху на ворогуючі течії («Живая Церковь», «Церковное Возрождение», «Союз Общин Древне-Апостольской Церкви» – СОДАЦ) та зміну курсу сов. церк. політики О. не здобули довір'я віруючих і не зломили опору більшости єпископату й духовенства. Після 1923 р. О. оформилися на базі більш поміркованого СОДАЦ у окрему церк. орг-цію під керівництвом Святішого Синоду Рос. Правос. Церкви. З прийняттям патріяршим «местоблюстителем» митр. Сергієм «сов. плятформи» у 1927 р. О. поступово втратили підтримку влади, що спричинилося до занепаду їхньої церк. орг-ції, яку остаточно ліквідовано 1943 р.

На Україні О. відомі з 1922 р. під назвою «*Живої Церкви*», яка не знайшла помітної підтримки серед священства й вірних. Після невдалих спроб приєднати до себе УАПЦ О. восени 1923 р. реорганізувалися в «Укр. Правос. (Синодальну) Церкву» з окремим «Всеукр. Святішим Синодом» на чолі з харківським митр. Пименом (Пєговим). Тримаючися більш консервативного курсу, ніж у Росії, Обновленська Церква на Україні захопила при підтримці влади значне ч. духовенства й церков патріяршого Екзархату та деякі парафії УАПЦ, зокрема на Поділлі, але не з'єднала собі великого ч. вірних. Щоб протидіяти УАПЦ, Обновленський собор у Харкові 1925 р. не лише висловився за «українізацію» та «соборноправність», але й проголосив «автокефалію» Обновленської Церкви на Україні, яку затвердив того ж року Рос. Обновленський собор у Москві, уневажнюючи акти приєднання укр. Церкви до Моск. Патріярхії 1685–87 рр. На практиці Обновленська Церква в УССР зберегла свій рос. характер та пов'язаність з Рос. Синодом. До поч. 1929 р. сов. влада сприяла О. в УССР, яким було дозволено видавати книги та журн. («Голос Православной Украины» та «Укр. Правос. Благовісник») і відкрити Вищу Богословську Школу в Києво-Печерській Лаврі. Але в другій пол. 20-их рр. О. почали втрачати ґрунт на Україні (з 3 500 свящ. О. у 1925 р. лишилося 2 200 у 1928). Розклад Обновленської Церкви посилився зокрема з розгортанням масової антирел. кампанії з 1929 р., і до 1941 р. не залишилося в УССР ні однієї діючої обновленської парафії. *Б. Боцюрків*

Обов'язкове загальне навчання, навчання всіх без винятку дітей визначеного віку в заг.-осв. школах. На укр. землях Рос. Імперії, як і в усій державі, О. з. н. не було введене. На клопотання земств і гром. орг-цій, а також у зв'язку з прийняттям Держ. Думою законопроєкту 1907 р. про введення О. з. н. було збільшено мережу шкіл, але ще у 1915 р. майже пол. дітей шкільного віку на Наддніпрянщині не вчилася. З революцією 1917 р. укр. уряд опрацював закон про О. з. н., але з уваги на воєнні події він не увійшов у життя.

В УССР О. з. н. введене постановою з 30. 7. 1924 для дітей віком 8–11 рр. (але ще у 1927 р. 17% дітей шкільного віку не були охоплені початковими школами), а у 1930–31 р. схвалено О. з. н. в обсязі 7-річки. Закон з 17. 4. 1959 «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи нар. освіти» зобов'язував введення О. з. н. дітей у віці від 7 до 15-16 рр. в обсязі неповної сер. школи – 8-річки.

На Зах. Україні – в Галичині й на Буковині австр. уряд увів О. з. н. в кін. 18 в.; але 1812 він був знову відкладений. Вдруге О. з. н. було введене законами 1868, 1869 та 1883 рр., при чому воно мало тривати 6-7 рр. Але його не дотримувалися суворо, так що поважний відсоток дітей не вчився: у 1912–13 р. в Галичині бл. 20%, на Буковині – 3% (в 1882 р. – 65%). Гірші були умови на Закарпатті, де попри О. з. н. (з 1868) ще у 1910 р. бл. 40% укр. дітей шкільного віку не вчилося.

На зах. укр. землях, окупованих у 1920–39 рр. Польщею, було введено 7-річне О. з. н. (вперше на півн.-зах. землях), але в життя воно входило поступово: ще у 1937–38 р. поза школою було 10% у Галичині, 25% на півн.-зах. землях. На Закарпатті з 1930 р. О. з. н. поступово продовжено на 8 рр. і завдяки розбудові мережі шкіл воно охопило всіх дітей. На укр. землях під Румунією О. з. н. тривало 7 рр. *Р. М.*

Обозний, виборна посада держ. і військ. орг-ції у коз. війську й Гетьманській державі. Як *генеральний обозний,* так і обозні в окремих полках керували військ. артилерією; одночасно були чл. ради ген. (ген. О.) та полк. (полк. О.) старшини. Найвищий по гетьманові й полк. представник старшини О. частіше від ін. старшини виступав як наказний гетьман (чи полк.), заступаючи гетьмана (чи полк.) під час військ. виправ.

Оболонський Олександер (1823–77), гром. діяч, ред. журн. «Народное Чтение» (1859–60), добрий знайомий Шевченка. Опублікував у своєму журн. низку віршів Шевченка в оригіналі і в рос. перекладі, а також його автобіографію. Згодом був гадяцьким пов. маршалом

(1865–68) і земським діячем на Полтавщині.

Оболонські, лівобережний старшинський рід, який походить від Василя Івановича О., сотн. сосницького (1715). Син його Дем'ян († 1758) був ген. бунчужним (1741), осавулом (1752) і суддею (1758). Правнуком Дем'яна О. був Олександер О. (див.); його син Микола О. (* 1856) був. проф. судової медицини Харківського (1886) і Київ. (з 1889) ун-тів.

Оборона України, політ. орг-ція радикально-соц. напряму у ЗДА і Канаді, спершу (1920–22) як таємна орг-ція для допомоги рев. рухові в Галичині (УВО), від 1923 р. ширша легальна орг-ція з багатьма відділами та пресовим органом «*Українська Громада*». Провідні діячі: М. *Січинський,* М. *Цеглинський, Я. Чиж.* О.У. тісно співпрацювала з *УСРП* на Зах. Україні і допомагала їй фінансово. Мала вирішальний вплив на забезпеченево-братську орг-цію *Український Робітничий Союз* у ЗДА. 1940 р. частина її проводу (М. Січинський, В. *Левицький)* відійшла від програми О.У. і перейшла на радянофільські позиції, після чого О.У. розпалася: трупа М. Цеглинського видавала деякий час ж. «Оборона України» й «Оборона», в якому співпрацювали нові емігранти з лівого крила УРДП. Частина чл. О.У. заснувала пізніше (1949) *Українську Вільну Громаду Америки.*

Оборонна промисловість, у вужчому сенсі галузь важкої пром-сти, що виробляє кінцеву воєнну продукцію, у ширшому – різні галузі пром-сти, що працюють на оборону. Іст. О. п. почалася з спеціялізованих воєнних зав., але від першої світової війни значення їх в О. п. дедалі зменшується, бо воєнне виробництво все більше зосереджується на підприємствах, що виробляють цивільну продукцію. У наш час спеціялізовані підприємства О. п. виробляють як правило частково цивільну продукцію, щоб на випадок потреби негайно поширити воєнну. Велика частина О. п. зосереджена тепер в окремих цехах цивільних підприємств (авіяційні зав., напр., продукують, поруч цивільних, – військ. літаки, тракторні зав. – танки).

Почавши з 1930 р. кожне цивільне підприємство в УССР й СССР має т. зв. мобілізаційний плян, за яким воно на потребу повністю чи частково переходить на О. п. Так, напр., у 1941 р. фабрики плугів почали виробляти міномети, броварні – запалювальні пляшки з бензиною, Київ. муз. комбінат – антипіхотні міни тощо. З уваги на таємний характер О. п. та розміщення її на різних цивільних підприємствах, її продукція в статистичній клясифікації ніколи окремо не виділяється, однак відомо, що більшість її кінцевої продукції припадає на *машинобудування* та *хемічну пром-сть.* Нині авіяційні двигуни й атомові реактори виробляються на підприємствах енергетичного, а літаки, кораблі й ракети – транспортного машинобудування; такі ж півпродукти хем. пром-сти, як азотна кислота, амоніякова салітра, аніліни, фосфор, целюльоза та ін., йдуть безпосередньо на виробництво вибухових речовин та порохів; сірчана кислота й сода вживається у великих кількостях для вилуговування урану з руди тощо. Великий відсоток продукції легованих та жаростійких сталей й електрофе𝑟остопів, алюмінію, магнію, цини, майже весь титан тощо йдуть безпосередньо на воєнне виробництво. Так, у 1940 р. понад 7% продукції чорних металів УССР було зужито на продукцію самої лише амуніції. На військ. цілі йде також значна частина продукції труб, цементу, бетону, тканин, взуття, консервів і т. д. (О. п. в ширшому сенсі слова).

Управління й плянування О. п. на Україні від 1924 р. централізоване в пляновій комісії наркомату (мін-ва) оборони СССР у Москві. Окремі наркомати О. п. існували тільки під час нім.-сов. війни, коли перейменовано наркомати заг. машинобудування на мінометного озброєння, з транспортного – на танкової пром-сти. Тепер значна частина О. п. підлягає союзним мін-вам тяжкого енергетичного й транспортного машинобудування. До 1941 р. О. п. на території УССР паралельно підпорядковувалась також пром. відділові ЦК КП(б)У й Раднаркомові УССР; постановою Ради мін. СССР від 2. 10. 1965 респ. органи цілковито виключені з плянування О. п. в УССР, і залишається неясним, чи її продукція взагалі тепер включається в нар.-госп. пляни й статистику пром-сти УССР.

Якщо поминути ремісниче виробництво зброї, то О. п. на Україні починається від побудови Шостенського порохового зав. в 1736 р. (Чернігівщина) та ливарно-гарматного Луганського зав. в 1795 р.; ін. заводи: Київ. арсенал (з 1782), військ. фабрики Адміралтейства на півдні України (гол. в Херсоні й Миколаєві) тощо. До кін. 19 в. всі спеціялізовані воєнні зав. на Україні (бл. 30; перев. дрібні артилерійські та порохові з відсталою технікою) були держ. Щойно у 1880-их рр. розпочалося будівництво великих воєнних кораблів на миколаївських (бельг.) та севастопільських (держ.) штапелях; з поч. 20 в., особливо під час рос.-японської та першої світової вій-

ни, частково на О. п. переключилися й приватні підприємства. Спеціялізація укр. О. п. залишилася без змін: артилерія, воєнні кораблі, вибухові речовини. У 1912 р. тут виник артилерійський картель під керівництвом франц. та бельг. банків, що вів запеклу, але переможну боротьбу проти нім. конкурентів у Петербурзі. У цілому О. п. на Україні перед революцією (і аж до 1930-их рр.) була недорозвинена, що зокрема позначалося й на нестачі озброєння для укр. армій під час визвольних змагань. О. п. в Росії була значно сильніша.

Розбудову О. п. за сов. влади розпочато з 1926 р., але особливо швидко вона почала зростати від другої п'ятирічки (1933–37). Пізніше продукція О. п. УССР зростала ще більше прискорено: за офіц. даними, протягом 1938–39 рр. на 117% (всього машинобудування лише на 54%). У наступні роки відбувся помітний перехід цивільного виробництва на воєнне. У зв'язку з прискореним зростанням продукції танків та гармат у 1939–41 рр. на Україні помітно зменшилася продукція тракторів, комбайнів, с.-г. машин, екскаваторів тощо. (Це саме повторилося в 1950–51 рр. під час корейської війни).

З офіц. статистики про евакуацію підприємств у 1941 р. видно, що напередодні війни на Україні було 125 зав., які слід клясифікувати як підприємства О. п., в тому ч. зав. поодиноких наркоматів: 9 авіяційної пром-сти, 14 озброєння (артилерія), 10 сер. машинобудування (танки), 3 суднобудування. У цілому на Україні було, мабуть, бл. третини О. п. СССР. Річна потужність О. п. на Україні напередодні війни була приблизно така: 1 500 літаків-винищувачів та штурмовиків (бомбардувальників не було), 3 000 танків і панцерників, 2 500 гармат та гавбиць, 15-20 воєнних кораблів. Бл. 150 підприємств виробляло амуніцію (бл. 8 млн штук на місяць). Однак, для війни проти Німеччини цього не вистачало; дуже відставало на Україні виробництво протитанкової й зенітної артилерії, мінометів, кулеметів, піхотної зброї. Зате Україна була важливим постачальником сировини й півпродуктів для О. п. всього СССР: вона давала понад 50% якісної сталі, труб, алюмінію, магнію та вибухових речовин СССР.

По війні О. п. в УССР була відбудована і розширена, хоч її питома вага в О. п. СССР з уваги на приспішену розбудову її в центр. Росії та на Уралі, мабуть, знизилася до яких 20-25%. Як і раніше, екон. районування території УССР і СССР у значній мірі розраховане на кооперування підприємств О. п. Однак по війні, оскільки глибинне запілля в ракетній війні більше неможливе, розміщення О. п. плянується по р-нах так, щоб виробництво окремих видів продукції дублювалося. Тому Україна і далі залишається важливим центром авіяційної (Харків, Київ), танкової (Харків, Донбас), артилерійської (Придніпров'я), кораблебудів. (Миколаїв, Херсон) та вибухової (Донбас, Придніпров'я) пром-сти. Новими галузями О. п. є ракетне виробництво (мабуть, на Дніпропетровщині), атомових реакторів та частин до атомових бомб (Харків), апаратури для космічних сателітів та радіоелектроніка (Київ). З нової сировини О. п. значно розвинулося виробництво жаростійких сталей, порошкової керамічної металюргії, титану та магнію, теж, мабуть, видобуток урану (Жовті Води й ін.).

Перед останньою війною О. п. СССР з'їдала за офіц. сов. даними бл. 7% нац. доходу; тепер, мабуть, бл. 15% або й більше. У 1963 р. на Україні було 363 великих і сер. машинобудів. підприємств, більшість з яких напевне працює на О. п. За даними Л. Корецького й М. Паламарчука про клясифікацію галузей укр. машинобудування у 1963 р., ніде не клясифіковані 12,6% підприємств, що давали 23,3% продукції машинобудування та посідали 26,8% основних фондів і 26,2% робочої сили. Можливо, що це й є спеціялізовані підприємства О. п. на Україні.

Література: Маниковский А. Боевое снабжение русской армии в мировую войну. М. 1937; Лященко П. История народного хозяйства СССР, т. 2. М. 1952; Blau G. E. The German Campaign in Russia: Planning and Operation, 1940—1942. Вашінгтон 1955; История великой отечественной войны Советского Союза, тт. 1-3. М. 1960—61; Соколовский В. Военная стратегия. М. 1963; Кравченко Г. Военная экономика СССР 1941—1945. М. 1963; Несторенко О. Розвиток пром-сти на Україні. чч. 2-3. К. 1963—66; АН СССР. Институт истории. Эшелоны идут на Восток. Сборник статей. М. 1966; Корецький Л., Паламарчук М. Географія пром-сти Укр. РСР. К. 1967; Ін-т історії партії ЦК КПУ: Укр. РСР у великій вітчизняній війні Рад. Союзу. т. І. К. 1967.

В. Голубничий

Образки, білокрильник болотяний (Calla palustris L.), багаторічна отруйна рослина з родини клещінцюватих; росте звич. по болотах і при берегах річок. Усі частини рослини мають глюкозид типу сапсніну.

«Образотворче Мистецтво», мист. журн., див. *«Малярство і скульптура»*.

Образцов Василь (1849–1920), терапевт родом з Вологодської губ.; з 1888 р. у Києві, з 1893 р. — проф. терапії Київ. Ун-ту; гол. Київ. фіз.-мед. Т-ва та Київ. Т-ва лікарів. О. вперше розробив методу глибокої методичної ковзної пальпації черевної порожнини та перкусії органів грудної та черевної дуплавин, як

також безпосереднього вислухування серця. О. створив Київ. терапевтичну школу, яка відограла велику ролю у ровитку укр. терапії.

В. Образцов

«Обрії», літ.-мист. тижневик націоналістичного напрямку, виходив у Львові 1936–37, ред. Б. *Кравців*.

Обріст (Obrist) Йоган-Ґеорґ (1843–1901), нім. літературознавець родом з Тіролю; у 1868–73 рр. учителював у Чернівцях. О. один з перших нім. дослідників Т. Шевченка, автор біографічного нарису «T. G. Szewczenko ein kleinrussischer Dichter» (1870); крім того, переклав деякі твори Т. Шевченка на нім. мову: «Гамалія», «Іван Підкова», уривки з «Ґайдамаків», «Тарасова ніч», «Заповіт» тощо.

Оброцький Йоан (бл. 1730 – бл. 1800), львівський скульптор; круглі скульптури (св. Анна на дереві) і декоративні оздоби (з каменю, дерева та ліпні) у стилі рококо з ренесансовими елементами в латинській катедрі у Львові та ін.

Обряди, див. *Народні звичаї й обряди* та *Церковні обряди*.

Обрядові пісні один з найдавніших видів *народної усної словесности*, зв'язаний у дохрист. добу і згодом з річним колом нар. свят й обрядів, які розмежовували або супроводили основні сезони сіль.-госп., скотарських чи й мисливських зайнять, як також із звичаями та обрядами, в супроводі яких відбувалися важливіші події особистого і родинного життя. Відповідно до цього О. п. поділяються на дві основні групи: річно-календарні (*колядки* і *щедрівки*, *веснянки* і гагілки, *русальні* й царинні, *купальські й собіткові*, *обжинкові пісні*) та родинно-побутові (*весільні пісні*, *голосіння*). Після прийняття християнства первісні О. п. поступово поєдналися з пісенним репертуаром христ. календарних свят і обрядів, деякі, втративши культовий елемент, перейшли в ігри та забави молоді й дітей або стали звич. ліричними піснями.

В сучасній Україні йде намагання включити О. п., інколи відповідно перероблені, в т. зв. «радянську» чи «соц». обрядовість і пов'язати їх з заг. чи гром. святами, як, напр., Новий Рік, свято врожаю, народження, проводи у військо тощо. Мотиви й формальні засоби О. п. широко використовувалися й використовуються в укр. літературі, музиці, образотворчому мистецтві. Докладніше див. ЕУ 1, стор. 252-63. *Б. К.*

ОБУЛІД, див. *Об'єднання Укр. Лісників і Деревників*.

Обухів (III-11), с. м. т. на Придніпровській височині, Кагарлицького р-ну Київ. обл., 11 800 меш. (1966).

Обчислювальний центр АН УРСР, н.-д. установа, створена в Києві у 1957 р. на базі обчислювальної лябораторії, у якій у 1948–51 рр. розроблено універсальну електронну цифрову обчислювальну машину «МЭСМ» (першу в Европі), електронну цифрову машину «Київ» та ін. В О. ц. провадяться дослідження у галузях обчислювальної математики, обчислювальної техніки й кібернетики. У 1962 р. О. ц. перетворено в Ін-т Кібернетики АН УРСР.

Общества грамотности, див. *Товариства грамотности*.

Общества трезвости, див. *Товариства тверезости*.

Общество исследователей Волыни, див. *Товариство дослідників Волині*.

Общество ім. Михайла Качковського, культ.-осв. т-во, засноване 1874 р. в Коломиї з ініціятиви о. І. *Наумовича* провідниками гал. *москвофільства*, на зразок створеної 1868 р. народовцями «*Просвіти*», 1876 р. перенесене до Львова. О. М. К. мало філії по пов. м. і читальні по с. Діяльність здебільша осв. (іноді вело с.-г. курси). Видавало місячні книжечки, що з 1930 р. дістали назву «Народная Библиотека», і календарі; окремо вийшло 7 випусків писань І. Наумовича. Вид. О. М. К. друкувалися спершу нар. мовою, пізніше переходили частково на «язичіє». О. М. К. публікувало також передруки в оригіналі творів рос. письм. Органом О. М. К. був з 1924 р. часопис «*Наука*». Разом з упадком москвофільства О. М. К., попри значні фонди, втрачало своє значення: 1914 р. мало лише бл. 300 читалень («Просвіта» – 2 944), у 1936 р. нараховувало 5 975 чл. (т-во «Просвіта» у 1935 р. – 306 000). Гол. О. М. К.: І. Наумович, о. Т. Павликов, Б. *Дідицький*, П. *Свистун*; після першої світової війни А. Алексевич, М. *Глушкевич*, Я. Вербицький, А. Копистянський.

Общество ім. О. Духновича, русофільське культ.-осв. т-во на Закарпатті з централями в Ужгороді й Пряшеві, засноване 1923 р. за ініціятивою Й. *Камінського*, С. *Фенцика* й ін. як конкурентційна установа т-ву «*Просвіта*». Довголітній гол. о. Е. *Сабов*, секретар – С. Фенцик; ін. діячі – І. Гаджеґа (він же останній гол.), А. *Бродій*, М. Демко, Е. *Бачинський*. У час найкращої діяльности (1934) т-во мало 315 читалень, 16 нар. домів, 76 хорів, 39 оркестр, 19 спор-

тових клюбів, понад 200 аматорських театральних гуртків, в-во популярних кн., наук.-культ. місячник рос. мовою («Карпатскій Свѣтъ», 1928 33); воно відбувало т. зв. «Дни русской культуры». Вид. і наук. праця була перев. в руках рос. еміґрантів. Т-во користувалося допомогою чехо-словацького уряду, а деякі його діячі мали так само підтримку угор. і поль. урядів. У 1939–40 рр. О. О. Д. припинило свою діяльність в Ужгороді (коли угор. влада відмовилася далі підтримувати русофільство на Закарпатті), 1945 р. в Пряшеві. *А. Штефан*

Общество св. Василія Великого, культ.-осв. і вид. т-во русофільського напряму на Закарпатті з осідком в Ужгороді, засноване 1864 р. О. *Духновичем* при підтримці мукачівського і пряшівського еп. В. Поповича і Й. *Ґаґанця* з завданням працювати над освітою народу та боронити церк. і нац. традиції перед зугорщенням. Першим гол. був І. *Раковський,* секретарем І. Мондок, почесним гол. А. *Добрянський;* ч. чл. – бл. 500, гол. свящ. і світська інтеліґенція. О. св. В. В. видавало, крім белетристики й підручників, тижневики «Свѣтъ» (1867–71), «Новый Свѣтъ» (1871–72), *«Карпатъ»* (1873–86), «Учитель» (1867 – вийшло 27 чч.) та двотижневик *«Наука»* (з 1897); мова двох останніх наближалася до нар., в ін. вид. плекалася штучна мова – мішанина рос., ц.-слов. і нар. Після початково русофільської орієнтації угор. уряд взяв т-во під контроль і за допомогою еп. С. Панковича повів гостро проугор. лінію. З пол. 1870-их рр. т-во почало занепадати; в кін. 19 в. група молодших свящ. (В. *Гаджеґа,* П. *Ґебей,* А. *Волошин)* намагалися оживити діяльність на нар. основі, але 1902 р. О. св. В. В. ліквідувалося, а його майно перейшло у власність новозаснованої торг.-вид. спілки «Уніо». *А. Штефан*

Общество сельского хозяйства южной России, див. *Товариство сільського господарства південної Росії.*

Общество Соединенных Славян, див. *Товариство З'єднаних Слов'ян.*

Община, форма гром. землеволодіння й землекористування, заг. поширена на терені корінної Росії до 1917 р. Як за кріпацьких часів, так і по реформі 1861 р. земля була віддана у розпорядження сіль. громади – «миру» для розподілу між поодинокими дворами. Вони впродовж певного часу тільки користувалися своїм наділом з О. Відтак земля з О. періодично розділювалася наново між членами громади пропорційно до кількости. т. зв. «ревизских душ», розміру родини та ін. обставин. Кожний чл. О. в засаді мав право на рівний наділ землі. О. в'язала збірна відповідальність – «кругова порука» за зобов'язання своїх чл., раніше перед поміщиком, після 1861 р. перед державою, також за *викупні платежі.* Важливіші справи О. вирішували заг. збори її чл. (див. також *Громада,* стор. 442).

В історії України відомі різні форми госп. спільнот, гуртового, гром. землеволодіння й землекористування (напр., дворищне – див. *Дворище,* сябринне, гром. реґуляція поперемінного землекористування при системі перелогу, трипілля, спільного лісу, пасовищ й ін.). Але не була відома зем. спільнота типу рос. О. Тільки у другій пол. 18 і на поч. 19 в. деякі поміщики штучно насадили О. в Півд. Україні в процесі її заселення. У час введення реформи 1861 р. з уваги на фіскальні цілі адміністративним порядком передано надільну землю у формі О. у розпорядження громад за «круговою порукою» у Катеринославській, Херсонській і Харківській (89-95% усієї надільної землі), частково й у Чернігівській (52%) губ. Натомість О. майже не було на Правобережжі й у Полтавській (5-7%) губ. Але й у тих губ., де було встановлено формально общинне землекористування, в дійсності 80% громад не робили періодичних переділів і поодинокі госп-ва користувалися землею у звич. подвірних межах. *Столипінська реформа* з 1906 р. (змінена і доповнена законом 1910) передбачала ліквідацію О., дозволяла добровільний вихід з неї й увласнювання зем. наділів. Рух за вихід з О. на відруби й хутори був особливо пожвавлений на Україні у 1906–17 рр. Процес нового розмежування сел. земель не був закінчений до революції 1917 р. (див. також стор. 785).

Про інституцію рос. О., її походження й ідеалізацію існує багата наук. й публіцистична література. Вона була предметом довголітніх завзятих ідеологічних спорів між. рос. слов'янофілами й западниками, між народниками і марксистами. *Слов'янофіли* (1830–50-их рр.) ідеалізували О. як своєрідну інституцію рос. побуту, яка начебто зберігала рос. селянство перед пролетаризацією та давала можливість Росії піти самобутнім шляхом іст. розвитку, іншим, ніж міщанська Зах. Европа (О. Хомяков, П. Киріевський, К. Аксаков, І. Беляєв, Ю. Самарин й ін.). Слов'янофілам протиставилися раніші «западники» та пізніші представники рос. ліберальних буржуазних кіл, які вважали О. перешкодою соц.-екон. й політ. поступу Росії (Б. Чичерін, І. Вернадський, С. Вітте й ін.). Інституцію О. обороняли з ін. мотивів О. Ґерцен, М. Чернишевський, М. Добролюбов, рос. *народники* (від 60-их рр.), далі рос. соціялісти-революціонери (М.

Михайловський, П. Лавров, В. Чернов й ін.), які вважали важливим зберегти О. як зародок модерного аґрарного соціялізму. Натомість рос. марксисти (зокрема Г. Плеханов, В. Засуліч, В. Ленін) вважали, що О. тільки непотрібно затримує процес пролетаризації в Росії.

В лавах рос. народників і соціялістів-революціонерів опинилося чимало представників молодої інтеліґенції укр. роду. Ідея соціялізації землі мала вплив на деяких послідовників ідей М. Драгоманова в Галичині (напр., М. Павлика, С. Даниловича), та на Наддніпрянщині – гол. на партію укр. соціялістів-революціонерів (СР) 1917–18 рр., хоч їх погляди на соціялізацію чи націоналізацію землі були не зовсім з'ясовані, як це й видно з писань їхніх чл. О. Мицюка, М. Шаповала, М. Ковалевського й ін. Ідея соціялізації землі відбилася також у зем. законі Центр. Ради з 18 (31) січня 1919 р. (авторами закону були укр. СР: О. Шумський, П. Христюк з участю рос. СР – Пухтинського й Дешевого; див. також *Націоналізація).*

Під час революції 1917 р. О. на Україні була практично ліквідована. У роки воєнного комунізму й НЕП-у больш. декрети поверталися до «кругової поруки» сіль. громад у дусі О. Общинне землекористування нагадувала одна з форм *зем. громади,* введеної в УССР з 27. 5. 1922. Суцільна колективізація сіль. госп-ва відбулася легше на корінних рос. землях, де здавна існувала традиція О., ніж у нерос. республіках, зокрема на Україні.

Література: Лучицкий І. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII в. Отечественные Записки, чч. 11—12. П. 1882; Ефименко О. Дворищное землевладение в Южной Руси. Русская Мысль. М. 1894; Порш М. Статистика землеволодіння і мобілізація земельної власности в Україні, ж. Україна, кн. 11—12. К. 1907; Шаповал М. Рев. соціялізм на Україні. Відень 1921; Слабченко М. Організація господарства України . . . І. Землеволодіння та форми сіль. госп-ва. О. 1923; Мякотин В. Очерки социальной истории Левобережной Украины. Прага 1924; Слабченко М. Боротьба за системи землеволодіння і форми госп-ва України XIX—XX ст. О. 1927; Kononenko K. Ukraine and Russia, a history of the economic relations between Ukraine and Russia, 1654—1917. Мільвокі 1958. *І. Витанович*

Овер'ян лікарський, валеріяна (Valeriana officinalis L.), назва збірного виду багаторічних або дворічних рослин з родини овер'януватих, кореневища та коріння яких мають етеро-овер'янову олію, вільну овер'янову кислоту, алькальоїди, крохмаль, цукор, дві чинбарні речовини. Кореневища та коріння вживають у медицині, як засіб на заспокоєння нервової системи, проти збудження і безсоння. На Україні О. збирають з трьох дикоростучих видів: О. пагоносний (V. stolonifera Czern.), блискучий (V. nitida Kr.) і високий (V. exaltata Mikan-V. palustris Kr.), а також вирощують у пром. маштабі.

Овес (Avena), рід однорічних і багаторічних рослин родини злакових. Багаторічні види вівса (лучні злаки) використовуються як кормові трави. Однорічні вівса нараховують 16 видів, з них деякі дикоростучі рослини (напр., поширений на Україні бур'ян – *вівсюг);* з культ. найбільше значення на Україні має О. сійний або посівний (A. sativa L.). Зерно вівса має значний відсоток білка (11-18%) і товщу (4-6,5%) і є добрим концентрованим кормом для с.-г. тварин, зокрема коней і домашньої птиці. З нього виготовляють також різні харч. продукти: крупи, вівсяні пластівці, муку, суроґати кави й какао тощо. Донедавна О. мав у горах і на півн. Европи значення хлібного збіжжя. Солому і полову вівса поїдають домашні тварини; О. вирощують також на зелений корм і сіно. О. невибагливий до тепла й ґрунтів, але вимагає великої вогкости. У світовій продукції збіжжя О. посідає п'яте місце (після рижу, пшениці, кукурудзи й ячменю).

Значення вівса на Україні, як і в усьому світі, в останні десятиліття у зв'язку з поширенням посівів більш врожайних кормових культур (кукурудза й ін.) і занепадом конярства постійно зменшується. Площа під вівсом в УССР становила (в тис. га): 1913 р. – 2 923 (або 11,9% всіх зернових), 1940 – 2 281 (10,7%), 1950 – 1 798 (9,0%), 1960 – 871 (6,3%), 1965 – 566 (3,4%); в усьому СССР – 6,6 млн га. На всіх укр. землях площа під вівсом досягає 0,7 млн га. Найбільше вівса у Карпатах (у 1930-их рр. понад 1/3 всіх зернових), де він був (на Лемківщині й Бойківщині) також хлібним збіжжям, та на Поліссі. Валовий збір вівса в УССР (в млн центнерів): 1913 р. – 30,3, 1940 – 27,7, 1950 – 16,0, 1955 – 15,6, 1960 – 11,6, 1965 – 8,7, пересічний річний за 1961–65 рр. – 7,6 млн, або 13,5 центнерів з 1 га. Найпоширеніші сорти вівса на Україні: Радянський, Надійний, Лоховський, Льговський 1026, Харківський 596, Лейтевицький та ін. *В. К.*

«Овид», ілюстрований журн. літ.-мист. характеру, у 1949–55 виходив у Буенос-Айресі (Арґентіна), з 1957 у Чікаґо (ЗДА); до 1961 р. місячник, згодом квартальник; видавець і ред. М. *Денисюк.*

Овідіопіль (VII-II), кол. заштатне м. Одеського пов., тепер с. Біляївського р-ну Одеської обл., 7 000 меш. (1967). Положений на лівому березі Дністровського лиману, за 18 км від Чорного м. За тур. володіння тут була фортеця Хад-

жідере; зайнята 1791 р. рос. військами й повністю перебудована, дістала 1793 р. назву О.; нова фортеця мала захищати вхід до Дністра з Чорного м.

Овнатанян Каро (*1902), хірург, проф. Донецького Мед. Ін-ту; праці присвячені питанням хірургічного лікування печінки і жовчних шляхів, селезінки, урологічних захворювань тощо.

«О воспитаніи чад», зб. повчань Івана Золотоустого й ін. отців Церкви на тему значення виховання й освіти для батьків та учнів, виданий 1609 р. Львівським Успенським Братством в його друкарні. Віршована передмова написана тогочасною укр. літ. мовою в ц.-слов. варіянті. На думку декого з дослідників, упорядником зб. й автором передмови був Йов *Борецький.* До нашого часу збереглося два примірники зб.: у Львівському Музеї Укр. Мистецтва та в Нар. Бібліотеці в Софії (Болгарія).

Овочівництво, див. *Городництво.*

Овруцька Марія (*1895), письм.-перекладач родом з Києва. З 1930 р. О. зробила багато перекладів з нім., франц., англ., рос. мов. Серед ін.: «Пігмаліон», «Учень диявола», «Андрокл і Лев» та ін. п'єси Б. Шов (1930–31), «Кола Брюньйон» Р. Ролляна (1936), «Розбійники» Ф. Шіллера (1949), «Ґойя» Л. Фойхтванґера (1956) та ін. Крім того, О. перекладає укр. письм. на нім.

М. Овруцька

Овруцький кряж, Словечансько-Овруцький кряж у центр. частині Полісся. Простягається від Овруча по верхів'я р. Болотниці (притоки Уборті) на зах.; довж. бл. 50 км, шир. – 5–12 км; абсолютна висота від 185 до 316 м, відносна – до 80 м. О. к. збудований з докембрійських твердих кварцитів і пірофілітових лупаків, вкритих четвертинними суглинками (частково лесом). О. к. розчленований глибокими та вузькими долинами. Ліси (соснові й сосново-дубові) вкривають приблизно $^{1}/_{4}$ О. к. На лесових просторах витворився ерозійно-яровий краєвид.

Овруч (II-9), м. на Правобережному Поліссі (в р-ні *Овруцького кряжу*), р. ц. Житомирської обл., положене на лівому, високому березі р. Норині; 12 200 меш. (1965). Зал. вузол, незначна харч. пром-сть.

О. староукр. м., згадане вперше в літописі під 946 р. (Вручий) як одне з деревлянських м., підкорених кн. Ольгою. У 10-11 вв. був недовгий час княжим стольним м.; 977 р. – місце бою кн. Ярополка і Олега Святославичів (велика могила б. Овруча, де за переказом був похований Олег). У другій пол. 12 в. О. знову став осередком окремого князівства – Рюрика Ростиславича, який збудував в О. *Василя св. церкву* (правдоподібно архітект П. *Милоніг*). Після Люблінської унії 1569 р. – центр Овруцького староства; у 1650–60-их рр. – осередок коз. Овруцького полку, з 1797 р. – пов. м. Волинської губ.

Церква св. Василя, кін. 12 ст.

У 11-12 вв. О. (та околиці) відомий з масового виробу шиферних пряслиць з місц. рожевого лупаку, які широко розходилися по Україні і в Польщі.

Овсянико-Куликовський Дмитро (1853–1920), історик літератури, мовознавець і сходознавець укр. роду, почесний чл. АН у Петербурзі, нар. у Каховці (Таврія); закінчив Одеський Ун-т (1876) і працював з короткими перервами перев. в Одесі (з 1882), Харкові (1888–1905) і Петербурзі, проф. санскриту, іранських мов та ін. сходознавчих предметів. Більші праці з цієї ділянки: «Опыт изучения вакхических культов индо-европейской древности . . .» (1884), «К истории культа огня у индусов в эпоху Вед» (1887), «Основы ведаизма» (1909) та ін. Як літературознавець О.-К. був представником т. зв. псих. напрямку, розробленого на підставі принципів О. *Потебні.* Праці з іст. рос. літератури (про рос. клясиків, ред. п'ятитомника «История русской литературы XIX в.», 1911), з питань теорії й психології творчости, мови, «Записки южнорусского социалиста» (видані анонімно в Женеві 1877 заходами М. Драгоманова), «История русской интеллигенции» (2 т. 1906–07) й ін. В 1913–18

співред. «Вестника Европы». О.-К. був близький до діячів Громади в Одесі, а під час перебування за кордоном (1877–82), особливо до М. Драгоманова. У спогадах («Воспоминания» 1923) присвятив окремі розділи М. Драгоманову, М. Зіберові, О. Потебні. О.-К. був співр. «КСт.», в якій опублікував працю «Потебня как языковед-мыслитель» (1893); у 1911 р. виступив на засіданні АН у Петербурзі з промовою «Нац. і заг.-людські елементи в поезії Т. Шевченка» (надрукована в Києві 1914).

Овсянико-Куликовський Микола (1787–1846), укр. поміщик родом з Таврії, власник симфонічної оркестри з кріпаків, що виступала в одеському театрі в 1810-их рр. О.-К. приписувано авторство знайденої 1948 (видана 1951) симфонії, яка мала бути виконана на відкритті театру в Одесі (1810).

Овчаренко Василь (*1889), композитор родом з Харківщини, з 1950 в ЗДА; твори для духової оркестри: «Зах. Україна», марші, фантазія на теми з опери М. Лисенка «Тарас Бульба»; фортепіянові твори, хорові пісні.

Овчаренко Василь (*1899), драматичний актор родом з Черкащини, спочатку на сцені мандрівних театрів (з 1923), з 1930 у Дніпропетровському Театрі ім. Т. Шевченка у побутовому і сов. репертуарі; також режисер («Майська ніч» М. Старицького за М. Гоголем, 1955).

Овчаренко Дмитро (*1906), мистець-декоратор родом з Харківщини, викладач Харківського Художнього Ін-ту (з 1931). Оформлював театральні вистави в Донецькому і Полтавському драматичних театрах і з 1944 у Харківському Театрі Опери та Балету (з 1954 гол. декоратор). Визначніші оформлення: «Пісня про Свічку» (І. Кочерги, 1936), «Сім'я Тараса» (Д. Кабалевського, 1953), «Назар Стодоля» (К. Данькевича, 1960).

Овчаренко Марія, див. *Пшеп'юрська* Марія.

Ф. Овчаренко

Овчаренко Федір (*1913), хемік, фахівець у галузі кольоїдної хемії, д. чл. АН УРСР (з 1961), родом з Сумщини, з 1956 р. — зав. лябораторією кольоїдної хемії дисперсних мінералів Ін-ту заг. і неорганічної хемії АН УРСР; останній час дир. Ін-ту кольоїдної хемії і хемії води АН УРСР. З 1960 — гол. Відділу хем. і геол. наук АН УРСР. Праці у галузі кольоїдної хемії, присвячені питанням гідрофільности, сорбційним і механічним властивостям бентонітів України; вони мають велике практичне значення для керамічного виробництва, нафтової і олійно-жирової пром-сти. «Гидрофильность глин и глинистых минералов» (1961); «Украинские бентониты» (1958; у співавторстві з ін.) та ін. З 1968 р. О. секретар ЦК КПУ.

Овчаров Григорій (*1904), літ. критик родом з Дніпропетровщини; у 1921–26 рр. комсомольський діяч, пізніше ред. ж. *«Критика»* (1929–32), наук. співр. катедри літератури Всеукр. асоціяції марксо-ленінських н.-д. ін-тів. У зв'язку з самогубством М. Скрипника, як його співр., був репресований; реабілітовано його 1956 р. Як літ. критик друкується з 1927 р. Окремі праці: «За більшовизацію пролет. літератури» (1931), «Більше непримиренности до ворожих виступів» (про «Соняшну машину» В. Винниченка, 1932), «Микола Скрипник і радянська література» (1933), «Володимир Маяковський — співець дружби народів» (1956).

Овчинників Василь (*1908), маляр і графік родом з м. Дніпродзержинського; закінчив Київ. Художній Ін-т. Серії ґвашів («Червоний Китай», 1932; «Героїчний Сталінград», 1943), автолітографій («Велика вітчизняна війна», 1944–45; триптих «Бабин Яр», 1947) і картин («З іскри — полум'я», 1950–57). На поч. своєї творчости О. був під впливом М. *Бойчука*, пізніше — соцреаліст.

Огайо (Ohio), стейт у півн.-сх. частині ЗДА; 106 700 км², 10,5 млн меш. (1965), у тому ч. бл. 80 000 українців. Укр. іміґрантів в О. поселилося у 1899–1930 рр. — 10 170; укр. мову як рідну до приїзду до ЗДА подало у 1960 р. — 8 509 осіб. Гол. осередки укр. поселення: *Клівленд*, Акрон, Янґставн, Льорейн, Кентон, Толідо.

Огієвський Анатолій (1894–1952), гідролог родом із Стародуба, з 1932 проф. Київ. Гідромеліоративного Ін-ту; праці з гідрології України, з питань гідрологічних прогнозів і розрахунків (співавтор кн. «Гідрологічні розрахунки для річок УРСР», 1947), підручник «Гидрология суши» (1952).

Огієвський Василь (1861–1921), вчений лісник родом з Кролевця (Чернігівщина), проф. Петербурзького Ліс. Ін-ту, з 1919 р. проф. Київ. Політехн. Ін-ту; один з основоположників ліс. дослідної справи в Рос. Імперії (зокрема досліди на Чернігівщині).

Огієвський Володимир (*1890), радіотехнік, з 1921 — викладач, з 1930 — проф. Київ. Політехн. Ін-ту; праці з питань радіопередач і радіозв'язку. Під керів-

ництвом О. у 1924 р. в Києві була створена перша на Україні радіомовна станція.

Огієвський-Охоцький Петро (*бл. 1814 – після 1888), свящ. на Чернігівщині, етнограф і письм., збирав матеріяли про нар. звичаї, пов'язані з Новим Роком, з весіллям тощо, які частково опублікував сам («Народные обычаи» – «Чтение для солдат», 1873, кн. 6), а решту використав Б. Грінченко у своїх вид. Писав вірші («Думки на могилі», 1854) і байки.

Огієнко Іван, див *Іларіон.*

Огійчук Григорій, еп. УАПЦ, див. *Григорій* Огійчук.

Огілевич Пахомій (1624–90?), церк. письм. і літургіст, василіянський протоархимандрит (1675–79); автор кн. «Ecphonemata liturgii greckiej . . .» (Вільна 1652, 1671, Кр. 1685, Почаїв 1784, Л. 1842).

Огірок звичайний (Cucumis sativus L.), однорічна городня рослина з родини гарбузуватих, завдяки смаковим якостям та наявності вітамінів (А, В, С, РР) – цінний продукт харчування в свіжому і консервованому вигляді. На Україні за площею посіву стоїть на третьому місці після капусти і помідорів – 1930 р. 63 тис. га, 1956 – 83 тис. га; р-ни поширення О. гол . при більших м. Розповсюджені сорти: Ніженський 12, Ніженський місц., Успіх 221, Укр. ранній, Борщагівський 26, Чорнобривець 48, Берлізовський та ін.

Огірочник, огірочна трава (Borrago officinalis L.), однорічна рослина з родини шорстколистих; на Україні росте на городах і забур'янених місцях. Медодайна рослина. О. зрідка вирощують на салату, листки вживають для приправи; в нар. медицині – зм'якшуючий, потогінний, сечогінний і обволікаючий засіб.

Оглоблин Володимир (*1915), режисер родом з Харківщини; з поч. 1950-их рр. у Харківському Держ. Укр. Драматичному Театрі ім. Т. Шевченка, з 1967 його гол. режисер; у 1958–66 рр. у Київ. Театрі ім. І. Франка. Визначніші вистави: «Примари» Г. Ібсена (1956), «Мій друг» М. Погодіна (1958), «Король Лір» В. Шекспіра (1959), «Фавст і смерть» О. Левади (1961), «Острів твоєї мрії» М. Зарудного (1962), «Розплата» О. Корнійчука. «Перекоп» І. Кавалерідзе (1967) та ін.

Оглоблин Дмитро (*1905), вчений у ділянці гірничої справи, проф. Донецького Політехн. Ін-ту: праці стосуються гол. маркшейдерської справи.

Оглоблин Микола (1814–77), історик церкви, протоієрей, ключар Києво-Софійського собору. Праці з історії церкви на Україні, церк.-іст. археології (зокрема про собор св. Софії в Києві) тощо, опубліковані у «Трудах Киевской Духовной Академии», «Киевских Епархиальных Ведомостях» та ін.

Оглоблин Микола (1852–1906?), історик-археограф і архівіст, родом з Києва, син Миколи О.; працівник Моск. Архіву Мін-ва Юстиції, співр. «КСт.», «Чтений в Историческом Обществе Нестора-Летописца» тощо. Головніші праці: «Обозрение столбцов и книг Сибирского Приказа», 4 тт. (1895–1901); «Обозрение историко-географических материалов XVII и начала XVIII в.» (1884), «Провинциальные архивы в XVII в.» (1886–1910), «Розыск 1666 г. о злоупотреблениях московских ратных людей в Малороссии» (1885), «Бунт Сквирского магистрата» (1888) та ін.

Оглоблин Олександер (*24. 11. ст. ст. 1899), історик родом з Новгородсіверщини, народжений у Києві, закінчив Київ. Ун-т (1919), проф. високих шкіл у Києві: Ун-ту (1921–43), Археологічного Ін-ту (1921–22), Ін-ту Нар. Госп-ва (1927–30) й Одеського Ун-ту (1938–40); старший наук. співр. УАН (1926–43); д. чл. Харківського Н.-Д. Ін-ту іст. укр. культури (1926–31); заступник дир. Всеукр. Іст. Музею в Києві (1931–32); дир. Київ. Центр. Архіву Стародавніх Актів (1932–33); гол. Київ. Міськ. Управи (вересень-жовтень 1941). З 1944 р. на еміґрації, з 1951 у ЗДА; проф. УВУ (з 1944) й Укр. Правос. Богословської Академії (1946–51), д. чл. НТШ (з 1947) і УВАН (з 1948), гол. її Іст. Секції в ЗДА (з 1951), чл. Ред. колеґії ЕУ 2. О. автор понад 250 опублікованих наук. праць з історії України, історіографії, джерелознавства, археографії, генеалогії тощо. Гол. праці: «Очерки истории украинской фабрики» (І-ІІ, 1925), «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)» (1929), «Нариси з історії капіталізму на Україні» (1931), «Укр.-моск. угода 1654» (1954; укр. і англ. мовами), «Ukrainian Historiography. 1917–56» (1957), «Люди Старої України» (1959), «Гетьман Іван Мазепа та його доба», ЗНТШ, т. 170 (1960), «Опанас Лобисевич (1732–1805)» (1966). Список праць (до 1957): Л. Винар. Олександер Оглоблин. Біо-бібліографічні матеріяли (Рим, 1958, відбитка з «Записок ЧСВВ», т. III, вип. 1-2).

О. Оглоблин

Огневий Костянтин (*1933), співак тенор, закінчив Московську Консерваторію (1955), соліст Київського театру опери й балету; лавреат конкурсів співу Сов. Союзу та міжнар. фестівалю в Мос-

кві (1957). Виступає з концертами в Індії, Пакістані, Зах. Европі, Канаді та ін.

Огнищанин, також тивун огнищний, гол. управитель княж-двора в Київ. Русі 10–12 вв. У віданні О. був увесь адміністративний апарат княжого госп-ва: збірщик княжих прибутків (під'їзний), завідувач княжими стайнями і табунами.

Огоновський Володимир (*1895), географ родом з Нижнева (Станиславівщина), син Петра, д. чл. НТШ, старший наук. співр. Ін-ту Суспільних Наук у Львові; праці з фіз. географії України («Сх.-евр. степ», 1935) і екон. географії Зах. України («Населення і трудові ресурси зах. областей УРСР», «Екон.-геогр. нарис зах. обл. УРСР» та ін.).

Огоновський Іларій (1854–1929), клясичний філолог і педагог, брат Омеляна О., учитель Акад. гімназії у Львові (з 1884); автор «Словаря до Гомерової Одіссеї і Іліяди» (1900), «Методичної граматики руської мови» (1894; разом з В. *Коцовським);* ст. з клясичної філології, переклади творів грец. і рим. письм.

Огоновський Людомир (1891–1955), сокільський і військ. діяч, сотник УГА родом з Товмаччини, син Петра О. Як чл. Центр. Військ. Комітету брав діяльну участь у підготові й перевороті в Галичині у листопаді 1918 р.; командант польової жандармерії при 3 Корпусі УГА; чл. УВО; у 1941–44 рр. за нім. окупації сотник укр. поліції. Помер у Філядельфії, ЗДА.

Л. Огоновський

Огоновський Микола (1850–1907), гр.-кат. свящ., гром. діяч і письм., брат Омеляна. Ред.-видавець літ.-наук. ж. «Родимый Листокъ» (1879–82) у Чернівцях; ст., оп., проповіді (в «Галицкомъ Сіонѣ»), переклади з нім.

Огоновський Олександер (1848–91), брат Омеляна, правник і гром. діяч; проф. Львівського Ун-ту (з 1882), чл.-засновник Т-ва ім. Шевченка, «Просвіти», співзасновник (разом з Ю. Романчуком) *Народної Ради* у Львові і перший її гол. (1885), ред. *«Правди»* (1872–76). Автор праць з цивільного права: «Österreichisches Ehegüterrecht» (1880), «Систем австр. права приватного» (1897) та ін.

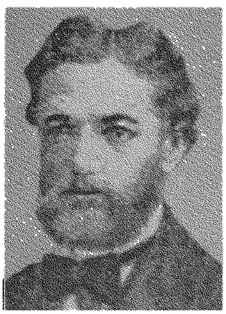
О. Огоновський

Огоновський Омелян (1833–94), мовознавець, літературознавець, письм. і гром. діяч родом з Рогатинщини, свящ., брат Олександра; з 1867 р. керівник катедри укр. мови й літератури Львівського Ун-ту. Як мовознавець відстоював окремішність укр. мови з опертям її літ. варіянту на нар. основу (середньошкільна «Граматика руського язика», 1889, на зах.-укр. нар. основі, з етимологічним правописом). Обширний матеріял для іст. граматики укр. мови містять його праці: «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache» (1880), монографія в дусі *Міклошіча* з етимології ц.-слов., укр. та поль. прийменників; досліджував мову старополь. перекладу Біблії королеви Зофії (1880). Гол. праця з літературознавства – «Історія літератури руської» (I–IV частини, 6 випусків, 1887–93) написана дещо безсистемно, але містить великий біо-бібліографічний матеріял (особливо з 19 в.) і довгий час належала до основних праць з іст. укр. літератури. Зокрема позитивною рисою її була послідовно дотримана концепція самобутности й окремішности укр. літератури супроти ін. слов. літератур. Ця концепція викликала запечерення з боку рос. критики (О. *Пипін),* а відповідь О. («Моєму критикові», 1890 й ін.) пожвавила дискусію про самобутність укр. літератури, яка мала позитивний вплив на літ. процес того часу, посиливши на Україні (І. Нечуй-Левицький, М. Костомаров та ін.) опір погодінській теорії. О. видав «Слово о полку Ігореві» з укр. перекладом і коментарями (1876), хрестоматії – староц.-слов. (1871) та середньошкільну староукр. (1881), «Кобзар» Т. Шевченка в 2 тт. (1893). Писав поеми («Хрест», 1860) і драми («Гальшка Острозька», 1881, «Федько Острозький», 1882).

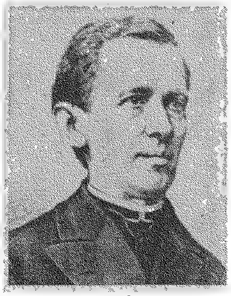
О. Огоновський

О. був визначним діячем народовецького табору і співзасновником їх орг-ції *Нар. Рада,* співзасновником і видатним діячем т-ва «Просвіта» (його довголітній – 1877–94 рр. – і найвизначніший гол.), чл.-засновником т-ва ім. Шевченка.

Література: Макарушка О. О. Огоновський, його життя і діяльність, ЗНТШ, V, Л. 1895; Лев В. Омелян Огоновський. Л. 1933; Вілецький Л. Омелян Огоновський. Вінніпег 1950.

В. Радзикевич

Огоновський Петро (1853–1917), гал. пед. і просвітянський діяч, брат Омеляна О., учитель математики і фізики в Акад. гімназії у Львові (з 1885), гол. т-ва «Просвіта» (1906–10), д. чл.НТШ; автор шкільних підручників з математики і фізики.

П. Огоновський

Огрінь, піво. на Дніпрі в р-ні кол. Дніпрових порогів, де дніпрельстанська археологічна експедиція (М. Міллер, 1927–32) виявила цвинтарище часів неоліту, півн.-кавказький посуд салтівського типу, залишки слов. садиб та сліди укр. с. побіч Усть-Самарської фортеці.

Оґроднік Методій (1881–1914), гром. діяч, засновник соц.-дем. газ. «Земля і Воля» у Чернівцях (1905–06), організував каси та читальні у Вижниччині на Буковині.

Ода, ліро-епічний вірш, створений в урочисто-патетичному тоні на прославлення якоїсь особи чи події. У старій Ґреції, звідки пішла О., найвидатнішим одописцем був Піндар (4 в. до Хр.), у Римі — Горацій (1 в. до Хр.). У Зах. Европі О. писали франц. поети П. Ронсар, Ф. Малерб, Ж.-Ж. Руссо. Канони клясицистичної О. встановив Н. Буальо. На Україні близькими до О. були панегірики на пошану видатних осіб (кн. К. Острозького, тетьманів П. Сагайдачного, І. Мазепи й ін.). Найближча до жанру О. в укр. літературі «Пісня про Новий 1805 год князю Куракіну» І. Котляревського. Бурлескні переробки Горацієвих О. писав П. Гулак-Артемовський («До Пархома», «До Гараська»). За сов. часу великого поширення набрала одописна поезія на прославлення Сталіна, партії, конституції тощо.

О. Одарченко

Одарченко Олексій (1866–1940), правник, проф. торг. і фінансового права Варшавського Ун-ту, з 1923 УВУ; праці «Основи номінальної валюти», «Виникнення мінової цінности номінальної валюти» та ін.

Одарченко Петро (*1903), літературознавець і фолкльорист родом з Полтавщини, у 1928–29 рр. викладач Ніженського Ін-ту Нар. Освіти; 1929 був заарештований у справі СВУ і висланий за межі України, 1931–41 працював у високих школах і бібліотеках Алма-Ати, Уральську й Курську. По війні в Німеччині, тепер у ЗДА. Праці про Л. Українку (зокрема публікації недрукованих творів), О. Пчілку, М. Драгоманова, Т. Шевченка та ін., зокрема: «„Ткачі" Ґайне в перекладі Л. Українки» (1927), «До генези „Блакитної троянди" Л. Українки» (1929), «Л. Українка і М. Драгоманов» (1954) «Shevchenko in Soviet literary criticism» (1962); ст. з питань укр. фолкльору, м. ін. про Драгоманова як фолкльориста, «Лірично-побутові пісні» (1965) та ін.

П. Одарченко

Одеса (VII-11), м. і великий морський порт на півн.-зах. березі Чорного м., значний торг., індустріяльний і культ. осередок, важливий транспортний вузол, обл. центр; четверте за величиною м. України (довгий час перше), 776 000 меш. (1967).

П о л о ж е н н я і п р и р о д а. О. лежить над невеликою, майже незамерзаючою Одеською затокою Чорного м., недалеко від гирла великих рік Дунаю, Дністра (30 км від О.), Богу й Дніпра, що улегшує зв'язок з глибиною суходолу. Затилля О. це частина Причорноморської низовини. На території основної частини О. вона творить плято висотою на 50 м, збудоване з поземно уложених плейстоценських глин і вапняків, вкритих бурими глинами і лесом. Плято круто спадає на сх. до м. У зв'язку з такою геол. будовою берег плято постійно відступає під впливом морської абразії і постають величезні зсуви, які руйнують узбережжя на території півд. частини О. З уваги на це ведуться роботи над закріпленням узбережжя. Вапняк, на якому лежить О., у великій мірі розроблено — він є основною будів. сировиною для О. Так виникли під м. обширні підземні тунелі-лябіринти. Одеське плято на території О. перерізують балки — Карантська, Военна й Водяна; їх використовують для шляхів, які зв'язують високо положену частину м. з надбережною — портовою, через балки перекинені численні мости. Півн. частина О. (Пересип), положена між морем і Куяльницьким та Хаджибейським лиманами, розташована на рівнині ледве на кілька м над рівнем моря, а подекуди й на 1 м нижче. У новіші часи споруджено надморський вал, який захищає цю частину О. від затоплювання.

О. лежить у смузі степ. клімату, злагідненого впливом м. Його гол. елементи такі: сер. річна температура +9,6° Ц., липня +22,1°, січня –2,8°, сума опадів

Одеса та її околиці

351 мм (у тому ч. в теплий період 236 мм), велика соняшність (285 соняшних днів на рік). Одеська затока замерзає пересічно на 15 днів на рік, але лід тонкий і не становить перешкод у плаванні. Через те, що на території О. нема рік і озер, а підземні води сильно мінералізовані, для О. водопостачання було складною проблемою. Колодязі й цистерни давали мало питної води; тільки 1873 р. збудовано водогін, який постачає воду з Дністра.

Початки О. В доіст. і ранньоіст. добу на місці О. існували поселення і городища різних племен і народів, у тому ч. кіммерійців, скитів, сарматів, греків. За Київ. Руси тут жили племена уличів і тиверців. На цьому місці виникло десь у 14 в. поселення і пристань Качибей (Качибеїв). Укріплений В. лит. кн. Витовтом на поч. 15 в. Качибей був здобутий турками 1480 р. й перейменований на Гаджибей (Хаджибей). Поруч з татарами жило тут і укр. населення. Гаджибей і збудована поблизу турками 1764 р. фортеця Ені Дунья (Новий Світ) були здобуті під час рос.-тур. війни 1789 р. рос. військом і запор. козаками під проводом А. *Головатого* і З. Чепіги і увійшли на підставі Яського договору (1791) до складу Рос. Імперії. У 1792–94 рр. Гаджибей перебудовано під керівництвом фельдмаршала О. *Суворова* на фортецю і військ. пристань і 1795 р. перейменовано на О. на основі помилкового здогаду, що тут з 4 в. до Хр. по кін. 4 в. по Хр. існувала грец. колонія Одессос. У 1800 р. в О. жило 3 740 меш.

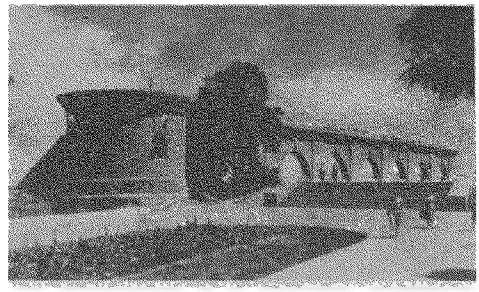

Рештки міського муру

До 1860 р. Вигідне геогр. положення й швидке освоєння чорноморських степів вплинули на рішення цариці Катерини II розбудувати О. на великий портовий і торг. центр. У 1797–1802 рр. О. входила до Новоросійської губ., 1805 р. стала центром Новоросійського краю

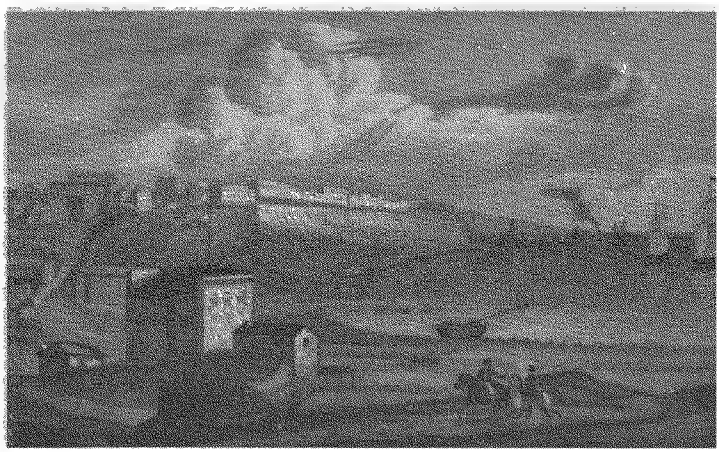

Стара Одеса; вид на пристань

(була ним до 1874 р.), 1803 р. О. з околицями відокремлено в окрему адміністративно-територіяльну одиницю – Одеське градоначальство, що входило разом з Одеським пов. до складу Херсонської губ. Першими градоначальниками були французи – А. *Рішельє* (у 1803–14 рр.), якому О. завдячує поч. свого розвитку і О. *Лянжерон* (1814–23), пізніше рос. кн. Г. *Воронцов* (1823–44). Уже в 1815 р. на О. припадало понад пол. вантажообігу усіх чорноморських і озівських портів Рос. Імперії. Це був гол. вивіз пшениці, в меншій мірі – вовни. Введення у 1819 р. портофранко (вільний безмитний ввіз і вивіз товарів, існував до 1859 р.) вплинуло на збільшення оборотів, зокрема імпорту. У 1830–50-их рр. О. стає найбільшим портом вивозу пшениці на Чорному м. і в Рос. Імперії (з 1874 р. і в Европі). Торг. обороти О. (у млн карб.) зростають з 5,7 (3,7 вивіз, 2 ввіз) у 1822 р. до 10,1 (6,4 і 3,7) у 1832, 26,4 (19,3 і 7,1) у 1852 р., 38,9 (28,3 і 10,6) у 1862 р. Разом з цим швидко зростає населення О. (у тис.): 1800 р. – 3,7, 1808 – 12,5, 1817 – 32,7, 1829 – 53, 1837 – 73, 1859 – 111. Вже у 1830-их рр. О. стає найбільшим м. України, і цей стан залишився до 1918 р. Людність О. становлять українці і росіяни, від самого поч. існували й колонії чужинців: болгарів, греків, французів, італійців, німців, поляків, молдаван й ін.; чимраз більше напливало жидів.

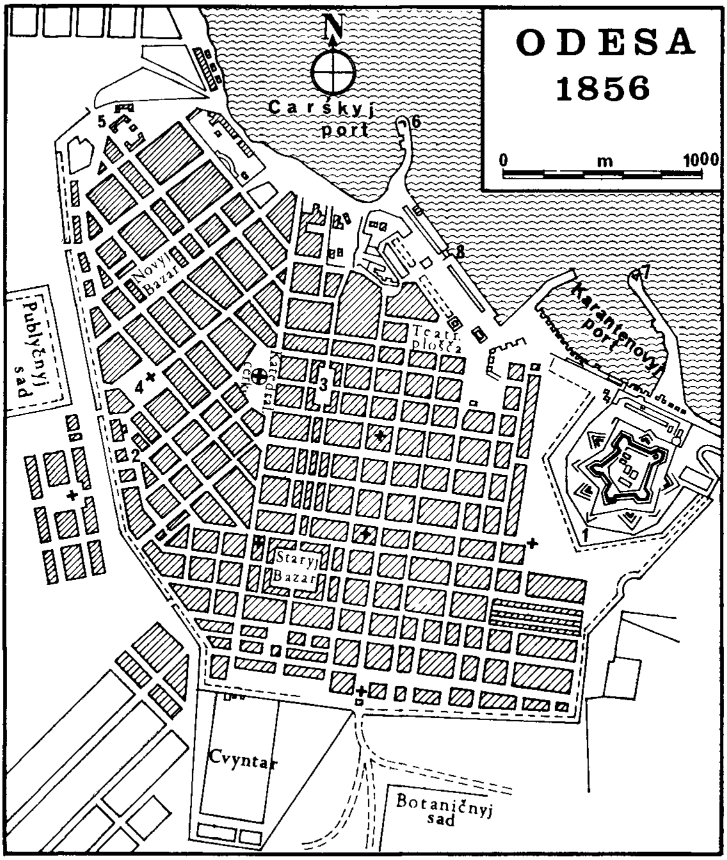

З самого поч. влада приділяла велику вагу зовн. витлядові О. – «півд. вікно Рос. Імперії в Европу». О. одне з нечисленних м. України побудоване за заздалегідь розробленим пляном. Він складався з пляну Ф. Деволяна 1794 р., який став основою ген. пляну 1803 р., здійсненого у наступні роки з малими змінами. О. розбудовано з прямокутньою мережею вулиць, з виділенням основних маґістраль і площ. Адміністративним центром м. став Приморський бульвар, забудований у 1826–29 рр., з якого спускаються вниз до порту величезні кам'яні сходи, збудовані у 1837–42 рр. Тоді ж була побудована низка центр. міськ. ансамблів перев. у стилі клясицизму відомими архітектами А. Мельниковим, Т. де Томоном, Ф. Буффо, Е. Козловим й ін.

Деяку затримку в розвитку О. спричинила *Кримська війна* (1853–56). У квітні 1854 р. О. потерпіла від бомбардування англійців і французів, які пробували висадити десант в О.

1860–1914 роки. Розвиток О. посилився в 1860–70-их рр. у зв'язку з будовою залізниць, які пов'язали О. з глибиною суходолу (перші залізниці: О. – Балта, 1865 і О. – Єлисаветград, 1869). Будова Суезького каналу (1869) уможливила плавання з О. до півд. (гол. до Індії) і сх. Азії та зокрема транзит на Далекий Сх. (до будови сибірської залізниці гол. сполученням Далекого Сх. з Евр. частиною Рос. Імперії був морсь-

кий транспорт по лінії О. – Владивосток). У зв'язку з цим зовн. обороти О. збільшилися до 129 млн карб. у 1893 р. і досягли вершка у 1903 р. (174 млн). О. стала другим портом Рос. Імперії (після Петербурґу); вивіз гол. товарів з О. становив від 1/4 до 1/5 заг. імперського, ввіз від 1/10 до 1/12. Як і раніше, з О. вивозили найбільше збіжжя, далі ін. с.-г. продукти і цукор. Серед імпортних товарів перше місце посідали колоніяльні (зокрема чай), в останні роки перед війною щораз більше значення мав імпорт нафтових продуктів, вугілля й цементу. У зв'язку з поширенням оборотів порту його розбудовано й модернізовано. У 20 в. оборот Одеського порту дещо зменшився через конкуренцію ін. чорноморських портів: Миколаєва, Херсону і Новоросійська (вони експортували гол. пшеницю). Проте О. й далі залишалася найбільшим портом чорноморсько-озівського басейну й найважливішим торг. м. України. Вантажообіг О. становив щороку бл. 4 млн т.

Дерибасівська вулиця

Щораз більше значення в економіці О. мала пром-сть, яка переробляла с.-г. продукти й імпортну сировину. Це були насамперед харч. пром-сть (66% всієї пром-сти за вартістю): млинарська, цукр. (з 1879 р.), тютюнова (1860), розподільня чаю (1886), олійна, кондиторська тощо. З металообробної пром-сти (12% продукції й 24% робітників) найважливішими зав. були чавуноливарний Рестеля (1844), с.-г. машин Гена (1854), Рос. Т-ва пароплавства і торгівлі – РОПІТ (1858; 800 робітників), мех. зав. Беляїно-Фендеріха (1860), залізничі майстерні (1863; 1 000 робітників) й ін. Найважливішим зав. у галузі легкої пром-сти були канатний Новікова, джутовий (1 200 робітників), корковий Арнса (1 000 робітників), мебльова фабрика тощо; з ін. галузей пром-сти важливіші: будів., хем. (лакофарбова, суперфосфатна). У 1914 р. в О. було 420 зав. і фабрик з 30 000 робітників. Вартість продукції всієї пром-сти становила 110 млн карб.

Разом з зростанням госп. і культ. життя О. (див. далі) збільшувалося й її населення (у тис.): 1875 р. – 193, 1897 – 404, 1914 – 669; О. була й далі найбільшим м. України і четвертим у Рос. Імперії (після Петербурґу, Москви й Варшави). До О. припливало щораз більше рос. і жид. елементу, так що О. мала з усіх більших м. України найменший відсоток українців: 1897 р. вони становили тільки понад 1/10 населення, бл. 45% було росіян, 35% жидів, 4% поляків, 2,5% німців.

Одночасно з зростанням населення розбудовувалося й м. У давніше заселеній (тепер центр.) частині О. густота населення збільшилася, тут побудовано ряд нових імпозантних будівель (опера, біржа, наук. бібліотека тощо). Постав ряд передмість робітничо-пром. характеру: на півн. Пересип, на зах. Слобідка-Романівка, Молдаванка та ін. Уздовж моря на півд. від порту виникли численні добре озеленені дачні оселі. 1873 р. в О. проведено водогін, 1877 р. каналізацію (перша в Рос. Імперії), тільки 1910 р. трамвай (раніше була конка). Майже всі будинки в О. були муровані, більш, ніж в ін. м. України – двоповерхові й вище (бл. 40% всіх); проте, навіть і тут понад 60% будинків припадало на партерові й одноповерхові. Помітний був контраст між добре впорядкованим центром і занедбаними пром.-робітничими передмістями.

Культ. і політ. життя до 1914 р. З перших десятиліть свого існування О. була визначним культ. центром півдня України. 1817 р. був створений *Рішельєвський Ліцей*, що його реорганізовано 1865 р. в Новоросійський, пізніше *Одеський Держ. Університет*. У 1825 р. засновано в О. перший на Україні міський Музей старовини – теперішній *Одеський Історико-Археологічний Музей*, у 1830 р. міську Публічну Бібліотеку, у 1839 р. – *Одеське Т-во Історії і Старожитностей*, у 1871 р. – астрономічну обсерваторію, у 1886 р. – першу в усій Росії бактеріологічну станцію, у 1899 р. – Міський Музей Красних Ми-

стецтв (нині *Одеський Художній Музей*). З 1869 р. діяло Т-во Природознавців, 1911 по 1920 рр. – Одеське Бібліографічне Товариство, перше цього роду на Україні. З видатніших учених тут жили й працювали м. ін.: М. Андрусов, Б. *Варнеке,* М. *Гамалія,* В. *Григорович,* О. *Загоровський,* О. *Ковалевський,* М. *Комаров,* Н. *Кондаков,* О. *Кочубинський,* І. *Линниченко,* О. *Маркевич,* І. *Мечников,* Д. *Овсянико-Куликовський,* М. *Пирогов,* І. *Сеченов,* Л. *Симиренко,* А. *Скальковський,* В. *Філатов,* Е. *Штерн,* В. *Яґіч.*

Видатну ролю відограла О. як осередок муз. життя. Вже з 1810 р. постав міський оперовий театр (див. *Одеський Держ. Академічний Театр Опери та Балету*). Створене 1839 р. філармонічне т-во влаштовувало ґастролі визначніших укр., рос. та чужоземних музик. 1897 р. в О. постало муз. училище, на базі якого створено 1913 р. держ. консерваторію (див. *Одеська Держ. Консерваторія ім. А. В. Нежданової);* у другій пол. 19 – на поч. 20 в. в О. жили й працювали видатні укр. музики-композитори П. *Сокальський,* П. *Ніщинський,* М. *Аркас.* О. виділялася також як осередок театрального життя. Вже з 1803 р. тут відбувалися аматорські театральні вистави. У 1827–43 рр. в О. ґастролювали, поруч з італ., франц. й ін., також рос.-укр. театральні трупи І. *Штейна,* К. *Зелінського,* П. *Рекановського;* в О. виступали М. *Щепкін* і К. *Соленик.* У 1871 р. в О. починав свій театральний шлях М. *Кропивницький* і з 1883 р. тут виступала його театральна трупа, а пізніше трупи М. *Старицького* та П. *Саксаганського.*

Багато спричинилася О. до розвитку образотворчого мистецтва. З 1865 р. тут діяла, заснована Одеським Т-вом Сприяння Красним Мистецтвам, Одеська Рисувальна Школа, перетворена 1885 р. в сер. навчальний заклад і з 1889 р. в Художнє Училище у віданні Петербурзької Академії Мистецтв (тепер: *Одеське Держ. Художне Училище*). У діяльності т-ва й школи брали активну участь Н. *Кондаков,* В. *Павловський,* К. *Костанді,* Г. *Ладиженський.* У 1890–1922 рр. існувало в О. також Т-во Півд.-рос. художників, видатнішими чл. якого були П. *Нілус,* Б. *Едуардс* та ін.

О. була чималим вид. осередком. У 1828–60 рр. в О. вийшло бл. 700 кн., у тому ч. бл. 530 рос. мовою і ледве одна («Маруся. Казка», 1834) укр. З 1827 р. в О. виходила газ. *«Одесский Вестник»* (з 1864 р. як щоденник – перший на Україні). У деякий укр. вид. осередок О. розвинулася в кін. 19 в.: у 1893–97 рр. тут вийшло 44 укр. вид., в тому ч. альманах *«Нива»* (1885). На поч. 20 в., крім низки кн., були видані альманахи: «З-над хмар і долин» (1903; за ред. М. Вороного), «Багаття» (1905; за ред. І. Липи), антологія «Вінок Т. Шевченкові» (1912; за ред. М. Комарова). У 1915 р. в О. виходив, замість припиненого у Києві рос. адміністрацією «ЛНВ», журн. *«Основа».*

З розвитком укр. вид. руху в О. був зв'язаний також розвиток укр. культ. й осв. життя. У заснованій тут наприкінці 1860-их рр. Громаді (див. *Громада*), тісно зв'язаній з Київ. Громадою і М. Драгомановим у Женеві, брали участь у 1870–80-их рр. м. ін. В. *Мальований,* О. *Андрієвський,* В. *Щербина,* М. *Ковалевський,* Я. *Шульгин,* Л. *Смоленський,* пізніше М. Комаров, А. *Синявський,* І. *Луценко,* Ф. *Шульга* та ін. З перебуванням в О. пов'язана насамперед бібліографічна й наук.-осв. діяльність М. Комарова, що був гол. заснованої в О. 1906 р. «Просвіти» (після І. Луценка). Одеська «Просвіта» у проводі якої працювали також І. Липа, С. *Шелухин,* згодом А. *Ніковський,* М. *Слабченко* й ін., мала бібліотеку і книгарню, видавала кн. й газ. «Народна Справа», «Вісті». З її ініціятиви в Одеському Ун-ті розпочав 1906 р. перші виклади укр. мовою О. *Грушевський* з укр. історії. Після закриття «Просвіти» рос. адміністрацією у 1910 р. її діяльність продовжував Укр. Клюб (до 1914 р.).

У 1870-их рр. О. була одним з центрів *народництва.* 1905 р. відбулося повстання на броненосці *«Потьомкін»* і робітничі заворушення, криваво придушені царським режимом. О. була важливим культ. центром німців на Україні.

1917–20 рр. Після березневої революції 1917 р. українці під проводом Укр. Рев. комітету перебрали владу в м. (комісар О. – І. Липа). У листопаді-грудні тут ішли бої між укр. з'єднаннями (Гайдамацьким кошем) і большевиками. В січні 1918 зайняли О. збольшевичені військ. частини з поблизького рум. фронту, до яких пізніше долучилися з'єднання М. *Муравйова.* У березні О. зайняли нім. і австр. війська як союзники УНР; тут був осідок гол. командування австр. армії. 1918 р. в О. виходили 3 щоденники: *«Вільне Слово»,* «Вісник Одеси» і *«Молода Україна».* У грудні 1918 О. була підпорядкована Директорії (місц. влада на чолі з І. Луценком), але при кін. грудня її зайняв десант франц., грец. і англ. військ при допомозі місц. білих росіян, які й перебрали управу м. В квітні 1919 десант був викинений М. Григорієвим, який перейшов від Директорії на бік большевиків, з серпня 1919 до лютого 1920 О. була зайнята військом ген. Денікіна. Під кін. 1919 і на поч. 1920 в О. перебували тимчасово запільні формації УГА. З лютого 1920 р. в О.

закріпилася сов. влада й О. стала центром Одеської губ. (пізніше округи, з 1932 р. – обл.). Події у 1917–20 рр. завдали О. більше втрат, ніж будь-якому ін. великому м. України. Через війну припинилася зокордонна торгівля, від боїв потерпіли гол. передмістя, а низка зав. зазнала руйнації. Тому чимало населення залишило О. (частина його покинула її перед приходом большевиків і виїхала на еміґрацію) і 1920 р. вона нараховувала лише 428 000 меш. Ще більше спустошення приніс голод 1921–22 рр.; у 1923 р. населення О. зменшилося до пол. довоєнного стану – 324 000.

1921–40 рр. Після 1923 р. пром-сть О. відбудовано і 1926 р. О. нараховувала вже 420 900 меш. (в тому ч. українці становили 17,4%, росіяни – 38,7%, жиди 36,5%, поляки – 2,4%, німці – 1,3%); порівняно з довоєнним часом відсоток українців збільшився коштом росіян і дрібних нац. меншостей. Змінилася економіка м. На дальший плян відійшла торгівля (зокрема сильно занепала закордонна), натомість на перше місце висунулася металообробна і машинобудівна пром-сть. Було збудовано понад 30 нових великих пром. підприємств, реконструйовано низку старих. 1940 р. пром-сть О. дала продукції у 8 разів більше, ніж у 1913 р.

У 1920-их рр. О. стала активним осередком укр. наук. і культ. життя. Крім ун-ту, згодом Ін-ту Нар. Освіти, та ін. вищих шкільних закладів, в О. діяв ряд н.-д. ін-тів – мед., техн., с.-г. та ін., як також 13 н.-д. катедр, 3 обсерваторії (астрономічна, геодезійна і сейсмічна), Відділ Укрмет-у та Гідрометеорологічне бюро. З-поміж багатьох наук. бібліотек найбільшою була Одеська Держ. Наук. Бібліотека, створена з бібліотек ун-ту, Публічної та ін. (2,3 млн тт. у 1932 р.). З музеїв, крім заснованих у 19 в., постав ряд нових, між ними *Одеський Держ. Музей Зах. та Сх. Мистецтва* (з 1917), Військ.-Іст. Музей (з 1921), Всеукр. Експортно-Імпортний Музей (з 1927), Одеський Морський Музей (1928) та ін. З наук. т-в, крім давніших, діяли нові, особливо *Одеське Наук. Т-во при ВУАН* (з 1926) та (у 1923–31 рр.) *Одеська Комісія Краєзнавства.* Активно працював в О. укр. іст. осередок під керівництвом М. *Слабченка,* який очолював н.-д. катедру укр. історії, і навколо нього гуртувалися історики й економісти: Б. *Варнеке,* І. Бровер, М. Рубінштейн, Т. Слабченко, О. *Погребинський,* С. Ковбасюк, Є. *Загоровський,* О. *Рябінін-Скляревський,* Ф. *Петрунь,* С. Боровий та ін. З літературознавців працювали К. *Копержинський,* А. *Музичка,* В. *Лазурський,* В. Герасименко й ін.; з мовознавців: О. *Томсон,* П. *Бузук,* М. *Семенів* (Маркевич); з археологів: С. *Дложевський,* М. *Болтенко.*

В О. у 1920-их рр. активізувалося також мист. життя, особливо у ділянці кінематографії, що її гол. осередком на Україні стала заснована 1919 р. *Одеська Кіностудія Художніх Фільмів.* У 1920 р. тут постав також перший на Україні Фізико-техн. Ін-т кінопром-сти під керівництвом Е. Курилова. На базі міськ. оперового театру, був створений 1926 р. Укр. Оперовий Театр, перейменований згодом на теперішній Одеський Держ. Акад. Театр Опери й Балету. Крім нього діяли в О. ще 3 театри: *Одеський Держ. Укр. Драматичний Театр ім. Жовтневої Революції* (з 1925), Рос. Обл. Драматичний Театр ім. А. Іванова (з 1927) та Одеський Обл. Театр Юного Глядача (з 1930).

В роки українізації українізувалися школи, вищі навчальні заклади, а також – наук. життя. Одночасно в О. зросла укр. преса й поширилася видавнича справа. Українізувалися одна з найбільших у СССР газ. «Одесские Известия» (до революції «Одесский Листок») п. н. «Чорноморська Комуна»; постала сел. газ. укр. мовою «Червоний Степ», українізувалася газ. «Молода Ґвардія»; був створений літ. місячник «Металеві Дні». Кілька десятків заводських багатотиражок виходили також укр. мовою. Єдиною рос. газ. залишилась «Вечерние Известия». Укр. часописи відогравали велику ролю в українізації О. Наклад «Чорноморської Комуни» дійшов 1931 р. до 120 000 і перевищував наклад її рос. попередника «Одесские Известия». В О. існувало представництво ДВУ і друкувалося багато укр. книжок.

Після процесу Спілки Визволення України (1930) почалася хвиля больш. терору проти укр. інтеліґенції О., а разом з цим наступ на укр. нац. культуру, а згодом і русифікація. М. ін. на поч. 1930-их рр. припинилася діяльність укр. наук. осередку в О.

1941–67 рр. Під час сов.-нім. війни О. була після облоги (з серпня до пол. жовтня 1941 р.) зайнята нім.-рум. військами і стала гол. м. т. зв. *Трансністрії,* окупованої румунами. У квітні 1944 р. О. зайняли сов. війська.

Під час війни О. зазнала значних втрат (зокрема в час облоги) у людях, госп-ві (знищено порт, велику частину зав.), будинках (з 4 млн м² житлового фонду знищено понад 1 млн м²) і культ. цінностях. До 1948 р. відбудовано пром-сть і портові споруди, пізніше постала низка нових. Числа населення на 1939 р. (604 000) О. досягла тільки в 1956 р. (607 000). На 1959 р. населення О. зросло

до 667 200, 1962 — 702 000, 1967 — 776 000 (четверте м. України після Києва, Харкова й Донецького). Нац. склад населення О. за переписом з 1959 р. такий:

	у тис.	у %
Українці	273	41
Росіяни	254	38
Жиди	107	16
Інші	33	5
Разом	667	100

Порівняно з переписом 1926 р. значно збільшився відсоток українців, а зменшився жидів, але не так, як в ін. м., і він є найвищий з усіх м. України.

Сучасне нар. госп-во. В роках п'ятирічок О. стала великим пром. центром. Тепер у пром-сті О. перше місце посідає металообробна й машинобудів. пром-сть (понад 1/3 пром. продукції), далі — харч. й легка. Важливіші ділянки першої: верстатобудів. (*Одеський зав. радіяльно-свердлильних верстатів ім. В. І. Леніна,* ім. С. М. Кірова й ін.), виробництво підйомно-траспортного устаткування (*Одеський зав. важкого кранобудування ім. Січневого Повстання),* с.-г. машин (*Одеський зав. с.-г. машинобудування ім. Жовтневої Революції),* транспортна (судноремонтна, сталевих і конопляних канатів, тракторних деталів, автоскладальна), холодильних машин, устаткування для консервних і виноробних зав. тощо. Галузі харч. пром-сти (1/4 пром. продукції): мукомольна, маслообробна, сироробна, цукрова, кондиторська, м'ясна, спирто-горілчана, виноробна, пивоварна, чаєрозважувальна, тютюнова й ін.; хем. пром-сть: суперфосфатна, лакофарбова, нафтопереробна, пластмасова, фармацевтична; легка: джутова, швейна, взуттєва, шкіряна, шкіряно-ґалантерійна, трикотажна, суконна, дзеркальна, корково-лінолеумна. В О. є велика кінофабрика та зав. кіноапаратури КІНАП. У околицях О. розвинута пром-сть будів. матеріялів (розробка одеського ракушняку тощо).

О. — важливий транспортний вузол, у якому перехрещуються морські, зал., автотранспортні й повітряні шляхи. О. — гол. порт України і сов. частини Чорноморсько-Озівського басейну. Тепер на О. припадає (разом з Іллічівським; див. далі) майже пол. вантажообігу укр. портів і 1/4 всіх сов. портів Чорноморсько-Озівського басейну; річний перевіз вантажів — бл. 15 млн т. На закордонні перевезення припадає (1963) 74% всього вантажообігу (64% експорт, тільки 10% імпорт), на каботажне — 26%. У експорті перше місце посідає нафта й нафтопродукти, далі метали, машини, зерно, цукор; в імпорті нафта (з Батуму і Туапсе), метали (з Керчі й Жданова), будів. матеріяли (зокрема цемент з Новоросійську), продукти сіль. госп-ва. Найбільший експорт Одеського порту припадає на Кубу (38%), Італію (11,5), Болгарію (9,2), Грецію (7,4), Індію, Фінляндію; імпорт на Румунію (24,5%), Кубу (18%), Індію, Бірму (числа на 1963 р.). Одеський порт має велике значення у пасажирському русі. Крім постійного сполучення з ін. портами Чорного й Озівського мм. (м. ін. відомий туристичний рух Одеса—Батум), з Марселем і Бейрутом. О. є базою китобійних фльотилій «Радянська Україна» і «Слава», які щороку полюють на китів в Антарктиці.

Попри деяку модернізацію й поширення, Одеський порт техн. застарілий і дуже перевантажений. Для його відтяження у 1957—58 рр. побудований за 20 км на півд. зах. від О. новий високомеханізований порт Іллічівське в р-ні Сухого лиману; у Іллічівському зосереджений вантажообіг з закордоном та імпорт сипких вантажів (вугілля, цемент тощо).

О. — великий курортний центр. Лікувальними факторами є теплий степово-морський клімат, піщаний берег і цілющі грязі лиманів. Перші курорти постали у 1820-их рр., значення одеських курортів помітно зросло, коли постановою РНК СССР О. проголошено курортом заг.-сов. значення. 1961 р. у р-ні О. було 12 курортів, 41 санаторія з 10 000 ліжками, 17 будинків відпочинку та 3 лікувальні пансіони; на одеських курортах лікується й відпочиває щороку бл. 200 000 осіб. Курорти простягаються на півн. і півд. від О. вздовж м. на 70 км від Фонтанки на півн. до Каролино Бугас на півд. Серед них є 3 грязьові — *Хадижинський, Куяльницький* і Малодолинський; ін. приморсько-кліматичні: Аркадія, Великий Фонтан (Водограй), Чорноморка (кол. Люстдорф), Лузанівка й ін.

О. як культ. центр залишається на Україні й нині одним з гол. осередків наук. й осв. життя. На поч. 1960 р. тут діяли 31 н.-д. установа, між ними ін-ти: селекційно-генетичний, очних хвороб і тканинної терапії ім. акад. В. Філатова, курортології та фізіотерапії, гідробіології АН УРСР, астрономічна й геофіз. обсерваторії, ботанічний сад та ін. У 1961—62 рр. в О. працювало 106 заг.-осв. навчальних закладів, 7 шкіл-інтернатів, 31 вечірня школа, 18 проф.-техн., 25 сер. спеціяльних (м. ін. Одеське Держ. Художнє Училище) і 14 вищих навчальних закладів з 41 000 студентів. Крім ун-ту важливіші з вузів: *Одеський По-*

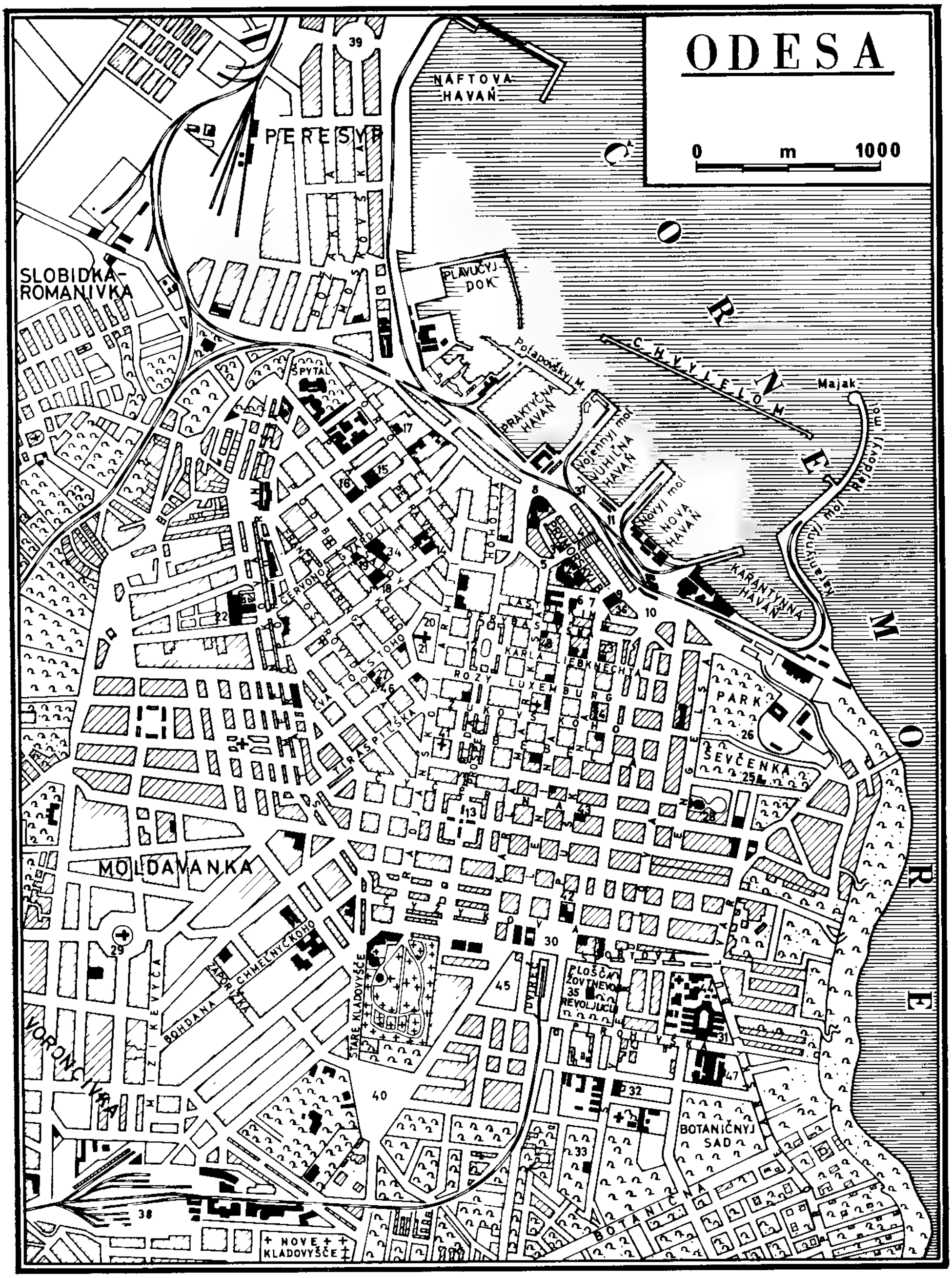

1 — Пам'ятник Рішельє. 2 — Клюб моряків і готель «Одеса». 3 — Ресторан. 4 — Потьомкінські сходи. 5 — Площа К. Маркса. 6 — Театр Опери та Балету. 7 — Площа Комуни. 8 — Палац піонерів (кол. кн. Боронцова). 9 — Биконком. 10 — Митна площа. 11 — Морський двірець. 12 — Площа ім. Мартиновського (кол. Грецький базар). 13 — Сквер ім. Кірова (кол. Старий базар). 14 — Університет. 15 — Держ. наук. бібліотека ім. Ґорького. 16 — Укр. Драматичний Театр ім. Жовтневої Революции. 17 — Художній Ін-т. 18 — Головна пошта. 19 — Цирк. 20 — Площа Радянської Армії. 21 — Кол. Преображенський собор (знищений; тепер сад). 22 — Ін-т Інженерів морської фльоти (кол. Політехн. Ін-т). 23 — Музей Зах. та Сх. Мистецтва. 24 — Філармонія. 25 — Обсерваторія. 26 — Стадіон «Аванґард» і Зелений театр. 27 — Консерваторія ім. А. Нежданової. 28 — Михайлівський манастир. 29 — Михайлівська площа. 30 — Придвірцева площа. 31 — Воєнний шпиталь. 32 — Сіль.-Госп. Ін-т. 33 — Технологічний Ін-т. 34 — Фармацевтичний Ін-т. 35 — Обком Ком. Партії. 36 — Археологічний Музей і Музей Морської Фльоти. 37 — Приморська вулиця. 38 — Товарний двірець. 39 — Кругла площа. 40 — Чумне кладовище (Чумка). 41 — Успенський собор. 42 — Пантелеймонівське і Андріївське подвір'я (музей). 43 — Кінотеатр. 44 — Військ. училище. 45 — Базар колгоспників. 46 — Кірха. — 47 — Ін-т ім. В. Філатова. 48 — Будинок китобоїв

літехн. Ін-т, Одеський Держ. Мед. Ін-т ім. М. Пирогова, Одеське Вище Інженерне Морське Училище; ін-ти: гідротехн., технологічний ім. М. Ломоносова, технологічний харч. і холодильної промсти, гідрометеорологічний, с.-г., пед. ім. К. Ушинського, інженерів морської фльоти, електротехн. зв'язку, інженерно-будів., кредитово-екон., консерваторія ім. А. Нежданової. В О. діє 7 театрів (серед новопосталих Держ. Театр Муз. Комедії), *Одеська Кіностудія Художніх Фільмів,* філармонія, цирк, 4 му-

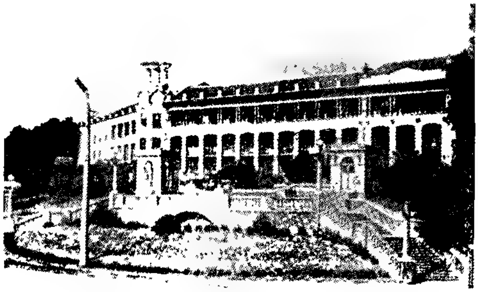

Санаторія «Молдава»

зеї (Історико-археологічний, *Одеський Держ. Музей Зах. та Сх. Мистецтва,* художній та історично-краєзнавчий), низка бібліотек (в тому ч. наук. бібліотека ім. М. Ґорького з 2,7 тт., наук. бібліотека Одеського Ун-ту з 1,7 млн тт. та ін.). У 1948–58 рр. в О. виходили неперіодично альманахи *«Літературна Одеса»,* виходять 3 обл. газ., м. ін. «Чорноморська Комуна» рос. й укр. мовами. 1966 р. видано в Одеській обл. (майже все в О.) укр. та рос. мовами 293 кн. (гол. у в-ві «Маяк»).

Обличчя й р-ни О. У зв'язку з розвитком О. у минулому можна в ній

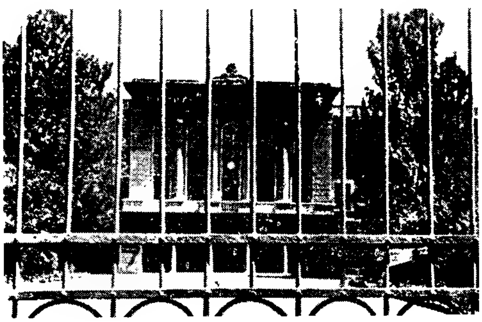

Гол. корпус Ін-ту ім В. Філатова

виділити кілька своєрідних р-нів: центр., портовий, надморську частину та пром. дільниці.

Центр О. розташований на плято і обмежений від сх. (від порту) й півн. (дільниця Пересип) стрімким обривом плято, від зах. і півд. зах. Старо-Портофранківською вулицею, на півд. доходить до зал. двірця. Це найстаріша й найкраща частина м. Вона складається з двох частин: більшої сх., вулиці якої творять правильну шахівницю, а бльоки будинків квадрати або прямокутники, і меншої зах., що її вулиці збігаються під гострим кутом до вулиці Радянської Армії (кол. Преображенської), яка відокремлює обидві ці частини.

Центр. частина має широкі вулиці, вимощені ґранітовими плитами й обсаджені деревами (багато акаціями), будинки перев. двоповерхові, збудовані з білого вапняку. Тут зосереджені найголовніші наук. і культ. заклади О. та обл. і міські установи, найкращі пам'ятки архітектури. Своєрідним парадним входом до м. з боку порту є ансамбль Приморського бульвару, збудований у 1820–30 рр. з півкруглою площею ім. Карла Маркса, до якого ведуть від порту великі кам'яні сходи (довж. 142 м, висота 30 м, теперішня назва – Потьомкінські сходи). На сер. бульварі – пам'ятник герцоґу Рішельє (скульптура І.

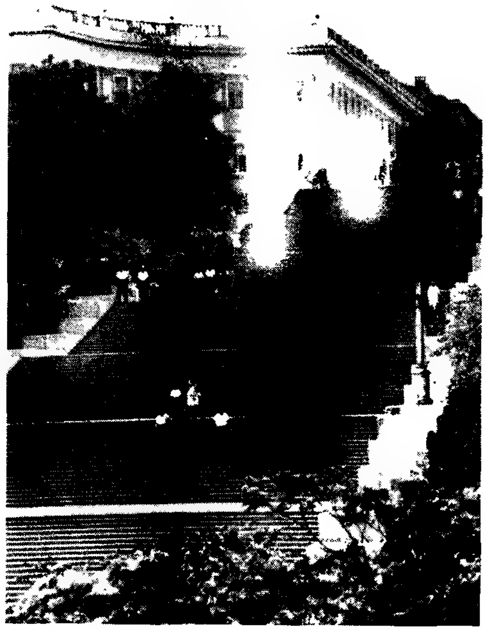

Потьомкінські сходи від Приморського бульвару до порту

Мартоса) і палац кн. Воронцова (нині Палац піонерів), збудований 1826—30 рр., ймовірно за проєктом Ф. Боффо. До складу ансамблю Приморського бульвару ще входять: Стара біржа (згодом Міська Дума; тепер будинок Обкому КП

України), палац Наришкіної (нині Дім культури й відпочинку моряків), кол. будинок губернського присутствія (збудований архітектом А. Мельниковим) й ін. Всі ці будинки збудовані у клясичному стилі; деякі з них були пошкоджені під час війни й реставровані у 1946–49 рр. Поблизу Приморського бульвару знаходиться Театр Опери та Балету, споруджений у 1883–87 рр. за проєктом архітектів Ф. Фельнера і Ґ. Гельмера у стилі віденського неоренесансу (відновлений у 1926 р., всередині – у 1965–67 рр.).

Торг. артерію О. довгий час становив Олександрівський проспект (тепер П. Шмідта), що перетинає дві площі – Старий (нині сквер ім. С. Кірова) і Грецький (площа ім. Мартиновського) базари. Ін. відомі вулиці: Дерибасівська, Пушкінська, що простягається до зал. двірця, Радянської армії з площею Червоної Армії (кол. Преображенською) та ін. Ін. важливі пам'ятки архітектури: два будинки, збудовані на поч. 19 в.: палац Потоцького (тепер Одеський Художній Музей) і Стара лікарня (на вулиці Пастера), будинок Нової Біржі (нині Філармонія), збудований 1899 р. за проєктом О. Бернардацці Г. Лонським, будинок Наук. Бібліотеки ім. М. Ґорького (1905–07, архітект Ф. Неструх), міська Публічна бібліотека (тепер Історико-Археологічний Музей), споруджена 1882 р. за проєктом Ф. Гонсіоровського, будинок музею зах. і сх. мистецтва (1856), ун-т (1865, реконструйований 1908, архітект М. Толванський), тол. зал. двірець кін. 19. в. (архітект В. Шредер, знищений 1944 р.; новий збудований 1952 р. за проєктом Л. Чуприна).

До центру м. прилягає з півн. сх. вузька смуга портового р-ну, яка поширюється на півн. (Пересип). На довж. 8 км розмістилися порт, густа мережа зал. і трамвайних колій, зал. і морські двірці (новий великий двірець, споруджений 1967 р. проти Потьомкінських сходів), пром. і складські споруди, судноремонтні верстати, численні (на Пересипі) зав. й фабрики.

На півн. від Пересипу на низькому піщаному березі розташовані одеські пляжі, а ще далі курортне передмістя О. Лизанівка з дитячим курортом «Укр. Артек» і великим парком; ще далі простягаються Куяльницький і Хаджибейський та ін. курорти. На півд. зах. і півд. від порту простягається на високому плято, яке тут стрімко спадає до моря, суцільний р-н садів, парків та алей. Тут розташований парк ім. Шевченка (кол. Олександрівський; він пов'язаний з Приморським бульваром новим Комсомольським бульваром) з пам'ятником поета, стадіоном і зеленим театром, а далі вздовж Пролетарського бульвару: санаторії, доми відпочинку, лікарні, наук. установи, житлові будинки, ботан. сад ун-ту, астрономічна обсерваторія, кінофабрика; тут чимало виноградників, приміських городів і садів. Ще далі на півд. аж до Чорноморки, що лежить на 30 км від О., простягаються курорти Малого й Великого Фонтану і Аркадії.

Ріг вул. Дерибасівської і Карла Маркса; будинок Т-ва китобійців

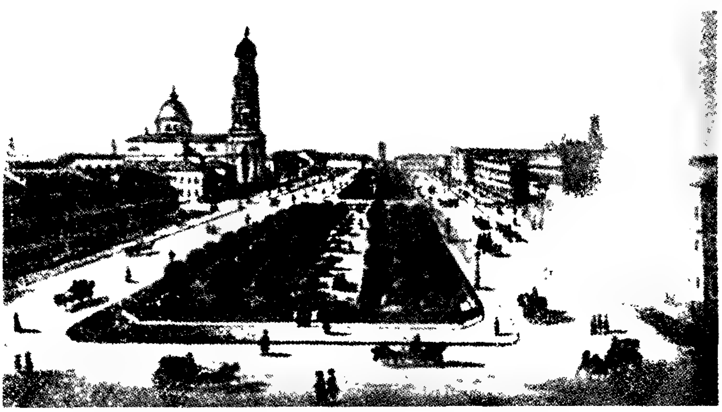

Проспект ім. П. Шмідта

Зал.-індустріяльний р-н О. витягнений на зах. від центру вздовж зал. колії. Це кол. робітничі околиці й слобідки

(Слобідка, Романівка, Молдаванка, Бугаївка, Тираспільська застава, Далекі Млини, Близькі Млини, Воронцівка й ін.), які за останні десятиліття злилися з О. Ця частина О. у 1930-их рр., а ще більше після 1944 р. була не тільки відбудована, але й поширилася коштом нових житлових дільниць (у півд.-

Залізничий двірець

зах. р-ні, Новоаркадійський, р-н В. Фонтану та ін.; на півночі між Хаджибейським і Куяльницьким лиманами Жевахова гора). На віддалі 35 км від центру постало м. – сателіт Іллічівське б. нового порту. Другим центром О. стає тепер дільниця навколо площі ім. Жовтневої революції (кол. Куликове поле) б. зал. двірця.

О. належить до краще озеленених м. України: на озеленення припадає (1964) 735 га насаджень, або 10,5 $м^2$ на 1 меш. (1956 р. – тільки 5,3 $м^2$). Засоби міськ. транспорту: трамваї, автобуси, тролейбуси, підміський транспорт на залізницях, прибережний транспорт пароплавами.

Література: Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, I—II. О. 1836; Скальковский А. Историко-статистический очерк о торговых и промышленных силах Одессы. О. 1839; Смольянинов К. История Одессы. О. 1853; Надлер В. Одесса в первые эпохи ее существования. О. 1893; Одесса, 1794—1894. К столетию города. О. 1895; Friebel O. Der Handelshafen Odessa. Бресляв 1912; де — Рибас А. Старая Одесса. О. 1913; Стара Одеса. Архітектура Причорномор'я. О. 1927; Оглоблин О. Одеське порто-франко. Записки Київ. Ін-ту Нар. Госп-ва. т. IX. К. 1928; Одесса. Очерк истории города-героя. 1957; Ефименко В. Одесса. Краткий справочник-путеводитель. О. 1959; Ладвищенко Г. Місто, в якому ми живемо. О. 1959; Агафонов П. (й ін.). Экскурсии по Одессе. О. 1960; Котков И., Ушаков А. Архитектура Одессы. О. 1967.

Б. Кравців, В. Кубійович

«Одесский Вестник», губернська газ. в Одесі 1827–93, спочатку двічі на тиждень (до 1830 р. також франц. мовою «Journal d'Odessa»), з 1864 р. – щоденник. Серед ін. ред. – М. Сокальський (1857–71), П. Зелений (1877–87) і П. *Сокальський* (1871–76), який, бувши співр. газ. впродовж 20 рр., у муз., театральних і літ. оглядах звертав увагу на укр. вид. і виступав на захист укр. мови і літератури.

Одеська Державна Консерваторія ім. А. В. Нежданової, висока муз. школа, заснована 1913 р. на базі муз. училища (з 1897), у 1925–34 рр. діяла як Муз.-Драматичний Ін-т. З О. Д. К. вийшов ряд видатних музик: композитор К. Данькевич; співаки – М. Гришко, О. Кривченя, Г. Олійниченко, Б. Руденко, Є. Чавдар; скрипаль – Д. Ойстрах; піяніст – Е. Гілельс та ін. Серед викладачів були І. Прибік, П. Столярський, М. Вілінський, П. Мовчанок та ін.

Одеська Кіностудія Художніх Фільмів, постала 1919 р. на базі націоналізованих приватних кіноательє М. Борисова, Д. Харитонова, М. Ґросмана та ін. До 1930 р. О. К. Х. Ф. була осередком укр. кінематографії, згодом перетворена на комсомольсько-молодіжну кіностудію і з 1945 р. на виробничу базу «Мосфільму», у 1954 р. О. К. Х. Ф. відновлено. О. К. Х. Ф. спершу випускала аґітаційні фільми, з 1922 р., після орг-ції *ВУФКУ*, перейшла на продукцію мист. фільмів з участю видатних режисерів: В. Гардіна («Остап Бандура»), А. *Лундіна* («Лісовий звір»), П. *Чардиніна* («Тарас Шевченко», «Тарас Трясило», «Уквазія»), М. *Терещенка* («Микола Джеря»), Г. Стабового («Два дні»), О. *Довженка* («Звенигора», «Арсенал»), Г. Тасіна («Нічний візник»), М. Охлопкова («Проданий апетит»), І. *Кавалерідзе* («Злива», «Перекоп»). Тоді на О. К. Х. Ф. працювали визначний кінооператор Д. *Демуцький* і мистець В. *Кричевський*. З 1930-их рр. О. К. Х. Ф. продовжувала продукувати фільми для молоді й дітей. З 1954 р. продукція ювілейних фільмів перев. до 40-ліття, пізніше 50-ліття революції (Див. ще «*Кіно*», ЕУ 2, стор. 1038–40).

Одеська Комісія Краєзнавства, н.-д. установа при УАН 1923–31 рр., діяльність якої була присвячена вивченню природи, минулого, культури побуту і мови населення Півд. України; складалася з секцій: археологічної, етногр.-діялектологічної, соц.-іст. і природних багатств; видавала «Вісник О. К. К.» (ч. 1–5, 1924–30).

Одеська область, обл. в півд.-зах. частині УССР; охоплює зах. частину *Причорноморської низовини* та півд.-зах. *Подільської височини;* 33 300 $км^2$, 2 255 000 **меш. (1966), в тому ч.** 1 196 000 міськ.; за переписом 1959 р., українці становили 55,6% населення, росіяни 21,3%, болгари 7,6%, молдавани 6,1%, жиди 6,0%, ін. 3,4%. 13 міст (в тому ч. 5 обл. підпоряд-

кування), 26 с. м. т., 25 сіль. р-нів, 339 сіль. рад.

Одеське Державне Художнє Училище, сер. мист. школа, постала 1865 р. як Рисувальна Школа Одеського Т-ва заохочування красних мистецтв, яку 1885 р. перетворено на сер. навчальний заклад, 1899 р. на Художнє Училище (під контролем Петербурзької Академії Мистецтв), у 1918–20 рр. у Вище училище, згодом Держ. художньо-виробничі майстерні, Академію Мистецтв (1921) і, нарешті, Одеський Художній Ін-т (називаний також Ін-том образотворчого мистецтва і Політехнікумом — 1922–34), з 1934 р. — теперішня назва; має відділи: мист.-пед., скульптурний і керамічний; готує викладачів для сер. шкіл, мистців-виконавців і мистців порцеляново-фаянсової пром-сти. В О. Д. Х. У. вчилися: К. *Костанді,* П. *Нілус,* Б. *Едуардс,* І. Бродський. О. *Шовкуненко* та ін.

Одеське Наукове Товариство при УАН, засноване 1926 р. (гол. М. *Гордієвський),* осередок укр. наук. життя в Одесі у другій пол. 1920-их рр. Мало 5 секцій; в іст.-філол. працювали: В. Лазурський (гол.), М. Слабченко, Т. Слабченко, Б. Варнеке, В. Герасименко, А. Музичка, М. Семенів (помер у Нью-Йорку під прізвищем М. Маркевич), К. Копержинський, О. Сікиринський, Т. Сікиринський, Б. Юрківський та ін.; у соц.-іст.: Є. Загоровський (гол.), Б. Бачинський, І. Бровер, О. Варнеке, С. Марлінський, О. Погребинський та ін.; у пед.: М. Гордієвський (гол.), А. Готалов-Готліб, В. Чудновцев, П. Нестеренко й ін.; у природничо-матем.: П. Талько-Гринцевич (гол.), І. Точидловський, А. Осмоловський-Ярошенко, І. Матковський, Б. Волянський, Т. Третьяков та ін.; у мед.: М. Заєвлошин, В. Волянський, В. Кисільов, І. Корнман, Т. Смеречинський, Б. Рубінштейн та ін. Т-во видавало «Записки» (18 чч. у 1928–30 рр.). Припинило діяльність через репресії режиму на поч. 1930-их рр.

Одеське Товариство Історії і Старожитностей (Общество Истории и Древностей), засноване в Одесі 1839 р. для дослідження історії та археології Півд. України й Криму. Т-во вивчало й охороняло археологічні іст. пам'ятки, провело ряд розкопів на місцях кол. грец. колоній, мало велику бібліотеку, архів і музей (з 1840), який 1858 р. об'єднано з Одеським міськ. музеєм, відало музеями в Теодосії, Керчі, Херсонесі, Білгороді, видало 33 тт. «Записок» (1844–1919; систематичний показник до 32 тт.). Активну участь у Т-ві брали визначні історики та археологи, зокрема О. Андрієвський, О. Бертьє-Делагард, Ф. Брун, Б. Варнеке, Д. Княжевич, В. Латишев, М. Мурзакевич, М. Попруженко, А. Скальковський, А. Флоровський, Е. фон Штерн, В. Юргевич та ін. О. Т. І. і С. було ліквідоване 1922 р.

Одеський Державний Академічний Театр Опери та Балету, створений 1926 р. на базі міськ. оперового театру (з 1810), в якому ставилися опери, оперети, водевілі, драматичні спектаклі та відбува-

Будинок Одеського Держ. Акад. Театру Опери й Балету ім. А. Нежданової

лися симфонічні концерти, часто силами мандрівних труп і ґастролерами з Італії, Франції, Росії. Тут серед ін. виступали: кріпацька оркестра М. *Овсянико-Куликовського,* К. *Соленик,* М. *Щепкін,* М. *Заньковецька,* з своїми трупами і укр. побутовим репертуаром М. *Кропивницький* і П. *Саксаганський,* М. *Лисенко* з хором, рос. композитори — П. Чайковський, А. Рубінштейн, М. Римський-Корсаков, співали І. *Алчевський,* Ю. *Кипоренко-Доманський,* С. *Крушельницька,* А. *Нежданова,* Ф. Шаляпін та ін. З 1926 р., з українізацією оперових театрів України, Одеська опера, побіч світового репертуару, виконуваного частково укр. мовою, і укр. клясики, одна з перших пропаґувала сов. репертуар. На одеській сцені здійснено перші постановки опер: «Розлам» В. Феміліді (1929), «Золотий обруч» Б. Лятошинського (1930), «Кармелюк» В. Костенка (1930), «Яблуневий полон» О. Чишка (1931), «Трагедійна ніч» К. Данькевича (1935), «Діла небесні» (1931) і «Сотник» (1938) М. Вериківського, «Кирило Кожумяка» Є. Юцевича (1947) і першого на укр. сцені «Макбета» Дж. Верді (1959). Пізніше поставлено опери «Богдан Хмельницький», «Назар Стодоля» і балет «Лілея» К. Данькевича, балет «Лісова пісня» В. Скорульського та ін. У творчому складі театру в різні часи брали участь диригенти: С. Столерман, Й. Прибік, М. Покровський, Я. Вощак; балетмайстри: П. Вірський, В. Вронський, М. Трегубів; співаки: О. Чишко,

О. Кривченя, М. Гришко, І. Тоцький, Б. Руденко, О. Благовидова, Г. Олійниченко, Т. Пономаренко. Будинок опери (з 1887) за проєктом Г. Гельмера і Ф. Фельнера у стилі неоренесансу, був найкращим театром свого часу в Рос. Імперії.

В. В.

Одеський Державний Медичний Інститут ім. М. Пирогова, постав 1921 р. на базі мед. фак. (з 1900) Новоросійського (Одеського) Ун-ту. У 1961 р. мав 4 фак.: лік.-профілактичний, педіятричний, санітарно-гігієнічний та стоматологічний, також вечірній відділ, 54 катедри, бібліотеку (375 500 тт.), 2 860 студентів.

Одеський Державний Музей Західнього та Східнього Мистецтва (до 1945 р. — Ґалерія старовинного живопису), заснований 1919 р. О. Д. М. З. С. М. має відділи: античний (старогрец. і рим. скульптура, кераміка, скло), найбагатший зах.-евр. (твори Ф. Ліппі, Фра Бартольомео, П. Веронезе, Тінторетто, Караваджо, А. Каналетто, Ґ. Рені, Строцці, Ф. Ґварді, Г. Гольбайна, П. Брейґеля-старшого, П. Рубенса, Д. Теньєрса, Н. Пуссена, П. Міньяра) та Сходу (китайських, японських й індійських майстрів). Разом бл. 6.000 експонатів.

Гол. фасада Одеського Музею Зах. та Сх. Мистецтва

Одеський Державний Український Драматичний Театр ім. Жовтневої Революції (до 1930 р. Одеська Укр. Держ. Драма), заснований 1925 р. на базі кол. Театру ім. Г. Михайличенка, групи акторів Театру ім. Шевченка (з 1920) та групи акторів Одеського пересувного роб.-сел. театру. У перші роки, за керівництва М. *Терещенка,* мист. лінія театру виразно йшла в напрямі шукання нових форм вияву (зокрема яскрава стилізація у постановці п'єс — «Полум'ярі» А. Луначарського, «Мандат» М. Ердмана, «Композитор Нейль» Дж. Кавфмана, «Фея гіркого мигдалю» І. Кочерги). За керівництва В. *Василька* (1926 28) — сильні впливи «Березоля» («За двома зайцями» за М. Старицьким, В. Ярошенка й І. Микитенка). Театр був критикований за антиреалізм, психологізм (п'єси В. Винниченка: «Гріх», «Натусь», «Над»; Я. Мамонтова «Княжна Вікторія») та соціологізаторство («Приборкання непокірної» В. Шекспіра). За повторного керівництва М. Терещенка (з 1929) О. Д. У. Д. Т. перший з укр. театрів включився до аґітаційного репертуару («Диктатура» І. Микитенка — 1929, «Загибель ескадри» О. Корнійчука, 1933). Після другої світової війни мист. керівниками були Б. *Тягно* (1944–48), В. Василько (1943–56), з 1956 р. В. М'ягкий. Кращі вистави цього періоду — інсценізація творів О. Кобилянської («Земля», 1948, «У неділю рано зілля копала», 1955) та Ван-Ші-Фу «Пролита чаша» (1952). Театр ґастролював у Сибіру, Білорусії та Латвії. У різні часи режисерами були Б. Глаголін, О. Смірнов, В. Вільнер, М. Тінський, І. Юхименко, Ю. Красноярський, Є. *Купченко*. Кращі актори — І. *Замичковський*, І. *Ковалевський*, В. Лісовський, Ю. *Шумський*, Є. *Хуторна*, Л. *Мацієвська*, Г. *Мещерська*, А. *Крамаренко*, Й. *Маяк*, І. *Твердохліб*, Г. Бабенко, О. Луценко; декоратор — М. *Маткович* та ін.

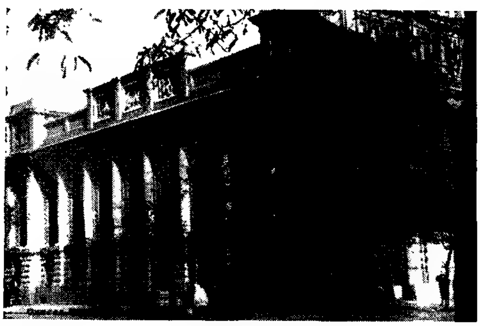

Одеський Держ. Укр. Драматичний Театр ім. Жовтневої Революції

В. Р.

Одеський Державний Університет ім. І. Мечникова, вищий навчальний заклад в Одесі, заснований 1865 р. на базі *Рішельєвського Ліцею* п. н. Новоросійський Ун-т. Спочатку мав 3 фак.: фіз.-матем., природничий та правничий; з 1900 р. був відкритий мед. В ун-ті вчилася молодь півд. обл. України, Донщини, Кавказу, як також слов. народів балканських країн, гол. Болгарії; у 1865 р. було — 139 студентів, у 1885 — 540, у 1900 — 665, у 1908 —3 071. Проф. й викладачами ун-ту м. ін. були: І. *Мечников*, О. *Маркевич*, В. *Григорович*, Д. *Овсянико-Куликовський*, М. *Ланґе*, О. *Ковалевський*, В. *Яґіч*, Ф. *Успенський*, Н. *Кондаков*, В. *Липський*, О. *Клосовський*, Г. *Танфільєв*, Л. *Ценковський*.

Гол. корпус Одеського Держ. Ун-ту ім. І. Мечникова

Між вихованцями ун-ту були М. *Гамалія,* Д. *Заболотний,* Л. *Писаржевський,* О. *Богомолець.* При ун-ті діяли наук. т-ва: природознавців (засноване 1870; видавало з 1881 р. «Записки»), правниче (у 1879–84), іст.-філол. (з 1889; видавало з 1890 р. «Летопись» – 25 тт.), Одеське Бібліографічне Т-во (з 1911 р.; видавало «Известия»), наук.-мед. (з 1904 р.). 1906 р. при ун-ті були спроби викладати укр. історію укр. мовою.

З сов. окупацією України у 1920 р. з ун-ту відокремлено мед. фак., а з ін. фак. створено два ін-ти: гуманітарно-суспільних і фіз.-матем. наук, які того ж року об'єднано в Ін-т Нар. Освіти; у 1930 р. його реорганізовано у 3 ін-ти: проф. виховання, соц. виховання та фіз.-хем.-матем. 1933 р. ці ін-ти перетворено в О. Д. У. 1945 р. йому надано ім'я І. Мечникова. У 1966–67 рр. до складу ун-ту входило 9 фак.: іст., філол. (з укр. і рос. відділами), фіз., механіко-матем., хем., біол., геогр., чужих мов і загальнонаук. Усіх студентів навчалося: у 1960–61 р. – 8 177, в тому ч. 4 678 заочно, у 1965–66 – понад 10 000. При ун-ті, крім наук. бібліотеки (1,5 млн тт.), діють: ботанічний сад (з 1867), астрономічна обсерваторія (з 1871), н.-д. ін-т фізики і 3 музеї: зоол., палеонтологічний і петрографо-мінералогічний. Ун-т видає «Праці О. Д. У. ім. І. Мечникова».

Б. К.

Одеський завод важкого кранобудування ім. Січневого Повстання, велике підприємство підйомно-транспортного машинобудування. Засноване 1863 р. як гол. зал. майстерні. У 1930 р. зал. майстерні перетворено на зав. по виробництву підйомно-транспортних машин. Основна продукція: пневмоколісні крани різних марок.

Одеський завод радіяльно-свердлильних верстатів ім. В. І. Леніна, велике підприємство верстатобудів. пром-сти, засноване 1862 р. фірмою Белліно-Фендеріх як машинобудів. зав. по виробництву суднових двигунів. Виготовляє радіяльно-свердлильні верстати заг. призначення, спеціяльні автоматизовані верстати, у тому ч. точні алмазнорозточувальні напівавтомати, автомати, хонінгувальні верстати та ін.

Одеський завод сільсько-господарського машинобудування ім. Жовтневої Революції, одне з найбільших підприємств по виробництву с.-г. машин в СССР, засноване 1854 р. До революції називався зав. с.-г. машин і знарядь І. І. Гена і виготовляв жниварки, соломорізки, молотарки, сівалки та ін. Тепер основна продукція: тракторні плуги понад 15 найменувань (плуги заг. призначення, чагарниково-болотні, виноградникові та ін.), а також культиватори-плоскорізи.

Одеський Історико-Археологічний Музей, Одеський державний археологічний

Одеський Історико-Археологічний Музей

музей, заснований 1825 р. як Одеський міськ. музей старожитностей, з 1858 р. зв'язаний з Одеським Т-вом історії й старовини. До музею, крім колекцій з ін. музеїв (Миколаївського, Оружейної палати), увійшли приватні колекції Д. *Княжевича,* А. Стурдзи, М. *Мурзакевича* та ін. О. І. А. М. нараховує бл. 80 000 експонатів з історії Причорномор'я. Серед них пам'ятки трипільської культури (з урочища Олександрівки, могили в с. Усатове й ін.), античних міст (Ольвії, Пантікапеї, Тіри, Херсонесу), колекції з с. Березані та ін. ранньослов. поселень.

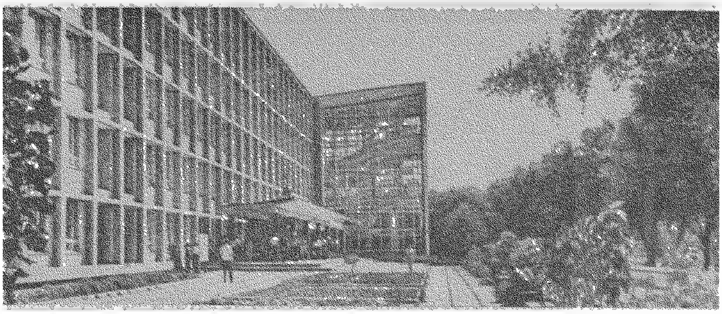

Новий корпус Одеського Політехнічного І-нту

Велика нумізматична зб. (50 000), зб. давньоєгипетських пам'яток та ін. О. І.

А. М. веде археологічні розкопи, видає (неперіодично) наук. записки «Матеріяли з археології Півн. Причорномор'я» (з 1957).

Одеський Політехнічний Інститут, вищий учбовий заклад, створений 1918 р. в Одесі, спочатку як технікум, з 1933 р. — Індустріяльний Ін-т; сучасну назву дістав 1945 р. Фак. (1966–67): машинобудів., механічно-технологічний, хемічно-технологічний, електро-механічний, теплоенерґетичний, інженерно-фіз., автоматики та пром. електроніки, радіотехн., інженерно-екон., заг.-техн., заочний відділ; провадиться також вечірнє навчання. При Ін-ті є аспірантура.

Одеський Художній Музей (до революції — Міськ. Музей Красних Мистецтв, згодом Нар. Художній Музей, у 1945–50 рр. Одеська Обл. Картинна Ґалерія, пізніше до 1965 р. Одеська Держ. Картинна Ґалерія), заснований 1899 р. місц. мистцями з кіл Одеської Рисувальної Школи і Т-ва Півд.-Рос. Художників, зокрема заходами О. Павловського, К. Костанді, О. Попова, П. Нілуса, Б. Едуардса і Г. Ладиженського. У 1918–19 рр. до О. Х. М. увійшли приватні колекції О. Русова, М. Брайкевича та ін. Ґалерія має колекції творів укр. та рос. мистців від 18 в.: Г. Левицького, Д. Левицького, І. Крамського, І. Рєпіна, М. Ґе, В. Маковського, М. Ярошенка, Ґ. Світлицького, К. Крижицького, М. Пимоненка й ін.; одеських майстрів — К. Костанді, Г. Ладиженського, П. Нілуса, скульптора Б. Едуардса та ін.; у відділі сов. мистецтва — Й. Бокшая, М. Жука, М. Божія, Л. Мучника, С. Отрощенка, О. Шовкуненка й ін.

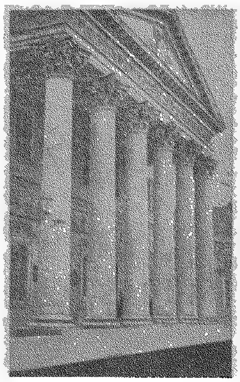

Одеський Художній Музей

Одеські лимани, назва солоних лиманів поблизу Одеси: *Куяльницького, Хаджибейського,* Сухого й *Тилігульського.*

Одинадцята бриґада УГА, див. *Стрийська бриґада.*

Одинець Дмитро (*1882), історик-правник, рос. політ. діяч (чл. партії нар. соціялістів), приват-доц. Петербурзького Ун-ту. З 1917 р. у Києві, де був товаришем ген. секретаря нац. справ (для справ рос. меншости) в кабінеті Винниченка (1917) і мін. великоруських справ у кабінеті Голубовича (1918). Згодом на еміґрації. Між працями: Připojení Ukrajiny k Moskevskému státu» (1926), «Княжое и земское право древней Руси» (1929).

Однодвірці, група *держ. селян* у Росії, що вийшла з дрібних «служилих людей», які у 16–17 вв. охороняли півд. і півн.-сх. кордони Московщини. Деякі з них мали кріпаків, але більшість О. були власниками лише одного двору. На Україні О. з'явилися у 18 в. як переселенці у п'яти укр. губ.: Харківській, Полтавській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській. Їх нараховувалось 50 430 душ чоловічої статі (1835). У 1866 р. О. були зрівняні з селянами.

Одноосібник, селянин, що під час *колективізації* не вступив до *колгоспу* й зберіг на якийсь час своє приватне госп-во. Двори одноосібників (у % до всіх дворів) становили: 1935 р. — 9, 1939 — 3; на Зах. Україні 1950 — 9, в усій УССР у 1953 р. — 0,9, що становило 55 000 дворів; нині їх є значно менше. Землі в користуванні О. 1960 р. було лише 9 300 га, або 0,2% с.-г. угідь. О. оплачують податки, беруть участь у шляхових роботах, лісозаготівлях тощо.

Однорічні трави, див. *Кормові трави.*

Одорський Гедеон, архимандрит, церк.-осв. діяч Мазепинської доби, родом з білор. шляхти; проф. і ректор (1702–05) Київської Академії, пізніше архимандрит Батуринського Крупицького манастиря. Як прихильник і приятель Мазепи й Орлика, був засланий на Соловки 1712 р., а згодом був ректором семінарії в Архангельську (1715–16). Автор «Катехизиса».

Одрач (справжнє прізвище Шоломіцький) Федір (1912–64), письм. родом з Полісся; оп., повісті, нариси з поліського побуту: «В дорозі» (1954), «Щебетун» (1957), «Півстанок за селом» (1959) та ін. Помер на еміґрації в Канаді.

Одрехівський Василь (*1921), нар. різьбар на дереві з с. Вільки (Лемківщина), син Павла О., з 1945 у Львові. Скульптури з лемківського життя («На ярмарок», «Лемко в дорозі», «Дроворуб», «Дівчина несе воду», «Дудар», «Мисливець» та ін.) і з сов. тематикою (портрети діячів ком. партії й ін.). О. співавтор з І. Кушніром барельєфної картини з повісти «Захар Беркут» і (разом з Е. Миськом і Я. Чайкою) пам'ятника І. Франкові в Дрогобичі (1966).

Одрехівський Іван (*1923), нар. різьбар з с. Вільки (Лемківщина), син Павла О., майстер круглої різьби на дереві. З 1945 р. у Львові; «Рубач» (1949), «Свинарка», «Вівчарка» (1950), «Чабан» (1956) та ін.

Одрехівський Павло (*1899), нар. майстер рельєфної різьби на дереві з с.

Вільки (Лемківщина), з 1945 р. у Львові; декоративні тарілки, скриньки, палиці тощо.

Одрина Дмитро (1892–1919), лікар і гром.-політ. діяч родом з Білоцерківщини, діяч УПСР і співр. її вид., чл. Укр. Центр. Ради й Трудового Конґресу (заступник його гол.), заслужений в орг-ції мед. служби і санітарних частин на фронті, з 9. 6. 1919 мін. здоров'я й заступник гол. ради мін. УНР. Помер на тиф у Кам'янці Подільському.

Одуд (Upupa epops. L.), гніздовий перелітний птах ряду одудоподібних, поширений по всій Україні; довж. тіла 29–32 см, вага 68–72 г. Живиться комахами, перев. шкідниками сіль. госп-ва; тому корисний птах.

Одудько Тиміш (*1912), письм. і журналіст родом з Поділля, по 1945 ред. «Львовской Правды» і Львівського книжково-журнального в-ва «Каменяр». Зб. поезій «Зоря над землею» (1950), «Рідна сторона» (1953), «Співанки» (1958), «Шумлять діброви» (1962), «Зелений гомін» (1964), нариси, вірші для дітей та ін.

ОДУМ, див. *Об'єднання Демократичної Української Молоді.*

Одяг. Найдавніші зображення О. на Україні збереглися з побуту скито-сарматських племен. Чоловіки носили штани з тканин або хутра, каптани, гостроверхі шапки й чоботи. Жіночий О. складався з доколінної широкої сорочки, плаща з прорізними рукавами і з подібної до чоловічої шапки та завою поверх неї.

Розвиток О. в княжий і пізніші періоди історії України був дуже здиференційований (докладніше див. ЕУ 1, стор. 219–27). Складовими частинами О. за княжих часів були: сорочка, штани, свита, кожух, плащ (корзно, м'ятель, луда), шапка (клобук), онучі, панчохи й чоботи. На вбранні князів і бояр помітний вплив візант. тканин і прикрас.

У коз. добу шляхта вдягалась за панівною тоді в Европі модою ренесансу з деякими відмінами, що їх вимагав суворий клімат (довгі плащі й кожухи). Коз. старшина і козацтво пристосували це вбрання до військ. потреб (короткі жупани, шаравари, кереї). Міщанство до певної міри брало за зразок вбрання шляхти, користуючись також привозними тканинами. Зміни і в сел. вбранні відбувалися під впливом коз. О., особливо на території Гетьманщини.

У новіші часи шляхта перейняла евр. вбрання стилю барокко. Міщанство й селянство зберегли риси О., створені за козаччини. Та все ж помітні й у них зміни чи то у формі О. (керсетка, спідниця, чоловіча сорочка без збирок), чи в матеріялі (кожухи, криті сукном). З поширенням фабричних тканин у другій пол. 19 в. ще більше змінився матеріял нар. вбрання, хоч заг. його риси збереглися в малих м. і с. до першої світової війни.

Назагал можна поділити укр. нар. О. на п'ять округ. Сер. Подніпров'я з лівобережними і степ. р-нами мало за основу О. кол. Гетьманщини. Помітними прикметами його були — у жінок широкі рукави, плахти, керсетки, різнорідне верхнє вбрання (юпки, свити, кожушанки) і складний головний убір (очіпки). У чоловіків — різного крою сорочки (чумачки, стрілкові, з настьолами) і різнорідний плечовий О. (свита, чумарка, кобеняк, кожух).

У другій окрузі, що її становило Полісся, збереглися дуже давні риси О., встановлені ще за княжих часів. Були певні відмінності на право- і лівобережному Поліссі та на території Волині. Назагал для О. Полісся прикметні: у жінок вишивка з перевагою червоного кольору, ткані взористі спідниці (спідниця, літник, андарак) і білі намітки, як головний убір. У чоловіків — сорочка на випуск, білі або сірі свитки і повстяний йоломок чи сукняна сіра магерка як головний убір.

Для третьої з округ — Поділля, прикметні: у жінок — поліхромна вишивка, поясна одежа у формі чотирикутного кусника тканини (горбатка) і свита з темного сукна. У чоловіків — різнорідне верхнє вбрання (манта-гунька, свитка, опанча, кожух).

Четверта округа, сер. Галичина з Волинню, мала багато давніх прикмет, але виявляла і сторонні впливи. Характерне для неї широке вживання полотна у верхньому О. жінок і чоловіків (полотнянка, кабат, лейбик). У жінок — вживання корсетів до стану та складні турбановидні завої на голові. У чоловіків — велика різноманітність верхнього О. (куртки, спенсери, каптани, опанчі, сукмани).

П'ята округа охоплює Карпати й Передкарпаття. Її можна поділити на чотири р-ни — Покуття з Буковиною, Гуцульщину, Бойківщину і Лемківщину. Буковина з Покуттям мала подібність у своїх заг. рисах з Поділлям, від якого різнили її хутряні безрукавки (киптарі) і тунікоподібні чоловічі сорочки. Гуцульщина відзначалася яскравим колоритом і багатством прикрас. Тут було найкраще розвинене мосяжництво (зґарди, чепраки). На Бойківщині широко застосовувалося полотно, і то у формі вибійки. У жін. О. помітні прикраси у збирки (брижі) та рясування спідниць.

Лемківщина користувалася переважно фабричними тканинами. Прикметні для неї — сукняний «лейбик» для чоловіків і жінок, рясування спідниць і накрохмалені білі завої для жінок (фацелик).

Після першої світової війни нар. О. почали витискати міські форми вбрання з уваги на дешевшу ціну й намагання с. — не відрізнятись від міськ. населення. Найперше нар. О. почав зникати у приміських околицях, а потім і в дальших р-нах. У 1930-их рр. на зах.-укр. землях можна було помітити певний поворот: міська і сіль. молодь прийняла для святочних нагод нар. стрій, притаманний для Полтавщини чи Київщини, що його спопуляризував укр. театр. Одночасно з цим серед зах.-укр. інтеліґенції почалось намагання вивчити й поширити стильний нар. О. у всіх його відмінах, як також використовувати його елементи для збагачення міськ. О. Подібна тенденція на Центр. і Сх. Укр. Землях виявилась у використовуванні в щоденному О. вишиваних чоловічих сорочок і жін. блюзок і згодом у стилізації міськ. О. під нар.

Тепер в УССР нар. О. майже цілком занік серед сіль. населення й використовується тільки в мист. самодіяльності або на концертних естрадах чи на сцені. Подекуди, як, напр., у ліс. смузі Карпат, нар. О. зберігається як святковий (Гуцульщина) або у старих людей «на смерть». Сіль. населення носить О. фабричного виробу й дешевшого ґатунку (ватянки, кирзові чоботи). Міський О. відрізняється матеріялом і вибагливішим та моднішим кроєм.

Продукція текстильної й одягової пром-сти виробляється на зразках, що їх опрацьовують будинки моделів у обл. м. УССР. Текстильних й одягових фабрик надто мало порівняно до кількости й потреб населення. Багато О. шиється ще на замовлення. Див. *Швейна промсть*. Ціна О. порівняно до заробітної платні населення значно вища, ніж у зах. евр. країнах.

Література: Див. ЕУ 1, стор. 228; Вовк Ф. Студії з укр. етнографії та антропології. Прага 1927; Zelenin D. Russische (Ostslav.) Volkskunde. Берлін—Ляйпціґ 1927; Moszyński K. Kultura ludowa słowian. I. Kultura materialna. Кр. 1929; Маслова Г. Народная одежда русских, украинцев и белоруссов в XIX — начале XX в. В кн. Восточнославянский этнографический сборник. М. 1956; Кульчицька О. Нар. одяг зах. обл. УРСР. АН. К. 1959; Укр. Нар. Мистецтво. Вбрання. К. 1961; Воропай О. Звичаї нашого народу. т. II. Мюнхен 1966.

Л. Бурачинська

Ожешко (Orzeszkowa) Еліза (1842 1910), поль. письм. позитивістичного напряму, пропаґаторка емансипаційних ідей, родом з Гродненщини; оп. й повісті з життя селян і поль. шляхти, містечкового жидівства Зах. Білорусії, міськ. ремісництва й інтеліґенції Варшави. У прозі з життя півн.-зах. Полісся й Підляшшя («Niziny», 1884, «Dziurdziowie», 1885, «Cham», 1889) поставила проблеми й суміжного укр. зах.-поліського села. Листувалася з І. Франком, твори якого (як і М. Вовчка та М. Старицького) перекладала на поль. мову. Укр. переклади творів О.: «Вибрані твори», 1950, «Оповідання й повісті», 1956.

Ожика, мохнатка (Luzula DC.), довгорічні рослини з родини ситникуватих, подібні до злаків. На Україні 10 видів; найпоширеніші: О. бліда [L. Pallescens (Wahlb.) Bess.] і О. багатоквіткова [L. multiflora (Ehrh) Lejeune]. Ростуть по вогких луках і лісах.

Ожина, кущ або півкущ, підрід (Eubatus) роду Rubus з родини розоцвітих, поширений у лісах, чагарниках і на полях. На Україні — 21 вид, з них найпоширеніша О. сива або сиза (R. caesius L.) з сивувато-чорними плодами, які містять до 8% цукрів і до 1,4% кислот, вітаміни А і С; їх споживають свіжими, сушеними і консервованими та використовують при виробленні соків, конфітур, вина тощо.

Озаринці, с. Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.; тут виявлено трипільське поселення 4-3 вв. до Хр. з залишками жител, керамікою, лупаковими сокирами, скульптурним зображенням людської голови й глиняною фігуркою тварини (М. Рудинський, 1927).

Озаркевич Євген (1861—1916), гром. діяч, лікар, родом з Снятинщини (Галичина), син Івана, д. чл. НТШ (з 1899); під час мед. студій у Відні діяч студентського т-ва «Січ»; працював лікарем у Боснії, Стрию, Рожнітові й Львові (з 1897). Засновник і дир. «*Народної лічниці*», перший гол. Укр. Лікарського Т-ва (з 1910) й ред. його ж. «*Здоровле*»; організатор укр. міщанства в Стрию і Львові, діяч т-ва «Просвіта». Наук. (з ділянки гігієни, курортології, укр. мед. термінології) і популярні праці; ред. «Лікарського Збірника», що його видавало НТШ.

Є. Озаркевич

Озаркевич Іван (1794—1854), гром. діяч і письм., укр.-кат. свящ. ініціятор укр. театру в Галичині, співр. «Зорі Галицької». 1848 р. влаштував у Коломиї і згодом у Львові першу укр. театральну виставу п. н. «Дівка на відданню, або На милування нема силування», що була

переробкою «Наталки Полтавки» І. Котляревського (дію О. переніс на покутський ґрунт і використав покутський фолкльор), та видав її того ж року друком (латинкою) у Чернівцях. У власних переробках ставив у 1848–50 рр. «Жовнір - Чарівник» (з «Москаль-Чарівник» І. Котляревського), «Сватання, або Жених навіжений» (з «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка) та ін. О. переклав на укр. мову «Басні Езопа» (1852) й ін., видав зб. власних віршів «Стихотворенія».

о. І. Озаркевич

Озаркевич Іван (1826–1903), гром. діяч, свящ., син Івана, батько Наталії *Кобринської,* посол до гал. сойму 1867–76 і до австр. парляменту 1873–91; поміркований народовець (поборював *«Нову Еру»);* 1893 р. очолив 220-членну депутацію гал. українців до австр. цісаря із скаргою на гал. адміністрацію. Проповіді, вірші.

о. І. Озаркевич

Озера, природні заглибини на суходолі різного походження, виповнені водою; живляться дощовими, річковими або підземними водами. О. бувають стічні й без стоку, прісні й солоні. На території укр. земель є бл. 4 000 О.; в тому ч. в УССР понад 3 000, а їхня площа перевищує 2 000 км² або бл. 3½% всієї площі. Переважають невеликі О.: в УССР лише 30 О. мають площу понад 10 км², 13 – понад 30 км².

Найбільше є заплавних О., які виникли в наслідок переміщення русел і приток – т. зв. «стариці». Вони мілкі, часто заболочені, прісноводні й багаті на рибу; під час високого стану води вони з'єднуються з ріками. Заплавних О. найбільше у заплавах великих рік – Дніпра, Кубані, Прип'яті, Десни, а також Дністра, Дінця, Орелі, Самари та ін. Після будови каскаду водосховищ на Дніпрі їх ч. значно зменшилося. До заплавних О. можна зарахувати солоне О. *Манич-Гудило* (300 км²) та ін. Маничські О.

Чимало О. є на зах. Поліссі. Вони поділені на кілька груп: на півн.-зах. Поліссі, зокрема у сточищі Ясельди: *Вигонівське* (площа – 26,5 км², найбільша глибина – 2,7 м), *Чорне* (17,2 км², 2,2 м), *Спорівське* (13,2 км², 2,1 м), Погость і ряд менших; над гор. Прип'яттю: *Турське* (13 км², 2,6 м), Оріхівське, *Луківське, Волянське, Біле, Любязьке, Нобель* й ін.; між гор. Прип'яттю й Бугом: *Свитязь* (27,5 км², 58 м), *Пулемецьке* (16,3 км², 19 м), Пісочне та ін.; невеликі О. між р. Турією й Стиром та в р-ні Володави на Підляшші. Більшість з них – це мілкі, забагнені О., постали часто в місцях, де позем ґрунтових вод виступає на поверхню (напр., Вигонівське, Турське); деякі глибокі, їхня вода чиста, вони живляться водою з крейдового підложжя (Свитязь, Пулемецьке й ін.) і таким чином належать до карстових О.

Найбільші О. розміщені на узбережжі Чорного й Озівського морів (їх площа становить бл. 95% площі всіх О. в УССР). Деякі з них це кол. мілкі морські затоки (лягунові О.), інші – замкнені лимани рік; ті й ті відрізані від м. вузькими піщаними косами й пересипами. Приморські О. є чималих розмірів, але мілкі, відзначаються значним засоленням і мають значення для соляної й хем. пром-сти та для лікування. Більші приморські О.: у плавнях Дунаю – Кагул (92–103 км², найбільша глибина – 7 м), *Ялпух* (220 км², 6 м), Катлабух (63 км²), Китай (55 км²) й ін.; між гирлом Дунаю і Дністра: *Сасик* (210 км², 2,5 м), *Шагани* (70 км²), *Алібей* (72 км²), Бурнас (20 км²), *Будакський* лиман (29 км²); у плавнях Дністра – Кучурганський (20 км²) і *Дністровий* (360 км², 12 м) лимани; між Дністром і Бозьким лиманом – *Хаджибейський* (70 км², 2,5 м), *Куяльницький* (56–61 км², 3 м) і *Тилігульський* (80 км², 19 м) лимани; на півн. узбережжі Озівського м. – *Молочне* (165 км², 9 м) і Бердянські О.; на Кубані – *Ханське,* Гіркий і Солодкий лимани й багато О. у плавнях Кубані (Кирпильський, Понурський і Курчанський лимани та ін.); в Криму – *Перекопські, Донузлав* (47 км², 25 м), *Сасик* (75 км², 1,5 м), *Сакське* (7 км², 1,5 м) й ін.

Поза Зах. Поліссям і приморською смугою, за винятком заплавних, – О. мало. У р-нах наявности *карсту* є карстові О., постали в наслідок вимивання крейди (на півд.-зах. Поліссі), ґіпсу (Поділля й Покуття), вапняку (Крим. гори) і навіть соли (на Донбасі бл. м. Слов'янського). З карстовими О. споріднені тимчасові О., які часто виповнюють на весні *поди.*

Малочисленні О. в Карпатах різного походження: тектонічного, польодовикового (в р-нах кол. гірського зледе-

ніння, зокрема в *Чорногорі),* вулканічного (напр., Морське Око у *Вигорляті)* тощо; всі вони невеликі (найбільше *Синьовирське* у Ґорґанах, 7 га площі, глибина до 20), прісноводні. Такого самого походження є й О. в Кавказьких горах.

Крім природних О., на Україні багато штучних *ставів* та *водоймищ* (зокрема на Дніпрі). Їхня площа значно більша від природних – в УССР понад 7 000 км². Найбільше – Кременчуцьке водоймище.

Література: Тутковский П. Послетретичные озера в северной полосе Волынской губернии. Труды Общества исследователей Волыни, т. 10. Житомир 1912; Буксер Е. Солоні озера та лимани України. К. 1928; Соляные озера Крыма. М.-Л. 1936; Заморий П. Сиваш, ч. І. К. 1937; Дунай и придунайские водоемы в пределах СССР. Труды Института гидробиологии АН СССР, ч. 36, М. 1961.

Р. М.

Озерний Михайло (*1929), учитель сер. школи і гром. діяч на Тернопільщині; 1965 р. заарештований КҐБ за обвинуваченням в антисов. націоналістичній пропаґанді, засуджений сов. судом на заслання у табори суворого режиму в Мордовії.

Озеро імени В. І. Леніна, водоймище, постале на Дніпрі після побудови 1932 р. *Дніпровської Гідроелектростанції* (Дніпрогесу ім. В. Леніна). Поверхня – 320 км², шир. – 2-2,5 км, довж. – 170 км, об'єм – бл. 3,3 км³.

Озерський Юрій (*бл. 1896 -?), дійсне прізвище Зебницький, пед. і політ. діяч, боротьбіст, на відповідальних посадах у Нар. Комісаріяті Освіти, викладач ІНО; ст. на актуальні пед. теми (зокрема про політосвіту); ліквідований після усунення М. Скрипника.

Озів, Азов (VI–20), м. обл. підпорядкування, Ростовської обл. РСФСР, порт на Дону за 8 км від його гирла, 54 000 меш. (1966). Заснований на місці грец. колонії *Танаїс,* О. у 10–11 вв. входив до складу Тмутороканського князівства Київ. держави, з другої пол. 11 в. був під зверхністю половців, які дали йому назву Азак. У 13–14 вв. ґенуезька колонія Тана, з 1471 р. під пануванням турків, які перетворили О. на фортецю. У 1637–42 рр. зайнятий тимчасово донськими і запор. козаками; з кін. 17 в. за О. воювала з Туреччиною Росія, яка опанувала його остаточно 1774 р. У 1775–82 рр. – центр *Озівської губернії,* пізніше військ. фортеця; у 19 в. втратив стратегічне і екон. (на користь Ростова) значення і був посадом Ростовського пов. Донської обл. (1897 – 17 000 меш.). З 1920 р. знову м., 1926 р. – 17 500 меш. – в тому ч. 7 400 українців (в р-ні українці становили 83,6%), 1939 р. – 25 000. Тепер зав. ковальсько-пресового устаткування, автоматики, будів. матеріялів, велика фабрика панчіх, судноверф рибальської фльоти, харч. пром-сть.

Озіво-Сівашське заповідно-мисливське господарство, розташоване в р-ні Озівського м. і Сівашу, площа 6 850 га; охоплює піщаний о. *Бирючий* і лесові о. Кукюк-Тук, Чирюк й ін.; організоване 1937 р. на базі заповідника, заснованого 1927 р. Степ. рослинність (бл. 240 видів); на о. Бирючий акліматизовані лане і фазан, реакліматизовані – олень і сайгак. Завдання госп-ва таке саме, як і *Чорноморського заповідника,* – охорона степ. і приморської рослинности, зокрема водоплавних птахів під час їхнього перельоту та на зимівлях.

«Озівсталь» («Азовсталь» ім. Серго Орджонікідзе), один з найпотужніших в УССР і СССР зав. чорної металюрґії у м. *Жданові;* працює на руді *Керченського залізорудного басейну* і вугіллі Донбасу. Будівництво розпочато 1930 р. (більшість машин та устаткування було імпортовано з ЗДА; також зав. будували амер. інженери), перша домна стала до ладу у 1933 р., перша мартенівська піч – у 1935. В 1941 р. зав. мав 4 доменні й 6 мартенівських печей. У 1945 р. відбудовано першу домну та розпочато заг. реконструкцію зав. У липні 1948 став до ладу великий блюмінґ та рейковий і балочний цех, за розмірами найбільші

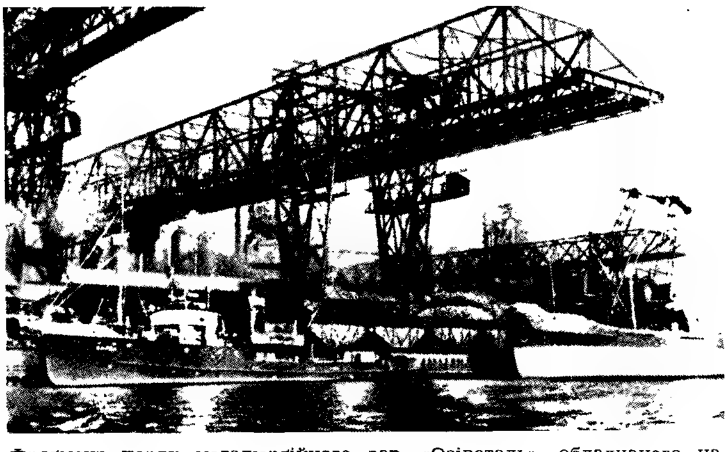

Фраґмент порту металюрґійного зав. «Озівсталь», обладнаного навантажувально-розвантажувальними механізмами

в УССР і з числа найбільших в СССР. Таким чином зав. дістав закінчений метал. цикл. У грудні 1949 р. цілком закінчено його відбудову. У жовтні 1953 введено в дію новий великорозмірний вальцювальний цех. У 1959 р. на зав. було 6 доменних і 12 мартенівських печей. У 1961 мартенівський цех реконструйовано й далі поширено, однак сталі на зав. й далі не вистачає, а якість продукції невисока, бо в металі багато фосфору (його мають значну кількість руди Керчинського родовища). З 1958 р. зав. застосовує спеціяльно офлюсований аґльомерат коричневої руди Комиш-Бурунського комбінату, який доставляється морем у гарячому стані. Кінцевою продукцією зав. є різного роду рейки, палі, стояки, швелери, балки, конструкції для будівель, мостів тощо.

Озівська губернія, адміністративно-територіяльна одиниця, утворена царським урядом 1708 р. з територій Центр.-Чорноморської зони, Обл. Війська Донського і частини Слобідської України. У 1711 р., у зв'язку з передачею за Прутським мирним договором Озова Туреччині, центром О. г. став Вороніж. У 1725 р. О. г. перейменована на Воронізьку, 1775 знову була утворена О. г. з Озівської і Бахмутської провінцій; 1783 О. г. ліквідовано й включено до Катеринославського намісництва.

Озівське, Азовське, до 1944 — Колай (VIII—15), с. м. т. Джанкойського р-ну Кримської обл.; 4 300 меш. (1966).

Озівське козацьке військо, військ. формація, створена рос. урядом з нащадків запорожців, які після зруйнування Січі (1775) переселилися на тур. територію у Добруджу, створивши *Задунайську Січ.* Під час рос.-тур. війни (1828—29) бл. 3 500 задунайських козаків на чолі з кошовим отаманом Й. *Гладким* перейшли на рос. бік і боролися у окремому Дунайському коз. полку проти турків. Після війни рос. уряд поселив їх на узбережжі Озівського м. між Бердянським і Ногайським і у 1831 р. переіменував на О. к. в. До нього пізніше приєднано й ін. частини. Наказним отаманом О. к. в. був Й. Гладкий, що підлягав новоросійському ген.-губернаторові. Основним завданням О. к. в. була охорона узбережжя Озівського м. за допомогою озброєної фльотілії з малих суден. У 1850-их рр. рос. уряд примусово почав переселяти козаків на Кубань і Півн. Кавказ, в наслідок чого вибухло повстання, яке було придушене. О. к. в. остаточно було ліквідоване у 1865 р., а 6 065 козаків переведено у сел. стан.

Озівське море (латинське Palus Maeotis, грец. Μαιῶτις, також Меотське болото, Меотичне м., староруське Суразьке м.), мілке відгалуження *Чорного м.*, сполучене з ним *Керчинською протокою;* покриває частину тектонічної *Причорноморської западини* між Донецьким кряжем і Приозівською височиною на півн. та крим. і кавказьким передгір'ям на півдні. О. м. положене між укр. материком на півн., Крим. піво. на зах. й Кубанню на сх.; на півн. сх. до нього прилягає Донщина. Великі р., що впадають до О. м. — Дон і Кубань, улегшують його (а цим самим і Чорного та Середземного м.) сполучення з глибиною континенту. О. м. тепер лежить у межах УССР і РСФСР.

П р и р о д а О. м. Площа О. м. — 38 000 км^2, сер. об'єм води 300 км^3, сер. глибина — 9 м, найбільша (проти Керчинської протоки) 14,5 м; дно м. рівне, вкрите піском та ракушняком. Горизонтальне розчленування О. м. невелике. З заток найбільша — *Таганрізька,* що врізається глибоко у суходіл і творить лиман р. Дону; ін. невеликі відкриті затоки: Арабатська, Обиточна, Бердянська, Темрюцька; на зах. мілкий солоноводний *Сіваш* (Гниле м.), відокремлений від м. довгою й вузькою *Арабатською косою.* Характерна риса О. м. — наявність піщано-ракушнякових кіс (див. *Коси*): Федотова, Обиточна, Бердянська, Білосарайська, Крива, Єйська, Довга й ін. Береги О. м. — низовинні й назагал одноманітні. Високе і досить стрімке півд. узбережжя О. м. від Керчинської протоки до Арабатської коси, круто спадає до м. півн. берег, найнижчий — півд.-сх. берег, частину якого становить (бл. 100 км) низовинна дельта р. Кубані.

До О. м. впадає, крім Дону й Кубані, низка малих р.: Обиточна, Берда, Кальміюс, Міюс, Єя та ін. Деякі р. творять *лимани:* Сиваш, Утлюцький, Міюський, Єйський, Бейсузький, Ахтирський й ін.; деякі з них відділені від м. пересипами і перетворилися на озера: Молочне, Ханське, лиман Довгий та ін. Островів на О. м. мало; всі вони прибережні, низькі й невеликі: *Бирючий,* Черепаха, Довгий, Піщані острови й ін.

Гідрологічний режим О. м. визначає його внутр. положення, мілководність, великий приплив річкових вод, обмін водою з більш солоними Чорним м. і Сівашем та розподіл вітрів над м. Стік прісних вод у О. м. становить пересічно 40,7 км^3 на рік (з них Дон дає — 28,5 км^3, Кубань — 11,0 км^3), річний об'єм атмосферних опадів — 15,5 км^3, витрата води на випарування — 31 км^3. З О. м. у Чорне м. щороку витікає 66,2 км^3 води, а надходить — 41 км^3.

Клімат О. м. континентальний, сер. річна температура повітря 9-11^{0}Ц., у липні 23,5-24,5^{0}Ц., у січні від 0 до — 6^{0}Ц., ч.

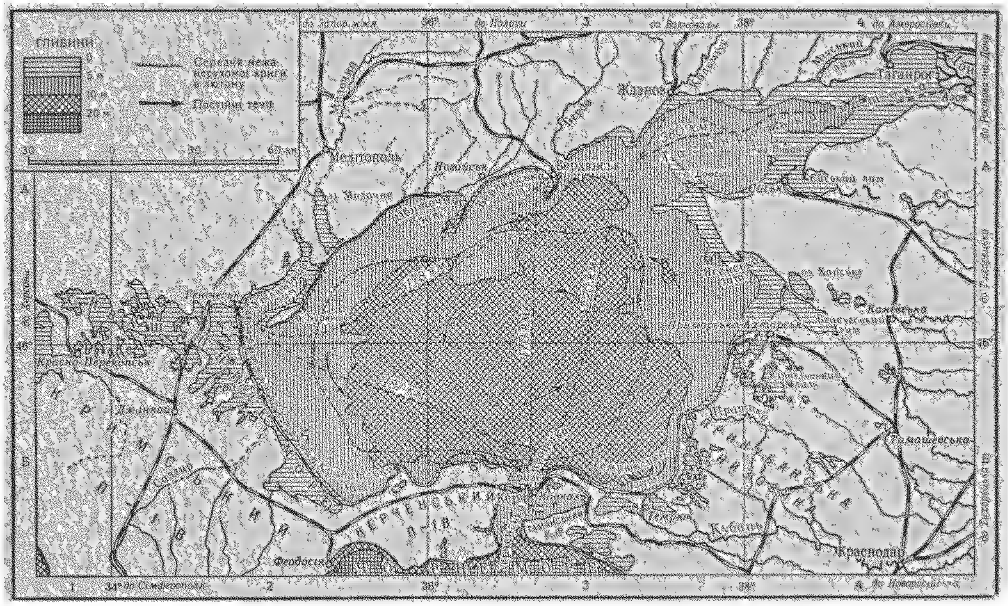

Озівське море

опадів 220-500 мм на рік. В наслідок мілководности й невеликих розмірів О. м. відбувається швидке переміщення водних мас аж до дна, тому й різниця температури води й засолення на поверхні і в глибині – невеликі. Пересічна річна температура води поверхні 11 – 12^0Ц., у найтепліші місяці – 25-30^0, зимою – нижче 0^0. Взимку О. м. замерзає на 2 (Керчинська протока) – 4 (Таганріг) місяці. Сер. солоність 11-13‰; у півн.-сх. частині, що опріснюється водами Дону, ледве 2-3‰, у півд. і зах. частині, куди припливає більш солона вода з Чорного м. і Сівашу (засолення 60‰) підноситься до 17,5‰. Прозорість води О. м. невелика.

Рівень О. м. зазнає значних коливань, залежно від вітру й припливу води з рік. Іноді вітри з суходолу відганяють воду від берега й обнижують сильно його рівень. Поверхневі течії води у О. м. коло берега нестійкі й залежні від напряму вітру. У сер. частині О. м. спостерігається заг. колова течія, спрямована проти стрілки годинника. Хвилювання міняється залежно від сили вітру; сер. величина хвиль: довж. – 16 м, висота – 1,2 м.

Завдяки доброму нагріванню води О. м. влітку і наявності органічних і мінеральних речовин, що їх приносять ріки, органічне життя в О. м. сильно розвинене. Воно багате на планктон (до 100, навіть 200 гр на 1 $м^3$) та бентос. Правда, фавна О. м. відносно бідна на число видів (до 350), але багата кількістю: заг. продуктивність 80 кг риби з 1 га (найвища з усіх морів СССР). У О. м. 79 видів риб, перев. середземноморських, 21% припадає на прісноводні. Найбільше пром. значення мають тюлька, хамса, судак, лящ, осетер, тараня, оселедці, бички, севрюга, білуга, камбала, короп та ін. Після другої світової війни рибне багатство О. м. зменшилося через надмірний і хижацький видобуток, зокрема судака і осетрових (див. також *Рибальство*).

Іст. минуле. О. м. відограло ролю вже в античну добу, коли над ним постали грец. колонії як над Керчинською протокою (*Пантікапей, Фанагорія* – обидві засновані у 6 в. до Хр., й ін.), які панували над входом до О. м., так і *Танаїс* у гирлі Дону (у 7 в. до Хр.). Ці м. входили до складу *Боспорського царства*, що з часом оволоділо й ін. м. над О. м.; у 1–3 вв. по Хр. вони були залежні від Риму. Грец. м. вели торгівлю з народами, які заселяли глибину суходолу (*скити, меоти*, згодом *сармати* та ін.) і постачали для Греції й пізніше Італії збіжжя й рибу. Приозівські античні м. впали під час наскоків гунів у 4 в.

У добу великого переселення народів з 3 до 9 в. по Хр., коли із сх. на зах. чорноморськими степами пересувались орди гунів, аварів, болгарів й ін., а з півн. зах. мандрували ґоти, приозівські античні міста були зруйновані. З слов. племен на Приозів'я перші прийшли *ан-*

ти (4–7 вв.), згодом укр. плем'я *сіверян.* Деякий час (8–10) над О. м. перехрещувалися впливи трьох держав: Візантії, що володіла м. ін. містами над Керчинською протокою, Хазарського каганату й Київ. держави. У 10–12 вв. на сх. Приозів'ї існувало *Тмутороканське князівство,* частина Київ. держави. У 12 в. Тмутороканське князівство зайняли половці, які поклали край укр. колонізації на Приозів'ї. У 13–15 вв. чималим торг. центром над О. м. була ґенуезька

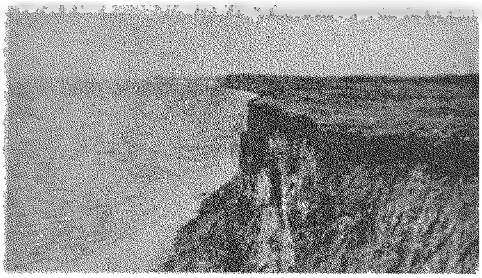

Півн. узбережжя Озівського моря

колонія *Тана.* У 13 в. Приозів'я опанували монголи і приєднали його до *Золотої Орди.* Під час розпаду Золотої Орди (пол. 15 в.) Приозів'я перейшло під владу *Кримського ханства,* що невдовзі стало васалем Туреччини, яка відтоді володіла О. м. 300 рр. У 17 в. запор. і донські козаки робили походи на О. м. Один з шляхів запорожців на Чорне м. йшов через О. м.: Дніпро–Самара–Вовчі Води Кальміюс – О. м. – Керчинська протока (1615 р. напад на Трапезунд і Константинопіль). Форпостом тур. володінь був *Озів*, перетворений турками ще з кін. 15 в. на міцну фортецю. Тимчасово (1696–1711) дістала доступ до О. м. Московщина, яка була тоді зверхником донських козаків. Остаточно Росія опанувала півн. узбережжя О. м. у 1739 р. Тоді ж до О. м. дійшло й Запоріжжя (див. ЕУ 2, карту на 748 стор.). Після *Кучук-Кайнарджійського мирного договору* 1774 р. із 1783 р. після ліквідації Крим. ханства все узбережжя О. м. належало до Рос. Імперії.

Після того, як Рос. Імперія опанувала О. м., дійшло по століттях перерви до другого заселення його побережжя українцями: спершу півн. Приозів'я, з 1792 Кубані у зв'язку з поселенням на сх. Приозів'ї *чорноморських козаків*, врешті – тільки частково – в Криму. Таким чином О. м. стало до деякої міри внутр. укр. м. Ближче див. гасла: *Донщина, Крим, Кубань, Південна Україна.*

Транспорт на О. м. в новіші часи набрав більшого значення у 19 в. у зв'язку з заселенням і розоранням прилеглих до нього степів. Зокрема у другій пол. 19 в. після будови залізниць, що пов'язали О. м. з глибиною суходолу, з озівських портів почали вивозити масово збіжжя – 1913 р. на них припадало $^{1}/_{3}$ експорту збіжжя морями всієї Рос. Імперії. Ще до 1917 р. порти Маріюпіль і Таганріг, завдяки своїй невеликій (100 км) відстані від Донецького басейну, стали його портами; вони вивозили вугілля і метал.

Нині вантажообіг О. м. охоплює гол. кам'яне вугілля (з Донбасу), зал. руду (з Керчі), будів. матеріяли, метали, рибу, зерно, ліс, сіль тощо. Існує чималий пасажирський рух. Значення О. м. зросло після будови каналу Волга-Дон (безпосереднє плавання до Дону, Волги, Каспійського м., Москви тощо). Гол. порти: *Ростов, Жданов* (кол. Маріюпіль), *Таганріг;* менші: *Бердянське, Єйськ, Генічеське* тощо. До гол. портів ведуть канали, які уможливлюють в'їзд великих кораблів. Завдяки праці льодоломів порти доступні весь рік.

Узбережжя О. м. має чимале значення для лікування й відпочинку завдяки сухому, теплому літу і вигідним піщаним пляжам. Деякі з численних курортів є одночасно грязьолікувальними: Бердянське, Єйськ й ін.

Література: Книпович Н. Гидрологические исследования в Азовском море. М. 1932; Великурова Н., Старов Д. Гидрометеорологическая характеристика Азовского моря. М.-Л. 1947; Зенкевич Л. Фауна и биологическая продуктивность моря. т. 2, М. 1947; Истошин Ю. Океанография. М. 1956; Зенкевич В. Берега Черного и Азовского морей. М. 1958; Миллер М. Дон и Приазовье в древности. I-III, Мюнхен 1958–61. Геология побережья и дна Черного и Азовского морей в пределах УССР, выпуск 1. К. 1967.

Р. М.

Озівсько-Донський банк, найвпливовіший в укр. економіці приватний банк перед революцією, заснований 1871 р. в Таганрозі як комерційний акційний банк; після 1903 р. його правління перебувало в Петербурзі. За розмірами фінансування й кредитування пром-сти посідав третє місце в Рос. Імперії й перше на Україні. Контролював 94 підприємства метал., вугільної, нафтової, цементної, цукрової й скляної пром-сти та страхових і залізничих компаній, маючи в них від 8 до 43 відсотків акцій; заг. сума його власности на 1. 1. 1917 становила 562 млн крб. О.-Д. б. був тісно зв'язаний з монополіями *«Продамет»* і *«Продвугілля»* на Україні, допоміг «Продаметові» у 1910–13 рр. зруйнувати в конкуренції рос. синдикат «Кровля» на Уралі. Кредитними операціями фінансував закордонну торгівлю укр. хлібом і цукром. У свою чергу акційний капітал О.-Д. б., що становив 60 млн крб, на 16% контролювався франц. й на 13% нім.

банками. Націоналізований сов. владою 14(27). 12. 1917. *В. Г.*

Озокерит (земний віск, гірський віск), гірська порода з групи нафтових бітумів чорного, бурого, зеленого або жовтого кольору; витворюється з парафінової нафти. Використовується як електро- й водоізолятор, у лакофарбовій пром-сті для виготовлення мастил, лаків та ін., у парфумерії і фармацевтичній пром-сті. О. — рідкісна гірська порода; за запасами О., його видобутком і переробкою Україна посідає перше місце у світі.

Родовища О. на Україні зосереджуються на Передкарпатті (Борислав, Трускавець; Дзвиняче і Старуня у Богородчанському р-ні, Долина й ін.). О. видобувають у Бориславі й значно менше у Дзвинячому. О. залягає у міоценських сільних глеях. О. почали розробляти у Бориславі на поч. 1860-их рр. Збільшення попиту на О. сприяло швидкому розвиткові його видобутку. 1865 р. було видобуто з 2 420 неглибоких шахт 4 500 т О.; у 1874 р. (період найбільшого розквіту озокеритової пром-сти) було вже 12 000 шахт (у тому ч. 4 000 діючих) з продукцією 19 650 т — майже все у Бориславі. Видобували О. примітивними і хижацькими способами без додержання правил охорони надр і техніки безпеки (жахливі умови праці представлені у творах І. Франка та С. Ковалева). Пізніше, після вичерпання О., видобуваного примітивним способом з неглибоких шахт, продукція його швидким темпом спадала: 1883 р. — 12 300 т, 1890 — 6 170, 1900 — 1 727, 1913 — 1 350, 1937 — 484 т. Після 1945 р. видобуток О. зріс і становить 800 — 1 000 т на рік.

Ойстрах Давид (*1908), світової слави скрипаль-віртуоз жид. роду, нар. в Одесі; закінчив Одеський Муз.-Драматичний Ін-т (1926, у П. Столярського). Здобув перші премії на Всесоюзному конкурсі скрипалів у Харкові (1930), на Міжнар. конкурсі скрипалів ім. Е. Ізаї у Брюсселі (1937). З 1934 р. доц., з 1939 — проф. Моск. Консерваторії; серед його учнів В. Климов, О. Криса, О. *Пархоменко*,

«ОКА», в-во популярних книжок у Коломиї у 1921–39 рр. під керівництвом Осипа Кузьми.

Окіншевич Лев (*1898), історик укр. права, учень М. *Василенка;* 1921—33 рр. наук. співр. ВУАН і кілька рр. секретар Комісії для вивчення історії зах.-руського та укр. права, 1933 р. короткий час проф. Ніженського Ін-ту Нар. Освіти, 1945-49 рр. проф. УВУ (кілька рр. декан правничого фак.), з 1954 р. співр. Конґресової Бібліотеки у Вашінґтоні. Автор праць укр., білор. та англ. мовами. З укр. праць важливіші: «Центр. установи України-Гетьманщини 17–18 вв.» (І, 1929, II, 1930) та «Значне військ. товариство в Україні-Гетьманщині 17–18 вв.» (ЗНТШ, т. 157, 1948); університетські підручники: «Лекції з іст. укр. права» (1947) і «Огляд історії філософії права» (1948).

Око, кол. тур. одиниця ваги, прийнята в країнах Близького Сх. і на Балканах (від 1248 до 1283 р.), як також в деяких обл. півд.-зах. України, де О. дорівнювало 3 фунтам і було одночасно мірою рідини (бл. 2 до 3 кварт або від 1 до $1^1/_2$ літра).

«Око», ілюстрований тижневий журн., виходив 1918 р. у Києві (в-во Київ-Берлін), спочатку рос. і укр. мовами, з 7 ч. — 2 окремими паралельними вид.; ред. Ф. Лінденів.

Окольський (Okolski) Симон (1580—1653), польс. геральдик й історик, домініканець. Як капелян, брав участь у походах польс. війська проти козаків 1637—38 рр. і описав їх у двох діяріюшах (виданих 1638 і 1639 рр.; перевидано 1858 р.), які є важливим джерелом до іст. козаччини. Діяріюші (в рос. перекладі) опублікувала К. Мельник у кн. «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси», випуск 2, К. 1896.

О'Коннор-Вілінська Валерія (1867—1930), письм. і жін. діячка родом з Кременччччини; чл. Центр. Ради, з 1919 р. на еміґрації у Відні, згодом у Чехо-Словаччині. У співпраці з О. Олесем і Л. Старицькою-Черняхівською написала п'єси: «Сніговий баль» та «Візит» (1910); окремо імпресіоністичні дами: «Інститутка» (1911), «Сторінка минулого» (1912); дитячі п'єси; повість «Скарб» (1924), уривки з роману-хроніки «На еміґрації» («Автомобіль», «Крамничка»), спогади «Лисенки й Старицькі» (1936), переклади франц. клясиків. Друкувалася у «Сяйві», «ЛНВ», «Новій Україні» та ін.

В. О'Коннор-Вілінська

Окрема кінна дивізія Армії УНР, найбільше оперативне з'єднання кінноти АУНР, зформоване на весні 1920 р. Командир дивізії — ген.-хорунжий І. *Омелянович-Павленко,* помічник командира полк. М. Єлчанінов, начальник штабу дивізії — підполк. П. *Силенко-Кравець,* а пізніше полк. А. Силін. Дивізія складалася з 2 бриґад по 2 полки, кінногар-

матного дивізіону (командир полк. О. *Алмазов*), запасного кінного полку, відділу техн. зв'язку та дивізійних служб. Команди бриґад: 1 – полк. К. *Смовський* (полки: 1 кінний Лубенський ім. М. Залізняка – командир підполк. А. Голуб, 2 кінний Запорізький – командир підполк. Д. *Жупінас*), 2 – підполк. М. Любимець (полки: 3 кінний Синій – командир підполк. П. Забарило, 4 кінний ім. кошового І. Сірка – командир підполк. Р. Корчунів). Участь у важливіших боях: Дунаївці, Теребовля, Сидорів, Нижнів, Бурштин, Бар; у листопаді 1920 р. у завзятих ар'єрґардних боях під час відступу армії до Збруча. Стан дивізії: бл. 3 000 кіннотників.

Окремий загін Січових Стрільців, див. *Січові Стрільці.*

Окремий Запорізький загін, див. *Запорізький корпус.*

Округа, адміністративно-територіяльна одиниця, яка існувала на укр. землях в СССР у 1923–32 рр. Див. *Адміністративно-територіяльний поділ укр. земель.* Адміністративні О. існували на території Закарп. обл. 1946 52 рр. Див. також *Військові округи.*

Окружна Військова Команда, військ. установа запілля ЗО УНР, яка мала за обов'язок вести облік військ.-зобов'язаних, провадити мобілізацію на підставі розпорядку Держ. Секретаріяту Військ. Справ, що йому безпосередньо підлягала, вишколювати мобілізованих і формувати похідні формації (курені й сотні); О. В. К. мала, крім того, охороняти держ. і військ. майно, берегти гром. лад і спокій, боротися з шпигунством. О. В. К. охоплювала 4-5 пов. ЗО УНР. Галичина була поділена на 13 окружних команд – Львів, Бережани, Рава Руська, Сокаль, Тернопіль, Золочів, Чортків, Коломия, Станиславів, Перемишль, Самбір, Стрий і Дрогобич. О. В. К. проіснувала до червня 1919.

Окружні Військові Комітети, виникли стихійно з військ. і цивільних осіб по розпаді Австрії, й мали метою організувати населення до праці при розбудові укр. держави. Ці комітети перестали існувати після створення *Окружних Військ. Команд.* О. В. К. постали в Перемишлі, Самборі, Стрию, Станиславові, Коломиї, Чорткові, Тернополі, Золочеві, Раві Руській і Чернівцях.

Оксенович-Старушич Ігнатій (†1651), богослов, правос. церк. діяч 17 в. намісник Києво-Печерської Лаври (1640), проф. і ректор Київ. Колеґії й ігумен Києво-Братського манастиря (1641); один з представників Укр. Церкви на Соборі в Ясах 1642. Останні роки був ігуменом Києво-Видубецького манастиря. Автор «Казання погребового» (з віршами) кн. Іллі Святополк-Четвертинському 1641 р.

Оксіюк Иосиф, архиєп. УАПЦ, див. *Йосиф Оксіюк.*

Оксіюк Петро (1896–1960), ботанік і ембріолог рослин родом з Підляшшя, довголітній співр. Ін-ту Ботаніки УАН, проф. високих шкіл у Києві (м. ін. Укр. Академії С.-Г. Наук); праці з ембріології цукрового буряка, про діятомові водорості тощо.

Оксютинці, с. над р. Сулою, Ровенського р-ну Сумської обл.; тут виявлено великий скито-сарматський могильник з різноманітним вирядом, прикметним для культури й побуту скитів у пол. 1 тисячоліття до Хр. (досліджували: Н. Бранденбурґ, Е. *Зноско-Боровський,* С. *Мазаракі,* 1885, Д. *Самоквасов* та В. *Хвойка,* 1900). В одній великій могилі багате поховання: похоронний віз, чимало зброї, кінські прикраси.

Октоїх, див. *Богослужбові книги.*

Октябрське див. *Жовтневе.*

Октябрське (Жовтневе, V–14), с. м. т. в півд.-сх. частині Придніпровської височини, Кіровоградської обл., підпорядковане Олександрійській міськ. раді, 14 300 меш. (1966); Байдаківський вугільний розріз, брикетна фабрика, шахта, ТЕЦ.

Окуневська-Морачевська Софія (1865–1926), лікарка родом з Буковини, закінчила мед. фак. у Цюріху (1894); була першою лікаркою в Австро-Угорщині; практикувала в Цюріху й Францішкових Лазнях (Чехія). Приятелювала з О. Кобилянською.

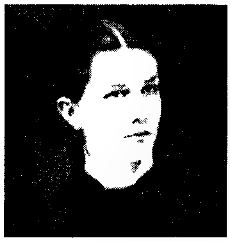
С. Окуневська-Морачевська

Окуневський Теофіл (1858–1937), адвокат, нар. в Радівцях (Буковина), гром.-політ. діяч Коломийщини й Городенщини, співзасновник Укр.-Радикальної Партії, з 1899 р. чл. Укр. Нац.-Дем. Партії; посол до австр. парляменту у 1897–1900 і 1907–18 рр. та до гал. сойму (1889–1900 і 1913–14); за ЗУНР чл. Укр. Нац. Ради і комісар Городенщини. Оборонець у політ. процесах, зокрема у процесі М. *Січинського* перед Найвищим Судом у Відні. Помер у Городенці. Листування О. з М. Драгомановим видав М. Павлик

Т. Окуневський

(«Переписка М. Драгоманова з д-ром Т. Окуневським», 1905).

Окуневський Ярослав (1860 1929), брат Теофіла, гром. діяч і письм. родом з Буковини, лікар-адмірал австр. военноморської фльоти, за ЗУНР творець і керівник Укр. Санітарної Місії у Відні; після визвольних змагань був лікарем у Городенці (Галичина). Автор спогадів у «Ділі»: «Чорногора і Чорногорці» (1885) і окремо «Листи з чужини» (ч. I — 1898, ч. 2. — 1902) й ін.

Я. Окуневський

Окунь, окунь звичайний (Perca fluviatilis L.), пром. риба родини окуневих, довж. до 30–50 см, вага до 2, іноді до 4 кг; поширена у прісних водах України майже повсюдно.

Олдрідж Айра-Фредерік (бл. 1807–67), визначний актор-трагік, негр з Балтімору (ЗДА); виступав у багатьох театрах Европи, в тому ч. і в Росії (1858 67) й на Україні (Київ, Харків, Одеса, Житомир). Приятелював з М. Щепкіном і з Т. Шевченком, з яким познайомився у Петербурзі 1858 р., тоді ж Шевченко намалював його портрет. Кращі ролі О. — Отелло, Макбет, король Лір, Річард III (в одноіменних п'єсах), Шейлок («Венеційський купець») у шекспірівських п'єсах.

Олеандр (Nerium oleander L.), вічнозелений, дуже розгалужений кущ до 4 м заввишки з родини барвінкуватих; отруйний. Вирощують як декоративну рослину (на Україні в півд. Криму). Кора та листки мають кілька глюкозидів, один з них (олеандрин) вживають у медицині як високоактивний серцевий засіб.

Олевське, Олеське (II–8), с. м. т. на Волинському Поліссі над р. Убортю, р. ц. Житомирської обл., 10 200 меш. (1966); порцеляновий зав., мебльова фабрика, харч. пром-сть, лісозав.

Олег I Віщий (†912?), кн. Києва. За літописними відомостями О. на чолі дружини зайняв бл. 882 р. Київ, «матір городів руських», що став столицею великої держави. До складу цієї держави увійшли укр. племена: поляни, деревляни, сіверяни, уличі тиверці й дуліби; крім того, до неї належали ще радимичі, кривичі й ільменські слов'яни. Щоб запевнити своїй державі вільну торгівлю з півд. країнами, О. зробив переможний похід на Візантію (907) і змусив її до заключення корисного для Руси договору. Цей договір з 911 р. не тільки подає багато відомостей про русько-візант. відносини, але також являє собою важливе джерело до іст. руського права. Походи О. на хозар — як можна думати на підставі не зовсім ясних літописних відомостей — були менш удалі. Пам'ять про О. збереглась впродовж довгих років в усній традиції народу, який бачив у ньому володаря, наділеного надприродними прикметами (Віщий). *М. Ждан*

Олег Святославич, син *Святослава Хороброго*, ще за життя батька одержав Деревлянську землю зі столицею в Овручі. У процесі збирання укр. земель в одну цілість його брат *Ярополк* вийшов проти нього війною. У бою б. Овруча О. згинув (977), і Деревлянську землю зв'язано міцніше з Києвом.

Олег Святославич (†1115), внук Ярослава Мудрого, після смерти батька правив недовгий час Володимиром Волинським (1076). Вигнаний звідти, втік до Тмуторокані, звідки пробував здобути свою батьківщину — Чернігів. За допомогою половців йому вдалося на якийсь час заволодіти зруйнованим половцями Черніговом (1094). Прогнаний незабаром з Чернігова, погодився прибути на *Любецький з'їзд* укр. кн., на якому пляновано полагодити всі спірні справи між князями. На підставі його рішень О. одержав Новгород-Сіверський. Зв'язаний попередніми договорами з половцями, О., попри заклики Володимира Мономаха, не брав участи у походах на половців. Нар. традиція, віддзеркалена в «Слові о полку Ігореві», таврує союз О. з половцями, називаючи його Гореславичем. Нащадки О. *(Ольговичі)* змагалися з Мономаховичами за панування у Києві.

Олег Ярославич, син кн. *Ярослава Осмомисла* і його нешлюбної жінки *Настасі*. Перед смертю батько (†1187) віддав йому Галич, але бояри прогнали його звідти і посадили на гал. княжому столі Володимира, сина Осмомисла і його законної жінки Ольги. О. утік до Польщі і з допомогою Казіміра Справедливого вдруге засів на гал. престолі, але незабаром помер, отруєний боярами.

Олександер (1461–1506), син *Казіміра IV Ягеллончика*, лит. В. кн. (1492–1506) і поль. король (1501–06), одружений з моск. княжною Оленою, дочкою В. кн. Івана III. Часи його володіння позначилися моск. наступом на укр. землі В. Лит. Князівства. У 1490–1500 рр. в наслідок моск. походів Чернігівщина опинилася під зверхністю Москви. У 1499 р. затверджено нову лит.-поль. умову, на основі якої лит.-поль. унія мала бути

союзом двох рівнорядних держав. За О. чималий вплив мали укр. маґнати на чолі з кн. М. *Глинським*, приятелем О. По смерті О. вплив укр. вельмож на держ. справи Лит. В. Князівства зменшився.

Олександер I (1777–1825), рос. імператор (1801–25), син і наступник *Павла I*. У перший період свого царювання О. I, почасти під впливом своїх друзів і співр., серед яких було чимало українців (В. Кочубей, М. Сперанський, В. *Каразин* та ін.), провів низку ліберальних реформ (створення м-в і Комітету міністрів 1802 р.; дозвіл не-дворянам купувати незалюднені землі 1801 р., указ про «вільних хліборобів» 1803 р. тощо). Але низка важких воєн (гол. з Францією, особливо т. зв. Вітчизняна війна 1812 р. і закордонні походи 1813–14 рр.), пов'язаних з активною участю Росії в міжнар. політиці (*Віденський Конґрес* 1814–15 рр.) й рос. підтримка євр. реакції після наполеонівської доби, з одного боку, й наростанням ліберально-рев. руху в імперії й поза межами її, з другого, – скерували О. I на шлях реакції (м. ін. утворення т. зв. військ. поселень, зокрема на Україні, заборона масонських орг-цій 1822 р., реакція в царині культури та освіти тощо). Політика О. I щодо нерос. народів імперії йшла традиційним шляхом рос. імперіялізму й централізму. Ліквідація Малоросійської губ. й поділ кол. Гетьманщини на дві окремі губ.: Чернігівську й Полтавську (хоч під владою спільного малоросійського військ. губернатора), скасування виборности дворянських судових та адміністративних посад (1802), посилення русифікації шкільництва (зокрема перетворення старої Київ. Академії на духовну школу), введення військ. поселень, політика щодо Правобережної України, яку рос. уряд вважав за «край поль.» і тому екон. й адміністративно пов'язав з Царством Поль. (об'єднаним з імперією персональною унією), – все це йшло по лінії дальшого обмеження автономних прав і особливостей України. Навіть деякі корисні для України заходи (як дозвіл зах.-евр. транзитного торгу, відкриття порто-франко в Одесі, заснування Харківського Ун-ту й ліцеїв у Ніжені й Одесі, повернення маґдебурзького права м. Києву тощо) не могли усунути тієї шкоди, що її заподіяла Україні політика О. I, а підневільна участь України у війнах та завоюваннях Росії важким тягарем лягала на укр. населення й госп.-во. Наслідком природної реакції на політику рос. централізму за О. I. на Україні зростала нац. свідомість, зміцнювався нац. рух, який виявлявся у діяльності як окремих патріотів (*«Історія Русів»*), так і цілих гром.-культ. осередків (масонські льожі та ін.), а навіть нелеґальних політ. орг-цій (*Малоросійське Таємне Т-во* тощо). В умовах поширення сел. заколотів і повстань у військ. поселеннях і зростання ліберально-рев. руху (декабризм, поль. нац.-визвольний рух) створювалася заг. атмосфера великого політ. й ідеологічного напруження, наслідки чого виявилися відразу після смерти О. I.

О. Оглоблин

Олександер II (1818 81), рос. імператор (1855–81), син *Миколи I*. Царювання О. II почалося в умовах невдалої *Кримської війни*, кризи кріпацької системи, загострення соц. суперечностей і зростання сел. рухів. Це скерувало внутр. політику О. II на шлях важливих реформ: сел. (1861), земської й судової (1864), міськ. самоврядування (1870), військ. (1874) тощо. Зовн. політика О. II, оперта на союзі з Німеччиною (Пруссією), продовжувала аґресивну політику Миколи I на Близькому Сх. (війна з Туреччиною 1877–78 рр.), на Кавказі (остаточне підкорення Кавказу 1864) і в Сер. Азії. Придушивши поль. повстання 1863 р., уряд О. II вів гостру боротьбу проти поль. елементу й кат. Церкви на Правобережній Україні, Білорусі й Литві й ліквідував уніятську Церкву на Холмщині та Підляшші (1875). На Україні за О. II загострилася політика русифікації й поборювання укр. нац. руху та культури. Валуївський циркуляр 1863 р. (див. *Валуєв* П.) проголосив, що укр. мови «не было, нет и быть не может», а *Емський указ* 1876 р. взагалі заборонив розвиток укр. культури. Зростання рев. руху, зокрема на Україні, викликало урядові репресії, що, в свою чергу, посилило терористичну акцію революціонерів. Під тиском цього уряд О. II підготував деякі реформи держ. устрою, зокрема проєкти конституційного характеру, що викликало певні надії і в укр. ліберальних колах. Але вбивство О. II народовольцями у Петербурзі поклало край цим спробам і надіям. *О. О.*

Олександер III (1845–94), рос. імператор (1881–94), син *Олександра II*. Вважав своїм гол. завданням збереження й зміцнення самодерж. влади монарха над усіма ділянками життя єдиної Рос. Імперії, керованої централістичною бюрократією. Змушений на поч. 1880-их рр., під тиском трагічних обставин (вбивство О. II), до деяких другорядних поступок на користь селянства (скасування подушного податку, зменшення викупних сплат тощо), О. III незабаром став на шлях обмеження ліберальних реформ 1860–70-их рр. (зокрема судової, земської й міської, а також у царині нар. освіти й

університетської системи). Був введений інститут земських начальників з великою владою над селянством, для підтримки поміщицького землеволодіння, було утворено Дворянський Земельний Банк. Зовн. політика О. III, уникаючи гострих конфліктів і воєн, мала на меті забезпечити політ. позиції Рос. Імперії в Европі (союз з Францією), зокрема на Балканах (Болгарія), у Сер. Азії й на Далекому Сх. Вірний заповітові Олександра II, О. III продовжував його антиукр. політику на засадах *Емського указу 1876 р.* О. О.

Олександер Грушевський, кол. назва м. *Шахти*.

Олександер Добрий (†1432), молд. господар (з 1400); мирним шляхом зміцнив новопосталу державу, заснував незалежну митрополію у Сучаві (1401), школи у Радівцях і Сучаві, уклав торг. умови з львівськими купцями (грамота з 8. 10. 1408). Його спроби захопити Покуття у 1431 р. не вдалися.

Олександер Іноземцев (1889–1948), єп. (з 1922), згодом архиєп. пинський і поліський, митр. За походженням росіянин з Сибіру, прислужився УАПЦ при висвяченні єпископату у 1942 р. Перший гол. Собору Єп. УАПЦ. Помер на еміґрації у Мюнхені.

Олександер Коріятович († по 1378), унук В. кн. лит. *Ґедиміна*, кн. подільський; відзначився у боротьбі з татарами, був союзником поль. короля Казіміра III.

Олександер Новицький (*1905), правос. єп. УПЦеркви в ЗДА, родом з Волині. Закінчив богословський фак. Варшавського Ун-ту, 1934–40 – свящ. на Волині, потім чл. Консисторії Правос. Церкви в Ген. Губ., духовник Вільного Козацтва і Дивізії «Галичина»; з 1950 свящ. в Канаді і в ЗДА, хіротонізований 1965 р., – осідок у Чікаґо.

Олександер Червінський (1886–?), єп. УАПЦ з 1925 р., спершу в Черкасах, пізніше у Вінниці, заарештований 1932 р., дальша доля невідома.

Олександренко (Александренко) Василь (1861–1909), правник, родом з Чернігівщини, проф. міжнар. права Варшавського Ун-ту; дослідник іст. держ. установ Англії й дипломатичної іст. Росії 18–19 вв.; матеріяли, зібрані ним у закордонних архівах про діяльність мазепинців на еміґрації («Сборник Киевской Комиссии для разбора древних актов»), опубліковані 1916 р.

Олександринка (VI–18), с. м. т. в півд.-зах. Донбасі, Волноваського р-ну Донецької обл.; 3 800 меш. (1966).

Олександрів Борис (*1921), поет і журналіст на еміґрації, чл. редколеґії ж. «*Літаври*»« в Зальцбурзі (1947), з 1948 р. в Канаді, ред. ж. «*Молода Україна*» (з 1952). Зб. поезій «Мої дні» (1946), «Любов до ближнього» (1961), «Туга за сонцем» (1967), ст. про сов. літературу в періодичній пресі; гуморески (псевд. Свирид Ломачка).

Олександрів Куявський (Aleksandrów Kujawski), м. в Польщі Бидґоського воєводства, 8 700 меш. (1961). Від листопада 1920 до кін. 1921 в О. К. був табір інтернованих вояків Армії УНР (4 і 6 Стрілецькі дивізії, частини Запасових Військ та 4 Відділ Могилівської Кордонної Бриґади). У таборі ведено інтенсивну культ.-осв. роботу (школи, курси, хори, театр, часописи й журн.: «Зірниця», «Нове Життя» та ін.). З 1921 р. при 6 дивізії діяло Братство св. Покрови (до 200 чл.), яке випустило церк. служебник і ряд вид. для задоволення рел. потреб вояків. У кін. 1921 р. 4 і 6 Стрілецькі дивізії переведено з О. К. до *Щипюрна*, а ін. частини до *Ланцута*.

Олександрівка (VI–18), с. м. т. в півд.-зах. Донбасі Мар'їнського р-ну Донецької обл.; 5 600 меш. (1965); кам'яновугільні шахти.

Олександрівка (V–17; кол. Бахметьєве), с. у верхів'ях р. Самари, р. ц. Донецької обл.; 2 200 меш. (1966).

Олександрівка (V–14), с. м. т. в півд.-сх. частині Придніпровської височини над р. Тясмином, р. ц. Кіровоградської обл., 12 400 меш. (1965); цукрокомбінат, промкомбінат, іст.-краєзнавчий музей.

Олександрівка, урочище б. с. Кирилівки Кодимського р-ну Одеської обл., де А. Єсипенко у 1950-их рр. досліджував трипільське поселення поч. III тисячоліття до Хр. і виявив залишки хат з кількома приміщеннями, багато уламків глиняного посуду з мальованим і жолобкованим орнаментом, бл. 100 глиняних, на кріселках сидячих жін. фігурок культового призначення та крем'яні і кам'яні приладдя.

Олександрівське, до 1921 р. назва м. *Запоріжжя*.

Олександрівське (V–20; до 1961 – селище Олександрівка), м. в Донбасі над р. Луганкою, підпорядковане Луганській міській раді; 13 800 меш. (1966), електроапаратний зав.

Олександрівський буровугільний район, найважливіший р-н Дніпровського буровугільного басейну (див. *Буре вугілля*) і всієї УССР, розташований у верхній течії р. Інгульця побіч м. *Олександрії*. Потужність вугільних шарів (вони пов'язані з бучацькою світою палеогену) досягає 25 м, залягання неглибоке (40–45 м), що дозволяє його розробляти відкритим способом. Якість ву-

гілля досить висока, зольність невелика. Воно брикетується у двох брикетних фабриках. Поч. експлуатації 1915 р.

Олександрія (V–14), м. обл. підпорядкування, р. ц. Кіровоградської обл., положене в півд.-сх. частині Придніпровської височини над р. Інгульцем, осередок Дніпровського буровугільного басейну; 42 000 меш. (1965).

О. заснована 1754 р. п. н. шанець Беча як опорний пункт проти татар і турків. 1784 р. дістав назву О. і став пов. м. Катеринославського намісництва, з 1806 р. — пов. м. Херсонської губ. Довгий час О. мала с.-г.-торг. характер; населення зростало повільно (у тис.): 1897 — 14, 1926 — 18,7, 1939 — 19,5, швидше — тільки у 1950-их рр., у зв'язку з розвитком буровугільної пром-сти (1959 - 35,2). Крім шахт і брикетних фабрик, тут є зав.: рудоремонтний, електромех., гірського воску, авторемонтний та ін.; пром-сть харч. і будів. матеріялів, ТЕЦ. Технікуми: індустріяльний, зооветеринарний; училища: культ.-осв., мед., пед.

Олександрія, с. Куп'янського р-ну Харківської обл., де Д. Телегін (1956—57) виявив двошарову стоянку ранньої ямної культури III тисячоліття до Хр. У нижньому шарі вогнище, крем'яні знаряддя (ножі, списи) і гостродонна кераміка з ямковим, гребінчастим і шнуровим орнаментом; у верхньому шарі вже вироби з міді (вістря списа, шила). Побіч погребище з витягненими і скорченими кістяками, присипаними червоною вохрою, б. них крем'яні ножі й уламки кераміки.

Олександрія, романи про життя Олександра Македонського, що належить до найпопулярніших у світовій літературі. На Україні з 11 в. відомий переклад грец. роману (т. зв. «псевдо-Калістена»); у 13 в. переклад був опрацьований у христ. дусі. У 15–16 в. прийшов ще новий текст серб. походження з посиленням романтичних елементів. Ще пізніше прийшла хорватська переробка італ. О., яка не була розповсюджена. О. мала значний вплив на описи військ. подій у староукр. літературі, а почасти й на нар. епос. Тексти у вид. В. Істрина («Александрия русских хронографов», 1894), і С. Гаєвського («Александрія в давній укр. літературі», 1929).

«Олександрія», дендрологічний парк ботанічного саду АН УРСР, розташований в зах. частині м. Білої Церкви, на лівому мальовничому березі р. Росі; площа 200 га. Роботи по створенню парку розпочаті в кін. 18 в. власницею Білої Церкви Олександрою Браницькою за пляном садівника Мюффо, пізніше О. Янса, на базі природної діброви в т. зв. ляндшафтному стилі, закінчені у 1850 р. У 1918–20 і 1941–43 рр. частково знищений, 1946 р. переданий як заповідник у відання АН УРСР, яка відновила більшість парку. В «О.» вдало поєднані паркові пейзажі з архітектурними спору-

Білоцерківський парк Олександрія. Діброва

дами (палац Браницьких й ін.); рослинність охоплює понад 500 видів. «О.» є також базою для н.-д. роботи (гол. вивчення та введення цінних рослин). Ін-т гідробіології АН УРСР веде в «О.» роботу по селекції та акліматизації цінних риб.

Олександрович (Александрович) Митрофан (1837–81), письм., історик і гром. діяч старого коз.-старшинського роду на Чернігівщині, гол. Остерської земської управи. Автор укр. оп. і кореспонденції в «Основі» 1861 р., підписаних «Митро Олелькович» (видані окремою кн., з передмовою І. Франка, у Львові, 1895 р.: «Укр. писання Митра Олельковича»), розвідки «Андрусовский договор и П. Дорошенко» («Вестник Западной России», 1867) і монографії «Остерский уезд. Историческое описание», випуск I (К. 1881).

Олександрович Тихон (†1746), письм. і педагог, 1743 р. префект і проф. піїтики й реторики Київ. Академії; підручники поетики, реторики та філософії (за Арістотелем) латинською мовою.

Олександропільська могила, див. *Лугова могила.*

І. Олексишин

Олексишин Іван (*1901), геолог; у 1929–39 рр. учитель гімназій у Тернополі й Львові, у 1939–41 рр. викладач ун-ту у Львові, 1942–44 — Львівської Політехніки; з 1949 р. в ЗДА, з 1956 р. проф. геології в Бостонському Ун-ті, д. чл. НТШ. Праці з ділянки геології й палеонтології Поділля і Меріленду: «Красові явища на Поділлі» (1938), «Verbreitung und Stratigraphie des Miozän in Nordpo-

dolien und Südwolhynien» (1952), «Some new species of Miocene Mollusca from Maryland and Virginia». Пенсільванська АН, т. XXXIV (1960) й ін.

Олексієво-Дружківка (V–18), с. м. т. в Донбасі над р. Кривим Торцем, Дружківської міськради Донецької обл.; 8 200 меш. (1966), шамотний зав.

Олексієнко Олекса (1876 1942), актор, один з перших укр. кінорежисерів, родом з Харкова. З 1896 р. у трупі Д. *Гайдамаки,* з 1908 р. режисер у кіноконторі Д. Харитонова у Харкові, екранізував і знімався у водевілях: «Як вони женихалися» (1909, за М. Гоголем «Ніч під Різдво»), «Бувальщина» (1910, за А. Велисовським), «Москаль-Чарівник» (1910, за І. Котляревським), «Сватання на вечорницях» (1911, за В. Дмитренком), «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» (1911, за М. Старицьким), «Любовні пригоди Гришки Распутіна» (1917) та ін. За сов. влади працював у мист. самодіяльності.

О. Олексієнко

М. Олексіїв

Олексіїв Михайло (1891–1952), педагог, гром. і політ. діяч; учасник визвольних змагань 1917–20 рр. (делеґат на першому і третьому Всеукр. Військ. З'їздах, учасник Зимового походу), у 1923–41 рр. педагог у Дніпропетровському, у 1941–43 рр. активний діяч у тому ж м. На еміґрації в Німеччині один з основоположників і гол. *УНДС;* помер у ЗДА.

Олексіївка, «Алексеевка» (III–19), м. на півн. Слобожанщині, р. ц. Білгородської обл. РСФСР, 19 000 меш. (1959), харч. пром-сть. За переписом з 1926 р. українці становили в Олексіївському р-ні 64,5% всього населення.

Олексій, іконописець сер. 16 в.; «Успіння» (1549), «Богоматір»; обидві у Львівському Держ. Музеї Укр. Мистецтва.

Олексій Громадський (1882–1943), церк. правос. діяч, митр., родом з с. Докудова на Підляшші. 1908 закінчив Київ. Духовну Академію, у 1918–22 рр. ректор Крем'янецької Духовної Семінарії, 1922 р. висвячений на еп. луцького і того ж р. еп. гродненський і новогрудський (з 1928 архиеп.). З 1934 р. архиеп. крем'янецький і волинський; на цьому посту спричинився до відросійщення церкви на Волині. 1941 р. заарештований большевиками. Під час нім. окупації залишився в юрисдикції моск. патріярхії, яку визнав під больш. окупацією і був митр. Укр. Автономної Правос. Церкви. Згинув трагічно з рук партизанів, похований у Крем'янці. Автор богословсько-наук. творів і двох томів проповідей; меценат церк. видань.

Митр. Олексій Громадський

Олексій Дородницин, світське ім'я Анемподист (1859–1920), правос. церк. діяч родом з Катеринослава, архиеп. володимирський, ректор Казанської Духовної Академії, проф. (1919) Кам'янецького Держ. Ун-ту, почесний гол. (1917-18) *Всеукр. Правос. Церк. Ради.* З друкованих праць найбільша «Южно-русский необаптизм, известный под именем штунды»; укр. мовою «Молитовник» (1917). Помер у Новоросійську.

Олексій Михайлович (1629–76), другий моск. цар (1645–76) з династії Романових. За О. М. держ. устрій Московщини набрав характеру абсолютної монархічної влади, а гол. опорою монархії стало військо. У зовн. політиці уряд О. М. продовжував опанування Москвою сусідніх країн і народів: на зах. й півд. — України, Білорусі й Литви, що втягло Москву у нову війну з Польщею (1654–67), яка закінчилася *Андрусівським договором* 1667 р. й т. зв. *Вічним миром* 1686 р., й з Туреччиною та Кримом у 1670-их рр. (закінчилася *Бахчесарайським миром* 1681 р.; на півн. зах. — Прибалтики, що спричинилося до невдалої війни з Швецією (1656–58). У наслідок цих воєн і *Переяславського договору 1654 р.* Москва здобула Лівобережну Україну (з Києвом) і частину Сх. Білорусі (Смоленщину), а крім того поширила свої володіння в Сибіру й на Кавказі й свій вплив у Грузії, але не спромоглася пробитися ні до Чорного м., ні до Балтики. Імперіялістична зовн. політика й погіршення соц.-екон. становища нар. мас викликали низку заколотів і повстань (у Москві, Пскові й Новгороді й особливо під проводом Степана Разіна 1670–71 рр. на Дону, яке поширилося на все Поволжя й півд. Московщину), що були з великими зусиллями й жорстокістю приборкані. За О. М. був складений кодекс законів Моск. держави («Соборное Уло-

жение» 1649 р.), яким було остаточно закріпачено селянство й стверджено та поширено права дворянства й купецтва. Церк. реформа патріярха Никона (1666) викликала великий опір з боку прихильників старих обрядів («старообрядці») й спричинила розкол Моск. Церкви та жорстоку церк.-рел. боротьбу. За О. М. у Москві поширилися впливи евр. культури, здебільша за посередництвом укр. культ. діячів — вчених, літераторів, мистців тощо. *О. О.*

Олексюк Мирослав (* 1925), філософ родом з Брідщини, працює в Ін-ті суспільних наук Львівського Ун-ту. Праці про суспільно-політ. й філос. погляди Лесі Українки і про розвиток філос. думки на Зах.-Укр. Землях.

Олелько (Олександер) Володимирович († 1455), внук Ольґерда, удільний кн. («государ-отчич») київ. (1440–1455). Одружений з дочкою моск. В. кн. Василія Дмитровича Анастасією, О. змагався за цілковиту автономію Київ. князівства, до складу якого тоді входила також Переяславщина і, можливо, Брацлавщина. О. відзначився у боротьбі з татарами й сприяв розвиткові укр. Правос. Церкви й культури. Його нащадки називалися Олельковичами, згодом кн. Слуцькими й кн. Пинськими.

Олельковичі, рід удільних кн. київських, який походив від *Володимира Ольґердовича.* Син його, кн. Олександер *(Олелько),* і внук, кн. Семен Олелькович († 1471), були останніми удільними кн. київськими. Від унука Володимира — кн. Михайла О. († 1481) походили кн. Слуцькі (споріднені з кн. Острозькими), рід яких згас на поч. 17 в.

Оленівка (УІ–18), с. м. т. в півд.-зах. Донбасі Волноваxського р-ну Донецької обл.; 7 200 меш. (1966); шлакоблочний зав.

Оленська-Петришин Аркадія (* 1934), малярка, нар. в Зах. Україні, з 1950 р. у ЗДА; студіювала в мист. школі Арт Стюдентс Ліґ і в Гантер Каледжі у Нью-Йорку; з 1955 р. учасниця групових виставок Т-ва молодих укр. мистців, річних виставок ОМУА, групи модерністів у Нью-Йорку, Чікаґо, Детройті; індивідуальні виставки у Нью-Йорку і Чікаґо (1966). Твори О.-П. є в зб. музеїв у Сан Антоніо в Тексасі й в Івансвіл, Індіяна. Проф. мистецтва в Ґантер каледжі.

А. Оленська-Петришин

Олень (Cervus), рід парнокопитих ссавців, родини оленів; мисливсько-пром. звірі (використовуються м'ясо, шкура, роги). На Україні поширений О. звичайний, або шляхетний [C. elaphus L.), довж. тіла до 220–250 см, хвоста — до 16 см, висота в холці — 87–165 см, вага до 500 кг. Раніше зустрічався по всій Україні, тепер — в Карпатах, на Кавказі й у Криму та в кількох пунктах, де його випущено для розведення; в УССР полювання на О. звич. реґулюється ліцензіями. Тільки у заповіднику Асканія-Нова і в кількох р-нах Лісостепу акліматизовані: О. плямистий (C. nippon Temm, довж. тіла 160–180 см, висота в холці 85–118 см, вага до 148 кг) і ланя звичайна, даніель [Cervus (Dama) dama L.].

Оленьчук Михайло (* 1886), свящ., церк. і суспільний діяч у Канаді, куди прибув 1909 р. з Ґаличини; ген. вікарій еп. Н. *Будки,* у 1922-23 рр. адміністратор епархії для кан. українців; ст. на рел. і суспільні теми.

Олесіюк (Олесевич) Тиміш (* 1895), гром. і політ. діяч, за фахом лікар, родом з Володавщини (Підляшшя). Був активним у студентському житті — у Варшаві, Харкові й Празі (гол. Союзу Укр. Студентів Еміґрантів у Польщі й співзасновник *ЦеСУС-у).* Чл. Центр. Ради від укр. людности Холмщини та Підляшшя і секретар Холмського Губернського Виконавчого Комітету (1917–18), заступник губ. холмського комісара освіти (1918–19), з жовтня 1919 р. аташе Укр. дипломатичної місії у Варшаві та секретар на переговорах уряду УНР з Польщею. 1920 р. делеґат-обсерватор уряду УНР на поль.-сов. мирових переговорах у Ризі. У 1932–44 рр. лікар на Підляшші, згодом на еміґрації в Німеччині, чл. екзильного уряду УНР, співзасновник *УНДС* і перший його гол. З 1947 р. у ЗДА, 1950 співзасновник і чл. управи *СУНД.* Праці з демографії України («Статистичні таблиці укр. населення СССР», 1930; ст. у зб. «Укр. людність СССР», 1931 й ін.), про етнічні кордони України й розселення українців в Азії (у ж. «Табор»), на осв. і політ. теми (в місячнику «Нова Україна»); спогади (у ж. «Листи до приятелів»).

Т. Олесіюк

Олесницький Євген (5. 3. 1860 — 26. 10. 1917), визначний гал. гром.-політ. діяч, адвокат, економіст, публіцист і перекла-

дач, д. чл. НТШ (з 1899); нар. в с. Говилові Великому Гусятинського пов. в родині свящ., закінчив гімназію в Тернополі, ун-т у Львові. До 1891 р. жив у Львові, пізніше в Стрию, де мав адвокатську канцелярію, 1909–14 рр. знов у Львові, згодом у Відні. Діяч народовецької, пізніше нац.-дем. партії – один з її засновників, посол до гал. сойму (1900–10) і гол. укр. соймового клюбу, у 1907–17 рр. посол до віденського парляменту; підтримував жваві зв'язки з Наддніпрянщиною; 1885–90 рр. чл. ред. «Діла». Поборював завзято *«Нову еру»*, переконуючи, що українці повинні вести переговори не з *Бадені,* а безпосередньо з центр. урядом, і спричинився до скорої її ліквідації. Відстоював політику на основі консолідації усіх укр. сил, яка була здійснена завдяки створенню нац.-дем. партії. Переконавшися, що українці не здобудуть у соймі здійснення навіть мінімальних вимог, 1905 р. розпочав боротьбу за зміну соймової виборчої ординації. У парляменті виступав звич. в бюджетових дебатах і висував засадничі постуляти укр. політики. У 1915 р. став чл. *Заг. Укр. Ради* і тісно співпрацював з К. *Левицьким* і М. *Васильком.*

Є. Олесницький

Один з найкращих гал. адвокатів і промовців, оборонець у політ. процесах (напр., у справі т. зв. баденівських виборів, у процесі проти посла Т. Окуневського за образу гал. намісника К. Бадені). Організатор життя Стрийщини, яка стала передовим пов. у Галичині; зокрема засновник «Нар. Дому», філії «Просвіти», молочарських спілок, що їх об'єднав у Крайовий Молочарський Союз (згодом *«Маслосоюз»),* який став крайовою централею; 1909 р. організував Крайову госп. виставку в Стрию. По переїзді до Львова реорганізував т-во *«Сільь. Господар»* у сильну крайову госп. установу, заснував при ньому *Крайовий Союз Госп.-Торг. Спілок, «Госп. Часопись»,* «Бібліотеку Сіль. Господаря»; працював при орг-ції таких екон. установ, як *«Дністер»* (був його дир.), *Зем. Банку, Крайового Т-ва Кредитового* (згодом Центробанку) тощо. О. був співзасновником *«Часописі Правничої»,* видавцем «Русько-укр. бібліотеки» (1884–86), ред. гумористичних ж. «Нове Зеркало» (1885) і *«Зеркало»* (1886). Як чл. виділу «Руської Бесіди» і референт «Нар. Театру», О. поставив цей театр на високому рівні; перекладав п'єси для театру. 2 тт. спогадів «Сторінки з мого життя» (1935), щоденник від поч. війни 1914 р. аж до смерти, ст. на правничі теми.

І. Сохоцький

Ю. Олесницький

Олесницький Юлій (1878–?) адвокат, брат Євгена, сусп.-політ. діяч Станиславівщини (довголітній гол. філії «Просвіта»); 1939 р. вивезений большевиками, помер на засланні.

Олесницький Ярослав (1875–1933), гром.-політ. діяч і дипломат, адвокат; 1919 радник Держ. Секретаріяту закордонних справ і один з делеґатів Укр. Нац. Ради ЗУНР для довершення акту соборности 22. 1. 1919 у Києві; у 1919–21 рр. перший радник, а згодом гол. дипломатичної місії УНР у Лондоні. З 1923 р. у Золочеві, з 1930 р. посол до поль. сойму (від УНДО); 1931 р. подав від Укр. Парляментарної Репрезентації в Польщі скаргу до Союзу Народів у Женеві в справі *пацифікації.* Ст. на правничі й політ. теми.

Я. Олесницький

Олесь (справжнє прізвище Кандиба) Олександер (1878–1944), один з видатніших укр. поетів 20 в. Нар. на хуторі Кандиби б. Білопілля на Сумщині, закінчив Харківський Ветеринарний Ін-т і працював у Харківському земстві ветер. лікарем, а з 1911 р. в Києві в ред. «ЛНВ» й у в-ві «Лан». У 1919 р. вийшов на еміґрацію, спочатку до Будапешту, потім до Відня, де у 1920 р. був ред. журн. «На переломі» й гол. Союзу укр. журналістів. З 1924 р. жив у Празі, де й помер.

О. Олесь

Літ. діяльність почав з 1903 р., набувши популярности вже першою зб. «З журбою радість обнялась» (1907); близька до цієї сюжетами й настроями наступна зб. «Поезії» (1909). У поезіях обох зб. особиста лірика поєднується з гром. настроями – надії на нац. визволення й розчарування поразкою революції 1905 р. («Айстри»). Тими ж мотивами характери-

зується й дальша зб. «Твори» (1910) й «Поезії» (1917) з циклом про нац. революцію на Україні 1917 р. Зб. О., написані на еміґрації, перейняті тугою за батьківщиною: «Чужиною» (1919), «Поезії» (1931) та «Кому повім печаль мою» (1931). Окреме місце в творчості О. посідає зб. іст. поезій «Минуле України в піснях. Княжі часи» (1930). Ліричні за своїм характером і драматичні етюди й поеми О.: «По дорозі в казку» (1910), «Над Дніпром» (1911) та ін., зібрані в кн. «Драматичні етюди» (1914), а також «Хвесько-Андибер» (1917), «Трагедія серця» і останній твір – драматична поема «Ніч на полонині» (1943–44). Еміґраційній дійсності присвячена зб. сатиричних поезій О. (під псевд. В. Валентин) «Перезва» (1921), друга частина якої, як і сатиричні комедії «Ревізор з Кам'янця», «Влада за кордоном», «Народний суд», не появилися друком. У галузі дитячої літератури О. належить переклад «Казок» В. Гавфа (1911), «Арабських казок» (1917) та ориґінальні віршовані казки і п'еси: «Злидні» (1927), «Солом'яний бичок» (1927), «Микита Кожум'яка» (1929), «Мисливець Хрін та його пси» (1944), «Бабусина пригода» (1959) та ін. Відомий О. також як перекладач «Пісні про Гайявату» Г. Льонґфелло (1912), білор. поетів тощо.

Традиційна за формою (часто з наподібленням нар. пісні), поезія О. разом з тим характеризується добірною лексикою, чіткою виразністю й ґраційністю ритму, майстерністю малюнків природи й тонкою передачею настрою. Ці якості, як і глибоко патріотичні мотиви та щирість вислову, забезпечили поезії О. велику популярність і поширення в антологіях, хрестоматіях, читанках, а багато його текстів композитори (М. Лисенко, Я. Степовий, К. Стеценко та ін.) використали в своїй муз. творчості. Творчість О. мала вплив на формування укр. поетів наступного покоління (П. Тичина). Повного вид. творів О. немає. В УССР він був популярний до поч. 1930-их рр., і тоді вийшли трьома вид. його «Вибрані твори» з передмовою П. Филиповича (1925, 1929 і 1930). Потім був понад 20 рр. під забороною, яку знято в другій пол. 1950-их рр., проте твори його інтерпретуються дуже тенденційно й видаються з великими обмеженнями: «Вибране» (1958) і «Поезії» (1964).

Б. Кравців

Олеськів Осип (1860–1903), гром.-суспільний діяч родом з Жовківщини, середньошкільний учитель; як член гол. Виділу Т-ва «Просвіта» виступав проти еміґраційної гарячки укр. селян до Бразілії, натомість 1895 р. поїхав до Канади, щоб перевірити можливості еміґрації до цієї країни і увійшов у контакт з кан. урядовими колами. Його опис Канади «О еміґрації» (1895), ст. в газ. і звіти дали почин до укр. еміґрації до Канади. О. працював у справах еміґрації до 1900 р.; пізніше переїхав до Сокаля, де був дир. учительської семінарії.

О. Олеськів

Олесько (IV–5), с. м. т. на узбіччях Вороняків, Брідського р-ну Львівської обл.; 3 000 меш. (1966); пам'ятки архітектури: костьол (15 в.), замок (14–17 вв.), манастир капуцинів (18 в., в стилі барокко). О. відоме з 1327 р.

Замок в Олеську (14—17 вв.)

Олешки, кол. (до 1928) назва м. *Цюрупинського.*

Олешківська Січ, передостання *Запор. Січ,* що існувала у 1711–34 рр., розташована в Олешках (тепер *Цюрупинське)* над Дніпром, на території Крим. ханства. Після зруйнування рос. військами 14. 5. 1709 *Старої Січі* запорожці оселилися над р. Кам'янкою. Вигнані звідти рос. урядом 1711 р., вони дістали дозвіл від крим. хана оселитися в Олешках. В наслідок домовлення між Росією і Туреччиною козаки були обмежені в правах, що й було причиною, після коз. повстання 1728 р., їхнього повороту на Запоріжжя, де вони заснували *Нову* (Покровську) *Січ.* Кошовими отаманами за часів О. С. були К. *Гордієнко* і І. *Малашевич.* Див. також *Запоріжжя* і *Запор. Січ.*

Олешшя, пристань і важливий торг. осередок у княжі часи, було положене над гирлом Дніпра, правдоподібно на місці теперішніх *Олешків.* На підставі літописних інформацій, що часто повторюються впродовж 11–13 вв., можна твердити, що О. було значним м. з численними колоніями чужоземних купців, які

посередничали в торгівлі між Україною та середземноморськими країнами. Деяка частина меш. О. займалась рибальством. Є підстави думати, що О. протягом 10 в. було міжнар. м., яке підпадало сильним політ. впливам Візантії. Пізніше, у зв'язку з ослабленням Візантії, воно увійшло в коло політ. зацікавлень, а, може, навіть деякої залежности від київ. кн.

Олешшя, частина *Причорноморської низовини,* положена на лівобережжі нижнього Дніпра від Кахівки до *Кінбурнської коси,* яка виділяється значним поширенням піщаних і супіщаних ґрунтів (олешківські піски); назва від м. Олешок (тепер *Цюрупинське).* О. – кол. дельта Дніпра, збудована з алювіяльних наносів. Вона являє собою хвилясту рівнину висотою до 50 м, прорізану кількома безводними відногами. Заг. площа пісків, що складається з кількох великих островів, – 160 000 га; вони творять надми 8-15 м заввишки, серед яких трапляються солоні озера й болота. В минулому О. було вкрите лісами, пізніше піщаним степом. Надмірний випас овець у 19 в. спричинив розвіяння пісків і сильне поширення невжитків. Рослинний покрив О. бідний: невеликі чагарники, березові й дубові гаї. Намагання закріпити сипучі піски (гол. крим. сосною – понад 3 000 га) дало лише часткові наслідки. Значно краще вдається культивування винограду (його розпочав 1889 р. швайцарець Ц. Жатон) і садівництво.

Оливна культура, маслина, оливкове дерево (Olea europaea L.), вічнозелене дерево висотою до 7 м або кущ з родини оливкових (маслинуватих), плоди якого дають олію високої харч. якости. О. вирощують гол. в середземноморських країнах, на Україні на півд. березі Криму.

Олизари, старий укр. шляхетський рід на Київщині (О.-Волчкевичі) й Волині (О.-Шиловичі), відомий з 15 в., який спольщився у кін. 16 в. Володіючи великими мастками на Київщині (гол. осередок – м. Коростишів), О. (Адам і син його Людвик) у першій пол. 17 в. широко розвинули залізорудну пром-сть, а один з їх нащадків, Філіпп Неріуш О. підчаший Лит., завів на поч. 1780-их рр. б. с. Городська перший на Київщині доменний зав. Син його, граф Густав О. (1798–1865), київ. губ. маршал (1820–26), чл. київ. масонської льожі З'єднаних Слов'ян і Поль. Патріотичного Т-ва, поль. поет і автор спогадів («Pamiętniki», 1892), сприяв заведенню нім. колоністами суконної пром-сти у Коростишеві.

Олика (III–6), с. м. т. на Зах. Волині Ківерцького р-ну Волинської обл.; 4 200 меш. (1965); архітектурні пам'ятки: костьол (1635–40, барокко), замок, закладений 1564 р. кн. Миколою (Чорним) Радзівілом (він же дав О. у 1567 р. маґдебурзьке право) і Стрітенська кам'яна церква з 1784 в урочищі Залісоче, унікальний шедевр волинської архітектури 18 в.

Стрітенська церква з 1784 р.

Оліґоцен, див. *Геологія України.*

Олійна промисловість (олійницька, олійножирова), галузь харч. пром-сти з виробництва та переробки рослинних товщів. Виробляє олію, товщ, гліцерин, марґарину, мило, синтетичні жирні концентрати, жирні спирти тощо. Сировиною О. п. є *олійні рослини,* на Україні гол. соняшник, далі льон, коноплі й ін. О. п. поширена на Україні з давніх часів. В дорев. часи вона мала кустарний і доморобний характер. Побіч тис. дрібних підприємств 1913 р. було ледве 5 зав. з кількістю понад 50 робітників; продукція олії становила лише 29 600 т (6,3% Рос. Імперії), так що Україна довозила олію з Росії (1909–11 рр. – 28 000 т). За сов. влади проведено концентрацію О. п. у великих модернізованих підприємствах. Продукція УССР (в тис. т): 1940 – 158,7, 1950 – 181,5, 1960 – 449,2, 1966 – 907,2 (35% всього СССР). Розміщення О. п. відповідне до поширення олійних рослин, зокрема гол. сировини – соняшника. Вона розташована у великих м. півдня і півд. сх. УССР та на Кубані (Слов'янське, Дніпропетровське, Запоріжжя, Краснодар, Вінниця, Кіровоград, Полтава, Чернівці); виробництво марґарини розвинулося у Києві, Харкові, Донецькому, Одесі, Запоріжжі, Львові, Ужгороді та ін.

Олійник Борис (*1935), журналіст і поет родом з Полтавщини; зб. поезій «Б'ють у крицю ковалі» (1962), «Двадцятий вал» (1964), «Вибір» (1965); нариси «За Північним Дінцем» (1959) та ін.

Олійник Микола (*1923), письм. і журналіст родом з Київщини; у 1950–58 рр. співр. газ. «Радянська Волинь» і «Молодь України». Зб. оп. «Волинські оповідання» (1955), «Чуєш, брате мій» (1959), повісті «Леся» (1960), «Одержима» (1963), «Велика Глуша» (1965).

Олійник Михайло (1910–42), поет і журналіст родом з Одеси, співр. газ. «Червоний Гірник» і «Літ. Газета», ред. ж. «Кривбас». Зб. поезій на індустріяльні теми «З рудяних надр» (1932), «І так ростемо» (1934).

Олійник Олекса (*1914), скульптор-реаліст родом з Дніпропетровщини; закінчив Київ. Художній Ін-т по клясі М. Лисенка і М. Гельмана. Тематичні композиції («О. Пушкін, Т. Шевченко і А. Міцкевіч»), скульптурні портрети сов. діячів, пам'ятники (разом з М. Вронським): О. Петрусенко (у Києві), П. Мирному (в Полтаві), Т. Шевченкові (в Палермо, Канада, і в Донецькому).

Олійник Степан (*1908), поет-гуморист і сатирик родом з Одещини, працював журналістом в Одесі й Києві (з 1939, у газ. «Вісті», «Радянська Освіта»). Перша зб. гумористичних поезій «Мої земляки» вийшла 1947 р. За зб. «Наші знайомі» (1948) О. дістав сталінську премію. Далі вийшла велика кількість зб. на злободенні теми; більші з них — «Вибране» (1956 і 1959). Тому що О. пише в дусі офіц. сов. критики (зокрема й проти «буржуазного націоналізму», зб. «Сер Макітра», 1952), йому створено в сов. літературі штучну популярність, яка далеко перевищує мист. вартість його творів.

Олійниченко Галина (*1928), оперова співачка, лірико-кольоратурне сопрано; закінчила Одеську Консерваторію (1953); солістка Одеської (1953–55) і Київської (1955–57) опер, з 1958 р. у Великому Театрі в Москві. Лавреатка (перша нагорода) Міжнар. конкурсу вокалістів у Тулюзі (1957), ґастролювала у Зах. Европі й Китаї.

Олійниченко Панас (1888–1961), фахівець у ділянці транспорту і політ.-гром. діяч; начальник Півд.-зах. залізниць УНР (1918–20), у 1930-их рр. (до 1943) проф. Дніпропетровського Транспортного Ін-ту. Під час другої світової війни гол. Обл. Ради Дніпропетровщини; з 1944 р. на еміґрації у Німеччині й Великобрітанії, діяч ЗЧ ОУН, гол. Ліґи Укр. Політ. В'язнів, гол. Суду СУБ-у.

Олійничук Семен (1798–1852), антикріпосницький діяч з сел. роду на Вінниччині. Втік від поміщика й під чужим прізвищем учителював на Правобережній Україні й Білорусі (1834–39). За втечу від поміщика 1839 р. був заарештований і кілька рр. пробув в ув'язненні; тільки 1845 р. визволився з кріпацтва. 1847 р. від імени селян Острозького пов. на Волині написав листа до Миколи І з закликом перевести селян з панщини на чинш. За аґітацію проти кріпацтва О. був 1849 р. ув'язнений і помер у Шліссельбурзькій фортеці. О. автор незакінченого твору «Исторический рассказ природных или коренных жителей Малороссии Заднепровской, т. е. Киевской, Каменец-Подольской и Житомирско-Волынской губерний про свое житье-бытье», що містить гострий осуд кріпосництва.

Олійні рослини, група рослин різних ботан. родин, які використовують для одержання жирної олії (насіння або овочі О. р. мають 30–70% олії) для прохарчування і техн. цілей. Найдавніші О. р. на Україні — льон і коноплі, у 18 в. введено нові культури — соняшник і гірчицю, у 19 — рижій і ріпак, за останні десятиліття — рицину, арахіс, перилу й ін. Майже всі О. р., вирощувані на Україні, — однорічні рослини. Деякі з них вирощуються тільки на олію, ін. є рослинами комплексного використання.

Під О. р. (без комплексних) у 1966 р. було в УССР 1 985 000 га (на всіх укр. землях бл. 2,8 млн га) або 5,9% всієї посівної площі і 30,5% площі під О. р. в усьому СССР. Площа під О. р. швидко зростає; числа для УССР в тис. га такі: 1913 р. — 170, 1940 — 1 034, 1966 — 1 985. Основні О. р. на Україні (також на Кубані) нині (всі ч. в тис. га) *соняшник* (1966 р. — 1 777 або 89% всіх О. р.; 1913 р. — лише 76, 1940 — 720), далі *рицина* (1966 р. — 93 або 4,7%), втратив значення *льон* олійний (кудряш; 1913 — 93,0, 1940 — 77,6 1966 — 19,6). Менше значення мають *ріпак* — озимий і ярий, або кольза (1940 р. — 91,2, 1966 — ледве 6,7), *рижій* (1966 — 5,6), *гірчиця* (0,5), *арахіс, перила* (судза), чуфа й ін.; лише недовгий час на Україні плекали кунжут і *бавовну.* Заг. річний збір всіх О. р. в УССР за 1961–65 рр. становить 24,5 млн (на всіх укр. землях 32,0) центнерів, тобто 43 (57)% збору всього СССР. До О. р. належить також оливкове дерево (*олива культурна*); високий відсоток олії мають комплексні рослини: *льон* довгунець, *коноплі, етеро-олійні* (зокрема *коляндра), махорка, мак, кукурудза* та ін. *В. К.*

Олімпій, Аліпій (†1114), іконописець і мозаїст, чернець Києво-Печерського манастиря; учився у Царгороді й Києві. О. виконав фрески й мозаїки для Успенської церкви у Києві. За найновішими дослідами (О. Антонова, Г. Логвин) О. приписують також мозаїки Михайлівського Золотоверхого манастиря й ікону Богоматері («Велика Панагія»), яку він виконав на доручення кн. Володимира Мономаха для Успенського собору в Ростові (нині в Третьяковській ґалерії у Москві). Г. Логвин вважає О. творцем укр. нац. стилю в іконописі. Життя і чуда О. описані у «Києво-Пе-

Препод. Олімпій

черському Патерику» (1661), там таки і його портрет роботи монаха-ґравера Іллі.

Олімпійські ігри, міжнар. спортивні змагання, які відбуваються (на зразок О. і. у стародавній Греції в м. Олімпії) з 1896 р. раз на 4 р. у різних країнах. Почавши з 1952 р. в О. і. бере участь також СССР, а в складі його команди чисельно представлені українці (у зах. країнах їх уважають за росіян). Вони здобули на XV Олімпіяді в Гельсінкі (1952) 24 медалі (в тому ч. 11 золотих, 11 срібних і 2 бронзові), на XVI (1956) у Мелборні — 29 (15, 4, 10), на XVII у Римі (1960) — 31 (16, 9, 6), на XVIII у Токіо (1964) — 30 (13, 9, 8), на XIX у Мехіко (1968) — 17 (8, 5, 4). За кількістю здобутих медалів і за неофіц. підрахунком Україна здобула на олімпіяді в Гельсінкі 4 місце (Росія — 7), у Мелборні — 3 (Росія — 2), у Римі — 3 (Росія — 2), в Токіо — 3 (Росія — 7), у Мехіко — 6 (Росія — 2).

Олімпійськими чемпіонами стали такі укр. спортсмени: у Ґельсінкі — Б. Гуревич і Я. Пункин (боротьба), В. Чукарин, Д. Леонкин, М. Гороховська, Н. Бочарова, К. Калинчук, Г. Шамрай (з гімнастики): у Мелборні — В. Куць, герой XVI Олімпіяди (біг), І. Рибак (важка атлетика), В. Романенко (стрільба), Т. Тишкевич (штовх ядром), Л. Дирій-Латиніна, В. Чукарин, Б. Шахлін (гімнастика); у Римі — В. Голубничий (ходьба), В. Крепкіна (стрибок уздовж), Л. Лисенко-Шевцова (біг), В. Цибуленко (метання списом), І. Богдан (важка атлетика), Л. Дирій-Латиніна, П. Астахова, М. Миколаєва, Б. Шахлін (гімнастика); у Токіо — П. Астахова, Б. Шахлін, Л. Дирій-Латиніна (гімнастика). В. Брумель (стрибок увисочінь), Г. Крис (фехтування), Г. Прозуменщикова (плавання), О. Медвідь і О. Іваницький (боротьба), В. Попенченко (бокс), Л. Хведосюк (веслування), Л. Жаботинський (важка атлетика); у Мехіко — В. Голубничий (легка атлетика), Л. Жаботинський (важка атлетика), О. Медвідь і Б. Гуревич (боротьба), В. Манкин (парусний спорт), О. Шапоренко і В. Морозов (веслування на каное), Б. Лагутин (бокс).

За ініціятивою ж. *«Смолоскип»* було створено у 1956 р. Укр. Олімпійський Комітет (УОК) в Екзилі, який домагався окремої і самостійної участи України в О. і. (гол. В. Білинський і з 1967 р. Б. Шебунчак, ген. секретар — О. Зінкевич). УОК інформує чужинецькі олімпійські й спортивні орг-ції про національність сов. спортсменів, видає англ. мовою інформаційну літературу: брошура «Україна й XVI Олімпійські ігри» (1956), «Укр. Олімпійські чемпіони» (1968), бюлетень «За участь України в Олімпійських іграх», пропам'ятні О. марки. *О. Зінкевич*

Оловейнікова Катерина (*1904–?), співачка, ліричне сопрано, з 1928 р. солістка Харківської Опери; заарештована 1935 р., померла на засланні.

Олянчин Домет (*1891), історик родом з Брацлавського пов. (Сх. Поділля), проф. УВУ, д. чл. НТШ. Під час першої світової війни, як рос. полонений, брав участь у культ. праці Союзу Визволення України у таборах Фрайштадт і Зальцведель, а пізніше як синьожупанник у Білій на Підляшші. По війні на еміґрації у Німеччині, закінчив Берлінський Ун-т; тепер у Штутґарті. Автор джерельних праць з історії України, гол. 17–18 вв. — політ. («Укр.-бранденбурзькі політ. зносини в XVII ст.», ЗНТШ, т. 151, 1931; «Опис подорожі швед. посла на Україну 1656–57 рр.», ЗНТШ, т. 154, 1937 та ін.), екон. (про торг. зносини України 18 в. з Кеніґсберґом, Вроцлавом і Ляйпціґом, а також з Кримом в ЗНТШ, «Записках ЧСВВ», «Нашій Культурі» й ін.), культ. (монографія «Hryhorij Skovoroda, 1722–94», 1928; «Aus dem Kultur und Geistesleben der Ukraine», «Kyrios», 1936–37); огляди матеріялів до історії України в нім. архівах тощо.

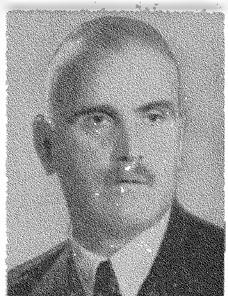

Д. Олянчин

Оляф, син норв. конунґа Тріґвесона, король Норвегії (бл. 995), ввів у своїй державі християнство. О. був приятелем кн. Володимира В., двічі перебував на його дворі й міг вплинути на прийняття Володимиром християнства. Норв. саґа про О. має джерельну вартість для іст. України.

Ольбрахт (Olbracht, псевд. Каміла Земана) Іван (1882–1952), чес. письм. і політ. діяч, ред. соц.-дем. («Право ліду») і ком. («Руде право», 1920–29) газ. Крім романів з чес. життя й описів подорожі по Росії (1920), твори з життя українців Закарпаття: нариси «Земля без імени» (1932), «Гори й століття» (1935), роман «Микола Шугай, розбійник» (1933, укр. переклад 1935).

Ольвіопіль, кол. заштатне м. Єлисаветградського пов. Херсонської губ., з 1919 р. об'єднане з ін. оселями в м. *Первомайське.*

Ольвія («щаслива»), найважливіша грец. колонія у Причорномор'ї, над лиманом Гіпаніса-Бога, заснована виходцями з Мілету 647–46 р. до Хр. Розко-

пами, що ведуться з 1911 р. (Б. Фармаковський, С. Дложевський, Л. Славін, Т. Кніпович, В. Гайдукевич, К. Гриневич), на її місці (тепер городище – іст. заповідник б. с. Парутиного Очаківського р-ну Миколаївської обл.), встановлено, що О. займала 33 га площі, поділялася на гор. й дол. частину, була обведена міцними мурами й оборонними вежами, мала прямолінійне плянування й була забудована критими черепицею кам'яними спорудами гром., житлового, госп. й виробничого призначення (деякі з мозаїчними подвір'ями). Майдани й центр. вулиці, вимощені кам'яними плитами, були прикрашені статуями богів і героїв, різьбленими в камені портретами заслужених громадян та мармуровими плитами з декретами управи міста-держави. В центрі гор. частини О. була гол. міська площа – аґора, на ній 7-кімнатний гром. будинок для культових обрядів і купецьких зібрань, стіни якого були вкриті розкрашеною штукатуркою; монументальний вівтар і кам'яні водоймища як частина великої гідротехн. споруди. За м. був некропіль-цвинтар площею бл. 500 га. Існували також еклезіястерій (будинок нар. зборів), гімназія (школа для юнацтва), театр і гіподром; у м. були водогони з глиняних труб. На півн. і півд. від О. існували десятки городищ і неукріплених селищ грец. переселенців і місц. населення. Населення О. займалося різними ремеслами, виноградарством, а гол. торгівлею збіжжям; мало власну монету; підтримувало зв'язки з Атенами, Корінтом, Самосом, Родосом, Пергамом, Олександрією й Малою Азією.

У 4 в. до Хр. почався занепад О. через напади скитів, сарматів й ін.; у 1 в. до Хр. О. зруйнували ґети; пізніше відбудована. У 2 в. по Хр. О. була під зверхністю Риму і ще у 251 р. мала рим. залогу, приміщену в новозбудованій цитаделі. У 3 в. її зруйнували ґоти, після чого в кін. 4 в., під натиском сусідніх племен О. перестала існувати.

Література: Славин Л. Древний город Ольвия. К. 1951; Ольвия и нижнее Побужье в античную эпоху. М.-Л. 1956; Ольвия. Путеводитель по раскопкам и музею. К. 1959.

Я. Пастернак

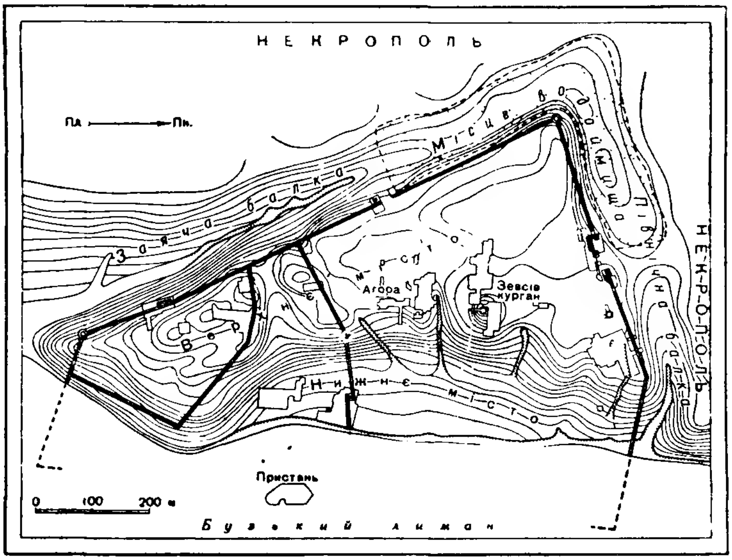

Плян Ольвії

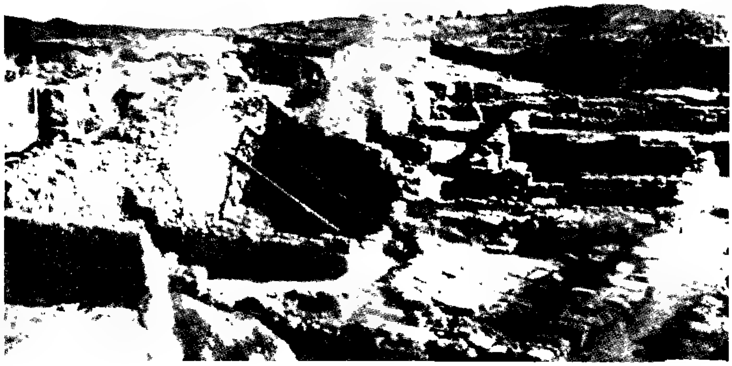

Будинки в півн. частині Ольвії

Ольга (христ. ім'я Олена; †969), В. княгиня київ. (945-57), жінка *Ігоря,* по смерті якого правила державою як реґентка від імени малолітнього сина *Святослава.* Перші роки її панування зв'язані з війною з деревлянами, під час якої вона помстилася за смерть Ігоря. Літописне оп. про цю війну переплетене ле-

ґендами. Такі ж леґенди пов'язані з хрищенням О., яка нібито охристилася в Царгороді, куди вона їздила в справах своєї держави 957 р. Докладніші дослідження виявляють, однак, що вона охристилася ще перед тим, можливо 955 р. в Києві. О. намагалася виховати свого сина Святослава в христ. релігії, але це їй не вдалося. Святослав залишився поганином. Проте христ. громада

Кн. Ольга на прийомі у візант. імператора Константина Багрянородного і прийняття Ольгою християнства (мініятюра з Кеніґсберзького літопису)

в Києві за О. значно поширилась, так що її внук, *Володимир В.*, мав уже приготований ґрунт до хрищення своїх підданих. Як володарка великої держави, О. виявила надзвичайно високі прикмети. Вона поширила й зміцнила значення центр. влади київ. кн. Є підстави думати, що О. провела поділ своєї держави на адміністративні одиниці – погости, визначила терени для мисливства й усталила порядок збирання данини та її розміри. У закордонній політиці О. слід відзначити її зв'язки з Візантією, які мали зокрема екон. основу, та її контакти з нім. цісарем Оттоном I (посольство 959 р.), що на її домагання послав до Києва еп. *Адальберта* організувати на Русі христ. ієрархію. Змагання О. у ширенні християнства оцінила Церква, визнавши її святою.

М. Ждан

Ольгинка (VI–18), с. м. т. в півн.-зах. Донбасі, Волноваського р-ну Донецької обл.; 5 800 меш. (1966); вапновий зав.

Ольги св. Об'єднання, див. *Об'єднання Сестрицтв св. кн. Ольги.*

Ольговичі, нащадки кн. *Олега Святославича,* відзначалися родинною солідарністю, що виявилась насамперед у їх змаганнях зберегти за собою їхню батьківщину – Чернігівщину та поширити своє панування на Київ.

Ольгопіль (V–10), кол. пов. м. Подільської губ. (1912 р. понад 10 000 меш.), тепер с. Бершадського р-ну Вінницької обл.

Ольґерд (†1377), син *Ґедиміна,* В. кн. Лит. (1345–77). Разом зі своїм братом Кейстутом, кн. на Жмуді, О. об'єднав лит. землі і провадив боротьбу за поширення Лит. В. Князівства. У 1345 р., по здобутті Вільни, став лит. В. кн. Відтоді О. поступово приєднав більшість укр. земель. Спершу (бл. 1355) відібрав від татар Чернігівсько-Сіверські землі, в 1362 р. розбив тат. військо на Синіх Водах, приєднав до Лит. держави Київщину, а трохи згодом Поділля й Переяславщину. О. успішно воював за Волинь з поль. королем Казіміром В., якому залишилися тільки Белзька і Холмська землі. О. також приєднав Смоленське князівство і поширив свій вплив на Псков і Новгород. Кілька разів ходив походом на Москву (1368, 1370, 1372) і допомагав своєму братові Кейстутові в боротьбі з Тевтонським орденом.

О. спромігся об'єднати в Лит. В. Князівстві всі білор. і більшість укр. земель. Прихильним ставленням до укр. культури і Церкви з'єднав собі населення України, як також укр. кн. і маґнатів, які брали участь у держ. адміністрації В. Лит. Князівства. На зайнятих укр. землях О. посадив своїх родичів, а в деяких місцях залишив укр. кн. з Рюрикового роду. За його володіння укр. (руська) мова стала офіц. мовою В. Лит. Князівства.

Л. В.

Ольжич (справжнє прізвище Кандиба) Олег (1907–44), поет, археолог, публіцист і політ. діяч, син О. *Олеся.* Нар. в Житомирі, з 1924 р. на еміґрації у Празі, де закінчив Карлів Ун-т (1929) і працював в археологічному відділі чес. Нац. музею, відбуваючи одночасно подорожі по Зах. Укр. Землях і балканських країнах з метою вивчення археологічних матеріялів. У 1938 р. читав лекції в Гарвардському Ун-ті і брав участь в орг-ції Укр. Наук. Ін-ту в ЗДА, зб. праць якого пізніше видав у Празі: «Збірник УНІ в Америці» (1939). Праці з археології О. друкував в укр., чес., англ. та нім. вид. Окрема монографія – «Schipenitz – Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes» (1937).

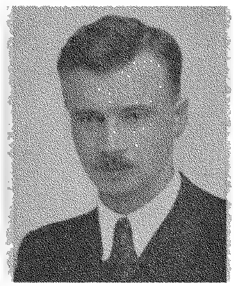

О. Ольжич

Як поет, автор зб. «Рінь» (1935) і «Вежі» (1940) та посмертно виданої «Підзамча» (1946), перевиданих у зб. «Поезії» (1956), – О. посідає видатне місце в новій укр. поезії: його творчість широка діяпазоном тем і сюжетів (від передісторії до рев. подій сучасности), історіософічна змістом, стримана й ощадна в мист. засобах, досконала формою. Свої сатиричні поезії О. писав під псевд. К.

Костянтин. Бувши співр. багатьох журн. і газ. («ЛНВ», «Вісник», «Обрії», «Напередодні» у Львові, «Студентський Вісник» і «Пробоєм» у Празі та ін.), О. був організатором молодих літ. сил на еміґрації, гол. в Чехо-Словаччині (Прага й Закарпаття). Ставши з 1929 р. чл. ОУН, О. був активним публіцистом і керівним діячем цієї орг-ції, на доручення Проводу Укр. Націоналістів брав участь у подіях на Закарпатті 1938–39 рр.; у 1941 р. як керівник ОУН на окупованих німцями землях брав участь в орг-ції *Укр. Нац. Ради* в Києві. Під час пізнішого перебування у Львові керував підпільною діяльністю ОУН полк. Мельника, у травні 1944 р. заарештований німцями й ув'язнений у концентраційному таборі Саксенгавзен, де й загинув.

О. *Зінкевич*

Ольхівка, р. в півн. Донбасі, права притока р. Луганки (притоки Дінця), довж. – 83 км, сточище – 814 км².

Ольхівський Андрій (1902–69), музикознавець і композитор, доц. Ленінградської Консерваторії, проф. та гол. катедри історії музики Київ. Консерваторії (з 1933); з 1945 р. на еміґрації проф. УВУ, з 1950 р. у ЗДА. «Нарис історії укр. музики» (1941; весь наклад знищений большевиками), «Music under the Soviets: the Agony of an Art» (1955); дві симфонії, музика до драматичної поеми Л. Українки «Оргія» та ін.

Ольхівський Борис (1908–44), журналіст і есеїст родом з Полісся, з 1931 р. у Варшаві; співред. ж. *«Ми»* й «Бібліотеки Укр. Державника», ред. «Трибуни Молодих» при паризькому ж. *«Тризуб»*, співр. ж. *«Назустріч»*, *«Наші Дні»* й ін. Автор кн. «Вільний нарід» (1937); ст., есеїв і рецензій, м. ін. багато про Полісся, Підляшшя й Холмщину («Вітер у нетрях», «На півн. землях» та ін.).

Ольхова Говтва, р. на Придніпровській низовині, ліва притока Говтви, притоки Псла; довж. – 76 км, сточище – 790 км².

Ольховатка (V–19), с. м. т. в Донбасі, підпорядковане Єнакіївській міськраді; 7 500 меш. (1965), кам'яновугільна промсть.

Ольховий Іларій (1896–1953), гал. кооператор (знавець кредитової кооперації), інспектор *РСУК* і дир. *Центробанку* (1937–44) у Львові; помер у ЗДА.

Ольшавський Михайло Мануїл, мукачівський гр.-кат. єп. 1743–67 родом з Ольшавиці (Пряшівщина), королівський таємний радник; почав боротьбу за унезалежнення своєї епархії від угор. римокат. архиєп. Еґеру, організатор укр. шкільництва на Закарпатті, засновник богословської школи у Мукачеві (1744). О. автор полемічної брошури про з'єднання сх. і зах. церкви, виданої подвійним латинським і слов'янським текстом василіянами у Почаєві 1769 («Слово о святом между восточной и западной Церковію соєдиненіи»); видав «Начало писмен дѣтем к наставленію на латинськом языцѣ» (1746).

Ольшанецький Олександер (1887–1953), акушер-гінеколог родом з Одеси, проф. Київ. Мед. Ін-ту; праці присвячені питанням знеболювання пологів, туберкульозі жін. статевої сфери тощо.

Ольшанський Михайло (1863–1911), драматичний актор і режисер родом зі Львова. На сцені з 1882 р.; у 1884–87 рр. у трупах О. Бачинського і поль. Л. Добжанського; з 1888 р. в театрі «Руської Бесіди» на характерних ролях – Гершко, Маюфес («Сто тисяч», «Хазяїн» І. Тобілевича), Вольф Зільберґлянц («Учитель» І. Франка) та ін. О. виконував також партії Ґаспара у «Корневільських дзвонах» (Р. Планкетта) і Дземби у «Ґальці» (Монюшка).

М. Ольшанський

Ольшевська Галина (*1898), драматична акторка, родом з Волині. З 1915 р. у трупі М. Рудикова, з 1920-их рр. у пересувних укр. театрах, у 1934–41 і з 1946 р. у Чернігівському Держ. Укр. Муз.-драматичному театрі ім. Т. Шевченка. О. виступає перев. в характерних ролях як у сов., так і в побутовому репертуарі.

Ольшевський Володимир (†1933), військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР, полк. рос. армії. В Армії УНР з 1918 командир 9-ої бриґади в *Третій Залізній стрілецькій дивізії*, а в 1920 помічник командира тієї ж дивізії. Помер на еміґрації в Познані.

Ольштинське воєводство, адміністративно-територіяльна одиниця в півн.-сх. Польщі, постала 1946 р., здебільша з території Сх. Пруссії, яка раніше належала до Німеччини; 21 000 км², 949 000 меш. (1964). В О. в. живе 50-60 000 українців (6% всього населення), що їх поль. влада 1947 р. виселила з тих зах.-укр. земель, які припали Польщі, і поселила в О. в. Українці живуть перев. в півн. частині О. в., гол. в пов.: Бартошиці (в м. Бартошиці є пед. ліцей з укр. мовою навчання), Бранево, Кентжин (Kętrzyn), Моронґ (Morąg), Пусленк (Pusłęk), Венґожево (Węgorzewo).

Оман (Inula L.), рід довго-, рідше дворічних рослин з родини кошичкоцвітих. На Україні 10 видів; найпоширеніший – О. правдивий (I. helenium L.), до 1,5 м

заввишки; росте на вогких місцях, його вживають у нар. медицині, як відхаркувальний та сечогінний засоби. Кореневища та коріння мають інулін та ін. полісахариди, етерову олію з складовою речовиною алантолактоном, що має бактерицидні та протиглисні властивості. Як рослину, багату на інулін, уживають в консервній та кондитерській пром-сті. В медицині вживають ще: О. заболоточник (I. britannica L.), і О. верболистий (I. salicina L.).

Омег (Oenanthe L.), рід довгорічних або однорічних рослин з родини окружкових. На Україні 4 види, з них найбільш поширений О. водяний [O. aquatica (L.) Poir.]. Має отруйну речовину енантотоксин, що збуджуюче діє на нервову систему. Росте на болотах, по берегах річок, озер, звич. по всій Україні, крім Полинового степу.

Омела (Viscum L.), рід вічнозелених кущів з родини омелуватих, що паразитує на гілках різних дерев і кущів; дводомні або однодомні рослини. На Україні 3 види, з них частіше трапляється О. звичайна (V. album L.), поширена в Лісостепу. Листки й молоді гілки вживають в медицині при гіпертонії, а також з них виготовляють препарати проти епілепсії.

Омелюсік Микола (*1889), військ. і гром. діяч, полк. Армії УНР, кадровий старшина рос. армії, родом з Полісся; інж.-мірник. В Укр. Армії у 1918-20 рр.; у 1918 р. командир гарматного дивізіону і 7 гарматної бриґади, у 1919 р. вартовий отаман Штабу Волинської групи. У 1943–44 рр. у штабі УПА-Північ – керівник оперативного відділу; написав з цього часу спогади. Екзильним урядом УНР підвищений до ранґи ген.-хорунжого. Живе у ЗДА.

М. Омелюсік

Омелюх звичайний (Bombycilla garrulus L.), невеликий зимуючий птах ряду горобиних, іноді залітає на півд. до берегів Чорного і Озівського мм.; годується різними ягодами; любить ягоди омели, насіння якої поширює, переносячи його з дерева на дерево.

Омелянович-Павленко Іван (1881–1962), військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР, брат Михайла О.-П.; полк. рос. армії, командир 8 гусарського полку, який він українізував у 1917 р.; 1918 р. командир Сердюцького кінного Лубенського полку і пізніше кошовий отаман Харківського Коз. Коша; в УГА командир групи «Наварія» під Львовом (грудень 1918 – лютий 1919); інспектор кінноти Армії УНР; організатор і командир *Окремої Кінної Дивізії.* На еміґрації у Польщі, Чехо-Словаччині, Німеччині й ЗДА; помер у Чікаґо.

І. Омелянович-Павленко

Омелянович-Павленко Михайло (1878 – 1952), військ. діяч, ген.-полк. Армії УНР; учасник рос.-японської війни 1904 –05 рр., під час першої світової війни командир ґвардійського полку рос. армії, начальник штабу корпусу до 1916 р., а потім начальник 2 Студентської школи прапорщиків армійської піхоти в Одесі; за Центр. Ради командир укр. бриґади в Катеринославі; за Гетьманату командир 3 Стрілецької дивізії в Полтаві й кошовий отаман Запор. Коз. Коша; з грудня 1918 до червня 1919 начальний вождь УГА, згодом командир Запор. Корпусу; командувач Армією УНР під час Зимового походу та в період союзу з Польщею (з грудня 1919 до листопада 1920). На еміґрації в Чехо-Словаччині (до 1945), Німеччині (у 1945–48 рр.; був мін. військ. справ в екзильному уряді УНР) і Франції; брав живу участь у ветеранських орг-ціях. Помер і похований у Парижі. Автор праць: «Укр.-поль. війна 1918–1919 рр.» (1929), «Зимовий похід» (1934), «Переговори з Доброармією»; спогади «На Україні», ст. з ділянки військ. тактики.

М. Омелянович-Павленко

Омеляновський Михайло (*1904), філософ родом з Києва, д. чл. АН УРСР (з 1948). Після закінчення Моск. Ун-ту працював у 1931–44 рр. у Вороніжі, в 1944–46 рр. в Ін-ті Філософії АН СССР, з 1946 р. – дир. Ін-ту Філософії АН УРСР. Праці в галузі філос. питань природознавства, зокрема фізики, автор монографій «Ленін і фізика XX ст.» (1947), «Філос. питання квантової механіки» (1956) та ін.

Омелянський Василь (1867–1928), видатний мікробіолог родом з Полтави, за-

кінчив університет і все життя працював у Петербурзі; д. чл. АН СССР. Наук. праці (понад 100) присвячені вивченню ролі мікробів в обігу речовин. Винайшов анаеробні бактерії, що розкладають целюльозу, відкрив метаноутворюючі бактерії, бактерії, що розкладають муравиний квас, перші та другі названі його ім'ям, вивчав процеси нітрифікації та азотофіксуючі організми. Написав перший у Росії підручник заг. мікробіології (1909).

Омельський Олександер (*1906), піяніст і композитор родом з Буковини; з 1963 р. у Нью-Йорку; твори для фортепіяна, фортепіянове тріо, сольові пісні.

Омельченко Марія (1874-1946), гром. діячка і педагог; до 1919 р. на Кубані (у 1917–19 рр. брала участь у гром.-політ. житті, була чл. *Кубанської Крайової Ради*). З 1920 р. на еміґрації у Празі, гол. Укр. Жін. Союзу (1926–27), підтримувала зв'язки з півд.-слов. жін. орг-ціями. Автор кн. «Тома Ґ. Масарик» (1929), брошур «Шкільництво на Кубані», «Вибір фаху» (1925) й ін.

Омельченко Михайло, полк. білоцерківський (1704–09), родом з Правобережжя, свояк С. *Палія*, якого заступив на полковництві з наказу Мазепи. Хоч 1708 р. перейшов на бік Москви, був позбавлений уряду й жив, як бунчуковий товариш, на Лівобережжі (1726 р.).

Омельченко Петро (1894-1952), графік родом з Хоролу (Полтавщина); з 1920 р. на еміґрації у Варшаві, з 1923 у Празі, де закінчив Академію Мистецтв, з 1928 працював у Парижі в різній техніці графіки і ґравюри на склі. Виставляв з 1928 в паризькому сальоні Незалежних, в АНУМ у Львові й Берліні (1933): прикладна і книжкова графіка, композиції на теми з життя робітників і безпритульних. Роботи О. відзначаються декоративністю, чіткістю композиції, виразним рисунком і нац. характером. О. автор кн. «Про малярські фарби, матеріяли та техніки» (1930).

П. Омельченко

Омельченко Тиміш (1892–1955), гром. і військ. діяч, журналіст, підполк. Армії УНР, родом з Полтавщини. Активний в орг-ції укр. Дивізії *Синьожупанників*, згодом на різних постах в укр. армії. На еміґрації в Німеччині (гол. в Кілю – Kiel); у 1937–45 рр. гол. *Укр. Нац. Об'єднання* (УНО) в Німеччині; з 1950 р. у Канаді.

Омельченко Федір (1865–1924), патоморфолог та мікробіолог родом з Кролівця (Чернігівщина), д. чл. Укр. Наук. Т-ва; викладач у Києві (з 1893), Варшаві й Петербурзі; з 1918 р. знову в Києві – організатор Біологічного Ін-ту АН УРСР, з 1922 – проф. (деякий час ректор) Ветеринарно-Зоотехн. Ін-ту. Праці О. присвячені вивченню сперматогенези, цитології, патологічної анатомії, мікробіології. О. вивчав антропологічний тип українців, брав участь у складанні рос.- укр. мед. словника.

Ф. Омельченко

ОММУ, Об'єднання Молодих Мистців України, постало 1929 р. з вихованців Київ. Художнього Ін-ту, спрямоване проти *АХЧУ* і *АРМУ*, пропаґувало рев. утилітарне мистецтво. Вперше виступило на 2 Всеукр. мист. виставці (Київ–Одеса–Донбас–Харків, 1929); серед чл.: С. *Раєвський*, О. *Пащенко*, С. Григор'єв, М. Попенко, Г. *Пивоваров*; ліквідоване разом з ін. укр. мист. об'єднаннями 1932 р.

Омськ, м. в Зах. Сибірі, положене над р. Іртишем, обл. центр РСФСР; 774 000 меш. (1967). О. заснований 1716 р. як фортеця, з 1782 – м., з 1839 р. осідок ген.-губернатора, після побудови сибірської зал. важливий торг. центр. Швидке зростання ч. меш. (у тис.): 1897 р. – 37,5, 1926 – 161,7, 1939 – 288,9, 1959 – 581,1. Ґалузі пром-сти: машинобудів., хем., харч.; річковий порт, зал. вузол, 8 високих шкіл, 4 театри, 2 музеї.

В О. українці здавна творили свою колонію. За переписом 1926 р. їх було 6 700 (3,7% всіх меш.), 1959 – 31 000 (5,5%; у дійсності більше).

Омська область, обл. у складі РСФСР, положена у півд.-зах. Сибіру, в сточищі сер. Іртиша; 139 500 км^2, 1 823 000 меш. (1967), в тому ч. 932 000 міськ. (з них в *Омську* – 774 000), 891 000 сіль. Поверхня О. о. – хвиляста рівнина висотою 100-140 м, підсоння континентальне (пересічна температура січня бл. – 20^0 Ц., липня – бл. +20^0, опадів 300-400 мм на рік). Півд. частина О. о. лежить у зоні чорноземних ґрунтів, степу і лісостепу і має хліборобський характер (пшениця, кукурудза, льон-довгунець, соняшник; тваринництво молочно-м'ясного напряму); півн. – в зоні попільнякових та болотяних ґрунтів і тайги. Пром-сть зосереджена гол. в Омську.

Українці живуть у півд., гол. в півд.-зах. частині О. о. За переписом з 1926 р.

вени становили 162 000 або 19% всіх меш. (у дійсності більше), росіяни — 576 000 (67%), ін. (німці, казахи тощо) — 124 000 (14%). У півд.-зах. частині О. о. українці становили бл. 40% всіх меш., у низці р-нів понад 50% (в Павлоградському — 81,2%, Полтавському — 73,1%, Одеському — 63,4%, Таврійському — 58,4% тощо). За фальшивим сов. переписом з 1959 р. нац. склад людности О. о. мав би бути такий (в тис.): українці 128,0 або 7,8% (у тому ч. укр. мови вживало лише 51%; в м. жило їх 38,2 або 5,4% всього міськ. населення, в с. — 89,8 або 9,6%), росіяни — 1 273,7 (77,4%), казахи — 44,9 (2,7%), татари — 13,4 (0,8%). Докладніше див. *Сер.-Азійський Степ. Край.*

ОМУА, див. *Об'єднання Мистців Українців в Америці.*

Онацька Ніна (*1895), гром. і жін. діячка, дружина Євгена О., родом з Київщини, з 1919 р. на еміґрації в Римі, з 1947 р. в Арґентіні; гол. Союзу Українок Арґентіни і чл. Гол. Ради Укр. Центр. Репрезентації (з 1948), заступниця гол. СФУЖО у Півд. Америці (1951—59), гол. Міжорг. Жін. Комітету (з 1961).

Онацький Дометій (1865?—1921), педагог і гром. діяч родом з Полтавщини, батько Євгена О., співр. пед. журн. *«Світло»* (під псевд. Збір, Збірок), «К. Ст.», кореспондент газ. «Рада» і «Киевские Отклики».

Онацький Євген (*1894), син Домета, гром. діяч, журналіст і науковець, д. чл. НТШ (з 1947 р.), родом з Глухова. Чл. Укр. Центр. Ради від Чернігівщини і її секретар (до березня 1918). 1919 р. чл. делеґації УНР на Мирову конференцію у Парижі, пізніше у Римі — чл. укр. дипломатичної місії в Італії, потім її керівник. У 1929—43 рр. представник ОУН в Італії, у 1927—43 рр. гол. Укр. громади в Римі; кореспондент «Діла», «Нового Часу», «Свободи» та ін.; проф. Вищого Сх. Ін-ту в Неаполі (1936—40) і лектор Римського Ун-ту (1940—43); 1943—44 ув'язнений нім. нацистами. З 1947 р. у Буенос-Айресі один з засновників Спілки укр. науковців, мистців і літераторів (перший, потім почесний її гол.) та *Укр. Центр. Репрезентації в Арґентіні* (у 1954—60 гол., у 1960—63 рр. гол. її Гол. Ради), ред. і дир. (з 1947) тижневика *«Наш Клич»* та альманахів «Відродження» у Буенос-Айресі (до 1964) і ред. місячника «Дзвін».

Є. Онацький (портрет роботи І. Денисенка)

Гол. праці: «Укр. теоретично-практична граматика для італійців» (1937), «Чарівне коло та ритуальне оголення» (1938), «Studi di Storia e di Cultura Ucraina» (1939), «Словник укр.-італ.» (1941), «Основи суспільного ладу» (1941 і 1949), «Сторінки з рим. щоденника», I і II тт. (1942—43), «Завзяття чи спокуса самовиправдання» (есеї; 1956), «Очима душі — голосом серця» (переспіви; 1956), «Укр. Мала Енциклопедія» (1957—67), «Записки укр. журналіста і дипломата за 1919-21 рр.». I-III тт. (1964, 1967), «Портрети в профіль» (есеї; 1965).

Онацький Микола (1878—?), гром. діяч, депутат від Полтавщини до І Держ. Думи в Росії, один з організаторів Укр. Громади цієї Думи.

Онацький Никанор (1875—1940), маляр (кольорист-реаліст) і поет родом з Сумщини. Закінчив Одеське художнє училище, з 1905 р. був учнем І. Рєпіна у Вищому художньому училищі при Петербурзькій Академії Мистецтв. З 1906 р. учитель малювання в гімназіях Лебедина і Сум, завідуючий Іст.-мист. музеєм у Сумах і краєзнавчим музеєм у Полтаві (з 1933); чл. *АХЧУ.* Виставляв з 1911 р.: пейзажі, натюрморти; картини «Місячна ніч», «На пасіці», «Хатина біля Тарасової гори» були репродуковані на поштових листівках. Поезії О. друкувалися в антології «Укр. Муза», зб. «З неволі», «Терновий вінок», газ. «Рідний Край» та ін. 1937 р. був репресований, помер на засланні.

Н. Онацький

Ондава, права притока Бодроґа, довж. — 150 км; пливе в Низькому Бескиді й на Потиській низовині, в гор. течії — по зах. частині Закарпаття (Пряшівщині).

Ондатра, мускусний пацюк (Ondatra zibethica L.), гризун підродини полівкових, пристосований до напівводного життя; довж. тіла 25—35 см, хвоста — 20-27 см, вага бл. 1 кг. Як цінний хутровий звір О. успішно акліматизована з 1944 р. і нині поширена в більшості водойм. Заготівля хутра О. в УРСР досягає 50 000 шкурок на рік, найбільше О. в плавнях Півд. України.

Онишкевич Гнат (1847—83), мовознавець-славіст і клясичний філолог школи Міклошіча, з 1878 р. проф. укр. мови й літератури Чернівецького Ун-ту, видавець «Руської Бібліотеки» (3 тт. 1877—84), співред. разом з О. *Лепким* 3 вид. «Граматики руського язика» М. *Осадци*

(1876); замітки до словотвору укр. прийменників.

Онишкевич Зиновій (*1929), маляр і графік родом з Галичини, студіював у мист. школі Арт Стюдентс Ліґ, Нац. Академії й в Ін-ті Пратт у Нью-Йорку. Виставляє з 1955 р. в Т-ві Молодих Укр. Мистців, ОМУА і з амер. акварелістами; індивідуальні виставки у Нью-Йорку (1959, 1963, 1966) і Вашінґтоні на Джорджтавні (1963). Акварелі, ілюстрації до амер. журн. «Harper's» та ін.; портрети папи Павла VI, кардинала Й. Сліпого й ін.

Онишкевич Степан (1861–1945), гром.-політ. діяч, гр.-кат. свящ. в Рудеччині, діяч Нац.-Дем. Партії (її чл.-засновник, чл. Нар. Комітету), згодом УНДО, у 1907–18 рр. посол до австр. парляменту, 1918–19 чл. Нац. Ради ЗУНР; заслужений діяч т-ва *«Сіль. Господар»* (разом з Є. *Олесницьким* його реорганізатор) та ряду екон. установ у Галичині (т-в забезпечень *«Дністер, «Карпатія»* й ін.).

Онищук Антін (1885–193?), етнограф з Галичини, дослідник Гуцульщини й укр. гончарства; до 1914 р. співр. етногр. Комісії НТШ у Львові, у 1920-их рр. Кабінету етнології ім. Ф. Вовка при ВУАН і Всеукр. іст. Музею в Києві; засланий 1934 р.

Онкологія, галузь медицини, що вивчає пухлини (П.) та їх лікування. В останні часи захворювання на П., зокрема на пістряк, у ряді країн стоять на першому місці серед причин смертности. У галузі О. Україна посідає одне з видатніших місць у світі. З дорев. укр. вчених, що вивчали П., слід відзначити: В. *Високовича,* В. *Підвисоцького,* О. Репрєва, А. Муратова (організатора Київ. Т-ва по боротьбі з злоякісними П.), М. *Мельникова-Разведенкова.*

Особливого розвитку О. набула після революції. Видатні вчені у галузі експериментальної О.: О. *Кронтовський,* Т. Шведкова-Роше, О. Тимофієвський, О. *Смирнова-Замкова,* М. Магат, Р. *Кавецький,* Н. *Медведева;* клінічної О. – Т. *Яновський,* В. *Іванов,* І. *Іщенко,* О. Мельников, І. *Шевченко,* М. Амосов, О. Арутюнов. В. Іванов запропонував клінічну клясифікацію пістряка шлунку та легенів, інші вищезгадані розробляли питання діягностики, хірургічного і комплексного лікування різноманітних П. Багато працювали у галузі О. також укр. вчені: П. *Кучеренко,* О. *Черняхівський,* О. *Богомолець,* М. Яцимирська-Кронтовська, Б. Хоминський, А. Даниленко, Л. Якименко, Г. Левчук, Г. Дядюша, Н. Туркевич, О. Носалевич, В. Бялик, Ю. Спасокукоцький, Г. Воронянський, Б. Мажбич, Б. Михайлівський, Л. Куниця, А. Руденко, Ю. Коваль. Над питаннями впливу нервової системи на розвиток П. працювали Ю. *Вороний,* І. Бондарчук, Ґ. Биховський, М. Лорин-Епштайн. На Україні видано ряд підручників та монографій з О.: «Злоякісні новотвори» за ред. П. Кучеренка і Ґ. Биховського, «Клініка злоякісних новоутворів» за ред. Н. Ліфшиця і О. Мельникова, «Загальна і спеціяльна онкологія» за ред. О. Мельникова та ін. В УССР працюють три н.-д. ін-ти онкологічного профіля, 390 онкологічних закладів, Укр. Наук. Т-во О. (810 чл.), є 7 723 ліжок для онкологічних хворих. У різних ін-тах України синтезовано та випробувано низку нових протипухлинних препаратів, широко використовуються масові профілактичні огляди населення та потужні терапевтичні модерні апарати для лікування онкологічних хворих.

В. Плющ

Ономастика, див. *Назвивництво.*

Онтаріо, найбагатша й найбільш заселена провінція *Канади,* утворена 1867 р., положена між В. Озерами на півд. і Гудзоновою затокою на півн.; площа 1 069 000 км², населення – 6 236 000 (1961).

Значно більша (півн.) частина О. розташована на кристалічному масиві Кан. щита на Гудзоновій низовині; вона має типовий льодовиковий краєвид, суворе підсоння, вкрита шпильковими лісами й тундрою, ледве заселена. Півд. частина перев. низовинна, збудована з майже поземно уложених палеозойських шарів, вкритих льодовиковими відкладами; ґрунти урожайні, підсоння лагідне (температура січня – 6°Ц. і нижче, липня – до 21°, ч. опадів до 750 мм). Найурожайніші й найгустіше заселені Онтарійський пів. і Лаврентійсько-Оттавська низовина на сх.

Населення О. швидко зростає (в тис.): 1871 р. – 1 640, 1901 – 2 934, 1941 – 3 788, 1951 – 4 598; 1961 р. – 6 236 (1/3 населення всієї Канади). 90% людности О. живе в півд.-сх. частині провінції, 77% – у містах. Ч. гол. етнічних груп за переписом 1961 р. таке (в тис.; у дужках у % до всієї людности): бріт. походження – 3 712 (59,5), франц. – 648 (10,4), нім. – 401 (6,4), італ. – 274 (4,4), голл. – 191 (3,1), поль. – 150 (2,4), укр. – 128 (2,1).

З госп. погляду О. – найважливіша провінція Канади. Річна вартість пром. продукції сягає 11,6 млрд долярів (пол. пром-сти всієї Канади), ч. працюючих 660 000. Гол. роди пром-сти: металюрґія, машинобудівництво, транспортна (гол. автомобільна), харч., електро-техн., хем., деревообробна і паперова та текстильна; виріб електроенерґії 44 млрд квт тод. на рік. Вартість гірничої продукції (нікель, мідь, залізо, уран, кобальт, плятина, золото й ін.) – 986 млн долярів річно (1965).

Ґол. пром. центри: Торонто, Гамільтон, Віндзор, Лондон, Сарнія та ін. Вартість с.-г. продукції бл. 1 млрд долярів (бл.1/3 всієї Канади), ліс. – бл. 150 млн долярів (1962). Інтенсивне сіль. госп-во плекається на півд.-сх.: пшениця, садівництво й виноградництво, городництво, тютюн.

Українці стали поселюватися в О. пізніше, ніж в зах. провінціях, за малими винятками щойно у 1900-их рр. (і то в м.). 1909 р. в О. були засновані перші укр.-кат. парафії, за переписом з 1911 р. в О. було 3 100 українців (в дійсності більше). Сильніший приплив укр. людности почався під час першої світової війни, коли чимало українців з Манітоби і Саскачевану переїхало на працю в пром-сті (гол. воєнній) до О. У 1920-их рр. чималий відсоток нових укр. іміґрантів поселився в О. як в м., так і по с. О., зокрема на фармах поблизу великих м. Врешті, більшість останньої укр. іміґрації до Канади по другій світовій війні оселилася в О. (бл. 30 000). За переписами населення ч. українців в О. таке:

Рік	в 1 000	в %
1911	3,1	0,1
1921	8,3	0,3
1931	24,4	0,8
1941	48,2	1,3
1951	93,6	2,0
1961	127,9	2,1

Із 127 900 осіб укр. походження 67% нар. в Канаді; 88,2% живе в м. (1951 – 81,2%), 42,3% працюючих зайняті в пром-сті, ледве 4,1% у сіль. госп-ві. Т. ч. суспільна структура українців в О. інша, ніж у зах. провінціях, і подібна до їх структури в ЗДА. Серед українців О. є багато з сер. і вищою освітою. Вони швидко заснували варстати праці, розбудували мережу гром. орг-цій і включилися в працю місц. самоврядування і суспільних орг-цій.

Найбільше українців живе у великих м. О. Їхнім найчисленнішим скупченням є *Торонто*, важливий осередок гром., рел., культ. й госп. життя у Канаді, в якому (разом з передмістями) живе 46 050 українців, або 2,6% населення м. і 36,6% всіх українців в О. Ін. скупчення: *Гамільтон*, (10 900 українців на 395 200 всіх меш.), *Форт Вільям-Порт Артур* (9 600 на 93 300), *Судбури* (4 900 на 110 700), *Віндзор* (5 500 на 193 400), *Сен Кетеринс* (3 800 на 84 500), *Ошава* (4 000 на 80 900), *Оттава* (3 000 на 429 700) й ін.

Тільки 70,2% осіб укр. походження О. подали укр. мову як свою рідну (в м. – 70,9% в с. 64,9%). Мовну асиміляцію, зокрема серед молоді, поглиблює розсіяння поміж чужим населенням. Разом з тим збільшується перехід українців від їх традиційних віровизнань до ін., як це видно з таблиці:

Релігія	1951 1 000	1951 %	1961 1 000	1961 %
укр.-кат.	30,2	33,3	36,6	28,6
гр.-правос.	22,7	25,2	27,5	21,5
римо-кат.	20,3	16,8	28,7	22,4
євангелики й ін.	20,4	24,7	35,2	27,5

Поділ на укр.-кат. і римо-кат. приблизний. *І. Тесля*

Онут, місцевість над Дністром на Буковині, згадана в Іпатському літопису під 1213, де розповідається про походи кн. Данила Гал.; нині с. Заставнівського р-ну Чернівецької обл.

Онуфріївка (V–14), с., р. ц. Кіровоградської обл. за 20 км на півд. від м. Кременчука; 3 400 меш. (1967); кінний зав.

Онуфрій, еп. чернігівський 12 в., в 1145–47 рр. керував справами Київ. Митрополії; прихильник самоуправи Київ. Митрополії; як представник Київ. собору, 1147 р. спричинився до вибору на митр. *Клима Смолятича.*

Онуфрія св. церква і манастир оо. Василіян у Львові, побудовані на місці будов з 13 в. (згадка з 1292), кілька разів руйновані і відбудовувані – 1453 р. (на кошти міщанина С. Дропана), 1518 (кн. К. Острозьким), 1655, 1902. У 1693–98 рр. манастир (м.) обведено оборонними мурами з стрільницями, сліди яких

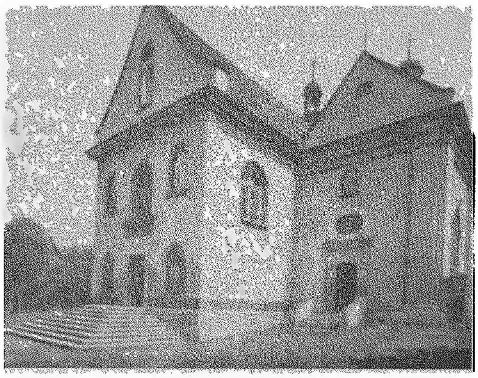

Церква св. Онуфрія

зберігаються донині. До 1767 він був під опікою Успенського братства; 1633 при м. постало «молодше» братство, в 1591–1765 рр. при м. був шпиталь, а в 1608–16 рр. друкарня І. *Федоровича.* В 1630-их рр. жив тут ґравер *Ілля.* У 1815–20 рр. церква і м. були поширені і стали осідком оо. Василіян, що перейшли з м. при ц. св. Юра, та їх протоігуменату.

Нинішня конструкція церкви в стилі ренесансу складається з первісної т. зв. «великої церкви» (гол. нава з пол. 16 в.), з гарним кам'яним порталем з ренесансовими розетами і рустиками, «меншої церкви» (права нава) з 1702 р., лівої нави (копія правої) з 1902 р., пресвитерії і двох захристій (з 1820). Іконостас різьблений на взір краснопущанського з 17 в. з іконами М. *Сосенка.* В м. зберігалися бібліотека з цінними рукописами, василіянський архів та картинна ґалерія (гол. портрети владик, іст. осіб, ікони). На кол. цвинтарі м. (до 1820-их рр.) і в підземеллях церкви поховані друкар І. Федорович і його син Іван, визначні львівські міщани, молд. господар Томша (†1565), протоігумени чину — М. *Гриневецький* і А. *Радкевич* та ін. *о. М. В.*

Опара Степан, гетьман Правобережної України (1665). Маловідомий сотник Медведівської сотні Чигиринського полку, О. за допомогою крим. війська в червні 1665 р. проголосив себе гетьманом. Але нездатний опанувати ситуацію й не маючи особистого авторитету й підтримки з боку старшини, О. втратив довір'я кримців, які вже у серпні того ж року заарештували його й видали новому гетьманові П. Дорошенкові, який передав його полякам. О. був ув'язнений у Маріенбурзькій фортеці і, за деякими відомостями, розстріляний.

Опатович Степан (1832–92), церк. письм., правос. свящ. у Петербурзі, автор популярних «Оповідань зі святого писання» укр. мовою.

Опера, вокально-інструментальний муз. твір до тексту лібретта, призначений для сценічного виконання з участю солістів, хору, оркестри і балету. Ранні О. укр. композиторів «Демофонт» М. *Березовського* і «Креонт», «Алкід» та «Квінт Фабій» Д. *Бортнянського* написані в стилі тогочасної італ. О.; вони й ставилися в Італії. Помітною була пов'язана з укр. побутом і з укр. нар. музикою О. «Запорожець за Дунаєм» (1863) С. *Гулака-Артемовського.* Багата й різноманітна оперна творчість М. *Лисенка* («Тарас Бульба», «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Ноктюрн», «Енеїда», дитячі О.). Ін. укр. О. кін. 19 і поч. 20 в.: «Мазепа», «Майська ніч» і «Облога Дубна» П. *Сокальського,* «Купальна іскра» Б. *Підгорецького,* «Катерина» М. *Аркаса,* «Купало» А. *Вахнянина,* «Роксоляна» Д. *Січинського.* У 1920-их рр. ставилися на сцені О. «Вибух» і «Дума чорноморська» Б. *Яновського.* Визначніші О. сучасних композиторів: «Золотий обруч» Б. *Лятошинського,* «Сотник» і «Наймичка» М. *Вериківського,* «Молода ґвардія» і «Украдене щастя» Ю. *Мейтуса,* «Богдан Хмельницький» і «Назар Стодоля» К. *Данькевича,* «Милана», «Арсенал» і «Тарас Шевченко» Ю. *Майбороди,* «Лісова пісня», «У неділю рано зілля копала» В. *Кирейка,* «Довбуш» А. *Рудницького* та ін.

Панівним у сучасних укр. композиторів є іст.-романтичний тип О. Не зважаючи на наявність видатних композиторів на Україні й на виконавчі можливості місц. оперових театрів, укр. О. майже не виходить поза межі льокального значення. Причиною цього є повна ізоляція від шляхів розвитку новітньої О. у світі, накинена владою обмеженість й застарілість муз. мови і, врешті, підпорядкування О. тенденційно-пропаґандивній меті. *В. В.*

Оперета, одна з форм комічної опери з елементами розмовної мови. На Україні ранні спроби в цьому жанрі дали М. *Лисенко* («Енеїда»), Я. *Лопатинський* («Еней на мандрівці») і Я. *Барнич* («Шаріка», «Гуцулка Ксеня» і «Дівча з Маслосоюзу»). Натомість постав і набув широкої популярности своєрідний тип муз. комедії, т. зв. нар. О., кляcичними зразками якої є «Наталка Полтавка» і «Чорноморці» М. Лисенка, та «Сватання на Гончарівці» К. *Стеценка.* Більшого поширення О. набула з кін. 1950-их рр. З сучасних композиторів у жанрі О. працюють О. *Рябов* («Сорочинський ярмарок», «Майська ніч», «Весілля в Малинівці», «Останній баль», «Червона калина» та ін.), О. *Сандлер* («Мій хлопчик», «Серце й доляри», «В степах України», «Келих гетьмана Богдана» та ін.), Я. *Цегляр* («Гість з Відня», «Бажаємо щастя»), А. *Кос-Анатольський* («Весняні грози»), Г. *Фінарський* («Пальмовий острів»), В. *Гомоляка* («Альонушка») й ін.

Опир, опириця, також **упир, упириця,** у зах. народів вампір, дух мерця, звич. самогубця, повішеного або втопленого, який, згідно з нар. віруванням, повертається вночі до живих і висисає кров із сплячих, гол. дітей. В укр. нар. віруваннях О. можуть бути й живі люди, спричинники посухи чи пошестей. Мертвих О. знешкоджувано, відкриваючи їх могили і пробиваючи тіло осиковим колом. Живих О. пробивано таким же колом і закопувано живцем або спалювано. Згадки про О. зустрічаються часто в літ. пам'ятках 13–17 вв. і в літ. творах доби романтизму.

Опізо, леґат папи *Інокентія IV,* який з доручення папи намагався організувати протитат. коаліцію середньоевр. володарів. У зв'язку з цими заходами, О. коронував кн. *Данила* Романовича у Дорогочині 1253 р., підвищуючи тим самим його держ.-правне значення.

Опілля, зах. частина *Подільської височини,* положена на зах. від гор. течії

Золотої Липи, Коропця й гирла Стрипи. Висота 350-400 м, найвищі верхи — 470 м. На відміну від самого Поділля давніші геол. формації не виходять на О. на поверхню, натомість велику товщину становить крейдяна формація. В це крейдове підложжя врізуються ріки (до 120 м) не лише в глибину, як у подільських ярах, але й у ширину і перетворюють О. на інтенсивно розчленоване низькогір'я. О. перетинають ліві притоки Дністра — Зубра, Бібрка, Свирж, Гнила Липа, Нараївка, Золота Липа, Коропець і творять широкі заплавини. На межиріччях простягаються пласкі горбасті пасма.

О. має більш атмосферичних опадів, ніж Поділля, що вплинуло на більше заліснення (1/4 усієї площі). Ліси (буково-дубово-грабові) вкривають вершки і круті схили, долини й пологі схили — рілля (понад 50% всієї площі). Густота населення на 1 км² — 75, у м. (важливіші: Бібрка, Перемишляни, Бережани, Рогатин, Ходорів, Підгайці, Монастириська) живе 20% усіх меш.

Опільський Юліян (1884—1937, літ. псевд. Юрія Рудницького), педагог і письм. родом з Тернополя. Вчився в ун-тах Львова і Ґрацу, з 1907 р. учителював у львівській укр. гімназії, пізніше (1917) був референтом шкільної крайової ради, редаґував журн. «Укр. Школа», шкільні підручники нім. мови тощо. Почавши літ. діяльність як поет, О. залишив велику кількість недрукованих ліричних поезій без значної літ. вартости. Більше значення має його проза з іст. минулого України: «Іду на вас» (1918), «В царстві золотої свободи» (1920), «Золотий лев» (1926), «Ідоли падуть» (1928) та ін. Крім того, О. автор низки повістей на теми з світової історії: «Танечниця з Пібасту» (1921), «Поцілунок Іштари» (1923), «Школяр з Мемфісу» (1927) та ін.

Ю. Опільський

Опір, права притока Стрия (басейн Дністра), довж. — 58 км, сточище — 840 км²; пливе у Високому Бескиді, має гірський характер.

Опішня (V—15), с. м. т. Зіньківського р-ну Полтавської обл., положене над р. Ворсклою; 9 400 меш. (1966). За Гетьманщини О. була сотенним, за Рос. Імперії волосним м-ком. В О. з 17—18 вв. розвинене ткацтво, ганчарство і керамічний мист. промисел на базі місц. різнокольорових керамічних глин, який досяг найбільшого розквіту у другій пол. 19 в. З виробів славилися кахлі, іграшки (зокрема скульптурні нар. сатиричні статуетки) і посуд як щоденного, так і святкового вжитку. В сов. часи виробництво декоративної кераміки зосереджене в артілі (тепер фабрика) «Червоний керамік» (заснована 1922, з 1929 — «Художній керамік»). Фабрика мист. вишивки, сер. школа, в якій готують майстрів мист. пром-сти.

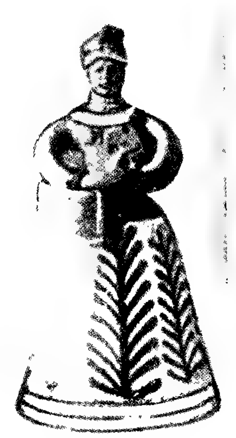

Статуетка міщанки (кераміка кін. 19 в.)

Оплата праці, див. *Заробітна платня, Праця, Трудодень.*

Оповідання, один з найпоширеніших жанрів мист. прози, який щодо розміру (умовно) стоїть між новелею й повістю: менше розміром супроти повісти, порівняно з новелею О. охоплює ширше коло життєвих явищ з більшою деталізацією характерів. У першій пол. 19 в. в укр. літературі на означення О. вживалося слово «повість» (від Г. *Квітки);* назва О. закріпилася від М. *Вовчка* («Народні оповідання», 1857). З кін. 19 в., коли паралельно з О. в укр. літературі поширилася новеля, а особливо з сер. 20 в., різниця між цими жанрами стала досить умовною, з заг. тенденцією О. меншого розміру називати новелями. Про різницю між ними див. літературу при *Новеля,* а також «Епіцентр думки і настрою» В. Фащенка («Жовтень», ч. 7, 1967).

Ополчення, військ. формація тимчасового характеру, створювана у надзвичайних обставинах, особливо під час війни, з широких мас населення. За княжої доби (9—14 вв.), крім княжого війська — *дружини,* під час ворожого наступу кн. скликали нар. О., т. зв. воїв з рядів міськ. людности і селян. Вони були організовані на територіяльній основі, і кожна земля творила відділ — тисячу на чолі з тисяцьким. Вої не мали однотипного озброєння; вони становили легкозбройну піхоту без більшого бойового значення. Подібно було організоване О. у В. Лит. Князівстві (до пол. 16 в.). У Речі Посполитій О. охоплювало насамперед шляхту («посполите рушення»). У Рос. Імперії й Австро-Угорщині після введення *військ. служби* за рекрутською системою, а пізніше заг. обов'язкової, О. формувалося тільки винятково для допомоги діючій армії й служби тилу. Зокрема під час наполеонівських

воєн (в 1806–07 і в 1812–13 рр.) на Україні було утворено О. (т. зв. «земське військо» або «міліція»). У 1848 р. в Галичині було зформовано відділи О.: *Нац. ґвардію,* утворену з міськ. людности і *Нар. самооборону.* Ополченські частини діяли під час обох світових воєн: першої – в арміях Рос. Імперії і Австро-Угорщини; і другої – в СССР. В складі укр. армій О. не було.

Ополяни, назва півн.-зах. етногр. групи, яка заселює *Опілля* (зах. частина гал. Поділля). Мовно О. належать з невеликими відхиленнями до наддністрянської (опільської) говірки, що її границі І. Зілинський визначає від Жовкви й Самбора на зах., Стрия і Калуша на півд., до р. Серету на сх.

Оппоків (Опоков) Євген (1869–1938), видатний гідролог (один з основоположників укр. гідрології), родом з Сквирського пов. (Київщина), д. чл. ВУАН (з 1929) і ВАСГНІЛ (з 1935). Закінчив Петербурзький Технологічний Ін-т (1892), з 1894 р. працював у зах. експедиції по осушенню Полісся; 1903–14 керував меліоративними роботами в Менській губ. З 1915 р. викладав у Київ. Політех. Ін-ті, з 1922 р. очолив організовану при ньому першу на Україні катедру гідрології, з 1926 р. Н.-д. ін-т водного госп-ва України; згинув у добу єжовщини. О. автор понад 400 праць і ст. з ділянки гідрології як заг., так і України. Основні праці присвячені дослідженню водности та стоку річок, нагромадженню і витратам вологи в річкових басейнах, використанню водних ресурсів, осушенню боліт; О. – автор високошкільних підручників. Одним з наслідків гідрологічних досліджень О. було уточнення ним рівняння водного балансу, відоме як рівняння Пенка-Оппокова. Найважливіші твори: «Речные долины Полтавской губ.» (1901), «Режим речного стока в бассейне Верхнего Днепра и его составных частях в период 1876–1908 гг. ч. 1-2.» (1904–14), «Водные богатства Украины» (1925), «Сіль.-госп. гідротехніка» (1925), «Проблема Великого Дніпра» в кн. «Водне господарство України» (1932).

Є. Оппоків

Опришки, розбійницькі ватаги в Галичині, на Буковині й Закарпатті у 16 – першій пол. 19 в., які інколи набирали характеру стихійних соц. рухів проти кріпосницького визиску й утисків та здирств адміністрації. Виступи О. подібні до виступів гайдуків, які в той же час діяли на Балканах, у Валахії, Молдавії й на Угорщині і стали відомі з прикрашених нар. переказів і з романтичних сюжетів у світовій літературі.

О. складалися з бідних селян, пастухів, панських слуг, вбогих міщан тощо, згодом солдатів, що уникали військ. служби. Вони формували невеликі загони – ватаги з кількадесятьох людей на чолі з провідниками; нападали на панські маєтки і замки, на орендарів, купців, корчмарів, багатих селян і відібране майно забирали собі, а інколи роздавали бідним селянам. Нар. маси вважали їх за нар. героїв-месників, постачали їм зброю й харчі, переховували їх перед владою і панами, а під час більших рухів об'єднувалися з ними у справжні повстанчі загони (напр., у 1648–49 рр.). Діям О. сприяло геогр. положення на пограниччі трьох держав (Польщі, Угорщини й Молдавії) та природні (Карпатські гори) умови.

Перша згадка про О. датується 1529 р., але можливо, що О. вже діяли у 15 в. У діяльності О. виділяються три періоди. Перший охоплює 16–17 вв., коли О. діяли в окремих р-нах гал. Покуття (Коломийщина), Сяніччини, Перемищини та Поділля. Другий період – від кін. 17 в., коли посилилася панщина в Галичині, на Буковині й Закарпатті. Відомими ватажками були: Нестор (1683) і І. Пискливий (1703–12). Вершок руху О. припадав на 1738–59 рр., коли на чолі їх стояли: О. *Довбуш*, В. Баюрак, І. Бойчук, а дії О. охоплювали значну територію гал. Прикарпаття, Буковини й Закарпаття. Можливо, що О. мали інколи зв'язки з молд. і угор. гайдуками. Третій період (кін. 18 – перша пол. 19 в.), коли рух О. посилився через примусову рекрутчину та збільшення держ. податків. Проти О. австр. уряд посилав спеціяльні каральні військ. відділи. Зникнення О. у пол. 19 в. наступило в наслідок цих репресій та скасування панщини.

Чимало фолкльорних матеріялів про О. подано у працях та публікаціях Я. Головацького, В. Гнатюка, В. Шухевича та ін. Темі О. присвячені літ. твори М. Шашкевича, І. Вагилевича, Ю. Федьковича, М. Устияновича, М. Павлика, І. Франка, В. Ґжицького, поль. письм. Ю. Коженьовського й ін. та наук. праці К. Войціцького, А. Бельовського, М. Косака, І. Дзержинського, А. Прохаски, В. Лозинського, Ю. Целевича, Б. Барвінського, І. Франка, І. Крип'якевича, Е. Дракохруст, В. Грабовецького й ін.

В Карпатах багато гір, полонин, річок названі іменами О., зокрема Довбуша.

Література: Целевич Ю. Опришки. Руська іст. бібліотека, т. XIX. Л. 1897; Крип'якевич І. З історії Гуцульщини. ЛНВ, т. 81, кн. 11 і 12. Л. 1923; Барвінський Б. Юліян Целевич. Зб. Іст.-Філос. Секції НТШ, т. XV. Л. 1927; Дракохруст Е. Галицкое

Прикарпатье XVI века и движение опришков. Вопросы Истории, I. 1948; її ж. Опришки. Из истории крестьянства XVI—XIX веков. М. 1955; Грабовецький В. Антифеодальна боротьба карп. опришківства XV—XIX. ст. Л. 1966. *Р. М.*

Оптація, право вибору громадянства, забезпечене міжнар. правом або внутр. законодавством, зокрема при переході території з однієї під другу залежність. О. пов'язана звич. з переселенням оптанта в країну прибраного громадянства. Мирні договори та угоди про передачу території включають постанови про О. Так, *Ризький договір* (18. 3. 1921) і договори УССР з Литвою, Латвією й Естонією (1921) реґляментували режим О. осіб, що проживали в даних країнах на користь громадянства УССР, і навпаки, в наслідок чого відбувся деякий рух населення між Польщею, балтицькими державами й Україною.

Переселення й обмін населення між Німеччиною й СССР у 1939–40 рр. та Польщею й СССР у 1945–46 рр. не відповідали принципові добровільної О. Проте, під цю категорію входить угода між СССР і Чехо-Словаччиною з 10. 7. 1946 щодо права О. сов. громадян чесь. і словацької національностей на Україні (гол. на Волині) й Закарпатті, на користь Чехо-Словаччини, та чехо-словацьких громадян укр., рос. і білор. національности на користь СССР. У 1946–47 рр. бл. 10 000 українців у Чехо-Словаччині оптували сов. громадянство і переїхали до СССР. В кін. 1950-их рр., невдоволені з своєї ситуації, вони домоглися повернення до Чехо-Словаччини, але тільки у 1968 р. їм знову визнано чехо-словацьке громадянство (т. зв. реоптанти). *А. Б.* і *В. М.*

ОПУС, див. *Об'єднання Праці Українських Студентів.*

Оранський-Война Пахомій, гр.-кат. еп. турівсько-пинський у 1637–53 рр., письм.-полеміст, автор відповіді на «Перспективу» К. *Саковича* п. н. «Zwierciadło albo zasłona naprzeciw uszczypliwej Perspektywie» (Вільна 1643).

Оратів (IV–10), кол. м-ко на Київщині, тепер с. Іллінецького р-ну Вінницької обл.; восени 1919 р. важкі бої 3 корпусу УГА й частини дійової Армії УНР з рос. добровольцями.

Ораторія, рід вокально-інструментальної муз. драми без сценічної дії, для концертового виконання хором, солістами й оркестрою. Перша відома О. на Україні (І. Вітковського) була виконана 1805 р. на честь відкриття Харківського Ун-ту, друга (О. Срезневського з музикою О. Шумана) у Харкові 1814 р. на відзначення відступу військ Наполеона. З укр. композиторів у жанрі О. працювали: М. *Вериківський* («Дума про дівку-бранку Марусю попівну Богуславку», 1923, друга ред. 1954), М. *Скорульський* («Голос матері», 1943), Г. *Жуковський* («Клятва молоді світу», 1951), К. *Данькевич* («Жовтень», 1957) та ін.

Організаційне Бюро (Оргбюро) **ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У,** найвищий партійний виконавчий орган больш. партії, існував у 1919—52 рр. До функцій О. Б. належала орг-ція партійного апарату, розподіл партійних кадрів, *партійна освіта* та *пропаґанда* й *аґітація*, *номенклятура*. О. Б. керувало призначеннями партійців на всі гол. посади в установах, нар. госп-ві, збройних силах тощо. Воно також керувало орг. роботою профспілок, комсомолу та ін. орг-цій. О. Б. в різний час складалося з 5-15 осіб, до нього входили чл. *Політбюра* та секретарі ЦК. Весь час чл. і керівником О. Б. ЦК ВКП(б) був Й. *Сталін*. До О. Б. ЦК ВКП(б) ніколи ніхто з українців не належав. 1952 р. функції О. Б. передано *Секретаріятові ЦК КПСС* та *ЦК КПУ*.

Організація Державного Відродження України (ОДВУ), політ. орг-ція українців у ЗДА, створена з ініціятиви полк. Є. *Коновальця* на ідеологічних основах *УВО* й *ОУН* з метою ширити ідеї укр. націоналізму й допомагати рев. боротьбі на рідних землях. Перші відділи ОДВУ постали у 1929-31 рр. в Асторії, Чікаґо, Клівленді, Філядельфії та ін. м. Перший гол. – Г. *Герман*, згодом О. *Грановський* (з 1962 р. почесний през.), В. Різник, Б. Гнатюк; секретар з 1964 р. – Р. Клюфас. Після деякої перерви під час другої світової війни діяльність ОДВУ відновилася з 1946 р., орг-ція нараховувала 45 відділів і 7 делеґатур. З ОДВУ зв'язані як її братні орг-ції: *Молоді Укр. Націоналісти* (МУН), тепер Молодь Укр. Національности та жін. орг-ція *Український Золотий Хрест*. Пресові органи: *«Вісник ОДВУ»* (1932-34), *«Націоналіст»* (1935–37), *«Україна»* (1938–41) – всі у Нью-Йорку, *«Самостійна Україна»* (у Чікаґо, з 1948).

Організація Народної Оборони «Карпатська Січ», див. *Карпатська Січ.*

Організація Об'єднаних Націй — ООН (The United Nations, Organisation des Nations Unies), заг. міжнар. орг-ція, до якої належать майже всі держави світу, за винятком ком. Китаю, поділених країн, невтральної Швайцарії і кількох малих державок. Кількість чл. ООН – 125 (1968), у час заснування (1945) – 50. Метою ООН є забезпечити міжнар. мир та безпеку, як також розвивати міжнар. співпрацю у різних ділянках. ООН стала по другій світовій війні переєм-

ницею *Ліґи Націй*. Осідком ООН є Нью-Йорк.

Україна у формі сов. державности – УССР була чл.-засновником ООН. Справа її членства, поряд з Білор. ССР, підносилася вже на підготовчій конференції в Дамбартон Овкс (1944) та на Ялтанській конференції (лютий 1945). У висліді узгіднення «трьох великих» кандидатура УССР була підтримана конференцією в Сан-Франсіско, і Україна взяла в ній участь та підписала Хартію ООН 25. 6. 1945. УССР ратифікувала її 22. 8., а 24. 10. 1945 вона увійшла в силу.

Формальними передумовами вступу УССР до ООН був її статус як держави згідно з сов. конституцією, а гол. вислід конституційних змін у лютому 1944, за якими відновлено право союзних республік входити в безпосередні зносини, укладати договори та обмінюватися дипломатичними представниками з ін. державами. Висуваючи справу окремого членства в міжнар. орг-ціях для України й ін. республік, Москва бажала демонструвати поступовість своєї нац. політики назовні, невтралізувати нац.-визвольний рух (Сталін заявив Рузвельтові: «Голос для України в ООН необхідний для збереження єдности СССР»), а гол. мала на меті забезпечити інституційні форми та засоби для успішного ведення своєї зовн. політики на укр. відтинку. Істотним похідним вислідом, а водночас і важливим вихідним наміром сов. керівництва було посилення сов. бльоку в міжнар. орг-ції додатковими голосами.

У С С Р в О О Н. Вже на конференції в Сан-Франсіско керівника укр. сов. делеґації Д. *Мануїльського* обрано гол. 1-го Комітету 1-ої комісії, який працював над заг. вступною частиною проєкту Хартії; у 1946 його обрано гол. Політ. Комітету Ген. Асамблеї. Тоді ж УССР стала на три роки чл. Екон. і Соц. Ради, а в 1948–49 була чл. Ради Безпеки ООН. Чл. делеґації УССР працювали в таких комісіях Ген. Асамблеї: атомової енерґії, контролю озброєнь (у 1949 – гол. українець), бюджетовій, у підкомісії контролю виробництва атомової енерґії. Укр. делеґати працювали в комісіях Екон. і Соц. Ради: статистичній, народонаселення, прав людини; УССР була постійним чл. Европ. Екон. Комісії і цілого ряду її галузевих комітетів (з 1947) та чл. виконавчого бюра Фонду ООН для допомоги дітям.

У 1950–60-их рр. участь УССР у виборних органах ООН була мінімальна. Так само представники УССР не посідали впливових постів у Секретаріяті й ін. органах, як і в адміністративному апараті ООН. Правда, 1961 суддею Міжнар. Суду в Ґазі обрано на 9 рр. українця В. *Корецького*, але не як представника УССР, а від СССР, хоч Україна є чл. Суду.

УССР нормально платила свої внески до каси ООН у висоті 0,88–1,2% її бюджету в 1946–68, належачи т. ч. до сер. платників, та невисоку суму (1953 – 125 000 дол.) до спец. фонду техн. допомоги слаборозвиненим країнам – разом у 1960-их рр. понад 700 000 дол. річно.

Делеґати УССР на сесіях Ген. Асамблеї та ін. органів висловлювалися в різних питаннях, підтримуючи позиції СССР абож і виступаючи його речником: ком. повстання у Греції, індонезійське питання, місце ком. Китаю в ООН, палестинський конфлікт, колоніяльні питання, корейська війна та ін. На 13 сесії Ген. Асамблеї схвалено пропозицію УССР про проведення Міжнар. року охорони здоров'я і мед. досліджень, на 17 сесії УССР внесла проєкт резолюції щодо пошанування прав людини і основних свобод, на 20 сесії резолюцію про ліквідацію неписьменности. З 1964 УССР бере участь в Міжнар. конференціях ООН у справі торгівлі і розвитку. Одночасно УССР є чл. ряду спеціялізованих орг-цій ООН (див. *Міжнародні організації*), у системі яких вона підписала низку угод і конвенцій (див. *Міжнародні договори*). Не зважаючи на окреме членство УССР в ООН, на Україні немає окремої Асоціяції сприяння ООН; існує лише заг.-союзна орг-ція.

Делеґації УССР на сесіях Ген. Асамблеї очолювали здебільшого мін. закордонних справ УССР: Д. Мануїльський (1944–52), А. *Барановський* (1952–54), Л. *Паламарчук* (1954–66), Д. Білоколос (з 1966) або їх заступники; 1960 очолював її на 15 сесії перший секретар ЦК КПУ М. *Підгорний*, а в червні 1967 на надзвичайній сесії гол. уряду УССР В. *Щербицький*. У 1958 р. утворено окреме Постійне представництво УССР, акредитоване при ООН. Його голови: П. Удовиченко (до 1961), Л. Кизя (до 1965), С. Шевченко.

До 1955 р. УССР, поряд з СССР, БССР, Польщею і Чехо-Словаччиною, була одним з 5 чл. сов. бльоку, виконуючи в ООН функцію речника сов. позицій. Виступи її делеґатів та участь у голосуванні весь час визначалися волею представників СССР. У висліді участь УССР в ООН зміцнює становище СССР, проте, посередньо вона сприяє актуалізації укр. питання і визначенню України як певного поняття у міжнар. політиці.

З п о г л я д у м і ж н а р. п р а в а участь УССР в ООН висуває низку тео-

ретичних і практичних проблем зміненого статусу УССР, з яких деякі питання є спірними в публіцистиці й науці, напр., питання про суверенітет, міжнародноправну підметність, визнання тощо. Перев. погляди правників сходяться на тому, що факт приналежности УССР до ООН поважно зміцнив її статус у міжнар. праві: у висліді цього вона користується принаймні частковою підметністю, набула колективного визнання міжнар. спільнотою як держава. Це визнання, щоправда, є функційним (для цілей міжнар. орг-ції), і воно автоматично не включає обов'язку для окремих чл. цієї спільноти встановити прямі дипломатичні зв'язки (див. *Міжнародно-правний статус України*).

Література: Soviet Union at the San Francisco Conference. M. 1945; Голуб В. Україна в Об'єднаних Націях. Мюнхен 1953; Yakemtchouk R. L'Ukraine en Droit International. Лювен 1954; Markus W. La situacion de la Ucraina sovietica en las actuales relaciones entre Oriente y Occidente. «Politica Internacional», ч. 26. Мадрід 1956; Borys J. Den Ukrainska Sovietrepubliken och Förenta Nationerna. «Stasvetenska plig Tidskript för Politik, Statistik, Ekonomi», ч. 4. Стокгольм 1957; Українська Р. С. Р. у міжнар. відносинах зб. 1. К. 1959, зб. 2. К. 1966; Bilinsky Y. The Ukrainian SSR in International Affairs after World War II. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences», т. 9. Нью-Йорк 1961; Halajczuk B. The Soviet Ukraine as a subject of International Law. Там же.

В. Маркусь

Організація Оборони Лемківщини, суспільна орг-ція, заснована 1936 р. у Філядельфії на з'їзді представників Комітетів Допомоги Лемківщині, які діяли у ЗДА в 1933 р., з метою організувати лемків у ЗДА і в Канаді, вести культ.-осв. працю й допомагати лемкам на рідних землях. Організаторами О. О. Л. були — М. *Дудра* та В. Карбовник, першим гол. — В. Левчик; органом був місячник «Лемківський Дзвін» (у Нью-Йорку). У 1937–39 рр. О. О. Л. нараховувала 53 відділи. З 1940 р. занепала і відновила свою діяльність 1958 р. у Йонкерсі (Н.-Дж.) з завданням — допомагати лемкам й усім українцям у Польщі, виселеним з рідних земель. Має 24 відділи з бл. 1 500 чл. у ЗДА і в Канаді, з 1958 р. видає раз на місяць газ. *«Лемківські Вісті»* (до 1963 р. у Нью-Йорку, з 1964 р. в Торонто) та «Лемківські Календарі». Гол. О.О.Л. з 1958 р.: Ю. *Налисник,* І. Сквіртнянський та Ю. Котляр.

Організація Оборони Чотирьох Свобід України (ООЧСУ), суспільно-політ. орг-ція українців у ЗДА, зближена ідеологічно до ЗЧ ОУН. Після створення перших 2 відділів 1946 р. в Ньюарку і Нью-Йорку, ООЧСУ оформилася правно у серпні 1947 р. з осідком у Нью-Йорку; засновник і перший гол. Є. Ляхович. У 1955 р. ООЧСУ нараховувала 29 відділів з 2 280 чл., в кін. 1967 — 48 відділів та 9 делеґатур з 8 400 чл. Крім суспільно-політ. місячника *«Вісник»* (з 1947), ООЧСУ видає інформаційну й іст. літературу про Україну укр. й англ. мовами, твори сучасних еміґраційних письм., влаштовує доповіді й курси. Гол. ООЧСУ з 1948 р. були: І. Білинський, І. *Вовчук,* М. *Чировський,* Є. Лозинський, І. Винник; секретар (з 1962) — В. Левенець. З 1966 р. при ООЧСУ діє Об'єднання Жіноцтва ООЧСУ (16 відділів, 1 200 чл.; гол. У. Целевич).

Організація Українок Канади ім. О. Басараб, виникла з жін. гуртків при *Укр. Стрілецькій Громаді* (з 1928); у 1934 р. на першій крайовій конференції у Саскатуні створено центр. управу й прийнято теперішню назву. Відтоді ОУК є автономною орг-цією в системі *Укр. Нац. Об'єднання.* Осідком Центр. Управи були: Саскатун, Вінніпеґ, Торонто; гол. — А. Павличенко, М. Ґуляй, Є. Ситник, А. Тарновецька, О. Стебницька і С. Савчук (з 1956). Ділянки праці: орг., культ.-осв. (імпрези, курси самоосвіти й мистецтва), виховна (дитячі світлички, опіка над школами, літніми оселями тощо), харитативна (в рамках фонду *Укр. Золотого Хреста),* вид. (з 1951 р. ж. *«Жіночий Світ»,* ряд дитячих вид., монографічні й етногр. праці, у зв'язку з 25-літтям ОУК альманах «На службі народу»). ОУК чл. Нац. Ради Жінок Канади й ін. кан. орг-цій, чл. і співзасновник *КУК* і *СФУЖО.*

Організація Українських Жінок Бразілії, постала у 1924 р. в Курітібі, як жін. секція при Укр. Союзі (з 1928 р. *Хліборобсько-Освітній Союз* — ХОС), у 1952 р. стала централею з 4 філіями. Має жін. стор. в часописі *«Хлібороб»,* видала кн. «Укр. жіноцтво Бразілії» (ред. Н. Лиса), чл. *СФУЖО.* У 1967 р. провела конференцію укр. жін. орг-цій Півд. Америки. ОУЖ очолювали Я. Ящинська, О. Горачук, Р. Лапунька, І. Рибка.

Організація Українських Жінок Великобрітанії, постала 1948 р. як секція *Союзу Українців у Брітанії.* Тепер ОУЖ нараховує 31 гурток з 2 000 чл. Ділянки діяльности: культ.-осв. (зокрема постійна Музейна Виставка ім. Т. Шевченка у Лондоні й Лестері), виховна (співтворець укр. дошкілля і вишколу виховниць), харитативна, зв'язків (членство в Women's Standing Committee). З 1955 р. видає жін. стор. в *«Укр. Думці»,* окремими випусками видала брошуру «Ukrainian Woman in Modern Age» (ред. Л. Поврозник) і перегляд праці за 15 рр. у кн. «Відродження на чужині» (ред. Ґ. Сесь).

ОУЖ провела у 1963 р. Евр. Конференцію СФУЖО в Ноттінґгемі. З 1964 р. гол. А. Остап'юк.

Організація Українських Націоналістів (ОУН), була формально утворена на І Конґресі укр. націоналістів у Відні 28. І. — 3. 2. 1929. Її створення розпочалося з об'єднання націоналістичних організацій — *Групи Укр. Нац. Молоді* у Празі, *Леґії Укр. Націоналістів* в Подебрадах і *Союзу Укр. Націоналістичної Молоді* у Львові на конференції представників цих орг-цій у Берліні 3-7. 11. 1927. Тоді вже було створено перший Провід Укр. Націоналістів (ПУН), на чолі з Є. *Коновальцем*. Проводові доручено було зформулювати ідеологічну базу, програму, структуру і плян дії ОУН. Після І Конґресу ОУН згадані три орг-ції і *Укр. Військ. Орг-ція* (УВО) увійшли до ОУН. Керівним органом ОУН став ПУН, обраний на І Конґресі з представників усіх укр. земель: гол. — Є. Коновалець, чл. — Д. *Андрієвський*, Ю. *Вассиян*, Д. Демчук, М. *Капустянський*, П. Кожевників, Л. Костарів, В. *Мартинець*, М. *Сціборський*, гол. суддя — Я. Дуб, гол. контрольний — Я. *Моралевич*. Осідком гол. ПУН були: 1929—36 рр. — Женева, 1936—40 — Рим, 1940—45 — Берлін, 1945—64 — Люксембурґ, пізніше — Париж.

Утворення ОУН було реакцією на невдачу визвольних змагань 1914—20 рр. і виявом бажання продовжувати боротьбу за відновлення самостійної укр. держави. Єдиним успішним засобом для того ОУН вважала рев. методи боротьби проти окупантів України. На програму і характер політики ОУН мало великий вплив переконання, що за невдачу визвольних змагань відповідають укр. соц. партії і що демократія не виправдує себе в умовах боротьби народу за незалежність. Таке переконання в ОУН посилювала публіцистика Д. *Донцова*. Як передумову держ. усамостійнення ОУН ставила перевиховання укр. людини і духове відродження нації та її іст. традицій. ОУН розглядала себе не як партію, але як ідеологічно-політ. рух (див. *Націоналізм*). За своєю програмою ОУН була інтеґральною націоналістичною орг-цією. На час революції влада мала бути в руках диктатора, а після того гол. держави мав обрати законодавчий орган, зформований з представників різних суспільних верств і країв. ОУН відстоювала принцип трудової приватної власности на землю, удержавлення лісів, копалин, залізниць, була за приватну власність і вільну ініціятиву в промсті й торгівлі, за розбудову кооперації, за удержавлення тих видів пром-сти, що важливі для оборони держави.

У різні періоди існування ОУН її найвищим органом був Конґрес укр. націоналістів, або Великий Збір; на чолі ОУН стояв ПУН, або Провід ОУН, або Політ. Рада. Терени діяльности ОУН поділялися на краї, інспекторати, області, округи, надрайони, райони, станиці, на чолі яких стояли крайові екзекутиви, крайові проводи тощо. Найнижча орг. одиниця (звено) об'єднувала принаймні трьох чл. Паралельно з членською мережею ОУН діяло Юнацтво ОУН, до якого належала молодь у віці 15-18 рр. (на підставі Устрою ОУН з 1929 р. — до 21 рр.).

У 1930-их рр. ОУН стала найактивнішою укр. політ. силою на Зах. Україні, насамперед у Галичині та на еміґрації. В її лави вливалася насамперед студентська, а далі міська і сіль. молодь, а її зростанню сприяли традиції укр. збройної боротьби, гол. УСС, Укр. Ґал. Армії та Січ. Стрільців, наголос на пряму акцію проти окупантів, її конспіративний характер. В ОУН панувала атмосфера фанатичного патріотизму, самовідречення, посвяти, готовости жертвувати своїм життям. На уяву молоді впливали такі постаті УВО і ОУН, як О. *Басараб*, Ю. *Головінський*, Д. *Данилишин*, В. *Білас*.

1929—39 рр. За час своєї діяльности у 1929—39 рр. ОУН провела ряд акцій, спрямованих проти поль. окупаційної влади: влітку 1930 р. масові підпали фільварків поль. землевласників (як протест проти політ. і екон. поневолення укр. селянства), у відповідь на що поль. поліція і військо провели т. зв. *пацифікацію*; у вересні 1933 р. т. зв. шкільну акцію, спрямовану проти польонізації укр. шкільництва; у жовтні 1933 р. чл. ОУН М. *Лемик* убив службовця консульства СССР у Львові А. Майлова на знак протесту проти організованого на Україні большевиками голоду; у червні 1934 р. чл. ОУН Г. Мацейко вбив у Варшаві поль. мін. внутр. справ Б. *Перацького*, що був відповідальний за політику репресій проти українців. Одночасно ОУН вела боротьбу також з поляками, які оголошували себе прихильниками українців зах. земель, але за ціну визнання їх приналежности до поль. держави. До таких поляків належав Т. *Голувко*, якого бойовики ОУН вбили у 1931 р. ОУН була ініціятором або масово включалася у святкування іст. річниць, влаштовувала при таких нагодах демонстрації проти поль. влади; у другій пол. 1930-их рр. ініціювала або брала участь у сел. і робітничих страйках, організувала сипання символічних могил на честь поляглих, розбудовувала членську мережу, готувалася до повстанських дій на випадок війни. У 1934—36 рр. поль. поліція завдала серйозних ударів ОУН, але на місце заарештованих і засуджених або засланих до концентраційного табору в *Березі Картузькій* приходили нові кад-

ри. У довоєнний період крайовими провідниками ОУН в зах. обл. були: Б. *Кравців*, Ю. Головінський, Б. *Гнатевич*, Б. *Кордюк*, С. *Бандера*, Л. *Ребет*, М. Тураш, В. Тимчій-Лопатинський.

На переломі 1938—39 р. чл. ОУН брали активну участь в організації гром. і політ. життя та у збройній обороні Карп. України. У боях з угор. військом у березні 1939 р. згинули провідні чл. ОУН, М. *Колодзінський*, З. *Коссак*, С. *Гиниилевич*. На Буковині, в умовах рум. окупації до 1940 р., а далі у 1941—44 рр. ОУН була гол. рушієм укр. самостійницького руху. ОУН вела також боротьбу на Закарпатті у 1939—44 рр. проти угор. окупантів.

У 1929—39 рр. у Ґаличині й на Волині відбулися численні процеси проти чл. ОУН, у тому ч. за напад на поштовий віз під Бібркою (1931), проти учасників І Конґресу ОУН (1932), за вбивство Голувка (1932), проти В. Біласа і Д. Данилишина (1932), проти учасників шкільної акції (1934), за вбивство Б. Перацького (1935), проти чл. крайової екзекутиви (1936). У 1937 р. на Буковині відбулися два процеси проти керівників ОУН та проти журн. «Самостійність», що викривав румунізацію укр. життя. Ці процеси сприяли зростанню симпатій укр. загалу до ОУН і звертали увагу світу на укр. проблему.

До вибуху другої світової війни ОУН мала ряд пресових органів. Офіціозом ПУН був місячник *«Розбудова Нації»*, що виходив у Празі. Нелеґально на ЗУЗ виходили *«Бюлетень Крайової Екзекутиви ОУН»* і *«Юнак»*, орган юнацтва ОУН. Неофіц. органами в Галичині були в різні періоди (їх звич. забороняла поль. влада): *«Укр. Голос»* у Перемишлі, *«Нащ Клич»*, «Наш Фронт», «Рідний Ґрунт», *«Вісті»*, *«Голос Нації»*, *«Голос»*, літ. журн. *«Дажбог»*, *«Обрії»* і *«Напередодні»* та студентські *«Студентський Шлях»* і *«Студентський Вісник»* у Львові; на Буковині: *«Самостійність»* і *«Самостійна Думка»*, у Чехо-Словаччині *«Національна Думка»*, пізніше *«Пробоєм»*, у Франції тижневик *«Укр. Слово»*, у Німеччині *«Укр. Вісник»*, у ЗДА *«Націоналіст»* і *«Тризуб»* (англ. мовою), у Канаді *«Новий Шлях»*, в Арґентіні *«Наш Клич»*, у Бразілії *«Хлібороб»*. Гол. органом націоналістичної думки був *«Літ.-Наук. Вісник»*, пізніше *«Вісник»*, ред. якого Д. Донцов не був однак з ОУН формально зв'язаний. З ініціятиви ОУН в різних країнах поселення укр. еміґрації постали впливові гром. орг-ції, напр., *Укр. Нар. Союз у Франції*, *Укр. Нац. Об'єднання* в Німеччині, *Орг-ція Держ. Відродження України* в ЗДА, *Укр. Нац. Об'єднання* в Канаді, *«Молоді Укр. Націоналісти»* в ЗДА і Канаді, *«Відродження»* в Арґентіні.

Філософія і програма ОУН та її тип діяльности були одночасно її слабістю і крили в собі початки пізніших криз. Гостра критика політ. партій періоду 1917—20 рр. не завжди спиралася на дослідженні фактів і призвела до конфлікту і розколу між батьками і дітьми. Велика частина політ. активного старшого і сер. покоління відштовхнулася від ОУН, вона не схвалювала і поборювала рев. методи боротьби або не була спроможна таку боротьбу вести. Таким чином керівництво ОУН в зах. обл. України опинилося в руках студентів. Результатом розриву з батьками був також розрив з їх політ. думанням і досвідом, обезцінювання значення леґальної політ. боротьби, екон. і наук. праці. Конспіративний характер ОУН посилював виключність і нетолерантність щодо інакше думаючих та гостру боротьбу проти них. Коли під час нім. окупації України були забиті деякі провідні чл. ОУН (О. *Сеник*, М. Сціборський, Я. *Барановський*, Р. *Сушко* та ін.), одне крило розколеної у 1940 р. ОУН приписувало відповідальність за це другому.

ОУН намагалася поширити свої впливи також в УССР. Жертвою цих намагань впав Є. Коновалець, який 1938 р. згинув в Роттердамі від бомби, що її передав йому аґент НКВД Валюх. Ролю гол. ПУН того ж року перебрав А. *Мельник*, якого затвердив II Великий Збір у серпні 1939 р. в Римі.

Живучи на еміґрації, діячі ПУН підтримували зв'язки з колами зах. світу та Японії. ПУН мав своїх постійних представників у Празі, Римі (Є. Онацький), Парижі (О. Бойків), Лондоні (Є. Ляхович), Берліні (Р. Ярий), Ковні (І. Рев'юк-Бартович), Заґребі (В. Войтанівський).

Провідними діячами ОУН у 1930-их рр. у Зах. Україні були С. Бандера, О. *Бойдуник*, Ю. Вассиян, Є. *Врецьона*, І. *Габрусевич*, Б. Гнатевич, Ю. Головінський, З. *Книш*, М. Колодзінський, Б. Кордюк, З. Коссак, Б. Кравців, М. *Лебедь*, С. *Ленкавський*, С. *Охримович*, З. *Пеленський*, Л. Ребет, Я. *Стецько*, Я. *Старух*, Р. Сушко, В. Тимчій, М. Тураш, о. Я. Чемеринський, Р. *Шухевич*, В. *Янів*, а на еміґрації Д. Андрієвський, Я. Барановський, О. Бойків, М. Капустянський, О. *Ольжич-Кандиба*, Є. Коновалець, В. Мартинець, А. Мельник, О. *Онацький*, М. Селешко, О. Сеник, В. Стахів, М. Сціборський, Р. *Ярий*.

1939—44 рр. У результаті нім.-поль. війни у 1939 р. і приєднання зах. обл. до УССР на теренах Лемківщини, Посяння і Підляшшя, що підпали під владу Німеччини, та на еміґрації опинилася основна частина провідних кадрів ОУН, які або вийшли з поль. в'язниць, або еміґрували на зах. Мережа ОУН, що

залишалася на зах. землях у 1939—41 рр., була єдиною політ. силою, яка ставила організований опір большевикам. Наслідком цього були гострі репресії проти чл. ОУН; відбулися численні закриті процеси (найчисленніший — відомий як *«Процес проти 59»,* відбувся у Львові в січні 1941 р.).

У 1940 р. стався розкол в ОУН на еміґрації на тлі тактичних, психологічних та персональних розбіжностей, що почали наростати вже у 1930-их рр. Провідні, але молоді віком чл. ОУН, гол. ті, які були суджені на Варшавському процесі за вбивство Перацького та у Львівському процесі крайової екзекутиви у 1936 р. і в наслідок війни опинилися на волі, уважали себе представниками рев. боротьби і закидали ПУН, що він відірвався від рев. дійсности на Україні. Вони твердили, що перебрання обов'язків гол. ПУН А. Мельником не було леґальне та виявляли своє недовір'я до чл. ПУН Я. Барановського. Між двома фракціями ОУН розгорнулася гостра боротьба. Темперамент і аґресивність критиків ПУН (С. Бандера, Є. Врецьона, І. Габрусевич, М. *Климишин,* М. Лебедь, С. Ленкавський, Д. *Мирон,* І. *Мітрінґа,* І. *Равлик,* Я. Старух, Я. Стецько, Р. Ярий та ін.) полонили уяву молодого членства ОУН, і це відразу запевнило більший успіх цій фракції, що її тоді почали називати «бандерівцями», у протилежність до більш поміркованих «мельниківців». 10. 2. 1940 бандерівці створили власний Рев. Провід ОУН, а в квітні 1941 р. відбули у Кракові II Великий Збір ОУН, який ухвалив «нелеґальність» II Конґресу Укр. Націоналістів у Римі, підтвердив основні програмові позиції I Конґресу Укр. Націоналістів 1929 р., вибрав провідником ОУН С. Бандеру, виключив А. Мельника і його співр. з ОУН і закликав їх припинити всяку дію від імени ОУН. Це саме зробив ПУН щодо бандерівців.

Напередодні нім.-сов. війни ОУН під проводом Бандери зформувала в порозумінні з нім. військ. колами два військ. відділи: *«Нахтіґаль»* (див. Доповнення), під проводом сотн. Р. Шухевича (брав у 1941 р. участь у боротьбі з большевиками, а пізніше був висланий на Білорусь для боротьби з больш. партизанами, в кін. 1942 р. роззброєний німцями) і *«Роланд»,* під командуванням сотн. Р. Ярого (був висланий літом 1941 р. до Румунії, але незабаром роззброєний німцями). З доручення обох ОУН бл. 200 чл. ОУН зголосилися добровільно як перекладачі нім. армії на сх.; більшість з них потім брала участь в підпільній боротьбі проти німців.

З вибухом нім.-сов. війни обидві фракції ОУН почали розбудовувати свої позиції в зах. обл. та вислали *похідні групи* своїх чл. і прихильників у центр. та сх. обл. ОУН під проводом Бандери 30. 6. 1941 проголосила у Львові створення укр. держави та утворила Укр. Держ. Правління («укр. влада») зах. обл. з Я. Стецьком на чолі, яке заявило готовість підпорядкуватися урядові незалежної України, що постане у Києві. За кілька днів пізніше німці заарештували Бандеру, згодом Стецька і перевезли їх до Берліну, а потім до концентраційного табору в Саксенгавзені де вони пробули до кін. вересня 1944 р. 15. 9. 1941 німці провели масові арешти чл. ОУН Бандери на Україні і на еміґрації; більшість їх тримали у в'язницях і концентраційних таборах до кін. війни, а багатьох знищили. Ті, що залишилися на волі, перейшли в підпілля; провід над ними перебрав М. Лебедь, який був другим заступником Бандери. У грудні 1941 р. німці заарештували, а далі розстріляли провідних діячів ОУН під проводом Мельника — О. *Телігу,* О. Чемеринського, І. Рогача, П. Олійника і ін., які під керівництвом О. Ольжича-Кандиби вели в Києві політ. і культ. роботу, м. ін. ініціювали створення Укр. Нац. Ради. Після арештів частина цієї фракції ОУН також перейшла в підпілля, хоч деякі її провідні діячі, в тому ч. і А. Мельник, який був конфінований у Берліні, жили леґально, доки в січні 1944 р. їх заарештувало ґестапо. Обидві частини ОУН розбудували свої клітини у всіх більших м. України та мали вплив на орг-цію гром. життя і настроювали населення в дусі укр. державности, при чому фракція Бандери відразу заявила своє протинім. становище в офіц. публікаціях (періодики *«Ідея і Чин»,* «За самостійну Україну», *«За Укр. Державу»,* «Бюлетень», «Вісті Укр. Інформаційної Служби», «Вільна Україна» й ін.) і вела організовану боротьбу проти німців.

Змагання за держ. незалежність, потреба захисту перед нім. терором і дії больш. партизанів на Україні створили конечність укр. збройної боротьби. З першою повстанською формацією *«Поліська Січ»,* створеною 1941 р. Т. *Боровцем* Бульбою, співпрацювала ОУН Мельника. Восени 1942 р. обидві ОУН зформували невеликі військ. відділи, які діяли на Волині й Поліссі проти німців і больш. партизанів. На весні 1943 р. ОУН Бандери розбудувала військ. частини п. н. *Укр. Повстанська Армія* (УПА). Ця УПА пізніше поширилася на Галичину, де вже на весні 1943 р. почали діяти організовані ОУН Бандери частини Укр. Нар. Самооборони (УНС), а восени абсорбувала Поліську Січ-УПА і військ. відділи ОУН Мельника. За весь час існування УПА, себто аж до поч. 1950-их рр., чл. фракції ОУН Бандери творили основні провідні кадри УПА, але в її ря-

дах і також на провідних постах були люди різних переконань, і тому УПА мала загальнонар. характер.

Вже у 1942 р. через ідеологічно-програмові розходження від ОУН Бандери відійшла група під проводом І. Мітрінґи. Згодом, під впливом зустрічі з укр. сходом, в ОУН під керівництвом Бандери відбулися зміни програмового і орг. характеру, які знайшли завершення в Постановах III Великого Надзвичайного Збору ОУН, що відбувся на Україні 21-25. 8. 1943. У них сказано, що ОУН «бореться проти інтернаціоналістичних та фашистсько-націонал-соціялістичних програм та політ. концепцій» і «проти рос. комуно-большевізму», деклярувала свою боротьбу за свободу слова, друку, світогляду, рел. переконань, визнала права нац. меншостей на розвиток їхньої нац. по формі і змісту культури. Було ухвалено принцип колеґіяльности рішень, а на місце одноособового провідника уведено Бюро проводу ОУН, зформоване з трьох осіб. У травні 1943 р. зліквідовано пост урядуючого провідника, який до того часу посідав М. Лебедь, і вибрано Бюро Проводу з Р. Шухевичем, як гол. Вимоги боротьби за свободу слова, друку, релігії тощо внесла в свою програму ОУН під проводом Мельника на своєму III Великому Зборі, що відбувся у 1947 р. в Зах. Европі, але залишила корпоративно-становий принцип у проєкції держ. устрою.

Під час другої світової війни обидві фракції ОУН ініціювали утворення загальнополіт. об'єднань. Це випливало з бажання виступати не тільки від імени ОУН, але ширшої нар. репрезентації, а також з факту, що довоєнні укр. політ. партії зах. обл. ліквідувалися або діяльности не вели. Так, у червні 1941 р. з ініціятиви ОУН Бандери утворився в Кракові Укр. Нац. Комітет, а з ініціятиви ОУН Мельника у жовтні 1941 р. в Києві *Укр. Нац. Рада* і на весні 1944 р. у Львові — Всеукр. Нац. Рада. З ініціятиви Гол. Команди УПА і за згодою Проводу ОУН Бандери, у липні 1944 р. на Зах. Україні утворилась *Укр. Гол. Визвольна Рада*, як рев. центр боротьби, якому підпорядкувалась УПА.

Провідними чл. ОУН фракції Бандери під час нім. окупації України були: М. *Арсенич*, Я. *Бусел*, Р. *Волошин*, Ю. *Гасин*, Д. *Грицай*, І. *Климів*, Д. Клячківський, Р. Кравчук, В. Кук, М. Лебедь, О. Логуш, Д. Маївський, З. *Матла*, Д. Мирон, В. *Охримович*, М. *Прокоп*, Д. *Ребет*, В. Сидір, Я. Старух, М. Степаняк, Р. Шухевич, а в ОУН під проводом Мельника: О. Бойків, Ю. *Бойко*, О. Бойдуник, Я. *Гайвас*, О. *Зибачинський*, О. Ольжич-Кандиба, М. Капустянський, Д. *Квітковський*, Б. Кентржинський, З. *Книш*, Б. Коник, М. Кузьмик, В. Мартинець, Є. Маціях, П. Олійник, І. *Рогач*, *Р*. Сушко, О. Теліга, О. *Чемеринський*, О. *Штуль*, Я. *Шумелда*.

Після 1944 р. З поворотом большевиків на Україну більшість провідних кадрів ОУН під проводом Мельника вийшли на еміґрацію, а ті, що залишилися на рідних землях, продовжували боротьбу. Провід другої ОУН, вибраний III Надзвичайним Великим Збором у більшості залишився на рідних землях, де далі боровся проти большевиків у спільному фронті з УПА аж до поч. 1950-их рр. ОУН видавала багато підпільної літератури, організувала самооборону населення зах. обл. проти вивозів, арештів, грабунку хліба, ширила ідею самостійности України. Большевики намагалися знищити ОУН і УПА засобами масових вивозів, арештів, облогами лісів, поширюванням інфекційних хвороб, закликами до капітуляції за ціну помилування (останній відомий був підписаний мін. внутр. справ УССР М. Ковальчуком і поширений на Україні з датою 30. 12. 1949). 5 березня 1950 р. згинув в бою з відділом НКВД Р. Шухевич; його наступник В. Кук, за больш. повідомленнями, попав живим в їх руки в пол. 1950-их рр. У боротьбі з ворогом згинули м. ін. чл. Проводу ОУН: Р. Волошин, Я. Бусел, Р. Клячківський, Д. Маївський, Д. Грицай, Ю. Гасин, М. Арсенич, П. *Полтава*, В. Сидір, О. Горновий, В. Охримович.

В результаті упадку Німеччини на зах. опинилося кількасот чл. обох ОУН, які у 1944—45 рр. вийшли на волю з нім. концентраційних таборів, в тому ч. зокрема Бандера, Бойдуник, Мельник, Стецько. Мельник знову очолив ПУН, а Бандера став у проводі створених у лютому 1946 р. Закордонних Частин ОУН (ЗЧ ОУН). Відразу після того почався в ЗЧ ОУН конфлікт за програмові і устроєві позиції ОУН. Бандера критично оцінив постанови III Надзвичайного Великого Збору ОУН у 1943 р. як невиправданий світоглядовий і програмовий поворот наліво. У свою чергу чл. ОУН, які брали участь у протинім. боротьбі на Україні, закидали Бандері і більшості діячів ОУН, що були ув'язнені в нім. концентраційних таборах, що вони не сприйняли програмових змін, санкціонованих згаданим збором, зберігають довоєнний світоглядовий догматизм і виключність, відкидають вимоги внутр.-орг. демократизації, розглядають УПА і УГВР як інструмент ОУН і т. п. Спір набрав відкритих форм на конференції ЗЧ ОУН у Міттенвальді (Німеччина), у серпні 1948 р. Бандера і його прихильники здобули більшість і довели до виключення з ЗЧ ОУН провідників опозиції та їх прихильників (І. Бутковський, *о*. І. *Гриньох*, М. Лебедь, З. Мар-

цюк, В. Охримович, М. Прокоп, Д. *Ребет*, Л. Ребет, В. *Стахів*, Є. Стахів й ін.).

На переломі 1953—54 pp. в ЗЧ ОУН створився новий конфлікт на тлі програмових розходжень. Безпосередньою його причиною стало повідомлення про становище Проводу ОУН на Україні, згідно з яким останній підтвердив програмові постанови III Великого Надзвичайного Збору та доручив трьом особам, а саме С. Бандері, З. Матлі й Л. Ребетові зформувати нове керівництво ЗЧ ОУН. Бандера і нова опозиція прийняли повідомлення з України за автентичне і на його основі почали переговори про реорганізацію ЗЧ ОУН. Переговори в справі реорганізації ЗЧ ОУН не дали позитивних наслідків, і в лютому 1954 року стався новий розкол. Більшість чл. підтримала Бандеру, а меншість з З. Матлою і Л. Ребетом (звідти популярна назва «двійкарі»), утворили нову орг-цію спершу з тією самою назвою — ЗЧ ОУН, з кін. 1956 р. з новою — Орг-ції Укр. Націоналістів за кордоном (ОУНз); перший гол. — Л. Ребет, після його вбивства больш. аґентом Б. Сташинським у 1957 р. — Р. Ільницький, а відтак Б. *Кордюк*, провідні чл.: Р. *Борковський*, А. Камінський, К. *Кононенко*, В. *Маркусь*, Б. *Підгайний*, Д. Ребет, І. Козак. Гол. ЗЧ ОУН був Бандера, після його вбивства Б. Сташинським у 1959 р. — С. Ленкавський, з 1968 р. Я. Стецько, який на IV Великому Зборі того ж р. був вибраний гол. ОУН. Провідні чл. після 1954 р.: І. Білинський, Г. Васькович, І. *Вовчук*, Р. Малащук, О. Тюшка, Л. Футала. Після смерти А. Мельника у 1964 р. гол. ПУН вибрано О. Штуля-Ждановича, провідні чл.: Д. Андрієвський, Я. Гайвас, З. Городинський, О. *Грановський*, О. Зінкевич, М. Капустянський, З. Книш, С. Кобилянський, Я. Маковецький, М. *Плавюк*, Ю. Пундик.

Всі три ОУН діють далі у всіх країнах поселення еміґрації. Найчисленнішими є ЗЧ ОУН. Під їх впливом є гром. орг-ції: *Об'єднання Українців Франції*, *Союз Українців у Брітанії*, *Орг-ція Оборони Чотирьох Свобід* у ЗДА, *Ліґа Визволення України* в Канаді, *Спілка Укр. Молоді* та ін.; газ.: *«Шлях Перемоги»*, *«Гомін України»*, ж. *«Визвольний Шлях»*, англомовний ж. «Ukrainian Review». ЗЧ ОУН відограє керівну ролю в Антибольш. Бльоці Народів (АБН). Під впливом ОУН під проводом О. Штуля є *Укр. Нац. Єдність* у Франції, *Орг-ція Держ. Відродження* у ЗДА, *Укр. Нац. Об'єднання* в Канаді, «Відродження» в Арґентіні; газ.: *«Укр. Слово»* і *«Новий Шлях»*, ж. *«Самостійна Україна»*. Обидві ОУН мають чималі впливи в Укр. Конґресовому Комітеті Америки (УККА) і у Світовому Конґресі Вільних Українців. Особливістю ОУНз є її пов'язання з програмою III Великого Надзвичайного Збору ОУН 1943 р. та об'єднання частини інтелектуальних діячів, викладачів ун-тів і публіцистів; орган — місячник *«Укр. Самостійник»*. ОУН під проводом Мельника-Штуля (з 1948) і ОУНз (з 1967) є чл. Укр. Нац. Ради. ОУНз ідейно-програмово пов'язана з Закордонним Представництвом Укр. Гол. Визвольної Ради (ЗП УГВР).

Література: Див. стор. 1 727 і Розбудова Нації 1928—34; Лебедь М. Укр. Повстанська Армія. Мюнхен 1946; Програма Орг-ції Укр. Націоналістів 30 серпня 1947 р. Накладом ОУН. 1947; Бандера С. В десяту річницю створення Рев. Проводу ОУН. Гомін України. Торонто 3, 10, 17 червня 1950; Кравців Б. Перші гасла і перші стріли. До іст. розвитку націоналістичного руху на ЗУЗ. Вісник ООЧСУ, Нью-Йорк, січень-лютий 1951; Мірчук П. Степан Бандера символ рев. безкомпромісовости. Нью-Йорк—Торонто 1961; Кричевський Р. ОУН в Україні, ОУНз і ЗЧ ОУН. Мюнхен 1962; Anders K. Mord auf Befehl. Der Fall Staschynskij. Мюнхен 1963; Камінський А. На новому етапі. Нью—Йорк 1965; Мірчук П. Нарис історії ОУН, т. І. Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк 1968.

М. Прокоп

Організація Українських Соціялістів (ОУС), об'єднання прихильників дем. соціялізму в ЗДА, заснована 1950 р. з нових еміґрантів, ідейно споріднена з *Укр. Соц. Партією;* співпрацює з *Укр. Вільною Громадою Америки* та ін. орг-ціями й установами, що підтримують Держ. Центр УНР в екзилі. Бере участь у редаґуванні журн. «Вільна Україна». Діячі ОУС: С. *Ріпецький*, В. *Лисий*, І. *Паливода*, Я. *Зозуля*, В. Діберт, Г. *Ничка*, М. Галій, М. Кучер та ін.

Організація Української Молоді у Франції (ОУМуФ), заснована у 1956 р.; централя в Парижі, 10 філій; організує щорічно курси українознавства (50-120 учасників), видає ж. «Bulletin Franco-Ukrainien». Провідні діячі: Б. Камянецький, О. Репетило, К. Лазовінська, К. Гузар-Угрин, Т. Горішний.

Організація українців міста Львова, постала на поч. 1920-их pp. заходами С. *Біляка* з метою орг. оформлення всіх українців Львова та ширення нац. свідомости серед укр. робітництва; діяльність її полягала гол. у спільних виступах при виборах і нац. маніфестаціях. Пізніше її очолювали: І. *Ліщинський*, А. *Березовський;* довголітній заслужений секретар А. *Добрянський*. О.у.м.Л. була непартійна, хоч були намагання, зокрема під час *«нормалізації»*, створити з неї прибудівку до УНДО.

Організація Хліборобів Reichsnährstand), примусова станова орг-ція хліборобів в націонал-соц. Німеччині. При О. Х. існували відділи для чужинецьких робітників, м. ін. у 1942—45 pp. для українців з Ген. Губ., яких вивезли на роботи в сіль. госп-ві. Укр. центр. відділ (осідок у Берліні) очолював А. *Кішка*. Відділ мав кількадесят опікунів (Betreuer) у різних місцевостях з завданням пода-

вати укр. робітникам правну, а з 1944 р. й культ. допомогу (референт С. *Никорович*). Орган — тижневик «*Земля*». Можливості праці укр. відділу О. Х. були менші, ніж *Нім. Фронту Праці,* гол. через розпорошеність укр. с.-г. робітників.

Організований набір робітників в СССР і УССР, одна з форм забезпечення пром-сти, будівництва та транспорту робочою силою (ін. форми: пляновий набір підприємствами, добровільне переселення, переведення робітників до праці на ін. підприємства абож до ін. галузі, держ. розподіл випускників проф.-техн. училищ, організована праця випускників техн. ін-тів і вищих шкіл, гром. призови, комісії для справ неповнолітніх і органи соц. забезпечення для працевлаштування інвалідів). О. н. р. відограє важливу ролю у перерозподілі трудових ресурсів в сер. кожної республіки, як також між окремими екон. р-нами СССР. Орг. структура: при Раді Мін. СССР і поодиноких 15 республік — Гол. Управління для О. н. р. і переселення, при облвиконкомах їх відділи, в більших м. і районних центрах уповноважені. Апарат О. н. р. і переселення стоїть у тісному зв'язку гол. з відділами трудових резервів при Госпляні СССР і в республіках. Ті, що наймаються на роботу по О. н. р., одержують після укладення трудового договору одноразову грошову допомогу, оплачений проїзд до місця праці, забезпечуються житловою площею та ґарантією на вивчення певної професії.

На сов. Україні О. н. р. відограє гол. ролю в переселенні робочих резервів в межах республіки. Щороку до пром-сти в Донецько-Придніпровську зону направляють 45-50 000 постійних робітників, а в колгоспи і радгоспи півд. р-нів 5-10 000 родин (перев. з зах. обл. України). У 1946—62 pp. було направлено в УССР на працю по О. н. р. понад 2,2 млн робітників, у тому ч. 810 000 поза межі України. У сіль. госп-во переселено в той час 277 000 родин, в тому ч. 88 000 поза межі респ. Не зважаючи на пропаґанду і адміністративний тиск (гол. в сталінські часи) О. н. р. не став бажаним знаряддям масового виселювання робочої сили з України у сх. р-ни СССР, і гол. джерелом поповнення робочих кадрів стає щораз більше набір, організований безпосередньо підприємствами. Починаючи з 1960 р. тривають заходи для поліпшення праці О. н. р., м. ін. перевага віддається вербуванню міськ. населення з досвідом на виробництві і професією. На Україні, напр., по О. н. р. направлено на роботу у 1960 р. 55,4% робітників з м. і 44,6 з с., а у 1962 р. відповідно 58,3% і 41,7%.

У зв'язку з кризою О. н. р. у 1967 р. організовано респ. держ. комітети для використання трудових резервів, орг. структура яких подібна до схеми О. н. р. Тепер в СССР готується реформа всієї системи О. н. р. *Б. Левицький*

Оргіїв, Оргеєв (VI–9), м. у Басарабії над р. Реутом, 14 400 меш. (1959), р. ц. Молд. ССР; в Оргіївському пов. в період між двома світовими війнами жило 2 500 українців.

Ордалії, див. «*Суди Божі*».

Ордени й відзнаки УССР, упродовж 1921—32 pp. Президія ВУЦВК УССР мала право нагороджувати громадян УССР Орденом Трудового Червоного Прапора УССР, а також всесоюзними орденами й медалями. Від 1933 р. це право від уряду УССР відібрано, і своїх орденів та медалів УССР більше не має. Триступневий військ. орден — Орден Богдана Хмельницького (заснований у 1943 p.), як і всі ін. ордени і медалі в СССР, має право видавати тільки всесоюзний уряд у Москві. Уряд УССР має право нагороджувати лише почесними званнями, як, напр., Народний артист УРСР, почесними грамотами тощо. До почесного звання додається нагрудний знак, який однак ранґою нижчий за медалю. (Див. також *Військ. відзнаки*).

Орджонікідзе (VI–15), м. обл. підпорядкування Дніпропетровської обл., одне з гол. міст *Никопільського манґанового басейну,* 33 600 меш. (1966). Видобуток манґанової руди, збагачувальні фабрики, зав. «Буддеталь». О. стало м. 1956 р. в наслідок об'єднання ряду робітничих селищ та с. Олександрівки.

Орджонікідзе (X–25), до 1932 р. – Владикавказ, з 1944 до 1954 – Дзауджикау, м. у півн. передгір'ї Кавказу, столиця Півн.-Осетинської АССР, 212 000 меш. (1966); досить сильна укр. колонія (у 1926 р. 4 000, або 5,1% всього населення).

Орджонікідзе Григорій, псевд. Серґо (1886–1937), грузин, больш. діяч, друг і співр. Сталіна. До 1917 р. на партійній роботі на Кавказі та за кордоном, кілька разів арештований і засланий на Сибір. Під час першого больш. наступу на Україну, протягом січня-березня 1918 р., був особистим уповноваженим Леніна й Троцького з титулом «надзвичайного комісара р-ну України». По партійній лінії йому підлягав *Нар. Секретаріят* і *Антонов-Овсієнко* з військом. О. керував також вивозом харчів і вугілля до Росії, а при відступі з Донбасу – затопленням шахт. У 1919 р. брав участь в орг-ції розгрому Денікіна на Лівобережжі. У 1920–21 pp. час від часу приїздив з Москви у Донбас організувати відбудову пром-сти. Згодом керівний партійний діяч на Кавказі, де разом з Сталіном знищив грузинський нац. «ухил». Протягом 1926–30 pp. очолював Центр.

Контрольну Комісію ВКП(б) та наркоммат роб.–сел. інспекції і був відповідальний за проведення всіх «чисток» за цей період (зокрема виключення з партії троцькістів, звільнення з посад шумськістів-хвильовістів на Україні та ін.). Навесні 1930 р. уповноважений ЦК для колективізації й розкуркулення на Україні, Кубані й Півн. Кавказі. Як гол. Вищої Ради Нар. Госп-ва (1930) і нарком важкої пром-сти СССР (1932), керував індустріялізацією, зокрема електрифікацією Донбасу і Придніпров'я. В кін. 1936 р. розійшовся з Сталіном у питанні «чистки» кадрів, а в лютому 1937 р., уникаючи арешту, поповнив самогубство.

В. Г.

Ординський вихід, данина й ін. повинності тат. ханам, сплачувані населенням України і Московії у 13–15 вв. Спочатку О. в. збирали тат. урядовці, баскаки, а згодом місц. кн. На укр. замлях, які в сер. 14 в. підпала під владу В. Князівства Лит., сплачування О. в. припинилося.

Орел, назва двох родів хижих птахів родини яструбових – Aquila й Haliaëtos, розмах крил до 2,5 м, вага від 650 г до 6 кг; живляться дрібними ссавцями, птахами, плазунами, рибою іноді падлом. На Україні є 8 видів: О. беркут (A. chrysaëts L.), розмах крил до 2 м, гніздиться, майже виключно в Карпатах; О. степовий (A. rapax Temm.) – тільки в степу, рідкий; О. *могильник* (A. heliaca Sav.); підорлики – великий (A. clanga Pall.) і малий (A. pomarina Brehm.), – на Поліссі й у Лісостепу; О. карлик (A. pennata Gm.). До роду Haliaëtos належать: О. сіруватень або білохвіст (H. albicilla L.), на Поліссі, в Лісостепу й у Карпатах; О. довгохвіст (H. leucoryphus Pall.) у сх. Степу. О. тепер рідкісні птахи; як пам'ятки природи більшість їх нині під охороною закону.

Орелецький Василь (*1895), правник родом з Буковини; з 1920 р. на еміґрації в Чехо-Словаччині, з 1945 у Німеччині. У 1920–30-их рр. активний у студентському русі, зокрема у міжнар. зв'язках, довголітній гол. ЦеСУС-у (1925–33); доц. (з 1939) і проф. міжнар. права УВУ, його ректор (1964–65 і 1966–68). Монографія «Теорія С. Пуфендорфа з міжнар. права» (1939); ст. на студентські теми та з міжнар. політики.

Орель, ліва притока Дніпра, довж. – 320 км, сточище – 9 800 км². Протікає Придніпровською низовиною; пересічна шир. річища 20 м, долини – 7 км, течія повільна; несудноплавна. Найбільші з приток: Багата, Берестова, Орчик (праві), та Орелька (ліва).

Орелька, ліва притока р. Орелі (басейн Дніпра), довж. – 95 км, сточище – 805 км².

Оренчук Василь (1890–1958), промисловець, політ. діяч і публіцист родом з Галичини; 1917–18 заступник дир. у Міні закордонних справ у Києві, 1919–22 консул УНР у Мюнхені; політ. й екон. ст. укр. і чужими мовами.

Оренштайн Яків (1875—?), жид. роду засновник і власник в-ва *«Укр. Накладня»* у Коломиї (з 1903) і Берліні (1919–32), що видавало універсальну бібліотеку п. н. «Заг. Бібліотека» (всього 230 тт.), ілюстровані твори укр. клясиків і сучасних письм., бібліотеку укр. й іноземних романів, муз. твори, шкільні підручники, атласи й геогр. мапи, кн. для дітей, суспільно-політ. твори тощо. З 1933 р. О. переїхав до Варшави, де мав книгарню; з кін. 1939 р. доля невідома.

Я. Оренштайн

Орест (справжнє прізвище Зеров) Михайло (1901–63), поет і перекладач родом з Зінькова на Полтавщині, брат Миколи *Зерова*. Закінчив Ін-т Нар. Освіти в Києві, де й жив до 1944 з пед. чи літ. праці, нічого тоді з поезії не друкуючи. По війні – на еміґрації в Авґсбурзі (Німеччина), засновник і керівник Ін-ту літератури в Мюнхені. Зб. поезій: «Луни літ» (1944), «Душа і доля» (1946), «Держава слова» (1952), «Гість і господа» (1952), і посмертна «Пізні вруна» (1965). О. вважається продовжувачем на еміґрації київ. школи *неоклясиків* 20-их рр., хоч це звужує його значення, бо насправді він виходить поза межі неоклясичних канонів у різних напрямках. Його поезія становить досконалий взірець культури версифікації й літ. мови. Цими ж прикметами характеризується і його чимала перекладницька спадщина: «Вибрані поезії» С. Ґеорґе (1952), «Вибрані поезії» Р. М. Рільке, Г. Гофманcталя, М. Давтендая (1953), «Антологія нім. поезії» (1954), «Антологія франц. поезії» (1954), «Поезії» Леконт де Ліля (1956), «Море і мушля» (1959) і з прози «Сім нім. новель» (1962). О. видав також до того не публіковані або такі, що стали бібліографічною рідкістю, праці М. Зерова в кількох зб.: «Sonnetarium» (1948), «Catalepton» (1951), «Corollarium» 1958) та «Нове укр. письменство» (1960). Ред. зб. спо-

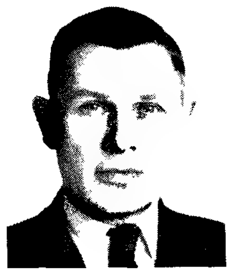

М. Орест

гадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару «Безсмертні» (1963).

І. К.

Орешкевич Федір (1882–1936), оперовий співак – драматичний тенор, родом з Чернігівщини; учився у Петербурзькій Консерваторії і в Італії. У 1906 -18 рр. у Київ. опері, згодом учитель співу. Заголовні ролі в операх «Садко» (М. Римського-Корсакова), «Зіґфрід» (Р. Ваґнера), Іоан («Пророк» Д. Маєрбера) та ін.

Орешкін Юрій (*1906), металюрґ-доменщик родом з Дніпродзержинського, з 1954 р. дир. Дніпровського метал. зав. у Дніпродзержинському; впровадив ряд винаходів і удосконалень у метал. виробництві.

Орженцький Роман (1863–1923), теоретик-економіст і статистик, родом з Житомира; закінчив Одеський Ун-т, де перебував до 1907 р., згодом у Ярославлі й Петербурзі, де 1918 став проф. ун-ту. У зв'язку з обранням у 1919 д. чл. УАН переїхав до Києва; у 1921–22 гол. III (соц.-екон.) Відділу УАН, перший гол. Т-ва Економістів у Києві; помер у Варшаві. В екон. науках О. спеціялізувався на теорії вартости й цін, був першим укр. матем. економістом (марджіналістом) та представником психологічної школи граничної корисности в політекономії (в чому наслідував австр. школу К. Менґера). Зокрема вважав за можливе кількісне вимірювання й порівняння почуттів споживачів; послідовно критикував трудову теорію вартости К. Маркса. У статистичних науках обґрунтував у той час нову методу вимірювання зведених ознак великокількісних явищ за допомогою відносних величин та ймовірностей. Досліджував рух ринкових цін у Києві в умовах грошової інфляції (Статистичний бюлетень Київ. бюра Центр. Статистичного Управління УРСР за 1922 р.). Гол. праці: «Полезность и цена» (1895), «Учение об экон. явлении, введение в теорию ценности» (1903), «Политическая экономия» (1909), «Сводные признаки» (1910), «Учебник математической статистики» (1914), «Элементарная теория статистических величин и вычислений» (1921). *В. Г.*

Р. Орженцький

Оржиця, права притока р. Сули (басейн Дніпра), довж. – 117 км, сточище – 2 190 км²; перепливає Придніпровську низовину; понад 7% площі сточища О. займають болота.

Оржиця (IV–13), с. на Придніпровській низовині, р. ц. Полтавської обл.; 2 100 меш. (1966).

Оржів (III–7), с. м. т. на Волині, р. ц. Рівенського р-ну, Рівенської обл.; 1 400 меш. (1965).

Орисики, нар. майстрі рельєфної і круглої різьби на дереві, до 1945 р. в с. Вільці та Балутянці б. Риманова на Лемківщині. Визначніші: Михайло О. (1885–1946) та Петро О. (*1922) – з 1945 у Львові («Мисливець», «Орел на дереві», мініятюрні різьби – «Кізочки» й ін.).

Оришевський Ян (†1605), поль. шляхтич, один з організаторів укр. реєстрового козацтва, гетьман запор. (1580–91). У 1578 р. – помічник кн. М. *Вишневецького* у командуванні відділом реєстрового козацтва. В 1580 р., на чолі коз. відділу, брав участь у моск. війні, а в 1585 р. воював проти Криму. На доручення О. зладжено список реєстрових козаків 1581 р. – найважливіше джерело до студій етнічного складу ранньої козаччини. Був представником Запор. війська на конвокаційному соймі 1587 р.; 1600 р. посередничав у переговорах між поль. урядом і козаччиною.

Орищин Микола, гал. письм., автор друкованих у «ЛНВ» з 1903 р. оп. і зб. оп. «Тяжка заповідь» (1912).

Орієнталістика, сходознавство, вивчення мов, історії та культури народів Сходу (Азії й Африки). Початково О. обмежувалася до практичного знання сх. мов та країн. Вже в княжу добу встановлялись близькі політ., династичні, торг. й воєнні взаємини з народами алтайськими (тюрки: хозари, торки, половці; гуно-болгари: гуни, печеніги, дунайські та волзькі болгари; монголи), іранськими (соґдійці-бродники-деремела, алани, яси), кавказькими (обези-грузини, касоги-черкеси), вірменами, жидами й ін. Руські купці прибували до Баґдаду, паломники відвідували Палестину (*Данило* ігумен). Вже у 11 в. у Києві діяла школа перекладачів з старожид. мови; у 14 в. звідти ж вийшла раціоналістична течія т. зв. жидівствуючих. Практичне знання мови потюрчених монголів («татар») і також османсько-тур. мали не тільки коз. дипломати, але й деякі з гетьманів (Б. Хмельницький); тур. мову знали укр. й вірменські купці; один з них Ю. Ф. *Кульчицький* був перекладачем цієї мови при Сх. Компанії у Відні. Араб. мову знав і подорожував по різних країнах Близького Сх. В. *Григорович-Барський*. Різні тюркські, монгольські та тунгузькі мови вивчали правос. митр. і єп. укр. походження в Сибіру 17–18 вв., як, напр., Федір (Філофей) *Лещинський, Інокентій* (Іван) Кульчицький, Інокентій *Нерунович*.

Початки наук. дослідження Сх. на Ук-

раїні зв'язані з історією *Харківського Колеґіюму* та його великої сходознавчої бібліотеки. У Харкові була створена вже 1804 р. при ун-ті катедра О. (євреїстика з семітологією), що її очолював короткий час Й. Барендт (†1805). Згодом у 1829–32 рр. у Харківському Ун-ті працював арабіст й іраніст Б. Дорн (1805–81). Скасована 1855 р., після створення в Петербурзі центру О. Рос. Імперії, катедра О. у Харківському Ун-ті була відновлена 1870 р. як катедра індології та порівняльного мовознавства. Першим проф. був чех В. Шерцль (1843–96), автор виданої 1873 р. санскритської граматики. Його наступниками були: шотляндець Е. Діллон у 1874–89 рр., українець Д. *Овсянико-Куликовський* – до 1905 р. і після нього П. *Ріттер*, санскритолог, дослідник старих і нових літератур Індії.

Другим після Харкова осередком О. на Україні був Київ. Вченим орієнталістом був проф. Києво-Могилянської Академії С. *Тодорський* (1700–54), учень відомого нім. семітолога Х. Б. Міхаеліса. В заснованій 1819 р. Київ. Духовній Академії гебраїстику викладали: А. Олесницький (1842–1904), М. Олесницький (1848–1905), В. Рибинський (1867–?). У Київ. Ун-ті існувала катедра санскриту та порівняльного мовознавства. Засновником київ. школи індологів був Ф. Кнауер (1849–1918), автор підручника санскриту та видавець ведійських ритуальних текстів. Його учнями були м. ін. О. Баранников (1890–1952), засновник філол. школи індології в СССР, дослідник новоіндійських мов та літератур, автор монографії про мову укр. циган, М. *Калинович*, керівник катедри заг. мовознавства в ВУАН з 1930 р.

Катедра санскриту та порівняльної філології діяла також в Одеському Ун-ті, у якому працювали м. ін. харківські орієнталісти В. Шерцль (у 1884–96 рр.) і Д. Овсянико-Куликовський. Чимало матеріялів до історії зв'язків України з Сх. опубліковано у «Записках» Одеського Т-ва Історії і Старожитностей (1844–1919).

У Львівському Ун-ті О. була представлена гебраїстикою в рамках теологічного фак. та порівняльним мовознавством (з кін. 19 в.). З 1903 р. там викладав укр. бібліст о. Т. *Мишковський*, пізніший проф. Гр.-Кат. Духовної Академії. У 1920–39 рр. Львівський Ун-т став центром поль. О. (катедри філології Близького і Далекого Сх., індології). Там працювали: алтаїст-монголіст В. Котвіч, іраніст Ю. Курилович, санскритист А. Ґавронський, індолог С. Стасяк. Львів був осідком Поль. Орієнталістичного Т-ва (1922–39), яке видавало свій ж. «Rocznik Orientalistyczny». У 1939–41 рр. у Львівському Ун-ті ім І. Франка катедру індології очолював С. Стасяк, доц. був тюрколог Є. Завалинський, викладачем індолог В. Шаян. Після переїзду Ю. Куриловича 1946 р. до Польщі, наук. О. у Львівському Ун-ті припинилася; тільки ведеться практичне навчання китайської мови та санскрипту (М. Кнорозов).

О. почала широко розвиватися на Україні у 1920 р. Розвиток О. у ВУАН зв'язаний з діяльністю А. *Кримського*, вихованця, згодом проф. Лазаревського Ін-ту Сх. Мов у Москві, автора ряду університетських підручників з семітології, араб., перської та тур. мов, історії та літератури і праць з історії корану й ісляму. Під керівництвом А. Кримського діяли: Кабінет Арабо-Іранської Філології та Тюркологічна Комісія при його ж Іст.-філол. Катедрі, Жид. Іст.-Археографічна Комісія – всі в рамках Іст.-Філол. Відділу ВУАН. Співр. цих установ були: Товфік Кезма (1882–1958), араб з походження, викладач араб. мови й автор елементарної граматики араб. мови (1928), П. Лозієв, Т. Ґрунін, автор першої граматики тур. мови укр. мовою і дослідник половецької мови укр. вірмен, І. Галант, В. Іваницький та ін. У 1931–32 рр. всі ці установи були ліквідовані (деякі співр. ув'язнені або заслані), А. Кримському заборонено друкувати написані ним монографії («Історія хозарів», «Історія новоараб. літератури» й ін.) і тільки з 1939 р. йому дозволено мати аспірантів з сходознавства (між ними були: тюрколог-ісляміст О. *Пріцак*, семітолог А. Робінзон, якутолог Ґ. Ерґіс).

Поза ВУАН орієнталістичні студії велися в ряді окремих установ. Заснований у Києві 1918 р. для підготови дипломатичних і торг. кадрів Укр. Держави Близькосхідній Ін-т (ректори Е. Сташевський, І. Бабат) був реорганізований 1920 р. в Ін-т Закордонних Зв'язків. У 1924 р. група його кол. студентів (Л. Величко, Л. Левитський, І. Фалькович й ін.) заснувала семінар вивчення Близького Сх., який на поч. 1925 р. злився з семінаром сходознавства при Київ. Ін-ті Нар. Госп-ва та з Київ. Домом Народів Сх. у київ. філіял Всерос. Наук. Асоціяції Сходознавства (ВНАС). У листопаді 1925 р. цей філіял ВНАС реорганізовано у самостійний Всеукр. Центр Наук. Сходознавства (ВУЦНС). Того ж року у Харкові створено за ініціятивою П. Ріттера, А. Ковалівського, поета й орієнталіста П. Тичини сходознавчу секцію Харківського Наук. Т-ва. У січні 1926 р. ця секція і київ. ВУЦНС об'єдналися у Всеукр. Наук. Асоціяцію Сходознавства (ВУНАС) з філіялами в Києві й Одесі. В 1929 ВУНАС мала 193 д. чл. (83 у Ки-

єві, 60 у Харкові, 50 в Одесі) та 158 чл.-прихильників. На гол. ВУНАС був обраний О. *Шліхтер*, на заступників – дослідник тур. права О. Гладстерн і дослідник тур. економіки Л. Величко; наук. секретарем – дослідник природних багатств Л. Левитський. У працю ВУНАС включилися численні укр. сходознавці на Україні і поза її межами, крім названих досі, видатніші: тюркологи – О. Самойлович (Ленінград), В. *Дубровський;* іраністи – М. Констянтинопільський, М. Левченко; з індологів – О. Баранников; з японологів – Ф. Пущенко. З ВУНАС співпрацювали економісти – В. Левитський та Є. Берлянд; історик античного світу В. *Бузескул*; історики Далекого Сх. – Б. Курц та І. Тригубов; історики зв'язків України з Сходом – В. *Пархоменко*, М. *Горбань*, Ф. *Петрунь*, О. *Оглоблин;* історики сх. мистецтва – В. Зуммер, О. Федоровський, Д. *Гордіїв*, Т. Івановська й ін.

У 1926 р. ВУНАС організувала держ. курси сходознавства з 3 відділами (перський, тур. та японський) у Харкові (дир. П. Ріттер) і 3 відділами (араб., перський і тур.) у Києві (дир. П. Лозієв). У 1930 р. ці курси були реорганізовані в *Укр. Наук.-Досл. Ін-т Сходознавства* (УНДІС) під керівництвом заступника наркома освіти УССР А. Полоцького.

У 1928 р. представники ВУНАС брали участь у XVII Міжнар. Конґресі Орієнталістів в Оксфорді, і у 1927 28 р. вона організувала два Всеукр. Сходознавчі з'їзди у Харкові з участю м. ін. вчених Туреччини й Персії. У 1928 р. делеґація ВУНАС відвідала Туреччину, і в 1929 р. за участю тодішнього декана Істамбульського Ун-ту М. Фуада Копрюлю були створені при цьому ж ун-ті та при ВУНАС комісії для вивчення укр.-тур. взаємин.

У 1933 р. ВУНАС та всі її установи були ліквідовані, гол. діячів укр. О. заарештовано або депортовано з України.

Були припинені видавані Асоціяцією спеціяльні сходознавчі журн.: «Бюлетень ВУНАС» (1926–28; 5 чч.) та *«Східній Світ»* (1927–31; 12 тт.). Підготовані ВУНАС до друку словники: азербайджансько-укр. (за ред. В. Дубровського), вірмено-укр. (за ред. П. Тичини), грузино-укр. (за ред. Г. Наморадзе) – після ліквідації ВУНАС у 1933 р. – не появилися. Тоді ж був знищений готовий до друку підручник османської палеографії В. Дубровського. О., як наука, перестала розвиватися на Україні.

Відсутність наук. осередків О. характеристична для стану науки в УССР і далі протягом 1945–67 рр. Крім лекторатів сх. мов, нема фактично катедри сходознавства в жадному з університетів УССР. Найвидатніший сучасний укр. орієнталіст А. Ковалівський, повернувшись у 1944 р. з заслання, очолює у Харківському Ун-ті тільки катедру історії сер. віків. Продовжуючи працювати в ділянці арабістики (нове доповнене вид. записки Ібн Фадлана, рос. мовою, 1956) та історії укр. О. («Антологія літератур Сходу», 1961), Ковалівський гуртує коло своєї катедри молодих орієнталістів. Під його керівництвом працюють: історик античного Сх. С. Авербух, історик Вірменії Г. Погосівна Пінгір'ян, знавець осетинської та вірменської мов В. Тичина-Берест, історики Туреччини А. Алекберлі та Н. Рашба, дослідник археології Сер. Азії й Китаю Б. Шрамко, історик Китаю Б. Вєтров, історик Індії Ю. Литвиненко, індонезіолог В. Бадян, японолог Я. Побіленький та ін.

О., як наук. дисципліна, цілком занедбана в діяльності АН УРСР. Існування створеного у 1964 р. відділу зарубіжних країн Сх. в Ін-ті Історії АН УРСР було короткотривале. Над питаннями О. працюють тільки окремі науковці, як, напр., дослідник історії й культури укр. вірмен Я. Дашкевич в Ін-ті Суспільних Наук АН УРСР, тюрколог І. Черников.

У Київ. Ун-ті викладає І. Чирко, знавець китайської та японської літератур. На дипломатичній службі – знавець араб. літератури Ю. Кочубей.

Поза межами України, в ун-тах та ін-тах РСФСР й ін. сов. респ., працювало і працює чимало орієнталістів українців або укр. походження. Крім індолога О. Баранникова та тюрколога світової слави О. *Самойловича* (розстріляний 1938 р.), видатніші серед них: С. *Руденко*, д. чл. НТШ, ленінградський археолог (поховання скитів і гунів в Азії) й етнолог (монографія про башкирів), історик Китаю Л. Симонівська (працює в Москві з 1939 р.), історик китайської літератури М. Федоренко (тепер на дипломатичній службі), історик Японії П. Топеха, тюрколог В. Филоненко (працює у П'ятигорську), учень Кримського А. Станишевський (в Ташкенті) та ін.

У заснованому 1899 р. у Владивостоці Орієнтальному Ін-ті вчилося чимало українців і деякі з них продовжували наук.-літ. працю (сінолог Ф. Даниленко, японолог Б. Воблий й ін.). Після революції був створений Орієнтальний Ін-т у Харбіні, де працював також укр. сінолог Д. Варченко. Вихованець цього ін-ту сінолог і японолог В. Одинець викладав історію Сх. Европи у китайському ун-ті в столиці Манджурії Сінкінґу. Там же працював японолог А. Діброва. У Пекіні в 1935–46 рр. жив зах.-укр. письм. і японолог С. *Левинський*. У Харбіні 1936 р. був виданий зб. «Далекий Схід» з укр.

перекладами з японської та китайської мов. Там же 1944 р. вийшов «Укр.-ніпонський словник» А. Діброви й В. Одинця.

На еміґрації в Европі О. була представлена працями Д. *Дорошенка* про укр.-тур.-крим. взаємини (1933, 1936; у співпраці з чес. орієнталістом Я. Ріпкою). У Варшавському Ун-ті працювали митр. *Діонисій* Валединський (біблійна та христ. археологія), І. *Огієнко* (переклад Біблії з старогебрейської мови). Після другої світової війни при УВАН в Авґсбурґу у 1946–51 рр. діяла Сходознавча Комісія, до складу якої входили: В. Державин (цікавився єгиптологією та африканістикою), В. Дубровський (історія Криму) — обидва кол. чл. ВУНАС, П. *Курінний* (археологія Сх.), О. Пріцак (тюркологія), М. Антонович (історія старовинного Сх.) й ін.

До 1945 р. у Берлінському Ун-ті працював тюрколог, знавець тат. мови М. Бриньовський (1916–54). У ЗДА, в Чікаґському Ун-ті з 1962 р. працює фахівець з нової араб. літератури Я. Стеткевич, у Гарвардському Ун-ті з 1964 р. — алтаїст-тюрколог й історик Евразії О. Пріцак.

Допоміжне значення для розвитку укр. О. мали переклади з сх. літератур. З вірменської, грузинської, угорської мов перекладав поет П. *Грабовський*. Численні переклади з клясичних мов Близького Сх. дав А. Кримський (три зб. «Пальмове гілля», 1901, 1908, 1922). З старих та нових літератур індійського континенту перекладали П. Ріттер та О. Баранников. З санскриту — Г. Хоткевич. Широко розвинулася перекладацька діяльність з сх. мов у 1920-их рр. Тоді було зроблено багато перекладів з семітських, іранських, кавказьких, тюркських та далекосх. мов. Дещо з цих перекладів було надруковане, але багато не змогло появитися через репресії 1930-их рр. Перекладацька діяльність укр. письм. частково відновилася після смерти Сталіна. З другої пол. 1950-их рр. знову друкуються переклади з мов: осетинської, вірменської, жид., угор., тат., узбецької, киргизької, грузинської, китайської, японської. Найвидатнішими сучасними перекладачами є М. Лукаш, перекладач з 18 зах. і сх. мов, І. Чирко (з китайської та японської), М. Бажан (з грузинської). На еміґрації працюють над перекладами з сх. мов: Є. Завалинський (тур.), В. Шаян (санскрит та ін. індійські мови), Л. Ґолубнича (китайська).

Література: Крачковский И. Очерки по истории русской арабистики. М.-Л. 1950; Ковалівський А. Антологія літератур Сходу. Х. 1961; Східній Світ — Червоний Схід. Систематичний покажчик (за ред. А. Ковалівського). Х. 1964; Poppe N. Introduction to Altaic Linquistics. Вісбаден 1965; Фалькович И. К истории советского востоковедения на Украине. ж. Народы Азии и Африки, ч. 4. М. 1966.

О. Пріцак

Орілька, Орелька (V–17), с. м. т. Лозівського р-ну Харківської обл.; 7 000 меш. (1965); харч. пром-сть.

Оріньякська культура, археологічна культура півд. та сх. Европи на поч. пізньої палеолітичної доби, 40 000–25 000 до Хр. (назва від місцевости — Aurignac у Франції), носіями якої були люди сучасного фізичного типу. На Україні стоянки цієї культури зрідка розкинені по всіх землях, більші скупчення у великому коліні Дніпра, над Десною, в гор. й сер. Подністров'ю і в басейні гор. Прута (дослідники: М. Рудинський, І. Шовкопляс, П. Борисковський, Ю. Полянський, Г. Бонч-Осмоловський й ін.).

Оріхів (VI–16) м. в півд. Україні, положене над р. Конкою, р. ц. Запор. обл.; 14 200 меш. (1965). Мех. і плодоконсервний зав.; швейна фабрика й ін.

Оріхове озеро (II–4), на півд.-зах. Поліссі між Бутом і гор. Прип'яттю; висота — 149 м, площа — 5,9 км², глибина до 3,2 м.

Оркан Владислав, псевд. Смречинського Францішка (Orkan, Smreczyński; 1875–1930), поль. письм. натураліст і модерніст, автор повістей і драм з життя поль. сіль. бідноти в Бескидах; у повісті «Kostka Napierski» зобразив поль. сел. повстання 1651 р. на Підгаллі у пов'язанні з Хмельниччиною. О. був у зв'язках з І. Франком, В. Стефаником, М. Яцковим, Б. Лепким та ін.; перекладав з укр. літератури. Написав передмови та сприяв вид. поль. антологій укр. прози (переклади С. Твердохліба «Młoda Ukraina», 1908; оп. М. Яцкова «Wieczorne psoty», В. 1911 й ін.) та поезії («Antologia współczesnych poetów ukraińskich», 1911 і 1913). Твори О. частково перекладені на укр. мову (драма «Скапаний світ», Л. 1901, «Костка Наперський», Х. 1930).

Оркестра, колектив музик-інстументалістів під керівництвом диригента; залежно від інструментального складу — буває духова, смичкова, шумова, симфонічна, нар. інструментів тощо. Найдавніше відомі О. на Україні — двірські-кріпацькі з 17 в. за своїм складом були духові (зокрема рогові), струнні, мішані тощо. Духові О. заведено указом Петра І з 1711 р. у військ. піхотних полках; 1820 р. постала духова О. при маґістраті у Києві. Симфонічні О. існували з другої пол. 19 в. при оперових театрах і при філармонійних т-вах; з пол. 1920-их рр. їх створено при філармоніях у Києві, Харкові, Одесі, Львові, Дніпропетровському та ін. Нар. О. — т. зв. «троїсті музики» (перев. скрипка, цимбали, бубон) в УССР замінили проф. О. нар. ін-

струментів як однородні (самі бандури), так і різнородні; найвідоміші при Держ. Капелі Бандуристів УРСР, Нар. Хорі УРСР, Київ. радіостанції, Харківській філармонії, Київ. Держ. Консерваторії та самодіяльні О. нар. інструментів – Миколаївська і Луганська.

Визначніші оркестрові диригенти України – М. *Вериківський*, Н. *Рахлін*, М. *Малько*, О. *Климів*, А. *Рудницький*, М. *Колесса*, Л. *Туркевич*, Ю. *Луців*, С. *Турчак*, Я. Вощак та ін.

Орлай Іван (1770–1829), лікар, педагог і осв. діяч родом з Закарпаття; чл. численних наук. т-в у Росії й за кордоном. Учився в ун-тах у Львові й Пешті, з 1790 р. в Росії, де 1793 закінчив Мед.-хірургічне училище в Петербурзі і працював як медик (м. ін. у 1808–21 як учений секретар мед. колеґії). У 1821–26 рр. – дир. гімназії (з 1824 – ліцею) кн. Безбородька у Ніжені, 1826–29 очолював *Рішельєвський ліцей* в Одесі. Автор праць з медицини («Pharmacopoea costrensis Ruthenica»), історії, педагогіки, м. ін. «История о карпато-россах», ч. I і III, 1804, «О необходимости обучаться преимущественно отечественному языку и нечто об обучении языкам иностранным», кн. I, 1825, «Мнение о преобразовании училищ в России» й ін.

І. Орлай

«Орли», Кат. Асоціяція Укр. Молоді (КАУМ), т-во для поглиблення христ. й нац. виховання, що діяло у 1933–39 рр. на терені львівської архидієцезії з централею у Львові. Воно взяло свій поч. від Кат. Акції Укр. Молоді, яка виникла у липні 1933 р. після свята *Укр. Молодь Христові*. Спершу її очолювали архиепархіяльні ради КАУМ, створені митр. А. Шептицьким для чоловічої (гол. А. *Мельник*), а згодом і жін. (гол. К. Янович) молоді. Після затвердження цивільною владою статуту «О.» і конституційних зборів у квітні 1937 р. діяла Ґол. Рада «О.» з гол. А. Мельником, а з кін. 1938 р. – В. *Глібовицьким*. Клітинами «О.» були місц. гуртки (бл. 450), окремі для чоловічої і жін. молоді, з 4 відділами (новаки, доріст, юнацтво, старші); ч. чл. бл. 30 000. Методика праці була наближена до пластової. Літні вишкільні табори «О.» відбувалися в Крилосі (1935), на Соколі б. Галича (1936–38), у Страдчі б. Янова й Михайлівцях б. Рогатина (1939). Завдяки таборові праці, створеному «О.» при співучасті т-в «Сокіл», Карп. Лещетарського Клюбу і Укр. Студентського Спортового Клюбу у 1938 р. було відкопано підвалини Успенського собору у *Крилосі*. Ідеологічному вихованню «О.» допомагав місячник «*Укр. Юнацтво*», а додаток до нього «Готовсь», офіц. вид. «О.», подавав матеріял для праці в гуртках. *М. Грушкевич*

«Орлик», місячник культури і суспільного життя, виходив у таборі переміщених осіб у Берхтесґадені (Німеччина) у 1946–48 рр., всього 22 чч.; ред. Т. *Лапичак*.

«Орлик», репрезентативний танцювальний ансамбль ім. гетьмана Пилипа Орлика, організований у Манчестері (Великобрітанія) 1949 р. під опікою СУБ. До 1968 р. «О.» відбув бл. 960 виступів, у тому ч. бл. 720 на міжнар. фестивалях фолкльору у Великобрітанії та ін. країнах Зах. Европи, здобуваючи перев.

«Орлик» на міжнар. фестівалі фолкльору в Валії 1967 р.

перші й другі місця; «О.» також мав виступи (бл. 70) у телебаченні. У 1958 р. «О.» разом з *Укр. Капелею Бандуристів ім. Т. Шевченка* із ЗДА відбув турне по 9 евр. країнах. Ансамбль «О.» складається з 25–35 танцюристів і має оркестру нар. інструментів. У репертуарі «О.» 36 нар. танків. Організатор і мист. керівник весь час П. Дністровик-Лазорищак.

Орлик Григорій (5. 11. 1702–14. 11. 1759), старший син Пилипа О., франц. граф, польний маршал Франції, політик і дипломат, чл. таємної королівської ради, посередник між укр. гетьманом в екзилі, франц. урядом і поль. королем Станіславом *Лещинським*. Нар. у Батурині, О. вийшов з батьками на еміґрацію, вчився у Швеції, служив як старшина спочатку у швед., потім у саксонській ґвардії, далі у Польщі, а згодом у франц. армії і був на дипломатичній службі. 1730 р. їздив із спеціяльною місією до Царгороду, де став дорадником франц. посольства у справах Сх. Европи і вів акцію на користь батька. 1732 і 1734 рр. франц. уряд

посилав О. до крим. хана, щоб спонукати його до підтримки запорожців і гетьмана П. Орлика проти Москви. 1733 р. О., на доручення франц. уряду, їздив до Польщі, щоб допомогти С. Лещинському повернутися на поль. престол. 1734 р. О. зробив конспіративну подорож на Гетьманщину, де вів переговори з опозиційними колами старшини. Особливу активність О. виявив під час рос.-тур. (1735–39) і рос.-швед. (1741) воєн. Він не раз звертався з меморіялами до франц. й швед. урядів, попереджаючи про небезпеку моск. експансії й доводячи, що тільки визволення України з-під рос. влади може стримати цю експансію й забезпечити політ. рівновагу в Европі. Зокрема він виступав з проєктом антимоск. коаліції, до якої мали б увійти Франція, Швеція, Пруссія, Польща, Туреччина й Крим, з участю укр. козацтва. О. став після смерти свого батька лідером укр. еміґрації. Але дальший розвиток подій перекреслив укр. пляни О. Як франц. ген. він брав участь у Семилітній війні і, важко поранений під час битви під Бергеном, помер.

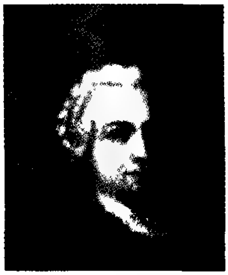

Г. Орлик

Папери Григорія О. знайшов (і частково опублікував) у франц. урядових архівах і у фамільному архіві графів Дентевілів (Dinteville), що з ними був споріднений О. (одружений з графинею Оленою Дентевіль), І. Борщак у 1920-их pp.

Література: Voyage du Chevalier de Bellcrive au camp du Roi de Suède à Bender. Mémoires du Gay-Trouin. Амстердам 1730; Mémoires d'Argencon, 5 тт. Париж 1857—58; Beer A. Die polnische Königswahl im Jahr 1733. Zeitschrift für allgemeine Geschichte, Kultur, Literatur und Kunstgeschichte, т. I. Штутґарт 1885; Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція. ЗНТШ, т. 134—35, Л. 1924; Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. Л. 1932; Spuler B. Europäische Diplomaten in Konstantinopol bis zum 1739, Jahrbücher f. Geschichte Osteuropas, V. 1936; Feldman J. Stanisław Leszczyński. Вроцлав—Познань 1948; Borschak E. Hryhor Orlyk, France's Cossack general. Торонто 1956.

Т. Мацьків

Орлик Пилип (11. 10. 1672 – 24. 5. 1742), екзильний гетьман України (1710–42), син Степана О. (вбитого під Хотином 1673) й Ірини з Малаховських, нащадок лит.-білор. шляхетського роду (герба Новина), можливо, старого чес. походження, нар. у с. Косуті, Ошмянського пов. на Віленщині. Високу освіту дістав у Києво-Могилянській Колеґії (до 1694 р.), 1698 р. був катедральним писарем київ. митрополії. Одруження (1698) з Ганною Герцик, дочкою полт. полк. П. *Герцика*, відкрило О. шлях до старшинської кар'єри. З 1700 р. він у Ген. Військ. Канцелярії, спочатку як старший військ. канцелярист (1702), потім як реєнт Ген. Військ. Канцелярії, нарешті з 1706 р. ген. писар і найближчий помічник гетьмана Мазепи, який надав О. великі маєтки у Чернігівському, Ніженському й Стародубському полках. Особливу діяльність О. виявив під час війни 1708–09 рр., зокрема допомагаючи гетьманові у спробах створити антимоск. коаліцію на Сх. Европи. Разом з Мазепою О. подався на еміґрацію, де після смерти Мазепи був обраний на гетьмана у Бендерах 5. 4. 1710 р. Він був гол. ред. *Бендерської конституції* і керував політикою екзильного уряду, що мала на меті визволення України з-під моск. влади. Спираючися на Запоріжжя й союз з Швецією (стверджений асекураційним дипломом Карла XII з 10. 5. 1710), О. намагався висунути укр. справу на міжнар. форум і організувати нову антимоск. коаліцію; він уклав союзний договір з Кримом 23. 1. 1711, вів переговори з Туреччиною (яка привілеєм 1712 р. визнала владу О. на Правобережжі й Запоріжжі), з донськими козаками (булавинцями) на Кубані, навіть з казанськими татарами та башкирами. Він провадив збройну боротьбу проти Москви на Правобережній Україні у 1711–14 рр., яка, після перших успіхів, закінчилася невдало, через хибну політику Туреччини й хижацьку поведінку Криму. 1714 р. О. з частиною ген. старшини виїхав до Швеції, а 1720 р. переїхав до Німеччини, якийсь час жив інкоґніто у Сілезії й Польщі, а з 1722 р. й до кін. життя перебував у володіннях Туреччини, де він був фактично інтернований (до 1734 р. у Салоніках, потім у Буджаку й нарешті у Молдавії). У цей період О. шукав підтримки також у різних евр. держав, зокрема Швеції, Польщі (й Саксонії), Англії (й Ганновері), Гольштайнії, Ватикані, а гол. у Франції (через свого сина Григорія О.). Разом з тим він намагався організувати власну військ. силу й підняти Запоріжжя проти Москви. Але всі ці заходи не мали успіху, з уваги на тодішню міжнар. коньюнктуру, несприятливу для України. О. помер у Ясах.

О. був відомий як письм. і поет (латинські вірші, панегірики – «Alcides Rossyjski» 1695 р. на честь Мазепи, й «Hippomenes Sarmacki» 1698 на пошану І. Обидовського), але гол. як автор блискучих політ. трактатів («Вивід прав України» 1712 р., «Маніфест до евр. урядів» 1712 р.), численних меморіялів в укр. справах до різних держав та їх провідних діячів, нарешті «Діярюшу» (з 1720

до 1732 рр.), що зберігається у Франції й опублікований лише частково.

Література: Rawita-Gawroński F. Filip Orlik, nieuznany hetman kozacki. Studya i szkice historyczne, serya II. Л. 1900; Голійчук Ф. Филип Орлик у Галичині. Наук. зб., присвячений М. Грушевському. Л. 1906; Єнсен А. Орлик у Швеції. ЗНТШ, т. 92, Л. 1909; Борщак І. Orlikiana. Хліборобська Україна, IV, Відень 1922—23; Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція. ЗНТШ, т. 134—35, Л. 1924; Борщак І. Вивід прав України. Стара Україна, I—II, Л. 1925; Василенко Н. Конституция Филиппа Орлика. Ученые Записки Института Истории РАНИИОН, IV, М. 1929; Діярій гетьмана Пилипа Орлика, I, Праці Укр. Наук. Ін-ту у Варшаві, т. 17, В. 1936; Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672—1742). Огляд його політ. діяльности. Праці Укр. Наук. Ін-ту в Варшаві, т. 42, В. 1938; Крупницький Б. Пилип Орлик і Сава Чалий. Праці Укр. Іст.-Філол. Т-ва, т. II, Прага, 1939; Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672—1742). Його життя й доля. Мюнхен 1956 (там же й бібліографія); Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. ЗНТШ, т. 170, Нью-Йорк—Париж—Торонто 1960.

Т. Мацьків, Р. М.

Орлик Степан (1891 ?), архиєп. УАП-Церкви, родом з Волині; закінчив Дух. Академію в Парижі, висвячений на єп. УАПЦ 1921 р., став архиєп. Житомирським і Бердичівським; заарештований 1928 і засланий на 10 рр. на Соловки. Після відбуття кари повернувся до Житомира, де був знову заарештований й осліп від знущань НКВД; дальша доля невідома.

Архиеп. С. Орлик

Орлики (Aquilegia L.), рід довгорічних рослин з родини жовтцюватих. На Україні — 4 види, всі декоративні, деякі ростуть дико. Найпоширеніші: О. звичайні (A. vulgaris L.).

Орлівна Галина (*1895), письм. і акторка, дружина К. *Поліщука,* у 1920—25 рр. перебувала разом з ним у різних м. Галичини й у Львові. Акторську діяльність почала 1918 р. в «Молодому театрі», пізніше, до 1925 р., виступала в гал. театрах. У Галичині вийшли зб. її оп. «Шляхом чуття» (1921), «Перед брамою» (1922). Повернувшись до УССР, видала у Харкові зб. повістей «Еміґранти» (1929), зб. оп. «Бабський бунт» (1930), «Жага» (1930) та низку окремих оп. У 1930-их рр. репресована, дальша доля невідома.

Орлівська (VÏ—22), с. м. т. на півд. Донщині над р. Сал, Пролетарського р-ну Ростовської обл. За переписом з 1926 р. українці в Пролетарському р-ні становили 46,5% всього населення.

Орлов Єгор (1865—1944), хемік-технолог, д. чл. АН УРСР з 1929 р., проф. Харківського Технолоґічного Ін-ту (1911—31), дир. н.-д. Ін-ту вогнетривів у Харкові (1927—31), з 1931 р. у Москві. Автор бл. 130 праць у галузі кінетики хем. реакцій і каталізи та силікатів.

Орлов Михайло (1900—36), математик родом з Києва, чл.-кор. АН УРСР, у 1924—29 рр. працював у вузах Києва, 1929—34 рр. дир. Харківського Ін-ту Математики, 1934—36 рр. проф. Київ. Ун-ту та вчений секретар Ін-ту Математики АН УРСР. Основні праці О. присвячені розрахунку фігур рівноваги обертової рідкої маси, наближеним методом розв'язування інтеґральних рівнянь та зовн. балістиці.

Орлов Олександер (1880—1954), астроном, чл.-кор. АН СССР (з 1927), д. чл. АН УРСР (з 1939); 1913—34 рр. дир. астрономічної обсерваторії і проф. ун-ту в Одесі, 1926—34 і 1938—51 рр. — дир. Полтавської ґравіметричної обсерваторії, 1944—48 та 1950—51 рр. — дир. Гол. астрономічної обсерваторії АН УРСР. Під керівництвом О. проведені значні ґравіметричні роботи на Україні; основні праці О. стосуються дослідження місяцево-соняшних припливних деформацій Землі, руху полюсів Землі, теоретичній астрономії, сейсмометрії та магнітометрії.

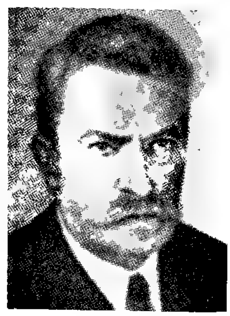

О. Орлов

Орлов Олександер (1899—1960), мінералог і геолог, проф. УВУ (до 1945), доц., згодом проф. чес. Карлового Ун-ту, д. чл. НТШ і Королівського Т-ва Наук у Празі; праці з петрографії Чехо-Словаччини.

Орловський Володимир (1842—1914), маляр-пейзажист родом з Києва. Учився в І. *Сошенка* в Києві, згодом, за допомогою Т. Шевченка, у Петербурзькій Академії Мистецтв, де здобув титул академіка (1874) і був її проф. (1878—86). У 1869—72 рр. О. відбув студійну подорож по Франції, Італії, Німеччині; з 1886 р. на Україні, співпрацював з *Київ. Рисувальною Школою* і був співорганізатором *Київ. Художнього Училища.* Початкові твори О. під впливом акад. школи, пізніше — більш природні композиційною побудовою, впевненим рисунком і тонким кольоритом («Сінокіс», «Жни-

В. Орловський

ва», «Відпочинок у степу», «На березі моря»). У 1900-их рр. О. майже цілком перейшов на зображення моря. О. — один з творців укр. пейзажу; його картини є в музеях України, Росії і в приватних зб. за кордоном. Помер в Італії.

Орловський Михайло (1873–1918), гром. діяч, лікар, санітарно-військ. інспектор, вбитий большевиками в Києві у лютому 1918 р.

Орловський Олексій (1821–56), вчений медик, нар. у м. Прилуках; після закінчення мед. фак. Моск. Ун-ту працював при ньому на катедрі порівняльної анатомії та фізіології. Праці О. присвячені вивченню нервової реґуляції серцевосудинної системи, трофічної функції нервової системи, питанням переливання крови й наркози.

Орловський Петро (1825 1913), історик Церкви, вихованець Київ. Духовної Академії, протоієрей Софійського собору у Києві, співр. «КСт.», «Трудов Киевской Духовной Академии», «Епархиальных Ведомостей», у яких опублікував низку розвідок і матеріялів з церк. історії України 17–18 вв.

Орляк (Pteridium Gled.), рід рослин з родини багатоніжкових порядку папоротей, довгорічна папороть з довгим поземним кореневищем. На Україні найпоширеніший — О. звичайний [P. aquilinum (L.) Kuhn]. Його кореневище має зв'язуючі та протиглисні властивості, велику кількість крохмалю (40—45%) і сапоніни; вживається тільки в нар. медицині.

Орнамент, оздобний уклад ліній, форм і кольорів, що повторюються згідно з законами симетрії і ритму. За технікою О. буває заглиблений (ритий), плаский (мальований, рисований) або опуклий, за призначенням — символічний (магічний), прикладний (декоративний) або структурний (тісно пов'язаний з призначенням даного предмету). Залежно від матеріялу та техніки виконання О. є елементом малярства, графіки, різьби, архітектури і предметів прикладного мистецтва.

Укр. О., один з найстаріших і дуже багатий, оперує дрібними декоративними мотивами, перев. геометричними і рослинними, рідше тваринними й антропоморфними, фраґментами архітектури тощо. Найдавніші зразки геометричного О., мальовані вохрою на щелепах мамута, і перший відомий меандер у світі, виритий на мамутовій ікловині, походять з доби палеоліту, знайдені в *Мізині* на Чернігівщині. З доби неоліту відомі: спіральний О. на кераміці трипільської культури, часто з символічним значенням (безупинний рух, життя у явищах природи, сонце, хмари, дощ, вітер, сіяння і проростання збіжжя тощо), О. з тваринними мотивами (олень, пес) і О. з зображенням людини. О. скитський, іранського походження, виявляє в найдавніших зразках асирійсько-перські, пізніше сильні сибірські і грец. впливи. Він складався перев. з фантастично сплетених тваринних мотивів: оленів, ґрифів тощо. Починаючи з княжої доби, О. широко використовується в *мозаїці, фресці, різьбі,* архітектурі (див. *кахлярство, майоліка), ювелірстві* й прикрашуванні книг (див. *графіка, заставка, ініціял, мініятюра).*

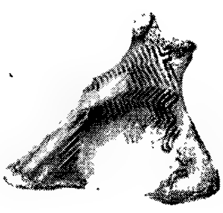

Геометричний орнамент, розписаний охрою на лопатці мамута (Мізинська стоянка)

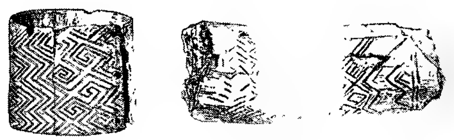

Меандер, виритий на браслеті з ікловини мамута, і заготовлення для браслета (Мізинська стоянка)

Нар. О., гол. на тканинах, це — археологічне джерело до пізнання давніх, іноді ще поганських вірувань та примітивних рел. символів — складової частини живої духової культури народу. Тут часті символи сонця (ромби з гачками, дерево життя). З появою товарового виробництва ці мотиви виступають у різних фраґментах, їх комбінаціях та стилізаціях, втрачають свій первісний магічний зміст і мають виключно естетично-декоративне значення.

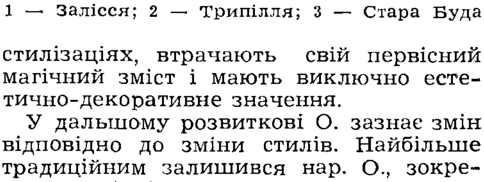

Орнамент на кераміці сер. етапу трипільської культури
1 — Залісся; 2 — Трипілля; 3 — Стара Буда

У дальшому розвиткові О. зазнає змін відповідно до зміни стилів. Найбільше традиційним залишився нар. О., зокрема в плетінці (з лози, соломи, рогози, лика, ниток, вовни), *ткацтві* (О. на полотні, рушниках, настільниках, ряднах, коцах, килимах), *гончарстві,* різьбі (на дереві, кості, корі), у нар. малюванні (малювання писанок тощо), вибійці, ґравіруванні на залізі й ін. металах і т. п. Найбільш розповсюджений О. у вишивках (свитах, очіпках, каптурах, хустках,

рушниках, фартухах і особливо сорочках).

До першої світової війни окремі р-ни України ще зберігали свої місц. орнаментальні форми. Пізніше індустріялізація і зростання м. послідовно витісняють нар. мистецтво з побуту, призводять до заникнення окремих форм О. або до фабричного поширення ін. за межі р-нів їх первісного виникнення. Нині нар. О. застосовується у текстильних виробах, у пром-сті мист. виробів (вишивкарство, килимарство, декоративне ткацтво, мист. кераміка, різьба), ахітектурі й поліграфії і рідше в побуті. Зразки старих форм нар. мистецтва краще збереглися на Зах. Укр. Землях.

Література: К о с а ч е в а О. Укр. нар. орнамент. К. 1876; Б і л я ш е в с ь к и й М. Про укр. орнамент. ЗНТК. К. 1909; М а к а р е н к о М. Орнаментація укр. книжки XVI—XVII ст. у зб. Укр. книга XVI—XVII—XVIII ст., т. І. К. 1926; Щ е р б а к і в с ь к и й В. Основні елементи орнаментації укр. писанок. Зб. Праць Укр. Іст.-Філол. Т-ва в Празі. Прага 1926; П а в л у ц ь к и й Г. Історія укр. орнаменту. К. 1927; С і ч и н с ь к и й В. Укр. іст. орнамент. Прага 1943; З а п а с к о Я. Орнаментальне оформлення укр. рукописної книги. К. 1960.

Р. М.

Орновський Ян, поет кін. 17 і поч. 18 вв., родом з Чернігова, співець укр. козацтва: «Niebieski Merkurjusz» (1686), «Muza roksolańska o tryumfalnej sławie i fortunie hetmana Mazepy» (1688), «Bogata drogich kamieni speza» (1693), «Bogaty wirydarz» (1705).

Оробко Василь (1882–1932), військ. діяч родом з Буковини, отаман Укр. Гал. Армії; комендант військ. округи в Чорткові, від червня до листопада 1919 командант 14 Чортківської бриґади Укр. Гал. Армії, з кін. 1919 і на поч. 1920 командант її Збірної станиці в Одесі.

Оровецький Павло (*1905), журналіст і письм. родом з Дніпропетровщини; з 1930 р. на редакційній роботі в провінційній пресі, у 1943–55 рр. в газ. «Колгоспне село». Кілька зб. нарисів, зб. оп. «Сьома зірка» (1959), повість «Серце солдата» (1958), романи «Друга зустріч» (1960) і «Глибока розвідка» (1964).

Орт (укр. вурт, урт, верт), 1/4 якогось предмета, в монетній справі – 1/4 будь-якого номіналу, частіше 1/4 талярa. На Україні були досить поширені в обігу польс. орти 1608–24 рр., 1650–68 (з перервами) та 1677–80, 1684. Першопочаткова вартість О. в Польщі = 10 грошів (таляр у той час = 40 грошам), бл. 20 рр. 17 в. = 16 грошам, а незабаром 18 грошам при ціні таляра 90 грошів. У рос. валюті 17 в. О. = 12 копійкам.

Ортинський Іларіон (*1907), інж.-гірник і геолог родом з Самбора; 1940–47 працював у тур. гірничо-геол. ін-ті в Анкарі, 1947–65 рр. – дир. експльорації в Альжірі (Сагара), де у 1949 р. відкрив нафтове поле у Месуді; з 1967 р. проф. геофізики в гірничій школі у Ов'єдо (Еспанія). Ст. з геології Півн. Сагари.

Ортинський Любомир (1919–61), військ. і політ. діяч, журналіст, родом з Дрогобиччини; поручник 1 Укр. Дивізії *«Галичина»* і учасник бою під Бродами; чл. ЗП УГВР. На еміґрації у Німеччині го. Гол. Управи *Братства кол. вояків 1 УД УНА* і ред. його ж. «Вісті». З 1956 р. у ЗДА – секретар дослідно-вид. об'єднання *«Пролог»*, співр. *«Сучасної України»* й ін. еміґраційних газ. і журн.

Л. Ортинський

Ортинський Сотер Степан (1866–1916), церк. і гром. діяч, нар. в Ортиничах (Самбірщина), василіянин, перший єп. для всіх гр.-католиків у ЗДА, талановитий проповідник; висвячений на свящ. 1891 р., працював як місіонер у Галичині, 1907 р. номінований папою Пієм Х єп., спершу з обмеженою юрисдикцією, з 1913 р. унезалежнений від латинських єп., очолював самостійну екзархію. Розбудував рел., культ. і екон. життя амер. українців, заснував сиротинець у Філядельфії (1911), вечірні школи, т-во гр.-кат. дяковчителів і допомогову орг-цію *«Провидіння»* (1912), поширив у ЗДА заклади Сестер Василіянок з Галичини.

Єп. С. Ортинський

Ортографія, система прийнятих у літ. мові правил для передачі мови письмом (див. *Правопис*).

Ортопедія, галузь медицини, яка опрацьовує питання розпізнавання, профілактики та лікування деформації й порушень функцій органів опору і руху людини (ураження кісток, суглобів, м'язів). Перший підручник О. в Росії написав укр. вчений Є. *Мухін* («Первые начала костоправной науки», 1806), відомим ортопедом був М. *Пирогов*, В. Шевкуненко, М. *Трінклер*. Перший ортопедичний ін-т у Росії був заснований у 1907 р. у Харкові (Медико-Мех. Ін-т, дир. К. Вегнер). З видатних хірургів, що працювали в ділянці О. та ортопедів України треба відзначити: М. *Волковича*, О. *Кримова*,

К. Вегнера, М. *Ситенка*, М. *Новаченка*, С. Тимофієва, О. *Єлецького*, І. Фруміна, А. Фруміну, С. Тригубова, А. Козловського, Н. Кефера, Г. *Зайченка*, Ґ. Скосогоренка. На Україні працює 3 н.-д. ін-ти О. та травматології (Київ, Донецьке, Харків), з 1926 р. у Харкові видається ж. «Ортопедия, травматология и протезирование», діє Укр. Наук. Т-во ортопедів та травматологів (767 чл.). При всіх мед. ін-тах існують катедри О. та травматології, ортопедична допомога подається спеціяльними лікувальними закладами. *В. П.*

Орфеєв Серафим (*1904) композитор і педагог; закінчив Одеський Муз.-драматичний Ін-т, з 1949 р. доц. Одеської Консерваторії, з 1951 її ректор. Камерні твори (чотири квартети), фортепіянові твори, соната для скрипки з фортепіяном, сольові пісні й хорові твори на слова Т. Шевченка, І. Франка, М. Рильського, А. Малишка й ін., дитячий альбом, обробка нар. молд. і білор. пісень; музика до кінофільмів і театральних вистав.

Орчик, права притока Орелі (басейн Дніпра), довж. – 104 км, сточище – 1465 км².

Орябець (Tetrastes bonasia L.), рябчик, цінний пром. птах родини тетеревових, довж. до 45 см, вага 300–500 г; нечисленний, осілий на Поліссі, звичайний у Карпатах.

Осавул, військ.-адміністративний урядовець у Коз.-Гетьманській державі 17–18 вв. на різних щаблях: ген. О. (їх було звич. два) був найближчим помічником гетьмана в керівництві військом, брав участь у цивільній адміністрації, зокрема в Ген. Військ. Канцелярії, і виконував різні важливі доручення гетьмана (адміністративні, суд., дипломатичні). Полкові О. (їх було по два в кожному полку) відали військ. справами (крім артилерії) свого полку, а в мирний час також брали участь у цивільній адміністрації. Сотенні О. виконували ті ж обов'язки в сотні. Крім того, на Гетьманщині були О. з спеціяльними військ. функціями: О. Ген. Артилерії, помічник ген. *обозного;* О. у компанійських (охотницьких) полках і сотнях. На Запоріжжі до складу військ. старшини належав також військ. О.

Осадний корпус Січових Стрільців, операційне з'єднання повстанських військ. формацій з метою захопити Київ, створене наказом Гол. Отамана Військ УНР з 3. 12. 1918. Гол. силою цього з'єднання була дивізія Січ. Стрільців під командуванням полк. Є. Коновальця, підсилена Дніпровською дивізією отамана Зеленого, Чорноморським Кошем, 2 Дніпровською дивізією отамана Данченка, 8 пішою дивізією з Умані й кількома меншими частинами. О.к.С.С. нараховував бл. 50 000 бійців і понад 40 гармат; його розформовано перед виходом Укр. Армії з Києва на поч. 1919 р.

Осадца Михайло (1836–65), мовознавець школи *Міклошіча*, педагог у Львові, автор середньошкільної «Граматики руського язика» (1 вид. 1863, 2 — 1865, 3 1876 за ред. Г. *Онишкевича* й О. *Лепкого*) із збереженням етимологічного правопису, але в оперті на нар. мову Галичини.

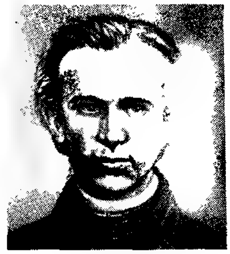
М. Осадца

Осадча-Яната Наталія (*1891), ботанік і фльорист, дочка Тихона О. і дружина О. *Янати*, д. чл. НТШ і УВАН. 1921–26 рр. працювала в Києві в Укр. Наук. Т-ві й в УАН, 1926–41 рр. – у Харкові в ін-тах: Прикладної ботаніки, Експериментальної медицини і в Укр. хем.-фармацевтичному. 1926–39 рр. обстежила на Україні бл. 150 сіл з метою вивчення лік. рослин, вживання їх в нар. медицині і виявлення нових лік. об'єктів. Був зібраний багатий матеріял, введено в сов. фармакопею препарати з нової лік. рослини Peganum harmala L. тощо. О.-Я. упорядник проєкту «Словника ботан. номенклятури» (К. 1928, УАН) і на основі матеріялів, зібраних під час експедиції, серії наук. ст. в галузі нар. медицини та монографії «Herbs Used in Ukrainian Folk Medicine» (1952).

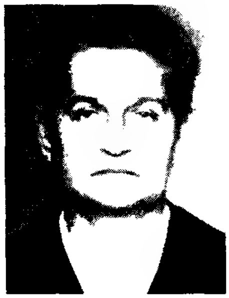
Н. Осадча-Яната

Осадчий Михайло (*1936), журналіст, літературознавець, поет, викладач журналістики Львівського Ун-ту; заарештований КҐБ за звинуваченням в антисов. пропаґанді (1965), засуджений сов. судом на заслання у табори суворого режиму в Мордовії. Зб. поезій «Місячне поле» (1965), вибір поезій у кн. В. Чорновола «Лихо з розуму» (1967).

Осадчий Тихон (1866–1945), економіст, письм. і суспільно-політ. діяч родом з Звенигородщини (Київщина). 1890–97 рр. працював статистиком Херсонського і Симбірського земств, 1897–1904 рр. — секретар Сіль.-Госп. Т-ва у Києві, з 1904 р. вчителював на Київщині і Чернігівщині. Діяч с.-г. виробничої кооперації, організатор і постійний гол. С.-Г. Кредитового Союзу на Конотопщині. 1917 р. — чл. Центр. Комітету Сел. Спілки й чл.

Центр. Ради. 1918 р. – один з організаторів Всеукр. С.-Г. Кооп. Союзу «*Централ*» у Києві. Автор праць про сел. землеволодіння і землекористування, в яких зібрано великий фактичний матеріял, зокрема з питань диференціяції селянства, м. ін.: «Щербаковская волость Елизаветградского уезда Херсонской губернии» (1891), «Херсонское землевладение и херсонские землевладельцы», «Укр. селянство та його іст. доля» (1912). Белетристичні твори О. («Силы деревни», 1900; «На гранях XX в.», 1911 12, та ін.). присвячені діяльності народницької інтеліґенції.

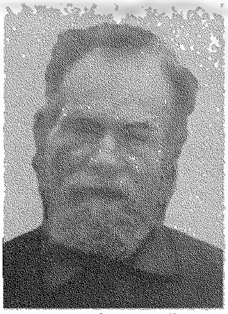

Т. Осадчий

Осадчук Богдан (псевд. Alexander Korab, Ю. Чорноморський, ОК; * 1920), журналіст і публіцист родом з Коломиї, на еміґрації в Німеччині; співр. укр. («Укр. Вісті»), нім. («Die Neue Zeitung» 1950–55, «Der Tagesspiegel») і швайцарської (експерт сх.-евр. проблем у «Die Neue Zürcher Zeitung») газ., викладач (з 1958) найновішої історії Сх. Европи в ун-ті Зах. Берліну. Крім численних ст. у пресі, кн.: «Die Entwicklung der Kommunistischen Parteien Ostmitteleuropas» (1962), співавтор зб. «Der Sowjetkommunismus-Dokumente» (1964).

Освєнцім (Oświęcim) Станислав (нар. по 1605–†1657), поль. мемуарист, дворянин короля Володислава IV; брав участь у численних походах на Україну. Залишив щоденник (діяріюш), записи якого збереглися за 1643–47 та 1650–51 (витяги опубліковано у «КСт.» за 1882), важливе джерело з історії України першої пол. 17 в.

Освєнцімський концентраційний табір, найбільший гітлерівський концентраційний табір, що існував з травня 1940 до січня 1945 р. в м. Освєнцімі (Oświęcim, по-нім. Auschwitz), в півд.-зах. Польщі Через О. к. т. перейшло бл. 350 000 зареєстрованих в'язнів, крім цього, знищено в газових камерах бл. 1,5 млн (за деякими даними 2,5 до 3,5 млн) осіб, спершу сов. військовополонених, з весни 1942 р. бл. 1,2 млн жидів, в тому ч. бл. 100 000 з Карп. України.

Всіх укр. в'язнів в О. к. т. було бл. 15 000, перев. робітників з Центр. і Сх. Земель (т. зв. Остарбайтери), засланих до О. к. т. за втечу з праці. Бл. 250 українців (в тому ч. 21 жінка) були політ. в'язні з Зах. України, майже виключно чл. або прихильники ОУН, заслані у 1942—43 рр. З цього ч. загинуло 10 осіб. м. ін. брати Василь і Олександер Бандери, замордовані поль. співв'язнями. Гол. причиною смертности в'язнів була дезинтерія. плямистий тиф, фізичні знущання, виснаження працею і голод. Після евакуації О. к. т. укр. політ. в'язнів переміщено до концентраційного табору в Мавтгавзені-Ебензее (Австрія), звідки їх 6. 5. 1945 звільнила амер. армія.

Освіта, див. *Позашкільна освіта* і *Шкільництво* та хронологічна таблиця, *Освіта, Наука, Техніка.*

Освітньо-Економічний Конґрес, див. *Просвітньо-Економічний Конґрес.*

Оселедцеві (Clupeidae), родина важливих пром. риб ряду оселедцеподібних, довж. до 50 см. На Україні, в Чорному і Озівському мм. поширений рід Gaspialosa або Alosa (деякі види якого входять для розмноження в річки). Оселедець керчинський (C. brashnicovi maeotica Grimm), що його найбільше ловлять під час пересування з Чорного м. в Озівське; О. чорноморський (C. kessleri pontica Eichwald), що заходить високо в річки; пузанок (C. caspia tanaica Grimm), – у сх. частині Чорного м. і в Озівському м., заходить у дельту Кубані; тюлька звичайна (Clupeonella delicatula delicatula Nordmann), – у Чорному м., у виловах посідає перше місце; чорноморська кілька або шпрот (Sprattus sprattus phalericus Risso), що має менше пром. значення, і *сардини.*

Осередок Української Культури і Освіти у Вінніпеґу, культ.-осв. установа, заснована 1944 р., заходами О. Кошиця, В. Коссара і Т. Павличенка, веде архів-музей і бібліотеку (бл. 10 000 назв; управителька в 1948–66 рр. – Т. *Кошиць*), де переховуються численні рукописи (напр., цінний Ірмолой Георгія Тяпецького з 1733 р.) і архіви (серед ін. Є. Коновальця). Провадить літні освітні курси для молоді, видає книжки (понад 50 позицій, серед ін. «Спогади» О. Кошиця, 1947–48), музикалія, ж. «Культура і Освіта» (1949–55) й ін. До складу дирекції О.У.К. і О. в різні роки входили: М. *Маценко,* Т. *Павличенко,* Я. *Рудницький,* П. *Юзик,* М. *Мандрика,* А. *Качор,* К. *Андрусишин,* М. *Марунчак,* І. *Глинка* та ін.

Осетинці, народ у Кавказьких горах і на їх півн. передгір'ї, що сусідує з укр. мішаною територією; самі називають себе «ірон». О. перев. правос., меншість на Півн. Кавказі) – мохаммедани-суніти. За предків О. вважають *алан,* які в 4–5 вв. переселилися на Півн. Кавказ і змішалися з місц. людністю. Ч. О. – за переписом з 1959 р. – 412 600, в тому ч. 215 000 в *Півн.-Осетинській АССР* (в межах РСФСР) і 141 200 в Грузинській ССР (в тому ч. 64 000 в Півд.-Осетинській Автономній Обл.).

ОСВІТА, НАУКА, ТЕХНІКА
Хронологічна таблиця*

ДОБА КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(10 в. — 1240)

В кін. 10 в., у зв'язку з прийняттям християнства, постають перші школи, починаючи з 11 в. появляються, крім численних перекладних, оригінальні твори з іст. (літописи), теологічної, дидактичної й мед. літератур, а також з красного письменства. Здійснюється перша кодифікація права Київ. Руси — «Руська Правда».

988	Заснування першої школи в Києві.
988—89	Хрищення Руси кн. Володимиром В.
1030—50-і рр.	*«Слово о законі і благодаті» митр. Іларіона.
1039	Перший Київ. Літопис.
1086	Заснування в Києві першої школи для дівчат.
1110-і рр.	*«Поучення дітям» Володимира Мономаха.
1113	Несторова ред. *«Повісти временних літ».
11—12 вв.	Кодекс права Київ. Руси (*«Руська Правда»).
Пол. 12 в.	Мед. трактат «Мазі», написаний Євпраксією Мстиславною.
Кін. 12 в.	*«Слово о полку Ігоревім».

ДОБА ГАЛ.-ВОЛИНСЬКОЇ Й ЛИТ.-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(1240—1569)

Тат. навала й упадок Києва спричинилися до занепаду культ.-осв. життя, але, не зважаючи на це, на укр. (гол. зах.) землях триває праця над складанням літописів. У Львові постає перше братство. Поза укр. землями — у Кракові виходять перші кн., друковані ц.-слов. мовою. В основу кодексу права Лит.-руської держави (Лит. Статут) покладено правні засади й традиції Київ. держави.

1240—90 рр.	Гал.-Волинський літопис.
1301—1400	*«Хронограф» — перша спроба викладу київ. історії.
1450-і рр.	Постання *Львівського Успенського Братства.
1481—94	Наук. діяльність Ю. *Дрогобича.
1491	Надрукування «Октоїха» і «Часослова» Швайпольтом *Фіолем у Кракові.
1529—88	Кодифікація права Лит.-Руської держави в *Лит. Статуті (перший —1529, другий — 1566, третій — 1588).
1556—61	*Пересопницьке Євангеліє.

ДОБА ПОЛЬ.-КОЗАЦЬКА
(1569—1648)

Укр. землі опинилися під владою Польщі й стали тереном наступу поль. землеволодіння й польонізації культ. життя. Укр. нац. опір позначився піднесенням культ.-нац. руху, який виявився зокрема в орг. і територіяльному поширенні діяльности братств і в заснуванні сер. і вищих шкіл в Острозі, Львові, Києві та ін. м. Початки друкарства на Україні й уможливлене ним вид., крім церк.-рел. й іст. літератури, також шкільних підручників та дидактичних творів спричинилося до поширення освіти і науки на укр. землях.

1570-і рр.	Заснування кн. К. *Острозьким шкіл у Турові (1572), Володимирі Волинському (1577), Слуцьку (1580).
1573	Заснування І. *Федоровичем друкарні у Львові.
1574	Надрукування І. Федоровичем «Апостола» і «Букваря» у Львові.

---

* Дати і події з літературознавства й літератури, як також мистецтвознавства й мист. освіти — див. Синхроністично-хронологічні таблиці: «Література», стор. 1138—55 та «Мистецтво укр.», стор. 1542—55, а також таблиці «Театр і Музика» та «Церква».

Зіркою позначено установи, деякі події, інколи й особи, яким присвячено окремі гасла.

бл. 1580 — Заснування кн. К. Острозьким вищої школи в Острозі (*Острозька школа).
1580 — Заснування *Острозької друкарні.
1581 — Вид. *Острозької Біблії.
1586 — Заснування «школи грец. і руської» при *Львівському Успенському Братстві.
1591 — Надрукування *«Адельфотесу» — «Грамматики доброглаголивого еллинословенского языка».
1595 — Заснування Я. Замойським *Замостської Академії.
1606—16 — Заснування друкарні Києво-Печерської Лаври.
1609 — Вид. зб. повчань *«О воспитании чад» у Львові.
1615—16 — Заснування у Києві *Богоявленського Братства і школи при ньому.
1618 — Вид. «Грамматики славенския правилное синтаґма» М. Смотрицького.
1627 — Надрукування «Лексикону славенороссkого» П. *Беринди у Києві.
1632 — Об'єднання школи Київ. Богоявленського Братства з заснованою П. Могилою 1631 школою Києво-Печерського манастиря в Києво-Могилянську Колеґію.

ДОБА КОЗ.-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(1648—1782)

Заходами укр. вчених і за допомогою гетьманського уряду Києво-Могилянська Колеґія стає Академією, пізніше постає ряд нових сер. та вищих шкіл (колеґіюмів) по більших м. Лівобережної України та Слобожанщини. Широко розвивається на цих землях початкове (нар.) шкільництво. Виходить перший підручник історії України і Сх. Европи («Сінопсис»), події визвольної боротьби 17 в. і пізнішого часу описуються в ряді іст. творів (т. зв. Коз. літописи). Появляється низка теологічних, філософ., пед. та ін. творів. Учені й педагоги з України відограють провідну ролю в розвитку науки та освіти на Московщині і в Сибіру, а також у дунайських і балканських правос. країнах. Завдяки діяльності Василіянського Чину, постає низка шкіл на Правобережній Україні й Зах. Укр. Землях.

1655—65 — Пед. діяльність І. *Ґалятовського.
1661 — Заснування королем Я. Казіміром Єзуїтської Колеґії (Академії) у Львові.
1674 — Надрукування в Києві *«Сінопсиса» І. Ґізеля — першого підручника історії Сх. Европи й України.
бл. 1675 — Заснування Л. *Барановичем друкарні в Новгороді Сіверському (перенесена 1679 до Чернігова).
1700 — Заснування *Чернігівської Колеґії.
1701 — Офіц. визнання Києво-Могилянської Колеґії *Києво-Могилянською Академією (фактично з 1690—94 рр.).
бл. 1702 — «Літопис *Самовидця».
бл. 1710 — «Літопис» Г. *Граб'янки.
1720—23 — «Сказаніе о войнѣ козацкой зъ поляками» С. *Величка.
1727 — Заснування єп. Е. Тихорським *Харківського Колеґіюму.
1736 — Поч. виробництва пороху на Шосткiвському зав. (Сумщина).
1738 — Заснування співацької школи в Глухові та *Переяславського Колеґіюму заходами єп. А. Берла.
1760 — Перше вид. підручника *«Іфіка Ієрополітика» у Львові.
1773 — Філос. твір Г. *Сковороди «Разговоръ пяти путниковъ о истинномъ щастіи въ жизни».

УКР. ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЇ Й АВСТРІЇ
(1772—1850)

Осередками укр. вищої освіти стають спершу Відень, пізніше Львів. Шкільні реформи наприкін. 18 в. уможливили розвиток початкового й сер. шкільництва на Зах.-Укр. Землях. На Центр. і Сх. Укр. Землях під впливом щораз більшої

русифікації занепадає початкове шкільництво й ліквідується Києво-Могилянська Академія, яка на поч. 19 в. перетворюється на Духовну Академію. Одночасно шириться рос. і почасти поль. шкільництво. Засновуються ун-ти, ліцеї, астрономічні обсерваторії, метеорологічні станції, музеї і бібліотеки. У Львові постає перша висока техн. школа. Осередками наук. дослідів над історією України і публікації іст. пам'яток і документів та вид. праць стають з кін. 18 в. Петербурґ, а пізніше Москва, Харків, Київ, Одеса. У Львові з кін. 1840-их рр. відбувся перший з'їзд укр. учених і постали перші наук.-осв. установи.

1774—84	Діяльність *Барбареуму — гр.-кат. Духовної Семінарії у Відні.
1776—83	Шкільна реформа в Галичині з розподілом шкіл на нормальні, гол. та тривіяльні.
1779	Заснування «слов. семінарії» у Полтаві (1786 р. перейменована на Катеринославську Семінарію).
1780-і рр.	Складання О. *Шафонським Топографічного опису Чернігівського намісництва (вид. у Києві 1851).
1781—82	Перші дослідження залізних руд В. Зуєвим у долині р. Саксагань.
1783	Заснування *Гр.-Кат. Духовної Семінарії у Львові.
1787	Заснування *«Студіюм Рутенум» при Львівському Ун-ті.
1787—88	Заснування в Єлисаветграді першої мед.-хірургічної школи на Україні.
1788—1939	Діяльність *Ставропігійського Ін-ту у Львові (заснованого на базі Львівського Успенського Братства).
1798	Надрукування «Енеїди» І. Котляревського і вид. «Записок о Малороссии» Я. Марковича (Петербурґ).
1804	Заснування поль. гімназії в Крем'янці на Волині (перетворена 1819 на *Крем'янецький ліцей, 1833 перенесений до Києва).
1805	Заснування заходами В. Каразина *Харківського Ун-ту. Заснування Гімназії вищих наук ім. кн. О. Безбородька у Ніжені (відкрита 1820, у 1832 реорганізована в ліцей, 1875 перетворений на *Іст.-Філол. Ін-т ім. кн. О. Безбородька).
1808	Заснування астрономічної обсерваторії у Харкові.
1811—18	*Філотехн. Т-во у Харкові.
1812	Заснування *Никитського ботанічного саду в Криму.
1812—29	Діяльність першого на Україні наук. Т-ва любителів природи при Харківському Ун-ті.
1812—30	Заснування перших метеорологічних станцій на Україні (в Києві, Харкові, Миколаєві, Полтаві).
1817	Заснування *Рішельєвського Ліцею в Одесі (реорганізований 1865 р. в Новоросійський Ун-т). Закриття Києво-Могилянської Академії і відкриття Духовної Семінарії, перейменованої 1819 р. на *Київ. Духовну Академію.
1817—1939	Діяльність поль. Нар. Ін-ту ім. Оссолінських (*«Оссолінеум») у Львові.
1818	Вид. «Грамматики малороссійскаго нарѣчія» О. *Павловського у Петербурзі.
1820—50	Праці М. *Остроградського з матем. аналізи, теоретичної механіки і матем. фізики.
1821	Заснування астрономічної обсерваторії в Миколаєві.
1822	Перше вид. «Истории Малой России» Д. Бантиш-Каменського в 4 тт.
1822—25	*«Історія Русів» (перше вид. 1846).
1825	Заснування першого на Україні музею старовини в Одесі (тепер *Одеський Історично-Археологічний Музей).
1830	Заснування міської публічної бібліотеки в Одесі. Відкриття Львівської Консерваторії (тепер *Львівська Держ. Консерваторія ім. М. Лисенка).
1834	Заснування Київ. Ун-ту св. Володимира (з 1939 *Київ. Держ. Ун-т ім. Т. Шевченка).
1837	Вид. *«Русалки Дністрової» у Будапешті.

1837—48	«Записки о политической экономии» Т. Степанова, перший підручник економії в Рос. Імперії.
1840	Перша кн. поезій Т. Шевченка п. н. «Кобзар» у Петербурзі.
1842—43	«История Малороссии» М. *Маркевича в 5 тт.
1843—1921	Діяльність «Временной Комиссии для разбора древних актов» у Києві.
1844	Заснування першої на Україні високої техн. школи у Львові (з 1872 — Львівська Політехніка, з 1939 — *Львівський Політехн. Ін-т).
1845	Заснування астрономічної обсерваторії при Київ. Ун-ті.
1848	*Собор Руських Учених у Львові. Відкриття катедри укр. мови й літератури у Львівському Ун-ті. Заснування *«Галицько-Руської Матиці» у Львові.
1849	Заснування нар. просвітнього ін-ту *Нар. Дім у Львові.

ДОБА НАЦ. ВІДРОДЖЕННЯ
(1850—1917)

Розвиток освіти (лише рос. мовою) на Центр. і Сх. Укр. Замлях позначається з 1865 р. широкою діяльністю земських початкових, сер. та проф. шкіл. Спроби початкової освіти укр. мовою (зокрема т. зв. недільні школи у 1850-70-их рр.) були припинені рос. урядом. Вище шкільництво завершилося створенням ун-ту в Одесі і технологічних ін-тів у Харкові й Києві, також ряду ін. проф. шкіл. На Зах.-Укр. Землях існувало укр. початкове і сер. шкільництво й діяли культ.-осв. т-ва й в-ва для народу. У наук. дослідах, поряд з гуманістичними студіями, починають розвиватися природничі й техн. науки. Заходами укр. культ. діячів постають, спершу за межами України, а пізніше й на Україні, осередки українознавчих студій, які підготовляють ґрунт для створення укр. за назвою, мовою й змістом наук. т-в — наприкін. 19 в. у Львові і на поч. 20 в. у Києві. Розвиток природничих і техн. наук був пов'язаний також з виникненням багатьох н.-д. ін-тів, ляборатóрій, дослідних станцій тощо.

1851	Заснування високої ветеринарної школи в Харкові (з 1871 Харківський Ветеринарний Ін-т).
1855	Заснування метеорологічної обсерваторії в Києві (1866 р. в Одесі, 1892 — у Харкові).
1859—60	Поч. *недільних шкіл у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві й ін. м. України.
1860—70	Початки нар. бібліотек на Україні.
1861	Вид. «Букваря Южнорусского» Т. Шевченка. З'їзд природознавців у Києві (перший на Україні і в Росії). Заснування *«Руської Бесіди» у Львові.
1861—62	Журн. *«Основа» у Петербурзі.
1863	Циркуляр мін. П. Валуєва про заборону друкування книжок укр. мовою.
1864—1902	Діяльність *«Общества св. Василія В.» на Закарпатті.
1865	Заснування Одеського (до 1920 р. Новоросійського) Ун-ту, (з 1945 *Одеський Держ. Ун-т ім. І. Мечникова). Вироблення М. Бекетовим у Харкові основ алюміно-термії.
1865—1917	Діяльність *земських шкіл на Центр. і Сх. Землях (початкових, пізніше також сер. та проф.).
1866	Заснування міської Публічної бібліотеки в Києві.
1867—98	Журн. *«Правда» у Львові.
1868	Сконструювання А. Власенком першої в світі зернозбиральної машини типу комбайна (жниварка-молотарка).
1868—1939	Діяльність т-ва *«Просвіта» у Львові.
1869—1918	Діяльність осв. т-ва *«Руська Бесіда» у Чернівцях.
1870	Заснування *Колеґії Павла Ґалаґана у Києві.
1871—72	Заснування *Севастопільської біологічної станції.

1872—78 *«Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край» в 7 тт.

1873 Заснування літ. т-ва ім. Т. Шевченка й Музею ім. Дзєдушицьких у Львові.

1873—76 Діяльність *Півд.-Зах. Відділу Рос. Геогр. Т-ва у Києві.

1873—1919 Діяльність *Іст. Т-ва ім. Нестора-Літописця у Києві (в 1920-их рр. діяло в складі ВУАН).

1874 Заснування Вчительського Ін-ту у Глухові і *Общества ім. М. Качковського у Коломиї (з 1876 у Львові).

1874—75 «Исторические песни малорусского народа» В. Антоновича і М. Драгоманова.

1875 Заснування *Чернівецького Ун-ту.

1875—81 Сконструювання Й. *Лівчаком ряду друкарських машин, прототипу лінотипа тощо.

1876 Заснування Іст.-Філол. Т-ва у Харкові. *Емський указ Олександра II про заборону друку і вид. книжок укр. мовою.

1878—92 Зб. *«Громада», вид. М. Драгоманова в Женеві.

1879 Заснування Харківського Матем. Т-ва.

1880 Відкриття вищих жін. курсів у Києві (1906 в Одесі, 1913 — у Харкові).

1881 Заснування Руського (з 1912 Укр.) Т-ва Пед. (з 1926 р. *«Рідна Школа») і вищої ветер. школи (з 1897 — Ветеринарна Академія) — обох у Львові.

1882 Синтезування І. *Горбачевським сечової кислоти з сечовини і гліцини.

1882—1907 Журн. *«Киевская Старина» (з 1907 п. н. «Україна»).

1883 Заснування заповідника *«Асканія Нова».

1883—1900 Відкриття І. Мечниковим в Одесі явища фагацитози і розроблення фагацитарної теорії імунітету.

1884 Заснування Полтавського Дослідного Поля (з 1910 — Полтавська с.-г. дослідна станція).

1885 Заснування Харківського Технологічного Ін-ту.

1886 Заснування бактеріологічної (пастерівської) станції в Одесі — першої в Росії і другої в світі; Публічної Бібліотеки і Міськ. Художнього Музею — обох у Харкові. Розроблення укр. винахідником Ф. Гешвендом проекту реактивного літака «парольота».

1887 Заснування пед. т-ва «Руська Школа» (з 1910 — *«Укр. Школа») в Чернівцях.

1887—94 «Історія літератури руської» О. Огоновського.

1889 Заснування Київ. Фізико-Матем. Т-ва.

1889—1914 Видання для Галичини і Буковини укр. пед. журн. *«Учитель».

1890—1918 Праці О. Ляпунова з математики і механіки.

1891 Заснування «Общества Грамотности» в Харкові для видавання популярної літератури.

1892 Поч. появи *«Записок НТШ».

1893 Перетворення Літ. Т-ва ім. Т. Шевченка в *Наук. Т-во ім. Т. Шевченка у Львові.

1894—97 Журн. *«Житє і Слово» за ред. І. Франка у Львові.

1895 Заснування в-ва *«Вік» у Києві і Магнетно-метеорологічної обсерваторії в Одесі (перша на Україні).

1896 Заснування Київ. Бактеріологічного Ін-ту. Відкриття В. Хвойкою перших пам'яток трипільської культури.

1898 Заснування *Благодійного Т-ва видання загальнокорисних і дешевих книг у Петербурзі і *Київ. Політехн. Ін-ту. Відкриття М. Гамалією в Одесі речовин, що знищують бактерії.

1898—1919 *«Літ.-Наук. Вісник» у Львові, з 1907 — у Києві.

1898—1937 «Історія України-Руси» М. Грушевського (1—10 тт.).

1898—1939 Діяльність *«Укр.-Руської Видавничої Спілки у Львові.

1899 Заснування Вищого Гірничого Училища в Катеринодарі і Міськ. Музею Старовини і Мистецтва в Києві. Участь учених з усіх укр. земель в Археологічному з'їзді в Києві.

1903 Відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. Заснування Подільського Епархіяльного Іст.-Археологічного Т-ва в Кам'янці Подільському.

1904 Заснування *Муз.-Драматичної Школи М. Лисенка в Києві і *Муз. Ін-ту ім. М. Лисенка у Львові.

1905 Заснування митр. А. Шептицьким Церк., з 1910 р. Нац. Музею у Львові (тепер *Львівський Держ. Музей Укр. Мистецтва).

1905—06 Постання перших т-в «Просвіта» на Центр. і Сх. Укр. Землях.

1905—39 Діяльність орг-цій нар. вчителів Галичини й Буковини *Взаємна Поміч Укр. Вчительства.

1906 Заснування *Всеукр. Учительської Спілки в Києві.

1907 Заснування М. Грушевським *Укр. Наук. Т-ва у Києві. Вихід першого повного вид. поезій Т. Шевченка за ред. В. Доманицького. Угорщення укр. шкіл на Закарпатті, спричинене т. зв. законом М. *Аппоньї.

1907—09 «Словар укр. мови» Б. Грінченка у Києві.

1908 Заснування Сімеїзького відділу Пулковської Астрономічної Обсерваторії (тепер Відділ Крим. Астрофізичної Обсерваторії) і Київ. Комерційного Ін-ту.

1908—39 Діяльність т-ва учителів вищих шкіл *Учительська Громада у Львові.

1909 Перший укр. *освітньо-екон. конґрес «Просвіти» у Львові. Заснування Дніпровської Біологічної Станції в Києві (з 1939 р. Ін-т Гідробіології АН УРСР) і Харківської Селекційної Станції (з 1956 р. Укр. Н.-Д. Ін-т рослинництва, селекції і генетики).

1910—14 Перший на Центр. і Сх. Укр. Землях пед. журн. укр. мовою *«Світло» в Києві. Заснування *Крайового Шкільного Союзу в Галичині.

1911 Сконструювання Ф. Андерсом (Київ) першого в Росії цивільного дирижабля «Київ».

1911—12 Постання на Зах.-Укр. Землях самовиховної орг-ції *«Пласт» за зразками англ. скавтінґу.

1912 Початки викладів з кольоїдної хемії А. Думанським в Київ. Ун-ті (вперше на Україні і в Росії).

1913 Заснування консерваторій в Києві й Одесі.

1914 Відзначення 100-ліття з дня народження Т. Шевченка. Заборона цих святкувань на Центр. і Сх. Укр. Землях.

1914—16 Вид. енциклопедичного зб. *«Украинский народ в его прошлом и настоящем» (вийшло 2 тт.) в Петербурзі.

1916 Перший підручник географії України С. Рудницького «Ukraina. Land und Volk».

ВІДНОВЛЕННЯ УКР. ДЕРЖАВНОСТИ
(1917—1920)

Недовгий період існування укр. нац. держави створив можливості й перспективи великого розвитку освіти й науки. Під керівництвом держ. і гром. чинників почалася заг. українізація шкіл, широко розбудувалося нар., сер., а також високе шкільництво (крім дорев. — нові укр. ун-ти в Києві й Кам'янці Подільському, ун-т у Катеринославі, Іст.Філол. Фак. у Полтаві). Були засновані Укр. Пед. Академія і Укр. Академія Мистецтв. Гол. осередком укр. науки стала Укр. АН, в якій об'єдналися деякі з давніших наук. установ, постали укр. наук. осередки в Києві й по ін. м. України.

1917 Заснування *Укр. Наук.-Пед. Академії, *Укр. Академії Мистецтв (з 1923 перетворена на Художній Ін-т), Укр. (з жовтня 1918 р. Першого Держ.) Ун-ту, Т-ва Шкільної Освіти — всі в Києві. Перший (у квітні) і Другий (у серпні) Всеукр. Учительські З'їзди в

в Києві. Початок праць над пляном і програмами єдиної трудової школи (затверджені Директорією УНР в кін. 1918). Заснування Кубано-Чорноморського Н.-Д. Ін-ту в Краснодарі на Кубані.

1917—19 Журн. Всеукр. Учительської Спілки *«Вільна Укр. Школа».

1917—20 Діяльність *Всеукр. Учительського Видавничого Т-ва в Києві.

1917—27 Діяльність *С.-Г. Наук. Комітету України.

1918 Заснування *Укр. АН (з 1921 — ВУАН, з 1936 — АН УРСР), Нац. Бібліотеки Укр. Держави (з 1919 Всенар. Бібліотека України, з 1948 Бібліотека АН УРСР), Гол. Книжкової Палати (тепер *Книжкова — *Держ. Публічна Бібліотека АН УРСР, з 1965 — Центр. Наук. Палата УРСР) — всі в Києві. Заснування *Укр. Ун-ту в Кам'янці Подільському, Іст.-Філол. фак. в Полтаві. Катеринославського Ун-ту (нині *Дніпропетровський Держ. Ун-т), Культ.-освітнього т-ва *«Рідна Хата» в Холмі.

1919 Заснування Ін-ту Техн. Механіки УАН (з 1929 Ін-т Будів. Механіки, з 1959 — Ін-т Механіки АН УРСР), Зоол. Музею УАН і Біол. Ін-ту УАН (з 1930 їх об'єднано в Ін-т Зообіології; з 1938 — Ін-т Зоології АН УРСР) — всі у Києві.

ПЕРІОД УКРАЇНІЗАЦІЇ В УССР
(1920—1932)

Розвиток нар. освіти відбувається під знаком українізації шкільництва, реалізації ідей «єдиної трудової школи» і професіоналізації навчання. Урядова схема нар. освіти в УССР (т. зв. «схема Гринька») ліквідує ун-ти, на базі яких були організовані Ін-ти Нар. Освіти. Осередками наук. дослідів стають гол. УАН, н.-д. ін-ти та катедри. Широко розвивається укр. наука на Центр. і Сх. Укр. Землях, не зважаючи на важкі умови й урядові перешкоди. Особливі успіхи мали гуманістичні науки. Розвиток природничих і техн. наук позначився важливими досягненнями та технологічними винаходами. Зростання укр. науки, зокрема в гуманістичних ділянках, було припинене на поч. 1930-их рр. через репресії і розгром укр. наук. установ сов. режимом. На Зах.-Укр. Землях під Польщею і Румунією репресії щодо укр. шкільництва спричинилися до поширення укр. приватного шкільництва. Розвиток шкільництва й освіти на Закарпатті. На Зах. Україні поряд НТШ діє ряд нових наук. установ і т-в. Кращі умови для розвитку укр. науки й високої освіти наявні на еміґрації, зокрема в Чехо-Словаччині.

1920 Проголошення, опрацьованої Нар. Комісаріятом Освіти УССР, Декларації про соц. виховання дітей. Заснування Ін-ту Нар. Госп-ва в Києві і *Укр. Вільного Ун-ту у Відні (з 1921 р. у Празі, з 1945 — в Мюнхені), Реорганізація ун-тів (і деяких ін. високих шкіл) в УССР в *Ін-ти Нар. Освіти (ІНО).

1920—22 Діяльність заснованого М. Грушевським *Укр. Соціологічного Ін-ту у Відні.

1920—39 Діяльність *«Просвіти» в Ужгороді на Закарпатті.

1921—25 Діяльність *Львівського (таємного) Укр. Ун-ту. Розроблення Ю. Кондратюком проєкту штучного супутника Землі (б. Одеси).

1922 Поч. чинности Кодексу законів про нар. освіту УССР. Заснування Укр. Ін-ту Марксизму (з 1924 — Укр. Ін-ту Марксизму-Ленінізму; з 1931 — *Всеукр. Асоціяції Марксистсько-Ленінських н.-д. ін-тів), Ін-ту Туберкульози в Києві (з 1965 — Київ. н.-д. Ін-т туберкульози і грудної хірургії ім. акад. Ф. Яворського), Наук. Ін-ту Селекції в Києві (з 1945 — Всесоюзний н.-д. Ін-т цукрових буряків), С.-Г. Ін-ту в Краснодарі.

1922—25 Діяльність *Львівської (таємної) Укр. Високої Політехн. Школи.

1922—32 Видавання відновленого «ЛНВ» у Львові (за ред. Д. Донцова).

1922—33 Діяльність *Всеукр. Археологічного Комітету (ВУАК) у Києві.

1922—35 Діяльність *Укр. Госп. Академії в Подєбрадах (Чехо-Словаччина).

1922—36 Діяльність *Укр. Наук. Ін-ту Книгознавства у Києві.

1923 Декрет РНК УССР про початки українізації шкільно-виховних і культ.-осв. установ.

1923—27 «Історія укр. літератури» М. Грушевського.

1923—33 Діяльність *Укр. Пед. Ін-ту ім. М. Драгоманова в Празі.

1923—39 Діяльність *Богословського Наук. Т-ва у Львові.

1923—45 Діяльність *Укр. Іст.-Філол. Т-ва в Празі.

1924 Постанова ВУЦВК і РНК УССР про проведення заг. навчання дітей у віці від 8 до 11 рр. Заснування М. Шаповалом *Укр. Ін-ту Громадознавства в Празі. Повернення М. Грушевського з еміґрації до Києва і очолення ним іст. установ ВУАН. Розроблення М. Філатовим методи пересадження рогівки ока в Одесі. Введення за проєктом С. *Ґрабського двомовних шкіл і поль. мови як офіц. в укр. школах під Польщею.

1924—30 *«Україна», журн. українознавства за ред. М. Грушевського.

1924—39 Діяльність *Пед. Т-ва Підкарп. Руси.

1925 Заснування: Канівського Держ. Музею-Заповідника «Могила Т. Г. Шевченка», Біохем. Ін-ту (з 1931 — Ін-т Біохемії ВУАН) в Харкові. Збудування в Києві першого в світі серійного літака з еліптичним крилом і першого в СССР пасажирського літака «К-1».

1925—48 Діяльність *Музею Визвольної Боротьби України в Празі.

1926 Заснування Н.-Д. Ін-ту Педагогіки в Харкові (з 1934 в Києві), *Ін-ту Літератури ім. Т. Шевченка в Харкові (з 1936 у Києві в складі АН УРСР), Н.-Д. Ґеол. Ін-ту НКО УССР у Києві (з 1934 — Ун-т Геології, тепер Ін-т Ґеол. Наук АН УРСР), Ін-ту Гідрології і Гідротехніки в Києві (нині Ін-т Гідромеханіки АН УРСР), першого на Україні Н.-Д. Ін-ту Фізики при Одеському ІНО, Полтавської Гравіметричної Обсерваторії. Проголошення *Києво-Печерської Лаври Всеукр. Держ. Культ.-Іст. Заповідником (Всеукр. Музейним Городком). Укр. Наук. З'їзд у Празі (другий відбувся 1931 р.). Розроблення М. Холодним у Києві гормональної теорії тропізмів (теорія Холодного-Вента).

1926—30 Діяльність *Всеукр. Наук. Асоціяції Сходознавства в Харкові з філіями в Києві та в Одесі.

1926—39 Діяльність *Укр. Воєнно-Іст. Т-ва в Каліші (пізніше у Варшаві).

1926—45 Діяльність *Укр. Наук. Ін-ту в Берліні.

1927 Заснування: Наук-Пед. Т-ва при ВУАН, Укр. Ін-ту Фіз. Хемії у Дніпропетровському (з 1938 — Ін-т Фіз. Хемії АН УРСР, з 1944 — у Києві), Укр. Н.-Д. Фізико-Техн. Ін-ту (тепер Фізико-Техн. Ін-т АН УРСР) у Харкові.

1927—33 Діяльність *Укр. Н.-Д. Ін-ту Ґеографії та Картографії у Харкові під керівництвом С. Рудницького.

1928—44 Діяльність заснованої митр. А. Шептицьким *Гр-Кат. Богословської Академії у Львові.

1929 Заснування Ін-ту Мікробіології та Епідеміології (з 1963 — Ін-т Мікробіології та Вірусології АН УРСР) і Ін-ту Фізики АН УРСР (обидва в Києві), *Бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі. Вид. праці Ю. Кондратюка «Завоювання міжплянетних просторів».

1929—30 Арешти і процес акад. С. Єфремова й ін. укр. учених, обвинувачених у приналежності до СВУ.

1930 Постанова ЦК КП(б)У про охоплення обов'язковим навчанням дітей у віці від 8 до 15 рр. Заснування: Дніпропетровського Метал. Ін-ту, Харківського Поліграфічного Ін-ту (з 1945 — Укр. Поліграфічний Ін-т ім. І. Федорова у Львові), Дніпропетровського Укр. Н.-Д. Трубного Ін-ту (нині Всесоюзний Н.-Д. Трубний Ін-т), першої в СССР лябораторії низьких температур у Харкові (Фізико-Техн. Ін-т АН УРСР), Ін-ту Експериментальної Біології та Патології, Держ. Учбово-Пед. В-ва УССР «Радянська Школа» в Києві. Збудування К. Калініним в Харкові літака-велетня К-7.

1930—35 Вид. *«Укр. Заг. Енциклопедії» (УЗЕ) в 3 тт. у Львові за ред. І. Раковського.

1930—39 Діяльність *Укр. Наук. Ін-ту у Варшаві та *Учительського Т-ва Підкарп. Руси в Ужгороді.

1931 Заснування *Ін-ту Мовознавства при ВУАН в Києві (з 1945 р. ім. Потебні), Ін-ту Хемії ВУАН в Києві (нині Ін-т Заг. та Неорганічної Хемії АН УРСР). Виготовлення першого в СССР блюмінґу для *Макіївського метал. зав.

1932	Перше в СССР розщеплення ядра атомів літію і бору (у Фізико-Техн. Ін-ті ВУАН). Початок наук. досліджень М. Крилова і М. Боголюбова з нелінійних коливань (у Києві). Заснування Укр. Наук. Асоціяції у Празі і *Укр. Техн.-Госп. Ін-ту в Подєбрадах (з 1945 у Реґенсбурзі, Мюнхені та в Нью-Йорку).

ПЕРІОД ПОСИЛЕНОЇ ЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ І РУСИФІКАЦІЇ В УССР (1933—1945)

Після уніфікації шкільної системи в СССР розвиток нар. освіти в УССР відбувався на основах сов. трудового і колективного виховання і навчання. Одночасно з припиненням українізації посилилася русифікація шкільництва, зокрема вузів. Здійснювана перебудова ВУАН й ін. наук. установ відповідно до вимог індустріялізації і колективізації сільс. госп-ва проходила в умовах фіз. і морального терору та обмеження н.-д. і вид. діяльности в різних галузях українознавства і гуманістичних наук, гол. історії України. Воєнні події 1939—45 рр. припинили розвиток освіти і науки на Центр. і Сх. Укр. Землях, як також діяльність зах.-укр. та частково еміґраційних наук. осередків.

1933	Відновлення ун-тів, реорганізованих 1920 р. в Ін-ти Нар. Освіти і з 1930 р. в Ін-ти Проф. Освіти і Соціяльного Виховання. Самогубство нар. комісара освіти УССР М. Скрипника і припинення українізаційного процесу в УССР. Запропонована Ф. Філатовим в Одесі нова метода лікувальної терапії (тканинної терапії).
1934	Заснування Ін-ту Гірничої Механіки ВУАН (нині Ін-т Гірничої Механіки й Техн. Кібернетики ім. М. Федорова в Донецькому) й Ін-ту Електрозварювання УАН (тепер — ім. Є. Патона АН УРСР), обидва в Києві. Одержання важкої води в Ін-ті Фіз. Хемії УАН у Дніпропетровському (вперше в СССР).
1934—39	Повне вид. творів Т. Шевченка в Укр. Наук. Ін-ті у Варшаві за ред. П. Зайцева.
1935	Поч. багатотомового вид. «Фльора України» (12 тт. до 1967).
1936	Перейменування реорганізованої з ВУАН у 1934—35 рр. Укр. Академії Наук в АН УРСР. Заснування *Ін-ту Економіки АН УРСР (на базі ліквідованих установ Соц.-Екон. Відділу ВУАН), *Ін-ту Історії АН УРСР (на базі ліквідованих іст. установ ВУАН), Ін-ту Клінічної Медицини і *Ботанічного Саду Ін-ту Ботаніки АН УРСР (з 1944 — Центр. Респ. Ботанічний Сад АН УРСР) — всі 4 у Києві, та Укр. Н.-Д. Експериментального Ін-ту Очних Хвороб і Тканинної Терапії в Одесі.
1937	Введення в дію першої у світі пром. станції надземної газофікації вугілля в Горлівці (Донбас). Вид. «Атласу України і суміжних країв» В. Кубійовича і «Історії освіти на Україні» С. Сірополка (у Львові).
1937—39	Створення укр. авіоконструктором А. Люлькою першого в СССР двоконтурного повітряного турбореактивного двигуна.
1938	Введення обов'язкового навчання рос. мови в нерос. школах України. Централізація управління укр. вищого шкільництва в Москві і поч. русифікації вузів. Заснування на базі ліквідованих археологічних установ ВУАН *Ін-ту Археології АН УРСР.
1939	Заснування Ін-ту Енерґетики АН УРСР і Ін-ту Орг. Хемії АН УРСР (обидва в Києві) та Ін-ту Чорної Металюрґії АН УРСР у Дніпропетровському.
1939—40	Винайдення в Київ. Ін-ті Електрозварювання АН УРСР способу автоматичного швидкісного зварювання металів під флюсом.
1939—44	Діяльність *Укр. В-ва у Кракові й у Львові.
1939—63	Вид. у Харкові—Києві 10-томового акад. зібрання творів Т. Шевченка.
1940—44	Діяльність *Підкарп. Общества Наук. в Ужгороді.
1944	Заснування: *Ін-ту Мистецтвознавства, Фолкльору та Етнографії АН УРСР (з 1964 р. ім. М. Рильського) на базі ліквідованих етнограф. і мистецтвознавчих установ ВУАН й АН УРСР та Гол. Астрономічної Обсерваторії АН УРСР (обоє в Києві); Держ. Н.-Д. Проєктного Ін-ту Вугільної Пром-сти в Донецькому.

В УССР І НА ЕМІҐРАЦІЇ

(з 1945)

Розвиток шкільництва й нар. освіти в перші роки після війни зумовлюється потребами відбудови нар. госп-ва і спрямовується далі на професіоналізацію, пов'язаність навчальних процесів у школах з виробництвом на підприємствах і військ. підготовою учнів. Відповідно до вимог ком. будівництва і централізації держ. і госп. життя перебудовується вся система АН УРСР і відомчих н.-д. ін-тів. Чималі досягнення в нових техн. науках — кібернетиці і атомових дослідах при одночасному занедбанні різних ділянок суспільних наук. Посилені заходи русифікації у всіх ділянках укр. нац. життя і злиття мов та культур викликають реакцію з боку провідної верстви укр. інтеліґенції. На еміґрації розгортають працю гол. в різних ділянках українознавства відновлені або новостворені після війни укр. наук. й високошкільні осередки, спричиняючись своїми вид. до таких же в УССР.

1945	Заснування *Ужгородського Ун-ту і *Укр. Вільної Академії Наук в Авґсбурґу (Німеччина; пізніше окремі УВАН — у Німеччині, в Канаді з 1949, у ЗДА з 1950).
1946	Заснування Ін-ту Філософії АН УРСР і Н.-Д. Ін-ту Фізіології Рослин і Аґрохемії АН УРСР — обидва в Києві. Підпорядкування більшости високих шкіл України новоствореному Мін-ву Вищої Освіти СССР. Заснування *Колеґії св. Андрея у Вінніпеґу.
1947	Відновлення Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Мюнхені (згодом окремі т-ва в Европі, у ЗДА з 1947, в Канаді з 1949 та в Австралії з 1950, об'єднані Гол. Радою НТШ).
1948	Заснування в Севастополі Морського Гідрофіз. Ін-ту АН СССР (1961 у складі АН УРСР).
1948—51	Створення в Києві першої в СССР і в Европі універсальної електронної обчислювальної машини.
1949	Заснування Ін-ту Інфекційних Хвороб і Ін-ту Газу АН УРСР (обидва у Києві). Відновлення *«Записок ЧСВВ» в Римі і поч. під керівництвом о. А. Великого публікації документів і матеріялів з Ватиканських архівів до іст. України (42 тт. в 1952—67 рр.). Поч. вид. *«Укр. Матем. Журнала» у в-ві АН УРСР.
1949—52	Вид. «Енциклопедії Українознавства» (статейної) у Мюнхені—Сарселі за ред. В. Кубійовича і З. Кузелі.
1950	Заснування в Києві Укр. (з 1965 — Київ.) Н.-Д. Ін-ту Нейрохірургії.
1951	Заснування Ін-ту Ґеології та Геохемії Горючих Копалин АН УРСР і Ін-ту Машинознавства й Автоматики (з 1964 — Фізико-Мех. Ін-т АН УРСР) — обидва у Львові. Створення першого на Україні телевізійного центру в Києві. Заснування Культ. Союзу Укр. Трудящих (з 1954 назва: *Культ. Спілка Укр. Трудящих) в Чехо-Словаччині (Пряшів).
1953	Відкриття в Києві суцільнозварного моста ім. Є. Патона через Дніпро.
1955	Заснування ін-тів АН УРСР: Металофізики, Металокераміки та Спеціяльних Сплавів (з 1964 Ін-т Проблем Матеріялознавства) і Радіофізики й Електроніки (всі в Києві). Поч. вид. гаслової «Енциклопедії Українознавства» (у 8 тт.) в Сарселі за ред. В. Кубійовича. Заснування *Укр. Суспільно-Культ. Т-ва в Польщі.
1955—65	Сконструювання О. Івченком ряду турбоґвинтних і газотурбінових двигунів, застосовуваних в авіяції.
1956	Поч. 40-томового вид. «Фавна України» (9 тт. до 1967 р.). Заснування Музею Укр. Культури у Межилабірцях (з 1966 у Свиднику) на Словаччині.
1956—57	Призначення укр. вченого С. Корольова ген. конструктором будівництва космічних кораблів в СССР; запуск в орбіту першого у світі штучного супутника Землі, збудованого С. Корольовим.
1956—62	Діяльність *Укр. Академії С.-Г. Наук у Києві.
1956—63	Діяльність Академії Будівництва й Архітектури УРСР в Києві.

1957	Заснування Ін-ту Автоматики і Обчислювального Центру АН УРСР (з 1962 — Ін-т Кібернетики АН УРСР) — обидва в Києві.
1958	Заснування: Ін-ту Геронтології й Експериментальної Патології Академії Мед. Наук СССР (з 1964 — Ін-т Геронтології Академії Мед. Наук СССР), Ін-ту Ливарного Виробництва АН УРСР, Ін-ту Хемії Полімерів і Мономерів АН УРСР (з 1964 — Ін-т Хемії Високомолекулярних Сполук) — всі у Києві. Вид. Київ. Держ. Ун-том «Атласу сіль. госп-ва УРСР».
1958—65	Вид. *Укр. Радянської Енциклопедії» у 17 тт. за гол. ред. М. Бажана.
1959	Схвалення закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток нар. освіти». Встановлення 8-річного заг. обов'язкового навчання. Скасування обов'язковости навчання укр. мовою.
1960	Введення в дію першого ядерного реактора на Україні в Київ. Ін-ті Фізики АН УРСР. Закінчення будівництва Крим. космічної радіообсерваторії для управління космічними кораблями й супутниками. Заснування: Ін-ту Геофізики АН УРСР, Ін-ту Напівпровідників АН УРСР і Ін-ту Радіотехн. Проблем (всі у Києві) та Фізико-Техн. Ін-ту Низьких Температур АН УРСР у Харкові. Вид. «Атласу палеографічних карт Укр. та Молд. РСР» у Києві.
1961	Збудування в Обчислювальному Центрі АН УРСР першої в СССР електронної машини широкого призначення «Дніпро». Світовий Конґрес Вільної укр. науки (в Нью-Йорку і в Торонто).
1962	Участь астронавта українця П. Поповича у груповому тривалому леті у космосі на кораблі-супутнику «Восток-4». Здійснення Крим. Астрофіз. Обсерваторією контакту з Місяцем за допомогою променя лазера. Заснування Дому Укр. Науки в Мюнхені.
1963	Перебудова АН УРСР і поставлення її в безпосередню залежність від АН СССР. Респ. нарада з питань культури укр. мови в Києві з вимогами частини її учасників визнати укр. мову урядовою в шкільництві і в держ. та гром. установах. Збудування в Харківському Фізико-Техн. Ін-ті АН УРСР найбільшого в світі лінійного резонансового прискорювача електронів. Заснування кардиналом Й. Сліпим *Укр. Кат. Ун-ту ім. папи Климентія у Римі. Відновлення Богословського Т-ва в Римі і його органу «Богословія». Вид. першого тому англомовної «Енциклопедії Українознавства» за гол. ред. В. Кубійовича, заходами УНСоюзу у В-ві Торонтського Ун-ту.
1964	Відзначення 150-річчя з дня народження Т. Шевченка на Україні й на еміґрації. Закінчення будівництва маґістрального газопроводу Шебелинка—Дніпропетровське—Кривий Ріг — Одеса з відгалуженнями на Запоріжжя, Никопіль, Миколаїв, Херсон. Зумисно викликана пожежа в Держ. Публічній Бібліотеці АН УССР (згоріло 600 000 кн.). Заснування *Укр. Іст. Т-ва (гол. О. Оглоблин).
1965	Заснування Донецького Осередку АН УРСР і Донецького Держ. Ун-ту.
1966	Постанова 23 З'їзду КПСС про введення 10-річного заг. навчання. Скасування автономії Мін-ва Освіти УРСР через створення мін-ва освіти СССР. Посилення русифікації сер. шкільництва в УССР. Поч. вид. «Історії укр. мистецтва» у 6 тт. у Києві.
1966—67	Збудування авіоконструктором О. Антоновим літака-велетня «Антей» АН-22.
1967	Поч. вид. «Історії міст і сіл УРСР» у 26 тт. заходами гол. редакції «УРЕ».
1968	Вид. праць І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» укр. мовою (у Мюнхені) й англ. (у Лондоні) та І. Коляски «Освіта в Радянській Україні» англ. мовою (у Торонто). Створення першої катедри українознавства при Гарвардському Ун-ті. Зумисне спалення церкви св. Юрія разом з бібліотечним фондом Видубецького манастиря.

Б. Кравців

Осецький Олександер (1873–1936), військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР, ген.-майор рос. ген. штабу. За Центр. Ради начальник Полтавського корпусу, за гетьманату командир корпусу охорони залізниць; за Директорії командир Холмської групи на протиполь. фронті, пізніше військ. мін., згодом Наказний отаман Військ УНР з правами командувача армією; у 1920 р. гол. укр. військ.-дипломатичної місії в Бельгії. Помер на еміґрації в Парижі. Залишив спогади.

О. Осецький

Осика (Populus tremula L.), дерево до 25 м. заввишки з родини вербуватих; квітки одностатеві, дводомні. Росте по мішаних та листяних лісах, у плавнях; звич. на Поліссі та Лісостепу. Площа О. становить в УССР до 90 000 га. Деревина йде на теслярські, токарні вироби, на сірники, папір, кора використовується в чинбарстві. Кора й листки мають глюкозиди саліцин і популін, їх вживають як засіб на зниження гарячки.

Осиневич Володимир (1874–1959), механік-винахідник родом з Києва; винахідницька творчість О. стосувалася двигунів внутр. згоряння та верстатів різних конструкцій, таранних пристроїв літаків, фонтанних насадок-розпилювачів тощо.

Осинський Антін (бл. 1720 – бл. 1765), львівський скульптор, представник стилю рококо; вівтарні фіґури і алегоричні постаті у костьолі Домініканів у Львові, в с. Годовиці, у бернардинських костьолах у Лешневі, Лежайську, Збаражі і, мабуть, у Наварії і Монастириськах.

Осинський (Осінський) Валеріян (1853–79), революціонер-народник, один із засновників орг-ції *«Земля і Воля»*, родом з Таганрога. Очолював групу терористів, яка здійснила в Києві вбивство ряду осіб з рос. адміністрації; страчений за вироком Київ. воєнного суду.

Осипенко, у 1939—58 рр. назва м. *Бердянського* (див. Доповнення).

Осипів Микола, мовознавець у Харкові, нормативні праці з укр. правопису, лексикографії (рос.-укр. словник діловодських термінів, 1926; Лексичні етюди, 1930) й стилістики (мова О. Вишні). В 1930-их рр. репресований, дальша доля невідома.

Осиповичева Антоніна, уроджена Скршіван (1855–1926), драматична акторка і співачка (сопрано), з походження чешка з Праги, з малих літ жила у Галичині; у 1882–1916 і 1922-24 рр. у театрі «Руська Бесіда», до 1890 р. під прізвищем Танської. Виконувала героїчні і характерні ролі, а з віком особливо ролі старших жінок. Кращі ролі О.: Лимериха («Лимерівна» П. Мирного), Ганна Петрівна («Не судилось» М. Старицького), Олена («Ґлитай, абож Павук» М. Кропивницького), перша Анна («Украдене щастя» І. Франка), мати Дорошенка («Сонце руїни» В. Пачовського), Мати («Чорна пантера і Білий Ведмідь» В. Винниченка). О. співала Гальку («Галька» Монюшки), Чупру («Циганський барон» Й. Штравса) і гол. характерні партії майже в усіх нар. оперетах, які тоді ставилися на гал. сцені.

А. Осиповичева

Осиповський Тимофій (1765–1832), математик, проф. (з 1805) і ректор (1813-20) Харківського Ун-ту; автор 3-томового «Курсу математики» (1801–02–23), один з учителів М. *Остроградського.*

Оситняг, комиш (Scirpus L.), рід багаторічних рослин з родини осокових. На Україні найчастіші: О. ліс. (S. silvaticus L.) і О. коренистий (S. radicans Schkuhr.), росте перев. на заболочених місцях.

Осінчук Михайло (1890—1969), маляр-іконописець, графік і декоратор родом з гал. Поділля. Студіював в Академії Мистецтв і ун-ті в Кракові та в Італії. Співзасновник *АНУМ* у Львові, чл. і почесний гол. *ОМУА* і учасник їхніх виставок. О. виконав 12 іконописних поліхромій у Галичині (разом з П. *Ковжуном),* 4 в ЗДА, 2 в Канаді і 10 іконостасів. У графічних працях дотримувався стилістики ікони з підкресленням ритміки. Кольористика його праць ясна в тоні. Для сіль. хати видав 2 ікони: Спасителя і Божої Матері (1935). Техніка праць О. темперова (в іконах темпера іст. ікони, в поліхромії церков його ориґінальна). Разом з П. Ковжуном видавав ж. *«Мистецтво»*, крім того 5 монографій.

М. Осінчук

Осінчук Роман (*1902), лікар і суспільний діяч родом з Збаражчини (Галичина), д. чл. НТШ (з 1942), брат Михайла О. У 1934–44 рр. працював лікарем у Львові, активний чл. *Укр. Лікарського*

Т-ва та Укр. Гігієнічного Т-ва у Львові й ред. популярного місячника *«Народне Здоровля»*; у другій пол. 1941 р. дир. Мед. Ін-ту, у 1942–44 рр. – доц. внутр. медицини у Держ. Мед. Ін-ті у Львові. З 1944 р. на еміґрації в Німеччині й ЗДА; засновник і перший гол. *Укр. Лікарського Т-ва в Америці* та перший ред. його органу *«Лікарський Вісник»*, активний діяч і чл. управ ряду суспільних орг-цій. Ст. з ділянки внутр. і соц. медицини.

Р. Осінчук

Осіпов Микола (1751–99), рос. письм. і перекладач, відомий як автор пародійної поеми «Виргилиева Енейда, вывороченная наизнанку» (4 частини, 1791–96, частини 5 й 6 закінчив у 1802–08 рр. О. Котельницький). За характером травестії близька до цього твору «Енеїда» І. Котляревського.

Осічний Дмитро (1885–1962), гал. поет родом з Станиславівщини, 1927–30 рр. співр. радянофільського ж. *«Вікна»*. Після окупації Галичини большевиками сов. поет. Зб. «Де шум потоків і смерек» (1957, вірші, спогади, нариси) і зб. поезій «Думи верховинця» (1962).

Оскіл, ліва притока Дінця, довж. 436 км, сточище 14 680 км^2, пересічна шир. річища 50 м. Перепливає Сер. височину й Донецьку низовину. Приймає 30 приток, найбільші з них: Уразова, Нижня Дворічна, Верхня Дворічна. Використовується для водопостачання і зрошення; на весні сплавна.

Оскілко Володимир (1892–1926), гром. і військ. діяч родом з Волині; нар. учитель, пізніше отаман Армії УНР; в кін. 1918 р. і на поч. 1919 організатор Півн. Групи Військ УНР і командувач півн.-зах. протибольш. фронту; 29. 4. 1919 зробив спробу держ. перевороту в Рівному, заарештувавши чл. Уряду УНР, але спроба не вдалася і О. мусів втікати до Польщі, що була у війні з Україною. З 1921 р. видавав у Рівному угодову, фінансовану поль. урядом газ. «Дзвін»; забитий невідомими людьми.

Ослава, ліва притока гор. Сяну, довж. – 65 км; протікає на пограниччі Низького і Сер. Бескиду.

Османська імперія, див. *Туреччина.*

Осмоловський Віктор, військ. діяч, полк. Армії УНР, кадровий старшина рос. армії; 1917 р. брав активну участь в українізації одеського ґарнізону, в грудні 1917 і січні 1918 на чолі гайдамацького куреня відбив больш. намагання захопити Одесу. 1918–19 рр. командир 2 дивізії в *Запор. корпусі* і 7 дивізії в Запор. групі та командувач Волинської групи; у 1920 р. командир Запор. запасної бриґади. У 1921 р. виїхав до Басарабії, звідки походив. Дальша доля невідома.

ОСМУ, Об'єднання Сучасних Мистців України (1927–32), група мистців УССР, що вийшла з *АРМУ*, зорієнтованих на модерні зах. мист. течії (сезанізм, супрематизм, експресіонізм). Вперше ОСМУ показало свою творчість на І Всеукр. мист. виставці у Харкові 1927 р. Серед чл. ОСМУ були: О. Жданко, Л. Крамаренко, В. Пальмов, Ю. Садиленко, А. Таран, Д. Шавикін, А. Петрицький та ін.

Осмяловська Катерина (*1904), драматична акторка родом з Полтави; закінчила Муз.-Драматичний Ін-т ім. М. Лисенка (1921); в драматичних театрах у Києві (ім. Т. Шевченка – 1920–25 рр. і ім. І. Франка в 1925–26 і 1930–62) та Одесі (1926–30). Кращі ролі: Софія («Безталанна» І. Тобілевича), Есмеральда («Собор Паризької Богоматері» В. Гюґо), Геро, Віоля («Дванадцята ніч», »Багато галасу даремно» В. Шекспіра), Лямбріні («Острів Афродіти» Парніса), Ліда, Падолист («Платон Кречет», «Крила» О. Корнійчука) та ін. Знімалася у фільмах («Перекоп», «Наталка Полтавка»).

К. Осмяловська

«Основа», літ.-наук. місячник, виходив у Петербурзі від січня 1861 до жовтня 1862 р. (укр. і рос. мовами), заснований в наслідок довголітніх заходів укр. патріотів, перев. кол. чл. *Кирило-Методіївського Братства.* «О.» виходила книжковими випусками (іноді до 24 аркушів друку); видавець В. *Білозерський* редаґував «О.» разом з П. *Кулішем* і М. *Костомаровим,* О. Кістяковський був секретарем ред., а Д. Каменецький (дир. Кулішевої друкарні) і М. Щербак вели адміністративно-техн. справи. Серед співр. «О.» були діячі культури різних ідейних переконань, що ставили своїм завданням наук. обґрунтування нац. права укр. народу на вільний і всебічний розвиток. В «О.»

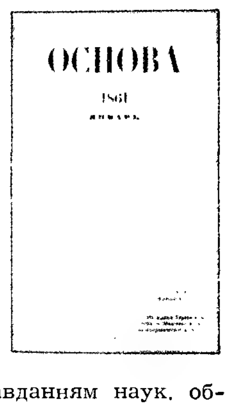

друкувалися твори красного письменства і етногр.-фолкльорні (укр. мовою); іст. праці та документи, літ. критика і публіцистика, праці на госп., пед., музикознавчі, суспільні теми, спогади, денники, листування, бібліографія, хроніка, дописи, рецензії і т. п. (перев. рос. мовою). З красного письменства друкувалися поетичні, прозові й драматичні твори понад 40 авторів, зокрема твори Т. Шевченка (понад 70 поезій, у тому ч. «Іван Гус» і «Неофіти», та п'єса «Назар Стодоля»), Л. Глібова, П. Гулака-Артемовського, П. Куліша, О. Стороженка, С. Руданського, О. Кониського, О. Чужбинського, С. Писаревського, Д. Мордовця, Ганни Барвінок, Марка Вовчка, А. Свидницького, Я. Кухаренка, М. Александровича (Олельковича), О. Навроцького, В. Кулика, Д. Петрова, П. Кузьменка, М. Димського, М. Вербицького, В. Олександрова та ін., а у відділі «З нар. уст» матеріяли А. Свидницького, Номиса (Симонова), С. Носа й ін. Ст. на мовні теми писали М. Максимович, П. Лавровський, О. Котляревський, М. Гатцук та ін. Відстоюючи право на освіту рідною мовою, «О.» пропаґувала конечність створення широкої мережі нар. шкіл і видання підручників та наук.-популярної літератури. На осв.-шкільні теми писали П. Чубинський, Б. Познанський, М. Левченко, зокрема П. Куліш («О преподавании на южнорусском языке»). Літ. критику в «О.» вів гол. П. Куліш. У ділянці історії М. Костомаров у ст. «Черты народной южнорусской истории» запропонував заг. програму нової укр. історіографії та подав методу іст. студій, базовану на житті самого народу; у ст. «Мысли о федеративном начале древней Руси» та «Две русские народности» він відстоював самостійність укр. нації й окремішність укр. іст. процесу. П. Куліш в «Історії України од найдавніших часів» дав першу неґативну оцінку козаччини, а в «Листах з хутора» показав взаємовідносини між зрусифікованим м. на Україні і укр. с. У працях М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, Т. Рильського, П. Житецького, Г. Ґе були спроби вияснити такі іст. і соціологічні поняття, як родина, рід, нація, держава; заторкалися питання окремих суспільних станів, досліджувано нац.-психічні риси укр. народу, взаємини з Ґаличиною і між народами-сусідами, широко обговорювано сел. реформу та актуальні проблеми часу. На етногр. теми писав П. Єфименко, на муз. – О. Сєров.

Цінні матеріяли подавалися в рубриці «Исторические и юридические акты»; у відділі «Вісті» інформації про настрої селянства, госп. справи тощо. В «О.» був надрукований щоденник Т. Шевченка й частина його листування, спогади про Шевченка, К. Соленика, М. Маркевича, «Моя исповедь» В. Антоновича та ін. Бібліографічний відділ в «О.» вели В. Межов і М. Мізко. При «О.» Л. Жемчужніков видавав альбом «Живописная Украина».

Тільки нечисленні рос. ж. прихильно оцінювали «О.» («Отечественные Записки» і «Современник»). Більшість («День», «Русский Вестник», «Московские Ведомости», «Вестник Юго-Западной и Западной России», «Современная Летопись») своє вороже наставлення до «О.» виявили у полемічних ст., зокрема з П. Кулішем і М. Костомаровим. Полеміка розвивалася особливо навколо питання права українців на самостійну укр. літ. мову й навчання рідною мовою. «О.» чимало шкодили також доноси до III відділу з обвинуваченнями її в сепаратизмі. Доноси, переслідування цензури, а згодом фінансові трудноці примусили видавців припинити видавання «О.».

«О.» посідає важливе місце в історії укр. культури. Це перший укр. суспільно-літ.-наук. ж., який сприяв розвиткові нац. свідомости та нац. руху й мав великий вплив на культ. і літ. процес на Україні у 1860-их рр. «О.» досліджували О. Грушевський («,О.' і рос. публіцисти», 1906), В. Данилов («М. Максимович і журнал ,О'», ЗНТШ, т. С, 1930), А. Животко («Журнал ,О.' 1861–1862», 1938), В. Порський (В. Міяковський: «З історії ,О.'», Літ.-наук. зб., ч. 3, 1948), М. Бернштейн («Журнал ,О.' і укр. літ. процес кін. 50-их – 60-их років XIX ст.», 1959) та ін.

«Основа», народовецька газ., речник укр.-поль. угодової політики в Ґаличині; виходила двічі на тиждень у Львові 1870–72 рр., засновник Ю. *Лаврівський;* ред. Т. *Леонтович* і К. *Климкевич* (вийшло 64 чч.).

«Основа», популярний осв.-політ. і госп. тижневик, з 1909 р. двотижневик, виходив у Львові 1906–13, видавець і ред. о. Я. *Левицький*. При газ. виходила Бібліотека «О.».

«Основа», вісник письменства, науки і гром. життя, виходив в Одесі 1915 р. замість забороненого «*Літ. Наук. Вісника*», ред. А. *Ніковський.* Вийшли 3 кн.; закритий рос. військ. цензурою.

«Основа», т-во укр. студентів Політехніки у Львові, засноване 1897 р. Перший гол. В. *Дидинський,* пізніше – Т. *Мелень*, П. *Дурбак*, П. *Волосенко* та ін. Під час першої світової війни і згодом діяльність «О.»

була загальмована; у 1921–25 рр. діяла нелеґально при Укр. (таємному) Ун-ті, пізніше при Укр. (таємній) Високій Політехнічній Школі у Львові; з 1926–27 рр. т-во було леґалізоване знову при Львівській Політехніці. У 1928 р. «О.» нараховувала понад 300 чл. Діяльність «О.» була припинена після зайняття Львова большевиками; в роки нім. окупації «О.» діяла як секція *Об'єднання Праці Укр. Студентів* (ОПУС).

«Основа», т-во укр. студентів Данціґської Політехніки. Заснована 1922 р. як союз укр. студентів, «О.» згодом була об'єднанням студентських корпорацій у Данціґу – «Галич», «Зарево», «Чорноморе».

Основні фонди, основний капітал, засоби й знаряддя виробництва, які не призначені на негайне безпосереднє споживання. Вони застосовуються або до дальшої продукції, звич. за період довший, ніж один рік, або споживаються протягом довшого часу. На Україні, як і в усьому СССР, ті О. ф., що діють у сфері матеріяльної продукції, клясифікуються як виробничі, а решта – як невиробничі О. ф. Кожночасна вартість О. ф. визначається додаванням до їх вартости, показаної переписом, вартости нововведених фондів і відніманням вартости вибулих з ужитку фондів. Амортизацію часом вираховують з цієї вартости, часом – ні.

Відомості про О. ф. в УССР між двома світовими війнами обмежуються виробничими О. ф. великої пром-сти. Їх вартість під час перепису на 1. 10. 1925 становила 1,5, на 1. 1. 1938 – 12,0 мільярдів карб. (Коли врахувати вплив інфляції, це зростання треба зменшити на яких 15%). У той час на Україну припадало бл. 20% всіх О. ф. великої пром-сти СССР. Під час другої світової війни значна частина О. ф. була зруйнована чи вивезена у глибину СССР. Однак уже в 1950 р. (також у 1955) Україна знову посідала 20% усіх О. ф. пром-сти СССР.

За станом з 1. 1. 1960 О. ф. усього нар. госп-ва України, крім колгоспів, становили 27,9 мільярдів карб. (13,8% фондів усього СССР), у пром-сті 14,4 мільярдів карб. (17,5%). Їхня структура була така (у %): будинки та споруди – 73,2, машини та інструменти – 20,2, транспорт – 3,7, інвентар – 0,9, робоча худоба та ін. тварини – 0,9, ін. фонди – 1,1. Перепис О. ф. колгоспів, міжколгоспних орг-цій, водогосп. орг-цій і риболовецьких колгоспів оцінив їх на 6,6 мільярдів карб. Тут структура була така (у %): будинки та спорудження – 61,9, машини та інструменти – 13,8, транспорт – 4,0, інвентар – 1,1, робоча худоба та ін. тварини – 14,5, ін. фонди – 4,7. Між 1960 і 1965 рр. всі О. ф. збільшилися на 46%; у тому ч. будівництво на 87%, пром-сть на 64%, житлове госп-во на 25%. На кін. 1965 р. 58,9% зараховувано до виробничих фондів, а 41,1 – до невиробничих. Виробничі фонди розподіляються між окремими секторами нар. госп-ва так (у % до всіх фондів, включаючи худобу): пром-сть – 29,1, будівництво – 1,3, все сіль. госп-во – 13,9, транспорт і зв'язок – 11,4, торгівля, гром. харчування, заготівлі, матеріяльно-техн. постачання та ін. галузі – 3,2. Невиробничі фонди розділені так (у % до всіх фондів): житлове госп-во – 28,9, комунальне госп-во й побутове обслуговування – 3,5, охорона здоров'я, освіта, наука, мистецтво й ін. галузі – 8,7. На поч. 1967 р. О. ф. всієї пром-сти розподілялися між гол. галузями (у %) так: виробництво електроенерґії та теплоенерґії – 11,0, паливна пром-сть – 18,1, чорна металюрґія – 22,4, хем. – 6,9, машинобудування й металообробка – 17,4, лісна, деревообробна й целюльозно-паперова – 1,9, будів. матеріялів – 5,7, скляна й порцеляново-фаянсова – 0,6, легка – 2,5, харч. – 10,0.

І. Коропецький

Основ'яненко Грицько, див. *Квітка Григорій.*

ОСО, див. *Особливі наради.*

Особа (в мові), граматична категорія, в укр. мові обов'язково наявна в дієсловах теперішнього і майбутнього часу і наказового способу, а факультативно в уживанні відповідного займенника. При дієсловах минулого часу і умовного способу О. виражають тільки особові займенники. О. визначає віднесеність дії до дійової О. з погляду мовця (1 О. *я, ми,* коли суб'єкт дії мовець чи група, до якої мовець себе причислює; 2 О. *ти, ви,* коли суб'єкт дії співрозмовник мовця; 3 О. *він, вона, воно, вони,* коли дія не твориться цими О., тому вживана також у безособових реченнях). В узагальнено-особових реченнях можуть бути вжиті усі О., хоч найтиповіша 3 О. множини (*кажуть*), а в приказках і прислів'ях 2 О. однини.

Особиста власність, див. *Приватна власність.*

Особисте господарство, див. *Присадибна ділянка.*

Особливі відділи (рос. — Особые отделы), установи сов. держ. безпеки, що впродовж 1918—42 існували в сов. збройних силах, у воєнних округах, на воєнних підприємствах та в установах, що були пов'язані з обороною. За чергою вони підпорядковувалися ВЧК, ДПУ й НКВС, були складені з чл. таємної поліції (чекістів, енкаведистів). Завданням

О. в. була боротьба проти шпигунства, але у час війни 1918—22 і у 1941—42 вони виконували також і функції позасудової репресії (див. *Терор*), виносили негайні вироки до розстрілу тощо. На поч. 1943 О. в. були перетворені на самостійну орг-цію «Смерш» (Смерть шпигунам), що проіснувала до 1946, а далі, знов були відновлені О. в. «Смерш» брала активну участь у боротьбі проти УПА та підпільної ОУН. О. в. були розв'язані 1954 р.

Особливі наради (рос. — особые совещания, ОСО), внутр. поліційні суди в СССР у системі *ДПУ–НКВС*–МВС; існували впродовж 1928–1953 рр. та були гол. органами масового *терору*. Складалися з чл. таємної поліції (енкаведистів). Слідчі органи подавали матеріял на заарештовання до О. н., а ці останні виносили вироки у відсутності підсудних. Підсудні часто не знали тексту обвинувачення аж до часу виконання вироку. До 1936 О. н. мали право засуджувати не більше як на 5 рр. *концтабору*, якщо йшлося про політ. в'язнів (т. зв. контрреволюціонерів»), або на заслання, якщо йшлося про т. зв. «соц. небезпечний елемент» (куркулів, свящ., кримінальних злочинців). Після 1936, а особливо впродовж 1937—38 та 1947—48 рр. О. н. масово засуджували до 10, 15 і 25 рр. концтабору, а також до розстрілу. За *Єжова* О. н. діяли через т. зв. «трійки», зформовані на районовому і обл. рівні з трьох осіб: начальника місц. НКВС, секретаря партійного комітету та начальника місц. міліції. Трійки складали списки людей, що підлягали арештові на підставі підозри чи доносів, і передавали їх на затвердження до О. н. Іноді трійки діяли і безпосередньо від імени О. н. *В. Г.*

Осоїд (Pernis apivorus L.), хижий птах родини яструбових, довж. до 60 см, розмах крил до 140 см, вага до 950 г; на Україні – нечисленний перелітний птах, гніздиться всюди, крім степ. зони.

Осока (Carex L.), рід рослин з родини осокових; довгорічні кореневищні однодомні, рідко дводомні рослини. На Україні бл. 100 видів, з них найпоширеніші: О. лисяча (C. vulpina L.) О. видовжена (C. elongata L.) – обидві ростуть на вогких луках, болотах, при берегах; і О. рання (C. praecox Schreb.) – на піщаних місцях. О. важливі як кормові угіддя (сіножаті, і пасовища); лучні, скошені до цвітіння, використовують на сіно чи силос.

Осокір, тополя чорна (Populus nigra L.), дерево до 25 м заввишки з родини вербуватих з одностатевими дводомними квітками. Росте у долинах річок, у плавнях; поширений на Україні, крім Карпат, Прикарпаття і Полинового Степу. Бруньки мають етерову олію, гіркі смоли, глюкозиди популін і саліцин, яблучну та галову кислоти. Деревина використовується як будів. матеріял і на виготовлення целюльози; етерова олія з бруньок – у парфумерії, бруньки – в медицині на мазь для перев'язок.

Осот (Cirsium L.), рід рослин з родини кошичкоцвітих. На Україні понад 20 видів, з них найпоширеніший та найшкідливіший бур'ян – О. польовий, або рожевий [C. arvense (L.) Scop.], довгорічна рослина до 1,25 м заввишки, з одностатевими дводомними квітками. Росте на полях, смітниках, між чагарниками.

Оссовський (Ossowski) Ґотфрід (1835–97), поль. геолог та археолог родом з Київщини, чл.-засновник Т-ва Дослідників Волині в Житомирі; дослідник геології (відкрив незнану доти гірську породу, названу «волиніт», праця «Геологическо-геогностический очерк Волынской губернии», 1867; «Mapa geologiczna Wołynia», 1880 й ін.) і археології (неоліт) Волині; після переїзду до Кракова провадив розвідки та розкопи на зах. Поділлі (1884–90). Замолоду працював для укр. театру, переробляючи франц. водевілі зі співами й музикою на укр. лад (водевіль «Мотруня», 1867).

Оссовський (Ossowski) Лешек (*1905), поль. славіст мовознавець, у 1930-их рр. лектор білор. і болг. мов в ун-ті у Львові, пізніше проф. ун-ту у Вроцлаві; праці про фонетику й морфологію зах.-поліських говірок на укр.-білор. мовній межі з застосуванням метод лінґвістичної географії та ін.

Оссолінеум, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, поль. наук. осередок у Львові, з бібліотекою, музеєм і друкарнею, заснований 1817 р. поль. діячем Юзефом Максиміліяном Оссолінським, бібліографом й істориком. З О. були об'єднані, як окремі установи: з 1823 р. музей Любомірських і з 1921 р. Бібліотека Павліковських (заснована 1857). До складу О. входили численні архіви поль. маґнатів. У 1936 р. бібліотека О. нараховувала 297 490 тт. (в тому ч. 5 380 інкунабулів і стародруків та 6 270 рукописів), бібліотека Павліковських – 22 300 кн. У 1939–41 і у 1945–55 рр. книжкові фонди і музейні зб. О. були у віданні АН УРСР і Львівського Держ. Іст. Музею. У 1955–56 рр. основні фонди О., що стосуються польонознавства передано Польщі й О. продовжує діяти у Вроцлаві.

Оссолінський Юрій (1595–1651), великий коронний канцлер (з 1643), поль. держ. діяч і дипломат. Опрацював плян війни евр. держав з Туреччиною, за яким укр. козаки мали відограти одну з гол. ролей. У 1647 р. з доручення поль.

короля Володислава IV вів переговори у цій справі з Б. Хмельницьким. Під час коз.-поль. воєн намагався примирити Польщу з укр. козаками, за що пізніше був обвинувачуваний поль. шляхтою. О. вдалося схилити на поль. сторону тат. хана Іслям-Ґірея III і цим вплинути на хід переговорів під Зборовом (1649), в яких О. брав керівну участь.

«Останні Новини», щоденник, з недільним додатком «Нові Дні» (до 1948), виходив у Зальцбурзі (Австрія) 1945–49 рр.; ред. П. *Сагайдачний* при співучасті Ю. Клена і Л. Мосендза.

Остапенко Зиновій (1904–56), дириґент і композитор, працював у Маріюпільському Держ. Театрі (1923–41), з 1951 р. гол. дириґент Ансамблю пісні й танцю УССР. «Поема про Дніпро» (1943) для солістів, хору і симфонічної оркестри; поема «Моя Батьківщина» для хору з оркестрою; хори, пісні, музика до спектаклів.

Остапенко Сергій, економіст і політ. діяч родом з Волині. До 1917 р. доц. Київ. Комерційного Ін–ту, 1917 р. чл. Центр. Ради (від есерів), укр. представник у госп. комісії на мирових переговорах у Берестi Литовському (1918), мін. торгівлі й пром-сти у першому уряді Директорії УНР (гол. В. Чехівський), з лютого до квітня 1919 р. гол. Ради Мін. УНР, зформованої з поміркованих політ. угруповань (намагався без успіху — дійти до порозуміння з Антантою). Залишився на Україні, мабуть, у 1931 р. був заарештований і загинув без вісті. Як економіст, О. був практиком і популяризатором. Його монографії, присвячені перев. питанням зовн. торгівлі с.-г. продуктами (напр., «Мясной экспорт», 1912; «Экономия скотоводства и хлебные пошлины», 1914); підручники: «Екон. географія України» (1919), «Політ. економія» (1920).

С. Остапенко

Остапчук Яцко (1873–1959), гром.-політ. діяч у Галичині й на Закарпатті, до 1897 р. — Укр. Радикальної Партії, пізніше — Укр. Соц. Дем. Партії. 1907–11 рр. посол до австр. парляменту; 1912 р. переїхав на Закарпаття, під час світової війни брав участь у праці Союзу Визволення України в таборі укр. полонених у Фрайштадті; один із засновників у 1920 р. Укр. Соц. Дем. Партії на Закарпатті (деякий час її гол.); по приході угорців на еміґрації в Чехії. Помер в Ужгороді.

Я. Остапчук

Остарбайтер (Ostarbeiter), офіц. означення для осіб на примусовій роботі в Німеччині, які походили з захоплених німцями частин Сов. Союзу (не підпадали під це означення балтійці, кавказці й меш. Ґен. Губ.). За 1942–45 рр. заг. кількість О. становила 2,8 млн. в тому ч. з України приблизно 2 млн. О. забирали без уваги на їх вік, родинний стан, здоров'я, часто влаштовували облави на вулицях. О. жили в Німеччині перев. в спеціяльних таборах під суворим наглядом влади. Заробітна платня О. становила 30% найнижчої оплати нім. робітника, з чого більшу частину відтягувано за помешкання і харчі. О. були вилучені з юрисдикції нім. судів і підлягали поліції; смертю або концтабором карано О. за втечу, за сексуальний зв'язок з німцями, за підозру в саботажі тощо. Для оборони інтересів О. не було ніякого органу, хоч такі органи існували для ін. робітників-чужинців. Лише в сер. 1944 р. почала діяти Укр. Установа для Обслуговування (Ukrainische Betreungstelle) з нім. керівником, але з укр. персоналом, на чолі з О. *Семоненком*, яка зберігала характер гром. організму і провадила роботу в погодженні з укр. орг-ціями. У березні 1945 р. представництво інтересів усіх українців у Райху перейшло до *Укр. Нац. Комітету*. О. носили обов'язково дискримінаційну відзнаку «Ост» (спеціяльні відзнаки носили також поляки і жиди); у червні 1944 р. її замінено на нац. ознаки — для українців тризуб. Загал О. репатрійовано по війні до СССР. *О. Семоненко*

Осташевський (Ostoja-Ostaszewśkyj) Спиридон (1797–1875), поль. і укр. поет і письм. шляхетського роду з Поділля; брав участь у поль. повстанні 1831 р. Зб. бурлескних поезій у стилі епігонів І. Котляревського латинкою «Piw kopy kazok dla wesełoho mira» (1850, перевидана В. Щуратом 1910); посмертне вид. байок пізнішого періоду — «Sto bajok dla ruskoho mira» (1888).

Остащенко-Кудрявцев Борис (1877–1956), астроном і геодезист, з 1909 р. працював у Миколаївській морській обсерваторії, з 1924 р. викладач, з 1935 р. проф. у харківських вузах. Праці з астрометрії, геодезії та матем. картографії; О. розробив нову методу дослідження картографічних проєкцій.

Остер, ліва притока Десни (басейн Дніпра), довж. 226 км, сточище 2 950 км², перепливає Придніпровську низовину.

Долина О. широка (бл. 6 км), сточище значною мірою заболочене (20% площі). Для їх осушення збудовано у 1928–55 рр. Остерську осушувальну систему з мережею 25 200 га.

Остер (III–11), м. при впадінні р. Остра в Десну, р. ц. Чернігівської обл., 14 200 меш. (1966). О. вперше згадується в Іпатському літопису (1098) п. н. Остерського Городка; як форпост між Києвом і Черніговом багато зазнав від княжих міжусобиць та від татар. У 13 в. довго лишався безлюдний; під Литвою деякий час мав назву Старий Остер або Старогород (тепер передмістя Старогородка). За Гетьманщини був сотенним м. спершу Переяславського, потім Київ. полку; з 1781 – пов. м. Київ. намісництва, з 1797 – Малоросійської, з 1802 – Чернігівської губ. Нині в О. пристань, харч. пром-сть, ткацька фабрика; будів. технікум, краєзнавчий музей. Пам'ятки давньої архітектури – Юрієва (Михайлівська) божниця (ймовірно 1098 р., законсервована на поч. 20 в.), з рештками фресок.

Юрієва божниця (XI—XII в.)

«Osteuropäische Korrespondenz», двотижневик укр. інформації для нім. преси, виходив у Берліні 1926–30; ред. З. *Кузеля.*

Острівець, с. Івано-Франківського р-ну і обл.; тут археологічна експедиція Ін-ту Суспільних Наук АН УРСР, під керівництвом М. *Смішка* (Львів), досліджувала в 1958–60 рр. поселення 13–11 вв. до Хр. і сарматський (аланський) кістяковий могильник 2–3 вв. по Хр.; на поселенні знайдено кам'яні матриці до відливання бронзових сокир і списів.

Остріг, Острог (III –7), м. на Волині над р. Вілією (притока Горині), р. ц. Ровенської обл.; 9 500 меш. (1966), в тому ч. бл. 80% українців. О. вперше згадується у Іпатському літопису під 1100; з другої пол. 14 в. осідок кн. *Острозьких;* у 15 в. вони збудували кам'яний замок на місці дерев'яних укріплень та Богоявленську церкву. У 16 в. О. обведено мурами; у 1528 р. він дістав маґдебурзьке право і став завдяки кн. Острозьким важливим культ., рел. і екон. осередком; заходами кн. В. Костянтина Острозького у кін. 70-их рр. 16 в. засновано *Острозьку школу* (проіснувала до 1640), при якій 1580 р. була створена *Острозька друкарня,* у якій 1581 р. надруковано *Острозьку Біблію.* У кін. 16 в. О. став одним з центрів православія, з ним пов'язана діяльність І. *Вишенського* і М. *Смотрицького;* у 1630-их рр., після того, як Острозькі відійшли від православія, О. став осередком католицизму та польонізації і почав занепадати. У 1648 р. О. був зайнятий козаками, при чому зруйновано замок і Богоявленську церкву. У пол. 17 в. О. перейшов у власність кн. Заславських, з 1673 р. – Вишневецьких, з 1700 р. – Санґушків. У 1793 р. О. приєднаний до Росії, став пов. м. Волинського намісництва, з 1797 р. – Волинської губ. О. не розвивався, бо залізниця його обійшла, а в час між двома світовими війнами О. опинився на польс.-сов. кордоні (входив до складу Волинського воєводства); ч. меш. зменшилося з 14 700 у 1897 р. до 14 200 у 1931 р. (в тому ч. пол. жидів).

Нині О. має невеличку харч. пром-сть, меблеву фабрику; краєзнавчий музей. У О. збереглися пам'ятки архітектури: Луцька (на Червоній гірці) і Надворітна (на Татарській гірці) башти – обидві з другої пол. 16 в.; рештки замка з баштами: Мурованою (15 в., реставрована 1912–14 рр.) і Круглою або Новою (друга пол. 16 в.); Богоявленська церква (чотиристовпна, триапсидна, п'ятибанна; реставрована у кін. 19 в.); житлові будинки з 16–17 вв. навколо ринку знищено під час другої світової війни. У передмісті О. у. с. *Межиріччі* є манастир-фортеця.

Остріг. Вид на замок від. р. Вілії

«Острізька Народна Газета», півтижневик в Острозі на Волині 1918–19 рр.; вид. місц. т-ва «Просвіта».

Острін Григорій (*1928), металюрґ родом з Кременчука, фахівець у галузі металознавства й термічної обробки, працює в Ін-ті Трубної Пром-сти у Дніпропетровському.

Островерха Михайло (*1897), псевд. М. Осика та ін., письм., журналіст і мист. критик, родом з Бучача. У 1926–39 рр. співпрацював у львівських літ. журн. і газ., згодом еміґраційних, з 1949 р. у ЗДА. Автор виданих у 1934 39 рр. книжок про Італію й її діячів та зб. літ.-мист. есеїв, нарисів, спогадів — «З римського щоденника» (1946), «Nihil novi» (1946), «Без докору» (1948), «Гомін з далека» (1953), «Обніжками на битий шлях» (1957), «На закруті» (1958), «Грозна калини в УСС» (1962), «Блиски і темряви» (1966); перекладач італ. політ. і літ. творів.

М. Островерха

Островерхівка, с. Зміївського р-ну Харківської обл., де неукріплене поселення VI ст. до Хр. досліджував Б. Шрамко (1951–53) і виявив залишки наземних хат зі слідами метал. виробництва і 37 попелищ, у них багато уламків місц. ліпленої й кружальної грец. кераміки, культові глиняні фігурки тварин, пряслички та деякі бронзові (серп, стріла, уламок дзеркала) і залізні (сокира, вудило) предмети. Поблизу — того ж часу кістяковий могильник.

Островська Лідія (*1909), кіноакторка і режисер наук.-популярних фільмів родом з Києва; закінчила Київ. Муз.-Драматичний Ін-т ім. М. Лисенка (1928); гол. ролі у німих фільмах ВУФКУ: «Джальма» і «Вітер з порогів» (1929), «Мірабо» (1930) та ін. З 1945 р. режисер наук.-популярних фільмів у Київ. студії: «Айвазовський» (1954), «Іван Франко» (1956), «Дніпро» (1957), «Карпати — краса моя» (1959), «Вогні України» (1960), «Аркадій Гайдар» (1965) та ін.

Островський Володимир (1891–1944), журналіст, гром. діяч і педагог, родом з Холмщини. До 1915 р. нар. учитель на Холмщині й у Варшаві та ред. тижневика «Холмская Русь»; 1919 р. ред. газ. «Шлях» у Вінниці; у 1921–22 рр. співред. щоденника *«Укр. Трибуна»*, у 1924–25 рр. ред. ж. *«Духовна Бесіда»* у Варшаві; ред. видаваних у Варшаві й Луцькому газ., що стояли на позиціях УНДО: *«Наш Світ»*, *«Нарід»*, *«Укр. Громада»* й ін., співр. «Діла» й «Нового Часу»; чл. ЦК УНДО. Автор оп. і повістей з життя Холмщини й Волині: «Вівці й пастирі» (1922), «Холмські оп.» (1924), «Хрест отця Василя» (1926), «Сміх землі» (1930), «Сіль. страхіття» (1932), «Князь Сила-Тур» (1938) та ін., популярно-наук. розвідок й шкільних підручників.

Островський Едуард (1816–59), поль. вчений у галузі ветеринарії, проф. Харківського ветеринарного училища (з 1853); праці і підручники з ветеринарії, один з організаторів ветеринарної освіти у Польщі і на Україні.

Островський Микола (1904–36), рос. сов. письм. на Україні, родом з Волині. Учасник громадянської війни на Україні по больш. боці і комсомольський діяч. З 1927 р., прикутий хворобою до ліжка, розпочав літ. працю. Помер у Сочі. Романи О. «Как закалялась сталь» (1934) і «Рожденные бурей» (1936), присвячені подіям громадянської війни на Україні в больш. освітленні; перевидаються в ориґіналі й укр. перекладами масовими накладами як зразки героїчної прози соц. реалізму і пропаґандивно використовуються в ін. ділянках мистецтва (фільм, опера, балет тощо). Вороже ставлення О. до укр. визвольної війни 1917–20 рр. стало гол. причиною плекання його культу в УССР: музей М. Островського в Шепетівці (відкритий 1946), респ. літ. премії ЦК ЛКСМУ і Спілки письм. України (з 1958) тощо.

Островський Олександер (1823–86), рос. драматург натурально-реалістичної школи; автор 48 п'єс перев. з життя рос. купецтва, перекладач п'єси Г. Квітки-Основ'яненка «Щира любов» на рос. мову (1852). О. мав вплив на укр. драму другої пол. 19 в. (П. Мирний, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий). Почавши з 1879 р. («Гроза» у львівському театрі «Руської Бесіди»), його п'єси й досі посідають значне місце в репертуарі укр. театрів.

Островський Олелько (1880?–1920), письм. і драматург, автор виданих у Золотоноші й у Києві у 1917–18 рр. іст. повістей і оп.: «Руйнування Батурина», «Берестечко», «Атакування Нової Січі», «Руйнування Чортомлицької Січі», «Петрик», «Полтава» та ін., як також п'єс: «Гетьман Іван Мазепа», «Нірвана», «Стрільці» й ін. Розстріляний большевиками.

Острогозьке, (III–20), м. на півн. Слобожанщині, осередок укр. *Подоні,* положене над Тихою Сосною (притокою Дону), 26 000 мешк. (1959). О. заснований 1652 р. укр. козаками й селянами, які з дозволу моск. уряду переселилися сюди з Чернігівщини під проводом полк. І. Дзіковського. О. був фортецею, яка мала боронити Подонь від тат. наскоків, і полковим м. аж до ліквідації рос. владою коз. самоуправи на Слобідській Ук-

раїні у 1765 р. З 1802 р. О. пов. м. Воронізької губ., ч. меш. 1860 р. – 6 400, 1897 – 22 000; по першій світовій війні входить до складу РСФСР, з 1934 р. – р. ц. Воронізької обл. В О. є вагоноремонтний, шкіряний, цегельний зав., швейна й взуттєва фабрики тощо; зооветеринарний технікум, муз. школа, краєзнавчий музей.

О. і його околиці належать до суто укр. етногр. території. За переписом з 1897 р. українці становили в Острогозькому пов. – 90,3% всього населення, 1926 – 50,9% (в ін. межах; в укр. частині повіту – 69,6%, в тому ч. в самому О. – 74,1%).

Остроградський Матвій, сотник голтвянський (1691–1715), миргородський полковий суддя (1715–34), підписав *«Коломацькі чолобитні»* й був заарештований у справі гетьмана П. Полуботка. Брав участь у багатьох військ. походах, починаючи з Чигиринського 1678 р. й кінчаючи рос.-тур. війною 1735–39 рр.

Остроградський Михайло (1870–1921), військ. діяч, рос. контр-адмірал, 1918 р. командувач Укр. Держ. Фльоти, 1919 р. – товариш мін. морських справ.

Остроградський Михайло (24. 9. 1801–1. 1. 62), видатний математик родом з с. Пашенівки (Полтавщина), чл. Петербурзької (з 1830), Паризької (з 1856), Римської й Турінської АН. У 1816–20 рр. навчався у Харківському Ун-ті, 1822–28 рр. вдосконалював свої студії у Collège de France у Парижі. З 1828 р. проф. вищих шкіл у Петербурзі. Автор бл. 40 праць, написаних перев. франц. мовою, друкованих у «Мемуарах» і «Бюлетенях» Петербурзької АН, з ділянки матем. аналізи (нескінченно-малих, інтеґрування раціональних функцій); матем. фізики (диференціяльні рівняння поширення тепла у рідких і твердих тілах), анатомічної механіки (принцип можливих переміщень, варіяційні принципи механіки, теорія удару, теорія пружности, поширення хвиль на поверхні рідини тощо). О. встановив формулу перетворення інтеґралі по об'єму в інтеґралю по поверхні, названу його ім'ям (1828, опублікована 1831). О. був приятелем Т. Шевченка і свідомим українцем. Помер у Полтаві.

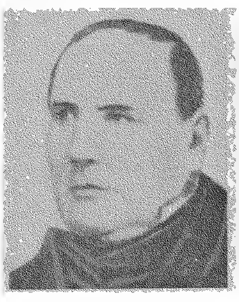

М. Остроградський

Вид. творів О.: Полное собрание трудов в 3 тт. (К. 1959–61).

Література: Сомов О. Очерк жизни и ученой деятельности Михаила Васильевича Остроградского. Записки АН, т. 3, кн, І, 1863; М. В. Остроградский. Празднование столетия дня его рождения. Полтава 1902; Гнеденко Б. Михаил Васильевич Остроградский, М. 1952 (бібліографія, стор. 293-98); Сборник, посвященный М. В. Остроградскому. М. 1961; Дзира Я. Дружба двох геніїв (Т. Г. Шевченка і М. В. Остроградського). Літ. Україна за 9. 3. 1962.

Остроградський Федір, сотник голтвянський (1723–35), миргородський полковий суддя (1735–52); полк. миргородський (1752–68). Учасник Прутського походу 1711 р. і рос.-тур. війни 1735–39 рр.

Остроградські, коз.-старшинський (згодом дворянський) рід на Полтавщині, який походить від Матвія О., миргородського полкового судді (див.) і синів його: Федора, полк. миргородського (див.), Григорія, сотника омельницького (1729–60) й Івана († до 1760 р.), бунчукового товариша. Рід О. дав цілу «династію» сотників голтвянських (1691–1783). Чимало О. у 19 в. мали виразні укр. політ. симпатії: Матвій О. (бл. 1786–1849), підполк. і кременчуцький маршалок (1838–41), укр. автономіст і Михайло О. (1801–62; див.), славнозвісний математик. Рід О. дав у 19–20 вв. низку військ. (Всеволод О., *1843 р., син Матвія О., ген.-інспектор рос. кавалерії; Михайло О. – див., контрадмірал Чорноморської фльоти), держ. (Михайло О., *1857, рос. віцеміністер торгу й пром-сти, 1906—10; Василь О., *1865 р., чл. III Держ. Думи) і культ. (Олександер О., 1853–1907, відомий педагог; Орест О., *1868, проф. фінансового права у Дорпатському Ун-ті) діячів. *О. О.*

Остроґоти, сх. частина германських племен *ґотів,* що на поч. III в. по Хр. дісталася вздовж Прип'яті й через Волинь у Подніпров'я та заснувала там свій центр у м. Данпарстадір, який деякі дослідники пов'язували з Києвом. У 270 р. О. здобули грец. колонії над Чорним м. – Тіру і Пантікапей та знищили Ольвію. У 375 р. племінний союз О. був розбитий гунами, і тоді одна їх частина подалася на зах., друга у Крим, де аж до раннього середньовіччя збереглася їхня епархія (з 8 в. митрополія).

Острозька Біблія, перше повне друковане вид всіх книг св. Письма (канонічних і 3 кн. братів Маккавейських) ц.-слов. мовою, довершене в Острозі друкарем І. *Федоровичем,* заходами кн. Костянтина *Острозького,* підготовлене гуртком при *Острозькій школі.* Надрукована на 628 аркушах, з численними заставками, кінцівками й ініціялами, О. Б. є досконалим зразком друкарського мистецтва України кін. 16 в. Передмова кн. Острозького тлумачить виникнення тексту, а додані вірші, мабуть, Г. *Смотрицького* (одні з перших укр.), включають похвалу видавцеві й його гербові. Видавець зібрав ц.-слов. та грец. списки з

манастирів усього правос. Сходу, в тому ч. зокрема з Москви копію повної Біблії новгородського архиєп. Генадія з 1499 р.; зібрані списки звірювано з грец. Септуаґінтою або наново перекладано, хоч не обійшлося й тут без помилок. З уніфікованим правописом була передрукована 1663 р. в Москві, а з дальшими текстовими виправленнями гуртка під проводом Є. Славинецького, а згодом Я. Блотніцького й В. Лящевського стала основою Синодальної (Єлисаветинської) Біблії 1751 і 1756 (справлене вид., з якого передруковувалися всі наступні). Над текстом О. Б. працював П. *Беринда* й з неї виписував матеріял для свого «Лексикону» 1627 р. Початкові псальми О. Б. транслітерували латинкою як зразок давньої слов. мови чех М. Філоном-Бенешовський (1587) і поляк Л. Ґурніцький (1594). У правописі, фонетиці й морфології текст О. Б. зберігає суміш середньо-болг.-бук. та східньо-слов. традиційних написань, у наголошуванні помітні й рос., мабуть, друкаря І. Федоровича. *О. Г.*

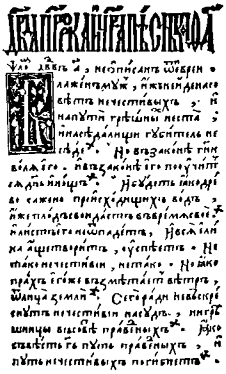

Стор. з Острозької Біблії 1581 р.

Острозька друкарня, другий – після Львова – найвидатніший осередок книгодрукування 16 в., заснована І. *Федоровичем* на кошти кн. К. *Острозького* у 1577–79 рр. Перше вид. О. д. – «Новий Завіт з Псалтирем» (1580), найвище досягнення О. д. – *Острозька Біблія* (1581). Після виїзду І. Федоровича до Львова О. д. випустила у 1582–1612 рр. бл. 20 богослужбових, учбових та полемічних друків, в тому ч. «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького (1587), «Книга о постничествѣ» Василія В. (1594), «Апокризис» Христофора Філалета (1597). О. д. припинила свою діяльність на поч. 17 в.

Острозька школа (академія), школа вищого типу, заснована кн. К. *Острозьким* у 1577–80 рр. в Острозі. Крім ц.-слов., грец. та латинської мов, як також богословія й філософії, у ній викладалися за програмою тодішніх колеґій «вільні науки»: математика, астрономія, граматика, реторика, логіка. Першим ректором О. ш. був Г. *Смотрицький,* викладачами – видатні тогочасні укр. та запрошені з Царгороду грец. вчені-педагоги. О. ш. мала великий вплив на розвиток пед. думки й орг-цію шкільництва на Україні, за її зразком діяли пізніші *братські школи* у Львові, Луцькому, Володимирі Волинському. Учнями О. ш. були М. *Смотрицький,* гетьман П. *Конашевич-Сагайдачний* та ін. пізніші видатні церк. і культ. діячі. Із заснуванням 1624 р. єзуїтської колеґії в Острозі О. ш. занепала й бл. 1640 р. перестала існувати.

Острозький Василь-Костянтин (1527–1608), кн., воєвода київ., маршалок волинський, видатний політ. і культ. діяч, один з найзаможніших і найвпливовіших маґнатів Речи Посполитої. О. був фактичним провідником Русі-України під час *Люблінської унії* 1569 р. Коли вигасла династія Яґеллонів (1572), О. був одним з можливих (за підтримкою Туреччини) кандидатів на поль. престол, згодом і на моск., після смерти останнього Рюриковича, царя Федора Івановича 1598 р. (О. був споріднений з моск. Рюриковичами). О. був великим оборонцем правос. віри й провідником опозиції під час *Берестейської унії* 1596 р., хоч у засаді й не був противником з'єднання Сх. й Зах. Церков. Не зважаючи на те, що він брав участь у боротьбі проти повстання К. *Косинського* і С. *Наливайка,* яке розгорнулося у його володіннях, О. підтримував зв'язки з укр. козаччиною, за що й був обвинувачуваний поль. шляхтою. Особливо велику ролю О. відограв у культ.-нац. відродженні України. Він був засновником шкіл (у Турові 1572 р., Володимирі Волинському 1577 р.), зокрема *Острозької школи* (бл. 1577 р.) і друкарні в Острозі (бл. 1577 р.). О. згуртував навколо цих закладів визначних діячів культури (Г. Смотрицький, Клирик Острозький, З. Тустановський, Д. Наливайко, І. Федорович та ін.), які розпочали укр. культ.-нац. відродження. Заходами О. І. Федорович видрукував першу повну Біблію ц.-слов. мовою (*Острозька Біблія*) 1581 р. *Л. В.*

В.-К. Острозький

Острозький Клирик (Клірик), див. *Клирик Острозький.*

Острозький-Лохвицький Іван (1749–1845), засідатель Нижнього Земського Суду в Новому Осколі, автор «Записок Ново-Оскольского дворянина» (1771–1846), цінного джерела до побутової історії. «Записки» продовжував його син Петро. Опубліковані в «КСт.» 1886 р.

Острозькі, визначний укр. княжий рід, який, на думку більшости дослідників, походив від Турово-Пинських Рюриковичів. Основоположником роду О. вва-

жають кн. Данила (був живий 1366 р.), що воював з поль. королем Казіміром (1341) і збудував замок в Острозі. Син його, кн. Федір (1360–1446), староста луцький, прихильник кн. Свидригайла, у кін. життя постригся в ченці (у Києво-Печерській Лаврі) з ім'ям Теодосія, а по смерти був визнаний святим. З його синів відзначився кн. Василь, прозваний Красним († бл. 1453), намісник туровський, який боровся за незалежність Русі й Литви від Польщі, по боці кн. Свидригайла. Його внук, кн. Костянтин Іванович О. (бл. 1463–1533), староста брацлавський і луцький, маршалок волинський, каштелян віленський, воєвода троцький, в. гетьман лит., успішно воював з татарами й Москвою і 8. 9. 1514 розбив моск. військо під Оршею. Був оборонцем Правос. Церкви, будував храми, щедро допомагав Києво-Печерській Лаврі, де й був похований (його величний надгробок зруйнований 1941 р.). Син його, кн. Василь-Костянтин О. (1527–1608; див.), воєвода київ., відомий меценат укр. культури, був найвизначнішим представником роду О. Його син, кн. Януш О. (1564–1620), воєвода волинський і каштелян краківський, перейшов на католицтво і з ним згас рід О. Величезні володіння О., тол. на Правобережній Україні, пізніше перейшли до кн. *Заславських*, споріднених з О., а згодом до кн. Санґушків та ін. маґнатських родин.

Л. В.

К. І. Острозький

Остромирове євангеліє (апракос), найдавніший датований сх.-слов. рукопис, найважливіша староц.-слов. пам'ятка сх.-слов. редакції; написане 1056–57 р. для новґородського посадника Остромира дяком Григорієм, більша частина тексту (від листка 25) пергаменовий рукопис (294 листки), зберігався у Софійському соборі у Новгороді, з 1806 в Публічній Бібліотеці в Ленінграді; 2-стовпцевий великоуставний текст прикрашений заставками, ініціялами, трьома мініятюрами євангелистів: Іоана, Луки, Марка. Мова назагал чисто староц.-слов.; сх.-слов'янізмів мало (часткова заміна носових голосних голосними *у, ю, я;* груп *шт, жд* на *ч, ж;* зрідка повноголос; поодинокі написання *-ър, -ър-, -ъл-, ъл* у словах типу пьрвыи, дългъ; закінчення орудного однини *-ъмь, -ьмь;* закінчення 3 особи однини і множини теперішнього часу на **-тъ**). О. є. видав. Востоков (1843) з граматичними поясненнями (фотографічне перевидання, Вісбаден 1964), а фототипічно двічі О. Савінков (1883, 1889). Мову і склад О. є. вивчали: Востоков (1843), М. Козловський (1885), В. Щепкін і О. Шахматов (1890), Н. Волков (1897), Н. Карінський (1903, 1920), Ф. Фортунатов (1908), А. Жуковська (1961). Імовірніше, що О. є. було написане в Новгороді, хоч були прихильники погляду про його київське походження (Карінський, Волков, П. Лавров 1928); спірне – чи дяк Григорій був новгородцем, чи киянином.

О. Г.

Острук Ярослава (*1900), уроджена Сосенко, письм., нар. у Боснії (Югославія); жила в Галичині, з 1950 р. у ЗДА. Повісті: «Провалля» (1961), «Оля» (1963), «Родина Ґольдів» (1964), «Хуртовина гряде» (1967); роман «Те, що роз'єднує» (1967).

Острянин Данило (*1906), філософ марксистського напряму, чл.-кор. АН УРСР, родом з Опішнянщини (Полтавщина); з 1930 р. завідувач катедр філософії у вузах Харкова, у 1952–62 – дир. Ін-ту Філософії АН УРСР. Праці з історії укр. та рос. філософії, зокрема про матеріялізм у природознавстві: «І. Мечніков у боротьбі за матеріялізм в природознавстві» (1954), «Світогляд М. О. Максимовича» (1960) та ін.; ред. ряду монографій та зб. з питань марксистсько-ленінської філософії, у тому ч. зб. праці «Нарис історії філософії на Україні» (1966).

Острянин (Остряниця) Яків (†1641), запор. гетьман, провідник коз. повстання у 1638 р. У 1630-их рр. О. був полк. реєстрових козаків і брав участь у війні з Москвою 1634 р. на Сіверщині. Після поразки П. *Павлюка* під Кумейками О. весною 1638 р. був обраний нереєстровими козаками на гетьмана і наново підняв протиполь. повстання. О. вислав на Київщину полк. К. Скидана з коз. відділами, а сам зі своїм військом подався на Полтавщину, де під м. Голтвою розгромив поль. військо. Розраховуючи на з'єднання з Скиданом, О. подався навздогін за поль. військом, але під Жовнином був змушений стати до битви (3. 6. 1638) і зазнав поразки. Він відступив разом з частиною козаків на Слобідську Україну, де й оселився б. Чугуєва. У 1641 р. О. був убитий під час коз. внутр. заворушень.

Остудник, грижник (Herniaria L.), рід довгорічних та однорічних рослин з родини гвоздикуватих. На Україні росте 7 видів, з них найпоширеніші: О. багатошлюбний (H. polygama J. Gay = H. odorata Andrz.) росте на піскуватих ґрунтах, у соснових лісах, як бурян, на полях і дорогах, в лісостеп. і степ. р-нах і О. голий (H. glabra L.) росте по відкртих місцях

при дорогах, як бур'ян тільки в зах. р-нах. Рослина має сапоніноподібний глюкозид герніярин, герніярія-сапонін, кумарин і алькальоїд параніхін. При розтиранні рослини з водою утворюється піна.

Осушення, відведення штучними засобами зайвої води з ґрунту і його поверхні з метою створити сприятливі умови для вирощування рослин, корисних у сіль. госп-ві. О. потребують болота та постійно, а також тимчасово надмірно зволожені зем. угіддя. О. робиться за допомогою будов відкритих каналів і закритого дренажу.

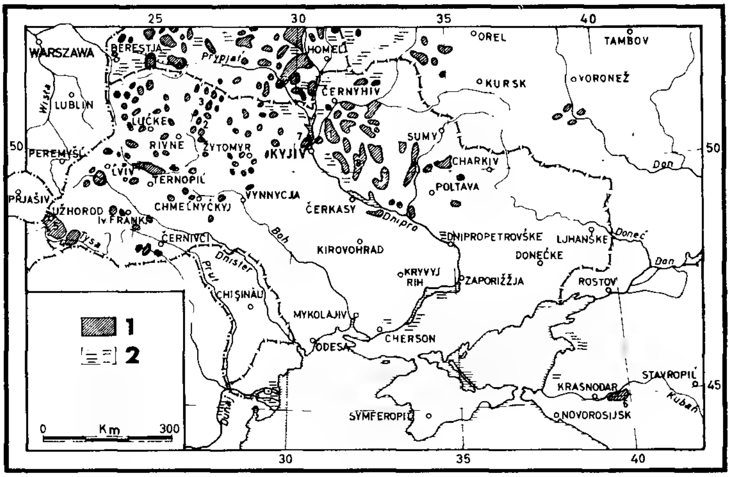

Осушені болота (1) та болота і заболочені місця (2)

Меліоративний канал на **Волинському** Поліссі

В УССР *болота* займають бл. 2 млн га (на всіх укр. землях бл. 2,5), разом з постійно заболоченими землями 2,8 млн, разом з тимчасово надмірно зволоженими і забагненими — 4,5 — 5 млн га. Бл. 80% боліт і заболочених земель України знаходяться на Поліссі (гол. на зах.), значно менше на Придніпровській, Надсянській і Потиській низовинах, на Надбужанській і Наддністрянській котловинах та в р-нах *плавнів* (зокрема Дунаю, Дністра, Дніпра, Дону й Кубані); докладніше див. 155 стор. Праці над О. були розпочаті на Україні у другій пол. 19 в.; до 1914 найбільше вивчено проблему О. і застосовано його на Поліссі (зокрема праці Зах. Експедиції по О. боліт 1875—1902 рр.), менше на Наддністрянській котловині і на Потиській низовині. Під час першої світової війни і революції праці над О. було занедбано і площа заболочених земель збільшилася. Їх відновлено і поширено у 1920-30-их рр. 1940 осушені землі в УССР займали 950 000 га, їхня площа знову зменшилася під час другої світової війни (1946 р. — 827 000 га), згодом почала постійно зростати (у тис. га): 1956 — 1 031, 1963 — 1 280, 1965 — 1 376 (в тому ч. 1 278 з осушувальною мережею), тобто охопили майже пол. боліт і постійно заболочених земель. 85,5% осушених земель використовується для сіль. госп-ва, в тому ч. 32,6% під ріллю, 51,2% під сіножаті і пасовища; 8% займає ліс. Відносно слабо відбувається О. Полісся, на яке припадає тільки 45% всіх осушених в УССР земель; значно швидше у Львівській обл. (27%) і на Закарпатті (11%). Докладне розміщення площ О. — див. карту. На ній позначено також числами важливіші осушувальні системи: 1 — Остерська (25 200 га), 2 — Зурнівська (4 800), 3 —

Яринівська (4 540), 4 — Чорний Мочар (10 500), 5 — у заплавинах Ляториці, 6 — у плавнях Кубані та осушувально-зволожувальні системи (їх завданням є одночасно осушувати і — в разі потреби — зрошувати): 7 — Ірпінська (8 200), 8 — Трубізька (32 000 га). Ч. всіх осушувальних систем в УССР — понад 1 000. Багато заболочених земель осушено силами колгоспів, перев. простими засобами.

В. Кубійович

Осятер (Acipenser), рід прісноводних і прохідних риб родини осетрових, довж. тіла від 60 см до 3 м і більше, вага від 6 до 200 кг, іноді понад 300 кг. На Україні, у водоймах Озово-Чорноморського басейну, зустрічається 5 видів: О. рос. (A. güldenstädti Brandt), О. атлантійський (A. sturio L.), виз, або шип (A. nudiventris Lovetzky), чечуга, або стерлядь (A. ruthenus L.; живе лише в прісних водах) і севрюга (A. stellatus Pallas). О. — цінна пром. риба з смачним м'ясом та ікрою.

Осьмак Василь (1870–1942), архітект родом з Київщини, закінчив Петербурзький Ін-т цивільних інженерів (1895); викладач (з 1899) і проф. (з 1921) Київ. Політехн. Ін-ту. Будинок Київ. Т-ва Грамотности (1900; з 1905 театр Садовського, нині Театр Музкомедії), будинки університетської бібліотеки (1914—15; тепер Держ. Публічна Бібліотека АН УРСР) і гуманітарного корпусу Київ. Ун-ту (1932), архітектурне оформлення набережної Дніпра (1937–38), автостради Москва–Київ, стадіону «Динамо» тощо.

Осьмачка Тодось (1895–1962), поет і прозаїк родом з с. Куцівки на Черкащині. У 1920–23 рр. учився в Київ. Ін-ті Нар. Освіти, у ці ж роки почав літ. діяльність, належачи спочатку до літ. групи *АСПИС*, потім до «Ланки» – *МАРС*, і видав першу зб. поезій «Круча» (1922); по наступних двох – «Скитські огні» (1925) і «Клекіт» (1929) – у літ. праці О. почалася велика перерва: бувши безкомпромісовим у творчості, він накликав на себе репресії, наслідком яких до другої світової війни не міг нічого друкувати і жив під безперестанними переслідуваннями, врятувавшися фізично симуляцією божевілля. У 1943 р. О. видав у Львові зб. «Сучасникам», що містить створене раніше, але не друковане, серед ін. – «Думу про Зінька Самгородського», повстанського ватажка 1917–21 рр. По війні О. жив на еміґрації в Німеччині, а потім у ЗДА, де й помер. На цей період припадають: поема «Поет» (1947), зб. «Китиці часу» (1953) і «З-під світу» (1954). Творчість О. становить зовсім своєрідну синтезу староукр. мітології, коз. епосу, гоголівської фантастики й Шевченкового бунтарства, втілену в монументальних, часом хаотичних образах експресіоністичного стилю. За винятком повісти «Старший боярин» (1946), в якій Україна змальована в світлих гоголівських тонах, дальші дві книги прози О. – повісті «Плян до двору» (1951) і «Ротонда душогубців» (1956), – як і його поезія, становлять собою мітизоване зображення фізичних і духових спустошень, яких зазнала Україна під больш. режимом. Крім того, перу О. належать спогади про літ. життя на Україні 20-их рр., переклади: «Баляда про Редінґську тюрму» О. Вайлда (1958), «Трагедія Макбета», «Король Генрі IV» В. Шекспіра (1961) і з Байрона.

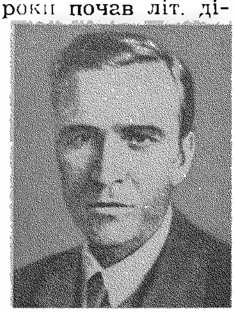

Т. Осьмачка

І. Кошелівець

Отава-Скляр Поліна (*1899), драматична і кіно-акторка на героїчних ролях, дружина К. *Кошевського* (Скляра). З 1924 р. в театрі ім. І. Франка у Харкові, згодом у Києві; знімалася у фільмах ВУФКУ «Звенигора» і «За стіною» (в ролі Марти; обидва 1928); в театрі героїня у п'єсі «Ділок» (В. Газенклевера, 1927), Валя («Платон Кречет» О. Корнійчука, 1934), Любов («Останні» М. Ґорького, 1937) та ін.

П. Отава-Скляр

Отаман, начальник (у засаді виборний) коз. війська чи окремих його частин у 16–18 вв. На Запоріжжі *Кошовий О.* був гол. держави й уряду, а на чолі окремих куренів стояли курінні О. (див. *Курінь*). Коли О. не обирався, а був призначений тимчасово, напр., у поході, його називали наказним О. На Гетьманщині сотенний або городовий (у полкових м.) О. був помічником сотника. По селах О. курінний був військ. начальником козаків свого куреня, а О. сіль. був їх цивільним начальником. Крім того, були: О. ген. артилерії, О. полкової артилерії, О. в охотницьких полках і сотнях і О. жолдацький – помічник капітана жолдацької роти.

В Армії УНР у 1918–19 рр. О. – означення вищого військ. начальника – командира дивізії, корпусу, групи (генеральські ранґи в Армії УНР були введені у 1920 р.); в Леґіоні УСС і УГА О. – ранґа рівнозначна майорові. О. звали себе командири різних малих і великих повстанчих загонів на Україні. Військ.

титул гол. Директорії (згодом Президента УНР) був *Головний О.*

Отамановський Валентин (* 1893), історик права, бібліограф і гром. діяч, родом з Київщини; чл. Центр. Ради від партії соціялістів-самостійників; у 1920-их рр. співр. УАН, чл. Комісії історії західньоруського та укр. права, дир. Вінницької філії Всенар. Бібліотеки України і Кабінету дослідів Поділля; заарештований і засуджений у процесі Спілки Визволення України (1930). У 1940—50-их рр. працював у Ленінграді. Праці з історії міст та маґдебурзького права «Ґорода Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII века»), з історії м. Вінниці та Вінничини, з бібліографії та бібліотекознавства тощо; повість для молоді «Син України» (псевд. Злотополець, 1919).

«Отечественные Записки», рос. літ.-політ. журн. (1818–84), що протягом довготривалого існування міняв орієнтацію; був заборонений з причини близькости під кін. його існування багатьох співр. до нелеґальних рев. орг-цій. В «О. З.» друкувалися твори укр. письм.: Ґ. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Є. Гребінки, М. Вовчка; пізніше їх співр. був М. Зібер.

«Отечественный Сборникъ повѣстокъ ...» тижневий додаток до газ. *«Вѣстникъ для Русиновъ Австрійской Державы»*, виходив у Відні у 1853–62 і 1866 рр.; друкувався кирилицею і граждáнкою (зокрема поетичні твори), відстоював народовецькі позиції; ред. В. *Зборовський.*

Отиня, Отинія (V-5), с. м. т. на Покутті, тепер Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.; 3 500 мешк. (1965); відома з 1144 р.

Отмарштайн Юрій (1890–1922), військ. діяч, полк. Армії УНР, капітан рос. ген. штабу, швед. походження. За гетьманату у 1918 р. командир Сердюцького кінного Лубенського полку, на чолі якого під час протигетьманського повстання перейшов на сторону військ Директорії, в листопаді й грудні 1918 р. керівник оперативного відділу штабу Осадного корпусу, згодом начальник штабу 10 (2) дивізії Січ. Стрільців. У 1921 р. начальник штабу Укр. Повстанської Армії у 2 *Зимовому поході.* Підступно забитий у поль. таборі інтернованих вояків у Щепіорні.

Ю. Отмарштайн

Оториноляринґологія, галузь медицини, що вивчає хвороби вуха, носа, горлянки, трахеї та суміжних з ними областей. Вперше у Росії О. цікавився укр. вчений Н. *Максимович-Амбодик,* який у працях кін. 18 в. досить докладно опрацював термінологію захворювань вуха, носа та горлянки; далі оториноляринґологічну допомогу подавали укр. хірурги: П. Загорський, Є. Мухін. Видатними укр. оториноляринґологами (от.) були В. *Караваєв,* М. *Волкович,* С. Сурукчі, Л. Маровський, М. Ломиковський. У 1895 р. в Одесі було відкрите перше на Україні відділення О. під керівництвом О. Ґешеліна, пізніше у Києві (А. де-Ленс, М. Трофімов) і Харкові (О. Скрипт); у 1907 р. була організована клініка О. при Київ. Ун-ті.

Особливого розвитку О. набрала після революції. Видатними укр. от. були: О. *Пучківський,* С. Компанієць, С. Ставраки, Л. Гиренко, М. Харшак, А. Кекало, О. *Коломийченко,* Л. Зарицький. У галузі О. працювали також: С. Михайловський, В. Ярославський, Л. Луковський, Г. Трамбицький, А. Рейнус, Я. Шварцберґ.

На Україні працюють два н.-д. ін-ти О. у Харкові та Києві (2 629 от.); при всіх мед. ін-тах та ін-тах удосконалення лікарів існують катедри О. Мін-во Охорони здоров'я УССР видає «Журнал ушных, носовых и горловых болезней» (з 1924), діє Укр. Наук. Т-во От. (1 462 чл.). *В. П.*

Отрадна, Відрадна (IX–22), станиця на Кубані над р. Уруп, р. ц. Краснодарського краю РСФСР. 1926 р. українці становили в Отрадненському р-ні 41,7% всього населення.

Отрок, половецький хан, син Шаруканя, батько хана Кончака, розбитий укр. військами під проводом Володимира Мономаха 1111 р., еміґрував за Кавказ «у край обезів». О. відомий як герой переказу про євшан-зілля.

Отроки, в Київ. Русі-Україні категорія княжих і боярських слуг, які входили до складу молодшої *дружини.* О. виконували допоміжні функції на княжому дворі і охороняли кн.

Отрощенко Сергій (*1910), маляр-реаліст і декоратор, учився в Одеському і Київ. (у Ф. *Кричевського*) художніх ін-тах (1930–40); картини з воєнною тематикою, індустріяльні пейзажі, монументальні розписи і декоративні панно (гол. заля павільйону УССР на Всесоюзній виставці досягнень у нар. госп-ві в Москві); декоратор Одеського («Золотий півник», 1935) і Київ. («Наталка Полтавка», 1949) театрів опери й балету. В пізніших творах відійшов від реалізму до більш модерного вислову.

Оттава, столиця Канади, положена в провінції Онтаріо; 268 000 меш. (1961), разом з пригородами – 430 000, в тому ч. 3 000 українців. Перші укр. поселенці прибули у 1908 р. на працю на залізниці. Дві укр. правос. і одна укр. кат. церкви, манастир богословсько-філос. студій оо. Василіян (з 1962), низка укр. т-в і орг-цій; при Оттавському ун-ті катедра укр. мови (К. Біда).

Отчина, волость кн., земля однієї княжої династії у 11–13 вв.; термін О. вживався зокрема щодо певного княжого престола, що його кн. бажали залишити своїм нащадкам. Право на О. не було виключним і безумовним, і не раз здійснювалося за згодою віча; часто претенденти здобували свої О. силою.

ОУРФ, див. *Об'єднання Українських Робітників у Франції.*

«Офінор», пресове аґентство М. *Єреміева,* видавало бюлетені у Женеві (1928–44) франц., нім. і укр., у Парижі франц. (1929–39) і есп. (1932–36) і в Римі (1929–43) італ. (ред. Б. Рандоне і Є. *Онацький)* мовами. «О.» стояв на позиціях УНР.

Офорт, рід ґравюри на металі, способом витравлювання азотною кислотою. На Україні техніку О. ввів у другій пол. 17 в. О. *Тарасевич;* у 18 в. в О. працювали Л. Тарасевич, І. Щирський, А. Козачковський, Г. Левицький, Н. Зубрицький та ін. У 19 в. визначним офортистом був Т. Шевченко («Судна Рада», «Дари в Читирині», портрети), згодом Л. Жемчужніков («Живописная Украина», 1861–62); у 20 в.: О. Кульчицька, М. Самокиша, В. Масютин, В. Касіян, О. Кравченко, О. Пащенко, І. Плещинський, І. Принцевський, М. Дерегус та ін.

Офталмологія, галузь медицини, що вивчає захворювання очей і досліджує питання профілактики та лікування очних хвороб. На Україні викладання О. почалося у Харківському Ун-ті з 1811 р., у Київ. – 1841, самостійні катедри О. були створені у Києві в 1869 р. (О. *Іванов),* Харкові 1870 (Л. *Гіршман),* в Одесі 1903 р. (С. Головін). У 1908 р. була відкрита очна лікарня у Харкові, що стала одним з гол. осередків розвитку О. на Україні. Світове значення мала праця В. *Філатова* (Одеса) у галузі пересаджування рогівки та тканинної терапії. Видатними укр. вченими у галузі О. були О. *Шимановський* (перший у світі зробив пересаджування всього переднього відділу ока і використав трупний матеріял для пересаджування рогівки), К. Сапєжко, В. Хвалинський, М. Левитський, А. Васютинський, Н. *Пучківська.* Інші офталмологи: А. Черняк, І. Чикало, В. Скородинська, В. Кефер, А. Благовіщенський, В. Бібер, М. Петруня, Я. Замковський, Р. Сміляиський, Є. Ткаченко, Г. Осаулко, К. Гаєвич, І. Кореневич, С. Кальф, А. Шевальов, І. Єршкович, А. Самойлов, А. Дашевський, Л. Радзиховський, К. Цикуленко, Ф. Костенко, А. Кришта, С. Бархаш, І. *Меркулов,* Р. Копит, Р. Жаботинська, Л. Мірошнікова, А. Войно-Ясеницька, О. Хом'як, П. Прокопенко та ін.

На Україні працює два н.-д. ін-ти О. у Одесі (відомий своїми працями по пересаджуванню рогівки та тканинної терапії; видав бл. 1 000 наук. праць та зробив впродовж 1946–61 рр. 38 500 операцій, в тому ч. 5 000 пересаджування рогівки) і Харкові (нейроофталмологічний та офталмоендокринологічний центр для всього СССР). У 1966 р. на Україні було 157 офталмологічних стаціонарів з 7 271 ліжками, працювало 2 626 окулістів. При всіх мед. ін-тах та ін-тах удосконалення лікарів діяли катедри О.

Укр. офталмологи опрацювали низку нових метод офталмологічного дослідження, сконструювали низку діягностичних приладів, опрацювали ряд нових метод діягностики та лікування очей. Офталмологів України об'єднує Укр. наук. Т-во Офталмологів (1 847 чл.).

В. Плющ

Охматів, с. на Правобережжі, Жашківського р-ну Черкаської обл. 19–22. I. 1655 р. тут відбулася битва об'єднаних сил укр. козаків (60 000) на чолі з Б. Хмельницьким і рос. війська (20 000) під командуванням В. Бутурліна та В. Шереметєва з поль.-тат. військом під командуванням С. Потоцького, С. Лянцкоронського та С. Чарнецького. У наслідок тяжких боїв зупинено просування поль.-тат. військ у глибину України.

Охорона здоров'я на Україні 1945–66 рр. (про О. з. до 1945 р. див. ЕУ 1, стор. 1155–66). Нім.-сов. війна викликала сильну руйнацію мед. мережі на Україні. За сов. даними у 1941–44 рр. було зруйновано бл. 18 000 медико-санітарних закладів, а втрати у галузі О. з. досягли 3 мільярдів карб. Стан мережі закладів О. з. було відновлено наприкін. 1940-их рр.: у 1940 р. в УССР функціонувало 160 993 ліжок, 1945 – 144 512, 1950 р. вже 194 223; відповідно ч. лікарів: 33 649, 21 441 і 48 626.

Ор-ція О. з. Заг. керівництво О. з. в УССР здійснюється Мін-вом О. з., яке належить до союзно-респ. мін-в, тобто підпорядковується Мін-ву О. з. СССР. Без уваги на те, що О. з. в УССР централізована, ще й досі низка установ О. з. є у віданні партійних орг-цій, мін-в оборони, внутр. справ, шляхів, при чому більшість цих установ обладнані значно краще й обслуговують спеціяльно привілейовані кола населення (т. зв. спецлікарні).

Мін-во О. з. має обл. відділи, по великих м. існують міські відділи О. з. У районових центрах функції керівника О. з. виконує районова лікарня, яка організує також амбуляторний прийом та санітарно-протиепідемічну працю. Найнижчою орг. одиницею є територіяльна (у 1961 р. в УССР було 4 611) та цехова (565) лікарська дільниця. На одну територіяльну дільницю припадало у м. бл. 4 000 осіб, на с. – 5 500 (радіюс обслуговування на с. 6,9 км). У 1964 р. у м. було бл. 5 000 територіяльних дільниць, на с. працювало 2 182 дільничні лікарні та 18 310 фельдшерсько-акушерських пунктів.

Сов. медицина взагалі побудована на таких засадах: повне удержавлення всієї справи О. з. та мед. допомоги, принципове наставлення на профілактичну медицину, виробничий напрям в О. з., скерований насамперед на забезпечення високої видайности праці, диференційоване обслуговування різних груп населення (дуже добра мед. обслуга упривілейованої партійної та держ. верхівки, задовільна індустріяльних робітників і недостатня сіль. населення). Повне удержавлення та сувора централізація призводять до великого бюрократизму в системі О. з.

Витрати на О. з. в УССР постійно зростають: у 1951 р. було витрачено на О. з., фізкультуру та спорт 573 млн карб., у 1958 р. – 642,9, у 1960 – 777,4, у 1964 – 996,2, у 1965 – 1 126 млн карб. (приблизно 11% заг.–держ. бюджету). Витрати на О. з. в УССР на одну особу на рік (765 карб.) пропорційно на 14% менші, ніж в РСФСР, а враховуючи ще додаткові видатки та видатки на низку всесоюзних установ, що містяться у Москві та ін. м. РСФСР, – на 34%.

В УССР фактично не існують гром. орг-ції О. з. Єдиною орг-цією, яка нібито має гром. характер, є *Т-во Червоного Хреста УРСР*. Всіх робітників О. з. об'єднує профспілка мед. працівників з 10 255 низовими клітинами, ч. чл. – 891 500 (1966).

Мед. кадри та мед. освіта. На безперервне зростання мед. кадрів в УССР сов. влада звертала особливу увагу з самого поч. свого існування, як це й видно з таблиці:

Назва фахів	Роки					
	1914	1940	1950	1955	1960	1966
Лікарів	8 539	33 649	48 626	60 899	80 085	105 300
Зубних лікарів	1 300	1 894	3 101	3 877	5 515	8 700
Разом лікарів на 10 000 меш.	3,0	8,3	13,9	15,3	19,9	24,8
Сер. мед. персоналу	15 403	102 000	136 400	183 600	275 600	344 400
Сер. мед. персоналу на 10 000 меш.	4,0	23,9	36,6	46,2	64,0	74,9
Фармацевтів з вищою освітою	1 008	4 428			6 549	9 491
Всього мед. персоналу	46 250	307 000			689 000	871 000

Україна за забезпеченням лікарями стоїть на першому місці в світі: на 10 000 населення припадає (1966) 24,8 лікарів (у Зах. Німеччині – 19,6, у Франції – 14,9, в Італії – 16,3, у ЗДА – 18,6, в Японії – 14,4, Чехо-Словаччині – 19,8). На Україні є 17 мед. ін-тів, 3 ін-ти удосконалення лікарів, 117 сер. мед. закладів. На Кубані є мед. ін-т у Краснодарі. Прийом до вищих учбових мед. ін-тів безперервно зростає: у 1958–59 рр. було прийнято – 5 847, у 1964–65 рр. – 6 796 осіб; випуск лікарів: у 1958 – 4 381, у 1960 – 5 305, у 1964 – 5 904, у 1966 – 5 763. Див. докладніше *Мед. освіта*.

Забезпечення населення лікарями нерівномірне: воно найкраще у великих м., у курортних місцевостях всесоюзного значення, найслабше – у сіль. р-нах (див. докладніше стор. 1 309). Серед лікарів велику питому вагу мають жінки – у 1964 р. 68,8%. Розподіл лікарів в УССР за фахом на 1966 р. (в тис.; в дужках 1958 р.) такий: терапевти 23,2 (18,1), хірурги 11,3 (7,9), акушери-гінекологи 7,1 (5,3), педіятри 14,8 (9,6), окулісти 2,8 (1,9), отолярингологи 2,6 (1,8), невропатологи 2,8 (2,0), психіятри 2,2 (1,2), фтизіятри 4,8 (3,7), дерматологи 2,2 (1,9), рентґенологи 4,1 (2,8), стоматологи 6,3 (3,8), лікарі фізкультури 0,4 (0,3), санітарні лікарі 7,8 (5,1), зубні лікарі 8,7 (4,8); разом 114,0 (77,3).

Дуже добре забезпечене населення сер. мед. персоналом (фельдшери, акушерки, мед. сестри), який зростає ще інтенсивніше, ніж кількість лікарів (див. таблицю вище). Значно зросла кількість зубних лікарів (до революції 1 300, у 1966 р. – 8 700), фармацевтів (бл. 1 000 і 9 491). Усього мед. персоналу на Україні – 871 000 осіб.

Кількість наук. працівників у галузі медицини зросла, але порівняно з зростанням кількости лікарів – незначно.

У 1967 р. на Україні було лише 6 609 наук. робітників медиків (у 1962 – 7 210), в тому ч. 593 докторів та 3 741 кандидатів мед. наук. Число аспірантів зросло, але в недостатній кількості: у 1950 р. закінчили аспірантури 73 особи, у 1960 – 81, у 1962 – 108, у 1964 – 191. Зростання наук. кадрів з ділянки медицини на Україні йде повільніше, ніж в РСФСР та Польщі.

Амбуляторно-стаціонарна допомога. Зростання стаціонарно-поліклінічно-амбуляторної мережі в УССР видно з таблиці:

Назва установи	Роки					
	1914	1940	1950	1955	1960	1966
Лікарні	1 514	2 498	3 533	4 620	5 043	4 910
Ліжок у них	52 585	160 993	194 223	248 134	343 800	448 700
На 10 000 населення	14,0	37,7	52,2	62,4	79,8	97,6
Санаторії	21	517	484	506	449	447
Місць у них	600	71 328	62 600	69 500	82 100	100 400
Будинки відпочинку	—	237	128	148	164	136
Місць у них	—	40 100	18 600	25 100	32 000	34 200
Амбуляторно-поліклін. установи[1])	1 344	3 512	5 953	6 701	8 157	9 014
Фельдшерські та акушер. пункти	1 159	8 628	11 750	13 658	17 653	19 800
Здоровпункти	—	2 475	2 975	3 807	5 992	5 138

[1])Всі амбуляторно-поліклінічні заклади, диспансери, консультації як самостійні, так і ті, що входять до складу лікарень.

Мед. допомога в УССР поділяється на амбуляторну та стаціонарну. До революції на Україні амбуляторну допомогу подавали перев. приватні лікарі, в УССР приватної практики тепер практично немає. До 1941 р. амбуляторна допомога подавалася в УССР через примітивний її вид – самостійні амбуляторії (перев. на с.) та кваліфікований – поліклініки, диспансери, консультації (у м.). Тепер перев. кількість амбуляторій, поліклінік, диспансерів і консультацій поєднані з лікарнями, які є основним типом лікувально-профілактичних установ в УССР. Число їх, а ще більше ч. ліжок у них постійно зростає, хоч велика кількість лікарень і донині устаткована недостатньо. Найкраще обладнані університетські клініки та клініки н.-д. ін-тів. Т. зв. дільничні лікарні, які обслуговують сіль. населення (їх було у 1964 – 2 182), устатковані недостатньо, обл. (26) та районові (591) краще, але все ж таки значно гірше, ніж міські. Забезпечення населення ліжками нерівномірне. Найкраще забезпечені пром. обл., великі м. і Крим. обл., де розташовані курорти всесоюзного значення, найгірше – обл., в яких переважає сіль. населення (див. стор. 1310). Попри зростання мережі лікарень, вона менша, ніж у ряді країн Европи, так, напр., у Зах. Німеччині у 1966 р. припадало 107 ліжок на 10 000 населення (в УССР – 97,6). Розподіл ліжок за окремими фахами такий (в тис. на 1965 р.; у дужках на 1958 р.): терапевтичні 91,0 (66,7), хірургічні 56,3 (41,2), гінекологічні – 23,9 (16,7), для туберкульозних хворих – 55,0 (40,4), інфекційні – 24,3 (23,4), педіятричні – 45,6 (26,3), очні – 7,3 (4,6), онкологічні 7,7 (5,6), отоляринголоґічні – 8,6 (4,2), дерматовенерологічні – 5,5 (5,0), психічні 42,4 (29,5), нервові – 11,0 (5,6), для вагітних та породіль 34,2 (29,5), разом – 414,9 (301,4). З цих даних видно, що на Україні ще досить поширені туберкульоза й інфекційні хвороби. Відносно велика кількість ліжок для психічно хворих, але порівняно із ЗДА їх небагато. Деяка кількість поліклінік, диспансерів та консультацій працюють як самостійні установи. Спеціяльні профілактично-лікувальні заходи виконують диспансери. У 1964 р. їх було на Україні 4 714 (в тому ч. самостійних закладів тільки 574, решта працювали в складі поліклінік). З заг. ч. диспансерів на протитуберкульозні заклади припадає 1 301, противенеричні – 1 077, онкологічні – 65, психоневрологічні – 39. Першу мед. допомогу дають фельдшерські та акушерські пункти, які працюють майже виключно по с. і обслуговуються сер. мед. персоналом, та здоровпункти на менших підприємствах і в окремих великих цехах (1960 р. було в УССР – 1 434 лікарські та 3 704 фельдшерські здоровпункти).

Санаторно-курортна справа на Україні значно розвинулася. До революції було лише 21 приватна санаторія з незначною кількістю ліжок. У 1966 р. було 447 санаторій з 100 400 місць у них. Треба згадати, що велика санаторно-курортна база України використовується перев. для населення з-поза України. Велика кількість ліжок призначена для туберкульозних та дітей. Лікувальні мі-

неральні джерела, яких на Україні дуже багато, використовуються недостатньо (див. докладніше: *Курорти, Мінеральні води, Санаторії*).

О. з. матері та дитинства стоїть на Україні на високому рівні (мед. допомога та профілактичні заходи для дітей, як також допомога вагітним і породіллям). Це пояснюється, з одного боку, дійсною турботою про дітей, з другого, — масовим притягненням жіноцтва до праці та прагненням влади виховувати дітей поза родиною. У зв'язку з цим організовано широку мережу консультацій для жінок та дітей, молочних кухонь, дитячих ясел, будинків, садків. Досить добре організовано допомогу при пологах.

У 1966 р. в УССР було 4 300 консультацій для дітей та жінок і дитячих поліклінік (1940 р. — 1 386), 1 390 молочних кухонь, 338 дитячих будинків на 34 560 дітей, 8 712 (3 384) дитячих ясел та садків з 1 290 700 (172 208) місць у них (у тому ч. у постійних дитячих яслах 217 800), 26 000 ліжок у дитячих санаторіях, 45 636 ліжок для дітей у лікарнях. У піонерських таборах щороку перебуває бл. 800 000 дітей. Для вагітних та породіль функціонує 34 169 ліжок, на с. було пологових будинків: у 1964 — 6 257, у 1966 — 5 627. Для висококваліфікованої лікувальної допомоги, опрацювання наук. проблем педіятрії, акушерства та гінекології на Україні працює 4 ін-ти охорони матері та дитини (Харків, Київ, Львів, Мукачів). Дітей обслуговувало у 1964 р. 14 160 педіятрів, на той же рік було 6 753 акушерів та гінекологів (див. також *Дошкільне виховання*).

Санітарно-протиепідемічним та профілактичним заходам органи сов. влади завжди надавали великої ваги. Для підготови санітарних лікарів існує мережа санітарно-гігієнічних фак. мед. ін-тів, створено розгалужений апарат санітарної інспекції і 886 санітарно-протиепідемічних закладів (1966). Основною ланкою санітарно-профілактичного апарату є тепер районова лікарня, яка має санітарно-епідеміологічний відділ (591); крім того, існують самостійні санітарноепідемічні станції (295), ін-ти мікробіології та епідеміології (5), гігієни, комунальної гігієни, фізіології праці (5), дезинфекційні станції, будинки санітарної освіти (65). Санітарну освіту, знання основ гігієни введено у школах, на пром. підприємствах, створено спеціяльні ун-ти здоров'я по м.. сіль. лікарі читають багато лекцій на теми О. з.

Санітарне законодавство та санітарний догляд досить суворі й всебічні. Крім заг. протиепідемічних заходів, заг. санітарного догляду, санітарної охорони повітря, води, міст і сіл, існує нагляд за санітарним станом підприємств, зокрема харч. пром-сти, установами гром. харчування, перукарнями, лазнями тощо.

Аптечна справа порівняно з дорев. часом (див. *Аптеки*) та 40-ми рр. покращала (у 1940 р. було 2 553 аптеки та 5 477 аптечних пунктів, у 1965 — 4 092 аптеки та 19 802 аптечні пункти), але все ще відстає порівняно з Зах. Европою та ЗДА. Ч. фармацевтів з вищою освітою зросло з 4 428 у 1940 р. до 9 491 у 1965 р., кількість фармацевтів з сер. освітою з 4 358 у 1940 р. до 12 560 — у 1965 р.

Фармацевтична пром-сть за останні роки значно виросла, але не покриває попиту населення і відстає від відповідної пром-сти Зах. Европи та ЗДА.

Цінним заходом є введення швидкої мед. авіяційної допомоги: в УССР є 25 станцій санітарної авіяції, які у 1965 р. подали допомогу 193 000 хворих. Крім того, існують станції швидкої допомоги, які мають 1 358 санітарних машин.

Чималий розвиток мережі мед. закладів, утримання 100 000 лікарів та понад 700 000 осіб сер. й нижчого медперсоналу можливі тільки завдяки надзвичайно дешевій робочій силі в УССР. Місячна заробітна платня лікаря в УССР дорівнює перев. 100-150 карб., медпрацівників (1966) — 75,9 (сер. для всіх робітників і службовців — 96 карб.). Річне утримання всієї маси лікарів коштує в УССР бл. 150 млн карб., тоді як у Зах. Німеччині утримання меншої кількости лікарів (94 503) коштує річно понад три мільярди марок (у ЗДА заробіток або утримання лікарів, тобто оплата їхньої праці, ще значно вища).

Типовою для розвитку сов. мед. мережі є розбудова насамперед дешевших закладів О. з. — амбуляторно-поліклінічних установ, фельдшерсько-акушерських пунктів і здоровпунктів. Також кількість сер. медперсоналу зросла значно більше, ніж кількість лікарів та фармацевтів з вищою освітою. Тому 80% всієї мед. допомоги припадає на амбуляторно-поліклінічні заходи, при чому значна частина цієї допомоги, особливо на с., не дуже високої якости: як правило сіль. мед. установи устатковані примітивно і забезпечені неповноцінним мед. персоналом. Так, у 1956 р. по всій Україні на 4 754 лікарні та бл. 6 000 амбуляторно-поліклінічних установ було тільки 2 198 рентґенівських відділів та кабінетів і 3 432 клініко-діягностичних лябораторій, які були розташовані перев. по м.

Інфекційні захворювання. Статистика руху інфекційних захворювань і смертности від них фактично невідома. На підставі матеріялів, що подають сов. автори, можна думати, що захворювання на інфекційні хвороби, зокрема на тифи, різачку, шкарлятину, дифтерію, віспу та ін., зведені до мінімуму. Значно зменшилося захворювання на малярію, сифіліс. Захворювання і смертність на туберкульозу знизилася, але порівняно з рядом евр. країн та ЗДА ще високі. Кількість психічно хворих менша, ніж в ЗДА та Европі. Досить розповсюджений алькоголізм, але зловживання наркотиками майже відсутнє.

Завдяки покращенню О. з. в УССР зменшилася смертність (на 1 000 населення: 1913 р. – 25,2, 1940 – 14,3, 1950 – 8,5, 1960 – 6,9, 1965 – 7,6, 1966 – 7,5) і тепер належить до найнижчих у світі. Ще більшого зменшення зазнала дитяча смертність: на 1 000 народжених померло віком до 1 р.: 1913 р. – 190, 1940 – 161, 1950 – 73, 1960 – 30, 1965 – 20, 1966 – 19. Ближче див. *Природний рух населення.* Сер. тривалість життя зросла в УССР з 47 р. у 1926 р. до 72 – у 1965 р.

О. з. укр. людности в діяспорі. У перші роки після другої світової війни укр. лікарі виявили велику діяльність у справі О. з. укр. населення на еміґрації. Так, 1945 р. у Німеччині було організовано Укр. Червоний Хрест на чужині, пізніше перетворений на *Укр. санітарно-харитативну службу* (УСХС) з бл. 200 філіялами та станицями (див. також ЕУ 1, стор. 1 160). У 1946 р. було створено Укр. Мед.-Санітарне Об'єднання, яке охопило бл. 500 лікарів та 1 200 ін. мед. персоналу, у Австрії у 1946 р. було засновано Т-во Укр. лікарів і аптекарів (у Тіролі й Форарльберґу). Більшість укр. лікарів працювали в системі УННРА та ІРО, обслуговуючи табори і лікарні для переміщених осіб.

Після виїзду еміґрантів за океан у ЗДА було створено *Укр. Лікарське Т-во Півн. Америки* (1950), яке об'єднує бл. 700 осіб. У діяспорі тепер перебуває бл. 1 000 укр. лікарів (в тому ч. понад 800 в ЗДА і Канаді).

Література: Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. Под редакцией Б. Петрова, В. Братуся и К. Дупленко. К. 1954; Конюс Э. Пути развития советской охраны материнства и младенчества. М. 1954; Плющ В. Коротка іст. охорони здоров'я в Україні. Укр. зб., кн. 9, Ін-т для вивчення СССР. Мюнхен 1957; Матеріяли до іст. розвитку охорони здоров'я на Україні. За ред. К. Дупленка. К. 1957; Майстрах О. Орг-ція охорони здоров'я. К. 1957; Здравоохранение в УССР. Статистический справочник. К. 1957; Досягнення охорони здоров'я в Укр. РСР. Гол. ред. П. Шупик (Зб. ст.; багата література предмета). К. 1958; Воронцов Д., Нікітин В., Серков П. Нариси з іст. фізіології на Україні. Вид. АН УРСР. К. 1959; Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине (под редакцией Д. Калюжного и А. Грандо), тт. I—II. К. 1962; Петров Б. Очерки истории отечественной медицины. М. 1962; Охорона здоров'я УРСР. К. 1963; Рябошенко О. Охорона здоров'я населення зах. обл. України. К. 1963; Плющ В. Сучасний стан охорони здоров'я та мед. освіти в Україні. Лікарський Вісник, ч. 1 (32). Нью-Йорк 1964.

В. Плющ

Охорона історично-культурних пам'яток, здійснювані гром. або держ. орг-ціями заходи для захисту і збереження іст. і культ. пам'яток, зокрема цінних творів мистецтва. На укр. землях під Росією до 1917 р. О. і.-к. п. не була унормована законодавством; за старовинними будовами й важливішими місцями археологічних розкопів доглядали ґуб. вчені комісії, які опікувалися одночасно і музейними та архівними пам'ятками. У 1917 р. О. і.-к. п. керував Укр. Гром. Комітет охорони пам'яток старовини (гол. М. *Біляшівський),* за Центр. Ради Мін-во Освіти, 1918 р. Гол. Управління в справах мист. і нац. культури, згодом Археологічний Комітет ВУАН і музейні секції відділів Нар. Освіти. Під час рев. подій 1917—20 рр. і в перші роки встановлювання больш. влади загинула велика кількість позамузейних пам'яток історії й культури. Особливо потерпіли поміщицькі палаци, часто будовані в стилі укр. барокко й ампіру, з великою кількістю старовинних і мист. речей у них.

Заходи сов. режиму в справі О. і.-к. п. були спорадичні і здебільша недостатні. У 1920 р. проголошено археологічно-іст. заповідником територію розкопів античного м. Ольвії, 1925 р. – «Могилу Т. Г. Шевченка» в Каневі з довколишньою територією. Тільки 17. 6. 1926 за вимогами укр. діячів культури й науки вийшла постанова ВУЦВК і Ради Нар. Комісарів УССР «Про пам'ятки культури і природи», на підставі якої всі пам'ятки зареєстровано, визначено за категоріями (респ. і місц. значення) та взято під догляд й охорону, а найвидатніші з них оголошено держ. *заповідниками.*

За своїм характером заповідники поділялися на іст.-культ. і природні (див. *Охорона природи).* До іст.-культ. заповідників, крім вищезгаданих *Ольвії* і «Могили Т. Г. Шевченка», належали: *Києво-Печерська Лавра,* Всеукр. Музейний Городок (з 1926), *Кирилівська Церква* в Києві (з 1929), *Спасо-Преображенський Манастир* у Новгороді-Сіверському (з 1929), замок кн. Острозьких в Старокостянтинові (з 1929), а також Спасо-Преображенський і Борисоглібський собори, П'ятницька церква та Єлецький і Троїцько-Іллінський манастирі в Чернігові, манастир Кармелітів і синагога 17 в. в Бердичеві (остання п. н. Заповідник Єврейської Матеріяльної Культури), ма-

еток Тарновських у Качанівці на Чернігівщині, Усатівське городище б. Одеси, Перекоп у Криму та ін. Пам'ятками респ. значення проголошено м. ін. *Софійський Собор* у Києві, Братський манастир на Подолі, будинок Мазепи в Чернігові, кляштор Бернардинів у Вінниці, археологічні пам'ятки на о. Березань, коз. Покровський манастир у Харкові, Донецьке городище тощо.

Гол. органом О. і.-к. п. був Укр. Комітет Охорони Пам'яток Культури при Нар. Комісаріяті Освіти УССР, який видавав ж. «Зб. охорони пам'ятників культури на Україні» (з 1928). У Києві діяла під керівництвом Ф. Ернста, М. Шарлеманя й В. Базилевича Київська Крайова комісія охорони матеріяльної культури та природи (з 1926). На теренах Криму й Кубані діяли органи й було чинне право РСФСР щодо охорони пам'яток, багато в чому подібне до законодавства і практики в УССР.

У 1930-их рр. справа О. і.-к. п. перебувала у цілковитому занедбанні. Щобільше – в пол. 1930-их рр. сов. влада знищила низку видатних іст.-культ. пам'яток, у самому Києві: манастирі *Михайлівський Золотоверхий*, Миколаївський і Слуп-Микельський, церкви *Трисвятительську*, Братську Богоявленську, а також велику кількість поза Києвом. Створений Комітет охорони та збереження іст.-культ., архітектурних й археологічних пам'яток УССР не виявив діяльности. Мало уваги питанням О. і.-к. п. присвячували також створені після війни при мін-ві культури УССР управління музеїв та охорони пам'яток культури. Постале у грудні 1966 р. в наслідок численних заходів і вимог громадянства, Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, обмежує свою діяльність здебільша до охорони пам'яток істроії доби революції та ком. будівництва. Натомість офіц. сов. чинниками далі ведеться нищення укр. іст.-культ. пам'яток. 24. 5. 1964 підпалено укр. відділ Київ. Держ. Публічної Бібліотеки АН УРСР (див. *Погружальського процес)*, у листопаді-грудні 1968 р. спалено церкву св. Юрія разом з бібліотечним фондом *Видубецького манастиря.* Під обліком й охороною держави наприкін. 1965 р. було зареєстровано 7 861 археологічних і 738 пам'яток дорев. часу, як також понад 12 000 іст. пам'яток уже сов. періоду.

На зах.-укр. землях О. і.-к. п. належала до 1918 р. до держ., за поль. часів до воєводських консерваторів.

В. Дубровський, Б. Кравців

Охорона материнства та дитинства, див. *Охорона здоров'я.*

Охорона праці, див. *Праця.*

Охорона природи, система заходів, спрямованих на збереження, раціональне використання і відтворення природних багатств: природної рослинности та тваринного світу, мальовничих краєвидів, пам'яток неживої природи, чистоти повітря, води й ґрунту, плекання серед населення любови й дбайливого ставлення до природи. Спеціяльно виділені простори, які мають якісь природні (також іст.-культ.) цінності й тому перебувають під О. п., називаються **заповідниками** (З.).

О. п. до 1920 р. мала на укр. землях тільки спорадичний характер. (напр., заходи про збереження лісів та охорону тварин за гетьмансько-коз. держави). Законну охорону лісів встановлено лише в другій пол. 19 в., але вона була недостатня, зокрема на тих укр. землях, які входили до складу Рос. Імперії (див. *Лісове госп-во).* Перший З. постав з приватної ініціятиви – *Асканія Нова,* заснований у херсонських степах (1883). Сувора охорона лісів і тварин існувала в царських лісах крим. гір та у Біловезькій Пущі.

1920–30 рр. Орг. форм О. п. набула тільки на поч. 1920-их рр., коли постав Укр. Комітет охорони пам'яток природи при Нар. Комісаріяті Освіти і О. п. поставила своїм завданням також ВУАН. 17. 6. 1926 вийшла постанова ВУЦВК і Ради Нар. Комісарів УССР «Про пам'ятки культури і природи»; у 1920-их рр. постало найбільше ч. З. Вже 1919 р. оголошено Асканійський степ держ. З. і створено держ. З. Дніпрової пійми Конча-Заспа б. Києва. Далі постали Крим. З. (з 1920 р.), Держ. Лісостеп. З. ім. Шевченка в Каневі (1924), об'єднаний пізніше з З. «Могила Т. Г. Шевченка», Кавказький З. (1924), Гола Пристань на Дніпрі та держ. надморські З. на Чорному й Озівському мм. (1927), Уманський держ. З. «Софіївка» (1929). Природними резерватами респ. значення визнано також: Провальський степ на Донбасі, Кам'яну Могилу б. Маріюполя в Надозів'ї, Старобільський цілинний степ, Коростенський бобровий З. тощо. 1928 р. Рада Нар. Комісарів УССР затвердила проєкт великого комплексного З. «Дніпровий Низ». Гол. установою, що керувала О. п. був Укр. Комітет О. п. при Нар. Комісаріяті Освіти УССР, він же видавав ж. «Зб. охорони пам'ятників природи на Україні» (з 1928). У Києві діяла під керівництвом Ф. Ернста, М. Шарлеманя і В. Базилевича Київська Крайова Комісія Охорони пам'яток матеріяльної культури та природи (1926), що була пов'язана з ВУАН. Переслідування укр. культури у 1930-их рр. припинило розвиток О. п. і З.; їхні площі

зменшено, а керівництво над ними щораз більше почала перебирати Москва.

На Зах. Укр. Землях, зокрема в Галичині, в період між двома світовими війнами постало чимало невеликих З. та резерватів. До Карп. належали м. ін. кедровий З. ім. митр. А. Шептицького на горі Яйце в центр. Ґорґанах і Чорногорський З. у сточищі гор. Прута під Говерлею. На Передкарпатті організовано тисовий резерват у Княждворі б. Коломиї. На Поділлі під О. п. перебували рештки степ. рослинности, гіпсові печери в Більчі Золотому і Кривчі б. Борщева тощо. О. п. займалася м. ін. спеціяльна Комісія О. П. при НТШ.

З 1940 р. і сучасний стан. Заходи О. п. України зовсім припинено під час війни 1941–45 і перший час після неї. Зокрема потерпіли Карп. ліси, хи-

Асканія Нова

Ковильний степ; на першому пляні степовий орел на кам'яній бабі

Охорона природи в УССР

1 — Заповідники. 2 — Заповідні ділянки. 3 — Заповідні місця. 4 — Заповідно-мисливські госп-ва. 5 — Заказно-мисливські госп-ва. 6 — Ботанічні сади. 7 — Дендрологічні парки

жацьки експлуатовані сов. владою по війні (лише в самих центр. Ґорґанах створилося 1 470 га кам'янистих розсипів). Небагато допомогло впорядкування держ. З. постановою уряду УССР з 1946 р. і створення при АН УРСР Укр. Т-ва О. п. та сприяння розвиткові природних багатств та Комісії О. п. при АН УРСР (діяла у 1955–64 рр.). Нині О. п. в УССР здійснюється на підставі законів з 1958 і 1960 рр. (закон про О. п. УССР), ще доповнені 1964 р.

До системи заходів по О. п. належать в УССР (як і в усьому СССР) З. – великі територіяльні комплекси з повною О. п.; невеликі т. зв. заповідні ділянки і ще менші заповідні місця; заповідно-мисливські госп-ва з майже цілковитою О. п.; дендрологічні *парки й ботанічні* сади, а також лісомисливські госп-ва і держ. лісомисливські госп-ва з обмеженою О. п.; врешті заказники, в яких на ряд рр. заборонено полювання. Під О. п. підпадає ряд рідкісних рослин і тварин (бобер, бабак, перев'язка, вихухіль, лебеді, орли, сова й ін.). Площа З. УССР становила у 1965 р. 93 000 га, що становить ледве 0,15% всієї території (в евр. частинах СССР – 0,5%, в Польщі – 0,4%, в Чехо-Словаччині 1,15%, у Великобрітанії 4%). За плянами їхню площу мали б поширити до бл. 160 000 га (0,26%).

Про З. за станом на 1955 р. див. *Заповідники*. Нині в УССР існують З.: *Чорноморський, Укр. держ. степ. З.* (включає з 1961 р. три відділення: *Кам'яна Могила, Хомутівський степ* і *Стрілецький степ)* та організовані 1964 р. у Карпатах: *Чорногорський* (7702 га з 6 філіялами) і *Угольський Буковий* З. (4 700 га) на півд. схилах Полонинського Бескиду. Кол. великий З. *Асканія Нова* (38 500 га) становить тепер невелику заповідну ділянку (500 га). *Кримський* і *Озівсько-Сівашський* З. перетворено на заповідно-мисливські госп-ва; *Канівський біогеографічний* З. ліквідовано. Найбільші заказно-мисливські госп-ва знаходяться в Карпатах: «Радянські Карпати» в сточищі гор. Чорної Тиси (70 200 га) і «Осмолода» в Ґорґанах (78 900 га). На пограниччі укр. етногр. території є далі заповідники: *Біловезька Пуща* і *Кавказький*. Див. також карту.

Література: Підоплічко І. Охорона природи на Україні. К. 1958; Матеріяли про О. п. на Україні. 1—3. К. 1958—64; Заповідники та пам'ятки природи Укр. Карпат. Л. 1966; також література до *Заповідники*.

В. Кубійович

Охоронні відділи (Schutzmannschaften), парамілітарні формації, створені під час другої світової війни нім. владою в окупованих країнах, в тому ч. і на Україні, для охорони важливих об'єктів, як також боротьби з партизанами. Основою О. в. на Україні, насамперед на Волині, були здебільша чл. кол. повстанських загонів, що створилися самочинно у больш. тилу та охороняли населення від відступаючої больш. адміністрації та НКВД й були з приходом нім. військ розпущені. Зокрема у Рівному створено у серпні 1941 р. з кол. полку Холодного Яру Вишкільний батальйон для Сх. ч. 365 у складі бл. 1 500 вояків, що пізніше став вишкільно-адміністративною частиною охоронно-поліційних відділів в «Райхскомісаріяті Україна» і Білорусі. В кін. 1942 р. у ці відділи включено ще т. зв. «гільфсвілліґе» (гіві), що набиралися з полонених червоноармійців та цивільного населення і спершу виконували допоміжні праці для армії, гол. при постачанні. О. в. ділилися на курені (шуцманншафтсбатальйоне), а ці на сотні (гундертшафтен) – звич. на 4 по 120—160 вояків кожна. О. в. підпорядковувалися нім. поліційній владі, а у прифронтовій смузі — військ. командам. О. в. командували українці, які підпорядковувалися фактично нім. зв'язковим. Після відступу німців з України О. в. були включені у т. зв. *Укр. Визвольне Військо* (УВВ) і *Рос. Визвольну Армію (РОА)*. Крім укр., існували також О. в. поль. та ін. національностей.

Охоронні відділи, див. *Охрана*.

Охоронні промислові відділи (Werkschutz), парамілітарні формації, створені нім. владою під час другої світової війни на окупованих ними територіях для охорони пром. об'єктів, зокрема воєнно-важливих зав. О. п. в. були організовані на військ. лад і мали місц. комендантів, які підпорядковувалися нім. командам або адміністративним управлінням. Перші укр. О. п. в. постали 1940 р. на терені Ген. Губ. в місцевостях Стальова Воля і Стараховіце для охорони сталеварень (вони формувалися перев. з старшин і бійців кол. *Укр. Леґіону* під проводом полк. Р. Сушка), пізніше у Переворську й в ін. місцевостях Ген. Губ., а з 1941 р. у дистрикті Галичина та «Райхскомісаріяті Україна».

Охрана, в Рос. Імперії тимчасовий особливий стан у країні або в окремих її місцевостях, який запроваджувано в надзвичайних умовах; він полягав у розширенні повноважень адміністративних органів та в обмеженні гром. прав населення. («Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия» з 14. 8. 1881). У зв'язку з введенням цього «Положения» наступила реорганізація таємної політ. поліції, органами якої стали «охранные отделения» чи «Отделения по охранению общественной безопасности и порядка» при «градоначальниках» і

«оберполицмейстерах», що були фактично підпорядковані департаментові поліції. Спершу введено «охранные отделения» в Петербурзі, Москві й Варшаві. У 1902 р. їхню мережу поширено також і на Україну (Київ, Одеса, Харків, Катеринослав та ін.). Система «охранных отделений» проіснувала до березневої революції 1917 р. Рос. система таємної поліції, популярно звана «охраною» чи «охранкою», була відома своїми методами (велика кількість таємних аґентів, існування при поштамтах спеціяльних відділів для контролю кореспонденції тощо), зокрема широким застосуванням системи провокацій. *А. Б.*

Охримович Василь (1914–54), діяч ОУН, в'язень поль. тюрем, обл. провідник Тернопільщини в 1941 р., крайовий провідник зах. обл. в 1943 р., чл. УГВР, співорганізатор УПА; з 1946 р. на еміграції. У 1953 р. повернувся на Україну для рев. роботи; ув'язнений сов. органами, був засуджений Київ. військ. трибуналом у травні 1954 р. до розстрілу.

Охримович Володимир (1870–1931), адвокат, гром.-політ. діяч, учений, журналіст, д. чл. НТШ (з 1899) і гол. його Статистичної Комісії, чл.-кор. Петербурзької Академії Наук, проф. Укр. Таємного Ун-ту у Львові й декан правничого фак. (1920–25). Нар. у Велдіжі, Долинського пов. в священичій родині; замолоду чл. Русько-Укр. Радикальної Партії (з 1890), співр. ж. «Народ» (1890) і «Життя і Слово» (1895), згодом один із засновників Нац.-Дем. Партії (1899), ред. «Діла» (1902), в якому завів фонетичний правопис. 1907–08 посол до австр. парляменту, в 1915–17 рр. заложник у Сибіру. Зміна його рел.-філос. світогляду, що відбулася на цей час, відбита в пізнішій кн. «Чому я навернувся. Прилюдна сповідь» (1926). По повороті до Львова 1918 р. чл. Укр. Нац. Ради, згодом чільний чл. Укр. Нар. Трудової Партії, 1923 р. її гол., з 1925 р. в УНДО.

В. Охримович

О. залишив низку наук. дослідів з етнології й етнографії («Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории развития семьи» в «Этнографическом Обозрении» т. XI, 1891 і т. XV, 1893, «Знадоби до пізнання нар. звичаїв і поглядів правних» в «Житті і Слові», 1895, «Враження з Угор. Руси», 1895, «Про сстанки первісного комунізму у Бойків-Верховинців в скільськім та долинськім судовім повіті» ЗНТШ, т. XXXII, 1900, «Укр. приповідки правничі, систематично впорядковані та юридично пояснені», 1912), статистики («З поля нац. статистики Галичини», «Русини-латинники» і «Фактичні і фіктивні страти Русинів в демографічнім балянсі Галичини за десятиліття 1900–1910», 1912) та мови (описові праці з укр. антропоніміки, 1895 й укр. літ. наголосу на гал. основі). Помер у Львові.

Охримович Іван (1853–1922), укр.-кат. свящ., дядько Володимира О., гал. гром. діяч, автор оп. у «ЛНВ» (1903–04) та популярних кн. для народу.

Охримович Іван (1894–1942), муз. діяч і дириґент родом з Долинщини; у 1920–30-их рр. у Львові дириґував хорами — студентським *«Бандурист»*, чоловічим *«Сурма»*, архикатедральним у храмі св. Юра.

Охримович Осип (1886–1967) гром. діяч, син. о. Івана; у 1915–18 рр. — співр. Союзу Визволення України у таборі полонених у Фрайштадті, за ЗУНР комісар Богородчанщини, згодом адвокат у Мукачеві на Закарпатті, з 1939 на Словаччині, де й помер.

Охримович Степан (1905–31), політ., гром. і студентський діяч у Галичині (організатор молоді й студентства Стрийщини), учасник Конґресу укр. націоналістів (1929), крайовий провідник ОУН на Зах. Укр. Землях (1930–31), ред. націоналістичних вид.: («Бюлетень КЕ ОУН», *«Юнацтво»*), в'язень поль. тюрем.

Ю. Охримович

Охримович Юліян (1893–1921), політ. і гром. діяч, брат Володимира О. родом з Долинщини; 1913–14 ред. студентського ж. *«Шляхи»* у Львові; 1914 р. переїхав на Наддніпрянщину; у 1917–18 рр. секретар ЦК УПСР і чл. Центр. Ради; 1920 — працював у в-ві *«Рух»* у Харкові; 1921 арештований і розстріляний большевиками; автор кн. «Розвиток укр. нац.-політ думки» (1918).

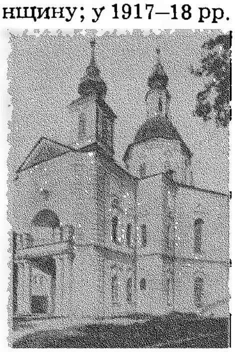

Покровський собор (1753)

Охтирка (III–15), м. на півд. Слобожанщині над р. Ворсклою, р. ц. Сумської обл. О. заснована 1641 р., після зформування Слобідського Охтирського полку (1655–58), до 1765 р. полк. м. З

1780 р. пов. м. (з 1835 Харківської губ.). До першої світової війни кустарно-пром. м. Ч. меш. (1966) 38 100; металообробна і машино-будів., харч. та легка пром-сть, виробництво будів. матеріялів. Технікум механізації сіль. госп-ва, мед. училище, краєзнавчий музей, театр; Покровська церква з 1753 р.

Оцтове дерево, віргінський сумах [Rhus hirta (L.) Sudw. = R. typhina Torn.], дводомне дерево 4-8 м заввишки з родини сумахуватих. О. д. використовують як чинбарну рослину, листки (мають до 25% таннідів, галів до 18%) для мед. потреб. Розводять також як декоративне дерево.

Очаків (VII–12), м. на півн.-зах. березі Дніпрово-Бозького лиману, р. ц. Миколаївської обл., 10 200 меш. (1965). Морський порт, рибоконсервний комбінат. У 7–6 вв. до Хр. в р-ні сучасного О. була грец. колонія Алектор. У 1430-их рр. тут постала лит. фортеця Дашів, 1492 р. крим. хан Менглі-Ґірей збудував тут фортецю, якою незабаром заволоділи турки й перейменували її на О. Відтоді О. став одним з опірних пунктів тур.-тат. володіння на півн. березі Чорного м.; у 17–18 вв. запор. козаки часто облягали О. З 1791 р. О. за Яським миром увійшов до складу Рос. Імперії; з 1806 р. заштатне м-ко Херсонської губ.

Очанка (Euphrasia L.), рід невеликих однорічних напівпаразитних рослин з родини ранникуватих. На Україні 16 видів. З лікувальною метою використовують усі ті види, що раніше об'єднували в один збірний вид: О. лікарську, О. звичайну [E. officinalis L. (s. l.)], О. татарську (E. tatarica Fisch.) і О. стиснуту (E. condensata Jord.). Вони мають глюкозиди, що впливають на серце. Раніш уживали на лікування очей, тепер використовують гол. ч. у гомеопатії.

Очерет звичайний [Phragmites communis (L.) Trin.], довгорічна рослина 4-9 м заввишки з родини злакових, блакитнозелена з довгим повзучим порожнистим кореневищем. Росте по берегах річок, озер та по болотах, досить звичайно; займає великі площі в заплавах річок (в УССР бл. 110 000 га). О. містить у собі багато цукрових і білкових речовин. Придатний на силос. Його використовують на покрівлю дахів і стель, на вироблення пресових плит (камишиту), як ізоляційний будів. матеріял, для виготовлення паперу, плетених виробів, як паливо і як споживну рослину.

Очеретине (V–18), с. м. т. в Донбасі, Ясинуватського р-ну Донецької обл.; 5 900 меш. (1966), керамічний зав.

Очеретник, куничник (Calamagrostis Adans), рід рослини з родини злакових, довгорічні трави з повзучим кореневищем. На Україні 10 видів, з них найпоширеніші: О. наземний [C. epigeios (L.) Roth.] – росте по луках, пісках, степ. схилах, між чагарниками, на перелогах по всій Україні; О. очеретяний [C. arundinacea (L.) Roth.] – по тінистих лісах, звич. на Поліссі, рідко в Лісостепу.

Очеретянка (Acrocephalus), рід гніздових птахів родини славкових, довж. тіла 12,5 – 20 см, вага – 10-30 г, живе перев. в очеретяних заростях по берегах водойм; комахоїд. На Україні живе 7 видів: О. велика (A. arundinaceus L.), О. мала, або лугова, або борсучок (A. schoenobaenus L.), О. чагарникова або болотяна (A. palustris Bechst.), О. ставкова (A. scirpaceus Herm.) та ін.

Очеретянка звичайна (Digraphis arundinacea Trin. = Phalaris arundinacea L.), довгорічна рослина з родини злакових, 1-2 м заввишки, з довгим розгалуженим кореневищем. Росте по болотистих луках, берегах, звич. на Поліссі й в Лісостепу, рідше в Степу. Молода рослина дає добрий корм. Відміну з смугастим листям – шовкову траву [D. arundinacea (L.) Trin. var. picta L.], вирощують як декоративну рослину.

Очиток, заяча капуста (Sedum L.), рід суккулентних довгорічних або однорічних рослин з родини товстолистих. На Україні 18 видів, з них найпоширеніші: О. гострий, О. їдкий (S. acre L.). Росте на сухих піщаних, кам'янистих місцях, сухих луках по всій Україні. З рослини виділено алькальоїд седамін. Деякі О. декоративні рослини; медоноси.

Ошава, м. в кан. провінції Онтаріо, над оз. Онтаріо; 81 000 меш. (1961), в тому ч. 4 000 українців; дві укр. парафії – кат. і правос.

Ошерович Мендель (1887–1965), жид. гром. діяч у ЗДА, письм., історик і публіцист, родом з Тростянця на Поділлі, з 1910 р. у ЗДА, співред. провідної жид. газ. «Ди Форвард». Очолював Союз Укр. Жидів у ЗДА і Комітет для підтримки жидів на Україні й був ред. 3-томової енциклопедичної праці «Жиди на Україні» (1 т. у 1961 р.). Автор повістей і низки драматичних творів жид. мовою і ряду праць з історії жидів, у т. ч. «Міста і містечка в історії жидів на Україні» (1948).

П

Павенцький Антін (1818–89), гал. гром. діяч і журналіст, правник, один з засновників *Гол. Руської Ради*, перший ред. першого укр. часопису *«Зоря Галицька»* (1848–50), посол до гал. сойму (1861).

Павленко Віктор (* 1888), військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР, кадровий старшина рос. армії — підполк. авіяції; чл. Укр. Центр. Ради та *Укр. Ген. Військ. Комітету* (був від нього зв'язковим до верховного командування рос. армії), обраний на І *Всеукр. Військ. З'їзді* (18-25 травня 1917). По упадку Рос. Тимчасового Уряду та проголошенні УНР – командувач Київ. Військ. Округи, з грудня 1918 р. до листопада 1920 р. начальник летунства Армії УНР. У 1926 р. повернувся з еміґрації на батьківщину, дальша доля невідома.

В. Павленко

Павленко Віра (* 1912) і Галина (* 1918), сестри, майстрі нар. декоративного розпису, родом з Катеринослава, з 1922 в с. Петриківці, з 1935 у Києві, де вчилися в школі нар. майстрів (1937—39); з 1944 на Київ. експериментальному керамікомист. зав. розписують ужитковий та декоративний порцеляновий і фаянсовий посуд у стилі *петриківського розпису*.

Павленко Оксана (* 1896), маляр-монументаліст і графік, родом з Черкащини, учениця М. *Бойчука*, чл. *АРМУ*; брала участь з бриґадою М. Бойчука у розписах Луцьких касарень (1919), Межигірського технікуму (1925; фреска «Консультація на селі») і кол. Червонозаводського театру в Харкові (1933 35; фреска «Фізкультура і спорт в СРСР»); фрески в Киргизькому і Азербайджанському павільйонах на Всесоюзній с.-г. виставці у Москві (1938–40 і 1951–54; «Демонстрація в м. Фрунзе», «Збиральниця бавовни») та ін. З графіки — лубки-плякати, близькі до давніх нар. картин.

О. Павленко

Павленко Павло (1890—1931), драматичний актор, у 1910-их рр. у трупі Д. *Гайдамаки*, з 1927 р. у Нар., з 1928 р. в Червонозаводському театрах у Харкові.

Павленко Юрій (* 1898), гідромеханік родом з Харківщини, проф. Ленінградського Кораблебудівного Ін-ту (з 1930) і Одеського Ін-ту Інженерів Морської Фльоти (з 1944), д. чл. АН УРСР (з 1961); бл. 250 праць з основних питань гідромеханіки і теорії корабля (геометрії, статики, хитавиці, опору води, суднових рушіїв тощо).

Ю. Павленко

Павлик Анна (1855 1928), гал. гром. діячка, сестра й співр. Михайла П., пропаґаторка поступових ідей та ідеалістично - месіяністичного соціялізму, піонерка жін. руху в Галичині; ст. в пресі.

А. Павлик

Павлик Михайло (17. 9. 1853 – 26. 1. 1915), гром.-політ. діяч у Галичині, письм., публіцист, один з засновників *Укр. Радикальної Партії* і її гол. з 1899, д. чл. НТШ, родом з с. Монастирська б. Косова. Як студент Львівського Ун-ту, разом з І. Франком був чл. *Акад. Кружка* і співр. його органу *«Друг»* (1874–77), які під впливом М. *Драгоманова* перейшли з москвофільських на укр. позиції. П. став учнем Драгоманова і був речником його ідей аж до смерти. За це був у молоді роки переслідуваний владою (і засуджений). Разом з І. Франком редаґував місячник *«Гром. Друг»* і зб. *«Дзвін»* та *«Молот»*, з Драгомановим і С. Подолинським у Женеві *«Громаду»* (1879 -82) і знову з Франком органи радикальної партії *«Народ»* і *«Хлібороб»* (1890–95). У 1895–1905 рр. перший бібліотекар НТШ, згодом ред. радикального *«Гром. Голосу»*. У 1914 р. заступник гол. *Гол. Укр. Ради*. Помер у Львові.

М. Павлик

П. писав оп. («Юрко Куликів», «Ребенщукова Тетяна») і повісті («Пропащий чоловік», «Вихора») та перекладав з рос. (Н. Лєскова, Л. Толстого, А. Островського) і поль. («Мужики» В. Реймонта) літератур, але найбільше часу віддавав журналістиці. Наук. праці: «Про русько-укр. читальні» (1887), «Михайло Петрович Драгоманів 1841—1894» (1896), «Спис творів Івана Франка за перше 25-ліття його літ. діяльности 1874—1898 pp.» (1898), «Якуб Ґаватович (Ґавот) — автор перших руських інтермедій в 1619 р.» (ЗНТШ, т. 35-36, 1900). П. редаґував вид. НТШ, фолкльористичні твори Драгоманова; видав своє листування з Драгомановим (8 тт.) та листування Драгоманова з М. Бучинським (1 т.) і Т. Окуневським (1 т.); впорядкував бібліотеку Й. І. Крашевського в Кракові й видав каталог. П. був прихильником ліберально-гуманного соціялізму, далекого від ортодоксального марксизму, при чому виступав проти народовецького руху і гостро атакував гал. духовенство. П. відстоював ідею самостійности України і теперішня сов. інтерпретація його поглядів — тенденційна і невірна. *Р. М.*

Павликів Теофіл (1821—1905), гал. гром. діяч, почесний крилошанин митрополичої капітули, парох Волоської Церкви у Львові, посол до гал. сойму (1861, 1868, 1873), провідний діяч т-ва *Руська Рада* у Львові (з 1870).

Павликовська Ірина (* 1901), гром. діячка, дочка І. *Макуха*, дружина Ю. *Павликовського*, родом зі Львова. Співзасновниця і чл. управи кооперативи *«Укр. Нар. Мистецтво»* (1925–39), *Союзу Українок* (1923–28), т-ва *Укр. Захоронка* і Вакаційні Оселі (1926-39); чл. крайової управи *Секції Сільс. Господинь* (1935-39) — всі у Львові. На еміґрації в Німеччині й Канаді; засновниця і гол. *Об'єднання Укр. Жінок* у Німеччині (1945–50), чл.-засновник і чл. управи *СФУЖО* (з 1948), гол. крайової управи *Ліґи Укр. Кат. Жінок Канади (1964-68).*

І. Павликовська

Павликовський Юліян (20. 7. 1888—28. 12. 1949), провідний гал. кооператор і аґроном, гром.-політ. діяч, економіст і публіцист, д. чл. НТШ, родом з с. Синькова (Радехівщина), з священичої родини. Після закінчення правничих (у Львові) і аґрономічних (у Відні) студій працював у 1915—23 pp. в т-ві *«Сільс. Господар»* у Львові (до 1918 як керівник госп. відбудови краю, згодом як організатор), у 1924—29 гол. цього т-ва, пізніше заступник гол. У 1920—21 керівник Крайового Комітету Орг-ції Кооператив, у 1922—44 гол. Крайового Союзу Кооператив і *Ревізійного Союзу Укр. Кооператив,* до орг-ції і розбудови якого найбільше спричинився; у 1923—39 дир. *«Нар. Торговлі»;* чл. управ низки укр. установ (м. ін. гол. Надзірної Ради *«Маслосоюзу»* у 1926—39). П. був ідеологом кооп. руху на Зах. Україні, організатором кооп. конґресів у Львові, учасником і репрезентантом укр. кооперації на міжнар. кооп. з'їздах, представником укр. інтересів у ряді заг.-поль. установ (чл. Держ. Хліборобської Ради і Держ. Кооп. Ради у Варшаві, Ради Хліборобської Палати у Львові та ін.). Діяч Нац. Дем. Партії (з 1917 р. чл. ширшого Нар. Комітету), співзасновник УНДО і чл. його президії (у 1930—39 заступник гол.), у 1930-38 чл. поль. сенату, в якому брав участь у ряді комісій як екон. експерт. З 1944 р. на еміґрації в Німеччині, де очолював Об'єднання Укр. Кооператив у Мюнхені. Помер і похований у Мюнхені.

Ю. Павликовський

Ст. з ділянки аґрономії, про знищення Галичини під час першої світової війни, програмові ст. з ділянки розбудови кооперації на Зах. Україні, про екон. положення с. в Галичині, з іст. й ідеології кооперації, аґрарної і кооп. політики в Польщі тощо — в журн. і газ., зокрема в «Кооп. Республіці» і в «Ділі». Окремі праці: «Будівництво, мета і праця кооперації на Великій Україні» (1920), «Земельна справа у Сх. Галичині» (1922), «В обороні Рідної Землі» (1925), «Природа, мета і світогляд укр. кооп. руху» (1934) та ін. Викладав аґрарне законодавство в Укр. (таємному) Ун-ті у Львові і кооперацію на різних кооп. курсах у Ґаличині і в УТҐІ та УВУ на еміґрації. *Р. М.*

Павличенко Тиміш (1892—1958), ботанік-еколог, гром.-політ. діяч і письм., родом з Вінничини, д. чл. НТШ. У 1917—18 pp. чл. Укр. Центр. Ради, 1918 р. — Укр. Установчих Зборів; з 1920 р. на еміґрації в Празі. З 1927 р. в Канаді; з 1938 р. проф. та дир. відділу екології рослин в Саскатунському Ун-ті, з 1948 р. дир. Рільничо-Дослідної праці при Амер. Хем.-Фарбовій Кампанії; помер у Саскатуні. П. дослідник кореневих систем культ. (гол. збіжжевих) рослин і бур'янів та їх конкуренційного взаємовідношення в ґрунті; у цій ділянці написав кілька праць і устаткував у Саскатунському Ун-ті цікавий гербарій. П. був

довголітнім гол. *Осередку Укр. Культури і Освіти (ОУКО)* чл. Видавничої спілки *«Новий Шлях»* та Екзекутиви *Укр. Нац. Об'єднання* в Канаді. Літ. праці: «Дух нації», ст. «Нац. єдність», «Україна як екон. цілість» та ін.

Т. Павличенко

Павличко Дмитро (* 1929), поет родом з Коломиї (Галичина). Закінчив Львівський Ун-т (1953) і вчився в аспірантурі при ньому. Друкується з 1951 р. Був гостро критикований за патріотичні мотиви перших зб. (оборона укр. мови) і «формалізм». З поч. 1960-их рр. переорієнтувався на виступи проти «буржуазного націоналізму» та Ватикану і здобув ім'я відданого партії поета, висунувшись в число керівних діячів Спілки Письм. України. Зб. поезій: «Любов і ненависть» (1953), «Моя земля» (1955), «Чорна нитка» (1958), «Бистрина» (1959), «Днина» (1960), «На чатах» (1961), «Пальмова віть», «Жест Нерона» (1962), «Пелюстки і леза» (1964), «Гранослов» (1968).

Павлиш (V—14), с. м. т. Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл.; 5 400 меш. (1966). Відомий з 1776 р.

Павлів (Білозерський) Остап (1892—1955), гал. гром.-політ. діяч, журналіст і письм.; видатний чл. Укр. Радикальної Партії, з 1922 р. чл. її Гол. Секретаріяту, секретар Центр. Ради Союзу Сел. Спілок у Львові, активний діяч Січ. Руху та орг-ції молоді «Каменярі»; ред. *«Гром. Голосу»* (1922–28) і ж. «Молоді Каменярі» (1928–32), «Плуг і Гарт» (1928–29), кілька разів політ. в'язень у поль. в'язницях; на еміґрації в Німеччині (співред. газ. «Укр. Слово», 1947–49) і (з 1950) в ЗДА (співр. «Нар. Волі» і «Вільної України»). Автор оп. та іст.-психологічних повістей («Панщину відвоювали», «Напередодні» (1935), «Комаха», «Димарівка живе» (1939), «Диявол погноблений» (1943), переклади з поль., нім. і рос. мов.

О. Павлів-Білозерський

Павло I (1754—1801), рос. імператор (1796–1801), син Петра III і *Катерини II*. Бувши престолонаслідником, П. I був відомий з своєї опозиції до політики Катерини II, і укр. автономістичні кола сподівалися від нього полегшення централістичної політики рос. уряду, в якому тоді велику ролю відогравали особи укр. походження (О. *Безбородько*, Д. *Трощинський*, Віктор *Кочубей*, брати А. і І. *Гудовичі* та ін.). Йшли навіть чутки, що буде відновлене гетьманство на чолі з другим сином П. I — В. кн. Константином і реґентом А. Гудовичем. Але ці надії не здійснилися. Політика П. I як зовн., так особливо внутр. продовжувала імперіялістичну й централістичну політику Катерини II. Страх перед франц. революцією й небезпека франц. аґресії в Европі й на Близькому Сході примусили П. I вести війну проти Франції, яка тривала майже до кін. його царювання, коли він, невдоволений з своїх союзників — Англії й Австрії, скерував рос. політику на антиангл. шлях. У внутр. політиці П. I. сприяв поширенню поміщицького землеволодіння й кріпацтва на Україні, зокрема на півдні, де 1796 р. було покріпачено селянство. Хоч П. I скасував 1796 р. деякі адміністративні й суд. реформи Катерини II, зокрема замінив намісництва на губ., частково відновив суд. систему, яка існувала у 1760–70-их рр. і припинив переслідування уніятської Церкви, але Україна й надалі залишилася звич. провінцією Рос. Імперії. До того ще П. I встановив жорстокий поліційний режим, з палочною муштрою у війську, переслідуванням будь-якої вільної думки, суворою цензурою тощо. Все це викликало велике невдоволення серед нижчих і вищих верств людности, численні розрухи селянства і робітництва (особливо сильні на Україні й суміжних обл. Росії у 1798 р.) й низку змов серед дворянства і офіцерства (зокрема т. зв. «Смоленська змова» 1798 р., в якій брали участь також українці, й ґвардійська змова 1800–01 р.), які закінчилися вбивством П. I. *О. Оглоблин*

Павлов Ґаврило («Маляр»), чернігівський ґравер на міді поч. 18 в.; зберігся антимінс його роботи з зображенням 8 постатей (1720-і рр.).

Павлов Капітон (1792–1852), маляр родом з Таллінa (Естонія); закінчив Академію Мистецтв у Петербурзі, з 1820 р. на Україні; викладав рисунок у Ніженському Ліцеї (1820 39), пізніше у Київ. Ун-ті (1839–46). Портрети («Автопортрет», «Портрет мічмана Г. Чайковського» та ін.), жанрові картини («Діти будують картковий дім», «Бондар» й ін.), пейзажі («Церква Спаса Нерукотворного в Полтаві»). За

К. Павлов

малюнком П. «Чабан з своєю отарою» Л. Жемчужніков виконав офорт для альбому «Живописная Украина».

Павлов Платон (1823—95), рос. історик, осв. та гром. діяч, у 1847–60 і 1875–85 рр. проф. Київ. Ун-ту, один з організаторів *недільних шкіл* у Києві.

Павлова Марія (1854—1938), уроджена Гортинська, палеозоолог родом з м. Козельця (Чернігівщина); закінчила Паризький Ун-т, з 1885 працювала в геол. музеї Моск. Ун-ту, в 1919–30 рр. проф. того ж Ун-ту, д. чл. АН УРСР (з 1921), почесний чл. АН СССР (з 1930). Понад 50 праць, присвячених перев. викопним ссавцям Півд. України, Молдавії і Поволжжя.

М. Павлова

Павлович (псевд. Вельтман і Волонтер) Михайло (1871—1927), больш. діяч родом з Одеси; до 1918 р. — меншовик. У 1919—20 рр. був уповноваженим Реввійськради РСФСР на Україні, керував укр. справами в *Комінтерні*. Співавтор з Х. Раковським кн. «Die Probleme der Sowjet-Ukraine» (1920). Пізніше став теоретиком нац. питання та сходознавцем.

Павлович Олександер (1819—1900), закарп. поет, називаний «маковицьким солов'єм», гром. діяч Пряшівщини, свящ., родом з с. Чарне на Пряшівщині. П. писав вірші місц. маковицьким діялектом, почасти «язичієм» на іст.-патріотичні (напр., «Думки над могилою под Бардиевом на 1849 г.», про І. Підкову тощо), дидактично-моралізуючі і суспільні теми. Зб. «Пѣсник для маковицкой русской дѣтвы» (1860); посмертно вийшли зб. «Венец стихотворений» (1920), «Избранные произведения» (1955). П. збирав етногр. і іст. матеріяли про *Маковицю*.

Павлович Петро, див. *Трембовецький* Аполлон.

Павлович Юрій (1906—49), театральний мистець-декоратор, модерніст; з 1925 р. в Одеській Укр. Держ. Драмі. Кращі оформлення: «Міщанин-шляхтич» Мольєра, «Фея гіркого мигдалю» І. Кочерги, «Композитор Нейль» Г. Кавфмана та «Фавст» Ґуно (в Одеській Опері) в стилі конструктивізму. Про долю П. з 1930 р. до смерти відомостей немає.

Павловськ (III—21), м. на Півн. Слобожанщині, р. ц. Воронізької обл. РСФСР; 12 000 меш. (1959). Пристань на Дону; харч. пром-сть і судноремонтні майстерні; за переписом 1926 р. українці становили в П. 36,6%, а в Павловському р-ні – 71,1% всього населення.

Павловська (VII—20), станиця на Кубані над р. Сосикою, р. ц. Краснодарського краю РСФСР. За переписом 1926 р. в Павловському р-ні українці становили 83,5% всього населення.

Павловська Олександра (* 1928), графік, працює в Києві в галузі пляката («Ліс державі», 1952) і книжкової графіки. Ілюстрації П. до нар. казки «Коза-Дереза» (1956, ґваш) і «Кирило Кожум'яка» (1966, ґваш-акварель) нагадують ґравюри старих київ. майстрів.

Павловський Андрій (1789—1857), математик родом з м. Валок (Харківщина); проф. Харківського Ун-ту (з 1819 р.; у 1837—38 р. його ректор); працював у галузі інтеґрування диференціяльних рівнянь з частинними похідними і альґебраїчних кривих. Серед учнів П. був М. *Остроградський*.

Павловський Вадим (* 1907), хемік родом з Києва, син Методія П., наук. співр. Київ. Ін-ту Наук.-Суд. Експертизи (1935—43) та Ін-ту Суд. Медицини Ун-ту в Гайдельберґу (1944—46); з 1947 р. у ЗДА. Праці з хем. технології, лябораторних криміналістичних досліджень і з наук. фотографії; ст. з мистецтвознавства, розвідка «Шевченко в пам'ятниках» (1966) та ін.

Павловський Віктор (* 1893), педагог, проф. Харківського Ін-ту Нар. Освіти, наук. співр. Харківського Ін-ту педагогіки; праці про плянування, методику, техніку й орг-цію праці в школі, з ділянки дидактики тощо. З пол. 1930-их рр. про П. нема відомостей.

Павловський Григорій (1884—1967), співак-бас, свящ. і церк. діяч УПЦ в ЗДА, родом з Київщини. У 1910—18 рр. в театрі М. Садовського і Київ. Опері, чл. капелі О. Кошиця; з 1922 у ЗДА, співзасновник і проф. укр. муз. консерваторії у ЗДА (1924–29) і власної муз. школи (1930-і рр.); в 1940-их рр. ред. ж. «Дніпро» у Філядельфії. Рел. композиції (літургії, коляди і канти та ін.), обробка нар. пісень тощо.

Павловський Іван (1851—1922), історик, закінчив Київ. Ун-т, чл. Полтавської Архівної Комісії, співр. її «Трудов», «КСт.» та ін. Автор багатьох джерельних праць з історії й культури Полтавщини, зокрема: «Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины 18 в.» (1912 і доповнення); «Полтавцы, иерархи, государственные и общественные деятели» (1914), «Очерк деятельности кн. А. Б. Куракина» (1914), «Описание архивов Полтавской губернии» (1915) та ін.

Павловський Іван, митр. УАПЦ, див. *Іван* Павловський.

Павловський Методій (1877–1957), журналіст, кооп. і гром. діяч родом з Київщини, брат Григорія П., секретар редак-

ції газ. «*Гром. Думка*» (1906) і ред. газ. «*Рада*» (1907—13) у Києві, де містив театральні і муз. рецензії під різними псевд.; зібрав і видав зб. укр. нар. пісень під псевд. М. Лісовицький.

М. Павловський (1877—1957)

Павловський Мечислав (* 1921), майстер-гутник родом з Житомирщини; з гутного скла виготовляє фігурний посуд і статуетки (пташки, рибки, звірята тощо).

Павловський Олександер (1857—1944), мікробіолог і хірург родом з Ярославської губ., у 1888—1912 рр. проф. Київ. Ун-ту, організатор і перший дир. Київ. Бактеріологічного Ін-ту. У 1893 виготував протихолерну, у 1894 – протистрептококову сироватки, у 1893 вперше у Києві застосував протидифтерійну сироватку, у 1894 організував Київ. пастерівську станцію та Т-во по боротьбі з заразними хворобами. Автор понад 100 праць, присвячених вивченню туберкульози, риносклероми та ін. інфекційних хвороб.

Павловський Олексій (бл. 1770 — по 1822), родом з Путивельщини. Учився в Київ. Академії (1779 89), згодом у Петербурзькій учительській семінарії, автор «Грамматики малороссійскаго нарѣчія», написаної перед 1805, виданої 1818 р., «Прибавления к Грамматике малороссийского наречия» (1822) і рос. «Оды на смерть князя А. Безбородка», виданої 1805 р. «Грамматика» П. складається з коротких граматичних відомостей про укр. мову, перев. з півн.-укр. діялектною основою, – перший опис живої укр. мови, цінного укр.-рос. словничка на 1 130 слів і літ.-критичних та літ. матеріялів, що є першим проявом і свого роду маніфестом укр. преромантизму.

Павловський Теоктист (1706—44), маляр та іконописець родом з Полтавщини. Вчився у Києво-Могилянській Академії у Мігіневича й І. *Максимовича;* з 1730 р. монах, пізніше начальник «Великої Малярні» Києво-Печерської Лаври. Керував роботами й брав участь у розписах Успенського собору і Надбрамної церкви Миколи Святоші у Лаврі, ікон та іконостасу церкви у Великих Сорочинцях, проєктував богословський «Тезис» Сильвестра Кулябки; малював пейзажі, портрети (Варлаама Ванатовича) й ін. Малюнки та ескізи П. збереглися в «Кужбушках».

Павлоград (V—16), м. обл. підпорядкування, р. ц. Дніпропетровської обл., положене над р. Вовчою; 59 000 меш. (1966). П. виник 1780 р., з 1784 пов. м. Катеринославського намісництва, з 1802 — Катеринославської губ.; 1860 р. — 8 800 меш., 1897 – 15 800, 1926 – 18 800; до 1914 мав торг.-пром. характер. Нині П. — центр. вугленосного р-ну Зах. Донбасу. Зав.: ливарних машин, «Хеммаш», ремонтно-мех., стінових матеріялів, асфальтобетонний; харч. пром-сть, мебльова і швейна фабрики. Машинобудів. технікум, мед. училище. Нар. історико-рев. музей.

Павлодар, м. над р. Іртишем у *Сер.-Азійському Степ. Краї,* обл. центр Казахської ССР, 154 000 меш. (1967). П. заснований 1720 р. як Коряковський форпост, з 1861 р. — м. П. Швидке зростання ч. меш. (у тис.): 1896 — 7,6, 1926 — 17,9 (в тому ч. 1,3 українців), 1939 – 28,5, 1959 — 90,0. Зав.: алюмінієвий, металоконструкцій, судноремонтний, ремонтно-мех., машинобудів.; харч. і будів. матеріялів пром-сть. Індустріяльний і пед. ін-ти, драматичний театр, краєзнавчий музей.

Павлодарська область, обл. у півн.-сх. частині Казахської ССР; 127 500 км², 678 000 меш. (1967), у тому ч. 296 000 міськ. (з них у *Павлодарі* – 154 000), 382 000 сіль. Більшість П. о. — низька рівнина (частина Зах.-Сибірської низовини), півд.-зах. частина — хвиляста рівнина на 150—350 м висоти. Підсоння різко континентальне (пересічна температура січня бл. —18° Ц., липня — бл. +21 Ц., опадів від 300 мм. на півн. до 200 мм. на півд. на рік). Перев. частина П. о. лежить у ковилово-типчаковому степу на темнокаштанових ґрунтах, півн. в смузі лісостепу на чорноземах. Для хліборобства (пшениця, просо) сприятлива півн. частина, частково і сер. (тут освоєно за останні рр. багато цілинних земель), на півд. і півд. зах. переважає вівчарство. Пром-сть зосереджена перев. в Павлограді.

Людність П. о. швидко зростає: 1939 р. — 222 000, 1959 — 455 000. У півн. частині П. о. переважають українці, в півд. і півд.-зах. казахи, в сер. — українці і росіяни. За переписом з 1926 р. українці становили в Павлодарському пов. — 23,4% (у дійсності більше) всього населення (295 000), казахи — 54,9%, росіяни – 16,1%. За фальшивим сов. переписом з 1959 р. нац. склад людности П. о. мав би бути такий (у %): українці — 14,5%, росіяни — 39%, казахи — 25,6%. Докладніше див. *Сер.-азійський Степ. Край.*

Павлось Антін (1905—54), скульптор родом з Холмщини; закінчив Мист.-пром. школу у Львові, учасник виставок *УТМП* та *СУОМ;* на еміґрації в Німеччині, з 1949 р. у ЗДА. Свою творчість П. почав з малих теракотових фігур-по-

грудь, актів, зображень тварин (гол. коня), пізніше його зацікавлення зосередилися на іст. тематиці (медальйони) і він перейшов до більших форм: проекти пам'ятників, погрудь (О. Новаківського, Т. Шевченка, Б. Хмельницького, І. Мазепи, кн. Романа Гал., короля Данила Гал. та ін.). До кращих творів П. належать жін. статуетки і торси («Дівчина», «Мати» й ін.). П. залишив також чимало імпресіоністичних краєвидів. Стиль П. реалістичний з деяким впливом імпресіонізму, легкий і природний, зокрема у малих формах.

А. Павлось

Павлусевич Володимир (1887—1958), учитель-україніст гімназій у Галичині (1912—44), таборових гімназій у Німеччині (1945—50) та шкіл українознавства в ЗДА; автор зб. ліричних віршів «З пісень кохання» (1921), п'єс «Американка» (1928), «Добродій людства» (1934), лібретта до опери «Дівча з Маслосоюзу» (1936), «Свят Вечір» (1958) та ін.

В. Павлусевич

Павлусевич Порфир (1839—90), гал. письм., автор ст. на філол. теми у *«Меті»*, в тому ч. про сліди кулішівки в 17 в. і дописів у гал. газ. 1860-их pp.

Павлуцький Григорій (1861—1924), мистецтвознавець родом з Києва, з 1888 доц., з 1897 проф. Київ. Ун-ту, чл. Укр. Наук. Т-ва (гол. Секції Історії Мистецтва) та проф. Укр. Академії Мистецтв у Києві. Праці «Коринфский архитектурный ордер» (1891), «Про жанровые сюжеты в греческом искусстве эпохи эллинизма» (1897), «Деревянные и каменные храмы» в «Древностях Украины», випуск І (1905), «Киевские храмы домонгольского периода...» в «Трудах XIV археологического съезда в Чернигове», т. II (1911) та багато ін., зокрема з історії укр. орнаменту («Орнамент „Пересопницкого Евангелия"» в ж. «Искусство в Южной России», ч. 2, 1911 і «Історія укр. орнаменту», 1927) й ін. П. належав до перших укр. мистецтвознавців, що відстоювали окремішність укр. мистецтва.

Г. Павлуцький

Павлушков Микола (* 1903), гром. діяч, племінник С. *Єфремова;* у 1920-их pp., бувши студентом Київ. Ін-ту Нар. Освіти, очолював *Союз Укр. Молоді* (СУМ). На процесі *Союзу Визволення України* (СВУ) і СУМ засуджений на 10 pp. ув'язнення; дальша доля невідома.

Павлюк Антін (1875—1945), гром. діяч на Холмщині родом з с. Плаваничів Холмського пов.; правник. 1917—18 чл. Центр. Ради та Холмського Губ. Виконавчого Комітету; 1918—19 уповноважений Мін-ва судівництва уряду Укр. Держави та УНР на Холмщині, Підляшші, Поліссі і Зах. Волині. Під час другої світової війни перший гол. Холмського Допомогового Комітету. Помер на еміґрації в Німеччині.

А. Павлюк

Павлюк Антін (1899—193?), письм. родом з Волині, з 1922 р. на еміґрації в Празі; ред. альманаху «Стерні», співр. київ. і львівських журн., керівник (з 1925) лівої літ. групи «Жовтневе коло». Після переїзду у 1932 р. в УССР пропав без вісти. Зб. поезій: «Сумна радість» (1919), «Життя» (1925), «Осінні вири» (1926), «Біль» (1926), «Пустеля любови» (1928), «Полин» (1930), «Reliquaire» (1931), «Ватра» (1931) та ін. й зб. оп. «Незнайома» (1922). Перекладав Аполлінера укр. мовою і укр. поетів — рос.

Павлюк Микола (* 1901), маляр-монументаліст, закінчив Одеський Художній Ін-т, послідовник М. *Бойчука,* чл. *АРМУ;* співучасник орнаментальних композицій на пляфонах і картушах над вікнами в Сел. санаторії ім. ВУЦВК (1928) і розписів Будинку преси ім. М. Коцюбинського (1929—30) — в Одесі; у 1930-их pp. картини з сов. іст. тематикою («Кінець імперіялістичній війні», 1935; «Котовський на чолі партизанського загону», 1937) та ін. Доля П. з кін. 1930-их pp. невідома.

Павлюк Павло, також Бут, Павло Михнович († 1638), гетьман і провідник коз. повстання 1637 р. 1635 р. учасник повстання І. *Сулими,* разом з яким здобув Кодак. Улітку 1637 р. П. був на чолі протиполь. повстання, яке після захоплення повстанцями Корсуня і проголошення П. універсалу до укр. населення з закликом до боротьби набрало масового характеру і поширилося на Лівобережжя. У грудні 1637 р. повстанці за-

знали поразки під Кумейками від поль. війська гетьмана М. Потоцького і після оточення під Боровицею (б. Черкас) капітулювали. П. був виданий полякам і страчений у Варшаві у квітні 1638 р.

Павлюченко Сергій (* 1902), музикознавець родом з Курську. «Підручник елементарної теорії музики» (1938), «Короткий муз. словник» (1951), «Практичний підручник по вивченню інвенційної поліфонії» (1953), короткий словник-довідник «Музиканту-любителю» (1965); поліфонічні п'єси для фортепіяна й ін.

Паволоч (IV—10), с. на Придніпровській височині (на гор. Пороссі) Попільнянського р-ну Житомирської обл.; 4 800 меш. (1959). У 1650—70-их рр. полкове м., з 1797 заштатне м-ко Сквирського пов. Київ. губ.

Падалиця, веретінниця ламка (Anguis fragilis L.), безнога ящірка завдовшки до 50 см, поширена в Карпатах, на Поліссі та в Лісостепу. Корисна — винищує шкідливих безхребетних.

Падаліца Тадеуш, справжнє прізвище Фіш Зенон (1820—70), поль. письм. й етнограф, автор публіцистичних нарисів з укр. нар. побуту «Opowiadania i krajobrazy» (в 2 тт., 1856) і виданих посмертно «Powieści ukraińskie» (1898). Виступ П. проти В. *Антоновича* з обвинуваченням у ренеґатстві та ґльорифікації гайдамаччини викликав відповідь останнього п. н. «Моя исповедь» в ж. «Основа» (1862).

Падалка Іван (1897—1938), маляр і графік-монументаліст родом з Черкащини; закінчив Київ. Художній Ін-т, учень В. *Кричевського* та М. *Бойчука* і його послідовник, чл. *АРМУ;* викладач Миргородського керамічного і Межигірського мист.-керамічного технікумів (з 1923). Харківського і Київ. (1934—36) Художніх ін-тів; обвинувачений у «націоналістичному формалізмі», репресований і розстріляний 10. 8. 1938.

І. Падалка

П. брав участь з бриґадою М. Бойчука у розписах Луцьких казарм (1919; 14 композицій) і кол. Харківського Червонозаводського Театру (1933—35; фреска «Відпочинок»), виконав чимало портретів, яким питоменні монументальність і епічність (П. Панча, Г. Сковороди, М. Коцюбинського і особливо жіночі). На виставках експонувалися його картини: «Шахтарі», «У колгоспному саду», «Збирають баклажани», «Сіножать», «Молочниці», «Фотограф» та ін. і станкові ґравюри: «Полільниця», «Криворіжжя», «Вантажник», «Яблучко», «Несуть товариша», «Атака червоної кінноти», «Повстанці», серія «Дніпрогес» й ін. Чималий вклад П. дав у книжкову графіку: ілюстрації до дитячих кн. (зб. «Барвінок» 1919 — разом з Т. *Бойчуком,* кн. «Півень Хвалько» Б. Чигиринця, «Ґа-ла-гал» О. Донченка), до «Слова о полку Ігореві» (1928), «Гайдамаків», «Леґенд Татр» (К. Тетмаєра) та ін., обкладинки до «Захара Беркута» (І. Франка) та творів О. Досвітнього, М. Йогансена, В. Поліщука, С. Таранушенка й ін.; екслібриси та марки. Композиції П. побудовані на принципах, засвоєних з традиції іконопису і нар. лубка; як стінопис, так і станкове малярство та графіка П. завжди композиційно завершені, на подобу ікон. Мист. спадщина П. за невеликими винятками знищена, а його ім'я реабілітоване щойно у 1960-их рр. До учнів П. належать О. *Довгаль* і М. *Котляревська.* С. Г.

Падалка Лев (1859–1927), історик і статистик родом з Полтавщини, вихованець Київ. Ун-ту, співр. «КСт.», чл. Полтавської Архівної Комісії. Праці з іст. Полтавщини та Запоріжжя. Ґоловніші: «Прошлое Полтавской территории и ее заселение» (1914), «Карта казацких полков на Полтавской территории» (1914), «К истории Полтавской епархии» (1916); ст. і розвідки з іст. Запоріжжя в «КСт.». Працював як земський і міськ. статистик на Полтавщині, Херсонщині й у Харкові та опублікував кілька статистичних праць, зокрема «Земли Полтавской губернии. Роменский уезд» (1904).

Падальський Олександер, гал. поет 18 в., про якого не збереглося жадних відомостей, крім імени й прізвища, записаних акростихом. П. автор популярної «Пісні о світі» соц. змісту, побудованої на зразок нар. пісні. Опублікував і досліджував пісню І. Франко, також М. Возняк та ін.

Падох Ярослав (* 1908), адвокат у Галичині (до 1944) і в ЗДА, пластовий діяч (гол. Гол. Пластової Старшини у ЗДА, 1958—60), з 1958 р. гол. секретар Укр. Нар. Союзу; проф. УВУ, д. чл. НТШ. Праці з іст. укр. права: «Ґрунтовий процес Гетьманщини» (1938), «Давнє укр. судове право, конспект лекцій» (1949), «Нарис іст. укр. карного права» (1951); ст. на іст.-правничі, іст. і гром. теми.

Падура Тимко (1801—71), поет і музика поль. роду, нар. на Київщині. Закінчив Крем'янецький Ліцей (1825), підтримував зв'язки з декабристами і був ув'язнений рос. владою (1830—32). Під впливом укр. фолкльору, Ю. Немцевіча, Байрона і Оссіяна П. писав (латинкою) ліричні вірші й пісні з слов'яно- і польонофільською концепцією історії України

(«Лірник», «Запорожець», «Гетьманці», «Пісняр», «До Дніпра») та до деяких з них складав мелодії. До віршів П. писав музику М. *Лисенко* («Лірник») і К. Ліпінський. Пісні П. виконував торбаніст Г. *Відорт*. П. написав кілька віршів поль. мовою. Твори П.: «Pienia...» (1842), «Ukrainky z notoju» (1844), «Pyśma» (1874), «Співанки», І. (1878).

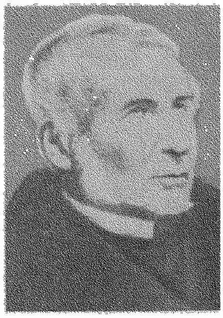
Т. Падура

Падучак Омелян Ілля (1885–1961), укр. гром діяч і промисловець у Параґваї, родом з Рогатинщини (Галичина), з 1910 р. оселився в Параґваї. 1937 був одним з засновників і в останні роки життя почесним гол. «Просвіти» в Параґваї, з 1946 засновник і гол. Укр. Допомогового Комітету, з 1949 гол. Укр. Осередку в Респ. Параґвай та чл. *ПАУК*. Помер в Асунсіоні

О. Падучак

Паєвський Іван, маляр кін. 17 в.; груповий портрет стародубської полковниці Євдокії Журавко з трьома дітьми, здогадно портрет Михайла Лежайського, архимандрита Новгород-Сіверського манастиря; твори П. зберігалися до другої світової війни у Чернігівському музеї.

Пажитниця (Lolium L.), рід однорічних або довгорічних рослин з родини злакових. На Україні 5 видів; ростуть по сухих луках, піщаних місцях, кам'янистих схилах як бур'ян у посівах. Найпоширеніші: **П. рясноцвіта**, райграс італ. (L. multiflorum Lam.) і **П. звич.**, райграс англ. (L. perenne L.), що їх вирощують як кормові рослини; бур'яни — П. п'янка, дурійка (L. temulentum L.) в посівах жита, пшениці, вівса і П. льонова (L. remotum Schrank.) в посівах льону - обидві отруйні для людей і тварин, їх насіння має алькальоїд темулін і гіркий глюкозид.

Паздрій Богдан (*1904), актор і режисер родом з Збаражчини (Галичина). З 1927 р. в трупі І. *Когутяка*, з 1933 у «Загараві», де розпочав і режисерську роботу, з 1938 у *Театрі ім. І. Котляревського*, згодом у *Львівському Оперному Театрі* (1941—44), *Ансамблі Укр. Акторів* (на еміґрації в Зах. Німеччині); з 1950 р. в ЗДА. В репертуарі П. понад 130 ролей; його амплюа — характерний герой (Кум у «Народному Малахії» М. Куліша, Микола в «Украденому щасті» І. Франка, Клавдій у «Гамлеті» В. Шекспіра та ін.). П. також з успіхом виступав в оперетах. Краща режисерська робота «Схоплення сабінянок» братів Шейтанів (у Львівському Оперному Театрі).

Б. Паздрій

Пазуняк Наталія (*1922), педагог і гром. діячка родом з Києва, дочка Н. *Іщук-Шульгиної;* лектор укр. мови у Пенсільванському Ун-ті у Філядельфії (з 1962), чл. управи Світової Федерації Укр. Жін. Орг-цій (з 1959 р. — її секретар).

Паїсій Іполитович, правос. еп., висвячений 1620 р. з призначенням на Холмсько-Белзьку катедру, не визнаний поль. королем Зиґмунтом III, перебував поза межами своєї епархії. Брав участь у хіротонії Петра Могили і єпископських соборах у Городку на Волині 1628 р. та в Києві 1629 р.

Пак Вітольд (1888—1965), вчений в галузі гірничої механіки родом з Литви; проф. гірничої механіки Донецького Гірничого Ін-ту (з 1943), д. чл. АН УРСР (з 1951); бл. 80 праць з ділянки рудникового підйому, вентиляції, водовідливу.

Пакс Романа (Pax Romana), назва двох ідеологічних організацій Міжнар. Руху Кат. Студентів (з 1921) та Міжнар. Руху Кат. Інтелектуалістів (з 1947); перша об'єднує понад 100 федерацій з 63 країн, друга – понад 70 з 45 країн; осідком Ген. секретаріяту є Фрібурґ у Швайцарії. Укр. кат. орг-ція *«Обнова»* – студентська і сеньйорська є звич. чл. П. Р. та беруть участь в усіх міжнар. з'їздах цих орг-цій.

Палагнюк Володимир (Jack Palance; *1918), кіноактор у ЗДА укр. походження. З 1946 р. виступав у театрах в Нью-Йорку (м. ін. у ролі слідчого в п'єсі А. Кестлера «Темрява опівдні»), незабаром перейшов до Голлівуду, де зіграв багато ролей у фільмах: «Паніка на вулиці» (у ролі психопатичного вбивці), «Раптовий страх», «Друга зміна», «Провідник індійців», «Чоловік на горищі», «Аттіла», «Наступ» та ін. П. виступав також у телевізійних фільмах (здобув нагороду найкращого актора 1956 р. за гру у фільмі «Requiem for a Heavyweight»).

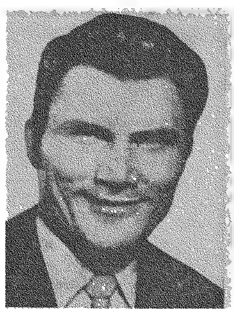
В. Палагнюк

Паладійчук Роман (* 1912), видавець і журналіст з Галичини, ред. ж. «Наш Фронт» і «Пробоєм» (1933), організатор в-ва «Осередок вид. допомоги масовій освіті», ред. вид. націоналістичного напряму: «*Дешева Книжка*» (1935—39), ж. «Самоосвітник» (1937—39), «Молодняк» (1937—39); на еміґрації, в Новому Ульмі (Німеччина) у власному в-ві «Прометей» видав 16 кн. З 1949 р. в Торонто (Канада).

Палажченко Олексій (* 1924), поет родом з Сумщини; зб. поезій «Путивляночка» (1956), «Зелений гомін» (1958) та ін.

Паламарчук Лука (* 1906), сов. журналіст, партійний діяч і дипломат родом з Вінничини; у 1929—43 рр. на ред. роботі у провінційній і центр. пресі, у 1943—52 гол. ред. газ. «Радянська Україна», 1952—54 заступник мін., 1954—65 — мін. закордонних справ. З 1965 р. повпред СССР у Марокко.

Паламарчук Максим (* 1916), економіст і географ родом з Поділля; у 1946—60 рр. викладач Львівського Торг.-Екон. Ін-ту; від 1967 гол. Ради по вивченню продукційних сил при АН УРСР. Праці з питань розміщення продукційних сил та економіки окремих р-нів.

Паланка, адміністративна одиниця (округа) на території *Вольностей Війська Запорізького Низового;* у 18 в. було 8 П.: Кодацька, Бугогардівська й Інгульська на Правобережжі; Протовчанська, Орельська, Самарська і Калміюська на лівому березі та Прогнойська у гирлі Дніпра. Повна система П. оформилася за *Нової Січі* (1734—75).

На чолі П. стояв полк., що мав суд., адміністративну, фінансову і військ. владу. Йому допомагала старшина і підпорядковувалася місц. адміністрація: отамани й писарі слобід. Паланкова старшина не обиралася, а призначалася кошовою старшиною. Її влада поширювалася на коз. і некоз. населення. Центром П. була велика слобода з коз. залогою. Див. також *Запоріжжя* (там таки мапа П.) і ЕУ 1, стор. 463, 646-47.

Палатник Лев (*1909), фізик родом з Полтави, проф. Харківського Ун-ту; працює в галузі фізики твердого тіла, теорії сплавів, фізики кристалів, структури металів і сплавів. Автор бл. 300 праць.

Палаци і будинки культури, більші за обсягом діяльности і краще устатковані заклади клюбного типу в СССР і УССР. У великих м. і пром. осередках вони перев. підпорядковані підприємствам і профспілкам, у р-нах і с. місц. органам влади. У П. і б. к. провадиться різна гурткова робота, спрямована гол. на пропаґування ідей комунізму, організуються різні гри, розваги та навчання на здобуття чи поглиблення проф. кваліфікації; влаштовуються лекції, доповіді, театральні вистави, концерти, кіносеанси, виступи художньої самодіяльности, зустрічі з політ., мист. діячами тощо. П. і б. к. мають бібліотеки, читальні, лябораторії. Серед П. і б. к. є спеціяльні, що обслуговують окремі групи інтеліґенції: будинки наук. робітників, будинки вчителів, письм., будинки культури залізничників тощо. П. і б. к. почали будувати ще у 1920-их рр. Ч. П. і б. к. в УССР на 1. 1. 1965 — бл. 2 500 (в тому ч. 1 109 держ.).

Палаци і будинки піонерів, дитячі позашкільні заклади в СССР і УССР для культ.-осв. масової роботи і виховання дітей у ком. дусі. П. і б. п. поділяються на районні, обл. і центр.-респ. Праця ведеться під керівництвом комсомолу й місц. відділів освіти, широко застосовується гурткова робота з різних видів техніки і мистецтва (дитячі оркестри, хори, ансамблі пісні і танку, гуртки образотворчого мистецтва, мист. слова, драматичні й ін.). П. і б. п. влаштовують конкурси, олімпіяди, диспути, конференції, дитячі вистави, прогулянки, екскурсії. При них є різні кабінети, ляборагорії, бібліотеки. П. і б. п. також є методичними осередками піонерської роботи (див. *Піонерська орг-ція),* вони мають консультативні пункти для піонерватажків і вчителів. П. і б. п. постали в УССР у першій пол. 1920-их рр.; на 1. 1. 1965 діяло 49 П. та клюбів і 650 б. п., з них найкраще устатковані київ. і харківський.

Палащук Федір (псевд. Конар Богдан; 1895—1933), родом з Рогатинщини (Галичина); під час першої світової війни УСС, 1918 р. відряджений до праці в укр. адміністрації на Підляшші; на поч. 1920 р. чл. Ревкому Укр. Гал. Армії у Вінниці, влітку — комісар фінансів у *Гал. Рев. Комітеті.* Запідозрений у націоналістичному ухилі, переведений до Москви, де перебував на відповідальних посадах (заступник керівника Держвидаву, Промбанку СССР, комісара зем. справ СССР). 1933 р. обвинувачений на чолі групи 75 відповідальних службовців у Москві й Києві в тому, що був нібито чужоземним аґентом, відповідальним за саботаж сіль. госп-ва і за голод на Україні, Кубані й Білорусі; разом з 34 ін. розстріляний.

Палеогеновий період, див. *Геологія України.*

Палеографія, наука, що досліджує письмо, орнаментування, матеріял і оправу рукописних пам'яток, допоміжна для філології й історії. Пов'язана з П. епіграфіка (разом з спорідненими сфрагістикою й нумізматикою) досліджує давні написи на предметах, будинках (графіті) тощо, а давні правові акти вивчає,

гол. з іст.-юридичного боку, дипломатика. При досліді рукописів П. притягає й дані з історії правопису (систему скорочень, пунктуації, діякритичних знаків, вживання окремих літер). За письмом слов. П. поділяється на глаголичну й кириличну (у кат. слов'ян латинична). В кириличному письмі розрізнюється на Україні уставне (11—16 вв.), півуставне велике й мале (14—18 вв.) та скорописне (16—18 вв.), крім того оздобне ліґатурне (в'язі) та рідке криптограмне. Найдавніші рукописи писані на пергамені; від 14 в. з'являється папір (спершу бомбіцина — бавовняний гладжений), при чому окремі фабрики вживали різних водяних знаків (філіґранів), вивчення яких допомагає датувати виникнення паперового рукопису. Приватні ділові записки писалися (частіше у В. Новгороді й Білорусі) на березовій корі (11–15 вв.). В орнаментуванні (ілюстрації, заставки, ініціяльні букви) ілюмінованих (лицевих) рукописів, частих зокрема від кін. 14 в., розрізняють мотиви геометричні, з природним зображенням тварин і рослин, від 13 в. химерні (тератологічні) з фантастичними птахами й звірами, а від 15 в. плетінкові й рослинні.

П. виникла в 17 в. у Франції. Слов. П. почала розвиватися від кін. 18 в. й була пов'язана з осередками археографічних студій, збиранням рукописів та описуванням їх у 19—20 вв. Укр. П. розглядалася в працях з слов. й рос. П. росіян (І. Сахарова, І. Срезневського, М. Тіхонравова, О. Соболевського, Я. Трусевича, І. Шляпкіна, М. Карінського, П. Лаврова, В. Щепкіна, М. Прісьолкова, М. Сперанського, О. Селіщева, І. Колеснікова, Л. Черепніна, І. Беляєва), поляків (С. Пташицького, В. Курашкевича, Б. Ґородиського), хорвата В. Яґіча, білоруса Є. Карського, українців О. Калужняцького, І. Огієнка та ін. Описи рукописів з України складали: І. Свєнціцький та Я. Гординський (з бібліотек Львова), Г. Крижановський та М. Петров (з Києва), О. Яцимірський (молд. і західньоевр. бібліотек), О. Горський і К. Невоструєв (Синодальної бібліотеки в Москві), Е. Ґранстрем (Публічної в Ленінграді) та ін. Філіґрані укр. рукописів вивчали І. Каманін та О. Вітвицька, а також росіяни М. Ліхачов, С. Клепіков, З. Участкіна й М. Кукушкіна. Орнаментування опрацьовували Г. Павлуцький, М. Макаренко і Я. Запаско, а також росіяни В. Бутовський й В. Стасов. *О. Горбач*

Палеозойська ера, див. *Геологія України.*

Палеоліт, старіша кам'яна доба (300 000 до 8 000 літ до Хр.), що вся припадає на льодовикову епоху. Шість її культур поділені на дві групи: старіший П. (культури *шельська, ашельська, мустьєрська)* та молодший або верхній П. (культури *оріньяцька, солютрейська, мадленська).* Див. ЕУ 1, стор. 370-74.

Палеоцен, див. *Геологія України.*

Палець Леонтій (1911—64), геолог-нафтовик родом з Києва; керував геол. роботами, які визначали відкриття і розвідки *Шебелинського родовища газу.*

Палея, див. *Історична палея* і *Толкова палея.*

Паливна промисловість, частина важкої пром-сти, що охоплює видобуток і переробку різних видів палива (П.), Галузі П. п.: вугільна, нафтова, газова, торфяна, бітумічних лупаків, виробництво штучного рідкого П.

На Україні, як і в ін. країнах, до пол. 19 в. гол. П. було дерево, пізніше кам'яне вугілля, що з кін. 19 в. стало основним П. і джерелом енерґії України; з пол. 20 в. щораз більше значення відограє газ і нафта. Видобуток різних видів мінерального П. в УССР у різні рр. і порівняння з СССР видно з табл. (у млн т, газ у млрд м^3; у дужках видобуток в УССР у % до всього СССР):

Види палива	1913		1940		1958		1966	
		у т. ч.		у т. ч.		у т. ч.		у т. ч.
	СССР	УССР	СССР	УССР	СССР	УССР	СССР	УССР
Вугілля	29,15	22,79 (78,4)	165,92	83,84 (50,6)	493,24	164,53 (33,4)	585,00	196,00 (34,5)
Газ	0,20	—	3,40	0,50 (14,7)	29,90	9,50 (31,8)	145,00	43,60 (30,1)
Нафта	10,28	1,05 (10,2)	31,12	0,35 (1,1)	113,22	1,24 (1,1)	265,00	9,30 (2,6)
Торф	1,70	—	33,20	3,50 (10,5)	53,25	4,50 (8,5)	46,00	4,34 (9,4)

Структура видобутку П. в УССР (у перерахунку на умовне П., у % до підсумку) така:

Види палива	Роки				
	1940	1958	1963	1965	1966
Вугілля	97,0	90,6	77,4	74,0	69,3
Газ	0,7	7,2	18,3	20,5	23,5
Нафта	0,6	1,1	3,3	4,8	6,0
Торф	1,7	1,1	1,0	0,7	1,2
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Структура видобутку П. в УССР інша, ніж в усьому СССР. Так, у 1965 р. в СССР питома вага нафти становила 35,9%, газу — 15%, а вугілля лише 42,9%.

Докладно див. різні види П. п.: *Буре вугілля, Газова пром-сть, Кам'яновугільна пром-сть, Нафтова пром-сть, Торфова пром-сть.*

Паливні корисні копалини, горючі гірські породи, які використовуються в

нар. госп-ві як джерело енерґії. П. к. к. на Україні: *антрацит*, кам'яне вугілля (див. *Кам'яновугільна пром-сть*), нафта (див. *Нафтові родовища України*), *горючі природні гази, буре вугілля, торф, бітумічні лупаки*.

Паливода Іван (*1885), гром.-політ. діяч і педагог родом з Полтавщини; діяч УПСР, чл. Всеукр. Трудового Конґресу, керуючий Мін-вом Пошт і Телеграфів УНР у 1919 р. На еміґрації в Чехо-Словаччині, Німеччині й ЗДА; гол. *Укр. Вільної Громади* (з 1958) і Т-ва Сприяння УНРаді (1958–66). П. також мистець-маляр, учасник виставок ОМУА.

Палієнко Микола (1869—1937), правник родом з Києва; проф. Ярославського Юридичного Ліцею, з 1906 р. — Харківського Ун-ту, декан юридичного фак. Вищих Жіночих Курсів; після революції проф. права різних високих шкіл Харкова, з 1930 р. керівник катедри держ. права Укр. Академії Наук; співпрацював при різних законопроєктах уряду УССР. Праці з теорії права, про правову державу і конституціоналізм (1906), основні закони і форму правління Росії (1910), про сов. федералізм (1923), «Право громадянства в сучасних федераціях і в СРСР» (1926), «Проблеми суверенітету сучасної держави» (1929) та ін.

Палієнко Микола (1896—1944), підполк. Армії УНР родом з Київщини, інж.-хемік; контрактовий старшина поль. армії, у 1941—43 рр. дир. цукрового зав. в Городенці, у 1943–44 рр. один з визначніших старшин Дивізії «*Галичина*» — майор і командир важкогарматного дивізіону. Загинув під Бродами.

М. Палієнко

Паліїв Дмитро (1896—1944), видатний політ. і військ. діяч та журналіст, родом з Калущини (Галичина), із священичої родини. Підхорунжий УСС, 1918 р. орг. референт *Військ. Комітету* і один з організаторів листопадового перевороту; четар УГА і адьютант ген. М. *Тарнавського*. Після визвольних змагань один з засновників *УВО* і чл. її начальної команди, згодом співзасновник її леґальної прибудівки *Укр. Партії Нац. Роботи* та ред. її органу «*Заграва*». 1925 р. один із засновників *УНДО* і чл. його центр. Комітету; у 1923—26 рр. ред. газ. «*Новий Час*». 1928—30 посол до поль. сойму від УНДО. Кілька разів політ. в'язень у поль. тюрмах, зокрема у фортеці в Бересті (1930). Не погоджуючися з політикою УНДО, відійшов від нього, створив разом з ін. леґальну націоналістичну орг-цію *Фронт Нац. Єдности* і його вид. («*Батьківщина*», «*Перемога*», «*Укр. Вісті*»). 1943 один з організаторів *Дивізії «Галичина»*; як її сотник і політ. адьютант командира дбав про укр. інтереси в Дивізії; загинув у боях під Бродами.

Д. Паліїв

Паліїв Кекилія (* 1906), педагог, виховна і гром. діячка, сестра Дмитра П.; чл. Пластової Старшини у 1926—30 рр., співзасновник пластової кооперативи «*Вогні*» у Львові і *КВОММ* (1933—39), референтка молоді в УЦК і гол. організатор *ВСУМ* (1942—44); на еміґрації Гол. Командантка Пластунок у 1947—49 рр., співзасновник Укр. Пласту у Великобританії (1949), чл. Пластової Старшини у Канаді (1952—65). П. належить до керівних діячів *Об'єднання Укр. Педагогів Канади* (з 1965 р. його гол.) і співавтор праці «Укр. виховна система в діяспорі», співзасновник і заступник гол. Укр. Виховної Ради при Світовому Конґресі Вільних Українців (1967); ініціятор «Акції *Сарсель*».

К. Паліїв

Палій Андрій (1893—1961), кооператор і гром. діяч, організатор кооп. молочарства в Галичині; у 1924–39 рр. дир. «*Маслосоюзу*» у Львові, співред. місячника «*Кооп. молочарство*» (1926–39), чл. Ради *РСУК* і «*Сіль. Господаря*», деякий час гол. комбатантської орг-ції «*Молода Громада*» у Львові, заступник гол. т-ва «*Сокіл-Батько*», чл. *Військ. Управи* (1943–45) тощо. З 1948 р. в Канаді, де й помер (Торонто).

А. Палій

Палій Лідія (* 1926), малярка, дочка Андрія П., родом із Стрия (Галичина); вчилася в Мюнхені, з 1949 р. в Канаді

(Онтаріо Коледж оф Арт у Торонто); виставляє в Нью-Йорку і Торонто (сюжетні й абстрактні картини); працює також у прикладному мистецтві. П. авторка подорожніх нотаток і літ. нарисів.

Палій Микола (* 1911), романіст-еспаніст родом з Галичини. У 1943–50 рр. у Огайо-Стейт Ун-ті, з 1950 р. доц., пізніше проф. есп. мови та гол. Сх.-евр. відділу в Білойт коледжі в ЗДА; переклади з есп.

Палій Семен (поч. 1640-их рр. — 1710), полк. фастівський (білоцерківський), керівник Правобережної козаччини в кін. 17 – на поч. 18 в., родом з м. Борзни. Вчився у Києво-Могилянській Колеґії; був реєстровим козаком Ніженського полку, у 1670-их рр. подався на Запоріжжя, де відзначився як військ. заслугами, так і орг. здібностями. Як охотницький полк. на службі короля Яна Собеського, П., за деякими відомостями, брав участь у розгромі тур.-тат. війська під Віднем (1683). У 1684–85 рр. оселився з своїм полком на Фастівщині й незабаром став фактичним володарем всієї Білоцерківщини (Паліївщина). У 1680–90-их рр. П. вів, спільно з лівобережним козацтвом, успішну боротьбу проти Туреччини й Криму. Але гол. увагу П. зосередив на визволенні Правобережної Наддніпрянщини з-під поль. влади й об'єднанні Правобережжя з Гетьманщиною. Відносини П. з Польщею особливо загострилися після соймової ухвали 1699 р. про ліквідацію козаччини. У 1702 р. П. з ін. правобережними полк., на чолі з наказним гетьманом С. *Самусем*, розпочав повстання проти Польщі, яке незабаром охопило всю Київщину та Брацлавщину й частину Поділля. Але спроба П. дістати допомогу з боку Гетьманщини і Росії не вдалася, і повстання було придушене поляками, які жорстоко розправилися з його учасниками. Тоді П. звернувся в бік поль. маґнатів швед. орієнтації, що стало за привід Мазепі, якого непокоїла надто радикальна соц. програма П. й популярність його на Запоріжжі, оскаржити П. перед рос. урядом. 1704 р. під час перебування Мазепи з лівобережним військом на Правобережжі для допомоги поль. маґнатам рос. орієнтації П. був заарештований, депортований до Москви й засланий до Сибіру. Після зриву Мазепи з Москвою П. було повернуто на Україну й відновлено на білоцерківському полковництві. П. помер у січні 1710 р. й похований у Києво-Межигірському манастирі. *О. О.*

Палій-Неїло Борис (1878—1956), полк. Армії УНР, кадровий старшина рос. армії, за Центр. Ради помічник інспектора артилерії, у 1919–20 рр. старшина для особливих доручень при Гол. Отамані, викладач артилерії в *Спільній Юнацькій Школі*, церк. маляр; на еміґрації жив до 1944 р. в Перемишлі, де мав малярське ательє. Екзильним урядом УНР підвищений до ранґи ген-хорунжого. Помер у ЗДА.

Б. Палій-Неїло

Палій-Сидорянський Михайло, підполк. Армії УНР, у 1920 р. командир кінного полку в 4 Київ. стрілецькій дивізії, у 1921 р. командир Подільської групи Укр. Повстанської Армії у Другому *Зимовому поході*. Тяжко поранений у бою під Овратином.

«Палінодія» (повний заголовок «П., или книга обороны кафолической святой апостольской всходней церкви и святих патріархов»), полемічний трактат З. *Копистенського*, написаний у Києві 1621 р. в обороні правос. віри проти *Берестейської унії*, як відповідь на проунійтський твір Л. *Кревзи*. Автор «П.», крім багатьох тогочасних літ. творів, широко використав укр. нар. прислів'я і приказки. «П.» була видана вперше в зб. «Памятники полемической литературы в Западной Руси», кн. 1 (1878). Дослідженню «П.» і її рукописних списків присвячена праця В. *Завітневича* «Палинодия Захарии Копыстенского и ее место в истории западнорусской полемики XVI и XVII вв.» (1883) та А. Іщука «De Z. Kopystenskyj eiusque Palinodia» (1931).

Палладій Видибіда-Руденко, світське ім'я Петро (* 1891), правос. архиєп. і гром. діяч, родом з Вінниці. Закінчив Подільську Духовну Семінарію і фіз.-матем. фак. Київ. Ун-ту, пізніше працював у кредитовій кооперації. Активний діяч ТУП, чл. Центр. Ради, 1919 заступник мін. фінансів УНР, 1921 р. свящ. на Волині і чл. Духовної Консисторії, з 1934 у Варшаві – чл. Консисторії і управитель Емеритської Каси правос. духовенства у Польщі; 1935 прийняв чернецтво, незабаром – архимандрит; 1941 р. архиєп. краківський і лемківський, згодом і львівський. На еміґрації в ЗДА з

Архиєп. Палладій

1951 очолює *УАПЦ в Екзилі*, яка спирається на патріярший Томос 1924 р.

Палладін Олександер (* 1885), видатний біохемік, нар. в Москві, д. чл. АН УРСР (з 1929), АН СССР (з 1942), Академії Мед. Наук СССР (з 1944) і Поль. АН; почесний чл. АН БССР, Угор. АН, Болг. АН і Рум. АН; з 1939 р. — віцепрез., в 1946—62 през. АН УРСР. Після закінчення у 1908 р. Петербурзького Унту працював асистентом, а потім доц. Жін. Пед. Ін-ту і Вищих Жін. С.-Г. Курсів у Петрограді; з 1916 – проф. фізіології Харківського Ін-ту С.-Г. і Лісівництва; у 1921–31 проф. і зав. катедрою біохемії Харківського Мед. Ін-ту, у 1933–54 Київ. Ун-ту, засновник та дир. (з 1925) Укр. Біохем. Ін-ту у Харкові (з 1931 р. – Ін-т Біохемії АН УРСР у Києві). П. автор понад 400 наук. праць; основні з них присвячені вивченню біохемії живлення (в тому ч. вітамінами), м'язової і нервової діяльности. П. перший в СССР розпочав біохем. дослідження вітамінів, разом з своїми учнями провів дослідження біохемії м'язової діяльности та встановив характерні особливості обміну у м'язах під час праці та відпочинку і т. зв. біохем. топографію мозку, простежив біохем. зміни, які виникають у ньому в наслідок подразнення. Він синтезував аналог вітаміну К — вікасол, що його широко застосовують у лікуванні. П. один з засновників укр. біохем. школи, автор підручника біологічної хемії, який видавався багатьма мовами; засновник і ред. «Укр. Біохем. Журн.» (з 1926), засновник та гол. Укр. Фізіологічного Т-ва (з 1928), гол. Укр. Біохем. Т-ва (з 1958). П. депутат Верховних Рад СССР і УРСР, делеґат з'їздів КПУ, чл. ЦК КПУ, учасник установчих зборів ООН (1945) і Всесвітніх Конґресів прихильників миру (1949, 1950). *В. П.*

О. Палладін

Паллас (Pallas) Петер Симон (1741—1811), визначний рос. подорожник і природознавець нім. роду, чл. Рос. АН, з доручення якої провадив у 1768—74 і 1793—94 рр. експедиції в р-ни Поволжя, Уралу, Сибіру, Півд. України, Криму й Півд. Кавказу. Багато матеріялів і спостережень, зібраних П., були довгий час гол. джерелом для пізнання природи України. Гол. праці: «Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reiches in den Jahren 1768–73» (3 тт., 1773—88), «Flora rossica...» (2 т., 1784—88), «Краткое физическое и топографическое описание Таврической области» (1795), «Zoographia rosso-asiatica» (3 т. 1811).

Паломницька література, поширений у староукр. літературі жанр опису подорожів до св. місць (Палестина, Константинопіль, Афон). Описи подорожів («Ходіння», «Путники») поєднують топографічні описи з апокрифічними леґендами про відвідувані місця. Найстаріший опис паломництва до Палестини залишив ігумен *Данило* з Чернігівщини (поч. 12 в.). Серед пізніших творів П. л. важливий опис паломництва В. *Григоровича-Барського*.

Палтов Олександер, політ. діяч, під час рос. окупації Галичини юрисконсульт правління Гал.-бук. залізниць; 1918 р. за гетьмана П. Скоропадського товариш мін. закордонних справ.

Паляталізація або пом'якшення, особлива вимова приголосного, що виникає в наслідок додаткового піднесення середньо-передньої частини язика до твердого піднебіння (латинське palatum), як при вимові голосного *і* при одночасному збільшенні надгорлянкової порожнечі (pharynx). П. приголосних і їх груп може виступати перед усіма голосними **й** у кінці слова й складу (первісно перед *ě, і, ь*, діялектно також *е, ę*, з чого згодом в наслідок *'ę* > *'а*, а далі втрати *ь* як голосного розвинулася як фонологічна категорія). Незсинхронізованість окремих артикуляційних рухів органів мови в деяких випадках приводить до виділення елементу палятальности в окремі фонеми (вставне **ль** чи **й** після губних, напр., люблю, пйать, надсянське вйіра, наддністрянське рйад), а ослабленість цих рухів — до занику П. (у визвучних губних, напр., голуб з *-бь*; р, напр., волинське *зора* «зоря»). Сильніша П. може призвести до пересуву місця артикуляції приголосного (напр., **ть, дь** в покутсько-гуцульських говірках **кьі**сто «тісто», *ґьідо* «дід»). При **сь, зь, ць, дзь** укр. говірки розрізняють «шепеляву» — дорсальну П. на півд. зах. й корональну скрізь інде, залежно від того, чи до піднебіння підноситься хребет (латинське dorsum) переду язика, а чи лиш його беріжок (латинське corona). Укр. мову характеризує занепад П. губних і шелесних у більшості позицій, іноді фонологічне й морфологічне її використання (напр., збі*жжя*), а також усунення П. перед рефлексами е, і, ь, якщо морфологічні чинники не роблять опору цій тенденції (*небо*, але *сине*). *О. Г.*

Пальмов Віктор (1888—1929), маляр, за походженням росіянин; з 1925 р. на Україні, викладач Київ. Художнього Ін-ту, чл. *АРМУ*, співзасновник *ОСМУ* (1927). У своїй творчості орієнтувався на за-

хідньоевр. мистецтво, гол. постімпресіонізм і футуризм, велику увагу приділяв кольористичним проблемам. Твори П. з сов. тематикою — у Київ. Музеї Укр. Мистецтва.

Памфлет, гостро викривальний полемічно-сатиричний твір політ. або літ. характеру. В укр. літературі сер. доби типові ознаки П. мають зразки *полемічної літератури,* особливо «посланія» І. *Вишенського.* За нових часів П. розвинувся в кін. 19 – на поч. 20 в.: полемічні виступи І. *Франка* («Привезено зілля з трьох гір на весілля»), Л. *Українки* («Голос однієї рос. ув'язненої») та ін. Характер П. мають деякі сатиричні оп. О. *Маковея* («Як Шевченко шукав роботи»). В історію боротьби за незалежність України від Москви за сов. часу увійшли П. М. *Хвильового* («Камо грядеши», «Думки проти течії», «Україна чи Малоросія»). В офіц. сов. літературі пізнішого часу П. спрямований проти «буржуазного націоналізму» (зокрема проти еміґрації), релігії, Ватикану тощо (Я. *Галан,* Ю. *Мельничук,* Т. Мигаль, О. *Полторацький* та ін.).

Пам'ятки українсько-руської мови й літератури, зб. Археографічної комісії НТШ (1896–1930), вийшло 8 тт.: І. Франко «Апокрифи і леґенди з укр. рукописів» (тт. I–IV, VI); К. Студинський «Пам'ятки полемічного письменства» (т. V); В. Перетц «Вірші єромонаха Климентія Зиновієва сина» (VII), Я. Ґординський «З укр. драматичної літератури XVII–XVIII ст.» (VIII).

Пам'ятники Київської Археографічної Комісії («Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов», тт. I–IV, 1845–59; I т. був перевиданий у 1848 і 1898 рр., II–III тт. у 1898 р.), видана за участю М. Максимовича й М. Іванишева зб. документів з держ., манастирських і приватних архівів до іст. України 16–17 вв. П. К. А. К. містять опис волинських замків 1545 р., матеріяли до впровадження «Уставу на волоки» 1557 р., матеріяли до іст. землеволодіння і відносин дідичів і селян у 16 в., документи Львівського, Київ., Луцького та ін. братств, манастирів тощо. Особливо важлива зб. документів 1648—64 рр. до іст. укр. нац.-визвольної революції.

Пам'ять і похвала Володимиру (Великому), староукр. пам'ятка 11 в., авторство якої приписувано ченцеві *Якову.* У збережених текстах пізнішого часу (15 в.) сполучена з уривками якогось твору про св. кн. Ольгу. Має кілька вид., останнє С. Бугославського (1924).

Пан-Американська Українська Конференція (ПАУК), політ. репрезентація українців Півн. і Півд. Америки, заснована 1947 р. у Нью-Йорку представниками *УККА* (ЗДА), *КУК* (Канада), *Т-ва Прихильників Укр. Культури* в Бразілії, Укр. Нац. Конґресу Арґентіни, Параґваю й Уруґваю з метою об'єднання сил і координації дій для допомоги Україні й популяризації укр. справи. Пізніше до ПАУК приєдналися представники укр. орг-цій Венесуелі й Чіле. Осідок президії ПАУК – Вінніпеґ і Нью-Йорк. Гол. з 1947 р. о. В. *Кушнір.* За ініціятивою й заходами ПАУК у листопаді 1967 р. відбувся перший *Світовий Конґрес Вільних Українців.*

Панас Мирний, див. *Мирний* Панас.

Пандекти Антіоха 11 віку, переклад поучень Антіоха, ченця лаври Сави Освяченого б. Єрусалиму, пергаменовий рукопис (308 л. уставом у 2 стовпці), зберігається в Іст. Музеї в Москві, списаний трьома писарями, мабуть, з трьох півд.-слов. (болг.-македонського і серб.) глаголичних оригіналів, імовірно у Києві (припущення О. Соболевського всупереч А. Кримському й П. Копкові, що намагалися довести новгородське або півд.-слов. походження рукопису); рідка повноголосі форми, занепад слабих *ъ, ь,* змішування *ы* з *и* та *въ* з *у.* Мову досліджували Амфілохій та Копко; частини опублікували О. Бодянський та І. Срезневський.

Пандекти Антіоха 1307 року, рукопис на 306 л. уставом (Нац. Музей у Львові), списаний ченцем Марком у манастирі Богородиці, мабуть, у Володимирі Волинському з півд.-слов. оригіналу; у фонетиці низка півд.-зах. рис (нове *ѣ* з *е;* змішування *ѣ* з *и, ы,* та *въ* з *у; че, же, ше* з *ча, жа, ша;* м'яке *ръ;* дієслівні закінчення *-ть, -мо*). Фонетику й морфологію П. А. досліджував І. *Панькевич* (ЗНТШ 123–124, 1917).

Панегірик, урочисто-похвальне надгробне слово, згодом промова на зібраннях, ігрищах тощо – жанр ораторської або поетичної творчости, прикметної вихвалянням і перебільшеним звеличенням подій чи осіб. В укр. літературі відомі П.: Г. *Смотрицького,* П. *Орлика,* С. *Яворського,* Т. *Прокоповича* й ін. на честь церк. діячів (П. Могили та ін.), гетьманів (Б. Хмельницького, І. Мазепи), царів (Петра I й ін.). З 19 в. й особливо за сов. часу слово П. набрало іронічно-саркастичного відтінку для визначення надмірного захвалювання.

Панейко Василь (1883–1956), гром.-політ. діяч і журналіст родом з Золочівщини, діяч Нац. Дем. Партії, ред. ж. «*Молода Україна*» (1905), співр. «Діла» (з 1907), його ред. (1912–18) і співр. «ЛНВ» (1908–14); 1919 р. держ. секретар закордонних справ ЗУНР, згодом чл. делеґації на мирову конференцію в Парижі – спершу УНР (заступник її гол.),

1920 р. — ЗУНР (її гол.). Після анексії Галичини Польщею був прихильником концепції нової сх.-евр. федерації, в якій Україна разом з Галичиною, була б у союзі з Росією («З'єдинені держави Сх. Европи», 1922]. 1925 р. недовгий час перебував у Львові як ред. «Діла» і ж. «Політика», пізніше повернувся до Франції й був закордонним кореспондентом «Діла». У 1930-их рр. відійшов від укр. політ. життя, 1945 переїхав до Нью-Йорку, 1955 — до Венесуелі, де й помер (у Каракасі).

В. Панейко

Панейко Олександер (1891–1950), педагог-мовознавець, брат Василя і Юрія; вчитель укр. гімназій у Львові, Коломиї, Тернополі, помер на еміґрації у Мюнхені; на основі «Норм» О. Синявського та поль. граматичних традицій склав підручник «Граматика укр. мови» (1950), перевидав «Правописний словник» О. Ізюмова (1941) з деякими змінами в дусі наближення до зах.-укр. говірок, редаґував «Куток мови» у «Львівських Вістях» (1943). За нім. зразком Ґабельсберґера склав систему укр. стенографії (підручник «Укр. стенографія», 1922).

О. Панейко

Панейко Юрій (*1886), правник родом з Галичини, студіював у Львові; 1910–26 службовець Гал. намісництва і Львівського та Краківського воєводств. З 1926 р. доц. Краківського, у 1928–39 проф. Віленського ун-тів. Чл. Компетенційного Трибуналу у Варшаві (1934–39); д. чл. НТШ. На еміґрації в Німеччині, з 1948 проф. УВУ (дворазовий його ректор). Праці гол. з ділянки адміністрації і адміністраційного права поль., нім. й укр. мовами. Найважливіші: «Geneza i podstawy samorządu europejskiego» (1926), «Polskie prawo administracyjne w zarysie» (1929, співавтор), «Das polnische Wasser — und Fischereirecht (1943), «Етичні моменти в держ. житті» (Зб. УВУ, 1948), «Теоретичні основи самоврядування» (1963). Ст. на філос., літ. і мист. теми.

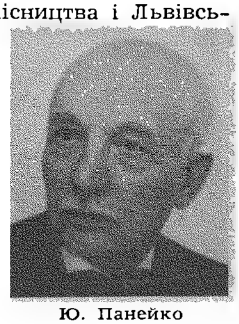

Ю. Панейко

Панєва Валентина (*1902), офталмолог, проф. Вінницького Мед. Ін-ту; працює над проблемами травм і травматичної гіпотонії органів зору та вторинної глаукоми. Основні праці: «Матеріяли до питання про настагму вуглекопів» (1940), «Вторинна профілактична іридектомія» (1966) та ін.

Пани, панята, вища верства шляхетського стану у лит.-руській державі, яка складалася з знатніших укр. і білор. бояр та дорівнювала становищем представникам княжих родів, які вже не мали територіяльної зверхности («княжата»), а також лит. маґнатів, разом з якими П. у 15 — на поч. 16 вв. творили великокняжу раду *Пани-Рада.* Володіння значними маєтностями становило основу їх впливів; у своїх маєтках вони мали широкі суд. й адміністративні права. П. несли військ. службу з своїми людьми під власною хоругвою (т. зв. хоруговні П.), не підлягали суд. і адміністративній владі великокняжої земської адміністрації; судити їх міг лише В. кн.

Пани-Рада, установа центр. держ. управління у В. Князівстві Лит. в період до Люблінської унії (1569); походить з боярських княжих рад попереднього періоду і княжої ради Віленських правителів Лит. князівства. До кін. 15 в. П.-Р. була установою звичаєвого права; привілеї 1492 і 1506 рр. надали їй характеру постійної, управненої законом установи. П.-Р. спочатку складалася з найвизначніших і найвпливовіших февдальних володарів (*княжат* і *панят*) та кількох представників центр. адміністрації. У процесі свого розвитку вона поступово втрачала своїх чл., що не посідали урядів, коштом яких зростало представництво держ. адміністрації та римо-кат. церкви.

П.-Р. мала широкі компетенції у вирішенні зовн. справ, внутр. управління, суду (над представниками упривілейованих груп населення) й фінансових питань. Одночасно це завжди був орган дорадчого характеру, до якого В. кн. звертався для вирішення найважливіших держ. справ. У 16 в. П.-Р. стала родом вищої палати тогочасного станового представництва — вального сойму.

А. Панів

Панів Андрій (1899–1942), поет і прозаїк родом з Сумщини; працював учи-

телем і журналістом, друкуватися почав з 1921 р. П. був одним з засновників і керівних діячів літ. орг-ції *«Плуг»*. Творчість П. присвячена сел. тематиці: зб. оп. «Село» (1925), дві зб. поезій «Вечірні тіні» (1927) і «Без меж» (1933). У 1930-их рр. П. був заарештований, обставини його загибелі не з'ясовані.

Панкович Степан (1820–74), мукачівський гр.-кат. єп. (1867–74); розпочав акцію мадяризації і латинізації в мукачівській епархії; 1873 р. виділив півд. її частину в окремий вікаріят (з 1912 р. *Гайдудорозька епархія)* для полегшення зугорщення гр.-кат. населення.

Паночіні Сергій (1891—193?), зоолог родом з Полтавщини, секретар Зоол. Секції УАН, чл.-ред. *Ін-ту Укр. Наук. Мови* і його «Вісника» (1928–30), автор праць з укр. природничої таксономії, упорядник 3 частини «Словника зоол. номенклятури» («Назви безхребетних тварин», 1928; разом з І. Щоголевим) та «Словника біол. термінології» (1931); досліджував м'якунів. Правдоподібно, репресований, дальша доля невідома.

Пансіони, закриті виховно-навчальні заклади сер. типу для молоді жін. і чол. статі, гол. шляхетського роду. На Україні П. постали у другій пол. 18 в., найбільше були поширені у 1800–30 рр. П. закладали і вчили в них перев. чужинці (французи і німці). Предмети навчання: гол. чужі мови, література, музика, спів, малярство, танок; особлива увага зверталася на набуття манер доброго тону. Розпорядженням рос. мін-ва освіти 1828 р. П. мали дотримуватися такої ж самої навчальної програми, як і держ. школи. Про жін. П. (зокрема ін-ти для шляхетних дівчат) див. *Жіноча освіта.* З 1828 р. на Центр. і Сх. Землях П. було відкрито при гімназіях як гуртожитки, в яких доповнювано гімназіяльну освіту. Про П.-гуртожитки див. *Бурси.*

В УССР закритими навчально-виховними закладами є *школи-інтернати* (з 1956), дитячі будинки (з 1919) та з 1944 військ. школи: *Суворівські військ. училища* і військ. морські Нахімовські училища.

Панславізм, культ. і політ. течія серед слов. народів, яка у 17–19 вв., виходячи з їх племінної і мовної споріднености, висувала ідею політ. об'єднання усіх слов'ян. Остаточне оформлення П. відбулося впродовж перших десятиліть 19 в. (термін П. вжито вперше в Чехії Й. Геркелем у 1826 р.). Початкова стадія формування П. виявилася у формі прославлення спільної слов. минувшини і студій слов. мов. Політ. поневолення більшости слов. народів, ідеї франц. революції і нім. романтизму, при одночасному їх нац. відродженні надали П. форми іст.-світоглядової й філос. доктрини, яка висувала не тільки потребу єдности й федерації слов. народів, але й покликання слов'ян оновити евр. цивілізацію й спричинитися до встановлення ідеальної рівноваги сил в Европі.

Найвизначнішим предтечею П. був хорв. свящ. Ю. Крижанич (1618–83), який, приїхавши до Москви, поширював ідеї політ. об'єднання слов'ян під проводом моск. царя («єдиного царя мого народу і моєї мови») для оборони слов'ян перед знищенням турками і німцями. Ідеї П. кристалізувалися в кін. 18 – на поч. 19 в. серед зах. і півд. слов'ян. Нім. філософ Й. Ґ. Гердер підтримав ідеї П., вихваляючи позитивні якості слов'ян. Писання Гердера й ін. мислителів романтизму (Ф. В. Й. Шелінґ, Г. В. Ф. Геґель) мали великий вплив на культ. кола слов'ян, зокрема чехів (Й. Добровський, В. Дуріх). Словак П. *Шафарик* (1795–1865) опублікував «Історію слов. мови і літератури» (1826), в якій вперше подав статистичні дані про слов. народи (в тому ч. і про «малоросіян» як окрему етнічну групу); його земляк І. Коляр (1793–1852) у поемі «Дочка Слави» ідеалізував минувшину «слов. народу» (слов. автори уважали спочатку, що всі слов. племена творять один народ) і провіщав для нього блискуче майбутнє. Ідеї П. у перші десятиліття 19 в. спричинилися до створення центрів слов'янознавчих студій не тільки у слов. країнах (Прага, Заґреб, Москва й ін.), а й у Берліні, Парижі, Відні та ін., до створення культ.-осв. т-в серед слов. народів, які відограли важливу ролю у їх нац. відродженні.

Деякі слов. діячі, вважаючи, що Росія допоможе ін. слов'янам у боротьбі проти пангерманізму і тур. поневолення, мріяли про політ. і мовне об'єднання слов'ян під проводом Росії (Й. Добровський, Й. Юнґман, Л. Ґай, єп. Й. Й. Штросмаєр, Ф. Челяковський), при чому рос. мова повинна була стати всеслов. мовою (Й. Юнґман). Дехто з них пізніше змінив свою думку (Ґай, Л. Штур, К. Ґавлічек-Боровський). Ін. панславісти, гол. представником яких був чех Ф. Палацький (1785–1876), були за збереження австр. імперії й її перетворення на федерацію слов'ян, австрійців і угорців. У цій федерації Палацький не передбачав рівних прав для українців Галичини, яких зарахував до поляків. Після перетворення австр. імперії на австро-угорську монархію (1867) Палацький змінив свою концепцію і взяв участь у організованому росіянами панслов. конґресі у Москві.

Ідеями П. захопилася значна частина рос. інтеліґенції, т. зв. слов'янофіли (О. Хомяков, брати І. і П. Кірєєвські й К. та І. Аксакови, М. Поґодін, Ю. Самарін

й ін.), які виступали проти зах. впливів, протиставляючи «святу Русь» з справжньою христ. (правос.) релігією, справжньою демократією і общинним устроєм «гнилій», «хворій», зматеріялізованій і безвірній Европі. Противники слов'янофілів — т. зв. західники (П. Чаадаєв, О. Герцен й ін.), які твердили, що Росія не має свого власного шляху і повинна йти разом з Зах. Европою, також уважали, що Росія повинна грати основну ролю в об'єднанні слов'ян і взяти над ними провід.

Серед поляків, які були під сильним впливом романтичного патріотизму і мрій про відновлення великої Польщі в межах з-перед 1772 р., ідеї П. викликали дві політ.-світоглядові течії: пророс. (С. Сташіц, Й. М. Гене-Вронський, А. Цешковський, Б. Ф. Трентовський) та антирос. (А. Міцкевіч, А. Товянський, К. Бродзінський, І. Красінський). Прихильники антирос. течії уважали, що гол. ролю в об'єднанні слов'ян повинна відограти Польща.

Ні рос., ні поль. прихильники П. не брали до уваги існування укр. народу і його прагнень. Між ін. панславістами позначився певний поворот у пол. 19 в., з поверненням визначного чес. діяча Гавлічека-Боровського з подорожі до Польщі й Росії, де він побачив, що росіяни поневолюють поляків і українців, а поляки, в свою чергу, поневолюють українців, та зрозумів, що слов'яни взагалі не творять і не творитимуть однієї нації.

На Україні ідеї П. поширилися у першій чверті 19 в., зокрема серед чл. масонських льож (льожа «З'єднаних Слов'ян» у Києві, 1818–19) та серед декабристів (т-во «Об'єднаних Слов'ян», 1823–25). Вплив ідей П. виразно помітний у програмі *Кирило-Методіївського Братства* (1845–47). Впливи панславістичних (властиво, слов'янофільських) ідей були поширені в укр. наук. колах сер. 19 в. (М. Максимович, О. Бодянський та ін.), а також серед ліберальної частини укр. панства (Г. Ґалаґан, М. Ріґельман й ін.), представники якого брали активну участь у діяльності Слов'янських Комітетів у Києві та Одесі у 1850–70-их рр.

На укр. землях під Австрією ідеї П. проникали як з Зах., так і з Росії. За зразком ін. слов. народів у Львові було створено *«Галицько-Руську Матицю»* (1848), яка підготовила т. зв. *Собор руських учених*. Під впливом панславістичних ідей, що приходили з Росії (гол. М. Поґодіна), частина укр. інтеліґенції стала на шлях *москвофільства*. Українці Галичини увійшли у тісний контакт з слов. діячами австр. імперії, зокрема перед і під час *Слов'янського Конґресу у Празі* (червень 1848), у якому взяли участь також представники *Головної Руської Ради* та *«Руського Собору»*.

У другій пол. 19 в. продовжувалася дискусія над метою і потребою П., але нею керували вже не зах. і півд. слов'яни, а росіяни. У 1857 р., після крим. війни, росіяни скликали всеслов. конґрес у Москві, де вони проповідували рос. ідею єдности слов'ян у рел. (православіє) і мовній (рос. мова) площинах, за якою має прийти політ. єдність. У конґресі не взяли участи поляки й українці (за винятком двох русофілів з Буковини). Однак міжнар. ситуація у другій пол. 19 в. була не дуже сприятлива для реалізації рос. панславістичних плянів, хоч вони здобули собі певний вплив у керівних колах, зокрема під час рос.-тур. війни 1877–78 р. і рос. адміністрації у Болгарії. Внутр. ситуація і зовн. труднощі Росії зменшили популярність ідей П. в кін. 19 в.; вони відродилися щойно після революції 1905 р. у формі неопанславізму (або неославізму), гол. діяч — граф В. *Бобрінський*.

У 1908 р. деякі прихильники П. (чех К. Крамарж, гал. москвофіл М. *Глібовицький* і словінець І. Ґрібар) на нараді з рос. панславістами в Петербурзі вирішили скликати слов. конґрес у Празі (липень 1908), на якому, перед нім. небезпекою, дійшло до певного зближення між поляками і росіянами, обговорювалася можливість співпраці між панславістами Австро-Угорщини і Росії та обрано постійний виконавчий комітет (на чолі з Крамаржем), який після нарад у Петербурзі (1909, 1910) ухвалив скликати другий конґрес у Софії (1910). Українці, білоруси й поляки не брали участи у конґресі. Постановлено скликати черговий конґрес наступного року, але замість нього відбулася у Софії лише конференція слов. журналістів.

На Україні, у другій пол. 19 в. і на поч. 20 в., коли щораз більше укр. історики і публіцисти почали обстоювати окремішність укр. нації й загострилася боротьба проти москвофільства, П., за винятком москвофілів, виявлявся тільки у формі культ. *слов'янофільства*. Відколи ж ідеї П., представлені реакційними рос. колами, стали до послуг імперіялістичній політиці Росії, укр. нац. орг-ції зайняли рішуче неґативну позицію щодо П. М. Грушевський у кількох ст. (зокрема у 1908 і 1911 рр.) гостро виступав проти політ. слов'янофільства, вбачаючи в ньому як з рос., так і з поль. боку загрозу для нац. інтересів і прагнень укр. нації.

Під час першої світової війни рос. уряд не раз заявляв про місію Росії захищати «менших» слов. братів, «рід-

них по вірі і по племені», перед наступом германізму. Рос. невдачі на фронтах і революція 1917 р. відсунули панславістичні пляни Росії на задній плян.

Сов. режим спочатку засуджував П. як реакційну ідеологію, тим більше, що П. засуджували також Маркс і Енґельс. Але у пол. 1930-их рр. у керівних колах СССР остаточно перемогли традиційні тенденції рос. шовінізму й імперіялізму, а після вибуху нім.-сов. війни Москва відновила стару рос. політику щодо слов'ян. У серпні 1941 р. у Москві було створено Всеслов. комітет, куди увійшли також чехи і поляки, які еміґрували до Москви. У 1945 р. Росія виступила як «визволителька» слов. народів. У союзних державах (ЗДА, Англія, Канада) утворено, за ініціятивою і з участю комуністів слов. походження, слов. комітети; конґреси слов. народів відбулися у Детройті (1942) й у Лондоні (1944). Після першого всеслов. з'їзду у Москві (1941) 1946 р. відбувся Всеслов. конґрес у Беоґраді, на який приїхали делеґати з усіх слов. країн; на ньому був створений новий Всеслов. комітет з осідком у Беоґраді, а головою його обрано юґославського представника. Старий всеслов. комітет у Москві перейменовано на Слов. комітет СССР; він продовжував видавати ж. «Славяне». Переставлення пансл. політики Москви на панрос. призвело до розчарування у нерос. народів, які почали відчувати рос. панування і експлуатацію на користь Росії. Після того, як у 1948 р. Юґославія, залишаючися ком., відмовила послуху Москві, всі слов. комітети припинили свою діяльність.

Література: Грушевський М. На укр. теми. Українство і всесловянство. ЛНВ. VI. Л. 1908; Грушевський М. На укр. теми. В славянських обіймах. ЛНВ., кн. XII. Л. 1911; Пыпин А. Панславизм в прошлом и настоящем. П. 1913; Leger L. Le panslavisme. Париж 1917; Мірчук І. Панславізм і пансовєтизм. Розбудова Держави. ч. 18—20. Денвер 1955—1957; Гришко В. Панславізм в сов. історіографії й політиці. Мюнхен 1956; Kohn H. Le panslavisme. Son histoire et son idéologie. Париж 1963.

В. Косик

Пантаївка (V–13), с. м. т. Кіровоградської обл., підпорядковане Олександрійській міськраді; положене в півд.-сх. частині Придніпровської низовини; 4 800 мешк. (1966); вуглерозріз.

Пантелеймона св. церква б. Галича, побудована бл. 1200 р., чотиристовпна, тринавна, однобанна, майже квадратова у пляні, у візант. стилі, з романськими архітектурними різьбами. У 16 в. перебудована у пізньоренесансовому стилі, перейшла до латинників і стала костьолом св. Станислава. П. с. ц. єдина пам'ятка гал. архітектури княжих часів, що з її первісної будови збереглися донині надземні стіни, зах. і півд. портали і 3 апсиди сх. фасади. Різьблені прикраси гол. порталу і вівтарної апсиди свідчать про високу техніку різьби на камені.

Пантелеймонівка (V–19), с. м. т. Ясинуватського р-ну Донецької обл.; 7 300 мешк. (1966). Зав. вогнетривких глин, залізобетонних виробів.

Пантікапей, велика грец. колонія, заснована мілетцями бл. 575 р. до Хр. на крим. березі Керчинської протоки, де нині м. *Керч;* після постання *Боспорського царства* — його столиця. На високій Мітридатовій горі знаходився акрополь, по схилах та терасах місто, у березі затока й гавань на 40 кораблів. Велика торгівля з Грецією, зокрема збіжжям і рибою та виробництво прикрас з металу й теракотового посуду з пластичним орнаментом меґарського типу й ганчарськими штампами. Розвиток торгівлі у 4–3 вв. до Хр. та у 2–3 вв. по Хр. У 3 в. П. був зайнятий ґотами, у 4 в. гунами; їх вибив у 6 в. візант. імператор Юстиніян В., повернув м. візант. державі й побудував оборонні мури. П. мав чималу торг. фльоту. У 7 в. після зайняття уграми і хозарами П. занепав. З 10 в. на місці П. було слов. селище, що належало до Тмутороканського князівства. Розкопи акрополя П. виявили поховання багатих родин у викутих у скелі коморах. Між знахідками є відомий дерев'яний саркофаг, прикрашений гіпсовими фігурами ніобідів (М. Ростовцев, «Античная декоративная живопись на юге России», 1913).

М. Міллер

Пантюхов Іван (1836–1911), лікар та історик медицини родом з Чернігівщини; працював перев. на Україні як військ. лікар. Праці П. присвячені питанням орг-ції мед.-санітарної служби, мед. географії, мед. статистики м. Києва та іст. медицини; написав кілька популярних мед. брошур.

Панфутуризм, літ.-мист. рух, оформлений М. *Семенком* 1922 р. В ньому були діяльні не тільки футуристи, а й символісти. 1919 р. символісти з «Музагету» перейшли на півлеґальне становище, і Семенко заклав Проф. Спілку Мистців м. Києва. 1922 він об'єднався з «Комкосмосом» О. *Слісаренка* у Харкові і символістами та створив *Аспанфут* — Асоціяцію Панфутуристів, яка в ж. «Катафальк мистецтва» (1, 1922) проголосила «смерть мистецтву».

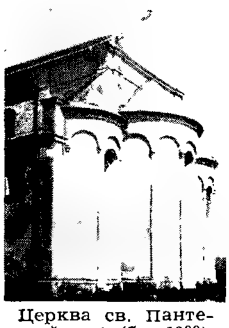

Церква св. Пантелеймона (бл. 1200)

Пізніше аспанфути під політ. тиском перетворилися на АСКК – Асоціяцію Ком. Культури з ідеологією ком. деструкції: мистецтва як засобу політ. пропаґанди. Найяскравішим виявом цього руху був ж. *«Нова Ґенерація»* (1927–30).

Діяльність панфутуристів дуже хаотична і мінлива, не так з мист. погляду, як з політ. Вони були змушені раз-у-раз видавати мист.-політ. заяви і маніфести з запевненням, що їхнє «ліве мистецтво» виникло з їх пролет. ідеології. Вони поборювали особливо неоклясиків як представників «буржуазних тенденцій». Гасла деструкції, пропаґовані спочатку, вони були змушені змінити на гасла конструктивізму, але це вже не врятувало «Нової Ґенерації», групи, яка мала низку справжніх талантів, між ними поетів Ґео *Шкурупія* й Олексу *Влизька*. При всій своїй політ. нестійкості, панфутуристи мали ту заслугу, що допомогли поглибити розуміння істоти мистецтва і вимагали повної волі в мист. творчості. Див. ще *Футуризм.* *С. Г.*

Панцирні бояри (також бл. до них панцирні слуги), група февдально залежних людей на Білорусі й Україні у 15–16 вв., які несли військ. службу у В. Князівстві Лит. і жили у великокняжих добрах; здебільша походили з зубожілих бояр, селян і часом із звільнених невільників. Зрівняні в правах з ними були путні бояри, які несли подорожну службу (гінці), охороняли шляхи тощо. 1528 р. обидві групи формально скасовано – частину їх перетворено на дрібну шляхту, а ін. на держ. селян. Але ще до кін. 16 в. обидві категорії існували далі. У кін. 16 в. на сх. укр. землях деяка частина їх перейшла до *реєстрових козаків.*

Панч (справжнє прізвище Панченко) Петро (*1891), сов. письм. родом з м. Валок на Харківщині, учасник першої світової і громадянської війни (по больш. боці); з 1923 р. в Харкові на літ. роботі (1923–32 у ред. ж. «Червоний Шлях»), з 1934 в Києві, під час другої світової війни працював у АН УРСР і Всесоюзному радіокомітеті. Перші зб. повістей і оп. – «Там, де верби над ставом» (1923), «Солом'яний дим» (1925), «Мишачі нори» (1926) – присвячені подіям громадянської війни й перших рр. НЕП-у на Україні. Цикл повістей «З моря», «Без козиря», «Ґолубі ешелони» (1926) і «Повість наших днів» (1927) тематично об'єднаний описом подій на Україні від революції 1905 р. до кін. відбудови нар. госп-ва по війні й революції. При офіц.-сатиричному зображенні укр. революції й Армії УНР у «Ґолубих ешелонах», гол. герой сотн. Лец-Отаманів у перших вид. повісти був наділений деякими позитивними рисами, що викликало невдоволення сов. критики і змусило П. пізніше (1956) переробити повість у дусі усталеної у сов. джерелах оцінки укр. революції 1917–20 рр. «Повість наших днів» – один з перших в укр. сов. літературі творів на «виробничу тему». З 1930 р. творчість П. присвячена гол. темі колективізації: цикл «Муха Макар» (1930–34) та ін. П. також автор романів з іст. громадянської війни «Облога ночі» (1935) і «Олександер Пархоменко» (1939), іст. роману «Гомоніла Україна» (1954), спогадів «На калиновім мості» (1965), чималої кількости оп. і повістей для дітей та ін. Реалістична манера письма без ухилів у «формалізм» і повсякчасна льояльність до сов. режиму поставили П. в число тих, хто, не принісши чогось нового в літературу, вважаються зачинателями й творцями укр. сов. прози (як І. Ле, А. Головко та ін.). *І. К.*

П. Панч

Панчак Василь (*1893), маляр родом із Стрийщини (Галичина), з 1911 р. у ЗДА; студіював в Ін-ті Карнеґі в Пітсбурґу, Академії Мистецтв і Нац. Академії Рисунку в Нью-Йорку. Гол. жанр П. – краєвиди, також розписи церков. Виставляє з 1925 р.; індивідуальні виставки в Бирр Ґелері у Нью-Йорку (1959), у Філядельфії та ін.

Панченко Дмитро (*1906), невропатолог родом з Кіровоградщини; у 1946–50 рр. проф. Львівського Мед. Ін-ту, пізніше Київ. Ін-ту удосконалення лікарів і гол. невропатолог Мін-ва охорони здоров'я УРСР, з 1960 відповідальний ред. ж. «Врачебное дело». Праці П. (бл. 150) присвячені вивченню судинних захворювань нервової системи, реґенерації нервів, проблемам облітеруючого ендартеріїту і спонтанної ґанґрени та гіпертонічної хвороби тощо.

Панченко Микола (* 1924), економіст родом з Харківщини, проф. Київ. Ун-ту. Гол. праці присвячені проблемам соц. відтворення; «Відтворення валового продукту в колгоспах» (1963) та ін.

Панченко Михайло (* бл. 1885–?), видатний діяч УПСР, пізніше Укр. Ком. Партії (боротьбістів). Чл. Центр. Ради (від Всеукр. Ради Військ. Депутатів, чл. її Президії), 1919 р. наркомом освіти від боротьбістів в уряді УССР; ред., кіносценарист (фільм «Тарас Шевченко»

1925; п'єса «Коліївщина», 1927). Загинув на засланні у 1930-их рр.

Панченко Платон, псевд. П. Таїсич (1856–1911), поет; працював в Астрахані і Катеринодарі. Почав друкуватися у 1880-их рр. (ж. «Зоря»), містив вірші у альманахах «Нива», «З-над хмар і з долин», в антології «Укр. муза», «ЛНВ» та ін.; зб. поезій «З вільних часів» (1910).

Панченко-Юревич Володимир (1907–42), публіцист і гром. діяч, за фахом хемік; з 1925 р. в Німеччині. Ред. «Укр. Вісника» (Берлін), співр. «Нового Часу», «Мети», «Вісника»; ст. з ділянки органічної хемії; публіцистика в нім. журн., м. ін. «Ukrainischer Nationalismus» (1938), «Das Problem der Westukraine» (1939) та ін. Основоположник і ген. секретар Комітету закордонних студентів у Берліні.

Панчук Богдан (*1915), гром. діяч і педагог у Канаді родом з Саскачевану (батьки еміґранти з Галичини). До 1939 р. організатор укр. студентських гуртків і *Союзу Укр. Молоді* Канади, пізніше в кан. армії. Перебуваючи у Великобрітанії, був ініціятором створення Союзу Укр. Кан. Вояків за морем (1943, був його гол.), *Центр. Укр. Допомогового Бюра* в Лондоні (його гол. у 1945–49 рр.) та *Союзу Українців у Великобрітанії* (з 1945); у 1945–49 рр. очолював *Укр. Допомогову Місію* з Канади; П. був ініціятором харитативної акції для укр. біженців у Зах. Европі. 1952–55 очолював укр. секцію Міжнар. Служби Голосу Канади (Сі-Бі-Сі) в Монтреалі.

Б. Панчук

Панчук Іван (*1904), амер.-укр. гром. діяч, адвокат, нар. у Канаді в родині еміґрантів; тепер у Детройті. През. ЗУАДК (1947–53); автор зб. коментарів англ. мовою п. н. «Shevchenko's Testament» (1965).

Панщина й кріпацтво, обов'язкова праця селян у маєтках пана, власника землі. П. як основний засіб і панівна форма виробництва розвинулася у добу середньовічного февдалізму. Виникнення, розвиток, а потім і зникнення панщинних (а згодом кріпацьких) відносин були різні в часі та в поодиноких країнах. Розміри П., також ступені залежности селян, бували дуже відмінні у конкретних умовах часу й місця, залежно від природних, екон. та іст.-політ. обставин.

Поширення й розвиток панщинних (або підданських) відносин на укр. землях припадає на 15–16 вв., насамперед на укр. землях під Польщею. В основі поль. типу підданства (правна залежність селян від власника маєтку) була прив'язаність підданих селян до їхніх наділів землі, як виключної власности пана. Норма П. визначалася величиною й якістю зем. наділу, але фактичний розмір П. часто залежав від волі пана.

У кріпацтві (К.) рос. типу, яке запанувало на більшій частині укр. земель з кін. 18 в., назагал переважало поняття панської власности на сел. «душі», закріпачені паном, що мав повне право диспонувати ними, нерідко відриваючи їх від землі. П. кріпаків визначалася залежно від числа дорослих «душ» у сел. родині, що визначало й наділ землі на прожиток родини. Часто користувалися і працею підлітків.

До 16 в. На Україні, в добу Київ. і Гал.-Волинської держави та зверхности В. Лит. Князівства, у більших госп-вах – княжих і боярських, виробництво майже не виходило поза межі власних потреб, і працю в них виконували гол. раби-невільники з полонених та різні категорії *«непохожих»* піввільних селян (закупів, ізгоїв, сябрів та ін.). Гол. маса селянства сиділа на своїй землі й платила господарям землі (кн. і представникам їх адміністрації) *«полюддя»* – натуральні й грошові данини; вільні селяни (*«похожі»*) виконували часом роботи при будові укріплень, шляхів, брали також участь у походах, як «вої» земського *ополчення*.

У Речі Посполитій. Великі зміни сел. відносин наступили на укр. землях від другої пол. 15 і впродовж 16 в., з переходом їх під зверхність Польщі, де вже давніше зформувалася алодіяльна власність на землю, що стала привілеєм панівної верхівки, а шляхта звільнилася від усяких форм умовного (февдального) землеволодіння і позбавила селянство дотогочасних його прав на землю. Звиклі до таких відносин, поль. пани і шляхта поширили їх спочатку на зах.-укр., а по Люблінській унії 1569 р. і на сх.-укр. землі. Для вирівняння розкладу повинностей на всі категорії селянства в кін. 15 в. був зроблений перемір усіх земель на лани (16,8 або 25 га), так само і на укр. землях під лит. зверхністю 1557 р. (т. зв. *«Волочний перемір»*, див. також *Зем. устрій*). На кращій землі будовано *фільварки* – панське хліборобське госп-во, яке щораз більше орієнтувалося на товарову продукцію, призначену на зовн. ринок. Постанови шляхетських соймів 1496, 1505, 1519 і 1520 рр. щораз міцніше прив'язували селян до землі без права виходу з села, піддавали їх виключно панському судові, збільшували підданські повинності. Врешті, роз-

міри П. й визначення різних підданських справ перейшли виключно до компетенції панів та їх орендарів й економів. Певна однорідність підданських відносин і повинностей була в королівщинах, де ці відносини були лагідніші, ніж у приватних маєтках.

Особливо збільшувалися повинності покріпаченого селянства в дуже частих випадках господарювання не самих землевласників, а їхніх орендарів. Змінювалися і зменшувалися підданські наділи, але не зменшувалися повинності. 1566 р. у Червоній Русі сел. надільні госп-ва понад півлану становили 58%, 1648 р. – 38%, 1665 р. 16%, 1765 р. лише 11%. У кін. 16 в. найтиповішими надільними госп-вами були півланові, їх було бл. 41%, чвертьланових – 24%. Обидві ці категорії відбували тяглову П. з запрягом волів чи коней, залежно від величини їх наділів. Вони відповідно поділялися на «парових» і «поединків». Вимір їх П. у різні часи і в різних місцевостях становив 3–6 днів праці на тиждень однієї чи більше осіб з госп-ва. Пішу П., також 1–6 днів на тиждень, відбували госп-ва загородників, комірників з менших наділів або й без наділу польової землі. Щотижнева П. й ін. роботи, сезонові, спеціяльні (толоки, шарварки, повозне тощо) та додаткові натуральні данини й грошові чинші підданих різнилися, як і розміри наділів, у поодиноких маєтках і на окремих теренах. У маґнатських маєтках на Волині у 20-их рр. 17 в. П. здебільша становила 4–6 днів на тиждень з волоки (16,8 га), а подекуди піддані повинні були працювати від неділі до неділі, іноді й у свята. Що далі на сх., то все більші були сел. наділи й щораз менші повинності та слабше прикріплення до землі. На укр. землях у 16–17 вв. можна відрізнити 3 помітно відмінні смуги П.: на Зах. Україні було найбільше розбудоване фільварково-панщинне госп-во з сильнішим визиском селян та найменшими їх наділами. Сер. смуга (сх. Поділля, півн.-зах. Київщина), з довшим триванням, ніж у першій смузі, мішаного (алодіяльного й умовно-февдального) землеволодіння, повільніше переходила на панщинно-фільваркову систему, власники лятифундій здебільша задовольнялися натуральними данинами, і тут ще не всюди й не зовсім були обмежені права селян на землю. Третю, півд.-сх., подніпровську й побозьку смугу творили землі, де пансько-підданські відносини важко було встановити, бо близькість степів і небезпека тат. наскоків сприяла більшій мобільності людности. У багатьох с., на півн. поза лінією оборонних замків у другій і третій смугах, для заохочення залюднення й втримання там людности, були визначені 15–20–30-літні пільги: «волі», «свободи» від П. й ін. повинностей.

Гетьманщина. Посилення визиску підданих у зах. і сер. смугах і наближення кін. термінів «свобод» чи передчасне їх скорочення змушували селян до втечі на територію Козаччини, доводили до коз. повстань і, врешті, стали однією з причин революції 1648 р. Селянство взяло масову участь у повстанні, частково покозачилося й разом з ін. покозаченими станами висунуло право першости на землю й станові коз. привілеї. Давні піддані, які не встигли потрапити до коз. стану, взяли участь у вільних спершу заїмках землі на великих звільнених просторах. Але універсали Б. Хмельницького й наступних гетьманів закликали, у певних випадках, кол. підданих повернутися в «послушенство», насамперед тих, що сиділи на манастирських землях, а потім і тих, які були на землях тієї шляхти, що визнала Коз. державу. Але загалом сел. повинності у другій пол. 17 й на поч. 18 вв. на Гетьманщині зменшилися. Відносини підлеглости й сел. повинності у Коз. державі залежали від того, в яких і чиїх с. жили селяни. Значна частина посполитих, зобов'язаних виконувати держ. повинності, вільно диспонувала своїм майном. Коз. старшина, володіючи ранґовими маєтками, вимагала праці підданих. На Гетьманщину й Слобожанщину напливало чимало людности з Правобережжя і зах.-укр. земель, що залишилися під Польщею. Здебільша вони оселювалися у маєтках старшини й манастирів на правах «підсусідків». Перепис 1729–30 рр. на Гетьманщині виявив, що підданих приватним землевласникам було лише 35% усіх сел. госп-в, і не всі вони відробляли П. Гетьман І. Мазепа універсалом з 1701 р. заборонив більшу від дводенної П. Поступово селянство на Гетьманщині втратило право диспонувати своєю землею, а згодом і свою свободу. Посполиті ще у 1740-их рр. мали право переходу від одного землевласника до іншого з тим, що своє майно (землю, інвентар) мусіли залишити попередньому державцеві. Але коз. старшина й манастирі щораз більше й настирливіше змагалися за те, щоб посполиті були прикріплені до землі. Цей процес підтримав рос. уряд, що був зацікавлений у поширенні на Україні загальноімперської кріпацької системи.

На Правобережжі і особливо на Волині революція 1648 р. не внесла істотних змін у становище селянства. Впродовж 18 в., поряд з відбудовою панського фільваркового госп-ва, тут від-

бувалося дальше зростання підданських повинностей, зокрема П.

Під владою Росії. 3. 5. 1783 указом Катерини II було введено на території кол. Гетьманщини К. рос. типу, а 1785 р. коз. старшині було надано права рос. дворянства. Після другого й третього розборів Речі Посполитої К. рос. типу поширилося й на все Правобережжя. За офіц. підрахунками 1858 р. 60% селян-кріпаків належало поміщикам, 40% було на держ. і удільних землях. З поміщицьких селян тільки 1,2% було «оброчних» (чиншових), решта – панщинні. На держ. землях селяни були перев. оброчні. Впродовж першої пол. 19 в. відбулося значне зменшення сел. наділів і приділення їх до фільварків, обезземелення підданих та одночасно збільшення панщинної експлуатації. Тяглова й подушна П. зросла в сер. до 4–6 днів і більше на тиждень, майже заг. увійшла в практику т. зв. урочна система (визначення норм праці), переведення селян у «місячники» (яким відібрано зем. наділ, і вони виконували постійну П. за місячно видавану пайку продуктів на прожиток) і «дворові», що мусіли працювати й жити на панському дворі. Поміщики підвищували П. на виплату за кріпаків держ. податків («подушне») і нарахування за заборгованість (недоїмки). 1797 р. царський уряд окремим маніфестом пропонував поміщикам обмежуватися триденною П. 1819 р. було внесено деякі уточнення у взаємовідносини селян і поміщиків, але ці й ін. маніфести здебільша були іґноровані поміщиками. У 1847–48 рр. царський уряд видав т. зв. «Інвентарні правила» для Правобережжя, які послаблювали особисту залежність селян від поміщиків, зменшували повинності й реґулювали їх відповідно до величини подвірних наділів, забороняли переносити П. з одного тижня на другий, касували деякі данини, забороняли переводити тяглих у дворові й ін. Хоч за недотримування «Правил» загрожував воєнний суд, фактично становище кріпаків майже не змінилося.

На Закарпатті П. існувала з 14 в. Прикріплення селян до землі панів і значне збільшення П. наступило у першій пол. 16 в. П. і К. остаточно оформив кодекс «Трипартитум» 1546 р., складений Степаном з Вербівця. Піддані мали платити державі подимний податок, церкві – $^1/_{10}$ від зерна, панові за землю $^1/_{10}$ з прибутків свого госп-ва та відробляти звичайно 3 дні панщини на тиждень. Однак і далі повинності селян змінювалися залежно від зовн. умов (вони зменшувалися під час довголітніх внутр. воєн; див. *Закарпаття)* і волі панів.

Полегша підданим сталася 1767 р., коли Марія Терезія видала урбаріяльний закон, який повернув їм свободу переселення, визначив їх повинності і зменшив П. на пол. П. була скасована законом угор. сойму 1848 р., але його здійснено було щойно 1853 р.

На Буковині за молд. періоду селяни відробляли землевласникам-боярам перев. 12 днів П. на рік і давали $^1/_{10}$ від зібраного врожаю та мали право вільного переходу. Закріпачення, введене 1644 р., було легше, ніж у Польщі, і тому багато селян з Покуття і Поділля втікало на Буковину. 1749 р. молд. господар К. Маврокордат скасував К., визначив П. на 24 дні на рік та зобов'язав селян платити податок. За «золотою грамотою» воєводи Ґ. Ґіка (1766) селянин мав відробляти 12-денну П. і платити $^1/_{10}$ врожаю. Цей закон діяв на Буковині аж до скасування П.

Галичина і Буковина під Австрією. Австр. володарі, Марія Терезія та її син Йосиф II, щоб мати з селян у новоприєднаних краях більше податків і кращих рекрутів, намагалися реґулювати підданські відносини й обмежити залежність селян від приватних землевласників. Низкою розпоряджень-патентів 1780-их рр. було наказано скласти інвентарі зем. власности й доходів з неї, підданських повинностей, зробити поділ доменіяльної (панської) землі й рустикальної (сел.) та заборонено зміняти цей поділ; обмежено особисту залежність підданих та їх П. (точним числом днів і розподілом між поодинокими групами відповідно до зем. наділів) і скасовано їхні додаткові повинності. Селяни могли вільно збувати плоди свого виробництва і дістали право скаржитися на панські присуди до держ. установ; для нагляду над підданськими справами встановлено інституцію мандатора, а сіль. громади дістали більше прав самоврядування.

Наступники Йосифа II іґнорували чимало постанов його реформ, м. ін. скасовано т. зв. урбаріяльний патент, який постановляв, що всі повинності підданих не можуть перевищувати 30% заг. доходу з сел. наділу. Не зважаючи на заборони, власники маєтків приєднали до 1848 р. до фільварків бл. 1 млн моргів сел. землі з зем. фонду.

На поч. 19 в. 78% підданських родин належало у Галичині до приватних маєтків, 22% до держ. За майновим станом і повинностями вони поділялися на парових (2,5% усіх госп-в, які мали 6,9% всієї рустикальної землі), поодиноких (42,6% і 60,5%), піших (45,9%, 32,6%) і комірників та халупників (9%), які не мали зовсім польової землі. У сер. на

одне сел. госп-во припадало обробити 2 га панської землі, а П. становила 78 днів на рік у держ. маєтках, 133 – у приватних, але подекуди доходила до 300 й більше. На П. припадало 68,2% усіх повинностей, на грошові чинші 26,6%, на всякі ін. роботи й данини 5,2%. Різними способами П. підвищувано карами, т. зв. «порціями» – відробітками за примусові приділи горілки для сел. родин тощо.

Скасування П. і К. Скасування П. в Галичині, на Буковині й укр. Закарпатті (16. 4. 1848) було приспішене рев. подіями в Австрії 1848 р. Політ. наслідки невдалої для Росії Крим. війни 1854–56 рр. прискорили видання царського маніфесту 19. 2. 1861 про скасування К. (див. *Зем. реформи*). Залишки кріпацьких відносин у формі *викупних платежів* і неповноправности селянства (див. ЕУ 1, стор. 481–82, 486) зменшували значення цих реформ і стали на перешкоді заг. екон. розвитку України й зокрема укр. селянства.

Література: Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783). Записки Черниговского Статистического Комитета, I, 1866, 2 вид. К. 1908; Грушевський М. Історія України-Руси, тт. III, V і VI. Л. 1905, 1907; Антонович В., Владимірський-Буданов М., Новицький І. Розвідки про селянство на Україні-Руси XV—XVIII вв., Руська Іст. Бібліотека, XXI—XXII. Л. 1901—1902; Трифильев Е. Очерки из истории крепостного права в России. Х. 1904; Левицкий О. О положении крестьян Юго-Западного Края во второй четверти XIX в. КСт., VII, VIII. К. 1906; Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. Л. 1913; Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. Х. 1913; Слабченко М. Госп-во Гетьманщини XVII—XVIII ст., т. І. Землеволодіння та форми сіль. госп-ва. О. 1923; Мякотин В. Очерки социальной истории Украины XVII—XVIII ст., т. I—III. Прага 1924; Перфецький Є. Socialně-hospodařské poměry Podkarpatské Rusi ve stoleti XIII—XIV. Братіслава 1924; Слабченко М. Матеріяли до соц.-екон. історії України у XIX ст. I—II. О. 1925; Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVI—XVIII вв. К. 1931; Мицюк О. Нариси з соц.-госп. історії Підкарп. Руси. т. I—II. Ужгород 1936—38; Греков В. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в. М. 1946; Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski. B. 1953; Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сіль. госп-ві України першої пол. XIX ст. К. 1954; Теплицький В. Реформа 1861 р. і аґрарні відносини України кін. XVIII і поч. XIX ст. К. 1959; Герасименко М. Аґрарні відносини в Галичині. К. 1959; Rozdolski R. Stosunki poddańcze w dawnej Galicji. B. 1962; Бойко І. Селянство України в другій пол. XVI — першій пол. XVII ст. К. 1963.

І. Витанович

Панютин Василь (1788—1855), філантроп, засновник шпиталів на Полтавщині, Херсонщині й Катеринославщині.

Панютине (V–17), с. м. т. Лозівського р-ну Харківської обл.; 9 700 меш. (1965). Вагоноремонтний зав.

Панькевич Іван (1887–1958), мовознавець, педагог, етнограф і гром. діяч Закарпаття, родом з с. Цеперова Львівського пов.; д. чл. НТШ, студіював у Львові, Відні й Москві. У 1914–18 рр. викладач Телесіянської консулярної академії у Відні, з 1919 у гімназіях в Ужгороді і Перечині (1938–39 її дир.), з 1939 у Празі – доц. УВУ й проф. Празького Ун-ту (з 1947). Як історик мови досліджував фонетику й морфологію Пандектів Антіоха 1307 р., учительного Ладомирівського євангелія 17 в., Євангелії Капішовського, Тишівської Олександрії 18 в., Нижньорибницького пісенника, покрайніх записів по закарп. рукописах і стародруках 16–19 вв., «Граматики» А. Коцака 18 в., грамот тощо; як діялектолог Закарпаття провів лінґвогеогр. та експериментально-фонетичні дослідження його говіркових особливостей («Укр. говори Підкарп. Руси і суміжних обл.», 1938), дав нарис їх історії (1958) і висунув свою гіпотезу про виникнення лемківських говірок; крім того, ст. з іст. правопису на Закарпатті та з ономастики; як етнограф збирав закарп. колядки, пісні тощо. П. автор середньошкільної «Граматики руського языка для молодших кляс шкôл середних и горожаньских» (Мукачів, 1922) на основі нар. мови та гал. традиції, з окремим правописом – *«панькевичівкою»*, і розвідок про зах.-укр. літературу 19 в. Співзасновник т-ва «Просвіта» в Ужгороді, ред. її «Наук. збірників» та журн. «Учитель», «Вінок», «Підкарп. Русь». Як педагог і організатор П. спричинився до перемоги народномовної стихії в літ. мові Закарпаття.

І. Панькевич

Панькевич Юліян (1863–1933), маляр і графік родом з Бучаччини (Галичина); вчився у Краківській і Віденській академіях мистецтв, співзасновник і учасник виставок *Т-ва Прихильників укр. літератури, науки і штуки* у Львові; 1932 р. переїхав до Харкова, де й помер. П. один з піонерів укр. нар. мистецтва в Галичині; образи св. в укр. нар. одягах (Ісус Христос, Богородиця), портрети (Т. Шевченка, І. Франка, Б. Хмельницького та ін.), пейзажі («Подільський пейзаж», «Дністер» й ін.), книжкова графіка (ілюстрації до поезій С. Руданського, Я. Щоголева, антології укр. поезії «Акорди» з нар. гуцульськими мотивами) та ін.

Панькевичівка, фонетично-етимологічний правопис, складений І. *Панькевичем* 1922 р. для місц. вжитку в школах Закарпаття на основі *максимовичівки*, шкільної граматики О. *Огоновського* з 1885 р. Його засади, устійнені на з'їзді вчителів 1920 р. за пропозицією Г. *Стрипського*, були викладені в «Граматиці руського языка» (Мукачів, 1922) й утримувалися в місц. вид. до 1945 р.; вони враховували місц. традиції й бойківсько-верховинську говіркову вимову (*ô* з *о*; збереження етимологічного *ы* та *ѣ*: єѣ, тоѣ синьоѣ; також: тѣ добрѣ).

Паньків Микола (1894–1967), пасічник і садівник родом з Галичини, з 1912 р. в Манітобі (Канада). Винайшов вентилятор для зимівлі бджіл у Манітобі, вивів кілька сортів райських яблук, сорт аґрусу «Паньків» та сорт пашного проса (гібрид чумизи з могаром). 1946 р. – гол. Союзу пасічників Манітоби, з 1954 в дирекції Манітобського Садівничого Союзу, в останні роки почесний чл. обох орг-цій. Співр. англ. фахових журн., видавець і ред. місячника «Пасіка» у Вінніпезі (1924).

Паньківська Йосипа (1866–1934), пед. і гром. діячка у Львові, родом з Яворова, уроджена Федак, дружина Костя П., довголітня вчителька і вихователька у Львові; чл. засновник НТШ, співзасновник і касир *Т-ва Вакаційних Оселъ*, співр. *Горожанського Комітету* у Львові (1919–20), *Т-ва Допомоги Еміґрантам з Великої України* тощо.

Й. Паньківська

Паньківський, дириґент і композитор на зламі 18–19 в. Дириґував капелею в церкві св. Юра (на той час найкращий муз. ансамбль у Львові), скомпонував «Урочисту кантату на честь сп. Скородинського».

Паньківський Кость (1855–1915), гал. гром. діяч, економіст, філантроп, видавець, керівник різних виховних, осв. і екон. установ у Львові, нар. у с. Ришковій Волі Ярославського пов. у священичій родині (псевд. Кость Федьків). Студентський діяч (народовець) у Львові й Відні (обраний почесним чл. т-ва *«Січ»)*, адміністратор і ред. відділу новин щоденника *«Діло»*, у 1888–1906 рр. управитель Ін-ту св. о. Николая для учнів. Чл. управ т-ва *«Просвіта»*, *«Руська Бесіда»*, *«Руське Т-во Педагогічне»*, чл. засновник *НТШ;* ред. календарів і кн. т-ва «Просвіта», часописів і ж. *«Письмо з Просвіти»*, «Читальня», гумористичного ж. *«Зеркало»* (1891–93), політ.-екон. для селян *«Батьківщина»* (1897), для дітей *«Дзвінок»* (1899–1900), літ.-наук. *«Зоря»;* видавець книжечок *«Дрібна Бібліотека»* (1893–97). П. один з піонерів гал. кооперації: від часу заснування *Крайового Союзу Кредитового* (1898) його дир., видавець і ред. часопису *«Економіст» (1905–08)* і «Економічної Бібліотеки», з 1904 р. чл. *Ради Крайового Союзу Ревізійного*. Підтримував жваві зв'язки з діячами і установами Наддніпрянщини: К. Білиловським, П. Грабовським, Б. Грінченком, М. Драгомановим, С. Єфремовим, М. Коцюбинським, А. Кримським і т-вом «Просвіта» у Києві. Вивезений росіянами у червні 1915 р. як заложник м. Львова, помер у Києві 16. 11. 1915 р.

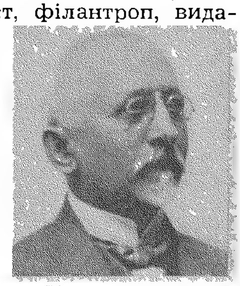

К. Паньківський

Паньківський Кость (*1897), син Костя і Йосипи П., родом зі Львова. За студентських часів у Празі гол. Групи Укр. Поступової Молоді, у 1924–39 рр. адвокат у Львові, оборонець у політ. процесах, активний у ділянках харитативній (Т-во охорони дітей і опіки над молоддю, допомога інвалідам УКТОДІ) і туристично - спортовій (гол. т-ва *«Плай»*). 1941 ген. секретар Укр. Нац. Ради у Львові, гол. *Укр. Крайового Комітету,* 1942–45 заступник гол. УЦК; 1945–49 у Німеччині, чл. Укр. Соборної Громадськости, згодом *УНДС,* заступник гол. уряду УНР в екзилі; з 1949 р. у ЗДА, гол. Союзу Укр. Нац. Демократів, гол. Представництва Виконавчого Органу Укр. Нац. Ради і амер. відділу Ліґи поневолених Росією народів. Автор спогадів: «Від держави до комітету» (1957), «Роки нім. окупації» (1965), «Від комітету до Держ. Центру» (1968).

К. Паньківський

Паньківський Северин (1872–1943), актор, режисер і перекладач, родом з Ярославщини (Галичина), брат Костя П. На сцені з 1896 р. в трупах М. *Кропив-*

С. Паньківський

ницького, М. *Старицького,* братів Тобілевичів, у театрі *«Руської Бесіди»* (1905–06), *Театрі М. Садовського* в Києві (1906 -17), де вперше виступив як режисер. 1917 р. разом з Л. *Курбасом* видавав *«Театральні Вісті»*; у 1918 19 рр. у театрах Держ. Драматичному і Держ. Народному, пізніше у Театрі ім. Шевченка у Києві і в Ромні (1921–23). У 1920-их рр. на наук. роботі в Комісії Живої Мови УАН, підготував «Театральний Словник»; у 1942 р. виїхав до Львова, де й помер.

П. актор школи Кропивницького-Садовського, виявив себе майстром епізодичних ролей, з успіхом виступав у ролях резонерів, стариків, а також виконував тенорові партії (Меркурій в «Енеїді» М. Лисенка й ін.). П. перекладав п'єси Г. Ґеерманса, Ґ. Запольської, С. Виспянського, Е. Ростана, В. Шекспіра, Ґ. Гавптмана, Ю. Словацького, М. Балуцького, С. Пшибишевського, А. Фредри та ін. Залишив спогади «Слідами, завіяними за синьою пташкою». *В. Р.*

Паньчишин Маріян (1882 -1943), видатний лікар-інтерніст і рентґенолог та суспільний діяч, родом зі Львова; д. чл. НТШ (з 1920). Старший асистент Внутр. клініки Львівського Ун-ту (до 1919), у 1920—25 рр. проф. Львівського (таємного) Укр. Ун-ту (перший декан мед. фак. і кількалітній ректор). У 1918—21 один з керівних діячів *Горожанського Комітету* у Львові; організатор укр. лікарів Галичини, довголітній гол. *Укр. Лікарського Т-ва* та співред. *«Лікарського Вісника»;* довголітній ординатор-інтерніст поліклініки *«Народна Лічниця»,* співзасновник Укр. Шпиталю ім. митр. А. Шептицького у Львові та його перший керівник відділу внутр. хвороб. Піонер охорони здоров'я на Зах. Україні, засновник, меценат і довголітній гол. *Укр. Гігієнічного Т-ва* (1929), фундатор його популярних вид. з гігієни; засновник, фундатор та дир. першого в Галичині Укр. Протитуберкульозного диспансеру у Львові, організатор курсів мед. сестер та популярних гігієнічно-профілактичних курсів та виставок. Автор бл. 25 клінічно-мед. праць, особливо з ділянки шлунково-кишкового проводу та нирок. П. був активним чл. різних гром.-суспільних т-в у Львові, зокрема «Рідної Школи» (довголітній чл. її управи), опікуном і меценатом молоді та молодечих орг-цій, особливо лікарського доросту.

М. Паньчишин

Під час больш. окупації (1939 -1941) як депутат Нар. Зборів Зах. України і Верховної Ради СССР використовував своє становище для рятування заарештованих земляків, зокрема молоді; був співорганізатором і першим завідувачем Обл. Відділу Охорони Здоров'я. З 1940 проф. Львівського Мед. Ін-ту, під час нім. окупації ініціятор і співорганізатор його відновлення. Як його проф. та дир. Клініки внутр. хвороб спричинився до поповнення кадрів викладачів, лікарів і студентів українцями. 1941 42 чл. Укр. Нац. Ради у Львові. *Р. Осінчук*

Пап Михайло (*1920), історик родом з Закарпаття, на еміґрації в Словаччині, Німеччині й в ЗДА; проф. ун-тів Notre Dame і John Caroll у Клівленді (з 1959, з 1961 р. дир. його Ін-ту для студій СССР і Сх. Европи). Праці й ст. з нац. політики і актуальних політ. питань СССР.

Паперова промисловість, галузь промсти, що виробляє папір, картон, замінники шкіри, целюльозу. Поскільки основною сировиною П. п. за останній час стала целюльоза (її на Україні виробляють перев. з деревини і очерету), цю галузь називають тепер також целюльозно-паперовою пром-стю. Значна частина целюльози, що виробляється П. п. йде також на виробництво вибухівки,

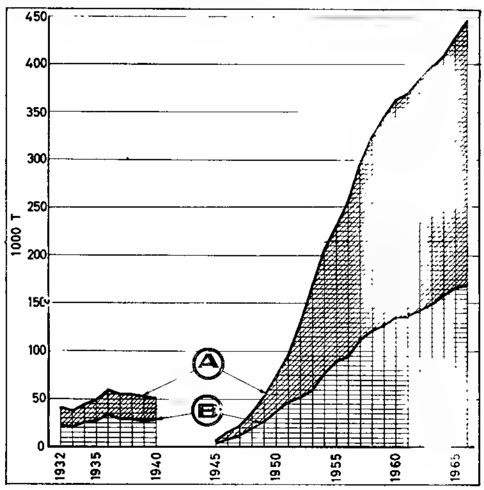

Паперова промисловість в УССР 1932—66 рр.
А — Продукція паперу й картону. В — Продукція паперу

пороху, пластмас, кіноплівки тощо, і тому частина П. п. належить також до *оборонної пром-сти.*

Перші папірні (паперові млини) виникли на Україні на поч. 16 в., насамперед у Галичині й на Волині. Помітно

зросло виробництво паперу на Гетьманщині у 18 в. На поч. 19 в. виникли перші великі паперові мануфактури, у другій пол. 19 в. розвинулося машинове виробництво паперу. На поч. 20 в. на всіх укр. землях працювало 43 паперові фабрики, що виробляли понад 38 000 т паперу й картону на рік. Виробництво паперу і картону в УССР (в тис. т) становило у 1928 р. бл. 37, 1940 – 48,5, 1948 – 34,6; пізніше швидко зростало: 1950 р. – 74,5, 1966 – 446,9 (9,2% всього СССР; див. також діяграму). Зростання продукції целюльози таке (тис. т): 1913 р. – 1,6, 1940 – 2,8, 1950 – 3,3, 1960 – 14,4, 1966 – 101,6.

У 1967 р. на Україні працювало 28 паперових і целюльозних фабрик. Найбільші з них: Жидачівський (Львівщина), Понінківський (Хмельниччина) та Херсонський комбінати, Нижнє-Дніпровська і Малинська паперові фабрики, Корюківська фабрика техн. паперу й ін. (розміщення П. п. – див. карту на 1 324 стор.). П. п. на Україні техн. відстала (у 1965 р. 27% папероробних машин були віком від 25 до 100 рр.) і задовольняє лише 1/2 всього споживання папеву і картону (решта довозиться з РСФСР; вона постачає також частину сировини для П. п. на Україні), хоч воно стоїть далеко позаду багатьох країн (на 1964 р. на душу населення в кг: ЗДА – 217, Канада – 138, Зах. Німеччина – 94, Франція – 71, увесь СССР – 20, УССР – 18,3). Належачи до категорії т. зв. фондованих товарів (див. *Плянування*), папір в УССР розподіляється централізовано з Москви та є предметом відповідної політики розподілу, від якої узалежнене укр. друкарство і в-ва. (Див. *Поліграфічна пром-сть*). *В. Г.*

Папороті (Filicales), порядок кляси папоротникових (Pteropsida), відділу папоротеподібних (Pteridophyta), зіллясті або деревисті рослини. Найбільша кількість П. росте в тропічних країнах, де вони досягають більшого розміру; більшість росте у вогких затінкових лісах, деякі у сухих відкритих місцях. Найпоширеніша родина П. – багатоніжкові (Polypodiaceae). До них належать види, які найчастіше у нас трапляються: орляк [Pteridium aquilinum (L.) Kuhn.], П. глисник або чоловіча П. [Dryopteris filix mas (L.) Schott.], жін. П. [Athyrium filix femina (L.) Roth.], солодиця звичайна (Polypodium vulgare L.). Препарати з кореневища П. глисника вживають в медицині як протиглисний засіб. Деякі П. використовуються як декоративні.

Папп Антоній (1867—1945), закарп. церк. діяч, мукачівський єп. (1912—24). Почував себе угорцем, але захищав перед угор. владою права народу і Церкви, 1915 р. відстояв кирилицю у церк. книгах, яку угор. влада хотіла замінити латиницею на підставі угор. фонетики. П. відмовився скласти заяву льояльности чехо-слов. владі й виїхав на Угорщину, де був призначений апостольським адміністратором мішкольцьким.

Папп де Яноші Йосип (*1875), угор. роду підполк. УГА, кадровий старшина австро-угор. армії, до березня 1919 р. начальник штабу *Третього Корпусу УГА*.

Папроцький (Paprocki) Бартош (1543—1614), поль. історик-геральдик і поет, автор кількох праць, зокрема «Herby rycerstwa polskiego» (1584), у яких, крім геральдичного матеріялу, подано опис подорожі на Запоріжжя Самуїла Зборовського 1581 р., з цікавими відомостями про Запор. Січ, її устрій, побут і звичаї козаків.

Параґвай (Paraguay), респ. у центр. частині Півд. Америки, 407 000 км², 1,9 млн меш. (в тому ч. бл. 8 000 українців, у 1940-их рр. бл. 10 000). Більшими групами українці почали поселюватися в П. щойно у 1930–32 рр., коли сюди їх прибуло кілька тис. з охопленої госп. кризою сусідньої Арґентіни. Безпосередньо

Укр. колоністи в Параґваї перед кооперативою

з укр. земель (Галичини, Волині й Закарпаття) почали прибувати українці у 1935–39 рр. Кілька сот українців прибуло у 1946–47 рр. з таборів ДП в Европі й на Філіппінах (втікачі з Китаю та Манджурії).

Більш чи менш суцільною масою українці поселені в департаменті Ітапуя, у півд.-сх. частині П., суміжній з арґ. провінцією *Місіонес*, подібною до неї кліматом і госп. умовами, навколо м. Енкарнасіон (Encarnación). В околицях цього м. є ряд укр. колоній, здебільша з укр. назвами: Нова Волинь, Нова Україна, Богданівка, Тарасівка, Перевертівка, Морозенка, Санта Домінґо, Алборада, Санта Марія й ін. У цьому ж департаменті навколо м-ка Кармен дель Парана живуть українці в ряді колоній (п. н. Фрам). Деяка кількість українців оселена навколо станції Коронель Боґадо (Зелений Клин, Сибір, Кавказ, До-

мінґо Бадо) та в столиці П. Асунсіоні (Asunción).

Основна маса укр. поселенців — селяни і ремісники за фахом, працюють у сіль. госп-ві на ріллі, здобутій, як в Місіонесі та в суміжних провінціях Бразілії, з-під праліcу. Вони культивують бавовник, риж, кукурудзу, жербу (параґвайський чай), пшеницю й ін. перев. для збуту, як також городину для власного вжитку; плекають також скотарство і пасічництво. Деяка частина працює по м. ремісниками й робітниками, здебільша в деревообробній індустрії. Найбільше укр. інтеліґенції перебуває в Асунсіоні — працюють в індустрії, торгівлі, частково у вільних професіях і в установах, займаючи деколи й вищі посади.

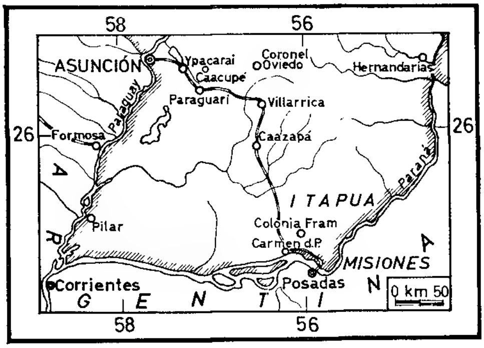

Параґвай

За віровизнанням більшість українців належить до правос. церков, зокрема УАПЦеркви, бл. 30% до католиків, решта до баптистів, штундистів і менонітів. З правос. свящ. працювали тут тимчасово о. Т. Гнатюк, о. Є. Ґаврилюк та ін.; осередком правос. життя стало організоване 1953 р. (леґалізоване 1955) Братство св. Юрія Переможця УАПЦ в П. Українців-католиків обслуговували оо. Василіяни з Місіонесу і згодом о. Іван Буґера (†1966), який виконував обов'язки пароха в колоніях Фрам.

Засноване 1937 р. в Енкарнасіоні заходами І. Палятинського, І. Мартинюка і О. *Падучака* за зразком «Просвіти» на рідних землях т-во «Просвіта» є найбільшим осередком укр. гром. життя в П. Філії «Просвіти» існують у 10 місцевостях, усі організовані у 1937—45 рр. При «Просвіті» був створений 1948 р. Союз Молоді з 7 осередками, перейменований пізніше у Спілку Укр. Молоді (СУМ), яка проіснувала до 1955 р. Деякі з філій «Просвіти» мають власні Народні Доми, в яких містяться читальні та школи або шкільні курси, що діють також при деяких церк. громадах. Для допомоги жертвам війни і втікачам в Европі у 1945 р. створено з ініціятиви інж. А. Білопольського та під проводом О. Падучака Укр. Допомоговий Комітет при параґвайському Червоному Хресті. Комітет відограв значну ролю в іміґрації до П. укр. залишенців з Европи. Заходами цього ж Комітету і «Просвіти» був створений у 1949 р. Укр. Осередок у Респ. П. (Centro Ucranio en la República del Paraguay), затверджений урядом як репрезентація українців П., прийнятий вже того ж року в чл. Пан-Амер. Укр. Конференції. Гол. Осередку до 1961 р. був О. Падучак.

За останній час гром. життя укр. еміґрації слабне, гол. через виїзд активніших одиниць з-поміж інтеліґенції й молоді до ЗДА, Канади, Арґентіни й ін. країн. *Р. М.*

Парадиський Олекса (1891—1949), літературознавець родом з м. Ананьєва (сх. Поділля); проф. Харківського Ін-ту Нар. Освіти, згодом — у другій пол. 1930-их рр. — Харківського Ун-ту, в якому очолював катедру історії укр. літератури; з 1943 р. на еміґрації в Німеччині, помер в Ашаффенбурзі. Автор численних ст. з іст. укр. літератури 17—19 вв.: про Г. Сковороду, І. Котляревського, Т. Шевченка (м. ін. «Шевченко і релігія», «Щоденник Т. Шевченка», 1939), І. Франка та ін.

Паразитологія, наука, яка вивчає паразитів тваринного та рослинного походження з метою їх знищення або використання для боротьби з ін. шкідниками, вивчає хвороби людей і тварин, що їх спричиняють паразити, та методи лікування цих хвороб.

На Україні існує багато н.-д. установ, які опрацьовують проблеми П. та ведуть роботу у справі ліквідації глисних захворювань, малярії, гарячки-папатачі та ін. паразитарних захворювань, як також боротьбу з паразитарними захворюваннями с.-г. тварин і рослин. Укр. Респ. Т-во Паразитологів (гол. О. Маркевич) має 9 філіялів. У ділянці П. на Україні працювали: І. *Андрієвський*, Д. Лямбле (відкрив збудника лямбліози), В. *Данилевський* (перший почав вивчати кровопаразитів птахів), М. *Мельников-Разведенков*, О. *Маркевич* (написав перший підручник з П. укр. мовою «Основи паразитології», 1950) та ін.

Парамонів Олексій (1903—68), лісівник, доц. Київ. Лісогосп. Ін-ту, на еміґрації в Німеччині, Венесуелі й Великобританії; ст. з ділянки лісоохорони, ліс. ентомології, ліс. політики тощо.

Парамонів Сергій (1894—1968), біолог-ентомолог, брат Олексія, дослідник двокрилих; наук. співр. УАН, на еміґра-

ції в Австралії, де відкрив кільканадцять нових видів комах.

Парана, стейт у півд. Бразілії (з 1889), площа — 199 600 км², населення 7,3 млн (1968), у тому ч. бл. 130 000 українців (85% всіх українців у Бразілії).

За винятком вузької смуги над Атлантійським океаном, решта П. — частина Бразілійської високорівні, яка на сх. різко спадає до океану (Serra do Mar), повільно знижується на зах. до р. Парани і на півн. зах. до р. Паранапанема. Клімат тропічний або субтропічний, залежно від висоти; ч. атмосферичних опадів 1 000 до 2 000 мм (найбільше від червня до вересня). Рослинність: буйні вічнозелені й вогкі ліси над океаном; на високорівні мішані, частіше шпилькові з перевагою браз. аравкарії; над р. Параною субтропічні; на півн. де-не-де савани. Територія, на якій живе ³/₄ українців, хвиляста рівнина, на висоті 500–900 м, порізана долинами рік і балками. Підсоння субтропічно-гірське, континентальне; сер. температури найтеплішого місяця 23° Ц., найхолоднішого — 14° Ц.; різка різниця між температурою дня й ночі (гол. зимою; навіть до 40° Ц.); 1 500–2 000 мм атмосферичних опадів, розміщених нерівномірно. Ґрунти — піщано-глинясті, червоноземи сер. врожайности. Рослинність: аравкарієві і мішані ліси (здебільша вирубані), чагарники (м. ін. параґвайського чаю), подекуди степ (околиці Ponta Grossa на півн. сх. від Курітіби).

Населення П. швидко зростає, почавши від 1890-их рр., завдяки іміґрації з Европи (німці, італійці, поляки, українці тощо) та високому природному приростові: 1890 — 249 000, 1900 — 327 000, 1920 — 686 000, 1940 — 1 236 000, 1960 — 4 278 000, 1968 — 7,3 млн. Основою економіки П. є сіль. госп-во. На експорт вирощується кава (перше місце в Бразілії), для внутр. потреб зернові (кукурудза, риж, пшениця), картопля, бавовна, фасоля, параґвайський чай, цитрусові, банани. Велике значення має тваринництво (рогата худоба, свині) і експлуатація лісів (гол. аравкарії). Пром-сть: харч., ліс. й деревообробна, кам'яновугільна, хем., будів. матеріялів.

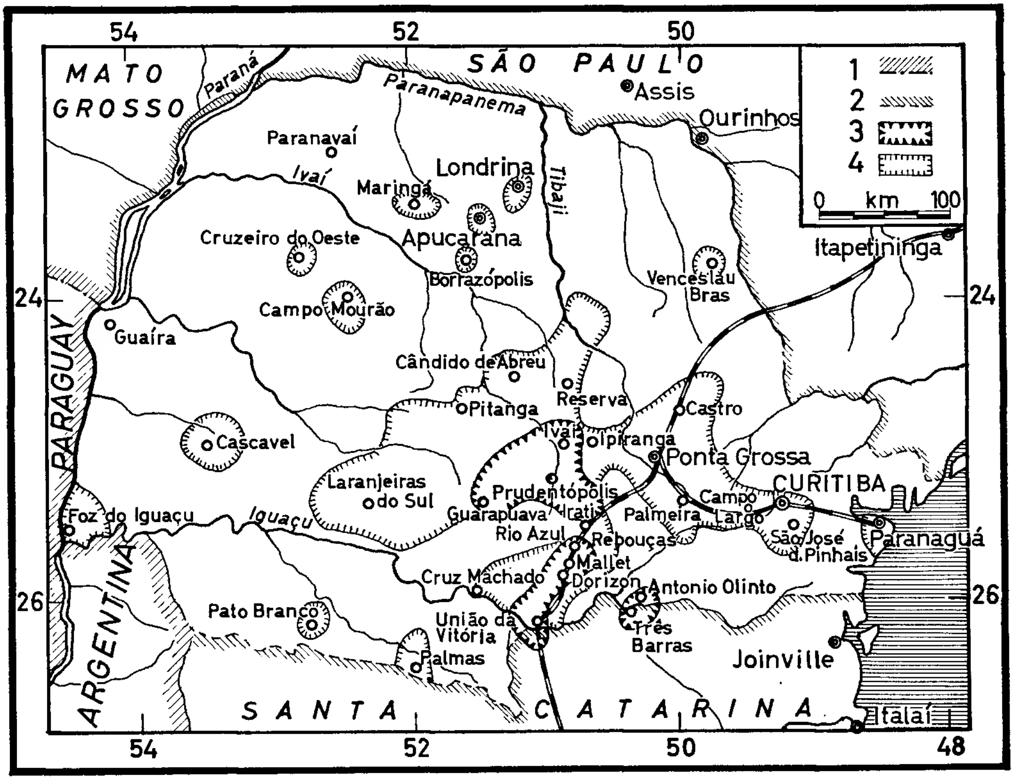

Українці в Парані

1 — Кордони держав. 2 — Межі стейту Парана. 3—4 — Укр. поселенчі землі: 3 — з укр. більшістю; 4 — з укр. меншістю.

Українці селилися в П., як і в усій Бразілії, кількома фазами. Перша (найсильніша) масова іміґрація тривала у 1895–97 рр., зокрема в 1896 (тоді постав центр укр. поселенців *Прудентополіс*). Українці поселювалися тоді в таких новозаснованих абож давніх оселях, розташованих на високорівні: Antonio Olinto і Santos Andrade, група Rio, Claro-Dorizon і Marechal Malet, Prudentopolis, Iracema, м. Curitiba й ін.; разом бл. 20 000. Під час другого напливу еміґрації у 1907–14 рр. виникли такі нові осередки: Ivahy, Irati, Itapará, Vera Guarani, Cruz Machado, Nova Galicia. Під час останньої укр. еміґрації у 1947–51 рр. велика частина новоприбулих поселилася в столиці П. *Курітібі*.

Хата укр. еміґранта в Прудентополісі

Найбільшим скупченням українців, що оселилися в П. (бл. 20 000), є муніципія (пов.) Прудентополіс, де вони становлять 3/4 всього населення. Крім самого м. Прудентополіс, яке є гол. осередком укр. нац., зокрема рел. життя у Бразілії, українці становлять у 24 оселях муніціпії понад пол. всього населення. Другим скупченням українців є гол. м. П. Курітіба. Ін. паранські муніціпії з більшим відсотком укр. населення такі (звич. гол. їх м., що мають таку саму назву, є й укр. скупченнями): Antonio Olinto, Araucária, Dorizon; ін. укр. скупчення: Marechal Malet, Ipiranga, Irati, Lapa Marechal Malet, Pitanga, Ponta Grossa, Rio Azul, São Jose' dos Pinhais, União da Vitória, Cruz Machado. На зах. і півн. П., де були раніше непрохідимі праліси, у 1930-их рр. появилися укр. поселенці. Вони створили окремі колоніяльні центри або поселилися на постійне проживання у міськ. центрах: Cascavel і Foz do Iguaçu на зах. та Apucarana, Campo Mourão, Londrina і Maringá на півн. стейту П. у смузі кавових плянтацій. Б. Apucarana є колонія «Нова Україна», в якій живе майже компактною масою бл. 100 укр. родин (див. також карту).

Територія, що на ній живуть українці («браз. Україна»), становить приблизно 50 000 км²; поряд українців, на цих самих землях живуть також поляки, італійці, німці і місц. браз. населення. Форма укр. осель: скупчені села, присілки, розкидані хутори, міські (чи скорше маломістечкові) поселення. Характер укр. осель: трибанні церкви, побілені хати з садами, добре утриманими, обійстя обведені дерев'яними тинами. У хатах ікони на стінах, між ними портрети укр. церк., культ. та політ. діячів, усе прикрашене укр. вишивками.

Бл. 80% українців П. працюють у сіль. госп-ві і плекають старокрайові і місц. культури, займаються тваринництвом (зокрема свинарством), птахівництвом і бджільництвом. За останній час укр. поселенці дуже зацікавилися плянтаціями кави і м'яти. У півн. П. вже є бл. 500 укр. родин (і прибувають далі), які займаються прибутковим вирощуванням кави. Також культивують м'яту, яка тут має великий попит, насамперед у фармацевтичній пром-сті.

Понад 20% українців працюють у нехліборобських галузях — індустрії, торгівлі й ін.; це робітники, купці й самостійні ремісники, техніки у різних ділянках пром-сти, власники різних пром. підприємств (тартаків, меблевих фабрик тощо). Українці з вищою освітою працюють або за своїми професіями у власних чи чужих підприємствах, або як держ. службовці.

Перев. хліборобська за фахом і поселена здебільша компактно, укр. іміґрація в П. творить як з територіяльного, так і з мовного погляду досить суцільну групу. Оселені поза м. (по колоніях) рільники українці дуже консервативні у своєму побуті, традиціях та мові й відпорні на денаціоналізацію. Розпорошені, по містах чи по плянтаціях кави, укр. робітники й інтеліґенти швидко інтеґруються, переймають португальську мову свого оточення, абож коли й уживають укр. мови, то змішують її з португальською.

Про церк., культ. і гром. життя українців у П. див. *Бразілія*.

Література: Negrão. F. Memória Histórica Paranaense. Курітіба 1926; Burko V., OSBM. Imigração Ucraniana no Brasil. Курітіба 1963; Boruszenko Oksana. A. Imigração Ukraniana no Parana. In Anais do IV Simpósio de História. Порто Алеґре 1967.

О. Борушенко

Параскевія, ім'я кількох св. жінок у церк. календарі, з яких найпопулярніші у сх. Церквах св. П. з Іконії (Мала Азія), замучена за імператора Діоклетіяна (свято 28. 10) та св. П. 10 в. з м. Тирнова в Болгарії, здогадно слов. походження, що прославилася під Царгородом; культ її ввів з Болгарії в укр. Церкву київ. митр. Григорій Цамблак (†1419), встановивши 14. 10 її днем. На

Білорусі (свято 28. 10) дуже шанована св. П.-Пракседа, кн. полоцька, дочка Рогволода, черниця Спаського манастиря і паломниця до св. місць; померла у Римі 1239 р. і канонізована папою Григорієм X у 1273 р. В укр. нар.-христ. віруваннях культ П. пов'язаний з культом *П'ятниці;* синонімом «Параски» на Україні визначувано усі п'ятниці, коли жінки працювали менш, ніж звич.

Парасюк Остап (*1921), математик родом з Львівщини, д. чл. АН УРСР (з 1964); з 1947 р. працює в Ін-ті Математики АН УРСР (1956-66 — заступник дир.),з 1966 чл. Президії АН УРСР і секретар відділу фізики, проф. Київ. Ун-ту (з 1957). Основні праці П. присвячені матем., фізиці, зокрема застосуванню методів функціональної аналізи в квантовій теорії поля.

О. Парасюк

Паратакса або сурядність, форма граматичного зв'язку поміж синтаксично однофункційними, однорядними словами (ряди: Батько, мати, брати й сестри входили, віталися й обдаровували молоду), словосполученнями та зворотами, а також поміж реченнями (т. зв. складносурядне речення), зв'язок яких виражений лише сполучником однорядного типу та інтонацією (Йому погано, і він поклався в ліжко). П. характеризує насамперед розповіді, народномовні стилі без виявленої граматично логічної розчленованости і підпорядкованости, тоді як *гіпотакса* типова для наук.-публіцистичних жанрів.

Парафії Католицької Церкви східньослов'янського обряду, див. *Неоунія.*

Парафіївка (III—13), с. м. т. на Придніпровській низовині Ічнянського р-ну Чернігівської обл.; 5 200 меш. (1965). Цукровий комбінат (за сезон 1961-62 вироблено 28 000 т цукру, 1912–13 — 7 400), цегельня.

Парафія, парохія, найнижча церк.-адміністративна клітина, з власною церквою та свящ., яка, на точно визначеному обширі, в рамках епархії, діє для безпосередньої обслуги вірних. Винятково П. може існувати поза територією (військ., в обставинах еміґрації і т. д.). Назва П., вживана вже у 16 в., закріпилася в укр. церкві тільки у 18–19 вв., замінивши попереднє поняття «церква». Тоді ж прищепилася назва «парох» для свящ., пресвітера, настоятеля П.

Способи заснування П., будування церкви й парафіяльних будинків, утримання пароха і дяка мінялися у різні часи. У княжу добу й за Гетьманщини фундаторами церков найчастіше були князі, гетьмани, маґнати, шляхта, коз. старшина. Вони обдаровували П. землями, угіддями, призначаючи на церкву навіть частину своїх прибутків (*Десятинна церква* у Києві). Матеріяльне забезпечення П. уможливлювало її причтові (свящ., диякони, дяки, паламарі тощо) присвячувати час обслуговуванню вірних. *Замойський синод* (1720) укр.-білор. Кат. Церкви заборонив відкривати П. там, де для них не була забезпечена відповідна дотація. У Правос. Церкві у межах Рос. Імперії відкривання П. було обумовлене кількістю вірних. Згідно статуту Духовної Консисторії 1841 р. П. з малим числом вірних могли мати тільки одного свящ. і дяка. 1869 р. малі церк. громади було об'єднано в більші П., при чому багато церков було закрито або перетворено на приписні до гол. парафіяльної церкви. Земля була підставою утримання причту, що, в поєднанні з дотаціями фундаторів, держ. допомогою, прибутками за треби, зміцнювало духовенство як стан. Це тривало на Центр. і Сх. Землях до революції 1917–18 рр., а на Зах. Україні до другої світової війни, себто до конфіскації земель сов. владою. Часткове відбирання церк. земель відбувалося й раніше, і як відшкодування держава виплачувала парафіяльному духовенству невеличку дотацію (Росія, Австрія, Польща). Тепер утримання П. базується гол. на пожертвах парафіян (членські внески, недільні й спеціяльні збірки, посмертні записи й ін.).

Парафіяльному причтові допомагають також оплати за духовну обслугу вірних, тобто за т. зв. «треби», бо на території своєї П. (своїм парафіянам і поза нею) причт виконує церк. таїнства й обряди: хрищення, вінчання, похорон, освячування води, благословення домів й ін. Настоятель П. зобов'язаний допомагати своїм парафіянам порадами, навчанням, відвідувати хворих, тому він постійно перебуває в своїй П. і без дозволу церк. влади не може її залишити на довший час. Парохи ведуть *метрикальні книги,* які давніше в деяких державах вважались офіц. актами, навчають релігії у школах, дбають про рухому й нерухому парафіяльну власність тощо.

Спершу вірні самі вибирали кандидата на пароха (найчастіше з-поміж чл. родини попереднього свящ.), а еп. затверджував його як пароха та висвячував. Поступово, з зміцненням церк. устрою, цей звичай заникав, хоч рекомендація парафіян залишилась арґументом у Правос. Церкві й досі. Деякий час вирі-

шальний вплив на призначення парохів мали патрони-колятори (див. *Патронат*). Це було поєднане з матеріяльною опікою патрона над П., хоч у добу розкладу церк. життя доводило до випадків самовільних парохів, які займали П., спираючись на патронів, без відома своїх єп. (грамота митр. Й. Борецького 1620 р.). Пізніше призначення парохів стало виключно компетенцією єп., з їхньою консисторією, що у межах Рос. Імперії приспішувало русифікацію укр. церкви.

П. обслуговує звич. один свящ., але у більших П. парох має помічників (сотрудник, катехит). За традицією, парохи були незмінні. Вони не могли самі залишити довіреної їм П., також без їхнього прохання чи якихось важливих причин єп. не міг їх перевести на ін. П. (у Кат. Церкві для цього був потрібний канонічний процес). Нині, однаково як в СССР, так і на еміґрації, парохи змінні.

Дяк (псаломщик), що звич. керує церк. хором (і давніше паламар), має, як церковнослужитель, також вплив на парафіяльне життя. У парафіяльних справах парохові допомагають світські представники П.: титар, церк. староста, гол. парафіяльної ради. Особливий вплив мали церк. старости в Правос. Церкві, і їх вибір відбувався у присутності декана й затверджувався єп. Братства й сестрицтва мають також вплив на діяльність П., зокрема у Правос. Церкві, у якій участь світського елементу в житті П. значно більша, ніж у Кат., де голос єп. лишається вирішальним. У Кат. Церкві активну участь у праці П. беруть сестри-законниці, особливо в утриманні храму, веденні дитячих садків, парафіяльних шкіл і курсів.

Кілька найближчих П. творять *деканат* (благочиніє, благочинство), на чолі з деканом, який наглядає за П. свого деканату. Третій церк.-орг. щабель – понад П. й деканатами – *епархія*. Число П. у деканатах і епархіях не устійнене.

П. в укр. Церкві була завжди осередком духової культури й освіти. Перед заснуванням подібних держ. установ, П. мали свої школи (див. *Парафіяльні школи*), притулки, сиротинці, лічниці, друкарні, відогравши чималу ролю у збереженні нац.-рел. свідомости народу. На еміґрації, гол. в заокеанських країнах, правос. і кат. П. продовжують бути осередком і позацерк. укр. життя. Є вони найкраще організованими і найбільш тривкими клітинами укр. спільноти в діяспорі.

Література: Декрети Кобринського, Замойського і Львівського соборів; Правос. Богословська Енциклопедія, т. 5; Pelesch J. Geschichte der Union. I, II. Відень 1878—1880; Грушевський М. Історія України-Руси, т. 5. Л. 1905; Лотоцький О. Укр. джерела церк. права. В. 1931; Enciclopedia Cattolica. Рим 1953; Coussa A. De iure eccl. orientali. Рим 1958.

І. Коровицький і о. *І. Патрило*

Парафіяльні школи, початкові школи при церк. парафіях, які діяли на Україні вже з 11 в. Учителями в них були свящ., частіше *дяки*, інколи мандрівні. У 15–18 вв. на Україні П. ш. були найпоширенішим видом шкільництва. На Лівобережжі в першій пол. 18 в. П. ш. існували майже при кожній парафії, і в них під проводом дяків-бакалярів навчалися не тільки діти, а й дорослі. В 7 полках Гетьманщини у 1740–47 рр. на всіх 1 099 поселень було 766 шкіл, перев. парафіяльних; на Слобожанщині 1732 р. – 129 П. ш. Значно менше було П. ш. на Правобережжі під поль. пануванням (у 1789 р. були тимчасово закриті рішенням Едукаційної Комісії); вони мали назву «руських церк. шкіл».

Наприкін. 18 і на поч. 19 в. кількість П. ш. на Центр. і Сх.-Укр. Землях зменшилася через централізаційні й русифікаційні заходи рос. уряду. За статутом 1804 р. вони дістали офіц. назву П. ш. і діяли як одноклясові школи; за статутом 1828 р. в більших місцевостях відкрито двоклясові П. ш. Таким чином, відтоді діяли такі типи П. ш.: *школи грамоти* (однорічні), одноклясові (2-3 роки навчання), двоклясові (4-5 рр.). Вони були призначені для нижчих шарів суспільства і стояли на низькому рівні. П. ш. на Правобережжі мали до поч. 1830-их рр. дещо ін. статут і поль. характер. Ч. П. ш. було невелике: у 1835 р. бл. 100 по всій Україні. Значно більше дітей вчилося приватно у дяків.

Ч. П. ш. збільшилося після скасування кріпацтва і введення статуту 1864 р., за яким П. ш. стали одним з типів початкових нар. шкіл (ін. типи: *земські* і початкові *міські школи*). У 1884 і 1896 П. ш. дістали нові правила і назву церк.-парафіяльних (церк.-приходських). В одноклясових П. ш. навчали Закону Божого, церк. співу, читати і писати і початкових рахунків; у двоклясових – також відомостей з історії церкви і «отечества». Рівень навчання в П. ш. був нижчий, ніж у земських школах, і учні виходили з них часто напівписьменними. Вчителями П. ш. були особи з церк. причту (свящ., диякони, дяки) або особи, що мали духовну сер. освіту – семінарію чи епархіяльне училище. П. ш. керував місц. свящ. на правах завідувача школи; в епархіях створено для них шкільні ради. П. ш. мали від держави матеріяльну підтримку. Не дивлячись на те, що уряд і церк. відомство вживали заходів для поширення П. ш., успіху вони серед населення України не мали, особливо в земських губ. У 1893 р. в 6 земських губ. України П. ш. становили

тільки 25% всіх початкових шкіл, а навчалось у них 14,6% дітей; відповідні відсотки у 3 неземських губ. (Волинська, Київ., Подільська) - 69,0 і 64,0. Після революції 1905 р., особливо на поч. розбудови мережі шкіл заг. навчання (1908), ч. П. ш. почало зменшуватися (їх включали в цю мережу), однак ще 1911 р. в Київ. шкільній окрузі, що охоплювала 5 укр. губ., було 6 628 церк.-парафіяльних шкіл та шкіл грамоти або 59,6% всіх нар. шкіл. 1917 р. П. ш. реорганізовано в загальноосв. світські школи.

У Галичині і на Буковині після приєднання їх до Австрії й декрету Йосифа II про реформу шкільництва, кількість П. ш. почала зростати: у 1821 р. на 1 226 шкіл 834 було церк. (68% усіх). Рівень навчання в П. ш. був низький, вони діяли здебільша взимку, учителями в них були дяки. З 1863 р. П. ш. в Галичині й на Буковині скасовано й реорганізовано на світські початкові нар. школи (докладніше див. ЕУ I, стор. 926–28).

На Закарпатті П. (церк.) ш. в другій пол. 18 і першій пол. 19 в. були на високому рівні (1793 р. їх було бл. 300). Пізніше, у зв'язку з угорщенням шкільництва і розбудовою держ. шкіл ч. П. ш. постійно зменшувалося: 1907 р. – 107, 1918 – 34; мова навчання (також і релігія) в них була угор., а укр. вчили як одного з предметів (докладніше див. ЕУ I, стор. 933). Під час чес. панування на Карп. Україні (Мукачівська епархія) діяло ледве кілька П. ш.; значно більше їх було на Пряшівщині (155), і вони існували аж до 1948 р. *Р. М.*

Парахоняк Олександра, див. *Любич-Парахоняк* Олександра.

Парашка (IV–4), один з найвищих верхів у Високому Бескиді (1 271 м.).

Паращук Михайло (1878–1963), скульптор, кераміст і гром. діяч, родом з Тернопільщини; вчився у Кракові, Відні, Львові й Парижі (1907–09 в Академії Жульян, у Верле і в робітні Родена); працював у Львові, Варшаві (1902–05), Мюнхені, Києві (1911–14), Раштаті (1915–18, вів керамічну школу); з 1921 р. у Софії (Болгарія), там мав свою школу. В доболг. період П. виконав бл. 30 скульптурних портретів, перев. укр. письм. і мистців, жанрові композиції (цикл «Поневолені»), пам'ятники (А. Міцкевичеві у Львові, разом з А. Попелем, загиблим укр. воякам у таборах полонених у Вецлярі й Раштаті) та ін. У Болгарії, крім численних портретів визначних болгарів і пам'ятників (зокрема на могилі М. Драгоманова, мавзолея Г. Димитрову, знищеним жидам у другій світовій війні – у Софії, на честь Перемоги над турками 1444 р. у Варні й ін.), П. працював у монументальній декоративній скульптурі для репрезентативних будівель столиці (Військ. Академія, ун-т, Нар. бібліотека, Муз. театр та ін.) і провінції (доми культури й ін.). У ранніх творах П. помітний нахил до роденівського імпресіонізму і психологізму, у софійський період П. перейшов на акад. позиції. Керамічні вироби П. формою і орнаментикою базовані на традиційній нар. кераміці. Нечисленні ранні твори П. зберігаються у Львівському Музеї Укр. Мистецтва.

М. Паращук

П. був гром. діячем на еміґрації: у 1915–18 рр. у Союзі Визволення України (в таборах укр. військовополонених у Вецлярі й Раштаті), у 1920 р. у складі дипломатичної Місії УНР у Ревелі (Естонія) і гол. – у Болгарії, в якій був ініціятором *Болгарсько-Укр. Т-ва.* 1926 р. П. організував з'їзд укр. еміґрації і очолив обрану на ньому Малу Раду, був інформатором про Україну та її представником перед болг. світом. Помер у Софії.

Париж (Paris), столиця Франції, один з світових політ., культ. і екон. центрів; 3 млн меш. (з передмістями понад 8 млн). Малими групами в П. українці перебували з найдавніших часів; у новіші часи (20 в.) в П. живе 600–1 200 українців. П. – один з центрів еміґрантів з усіх країн, також центр укр. еміґрації.

11–19 вв. Перші сліди перебування українців в П. датуються з княжої доби *(Анна Ярославна)*, однак тільки з 14 в., а особливо з 15–17 вв., коли українці приїздили на студії до Сорбонни, зберігаються точніші дані. Від цих студентів походять рукописні твори, як «Граматика Словенская» (1643 і 1645) І. *Ужевича* «славної Академії Париской в Теології студента Парижу».

Серед перших укр. еміґрантів в П. були гетьманич Г. *Орлик* та деякі прихильники Мазепи, які згодом асимілювалися. У 18 в. в П. вчився маляр А. *Лосенко* (1761–65). У другій пол. 19 в. ряд укр. культ. діячів жили в П.: Марко *Вовчок* (1860–67), М. *Башкирцева* (1860–84), Ф. *Вовк* (1887–1900); відвідували П. – М. *Драгоманов* у 1870–90-их рр., у 1903 р. М. *Грушевський*.

Організовано українці появилися в П. тільки на поч. 20 в., створивши тут першу укр. орг-цію *Укр. Громаду в П.* (Cercle des Oukrainiens à Paris, 1908 14), яка нараховувала бл. 120 чл., еміґрантів

після 1905 р. з Росії та студентів з Галичини. Серед чільних чл. цієї громади були: Я. *Федорчук*, Ф. Опинко, М. *Паращук*, В. *Винниченко*, О. *Коваленко*, М. *Рудницький*, Є. *Бачинський*. Громада видавала українознавчі публікації франц. мовою та вела інформативну працю про Україну.

1918–40 рр. Після першої світової війни у П. перебували українці з експедиційного корпусу рос. армії та ряд

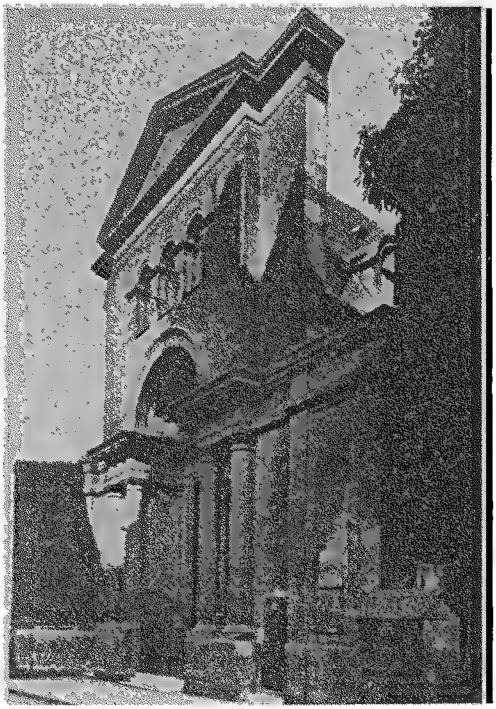

Церква св. Володимира і сквер ім. Т. Шевченка в Парижі

офіц. дипломатичних делеґацій і місій УНР і ЗУНР на мирову конференцію в П. (Г. *Сидоренко*, М. *Тишкевич*, В. *Панейко*, А. *Марґолін*, О. *Шульгин* та ін.). З 1924 р. до П. почали прибувати політ. еміґранти: С. *Петлюра*, В. *Прокопович*, І. *Косенко*, М. Шумицький, кол. старшини і вояки Армії УНР (М. *Капустянський*, О. *Удовиченко*, М. *Шаповал* та ін.), залишенці Капелі О. Кошиця. З 1923 р. почала прибувати заробітчанська еміґрація з Зах. Укр. Земель, особливо з Галичини. Між двома світовими війнами П. став одним з найбільших центрів укр. еміґрації, в якому діяли укр. орг-ції і гром. централі у Франції: *Укр. Громада у Франції* (1924–40), *Укр. Нар. Союз* (1932–49), Ген. Рада *Союзу Укр. Еміґраційних Орг-цій у Франції* (1925–40), *Т-во б. Вояків Армії УНР у Франції* (з 1927), *Укр. Громада у Парижі* – (з 1926), совєтофільський *Союз Укр. Громадян у Франції* (1925–32), *Укр. Студентська Громада в Парижі* (з 1924), *Бібліотека ім. С. Петлюри* (з 1929), «Пласт» (1938–40) тощо.

За цей період виходило 8 періодичних вид., серед яких довше протрималися *«Тризуб»* (1925–40), *«Укр. Слово»* (з 1933), «Prométhée» (1926–38) та ж. «La Revue de Prométhée» (1938–40).

Могила С. Петлюри на цвинтарі Монпарнас у Парижі

1940–44 рр. За нім. окупації більшість укр. орг-цій припинила свою діяльність, дозволена була тільки офіц. Укр. Установа Довір'я під проводом І. Стасіва (1942-44), яка здійснювала соц.-культ. опіку над еміґрантами і втікачами. Вид. справи вела книгарня «Кобзар». Під час окупації деякі українці були заарештовані (І. Борщак, О. Шульгин, М. Шаповал, О. Бойків); німці вивезли бібліотеку ім. С. Петлюри.

З 1944 р. Новий доплив укр. еміґрації до П. розпочався після закінчення другої світової війни з переселенчих таборів Німеччини й Австрії. Українці працюють зараз перев. на заводах, але також у вільних професіях, установах. У 1950-их рр. частина українців виїхала за океан. За цей час відновили свою діяльність деякі передвоєнні орг-ції: Укр. Нар. Союз, який з 1949 р. перетворився на *Укр. Нац. Єдність*, Т-во б. Вояків Армії УНР, Бібліотека ім. С. Петлюри, Укр. Студентська Громада в П., а також постали нові: *Об'єднання Укр. Робітників у Франції* (з 1946), *Об'єднання Українців у Франції* (з 1949), *Укр. Громадська Опіка* (з 1948), *Укр. Акад. Т-во у П.* (з 1946), *Укр. Христ. Рух* (з 1954), *Союз Українок у Франції* (з 1946), як також дві молодіжні орг-ції: *Спілка Укр. Молоді* (з 1949) і *Орг-ція Укр. Молоді у Франції* (з 1956). У 1951–54 рр. П. був осідком *Центр. Союзу Укр. Студентства*. Діяльність всіх цих орг-цій з 1948 р. координує *Укр. Гром. Центр. Комітет*.

З періодичних вид. виходили: тижневики: «Укр. Слово» (відновлене у 1948) і *«Українець»* (1945–60), двотижневики: *«Соборна Україна»* (1950–51) і *«Громада»* (1948–49), ж. українознавства «Соборна Україна» (1947) і *«Україна»* (1949–53), ж. укр. молоді *«Смолоскип»* (1950–57), «Бла-

говісник» (1953–54) та 5 ж. франц. мовою: «ABN – Correspondance» (1952–54), «Ukraine Libre» (1953–54; місячник), «Bulletin Franco-Ukrainien» (з 1958; неперіодично), «L'Est Européen» (з 1962; місячник), «Echos d'Ukraine» (з 1962; неперіодично).

В П. існують дві укр. церкви: Правос. з 1925 р. (1949–53 рр. осідок митр. УАПЦ *Полікарпа* Сікорського) і Кат. з 1937 р. (осідок єп. Володимира *Маланчука*).

Осередком укр. наук. життя є *НТШ* в Европі, яке має осідок поблизу П. в Сарселі.

У держ. Школі Живих Сх. Мов з 1939 р. викладається укр. мова і українознавство – І. *Борщак* (1939–59) і М. *Шеррер* (з 1959). Багато україністики зберігають такі держ. бібліотеки: Institut d'Etudes Slaves, Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes, Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaines, Bibliothèque Nationale, Bibliothèque Slave, Бібліотека НТШ і Бібліотека ім. С. Петлюри.

З укр. мистців з П. пов'язані: А. Лосенко, М. Башкирцева, О. *Мурашко*, П. *Левченко*, М. *Паращук*, М. *Бойчук*, О. *Архипенко*, С. *Левицька*, М. *Андрієнко-Нечитайло*, О. *Грищенко*, В. *Хмелюк*, С. *Зарицька*, М. *Кричевський*, П. *Омельченко*, М. *Глущенко*, В. *Перебийніс*, С. *Борачок*, С. *Гординський*, М. *Мороз*, Л. *Гуцалюк*, А. *Сологуб*, Т. *Вирста* та ін.

З музик і композиторів слід згадати: В. *Грудину*, Ф. *Якименка;* інструменталістів: А. *Вирсту*, піяністку Д. Дрогомирецьку; вокалістів: Є. *Зарицьку*, М. *Скаля-Старицького* та ін.

На міжнар. відтинку між двома світовими війнами українці брали участь у франко-укр. т-ві Cercle des Etudes Ukrainiennes (з 1930), в Комітеті дружби народів Кавказу, Туркестану й України («*Прометей*»). Після 1946 р. активними на міжнар. полі були: *ОУРФ*, Т-во б. Вояків Армії УНР, Об'єднання Українців у Франції, Укр. Христ. Рух, Укр. Рух для Об'єднання Европи (Union Ukrainienne pour la Fédération Européennee з 1961). Українці беруть активну участь в *АБН*, *Паризькому Бльоці* (з 1953) та в *Міжнар. Вільній Академії* (з 1951). Див. також *Франція*.

Література: Борщак І. Україна в Парижі — мандрування і пам'ятки. ж. Україна, ч. 2-10, 1949—53; L'Eglise Saint Vladimir le Grand à Paris. Париж 1952; Бачинський Є. Галичани в Укр. Громаді в П. ж. Україна, ч. 7, 1952; М. К. Укр. мистці в Парижі. Календар-альманах, Париж 1955; Вирста А. Укр. музики в Парижі. Календар-альманах, Париж 1956; Жуковський А. Нарис історії укр. Студентської Громади в Парижі. Календар-альманах, Париж 1957; Бюлетень Укр. Акад. Т-ва в П. 1958; часописи і журн.: Укр. Слово, Українець, Громада, Тризуб, Україна.

А. Жуковський

Паризький Бльок, популярна назва Ліґи Визволення Народів СССР, орг-ції поневолених СССР народів, заснованої у Парижі 1953 р. політ. діячами: грузином Ґеґечкорі, вірменами Навасардьяном і ген. Дро, азербайджанцем Расулом Заде, білорусом М. Абрамчиком й ін.; з українців у діяльності П. Б. найбільшу участь брали М. *Лівицький*, Д. *Андрієвський*, С. *Довгаль* та ін. До П. Б. належать нац.-політ. центри Азербайджану, Білоруси, Вірменії, Грузії, Ідель-Уралу, Криму, Козаків, Півн. Кавказу, Туркестану й України. Метою П. Б. є координація зусиль поневолених народів для боротьби проти сов. окупації і відновлення їхньої незалежности. П. Б. встановлює зв'язки з міжнар. орг-ціями, які прихильно ставляться до держ. прагнень поневолених народів, влаштовує пресконференції, маніфестації, видає декларації і звертається з меморандумами до держав зах. світу; у 1958–67 рр. видавав ж. «Problems of the Peoples of the USSR» (ред. С. Довгаль). Філії у Мюнхені, Парижі, Нью-Йорку й Істамбулі.

Паризькі мирові договори 1947 року, договори, підписані державами переможцями у другій світовій війні (див. *Світові війни*) та переможеними евр. союзниками: Німеччиною, Італією, Фінляндією, Болгарією, Румунією й Угорщиною. Мирова конференція розпочалася у липні 1946 р. в результаті узгіднення гол. пунктів проєктів договорів між чотирма «великими» союзними державами. На ній були представники 21 країни, м. ін. УССР (гол. делеґації Д. *Мануїльський)* і БССР, на участі яких наполягав СССР з уваги на їх видатну участь у війні та втрати, що їх вони понесли. Проте ані УССР, ані БССР не визнано окремо воєнних репарацій і реституцій.

Наслідком конференції було п'ять П. м. д. з переможеними країнами, підписаних 10. 2. 1947, які увійшли в силу 15. 9. 1947; УССР є сиґнатором усіх цих договорів. Зміст П. м. д. становить м. ін. і полагодження територіяльних справ. у тому ч. півд.-зах. кордонів СССР (тобто і УССР). Договір з Румунією встановлює сов.-рум. кордон (в тому ч. і з УССР) згідно з умовою з 28. 6. 1940, себто включає до СССР Басарабію і Півн. Буковину, та вздовж чехо-слов.-рум. кордону на 1. 1. 1938. За договором з Угорщиною, кордон на відтинку УССР проходить по лінії чехо-слов.-угор. кордону на 1. 1. 1938. Договори з придунайськими країнами стверджують міжнар. статус судноплавання на Дунаї· Окремі постанови забезпечують культ. права

нац. меншостей та права людини і громадянина всіх мешканців. П. м. д. 1947 р. часто порушували СССР та його сателіти: Болгарія, Румунія й Угорщина.

З нагоди Мирової конференції в Парижі представники укр. політ. установ за кордоном намагалися інформувати її учасників про дійсний стан на Україні і про фіктивну ролю укр. сов. делеґації, до держав-учасників М. к. було вислано спільний меморіял від екзильного уряду УНР та Закордонного представництва УГВР. *В. М.*

Парилле Северина (світське ім'я Степанія; 1884–1941), черниця Чину Сестер Василіянок і вчителька їхньої гімназії у Львові; колекціонер нар. ноші та вишивок. Свої колекції П. демонструвала у Львові і в ЗДА; пізніше передала їх музеєві НТШ у Львові та епархіяльному – в Стемфорді (ЗДА).

Парк, відокремлена територія з природними або штучними зеленими насадженнями, алеями, водоймами, архітектурними будівлями, скульптурними прикрасами тощо, призначена для відпочинку і задоволення гігієнічних і естетичних потреб людини, а інколи і для наук. дослідів; менші П. також іноді називаються садами (С.).

Перші С. постали на Україні ще за княжих часів при манастирях і княжих садибах. Справжні П. виникли щойно у першій пол. 18 в. Це були т. зв. реґулярні П. (франц. типу), характеристичні геометричним плянуванням, осьовими композиціями з чітко визначеним центром і підпорядкуванням пейзажеві архітектури паркових споруд. Найвизначнішим П. цього типу є кол. Царський С., тепер Першотравневий П. у Києві, закладений 1735 р. Найбільше П. постало на Україні у другій пол. 18 і на поч. 19 в. Майже всі ці П. були пейзажні або краєвидні (англ. типу), в основу їх покладено принцип вільного плянування з максимальним використанням природних умов; зелені насадження у П. цього типу гармонізують пейзаж і архітектурні споруди в одне композиційне ціле. Краєвидні П. створені перев. у місцевостях з мальовничим рельєфом (подекуди, напр., у Тростянецькому П., він був штучно створений) на базі природних ліс. масивів, які були вміло використані й доповнені насадженнями дерев і кущів з ін. біогеогр. р-нів; майже всі вони мають водойми (стави, річки з водоспадами, водограї), часто штучні ґроти й скелі, оранжерії, павільйони, альтанки, колони, обеліски тощо. Будівничими С. і П. були перев. архітекти чужинці, але також місц. кріпосні майстрі. Майже всі краєвидні П. були створені у маєтках поміщиків. «*Софіївка*» (в Умані, заснована 1796–1800), «*Олександрія*» (у Білій Церкві, 1793), «*Тростянець*» (Чернігівщина, 1834), Весело-Боковеньківський (Кіровоградська обл., 1893) та багато ін. З публічних П. одним з перших був міський Стрийський П. у Львові (1877). У другій пол. 19 і на поч. 20 в. постало чимало міських і курортних П.; це були перев. невеликі П., в яких мало уваги приділювано композиції паркових насаджень. Назагал Україна до 1914 р. була задовільно забезпечена П. і різного роду озелененнями.

Весело-Боковенківський парк

За сов. влади приватні П. націоналізовано і передано під охорону різних відомств. П. і С. зазнали під час війни і в перші роки сов. влади великого знищення. Цей стан дещо покращав після постанови ВУЦВК та РНК УРСР від 16. 6. 1926 «Про пам'ятки культури і природи»; кращі П. відтоді стали заповідниками. Разом з цим (значно більше у 1950–60-их рр.) поширено існуючі П. і створено нові, гол. в м. і пром. р-нах.

Найбільше П. є у лісостеп. смузі. Найвизначні П. України належать тепер до категорії дендропарків, тобто н.-д. закладів, в яких вирощується багато видів дерев і кущових насаджень та ведеться робота по інтродукції та акліматизації. Вони також призначені для відпочинку. До дендропарків належать згадані вже «Софіївка» (140 га, понад 400 видів дерев і кущів), «Олександрія» (180 га, понад 500 видів), «Тростянець» (200 га, 400 видів), Весело-Боковеньківський П. (див. *Весело-Боковеньківська станція*; 543 га, бл. 800 видів) – всі у віданні Центр. Респ. Ботанічного Саду АН УРСР, та П. в *Асканії Новій* (з 1887 р., 68 га, 120 видів). Ін. визначніші П. майже всі краєвидні (їх нараховується в УССР понад 120): *Сокиринський* (Чернігівська обл.; заснований у 1763–1835 рр., 600 га), Качанівка (Чернігівська обл. у кол. маєтку Тарновських з кін. 18 – поч. 19 в., 300 га; нині кліматичний ліс. курорт), Алупківський на півд. березі Криму (1830–44 рр., 40 га, субтропічна рослинність), у Вінницькій обл. – Немирівський (з першої пол. 19 в., 85 га), Антопольський (з сер. 19 в., 30 га) і Верхівський (з другої пол. 19 в., 30 га); *Скала-Подільський* (Тернопільська обл.; 34 га), Стрийський (Львів, 44 га) та ін.

У новіші часи на периферіях великих м. постали великі лісопарки (найбільші: Комсомольський під Харковом – 2 383 га та Ґолосіївський у півд. частині Києва – 1 463 га, під Львовом – Брюховицький) та гідропарки, до складу яких входять зелені насадження і штучні або природні водойми (найбільший у Києві на лівому березі Дніпра, бл. 2 000 га, в тому ч. 500 га водойм). До спеціялізованих П. належать *ботанічні сади*, які, поряд свого основного завдання як н.-д. заклади, призначені також до відпочинку. В УССР їх є 13; найбільші: *Ботанічний Сад АН УРСР* у Києві (бл. 200 га) і *Никитський Ботанічний Сад* у Криму (понад 900 га).

До нових за типом П. в СССР і УССР належать т. зв. П. культури і відпочинку (П. к. і в.), які, крім відпочинкового призначення, мають служити розвиткові фізкультури і масовій культ.-осв. роботі (театри, естради, бібліотеки, читальні, павільйони для мист. виставок тощо), хоч поняття відпочинку і масових розваг та культ.-осв. роботу важко поєднати в одну цілість. Ці П. поділяються на центр. (Ц. П. к. і в.) і районові. П. к. і в. звич. виділені з частини великих міськ. П. або на них перейменовано раніше існуючі – менші. Найвідоміші Ц. П. к. і в. : у Києві на схилах правого берега Дніпра, ім. О. Ґорького у Харкові й ім. Т. Шевченка в Одесі.

Найбільше П. і озеленення є у Києві і Львові. Про П. у більших м. України див. при цих м.

Література: Рубцов Л. Садово-парковый ландшафт. К. 1956; Матеріяли про охорону природи на Україні, випуск 1. К. 1958; Липа О. Визначні сади і парки України та їх охорона. К. 1960; Косаревський І. Парки України. К. 1961.

Р. М.

Парлямент, найвища представницька і здебільша виборна держ. установа, законодавчий орган модерної держави. Назва і розвиток П. пов'язані з середньовічною Англією, де був створений П. у 13 в. На поч. П. мав дорадчі чи співвирішальні у певних справах функції, обмежуючи абсолютну владу монарха, вкінці набув незалежні прероґативи гол. законодавчого органу. Існують дво- або однопалатні П. Важливішу ролю тепер у більшості систем відограє нижча палата, утворена шляхом заг. виборів.

У княжій Україні-Русі установою, яка певною мірою виконувала функції П., була *Боярська Рада*; вона була особливо впливовим держ. органом у Гал. Князівстві. У В. Князівстві Лит. ним були *Пани-Рада* та *Сойм;* перша мала характер вищої палати, другий – широкого представництва, але в принципі станового. В них брали участь укр. кн., маґнати, представники шляхти, вищого духівництва і міщан. Після Люблінської унії (1569) Сойм був спільний для всієї Речі Посполитої; він складався з двох палат – *Сенату*, до якого входили найвищі світські й духовні особи, та посольської палати з представників шляхти. Поряд центр. Сойму у Литві й Польщі збиралися по окремих землях чи воєводствах соймики, як станові представництва, що вирішували свої місц. справи, а також вибирали представників до заг. сойму.

У Коз. державі деякі функції П. виконувала *Рада Старшини*. *Бендерська конституція* П. Орлика (5. 4. 1710) вводила коз. П. – Ген. Раду, у складі Ген. старшини, полк. і т. зв. «ген. радників», обраних по одному від кожного полку, що мали збиратися реґулярно тричі на рік.

У Рос. Імперії парляментарна інституція модерного типу постала тільки після революції 1905 р. – *Держ. Дума*, непрямо вибираний П. з обмеженими законодавчими функціями. Кол. Держ. Рада (Ґосударственный Совет) набула парляментарного характеру (як вища палата) лише з 1906 р., коли пол. її чл. творили вибрані представники дворянства, духовенства, земств та ін. станових груп (друга пол. чл., як і раніше, призначалася царем).

В Австрії, поза спробами під час революції 1848–49 рр., парляментарний режим утворено тільки у 1867 р., при чому

П. – Держ. Рада (Reichsrat) складалася з двох палат: вищої – Панів (Herrenhaus) і нижчої – Послів (Abgeordnetenhaus). Палата Панів складалася з чл.: спадкових, тих, становище яких було пов'язане з високою посадою, та призначуваних цісарем осіб за спеціяльні заслуги. Постійним чл. Палати Панів був гал. гр.-кат. митр., а з українців призначеними чл. були О. *Барвінський* і І. *Горбачевський*. Палата Послів спершу була представництвом крайових соймів, з 1873 р. обиралася безпосередньо за т. зв. куріяльною системою, з 1907 р. на підставі заг., рівних і безпосередніх виборів (див. *Вибори*). На куріяльній основі вибиралися однопалатні крайові П. в Австрії – гал. і бук. сойми. Див. докладніше ЕУ 1, стор. 495–96.

Під час Укр. державности 1917–20 рр. ролю П. виконували *Укр. Центр. Рада, Трудовий Конґрес*, Держ. Наради, а в ЗУНР – *Укр. Нац. Рада ЗУНР*. *Укр. Установчі Збори*, до яких було проведено вибори у 1917–18 рр. (але вони не були скликані), мали мати характер дем. П. Конституція УНР з 29. 4. 1918 передбачала однопалатний П. - Всенар. Збори України. Трудовий Конґрес, хоч сам був утворений за клясово-трудовим принципом, висловився за всенар. дем. обраний укр. П. Грамота й ін. конституційні акти гетьмана П. Скоропадського передбачали скликання Укр. Сойму як П. гетьманської держави.

У період між двома світовими війнами у Польщі діяли дві законодавчі палати – *Сенат* і *Сойм*, при чому до обох установ були безпосередні вибори з деякими змінами щодо складу сенату за останній період (з 1935; див. *Вибори, Виборче право*). Українці, чл. цих палат, творили Укр. Парляментарну Репрезентацію під проводом УНДО, а деякі – свої партійні посольські клюби, як також іноді блькувалися з послами ін. нац. меншостей. Вони також були чл. Міжпарляментарного Союзу, виступаючи на його конґресах на захист прав укр. меншости в Польщі (див. ЕУ 1, стор. 560).

Так само українці обиралися до відповідних парляментарних установ у Чехо-Словаччині (Сенат і Нац. Збори) та Румунії (Сенат і Камера Послів). В угор. сойм (Országgyűlés) час від часу обиралися, також за куріяльною системою, і деякі депутати від закарп. українців (А. Добрянський, А. Бескид, К. Ґрабар). Так само була створена (не обрана) закарп. репрезентація до угор. П. у 1939-44 рр. Сойм Карп. України мав характер однопалатної парляментарної установи; він відбув тільки одну сесію.

В УССР псевдопарляментарними установами були *Всеукр. з'їзди рад* роб., сел. і червоноармійських депутатів та *Всеукр. Центр. Виконавчий Комітет* у 1917–37 рр. Депутати з України вибиралися і до паралельних загальносоюзних установ. З 1937 р. ролю «сов. П.» виконують *Верховна Рада* УССР та Верховна Рада СССР. Депутати Верховної Ради УССР не є чл. Міжпарляментарного Союзу; тільки СССР формально був прийнятий 1955 р. до Союзу, на конґреси якого висилає офіц. делеґації.

Укр. меншість в соц. країнах Сх. Европи після 1945 р., зокрема у Чехо-Словаччині і Юґославії, має своє представництво у загальнодерж. і крайових законодавчих органах.

У більшості держав чл. П. користуються парляментарним імунітетом. Всі згадані вище укр. парляментарні установи 1917–20 рр. надавали це право політ. і особистої недоторканости своїм чл. Конституція УССР також передбачає таке право (ст. 34), але його ґарантія лише формальна; багато депутатів Верховної Ради були заарештовані й ліквідовані.

Укр. іміґранти, громадяни країн свого поселення за океаном, беруть деяку участь у П. своїх країн (Канада, Бразілія, ЗДА): кан. Палата репрезентантів (House of Commons), Сенат та провінційні законодавчі збори, браз. двопалатний федеральний конґрес та леґіслятива стейту Парани, а також стейтові леґіслятиви ЗДА. (Див. відповідні країни).

Утворена на еміґрації у 1948 р. *Укр. Нац. Рада* як представництво політ. партій, які стоять на позиціях Укр. Нар. Республіки, побудована за парляментарним принципом. (Див. також *Вибори, Законодавство, Конституції*).

В. Маркусь

Парова система, одна з *систем хліборобства*, яка полягає в тому, що рілля ділиться на дві частини: одна під засіви. а друга, що відпочиває, під пар. При двопільній П. с. (вона розвинулася з *перелогової системи*) пол. ріллі відпочиває, при трипільній – рілля поділена на три частини: озимина (на Україні звич. озиме жито), ярина (ячмінь, овес, яра пшениця тощо) і пар. На Україні П. с. була розповсюджена вже в княжу добу; трипілля переважало на Центр. і Сх. Землях ще до 1920-их рр. Гол. недоліком трипілля було те, що однорічний відпочинок ґрунту в умовах низької аґротехніки і недостатнього угноєння не міг відновити родючости ґрунту, тим більше, що парове поле використовувалося здебільша для випасу худоби (толока) і ущільнювалося та втрачало потрібну вологу. Вирощування одноманітних зернових культур призводило до забур'янення посівів; недостатня кормова база не сприяла розвиткові тварин-

ництва. Тому П. с. замінила *сівозмінна система* (на Зах. Україні з пол. 19 в., а на Центр. і Сх. Землях гол. з 1920-их рр.), при якій майже вся рілля є під засівами. Разом з тим парове поле зазнало сильного скорочення (див. також ЕУ 1, стор. 1049–50).

З розвитком аґротехніки парове поле увійшло в систему сівозміни; його обробляють оранкою і боронуванням, щоб знищити бур'яни, зберегти вологу і нагромадити для культ. рослин поживні речовини, що легко засвоюються. Пари поділяють на чисті й зайняті. Чистий пар заорюють восени (чорний) або на весні (ранній). Він поширений на Україні в Лісостепу і Степу; його площа становила в УССР (у млн га): 1913 р. – 5,0 (приблизно), 1940 – 3,9, 1958 – 2,2, 1960 – 0,7, 1962 – 0,2 (наслідки аґрарної політики М. Хрущова), 1966 – 1,2. Поступом в аґрикультурі є зайнятий пар, при якому не тільки парове поле систематично обробляється, як при чистих парах, але на ньому вирощують у першій пол. літа скоростиглі культури, гол. кормові, які збагачують ґрунт на азот (горох, вику, еспарцет, люцерну, люпін й ін.), а також кукурудзу на силос і ранню картоплю. Зайняті пари поширені у вологіших р-нах: Поліссі й Лісостепу. На бідних піщаних і супіщаних ґрунтах Полісся застосовують т. зв. сидеральний пар (під люпіном), у посушливих р-нах – кулісний, з смугами високостеблих рослин (кукурудза, соняшник та ін.), призначених для захисту рослин від спеки, вітрів і затримання снігу. Зайняті пари після парозаймаючих культур переорюють, додають добрива і засівають озимину. *Р. М.*

Пародія, літ. жанр, що ґрунтується на гумористично-сатиричному наподобленні змісту чи стилю окремого літ. твору, творчости одного письм. чи цілої літ. школи з метою виопуклити неґативні риси пародійованого об'єкту у змісті чи формі або доброзичливо пожартувати з нього. П. відома з старогрец. літератури (Гіппонакт, Арістофан), у евр. літературі вона появилася за середньовіччя (П. на церк. відправи, на поезію трубадурів.) В укр. літературі з давнього часу відомі приклади П. у нар. творчості (перші записи її у зб. Кондрацького 1684 р.), особливо вона набула поширення у творчості мандрівних дяків («Служба пиворізам»), посівши велике місце в укр. літературі 17–18 в.; зокрема є чимало прикладів пародіювання нар. пісень і дум. Літ. П. відома у записах з кін. 16 в. («Промова Мелешка» 1589), а з поч. 18 в. в поетиках Київ. Академії подається її теоретичне визначення (поетика Ю. *Кониського* 1746 р. з прикладом П. Т. *Прокоповича* «Elegia Alexii»): тоді переважало розуміння П. як серйозного наслідування якогось твору, хоч у літ. практиці вона вже набула сатирично-гумористичного змісту.

За нової доби елементи П. є в «Енеїді» І. *Котляревського* та його послідовників. Однак брак інтенсивного літ. життя під безнастанними заборонами не сприяв розвиткові укр. П. протягом 19 в., аж під кін. якого й на поч. 20 в. вона розвинулася у творчості таких видатних письм., як І. *Франко* (П. на І. Гушалевича, М. Устияновича), В. *Самійленко*, М. *Чернявський*, І. *Нечуй-Левицький* (П. на модерністів у оп. «Без пуття») та ін. Значного розвитку П. досягнула в укр. сов. літературі 1920-их рр., коли в заг. літ. пожвавленні вона знайшла сприятливий ґрунт як вияв боротьби різних течій і літ. груп. Серед визначніших пародистів того часу були: В. *Блакитний* («Вибрані сатири і байки», 1930), О. *Вишня* (П. на М. Хвильового, Г. Косинку, Г. Коцюбу, В. Коряка та ін. у «Червоному Шляху», 1923), В. *Чечвянський*, Ю. *Вухналь* та ін. Найвидатнішим пародистом цього часу був К. *Буревій:* П. на М. Семенка й ін. письм. з «Нової Ґенерації», друковані в названому журн. й у «Авангарді» (1929) В. Поліщука (перевидані на еміґрації: «Пародези, Зозендропія, Автоекзекуція», 1955). З занепадом літ. життя у 1930-их рр. занепала й П., набравши не так мист., як публіцистично-викривального змісту: «Літ. пародії, шаржі, епіграми» Т. Орисіо (1932), «Літ. пародії» О. Хазіна (1934) тощо. З сер. 1950-их рр. пародійному жанрові присвячують увагу багато письм. (С. Воскрекасенко, П. Сліпчук, Ю. Кругляк, Б. Чалий, О. Жолдак, М. Білкун і багато ін.), але всі вони не підносяться понад сер. рівень, за винятком талановитих пародійних рецензій Ю. Щербака та Ю. Івакіна. На еміґрації вийшли зб. П. Т. Курпіти «Карикатури з літератури» (1948) та ін.

Література: Андріянова-Перетц В. До іст. пародії на Україні в XVIII в. ЗІФВ ВУАН, кн. XVIII. К. 1928; Грушевська К. На бічних стежках кобзарського епосу. Первісне громадянство, 2. К. 1929; Нудьга Г. Пародія в укр. літературі. К. 1961. *І. Кошелівець*

Пароплавство, а) вид *водного транспорту* й б) назва підприємств та госп. орг-цій водного транспорту. Перший пароплав був спущений на Дніпрі 1825 р., а на Чорному м. – у 1828. У 1833 р. засновано акційну спілку Чорноморське Пароплавне Т-во, яка 1858 шляхом злиття з ін. підприємствами перетворилася на Рос. Т-во Пароплавства і Торгівлі (РОПІТ) і залишалася аж до 1917 єдиною монополією на Чорному м. У 1838 виникла Дніпровська Пароплавна Ком-

панія, яка у 1858 реорганізувалася у Товариство Пароплавства по Дніпру та його притоках. 1923 ці підприємства перетворено на держ.: *Чорноморське Морське Пароплавство* й Дніпровське Річкове Пароплавство, що існують донині. У 1944 в Ізмаїлі з конфіскованих рум. суден утворено ще третє П. на Україні — Дунайське Держ. Пароплавство, судна якого курсують по Дунаю і Дністру.

Паротягобудування, галузь *транспортного машинобудування*, що довгий час була дуже високо розвинутою на Україні. П. виникло на Україні відносно пізно, після збудування більшости залізниць. Першими стали до ладу у 1897 р. зав. П. у Харкові (ХПЗ), збудований акційним Т-вом Рос. Паротягобудів. і Мех. Заводу (найбільше в Рос. Імперії спеціялізоване підприємство П.) і зав. Гартмана в Луганському, згодом відомий як *Ворошиловградський*. Устатковані франц. й нім. технікою обидва зав. були передовими в Европі. Перед першою світовою війною вони випускали в сер. по 100–150 паротягів кожний. Частка укр. зав. становила 31% продукції П. Рос. Імперії й 40% у 1915 р.

Після занепаду у 1917–22 рр. П. в УССР поступово набуло своєї передвоєн-

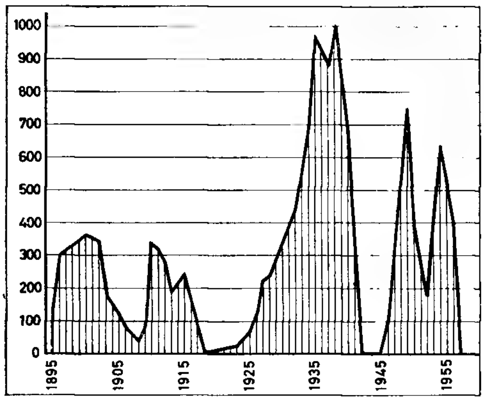

Виробництво паротягів в УССР у 1895—1956 рр.

ної продуктивности (240 паротягів у 1928 р.). У першу п'ятирічку обидва укр. зав. були ґрунтовно реконструйовані й побільшені; освоєно виробництво нових потужних і швидкісних паротягів серій «СО», «ФД», а далі «ИС», 2–3–2 та «Л». У кін. 1930-их рр. П. досягло вершка свого розвитку, випускаючи понад 800 машин на рік (70–75% продукції всього СССР і більш, ніж будь-яка ін. країна в Европі). Під час нім.-сов. війни підприємства П. були знищені дощенту. По війні, після певного піднесення в кін. 1940-их і на поч. 1950-их рр. (393 машини у 1950 р., 40% від СССР), П. почало занепадати, поступаючись перед техн. проґресом — на залізницях замість паротягів прийшли значно економніші дизельні тепловози та електровози. У 1956 р. востаннє було випущено 400 паротягів, а з 1957 їх виробництво припинено. (Див. *Тепловозобудування*). *В. Г.*

Парпура Максим (1763–1828), культ.-осв. діяч, родом з Конотопу; працював у різних мед. закладах Петербурґу, м. ін. як перекладач у Мед. Колеґії, з 1793 р. завідував її друкарнею. Одночасно вів літ.-перекладацьку та вид. діяльність. У 1798 р. видав на власні кошти «Енеїду» І. Котляревського. П. помер на Харківщині, заповівши значні кошти на Харківський Ун-т, лікарню та школи.

Партеній Петро (†1665), закарп. церк. діяч, василіянин, активний діяч Ужгородської унії, мукачівський єп. (1651–65).

Партеніт, середньовічне м. на півд. березі Криму (тепер с. Фрунзенське Алуштинського р-ну), де греки збудували кам'яну тринавну церкву, що згоріла у 10 в., була відновлена 1427 р. та знищена турками 1479. Розкопи 1871 і 1907 виявили її мозаїчну долівку й уламки мармурових архітектурних різьб.

Партесний спів, рід хорового церк. співу, перев. чотириголосого акордового укладу, без інструментального супроводу. На Україні виник у 16 в. на базі нар. пісенних традицій і розвинувся у 17–18 вв. У другій пол. 17 в. П. с. був поширений укр. музиками в Росії. Теоретичні основи П. с. опрацював М. *Дилецький*.

Партизани (VII–15), с. м. т. на Причорноморській низовині Генічеського р-ну Херсонської обл.; 6 200 меш. (1966). Зав.: по ремонту с.-г. машин, асфальтовий, маслопереробний.

Партицький Омелян (1840–95), мовознавець, етнограф, історик та педагог; учитель учительської семінарії у Львові. П. автор «Нім.-руського словаря», (1867, бл. 35 000 слів), без наголосів і фразеології з низкою індивідуальних кальок і зах.-укр. лексикою; підручників з укр. мови й літератури для нар. шкіл; видав «Слово о полку Ігоревѣ» з власним перекладом (1884) та інтерпретацією окремих місць (1883). У популярних «Старинній історії Галичини» (1894) й «Скандінавщині в давній Русі» (1887) П. переяскравлював германсько-скандінавські впливи в княжу добу та на підставі

О. Партицький

фантастичних етимологій утотожнював слов'ян з тракійцями й ґетами. Редаґував ж. «*Зоря*» (1880–85) і «*Газ. Школьна*» та перші вид. т-ва «Просвіта».

Партійна освіта в СССР, складова частина ідеологічно-виховної роботи КПСС, що має подвійне завдання: 1) проф. підготову сов. і партійних керівників для всіх щаблів партійного й держ. апарату і 2) підвищення ідейно-політ. рівня як чл. партії, так і непартійного активу. Останнє здійснюється в системі політ. самоосвіти, ґуртків поточної політики, семінарів по вивченню історії КПСС, основ марксизму-ленінізму, районових вечірніх шкіл, т. зв. ун-тів марксизму-ленінізму тощо. До цих форм притягаються й непартійні, навіть у приховано-примусовому порядку, особливо ті, що працюють в ділянках освіти й культури. Перевага надається організованим формам П. о. (ґуртки, семінари тощо), а самоосвіта контролюється лекторами кабінетів політ. освіти.

Система підготови партійно-сов. кадрів від початків її після больш. революції зазнала багато змін. Початково в Москві були організовані у 1918 р. двотижневі аґітаційно-пропаґандистські курси, перетворені 1919 на Ком. Ун-т ім. Свердлова. На Україні у 1920 була створена в Харкові Укр. Центр. Партійна Школа, перейменована у 1921 на Вищу Партійну Школу при ЦК КП(б)У, а 1922 – на Ком. Ун-т ім. Артема, що став школою підготови партійних апаратників, пропаґандистів і викладачів партійних дисциплін вищої осв. ланки. Після колективізації цей ун-т був перетворений 1932 на Вищу Ком. С.-Г. Школу, що готувала керівні партійні кадри для районових, колгоспних, радгоспних та ін. партійно-сов. установ, а вона своєю чергою була перетворена у 1939 на Вищу Партійну Школу при ЦК КП(б)У. Для підготови партійно-сов. кадрів низової ланки (перев. р-ну) з поч. 1920-их рр. були створені в УССР сов.-партійні школи нижчого і сер. типу; на 1927 їх було 47 (5 160 слухачів). У 1936 р. їх перетворено на обл. с.-г. школи для підготови керівного апарату колгоспів, радгоспів і МТС. Як н.-д. установа в ділянці ідейно-політ. виховання у Харкові була заснована 1921 катедра марксизму, перетворена 1922 на Укр. Ін-т Марксизму (з 1924 – марксизму-ленінізму), катедри якого перетворилися на окремі ін-ти, що з них 1931 була створена *Всеукр. Асоціяція Марксо-Ленінських Ін-тів* (ВУАМЛІН). Тому що майже всі її працівники вже за харківського періоду діяльности П. Постишева були ліквідовані (Є. *Гірчак*, П. *Демчук*, Ю. *Семковський*, В. *Юринець* і багато ін.) і що в ній наголошувано розробку нац. питання (окрема катедра, очолена М. *Скрипником*), після переходу її до Києва в 1934 р. вона була ліквідована, і на її базі постали ін-ти АН УРСР (історії, філософії, економіки тощо).

У наслідок ряду реорг-цій після другої світової війни встановилася така система П. о. в СССР: найвищими її всесоюзними установами в Москві стали Академія Суспільних Наук при ЦК КПСС (з 1946) і Вища Партійна Школа при ЦК КПСС (з 1939, реорганізована 1946). Їхні функції не чітко розмежовані, але перша готує перев. викладацький склад партійно-політ. дисциплін як для мережі закладів П. о., так і для високих шкіл взагалі, а друга – партійно-пропаґандистський апарат союзно-респ. рівня. При обох є аспірантура з наданням наук. звань не лише з таких чисто партійних дисциплін, як історія КПСС, історія сов. суспільства, робітничого руху тощо, а й з історії, філології, мистецтва. Ті, що дістають наук. звання з останніх фахів, здійснюють партійний контроль над гуманітарними н.-д. закладами як всесоюзними, так і респ. В УССР найвищим закладом П. о. є Вища Партійна Школа при ЦК КПУ (утворена 1948 р. з дворічної респ. партійної школи) з 4-річним терміном навчання, що готує керівних партійних, держ., газетних тощо працівників респ. й обл. маштабу. З 1956 р. відновлені обл. сов.-партійні школи, що готують на рівні сер. школи керівний апарат для р-нів, колгоспів, радгоспів та пропаґандистів нижчої ланки.

З 1964–65 р. гол. форми П. о. найнижчого ступеня такі: початкові політ. школи і школи основ марксизму-ленінізму (програма яких розрахована на 64 год. на рік) та ун-ти марксизму-ленінізму (за програмами Вищої Партійної Школи), при яких існують фак. партійно-госп. активу, що допомагають партійним комітетам організувати постійне політ. навчання госп. кадрів (також службовців сер. кваліфікації). З лютого 1967 р. в ряді м. організовано т. зв. постійні місячні курси для перевишколу керівних партійних та радянських кадрів. У 1967–68 рр. системою П. о. було охоплено 2 440 000 осіб, у тому ч. 1 730 000 (80,9%) чл. і кандидатів партії. З 1946 до 1967 р. Вищу Партійну Школу закінчило 6 456 осіб, дво- й трирічні обл. школи – 17 229 осіб. 282 особи з України закінчили Академію Суспільних Наук при ЦК КПСС і 277 – Вищу Партійну Школу при ЦК КПСС (крім того, 6 430 – заочно).

Крім мережі суто П. о., нею охоплена і вся система н.-д. і навчальних закладів, від АН УРСР (з ін-тами історії, філософії, економіки тощо, які мають більше пропаґандивний, ніж наук. характер), ун-тів, де, крім таких чисто партійних фак., як фак. журналістики, на всіх фак. викладається історія партії, основи марксизму-ленінізму тощо, до сер. шкіл, у яких обов'язкове викладання Конституції СССР і УССР, суспільствознавства тощо. *І. Бакало*

Партійно-державний контроль, одна з форм всебічного контролю діяльности підприємств, колгоспів і установ у СССР партійно-держ. апаратом.

Органи П.-д. к. створені вперше В. Леніном для перевірки здійснення директив партії, а також для боротьби з злодійством, бюрократизмом тощо: Роб.-Сел. Інспекція і Центр. Контрольна Комісія, що в 1923 р. були об'єднані в Роб.-Сел. Інспекцію. У 1934 р. на 17 з'їзді ВКП(б) на пропозицію Й. Сталіна було створено дві незалежні установи для контролю: Комісія Партійного Контролю при ЦК ВКП(б) і Комісія Радянського Контролю при Раді Нар. Комісарів СССР. Остання реорганізована у 1940 р. на Гол. Воєнний Контроль і Нар. Комісаріят Держ. Контролю (з 1946 р. Мін-во Держ. Контролю СССР і УССР). Органи держ. контролю були в часи Сталіна додатком до апаратів терору.

Після 20 з'їзду КПСС (1956) органи контролю були кілька разів реформовані. Було створено комісії радянського контролю СССР і в республіках відповідні органи, пізніше союзно-респ. комісії держ. контролю. На пропозицію М. Хрущова в листопаді 1962 р. створено Комітет Держ.-Партійного Контролю ЦК КПРС і Ради Міністрів СССР як єдиний союзно-респ. орган. Комітет Держ.-Партійного Контролю дістав широкі повноваження й став незабаром важливою внутр.-політ. силою. Динамічний розвиток цього апарату і методи праці стали джерелом конфліктів контролерів з дир. підприємств, партійцями та різними установами. На грудневій сесії Верховної Ради СССР 1965 р. на пропозицію Л. Брежнєва Комітет Держ.-Партійного Контролю реорганізовано на Комітет Нар. Контролю. *Б. Л.*

Партія Національної Роботи, див. *Укр. Партія Нац. Роботи.*

Парусний спорт, один з видів *водного спорту.* Спортові змагання ведуться перев. на вітрильних яхтах, з яких найпоширеніші — кільова яхта і яхта з висувним кілем (швертбот). Змагання за першість відбуваються у кожній клясі яхт окремо (найпопулярніші міжнар. змагання в клясах: «Стар» (зірка), «Дракон», 5,5 м², «Літаючий Голляндець» й ін.).

На Україні П. с. зв'язаний спершу з морем (перший яхт-клюб в Одесі 1875), поширюється пізніше на Дніпро (1913 р. змагання на 1 Всерос. олімпіяді у Києві). У спартакіядах 1920-их і наступних рр. відбувалися змагання чоловіків і жінок у кількох клясах, при чому укр. вітрильники здобували не раз абсолютний чемпіонат СССР. Змагання за першість відбуваються щорічно. Тепер П. с. розвинутий в Одесі, Миколаєві, Севастополі, Херсоні, Києві, Дніпропетровському, Запоріжжі та ін. Постійно відбуваються переходи на крейсерських яхтах (яхти для далекого плавання у відкритому м.) на відтинку Херсон–Батум, Київ–Батум.

Парфанович-Волчук Софія (1898–1968), лікар-гінеколог, суспільна діячка і письм. нар. у Львові; д. чл. НТШ. У 1926–44 рр. лікар у Львові (у 1940–41 дир. фельдшерсько-акушерської і медсестерської шкіл), з 1944 на еміґрації в Австрії, Німеччині і (з 1949) у ЗДА. П. автор наук. і наук.-популярних праць з ділянки гінекології, гігієни та боротьби з алькоголізмом: «Чоловік та жінка — статева гігієна» (1923), «Овочі, ярина та безалькогольні напитки» (1932), «Правильна віджива» (1936), «Велика гігієна жінки» (1939) та ін. П. розвинула широку діяльність (зокрема в Ґаличині) як пропаґатор гігієни та протиалькогольного руху; була одним з гол. діячів *Укр. Гігієнічного Т-ва*, гол. укр. протиалькогольного т-ва *«Відродження»* та ред. його органу цієї ж назви (1928–37).

С. Парфанович

В літературу П. увійшла зб. оп. «Ціна життя» (1936). Пізніше вийшли оп. «Загоріла полонина» (1948), «Інші дні» (1948), «У лісничівці» (1954), «Люблю Діброву» (1959) й «Чарівна Діброва» (1964), репортаж «У Києві в 1940 році» (1950), повісті «Вірний приятель» (1961), «На схрещених дорогах» (1963), «Такий він був» (1964), «Карусь і ми» (1966). Теми й сюжети творів П. здебільша автобіографічні: з переживань жінки-лікаря, бойківського життя, з спогадів про улюблених тварин.

Парфеній (Памфил) Левицький (1858–1922), церк. діяч, архиєп. Правос. Церкви, родом з Полтавщини. Закінчив Київську Духовну Академію (1882), з 1899 — єп., з 1904 у Кам'янці Подільському, де діяв не тільки в церк., але й у просвітній та нац. ділянках. Під його керівництвом зредаґовано й видано перек-

лад євангелія на укр. мову П. *Морачевського* і 1906 уперше вживано його в церквах. 1909 П. переведено до м. Тули, (де з 1911 став архиєп.), звідки він повернувся на Україну лише 1917 р. У Полтаві П. заснував Укр. Правос. Братство, з 1920 співпрацював з УАПЦерквою, яка 1921 обрала його на Київ. митр., проти чого виступила рос. ієрархія. За 9 місяців П. відійшов від керування УАПЦерквою і незабаром помер; похований у Полтаві.

Парфумерно-косметична промисловість, галузь пром-сти, що виготовляє парфумерні (парфуми, одекольонь, туалетні води), косметичні (крем, пудру, зубний порошок і пасту тощо), запальні речовини та ін. Сировиною П.-к. п. є етерні олії, ароматичні синтетичні речовини, спирти тощо. В УССР нараховувалося (1962) 14 підприємств П.-к. п., серед них найбільшими є Харківська, Миколаївська та Львівська фабрики, що випускають готову продукцію. Всі ін. 11 підприємств продукують етерні олії (найбільше в Золотоноші). У 1961 р. виготовлено: парфумів – 23,9 млн фляконів, одекольоню – 43,8 млн, сюрпризних коробок – 3,1 млн штук, косметичних виробів – 331 млн баночок; етерної олії – 1 704 000 кг, що приблизно покривало попит населення України. П.-к. п. УССР переробляє як місц. сировину, так й імпортовану з Молдавії, Півн. Кавказу, Закавказзя, Болгарії (зокрема трояндну олію) та ін. У 1966 р. в УССР продано парфумерних продуктів на 116,7 (1960 – 74,6), туалетного мила на 28,9 (23,1) млн карб.

Пархоменко Володимир (1880—1942), історик родом з Полтавщини, приват-доц. (згодом доц.) Київ. Ун-ту (з 1918) й Київ. Ін-ту Нар. Освіти, у 1920-их рр. проф. Дніпропетровського Ін-ту Нар. Освіти; 1929 р., у зв'язку з справою СВУ, був висланий з України, з кін. 1930-их рр. проф. Ленінградського Ун-ту. Перші праці П. були присвячені іст. укр. Церкви («Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии, 1733–1785», 1910) і ранній іст. християнства на Русі («Древнерусская княгиня Ольга и вопрос о крещении ее», 1911; «Начало христианства Руси», 1913). Пізніше П. перейшов до ширших проблем іст. Київ. Руси й опублікував низку праць, де зокрема обстоював півд.-сх. походження Руси. «У истоков русской государственности», 1924 (укр. мовою «Початок іст. держ. життя на Україні», 1925), «Олег та Ігор» (ЗІФВ УАН, IV, 1924), «Київська Русь і Хозарія» (1927), «Русь і печеніги» (1929), «Русь, Степ та Варяги» («Наук. Записки Дніпропетровського Наук. Т-ва, I, 1929), «Характер и значение эпохи Владимира, принявшего християнство» («Ученые Записки Ленинградского Государственного Университета», VIII, 1941). З ін. праць: «До питання про політику гетьмана Самойловича» («Ювілейний Зб. УАН на пошану М. Грушевського», 1928) й ін.

Пархоменко Іван (1870–1940), маляр-портретист і письм. родом з Чернігівщини; вчився в іконописній майстерні у М. Ґе, в Київ. Рисувальній Школі, у Петербурзькій Академії Мистецтв, в Академії Жульян у Ж. П. Льорана (Париж). До революції працював у різних м. України, завідував портретною майстернею в Києві, керував Рисувальною Школою у Полтаві. У 1920-их рр. у Москві, з 1930-их рр. у Харкові. П. автор понад 90 портретів перев. рос. письм. (з укр. П. Тичини, П. Панча) і діячів ком. партії (в тому ч. М. Скрипника). Літ. доробок П. (рос. мовою): два романи, оп., кілька драм і зб. поезій.

Пархоменко Микола (*1902), композитор і скрипаль родом з Катеринославщини; закінчив Ростовську Консерваторію (1924), вчив гри на скрипці у різних муз. школах, викладав у консерваторії і муз. школі у Львові (1946–49). Твори: чотири симфонії (в тому ч. четверта «Українська»), дві оркестрові сюїти, камерні твори, дитячі опери, балети та ін.

Пархоменко Михайло (*1910), літературознавець і критик родом з Полтавщини; праці перев. з франкознавства: «Ґорький і Франко» (1946), «І. Франко на стор. рос. преси» (1948), «Драматургія І. Франка» (1956) та ін.

Пархоменко Олександер (1886–1921), больш. військ. діяч родом з Луганщини. Перед революцією провадив больш. політ. роботу серед робітників Донбасу. Впродовж 1918–20 рр. командував рядом кінних частин Червоної армії на Україні, брав участь в боях проти військ УНР. Забитий махновцями.

Пархоменко Ольга (*1928), скрипачка родом з Києва. Закінчила Моск. Консерваторію в клясі Д. *Ойстраха* (1953), з 1954 солістка Київ. Філармонії. Лавреатка конкурсу ім. Моцарта в Зальцбурґу (1956, перша премія) та ін. міжнар. конкурсів. У репертуарі П. численні твори укр. композиторів (серед ін. Б. Лятошинського, М. Вериківського, А. Штогаренка).

О. Пархоменко

Пархоменко Терентій (Терешко; 1872–1910), кобзар, лірник і співак-тенор, ро-

дом з Чернігівщини. У репертуарі П. — псальми, думи, іст., побутові та жартівливі пісні. П. перший з бандуристів почав співати іст. пісню про Морозенка; виступав під час XII археологічного з'їзду в Харкові (1902). П. чимало спричинився до пробудження нац.-політ. свідомости селян.

Парчевич Петро, болг. місіонер і адміністратор кат. церков у Молдавії (Баков; 1644–56), кат. архиєп. Мартіянополя; посол австр. цісаря Фердінанда III до гетьмана Б. Хмельницького (1657) з місією замирення України з Польщею й орг-ції союзу проти Туреччини.

Парчевський Всеволод (*1914), маляр-графік, закінчив Харківський Художній Ін-т; з 1945 р. працює перев. в галузі станкової графіки, у техніці кольорової автолітографії; серії: «Дорогами війни» (1953), «У Будапешті» (1953), «Альпінізм» (1954), «Порт-Артур» (1955), «Соколовці» (1960) та ін.

Пасив, стан перехідного дієслова, виражуваний часткою -ся або пасивним дієприкметником зі зв'язкою в минулому й майбутньому, рідше в теперішньому часі. У пасивних зворотах спричинник дії, суб'єкт активного звороту, виступає як непрямий додаток в інструменталі (давніше також у ґенітиві з *від*), а прямий об'єкт стає синтаксичним суб'єктом, напр., Учнем читалася (була читана) книжка. П. притаманний лише наук. і юридичним жанрам; у літ. мові вживався дещо частіше в добу посиленого грец. й поль.-латинського впливів; у живій мові прищепилися тільки пасивно-безособові конструкції типу: У полі жито копитами збито; Пилося вино й горілку.

Пасіка Микола (1899–1969), журналіст; у 1925–39 рр. співр. газ. і ж. у Львові («Поступ», «Нова Зоря», «Хліборобський Шлях», «Батьківщина» й «Укр. Вісті»); на еміґрації ред. «Укр. Дійсности» (1943–45) у Празі, співр. «Укр. Трибуни» (1947–48) у Мюнхені і «Америки» (з 1955) у Філядельфії.

Пасічинський Ісидор (1853–1930), письм. родом з Турчанщини (Галичина), свящ. у різних с. Бойківщини; автор низки ст. з етнографії і багатьох віршів, друкованих з 1870 р. в ж. і газ. («Ластівка», «Буковина», «Руське Слово» та ін.), за які його прозвали «солов'єм Бойківщини».

М. Пасічник

Пасічник Митро (*1902), нар. учитель з Галичини, амер.-укр. діяч; у ЗДА з 1927 р. Автор зб. нар. оп. «Наша слава» (1954), «З вишневих садів» (1955), «Квіти з України» (1958).

Пасічник Митрофан (*1912), фізик, д. чл. АН УРСР (з 1961) родом з Полтавщини; у 1935–40 рр. і з 1946 р. працює в Ін-ті Фізики АН УРСР, у 1949–65 рр. його дир. (згодом завідувач відділу цього ін-ту), одночасно до 1960 р. очолював катедру ядерної фізики Київ. Ун-ту. Дослідження П. стосуються ядерної фізики, зокрема взаємодій протонів і нейтронів з атомними ядрами, впливів спінорбітальних сил на ядерні перетворення тощо. П. належить бл. 100 наук. праць.

М. Пасічник

Пасічник Трохим (1896—1968), поет і педагог родом з Поділля; з 1921 р. на еміґрації у Польщі, Чехо-Словаччині, Німеччині й (з 1951) у ЗДА. Автор поеми про укр. визвольну боротьбу 1917–19 «По всій Україні» (1944) і епопеї з нової історії й побуту укр. народу у 7 частинах п. н. «Петро Гордієнко», з якої були видані друком перша частина «В дорозі» (1944) та друга «Рідний гомін» (1957).

Пасічництво, див. *Бджільництво*.

Паскевичі, старшинський (згодом дворянський і княжий) рід на Полтавщині, який походив від козака Полтавського полку Федора Цаленка (1698) і його внука Івана Паскевича. У другій пол. 18 в. кілька П. вчилися в нім. ун-тах. Один з них, Петро П., бунчуковий товариш (1787), заснував першу на Полтавщині книгарню в Полтаві, де продавалися також закордонні кн. Іван П. (1782–1856), граф Паскевич-Еривансь-кий, світліший кн. Варшавський, рос. ген.-фельдмаршал, був головноуправляючим на Кавказі (з 1827) і, після придушення ним поль. повстання 1830–31 рр., намісником Царства Поль. у 1830–50-их рр. 1849 р. командував рос. військом, яке придушило революцію в Угорщині.

Паславський Петро (1792–1846), гр.-кат. свящ. і гром. діяч, автор укр. проповідей та «Скороченої руської граматики», якою користувався Йосип *Левицький*.

Паслін (Solanum L.), рід одно- або багаторічних зіллястих чи деревистих рослин з родини пасльонуватих; стебла прямостоячі або висхідні, іноді виткі, з суцільними або розсіченими листками; плід — ягода. На Україні росте 6 диких видів, з яких найпоширеніші два: П. солодко-гіркий (S. dulcamara L.), гони якого зрідка застосовуються як се-

чогінний, відхаркувальний і антиревматичний засіб, і П. чорний (S. nigrum L.); стебла та листки обох П. мають глюко-алькальоїд солянін, а П. солодко-гіркий — глюкозид дулькамарин. Культ. види: *картопля* (S. tuberosum L.) і *баклажан синій* (S. melongena L.).

Пасовище, пасовисько, один з видів с.-г. угідь, ділянка землі з травистою рослинністю, яку використовують для випасу худоби; розрізняють П. природні й засівні. На всіх укр. землях П. становлять бл. 7 млн га, в тому ч. в УССР (1965) — 4 696 700 га, тобто 7,8% всіх земель (10,8% всіх с.-г. угідь). Найбільший відсоток П. становлять у горах (у Карпатах бл. 10% всіх земель) і в Степу (13%; перев. по балках), зокрема в Криму і на Сх. Передкавказзі, найменший у Лісостепу (4%). У кін. 18 в. П. становили приблизно 1/3 всіх земель в межах УССР, після розорання степів їх відсоток сильно зменшився (1890 р. — бл. 11%).

Високогірські П. називаються *полонинами.*

Пассейк, м. в ЗДА, в півн. частині стейту Нью-Джерсі; 406 600 меш. (1960), в тому ч. бл. 12 000 українців, які почали поселюватися у П. з 1885 р. (з Закарпаття і Лемківщини) і з 1895 р. (з Галичини). Вони гуртуються у 3 громадах за віровизнаннями: укр.-кат., укр.-правос. та гр.-кат. візант. обряду (закарпатці). Перше укр. т-во — св. Миколая (1900), перша (гр.-кат.) церква св. Миколая (1910). Осередки орг. життя: Нар. Дім (з 1913), Укр. Централя (з 1959) та численні ін. орг-ції. П. є осідком еп. закарп. епархії й Гол. управи *Орг-ції Оборони Лемківщини.* Один з парків в П. названий ім'ям Шевченка (1964).

Пассек Вадим (1807—42) історик-етнограф родом з Харківщини, вихованець Моск. Ун-ту. Працюючи на Україні, П. склав «Историко-статистическое описание Харьковской губернии» (1839), опис «Города Харьковской губернии с картами, планами и гербами» (1839), опис городищ і курганів кількох пов. Слобожанщини тощо. У публікаціях «Путевые заметки Вадима Пассека» (1834) і «Очерки России», кн. 1-5 (1838—42, спільно з І. Срезневським та ін.) подав чимало укр. етногр. матеріялу.

Пассек Татьяна (*1903), рос. археолог, дослідниця *трипільської культури* на Україні, гол. в селищі *«Коломийщина»* на Київщині (1934—38); гол. праці: «Периодизация трипольских поселений» (1949) і «Раннеземледельческие (Трипольские) племена Поднестровья» (1961).

Пассеки, смоленський (білор.) шляхетський рід чес. походження, споріднений з коз. старшиною Гетьманщини. Богдан П. був рос. чл. укр. Ген. Суду (1734). Його син Василь (†1778) був підполк. на Слобідській Україні, і нащадки його оселилися там назавжди. Внук Василя, Вадим П. (див.), відомий укр. етнограф-історик. З цього ж роду походить археолог Тетяна П. (див.).

Пастелій Іван (1741—99; світське ім'я Іван Ковач), закарп. церк. і осв. діяч, канонік мукачівської епархії, кошицький вікарій (1787—90); автор історії мукачівської епархії, сатиричних віршів на духовенство своєї доби («Пастырю душевный») та ін.

Пастерівські станції, профілактичні заклади, які ведуть боротьбу з сказом. До завдань П. с. належать щеплення осіб, покусаних скаженими тваринами, опрацювання та введення в життя заходів запобігання сказу серед тварин, орг-ція санітарно-освітньої роботи серед людности. Перша П. с. на Україні (після Паризької друга у світі) була організована у 1886 р. в Одесі І. *Мечниковим* та М. *Гамалією,* вона була тоді також єдиною установою, що виготовляла протисказову вакцину. Перед першою світовою війною П. с. існували у всіх губ. м. України. Тепер на Україні функціонує широка мережа П. с. та П. пунктів при лікувально-профілактичних і санітарних закладах у м. та районних центрах. При крайових і деяких міських санітарно-епідеміологічних станціях є спеціяльні П. відділи.

Пастернак Іван (1876—1943), гром. діяч, піонер укр. нац. відродження на Підляшші родом з с. Павлова, нар. учитель. У 1922—28 рр. чл. поль. сенату, в 1923—27 гол. т-ва «Рідна Хата» у Холмі; під час другої світової війни перший гол. Укр. Допомогового Комітету і Надзірної Ради Підляського Союзу укр. кооператив у Білій. Забитий поль. боївкою.

І. Пастернак

Пастернак Северин (*1899), геолог родом з Дрогобиччини, брат Ярослава, д. чл. НТШ, наук. співр. Природничого Музею НТШ у Львові (1927—39), пізніше Львівського Природознавчого Музею АН УРСР (деякий час керівник відділу палеонтології). Праці про корисні копалини зах. укр. земель, про крейдові відклади Поділля та Волині тощо.

Пастернак Ярослав (*1892), археолог родом з м. Хирова (Галичина), дослідник праісторії та княжої доби Галичини і Чехо-Словаччини; студіював у

Львівському та Празькому (Карловому) ун-тах, асистент Держ. Археологічного Ін-ту в Празі (1923–28), дир. Музею НТШ (1928–39), проф. Гр.-Кат. Богословської Академії (1935–44) та Держ. Ун-ту ім. Франка (1939–41) у Львові, старший наук. співр. Ін-ту Археології АН УРСР у Львівському її філіялі (1939–41). З 1944 р. на еміґрації в Німеччині й Канаді; гість-проф. ун-ту в Бонні (1947–49), проф. УВУ в Мюнхені (з 1946) та Укр. Кат. Ун-ту в Римі (з 1963); д. чл. НТШ (з 1929) та ряду укр. й іноземних наук. т-в. Розкопи у 72 місцевостях Чехо-Словаччини, Карп. України й Ґаличини, з них найважливіші в королівському замку Градчани в Празі (1925–28) та у княжому Галичі-Крилосі (1934–41). Важливіші публікації: «Антропометричні досліди над укр. населенням півд. Жовківщини» (1919), «Podkarpatská Rus v mladši době kamenné» (1925), «Ruské Karpaty v archeologii» (1928), «Ґальштатська культура Закарпаття» (1930), «Коротка археологія зах.-укр. земель» (1932), «Перша бронзова доба в Ґаличині» (1933), Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten» (1937), «Katedra halicka w Kryłosie» (1938), «Старий Галич» (1944), «Найстарші часи Волині» (1952), «Угнівщина у глибині віків» (1960), «Археологія України» (1961), «Праіст. та ранньо-іст. пам'ятки Бережанщини» (1968) та численні ст. на археологічні, етногр. та музейні теми.

Я. Пастернак

Пастернак городній (посівний; Pastinaca sativa L.), дворічна городня рослина з родини окружкових; корінь утворює м'ясистий коренеплід, який містить цукри (8,6–10,5%) і вітаміни (А, В, С та ін.).П. використовується в кулінарії, консервній пром-сті і на корм тваринам.

Пастернакова Марія (*1897), нар. у Львові, педагог і знавець нар. і мист. танку, дружина Ярослава П. До 1939 р. учителька «Рідної Школи», референт дошкільного виховання у Т-ві Укр. Захоронка (1934–39) і в УЦК (1941–44) у Львові, співред. ж. «Укр. дошкілля» (1937–39). На еміґрації в Німеччині, з 1949 в Канаді. Підручник «Зайняття в дитячому садку» (1959); «Укр. жінка в хореографії» (1963); численні ст. на виховні і дошкільні теми та про мистецтво танку.

М. Пастернакова

Пастирське, с. Смілянського р-ну Черкаської обл., б. якого в урочищі Галушине виявлено укріплене городище, двічі заселене: 7–4 вв. до Хр. (наземні житла й землянки, кераміка, глиняні фігурки коня) та у 7–8 вв. по Хр. – важливий торг. пункт антів, пов'язаний з закордонною торгівлею, який був знищений, мабуть, під час боротьби з хозарами. Розкопами В. Хвойки (1898) та М. Брайчевського (1955) виявлено багато житлових, госп. та колективних похоронних споруд. Тут були відкопані (1892, 1898, 1949) три скарби ювелірних прикрас, у тому ч. понад сто фібул різних типів та багато різних речей. Між П. городищем та Осетняжкою скито-сарматський могильник, який розкопували: В. Хвойка у 1898, Бранденбург 1899. (М. Брайчевський «Пастирське городище», 1952, ст. І. Шовкопляса у «Віснику» АН УРСР, 1955, ч. 5).

Пасторій (Pastorius) Йоахим (1610–82), поль. історик, лікар, педагог, канонік, секретар поль. короля Володислава IV; автор кількох творів, присвячених Хмельниччині, зокрема «Bellum scythicocosacicum . . . » (1 вид. 1652), в якому подано історію поль.-коз. війни 1648 р. З ін. творів: «Historiae Polonae . . . » (у 5 кн. – 1680 р.; 2 вид., доповнене, 1685 р.).

Пастрнек (Pastrnek) Франтішек (1853–1940), чес. славіст школи Міклошіча і Яґіча, д. чл. НТШ. Гол. праці з староц.-слов. мови, історії й діялектології чес. й словацької мов та історії слов. філології, а також з кирило-методіянських питань. П. цікавився також укр. діялектологією, зокрема закарп. говірками (рецензії і реферування праць В. Ґнатюка, О. Соболевського й О. Брока). П. присвятив спеціяльну студію порівнянню Реймського, Юр'ївського й Гал. євангелія.

Пастушок (Rallus aquaticus aquaticus L), птах ряду пастушкових, поширений по всій Україні; живе по болотяних місцях у заростях очерету, в чагарниках; довж. тіла бл. 30 см, вага 100–170 г. Пром. значення не має.

Пасюга Степан (1862–1933), кобзар родом з Сумщини; виконував думи (зокрема «Удова й три сини», «Плач невільників», «Три брати озівські», «Конівченко»), іст., побутові та жартівливі пісні. Виступав на концертах 1911 і 1912

С. Пасюга

рр. у Києві, Полтаві, Миргороді, Охтирці та ін. м. Його учнями були І. *Кучеренко-Кучугура* і Є. *Мовчан.*

Пата Тетяна (*1880), майстер нар. декоративного т. зв. *петриківського розпису.* Родом з с. *Петриківки.* «Мальовки» П. у вигляді яскравих багатоквіткових асиметричних букетів та вазонів близькі до старовинного розпису дерев'яного посуду і скринь.

Т. Пата

Патерик (гр. πατηρικόν, старослов. — отечник), зб. оп. з життя св. отців, гол. визначних ченців якогось манастиря, часто у супроводі рел. повчань. П. виникли у Візантії в 4 в., на Україні відомі з перекладів 11—12 вв.: «Синайський» («Лимонар» або «Луг Духовний»), «Єрусалимський», «Скитський» та ін., як також компіляції — т. зв. «Сводний П.» (див. працю І. Єрьоміна «Сводний Патерик у півд.-слов., укр. та моск. письменствах», ЗІФВ УАН, XII, XV, 1927). У 13 в. постав оригінальний «*Києво-Печерський Патерик*».

Патологічна анатомія, наука, що вивчає зміни тканин та органів, що виникають через хвороби або ін. патологічні процеси у людей і тварин. Початки П. а. припадають на Україні та в Росії на 18 в., коли законодавчим шляхом було введено розтин трупів при т. зв. ген. шпиталях; перші укр. дослідники: Д. *Самойлович,* С. *Андрієвський,* Г. *Базилевич,* І. Руцький, Д. Волчанецький, П. Симонтовський, І. Каменський та ін. Перші катедри П. а. на Україні були створені у Харківському (1867; Д. Лямбль) і Київ. (1876; Г. *Мінх*) ун-тах. Видатніші укр. патолого-анатоми у 19—20 вв.: Г. Мінх, В. *Високович,* М. *Мельников-Разведенков,* П. *Кучеренко,* Б. Кучеренко, Є. *Чайка* та ін. Два основні напрями П. а. на Україні були засновані саме українцями: клініко-анатомічний — Г. Мінхом, експериментально-фізіологічний — В. Високовичем. Тепер у всіх мед. ін-тах України діють катедри П. а., а при всіх н.-д. мед. ін-тах її відділи. Перший підручник укр. мовою з П. а. написав П. Кучеренко (1936).

Патологічна фізіологія, наука, що вивчає зміни функцій у хворому організмі людей та тварин. Ще у 18 в. відомі були праці з П. ф. укр. вчених М. Крутеня, С. *Митрофанова,* С. Фіялковського, І. Сміловського, П. Симонтовського, Ґ. *Базилевича,* П. *Загорського* та ін. Як самостійна наука П. ф. існує з пол. 19 в. Перша катедра П. ф. на Україні була створена у Києві в 1869 р. (перший проф. Н. Хржонщевський). Видатніші укр. патолого-фізіологи: В. *Підвисоцький,* В. *Високович,* І. *Савченко,* Л. *Тарасевич,* О. *Богомолець* (він створив цілу школу патолого-фізіологів), М. Вашетко, О. *Кронтовський,* О. *Тимофеєвський,* В. *Комісаренко*; за останні часи — М. *Сиротинін,* М. *Горев,* Р. *Кавецький,* Н. *Медведєва,* Є. *Татаринов,* Д. Альперн та ін. У всіх мед. ін-тах України працюють катедри П. ф., а при н.-д. мед. ін-тах є її відділи. Укр. Т-во патолого-фізіологів об'єднує 256 науковців. Перший підручник з П. ф. укр. мовою був складений О. Богомольцем та його учнями («Основи патологічної фізіології», 1-3 тт., 1933-36). *В. П.*

Патологія, наука про причини виникнення, розвиток та наслідки захворювань людей та тварин. П. включає *патологічну анатомію* і *патологічну фізіологію.* Одними з перших видатніших патологів Рос. Імперії були українці Г. *Базилевич,* О. *Шумлянський,* К. Ягельський, М. *Тереховський,* О. Звіряка, Є. *Мухін,* Д. *Самойлович,* С. *Андрієвський* та ін., які викладали у 18 і на поч. 19 в. П. у високих мед. школах і академіях у Петербурзі, Москві та Єлисаветграді. У 19—20 вв. видатнішими укр. патологами були: І. *Мечников,* В. *Високович,* В. *Підвисоцький,* Г. *Мінх,* Д. *Заболотний,* О. *Богомолець,* М. *Мельников-Разведенков.* У 1926 р. було створено Наук. Т-во Патологів у Харкові; з 1930 р. у Києві працює ін-т експериментальної біології та П., що був заснований О. Богомольцем.

Патон Борис (*1918), син Євгена П., наук. і політ. діяч, металюрґ і дослідник електрозварювання родом з Києва; закінчив Київ. Політехн. Ін-т (1941); з 1942 р. працює в Ін-ті Електрозварювання АН УРСР, з 1953 р. його дир.; д. чл. АН УРСР (з 1958) і її президент (з 1962), д. чл. АН СССР (з 1962). Дослідження П. присвячені розрахункові і конструкції джерел живлення й апаратури для зварювання; під його керівництвом створено спосіб шлангового напівавтоматичного зварювання під флюсом. П. розробив і ввів новий спосіб електрошлакового зварювання металів, що дав змогу внести важливі зміни в технологію машинобудування і виробництва зварних труб. Автор бл. 220 наук. праць,

Б. Патон

ред. ряду монографій та підручників. Депутат Верховної Ради СССР 6-7 скликань і Верховної Ради УРСР 5-7 скликань; чл. ЦК КПСС і ЦК КП України; нагороджений сталінською (1950) і ленінською (1957) преміями.

Патон Євген (1870–1953), визначний учений у галузі мостобудування і електрозварювання; нар. в Ніцці (Франція) в родині рос. консула. Закінчив Петербурзький Ін-т інженерів шляхів (1896); викладав у Моск. Інженерному Училищі (1898–1904), проф. Київ. Політехн. Ін-ту (1904–38), д. чл. АН УРСР (з 1929; у 1945–52 її віце-през.), засновник і дир. Ін-ту Електрозварювання АН УРСР (1934–53), якому у 1945 р. присвоєно його ім'я. П. створив нові методи розрахунку конструктивних схем металевих прольотних будов мостів та 35 проєктів мостів, розробив способи відбудови зруйнованих мостів; досліджував розрахунок і міцність зварних конструкцій, механізацію зварювальних процесів, наук. основи електричного зварювання плавленням тощо; керував створенням способу зварювання під флюсом (1941) та проєктуванням зварних мостів, в наслідок чого збудовано бл. 100 мостів, серед яких один з найбільших у світі – суцільно зварний через Дніпро в Києві, який названо 1953 ім'ям П. Він є автором понад 350 праць, низки підручників з мостобудування і проєктів мостів та шляхопроводів; нагороджений орденами (Леніна), медалями. Твори П.: «Избранные труды», в 3 т. (1959–61).

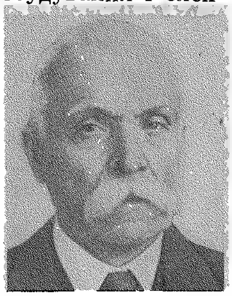

Є. Патон

Паторжинський Іван (1896–1960), визначний співак-бас родом з Катеринославщини. Закінчив Катеринославську Консерваторію (1922; у З. Мілютиної). Після виступів в аматорських виставах і в театральній трупі І. Колісниченка, з 1925 соліст укр. оперових театрів – у Харкові (1925 і 1927–34), Одесі (1926), а з 1935 у Києві. Визначніші партії П.: Тарас Бульба, Виборний («Тарас Бульба», «Наталка Полтавка» М. Лисенка), Карась («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Борис («Борис Ґодунов» М. Мусорґського), Галицький («Князь Ігор» О. Бородіна), Кочубей («Мазепа», П. Чайковського), «Мефістофель» («Фавст» Ґуно), Дон Базіліо («Севільський цирульник» Россіні), Трохим («Наймичка» М. Вериківського), Валько («Молода ґвардія» Ю. Мейтуса) та ін. З 1925 виступав також як камерний співак, особливо як виконавець нар. пісень, зокрема жартівливих. У 1929 виступав у Німеччині й Італії, 1946 у Канаді і ЗДА. П. знімався у фільмах: «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка» та ін. З 1944 викладач Київ. Консерваторії, з 1946 її проф. Помер у Києві.

І. Паторжинський

Патріярх (Πατριάρχος), у правос. церквах найвищий титул ієрарха – гол. самостійної церкви; цей титул мають тепер голови сімох правос. церков (найавторитетнішим між цими рівними П. традиційно вважається вселенський – константинопільський). У кат. сх. церквах П. (антіохійсько-сирійський, вірменський та ін.), хоч і мають церк. владу у своїй обл., але підпорядковуються папі римському. У Кат. Церкві титул П. мають також чотири єп. латинського обряду (Венеція, Ґоа й ін.), але без будь-яких патріярших повноважень.

Укр. Церква, хоч і користувалася широкою автономією, була очолена не П., а митр. (див. *Київ. митрополія),* який до 1686 р. підлягав константинопільському П. Також Укр. Кат. (уніятська) Церква, що оформилася у кін. 16 в. (1596), підпорядковуючися церк. столиці у Римі, мала широкі, майже патріярші права. Тому в укр. церквах завжди були намагання поширити свою автономію і оформити її як окремі патріярхати. Ці тенденції, пов'язані з плянами унії Сх. і Зах. Церков, найяскравіше виявилися в 16–17 вв. Так, 1583 р., при активній участи езуїтського діяча А. *Поссевіно,* у Кракові велися розмови про Київ. патріярхат. Питання об'єднання двох укр. церков («Русі з Руссю») на основі власного патріярхату ставилося у 1623–24, 1629, 1636 рр. митр. *Й. Рутським, Й. Борецьким,* пізніше П. *Могилою,* архиєп. М. *Смотрицьким* та королем *Володиславом IV*. Після підпорядкування 1686 р. Київ. правос. митрополії моск. П. та після того, як гетьмансько-коз. держава втратила політ. незалежність, усі ці задуми втратили актуальність. Під час недовготривалого відновлення укр. державности законом 1. 1. 1919 правос. українці ствердили свою незалежність (автокефалією), себто наблизилися до здобуття патріярхату, що не здійснилося в наслідок політ. подій. Тепер Правос. Церква на Україні підпорядкована відновленому у 1918 р. моск. П., що очолює

Рос. Правос. Церкву. Укр. правос. церкви, які існують на еміґрації, перев. вважають себе цілковито самостійними (автокефальними) і не входять у юрисдикцію будь-якого правос. П.; зверхність вселенського П. визнає тільки невелика частина українців у діяспорі (Укр. Правос. Церква в Америці та УА ПЦ в екзилі). Прагнення здобути патріярхат серед правос. українців у діяспорі – незначні.

В Укр.-Кат. Церкві, крім вищезгаданих спроб, у 19 в. рим. папи Григорій XVI (1843), Пій IX (1850–53) і Лев XIII (1880) висували проєкти підвищення гал. митрополії до патріяршої гідности. Подібне бажання було висловлене чл. укр. передсоборних нарад другого Ватиканського Собору і офіц. поставлене під час собору (він визнав заг. принцип патріярхатів Сх. Церков) верховним архиєп. Йосифом *Сліпим*. Цей проєкт покищо не здійснений, проте заходи в справі патріяршого завершення Укр. Кат. Церкви ведуться далі у різних країнах поселення українців-католиків (Т-во за Патріярхальний устрій Укр. Кат. Церкви з осідком у Філядельфії, орган «За Патріярхат»; Централя Оборони Обряду, Традиції і Мови Укр. Кат. Церкви з осідком у Чікаґо, орган «За Рідну Церкву» та ін.).

Література: Andrusiak M. Sprawa Patriarchatu Kijowskiego za Władysława IV. Prace Historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej S. Zakrzewskiego. Л. 1934; Tanczuk D. Quaestio Patriarchatus Kioviensis tempore conaminum Unionis Ruthenorum (1582—1632). Analecta OSBM, VII. Рим 1949; Baran A. Progetto del Patriarcato Ucraino di Gregorio XVI. Analecta OSBM, IX. Рим 1958—1960; Нагаєвський І. Об'єднання Церкви й ідея патріярхату в Києві. Торонто 1961; Krajcar J. The Ruthenian Patriarchate. Some remarks on the project for its establishment, in the 17th century. Orientalia Christiana Periodica XXX 1964.

Р. М.

Патронат, право патронату, в найстарішому церк. праві привілей засновника (ктитора, фундатора) або опікуна церкви, манастиря тощо пропонувати церк. владі духовну особу до затвердження на звільнене настоятельство; у візант. Церкві ще також право користування церк. маєтками. У такій формі П. перейшов до київ. митрополії, а під поль.-лит. пануванням, у поєднанні з паралельним розвитком у латинській Церкві, П. від Казіміра Яґайловича († 1492) перетворився на систематичне «подавання духовних хлібів». Зем. маґнати й цивільні урядовці почали втручатися не тільки у правно-адміністративні справи церков і манастирів, але й у їхні духовні ділянки. Призначення на митрополію *Йосифа I* Болгариновича, з волі В. кн. лит. Олександра 1498 р., було особливо яскравим виявом застосування П. Відтоді за королями було залишено право призначати на митрополичі й єпископські катедри, а у королівських зем. володіннях – надавати архимандрії, манастирі та церкви; це саме право мали маґнати і дідичі у своїх маєтках. Право до вищих церк. посад (єп. й архимандрита) мали тільки шляхтичі, подекуди з виключенням кандидатів з ін. воєводств і земель (перемиська епархія й ін.). Право П. у різних його формах (jus donandi, jus praesentationis) мало деяку користь для Церкви, доки патронами були особи «руської» віри; коли ж ними ставали іновірці, їхня діяльність часто не відповідала інтересам Церкви. Також було шкідливе, коли адміністрування церк. маєтками патрони передавали світським особам. Впродовж 16 в. П. перетворився на продаж і купівлю єпископських та ін. посад, привласнювання церк. маєтків і самих церков, викуп душпастирств і церков у власність священичих родів, перепродаж і винайм храмів і цвинтарів (гол. жид. орендарям). Проти зловживань з боку патронів Церква боролася постановами церк. соборів, протестами до найвищих держ. чинників тощо, але найчастіше (17–18 вв.) без наслідків. У цій боротьбі уніятська Церква мала допомогу Апостольської Столиці в Римі, а правос. – створила установу виборних церк. старостів (титарів) для управління церк. майном (лише у вільних громадах), яка проіснувала на Правобережжі до розборів Польщі.

Під царським режимом після конфіскації церк. маєтків за Катерини II духовенство перейшло на держ. службу, а під австр. володінням діставало зем. наділ і винагороду коштом т. зв. рел. фонду з скасованих за Йосифа II церк. зем. власностей, манастирів тощо. Разом з тим П. обмежувався правом вибору (коляторства) з пропонованих церк. владою кандидатів на парохії, з обов'язком утримування церкви, почесним місцем під час богослужби тощо. У новіші часи П. не існує. о. *І. Патрило*

Патронат хліборобських спілок, орг. і контрольний орган для кооп. спілок системи Райфайзена в Галичині, утворений 1899 р. постановою гал. сойму при його виконавчій установі – Крайовому Виділі. Для орг-цій тих спілок (т. зв. райфайзенок), в основі ощадно-позичкових кас з тенденцією універсального поширення їх діяльности на всі потреби виробничого кредиту, збуту, а також культурних потреб села, були призначені кредити з крайових фондів. Гол. організаторами райфайзенок з поль. боку був Ф. Стефчик, з укр. – Д. *Савчак*, К. *Левицький* і К. *Паньківський*. Спершу укр. гром. провід надавав П. х. с. великого значення, але незабаром П. х. с.

під керівництвом Стефчика почав підтримувати заснування райфайзенок перев. в поль. місцевостях, а в укр. протеґував заснування їх з мішаним членством при перевазі поляків у надзірних радах і управах. Тому ще перед першою світовою війною українці звернули більше уваги на творення незалежних від П. х. с. кооператив під проводом укр. *Крайового Союзу Ревізійного*. 1912 р. на території всієї Галичини було на 1 575 райфайзенок бл. 400 укр.; для них П. х. с. видавав «Часопис для спілок рільничих» (1904–21). У період між двома світовими війнами райфайзенівки були відомі п. н. «Кас Стефчика»; вони майже не поширили діяльности поза функції довготермінового сіль. кредиту. *І. В.*

Патрус-Карпатський (справжнє прізвище Патрус) Андрій (*1917), поет родом з Закарпаття. Писати почав рос. мовою з 1934, друкувався в газ. «Русский народный голос» і «Карпаторусское слово». У 1939 утік з окупованого Закарпаття до СССР, де був кілька літ на засланні. По другій світовій війні живе на Закарпатті. Зб. поезій: «Рідний край кличе» (1938), «Батьківщина кличе до бою» (1943), «Одної матері ми діти» (1946), «Що в серці найсвятіше» (1958), «Іду життям» (1960), «Бескиде, відрадо моя» (1961), «Колиска орлина» (1963), «Малиново квітнуть ялини» (1966).

ПАУК, див. *Пан-Американська-Українська Конференція.*

Паулі (Pauli) Жеґота Іґнаци (1814–95), поль. етнограф й історик; вчився у Львівському Ун-ті разом з чл. *Руської Трійці*. Упорядник зб. «Pieśni ludu polskiego w Galicyi» (1838), зб. археологічних пам'яток «Starożytności Galicyi» (1840) і зокрема першого систематизованого зб. укр. нар. поетичної творчости, виданого латинкою п. н. «Pieśni ludu ruskiego w Galicyi» (у 2 тт. 1839–40), в першому т. якого зібрані обрядові та іст. пісні, у другому – ліричні й побутові, в тому ч. пісні до танців і коломийки.

Пахаревський Леонид (літ. псевд. Г. Одинець, Л. Чулий; 1880–193?), письм. й актор, автор зб. оп. «Буденні оповідання» (1910), зб. віршів «Пожовкле листя» (1911), п'єс «Нехай живе життя» (1908), «Тоді, як липи цвіли»; перекладач творів К. Ґамсуна, Г. Гавптмана, А. Шніцлера, Є. Чирикова й ін. Брав участь в альманахах «Розвага» (1908), «Терновий Вінок» (1908); газ. «Рідний Край» (1905–14), «Світло» (1910–14) та ін. З кін. 1920-их рр. жив у Москві.

Пахуча трава (Anthoxanthum L.), рід рослин з родини злакових. На Україні поширена П. т. звич. (A. odoratum L.), багаторічна рослина до 60 см заввишки, утворює дернинки; росте на луках, ліс. галявинах, перев. на супісках на правобережному Поліссі і в Лісостепу. Має запашну речовину-кумарин, тому її домішують до нюхального і паливного тютюну; кормова рослина низької якости.

Пацифікація, поль. офіц. назва репресій до укр. населення в Галичині, яку провів восени 1930 р. поль. уряд (прем'єр маршал *Й. Пілсудський,* мін. внутр. справ ген. *Ф. Славой-Складковський)* перед виборами до сойму і сенату, розпущених на весні. Щоб знищити поль. опозицію у передвиборчий час (і провести пізніше зміну конституції), було заарештовано чільних її представників і посаджено в тюрму в Бересті. При цьому заарештовано також укр. послів: В. Целевича, Д. Палієва, І. Ліщинського, В. Кохана, О. Когута, о. Л. Куницького, С. Біляка та ін.

У найгарячіший час тієї внутр.-політ. боротьби, укр. націоналісти почали саботажну акцію палення поль. маєтків. За поль. офіц. статистикою спалено 62 житлові будинки, 87 стодол, 78 ін. госп. будинків та 112 скирд збіжжя. Тому що ця акція ослаблювала розмах Пілсудського у його розправі з опозицією, він застосував П.: наслав (крім поліції) карні військ. відділи кінноти для залякування укр. населення. Ці відділи знущалися над передовими укр. громадянами (також над учителями і свящ.) на селі, без різниці віку й статі; били їх прилюдно до крови (7 осіб померло від побоїв, ч. поранених обраховувалося тисячами). Їхнє майно, а також майно укр. установ (будинки або устаткування читалень т-ва «Просвіта» чи кооперативи з товарами) було нищене. На села накладали контрибуції для прохарчування кінноти. Українців масово заарештовували. Укр. партії засудили саботажну акцію, але й запротестували проти застосування урядом засади збірної відповідальности невинного населення. Не зважаючи на це, була заарештована президія найбільшої укр. партії УНДО. Пастирський лист укр. єпископату уряд сконфіскував. Особисте клопотання митр. А. Шептицького у Варшаві не дало жадних результатів. Під час і після П. Галичину відвідували діячі різних народів, м. ін. американець укр. роду *Я. Макогін*. На підставі зібраного ним матеріялу і зняток вийшли документальні публікації про П. укр., англ. і франц. мовами. Найважливіші: «На вічну ганьбу Польщі» і «Polish Atrocities in Ukraine» (1931, ред. і видавець О. Ревюк).

Укр. парляментарна репрезентація (з нових виборів) гостро засудила в поль. соймі й сенаті методи П. і жадала покарання винних і відшкодування для невинно потерпілих. Була також подана

скарга на поль. уряд до Ліґи Націй. У кін. 1931 р. окрема Комісія Ліґи Націй осудила Польщу на повних зборах. Хоч ці акції не принесли реальної користи, вони мали моральне значення і підірвали престиж Польщі на міжнар. арені. (Див. також ЕУ 1, стор. 561).

В. Мудрий

Пацлавський Віктор (*1884), гром.-політ. діяч, адвокат у Дрогобичі (діяч УНДО) організатор (разом з В. *Ільницьким)* укр. нафтових т. зв. бруттівців у т-ві «Підойма»; на еміґрації в ЗДА.

Пацюк, щур (Rattus), рід гризунів родини мишачих. Довж. тіла 10-30 см, хутро сіре, рудувате, чорне; хвіст має кільцювату луску. Понад 100 видів, поширених по всіх материках; на Україні два види: П. сірий (R. norvegicus Berkenhout), розповсюджений по всій території, і П. чорний (R. rattus L.), поширений у деяких р-нах Полісся та окремих причорноморських р-нах. П. завдають шкоди тваринництву, нищать харчові продукти на складах, поширюють чуму, туляремію, деякі тифи, ящур та ін. хвороби людей і тварин.

Пачовський Борис (*1931), графік-модерніст, син Василя П., нар. у Перемишлі; з 1950 р. у ЗДА. Закінчив Сіті Коледж у Нью-Йорку (1956); учасник виставок Т-ва Молодих Укр. Мистців, згодом *ОМУА.* Графіка П. при нахилі до абстракціонізму не втрачає сюжетности; його праці експресивні й ефектні як у чорній, так і в кольоровій техніці.

Пачовський Василь (1878–1942), поет і драматург, один з провідних представників літ. угрупування «*Молода Муза*», педагог, родом з Золочівщини (Галичина). Вчителював у гімназіях у Станиславові й у Львові, у 1915–18 рр. працював у австр. таборах укр. полонених, у 1920–29 рр. на Карп. Україні вчителював у гімназіях у Берегові, згодом знову в Галичині – у Перемишлі й Львові, де й помер. В літературу П. увійшов 1901 р. зб. любовних поезій «Розсипані перли». 1907 р. вийшла зб. «На стоці гір», 1912 р. «Ладі й Марені: терновий огонь мій . . . » Ліричні вірші П., стилізовані під нар. пісні, відзначаються легкою, дзвінкою формою. Драматичні твори П.: «Сон укр. ночі» (1903), «Сонце руїни» (1911), «Сфінкс Европи» (1914), «Роман Великий» (1918), «Гетьман Мазепа» (1933), пройняті візією укр. державности й самостійности, через надмірний ліризм і публіцистичність – мало сценічні. З задуманої великої епічної поеми «Золоті Ворота», гол. героєм якої є дух-руїнник України Марко Проклятий, П. закінчив тільки дві частини «Пекло України» (надруковане 1937) і «Преісподня».

В. Пачовський

П. автор ряду іст. праць, у тому ч. «Нарис історії мініятюри по рукописям» (1913), оглядів іст. Закарпаття «История Подкарпатскои Руси» (1921), «Срібна Земля» (1938) і виданої посмертно «Історії Закарпаття» (1946), як також кільканадцятьох вид. популярної і дитячої літератури.

Пачовський Михайло (літ. псевд. Михань Лопач; 1861–1933), педагог і письм. родом з Яворівщини; вчителював у Львові, Коломиї, був дир. приватної гімназії в Долині (1911–22); чл. Укр. Нац. Ради ЗУНР. Автор повісти «Вечорниці», розвідок «Про руські билини і думи» (1895), «Похоронний обряд на Руси» (1903), ст. про І. Котляревського, М. Шашкевича, Т. Шевченка, «Виїмки з укр. письменства XI–XVIII ст.» (1911) «Ілюстроване укр.-руське письменство в життєписах» (1909); упорядник підручників, компонував пісні для мішаного хору.

Пачовський Роман (1911–68), маляр, син Василя П. нар. у Раві-Руській (Ґаличина); навчався в Празі й у Нью-Йорку (з 1950) в Нац. Академії та в Школі Артс Стюдентс Ліґ; активний чл. *ОМУА* (13 рр. його секретар), учасник численних виставок, крім того кілька індивідуальних. П. представник поміркованого імпресіонізму, крім пейзажів, низка портретів і композиційних картин перев. на іст. теми («Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів з Озова», «Дума про бурю на Чорному морі», «Байда Вишневецький» та ін.); ст. на мист. теми. П. зібрав і зберіг літ. спадщину батька.

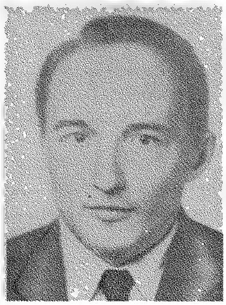

Р. Пачовський

Пачоський (Paczoski) Юзеф (1864—1942), ботанік родом з Волині; у 1897–1920 рр. дир. Херсонського Природознавчого Музею, 1918—22 проф. Херсонського Політехн. Ін-ту,

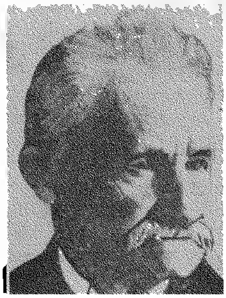

Ю. Пачоський

1922–23 співр. заповідника Асканія-Нова, з 1923 в Польщі (з 1925 – проф. Познанського Ун-ту). Праці П. (бл. 200) присвячені вивченню фльори і фавни (перев. про шкідників сіль. госп-ва) України (гол. Півд. і Полісся) та сх. Польщі; П. один із засновників фітоценології. Гол. праці: «Флора Полесья и прилежащих местностей», ч. 1-3, 1897–1900; «Основные черты развития флоры Юго-Западной России» (1910), «Описание растительности Херсонской губ.», ч. 1-3, 1915–1927; «Основы фитосоциологии» 1921, «Lasy Białowieży» 1930.

Паше-Озерський Микола (*1889), правник, проф. Київ. Ін-ту Нар. Госп-ва, пізніше (1940–41) Львівського Ун-ту; праці з ділянок карного права, судочинства і пенітенціярної системи. У 1941–44 рр. правний дорадник УЦК у Львові. Дальша доля невідома.

Пашкевич Степанія (1890—1952), педагог-географ, пластова виховниця, учителька укр. шкіл у Львові, у 1941–45 рр. на засланні, з 1945 р. старший викладач Львівського Ун-ту; «Морфологічні краєвиди укр. земель» (у «Ґеографії укр. і сумежних земель», 1938, за ред. В. Кубійовича), ст. з географії (зокрема з дидактики географії) і краєзнавства. П. була активним чл. УСДП; співред. щоденника *«Вперед»* (1918–22) і ж. *«Наша Мета»* (1919–22), співр. *Горожанського Комітету* у Львові (1918–21) і Комітету допомоги укр. політ. в'язням (до 1939).

Пашківська волость (Пашківці), на сх. Поділлі б. Проскурова, звана також «Пашківська республіка», у 1919–20 рр. один з найбільш охоплених анархією р-нів на Україні. Озброєні ватаги цієї волости, опановані ворожою до УНР пропаґандою, руйнували тили Армії УНР, що мало катастрофічні наслідки для уряду і Армії УНР в листопаді 1919 р. (грабунок транспортів на станції Климаківка).

Пашківський Роман (*1898), журналіст, співред. офіціозу УНДО *«Свобода»* (1922–39), ред. гумористичного журн. *«Жорна»* (1933–34), співр. *«Зиза»* (1923–33) і *«Комара»* (1935–39) у Львові; тепер у Канаді.

Пашковський Іван, поет 18 в., свящ. на Тернопільщині, автор колядок (зокрема популярної свого часу в Галичині «Херувими свят»), духовних (у «Богогласнику»), світських пісень-акростихів соц. забарвлення («Поки ж думати», 1764) і любовних пісень («Тяжкая річ любити», «Ох мні жаль не помалу»).

Пашковський Мартин (†1620), поль. письм. другої пол. 16 і поч. 17 в.; у віршованій формі представляв боротьбу Польщі і козаків з турками і татарами в часи поль. короля Жигмонта III, при чому використав різні документальні матеріяли: «Ukraina od Tatarów trapiona o ratunek prosi» (1608), «Dzieje tureckie i utarczki Tatarów z Kozakami» (1615), «Rozmowa Kozaka Zaporoskiego z Perskim gońcem» (1617).

Пашпортна система, гол. засіб контролю над рухом населення, документації особи, її права на проживання, працю тощо. У більшості країн світу вживаються тільки закордонні пашпорти (П.), в СССР і на Україні існує також внутр. П. с.

На Укр. Центр. і Сх. Землях П. с. існувала вже за Рос. Імперії. Спершу П. були лише подорожніми документами, що давали право на тимчасовий виїзд. З 1765–95 рр. селяни, які виходили на заробітки або переселювалися до ін. місцевостей, повинні були одержати у пов. (пізніше у волосних) управліннях т. зв. «пропускні письма» та «відпускні білети», що з часом стали зватися П. Також міщани при виїзді з міста одержували у поліцмайстра П. У П. зазначалися гол. особисті дані, термін (від півроку до 3 рр.) та мета подорожі. З 1870-их рр. місц. органи поліції видали накази підприємцям, щоб без П. не наймали робітників на працю. На пром. підприємствах з понад 20 робітниками було введено поіменні «книги записів поліції», в яких реєстрували на підставі П. кожного робітника. Із зростанням роб. та рев. руху царський уряд 14. 8. 1881 видав закон, за яким окремі міста було визначено в стані «посиленої охорони», що в них усе доросле населення повинно було мати П. Остаточне оформлення внутр. П. с. за царату сталося з виданням 3. 6. 1894 «Положения о видах на жительство», згідно з яким П. повинні були мати всі фабричні робітники та особи, що виїздили з місця проживання на відстань понад 50 верст на довший час, ніж 6 місяців. Вищі кляси мали безтермінові П. Таким чином, було встановлено контроль над рухом населення та уможливлено реґулювання напливу населення з сіл до міст та з одних частин імперії до ін.

Пашпорт УНР

На укр. землях, що входили до складу Австрії, П. с. існувала до 1860-их рр. для осіб, що бажали подорожувати. Пізніше П. заміняли звичайні посвідки.

Революція 1917 скасувала П. с. До 1933 П. в СССР не існували, а за посвідчення особи служили будь-які довідки: посвід-

ки з місця праці, проф. квитки, метрики тощо. Рух населення нічим не обмежувався й не реґулювався. П. с. в СССР відновлено з 1932 р., а на Україні – постановою ВУЦВК та РНК УРСР 4. 7. 1933. Метою нової П. с. було «очищення міст» від втікачів з села: голодуючих колгоспників, безпритульних, розкуркулених, «вреґулювання притоку населення до міст», а також боротьба з кримінальними й політ. злочинцями, «шпигунами й диверсантами».

Нова П. с. була суворіша, ніж за царату. Всі мешканці міст, с. м. т., районових центрів та сіл прикордонної смуги, яким минуло 16 рр., зобов'язані мати П. і бути прописаними в міліції. Мешканці сіл, як правило, П. не мають і тому не можуть вільно рухатися. За прийняття на працю без П. чи без прописки працедавця карають штрафом або 2 рр. примусових робіт. У П. зазначається ім'я, дата й місце народження, національність, соц. приналежність, місце проживання, стосунок до військ. служби, імена утриманців. Згідно з «Положенням про П.» (21. 10. 1953), на П. робляться також урядові помітки про прийняття і звільнення з праці та про одруження й розлучення. Особам понад 40 рр. видаються безтермінові П., від 20 до 40 рр. – 10-річні, від 16 до 20 рр. – 5-річні. Селянам у деяких випадках видають 6-місячні П. Щоб запобігти втечам, особи, мобілізовані до війська, та ті, що реґулярно виїздять за кордон (моряки, пілоти тощо), повинні здавати свої П. Окремо існують ще закордонні П., які контролює КДБ.

Характеристичними ознаками сов. П. с., крім дискримінації селян, є суворі правила прописки і виписки. Особи, які зміняють місце проживання, повинні реєструватися в міліції на підставі П. в точно визначених реченцях. Відсутність прописки позбавляє права не тільки на працю й проживання, але й на безплатну мед. допомогу. При прописці деяких осіб міліція керується політ. інструкціями. Так, напр., звільнених з концтаборів по війні на Україні, як правило, не прописували і змушували повертатися й оселюватися в Сибіру чи деінде. Перешкоди з пропискою роблять і укр. молоді, що повертається з військ. служби, цілинних земель і будівництва. Така П. с. улегшує роботу міліції та органам безпеки, уможливлює реґулювання руху населення, але створює також і різні зловживання, змушує до фальшування документів тощо.

Література: Брокгауз В., Ефрон И. Энциклопедический словарь, т. XXIIа. П. 1897; Материалы Высочайше учрежденной Комиссии по иследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 гг. М. 1965; Советское административное право (Особенная часть). П. 1966.

В. Голубничий

Пашуто Володимир (* 1918), рос. історик, співр. Ін-ту Історії АН СССР, дослідник іст. княжої України-Руси й Литви. Гол. праці: «Киевская летопись 1238 года» («Исторические Записки», 1948). «Очерки по истории Галицко-Волынской Руси» (1950), «Образование Литовского Государства» (1959), «Очерки истории СССР XII–XIII вв.» (1960), «Внешняя политика Древней Руси» (1968).

Пащевський Павло (1874–1944), діяч Правос. Церкви родом з Київщини, митрат, протопресвітер військ УНР, учасник Зимового походу, активний чл. церк. собору 1918 р. 1920–25 рр. – у таборах інтернованих вояків у Польщі, пізніше на Волині, з 1927 настоятель Чеснохресної парафії у Луцькому; брав участь в українізації Правос. Церкви. Від 1942 настоятель катедрального собору у Варшаві, де й помер. Ст. у церк. та світській пресі.

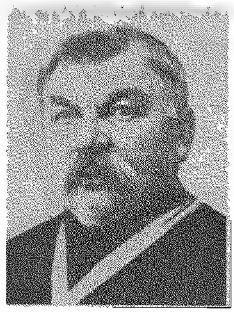
о. П. Пащевський

Пащенко Василь (1822–91), композитор; жив і працював в Одесі. Численні фортепіянові твори (мазурки, вальси, польки) та пісні, написані з використанням укр. муз. фолкльору; найвідоміші – «Польонез на смерть Шевченка» (1861), «За Німан іду» та «Дума про Україну»

Пащенко Дмитро (1759—1809), з коз.-старшинського роду Гадяцького полку, канцелярист Малоросійської Колеґії, пізніше військ. товариш, полковий писар і підкоморій Городнянського пов. на Чернігівщині (1802). Як чл. Комісії для топографічно-статистичного опису Гетьманщини, 1781 р. склав «Описание Черниговского наместничества», яке частково опублікував О. Лазаревський (1868).

Пащенко Марія (*1900), літограф-офортист, майстер монотипії, закінчила Харківський Художній Ін-т (1928); кращі новіші праці – серія «Пейзажі Харкова» (1957–60), «Ялта» та ін.

Пащенко Олександер (1906–63), графік реаліст родом з Вінничини, чл.-кор. Академії Мистецтв СССР, закінчив Київ. Художній Ін-т, з 1947 його проф. (з 1955 – ректор); у 1928—31 чл. *ОММУ*. П. працював у га-

О. Пащенко

лузі станкової графіки перев. в техніці кольорової ліноґравюри, офорту й акварелі. Серед ін. серії ґравюр з київ. мотивами («Київ. сюїта», 1938–60; «Києво-Печерська Лавра», 1944–45; «Київ-Дніпро», 1950–52) і виробничою тематикою («Відбудова Дніпрогесу», 1945–46; «У металюрґів Придніпров'я», 1952; «Народження Кременчуцької ГЕС», 1958–60) та ін.

Пащенко Олександер (*1923), біохемік родом з Харківщини, проф. Ужгородського Ун-ту; вивчає біохемію артеріосклерози. Бл. 70 праць, у тому ч. «Клінічна біохемія» (у співавторстві, 1966).

Пащенко-Шульмінська Олімпіяда (* 1879), гром. діячка на сх. Поділлі, учителька, дружина О. *Шульмінського;* 1917 р. гол. земської управи Кам'янець Подільського пов., співорганізаторка Кам'янець Подільського Держ. Укр. Ун-ту. Після 1920 на зах. Волині, після другої світової війни у Львові.

Пащук Андрій (*1891), гром. і політ. діяч на зах. Волині, 1918 р. перший гол. Луцької «Просвіти», 1922–28 посол до поль. сойму (спочатку чл. Укр. Клюбу, пізніше перейшов до Ком. Клюбу). 1928 виїхав до УССР; 1933 заарештований і засланий, дальша доля невідома.

Певний Аполон (1888–?), гром. і військ. діяч, аґроном; 1917 р. чл. *Укр. Військ. Ген. Комітету* при Укр. Центр. Раді; як чл. його Президії, керував орг-цією *Вільного Козацтва;* 1919 р. заступник гол. держ. інспектора Армії УНР. Засланий большевиками на Соловки, дальша доля невідома.

Певний Петро (* у 1870-их рр.), гром. діяч, чл. Партії Соціялістів Федералістів; за його гроші збудовано у Полтаві пам'ятник І. Котляревському та відновлено будинок, де жив Котляревський; допомагав укр. театрам.

Певний Петро (1888–1957), гром.-політ. діяч і журналіст родом з Полтави. Співред. щоденника «*Відродження*» (1918) у Києві і ред. щоденника «*Україна*» (1919) у Кам'янці Подільському, пізніше на еміґрації в Польщі, з 1929 р. на Волині. Ред. тижневика «*Укр. Нива*» (1926–35 рр. – у Варшаві й Луцькому), гол. *Волинського Укр. Об'єднання* (до 1935) та клюбу «Рідна Хата» у Луцькому, посол до поль. сойму (1930–35), прихильник угодової політики з поляками. На еміґрації в Німеччині й у ЗДА, де й помер.

Педагогіка, наука про основи, теорію і методику виховання та навчання (дидактику) дітей і молоді. Відповідно до своїх завдань і обсягу поділяється на заг., дошкільну, методику окремих навчальних предметів, спеціяльну та історію П.

Д о п о л . 19 в. Наявність певних виховних ідеалів – поглядів на виховання й освіту в Київ. Русі засвідчена в таких творах, як «*Повчання Володимира Мономаха своїм дітям*» (1096), зб. повчань «О воскръмленнии детии» тощо. Після довгої перерви, спричиненої монгольським наїздом, осередками пед. думки стали *братські школи* Львова, Луцького, Острога, Києва. Видатну ролю в розвитку П. і дидактики другої пол. 16 – першої пол. 17 вв. відограли тогочасні церк.-осв. діячі, педагоги й письм., в тому ч. І. *Вишенський, Й. Борецький* – автор передмови до зб. «*О воспитании чад*» (1609), К. Т. *Ставровецький* – автор зб. віршованих повчань «*Перло Многоцѣнное*» (1646), Л. *Зизаній-Тустановський,* М. *Смотрицький* та ін.

Осередком пед. думки у другій пол. 17 і впродовж 18 вв. була *Києво-Могилянська Академія* (до 1701 р. Колеґія). До розвитку П. і дидактики значно спричинилися її професори й вихованці, особливо І. *Ґалятовський,* автор зб. «Ключъ разумѣнія» (1659) з окремим трактатом про виклад знань, С. *Полоцький,* який у своїх творах підкреслював значення виховання й освіти та обстоював зокрема принцип наочности навчання. Чималий вплив на розвиток П. у другій пол. 18 в. мали ідеї Г. *Сковороди,* який у своїх творах поширював принцип розвитку природних здібностей людини і вимагав загальноприступного навчання для всіх шарів населення, а також і для жінок.

1 8 5 0 – 1 9 1 7 р р. Новозасновані у першій пол. 19 в. Харківський та Київ. ун-ти значної ролі в розвитку П. початково не відогравали. Створену з 1850 р. при Київ. Ун-ті катедру П. очолив філософ С. *Гогоцький,* автор праць з теорії й іст. П. Видатнішу ролю у розвитку пед. думки у другій пол. 19 в. відограли своїми теоретичними працями і складеними ними підручниками українці: Ф. Бемер – пропаґатор ідей гуманізму, наочности і свідомости в навчанні, М. Левицький – методист початкової освіти і, зокрема, педагог укр. роду К. *Ушинський,* прихильник базованих на наук. психології і фізіології метод навчання. Значний вплив на розвиток пед. ідей у той час мала діяльність активного на Україні рос. лікаря-педагога М. *Пирогова,* пропаґатора єдиної загальноосв. школи і системи шкіл-ступенів, як також барона М. *Корфа,* організатора земських шкіл. Послідовником Ушинського на Україні був І. *Деркач* (Деркачов, див. Доповнення), укр. педагог і дитячий письм., автор понад 50 шкільних підручників. В кін. 19 в. над питаннями П., зокрема в ділянці нар. і дошкільної освіти, працювали Х. *Алчевська,* Т. *Лубенець,* С. *Русова* й ін.

З 1900-их рр. діяльність катедр П. в Київ., Харківському й Одеському ун-тах розвивалася під все сильнішим впливом модерних зах. напрямів і метод виховання. У Київ. Ун-ті гол. прихильником їх був С. Ананьїн. Важливим осередком пед. студій став заснований у Києві Пед. Музей. Розвиток укр. пед. думки обмежувався в той час, особливо після 1905 р., здебільша питаннями нар. освіти укр. мовою. Крім Т. Лубенця й С. Русової, виступали в цій ділянці з своїми працями Б. *Грінченко*, С. *Єфремов*, В. *Прокопович*, С. *Сірополко*, М. *Чалий*, Я. *Чепіга*, С. *Черкасенко*, Г. *Шерстюк*. З 1910 р. провідним укр. пед. осередком на Центр. і Сх. Землях стало в-во «*Укр. Учитель*» з укр. пед. журн. «*Світло*» (1910–14).

На Зах.-Укр. Землях першою важливішою появою в пед. літературі була видана у Львові 1857 праця закарп. осв. діяча О. *Духновича* «Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских». В кін. 19 і на поч. 20 в. над питаннями теорії й історії П. працювали О. *Макарушка*, В. *Білецький*, С. *Ковалів*, І. Дем'янчук, К. *Малицька*, І. *Ющишин* та ін. Деяку ролю в розвитку пед. думки, зокрема в ділянці позашкільної освіти, відогравало засноване 1867 т-во «*Просвіта*». З 1881 питаннями пед. теорії і практики зайнялося вже окреме Руське (згодом) *Укр. Пед. Товариство* і виданий ним ж. «*Учитель*» (1889–1914). Ін. осередками пед. думки стали т-ва укр. учителів: для нар. шкіл *Взаємна Поміч Укр. Вчительства* (з 1905) з ж. «*Учительське Слово*» (з 1912), для сер. – *Учительська Громада* (з 1908), яка видавала, крім підручників, двомісячник «*Наша Школа*». На Буковині пед. осередком з 1887 р. було т-во Руська (пізніше) *Укр. Школа*, а з 1908 – також Вільна Орг-ція Укр. Вчительства на Буковині, яка видавала ж. «*Каменярі*». На Закарпатті першим укр. пед. часописом був «Учитель» (1867). Там же з 1900 р. розпочав пед.-осв. діяльність о. А. *Волошин*. Над питаннями теорії й історії П. працювали також учені Львівського і Чернівецького ун-тів.

1917–20 рр. Розвиток укр. шкільництва на Центр. і Сх. Землях після березневої революції 1917 викликав широке розгортання пед. думки. Одночасно з спонтанною орг-цією нар. шкільництва і згодом сер. та вищих шкіл почалася праця над укладанням пляну і програм Єдиної Трудової Школи (ЄТШ). Опрацьований заснованим 1917 Т-вом Шкільної Освіти і ухвалений Другим Всеукр. Учительським З'їздом у серпні 1917 заг. плян ЄТШ ліг в основу відповідного проєкту, що його опрацьовувала низка комісій під керівництвом Ген. секретаріяту освіти при Центр. Раді, згодом мін. освіти УНР (І. *Стешенко*, П. *Холодний*, В. *Науменко*, І. *Огієнко*). Активними в установлюванні нової системи ЄТШ у 1917–19 рр. були С. Русова, В. *Дурдуківський*, Я. Чепіга-Зеленкевич, Г. *Іваниця*, С. *Сірополко*, О. *Музиченко*. Питанням П. й орг-ції шкільництва був присвячений ж. «*Вільна Укр. Школа*» (1917–19), який видавала діяльна у 1917–19 рр. *Всеукр. Учительська Спілка*. Осередком наук. досліджень у ділянці П. стала заснована 1917 р. у Києві *Укр. Пед. Академія*. Працю в цьому напрямі вели далі катедри П. в існуючих на той час ун-тах, зокрема в Київ.

З 1921 р. Ідеї і програму ЄТШ, нац. за змістом, з пристосуванням подекуди до існуючих умов далі здійснювали і поширювали в перші роки після сов. окупації України педагоги-теоретики й методисти, згуртовані у Пед. Секції Укр. Наук. Т-ва в Києві і з 1921 в Наук.-Пед. Комісії при Іст.-Філол. Відділі ВУАН (О. *Корчак-Чепурківський*, В. Дурдуківський, О. *Дорошкевич*, В. Доґа й ін.), в Наук.-Пед. Т-ві при ВУАН, як також в Пед. Секції Одеського Наук. Т-ва при ВУАН.

Активною в ширенні нових, перейнятих з Зах. ідей і шляхів виховання була у 1920-их рр. досить численна група педагогів, прихильників таких пед. напрямів і метод, як «вільне виховання», «комплексна система навчання», «метода проєктів», «експериментальна педагогіка», «рефлексологія», «педологія», «лябораторно-бриґадна метода навчання» тощо. Видатнішими представниками цих та ін. напрямів були: К. Чепіга-Зеленкевич – пропаґатор «вільної школи», Я. *Мамонтов* – прихильник методи естетичного виховання, О. Музиченко – індивідуалістичної П. та комплексної системи навчання, А. *Володимирський* – «школи природного розвитку» і теорії рефлексології та педології, Б. Манжос – прихильник амер. пед. систем, О. *Сковорода-Зачиняєв* – керівник Лябораторії Рефлексології та Експериментальної П. при Фіз.-Матем. Відділі ВУАН й ін.

Окремий напрям у розвитку П. 1920-их рр. був визначуваний офіц. сов. чинниками, зокрема Комісаріятом Нар. Освіти УССР, і їхніми намаганнями перебудувати освіту й виховання на засадах марксистсько-ленінських ідей. В основу цього напряму була покладена відрубна від встановленої в РСФСР системи «єдиної школи», система соц. виховання і проф. освіти, вироблена в нар. комісаріяті освіти (Г. *Гринько*, Я. *Ряппо*). Осередком наук. досліджень з пед. теорії і практики, як також історії П. був у 1920-их рр. *Укр. Н.-Д. Ін-т П.*, за-

снований 1926 р. у Харкові, а також катедри П., гол. в ін-тах нар. освіти й окремо, напр., катедра П. в Одесі (з 1927), також пед. музеї: в Києві (з 1929), у Херсоні та при Ін-ті Нар. Освіти в Чернігові. Органами пед. думки були ж. *«Шлях Освіти»* і *«Радянська Освіта»*.

Після знищення у першій пол. 1930-их рр. сов. владою осередків та діячів і пропаґаторів несприйнятних для сов. режиму пед. напрямів їхні ідеї й методи були засуджені в ряді постанов ЦК ком. партії й сов. уряду. Була реорганізована ґрунтовно й сама система «соц. виховання» і проф. освіти. З другої пол. 1930-их рр. розвиток П. в УССР відбувався виключно на марксистських основах, згідно з теоріями трудового і колективного виховання, зформульованими сов. педагогом укр. роду А. *Макаренком* і розвинутими М. *Даденковим*, С. *Чавдаровим* та ін. Гол. осередком пед. досліджень став реорганізований і перенесений 1934 р. до Києва *Педагогіки Н.-Д. Ін-т*. Одночасно діють *Психології Н.-Д. Ін-т*, заснований 1935 р. у Києві, і катедри П. при ун-тах і пед. ін-тах. Надрядної наук. пед. установи, що нею мала бути проєктована наприкінці 1920-их рр. Укр. Академія Пед. Наук, в УССР немає. Єдиною для всього Сов. Союзу є Академія Пед. Наук СССР у Москві (до 1966 р. Академія Пед. Наук РСФСР).

Органами пед. думки стали вид. офіц. пед. установ. Київ. Н.-Д. Ін-т Педагогіки видає з 1940 р. «Наук. Записки» (23 тт. до 1961) з окремою пед. серією. Більшість *пед. ін-тів* видають «Наукові Записки». Після війни Н.-Д. Ін-т Педагогіки почав видавати низку методичних зб. («Природознавство в школі» – з 1947, «Географія в школі» – з 1948, «Математика в школі» – з 1948, «Історія в школі» – з 1949, «Краєзнавство в школі» – з 1953, «Рисування в школі» – з 1959) та журн. (див. *Пед. преса*).

На З а х.-У к р. З е м л я х у 1918–39 рр. гол. пед. осередком під Польщею було Укр. Пед. Т-во «Рідна Школа» з журн. цієї ж назви (1932–39). У цій ділянці працювали також згадані вище проф. орг-ції укр. учителів Взаємна Поміч Укр. Вчительства з ж. «Учительське Слово» та квартальником *«Шлях виховання і навчання»* і «Учительська Громада» з журн. «Світло» (1921–22), «Учитель» (1923–24), *«Укр. Школа»* (1925–39). Під час другої світової війни працю Взаємної Помочі Укр. Вчительства продовжувало у 1940–44 рр. у Кракові й Львові *Учительське Об'єднання Праці при УЦК* з ж. *«Укр. Школа»* (1942–44). На Закарпатті гол. пед. осередком було засноване 1924 р. *Пед. Т-во Підкарпатської Руси* та Учительська Громада.

З 1950-их рр. у Пряшеві діє укр. відділ Н.-Д. Пед. Ін-ту, який працює над підготовкою підручників та розробкою методики для укр.-мовних шкіл на Словаччині.

Н а е м і ґ р а ц і ї з 1918 р. між двома світовими війнами видатну ролю в розвитку пед. думки відограли *Укр. Високий Пед. Ін-т ім. М Драгоманова* та *Укр. Пед. Товариство* – обидва в Празі, гол. діячами яких були С. Русова, В. *Біднов*, В. *Сімович* і С. *Сірополко*, автор «Історії освіти на Україні» (1937). В УВУ в Мюнхені діяла катедра П. під проводом Г. Ващенка. Опрацьовуванням практичних питань П. і методики навчання та видаванням шкільних підручників займаються Шкільна Рада при Укр. Конґресовому Комітеті Америки у ЗДА і *Об'єднання Укр. Педагогів Канади* (ОУПК). Проблемам виховання на еміґрації присвячує увагу, створена заходами ОУПК, Комісія для виготовлення проєкту укр. виховної системи у вільному світі.

Література: Б а р т о ш е в с ь к и й І. Педагогія руска або наука о воспитаню. Л. 1891; Д е м к о в М. История русской педагогии. П. П. 1897; Л е в и ц ь к и й В. Історія виховання і навчання. Л. 1925; А в д і є н к о М. Нар. освіта на Україні. Х. 1927; K o t S. Historia wychowania. II. Л. 1934; С і р о п о л к о С. Нар. освіта на Сов. Україні. В. 1934; С і р о п о л к о С. Іст. освіти на Україні. Л. 1937; Б і д н о в В. Школа й освіта на Україні. Укр. культура. Подебради 1940, передруковане у Реґенсбурзі 1947; Д а д е н к о в М. Історія педагогіки. К.-Х. 1947; К о н с т а н т и н о в М. і С м и р н о в В. Історія педагогіки. К. 1958; Питання іст. освіти і школи на Україні. К. 1958; М а р ч е н к о М. Іст. укр. культури. К. 1961; З іст. школи і пед. думки на Україні. Наук. Записки Н.-Д. Ін-ту Педагогіки. XX. К. 1963; Педагогическая энциклопедия. I—IV. М. 1964—67; Нар. освіта і пед. наука в Укр. РСР. 1917—1967. К. 1967.

Б. Кравців

Педагогіки Науково-Дослідний Інститут УРСР, Н.-Д. Ін-т Педагогіки УРСР, н.-д. установа Мін-ва Освіти УССР, заснована у Харкові 1926 р. п. н. Укр. Н.-Д. Ін-т Педагогіки, з філією у Києві, з 8 відділами (в тому ч. соц. виховання, проф. і політ. освіти) та багатьма секціями (в тому ч. дошкільного виховання, трудової школи, дитячої літератури, фіз. культури, рефлексології, історії педагогіки і новітніх пед. систем), бібліотекою й лябораторіями. Реорганізований і перенесений 1934 р. до Києва, ін-т поділяється нині на ряд відділів: дидактики, іст. педагогіки, школознавства, переддошкільного і дошкільного виховання, шкіл-інтернатів, шкіл роб. і сел. молоді, морального і родинного виховання, методик усіх шкільних предметів, дефектології тощо. При ін-ті існує аспірантура. До завдань П. Н.-Д. І. належить координувати наук. дослідження з пед. наук, співпрацювати з пед. установами (всесоюзними та окремих респ.) і суміж-

ними н.-д. ін-тами. П. Н.-Д. І. видає свої «Наук. Записки», зб. пед. праць й ін. пед. літературу.

Педагогічна освіта, сукупність загальнотеоретичних і фахових пед. знань та практичних навиків, потрібних для праці у навчально-виховних установах. До кін. 18 в. на Україні окремих шкіл для підготовки пед. кадрів не було. Вчителями в початкових, гол. церк. школах ставали ті, що здобули заг. освіту в манастирських, парафіяльних і згодом братських школах, інколи й самоуки: дяки й мандрівні бакаляри. З кін. 16 в. виховники й викладачі сер. і вищих шкіл того часу виходили з школи *Львівського Успенського* (Ставропігійського) *Братства, Острозької школи, Замостської Академії* та ін. шкіл, особливо ж з *Києво-Могилянської* (Колеґії) *Академії*, багато з вихованців якої були засновниками та проф. сер. і вищих шкіл у ін. слов. країнах, зокрема в Росії.

На Центр. і Сх. Укр. Землях у першій пол. 19 в. осередками підготовки вчителів для пов. училищ, вищих духовних шкіл та гімназій були *пед. ін-ти*, організовані при Харківському (1811) і Київ. (1834) ун-тах (вони існували до 1859 р.), як також частково Київ. Духовна Академія. Вчителі для нижчого типу шкіл виходили з існуючих ще з 18 в. колеґій, духовних семінарій та шкіл. Спеціяльні пед. школи для підготовки вчителів почали поставати щойно у другій пол. 19 в.; першою з них була «Временная Педагогическая Школа» у Києві (1862–64). Основним типом школи для підготовки вчителів нар. шкіл на Україні з кін. 1860-их рр. були *учительські семінарії* з 4-річним курсом навчання, підпорядковані Мін-ву Нар. Освіти (Коростишевська 1869, Херсонська 1872, Переяславська 1878 й ін.); 1917 р. їх було 26 (у Рос. Імперії – 171), але в них П. о. діставала лише незначна частина учительства. Більшість вчительок П. о. здобувала в додаткових *пед. клясах* при жін. гімназіях (8 кляса) або *епархіяльних школах* (7 кляса). П. о. для вчителів *парафіяльних шкіл* діставали перев. у 3-річних учительських школах, які підлягали Синодові. Йому підпорядковувалися також двоклясові вчительські школи, які готували учителів до найнижчого типу шкіл – *шкіл грамоти* (1895–1908). Чимало вчителів не мало спеціяльної П. о. і набували звання вчителя, склавши відповідні іспити. Для підвищення кваліфікації учителів земські й міські управи організовували, почавши з 1860 р., літні *пед. курси.* Підготовку вчителів вищих початкових шкіл – міських шкіл, що діяли за положенням з 1872 р., а пізніше – з 1912 р., перетворених у вищі початкові школи давали *учительські ін-ти* у віданні Мін-ва Освіти з 3-річним курсом навчання (перший учительський ін-т було відкрито на Україні у Глухові 1874 р.; 1917 р. на Україні їх було 11; в усій Рос. Імперії – 47). Для підготовки виховательок дошкільних закладів та вчительок молодших кляс гімназії було відкрито Фребелівський Жін. Пед. Ін-т у Києві (з 1908) та приватні фребелівські курси у Харкові. П. о. спершу стояла на низькому рівні, пізніше (зокрема в учительських семінаріях й ін-тах) була поставлена досить високо. Не зважаючи на русифікаційний тиск, учительство набиралося перев. з свідомого укр. нац. елементу (гол. з сіл). Вчителів для сер. шкіл готували, крім Харківського, Київ. й Одеського ун-тів та Київ. Духовної Академії, також окремі вищі пед. заклади, з яких на Україні діяли: Іст.-Філол. Ін-т у Ніжені (див. *Безбородьківський Ліцей)*, Вищі Жін. Пед. Курси у Києві, Харкові, Одесі.

На Зах.-Укр. Землях під Австрією після шкільних реформ (1777 р. і наступних) у нижчих держ. нар. (тривіяльних) школах могли вчити ті, що закінчили 6-клясові *нормальні школи* у Львові або Чернівцях. Згодом (до 1854) вчителів держ. нар. шкіл готували вчительські препаранди з 2-річним терміном навчання (в Галичині їх було 5). Вчителями в парафіяльних школах були *дяки*, які не мали звич. П. о., деякі з них діставали П. о. в заснованому 1817 р. дяковчительському ін-ті у Перемишлі. Після шкільної реформи 1869 р. вчителів для всіх нар. шкіл готували учительські семінарії з 4-річним курсом навчання (перша у Львові 1871 р.), що їх у кін. 19 в. у Галичині було 8 з укр. і поль. мовою навчання (6 хлоп'ячих і 2 жін.); крім того, у 1903–12 рр. у Сх. Галичині були створені ще 4 укр. приватні вчительські семінарії. На Буковині діяли держ. (з 1871) і (з 1907) приватна (для дівчат) учительські семінарії – обидві у Чернівцях; на Закарпатті були 3 учительські семінарії. П. о. для учителів сер. шкіл давали Львівський, Чернівецький, Віденський, Будапештський й ін. ун-ти.

У 1917–21 рр. осередками П. о. на Центр. і Сх. Укр. Землях були фак. існуючих і новозаснованих ун-тів, діяли учительські ін-ти й семінарії, як також створена 1917 р. Укр. Пед. Академія у Києві. Заходами Всеукр. Учительської Спілки 1917 р. відбулися сотні учительських курсів, 64 такі курси були організовані Мін-вом Освіти влітку 1918 р.

За больш. влади створено нову систему П. о. Вона була представлена в УССР *ін-тами нар. освіти* (ІНО) та вищими

трирічними пед. курсами, які 1925 р. були перейменовані на *пед. технікуми*. ІНО постали на базі вищих учбових установ – ун-тів, вищих жін. курсів та учительських ін-тів. Вони мали два фак.: соц. виховання і проф. освіти; перші підготовляли вчителів для старших клясів трудових шкіл, другі – вчителів для фабрично-заводських училищ, технікумів, робфаків та ін. шкіл для дорослих. Пед. курси і пед. технікуми, що виникли на базі сер. пед. установ, гол. учительських семінарій, підготовляли вчителів для початкових шкіл (1–4 клясів) та вихователів дитячих садків. З 1930 р. в УССР систему П. о. уніфіковано з існуючою по всьому СССР. 1930 р. на базі двох фак. ІНО створено самостійні вищі пед. учбові заклади – ін-ти проф. освіти й ін-ти соц. виховання; 1933 р. останні реорганізовано в *пед. ін-ти*, на базі частини перших відновлено *ун-ти*. У зв'язку з проголошенням заг. семирічного навчання у м. і робітничих селищах та потребою підготови нових кадрів учителів для семирічних шкіл 1935 р. створено *учительські ін-ти* (2-річний термін навчання), частинно з пед. ін-тів і відкрито ряд нових. 1940 р. в УССР існувало 20 пед. ін-тів (15 860 студентів), 47 учительських ін-тів (15 434) та 56 пед. училищ (20 120 учнів). 1937 р. пед. технікуми було перетворено на пед. школи, а з 1944 – пед. училища. Термін навчання в пед. училищах 4 рр., а для осіб, що закінчили повну сер. школу – 2 рр. 1950 р. на Україні діяло 25 пед. ін-тів, 33 учительські ін-ти і 82 пед. училищ. У першій пол. 1950-их рр. мережа учительських ін-тів була скорочена. Частина з них була перетворена на пед. ін-ти, більшість – на пед. училища.

З 1962 р. в УССР, як і в усьому СССР, існує така система П. о.: *пед. училища* з сер. П. о. для вчителів початкових клясів заг.-осв. школи і вихователів для дошкільних закладів (1968 р. їх було 43); *пед. ін-ти* (1968 32) й *ун-ти* (8) з вищою П. о. для сер. шкіл. П. о. ведуть також пед. фак. галузевих ін-тів, політехнікумів, консерваторій, ін-тів фіз. культури та Київ. Художнього Ін-ту. Крім стаціонарних учбових закладів. П. о. здобувається ще й на вечірніх та заочних відділах. *Заочне навчання* розпочалося з 1927 р. 1965 р. при 24 пед. ін-тах, включаючи й ін-ти фіз. культури, є заочні відділи, при 8 пед. ін-тах – вечірні. Заочне навчання ведеться і при пед. училищах. Термін навчання на заочних і вечірніх відділах триває на півроку, рік довше, ніж на стаціонарних. На поч. 1966–67 навчального р. чисельність студентів (разом з заочниками) у пед. вузах в УССР становила 217 886 (1960–61 – 123 138), ч. учнів у сер. пед. школах – 33 071 (1960–61 21 012). Відсоток жінок у вищих пед. закладах – 66,2 (64,7), у сер. – 80,9 (73,4). 1966 р. випущено з вищих шкіл 25 795 фахівців, з сер. шкіл – 7 562.

На Кубані 1919 р. діяли 1 учительський ін-т та 5 учительських семінарій (в тому ч. 2 з укр. мовою навчання). Існував також окремий Пед. Ін-т у Краснодарі. В період українізації (до 1933) існували укр. відділи при цьому ін-ті й укр. пед. технікум.

На Зах.-Укр. Землях під Польщею після 1923 р. частину діючих учительських семінарій переведено виключно на поль. мову навчання. На 1 грудня 1930 р. у Львівській Шкільній окрузі працювало 10 учительських семінарій з укр.-поль. (в тому ч. 8 приватних) та 43 з поль. мовою навчання. Після шкільної реформи в Польщі 1932 р. для підготови вчителів встановлено 3 кляси пед. ліцею або 2 рр. педагогіки. На Закарпатті учительських семінарій з укр. мовою навчання у 1931–32 рр. було 3 (у 1938 – 4), з чес. – 1. У Празі при Карловому Ун-ті діяла для вчителів сер. шкіл Закарпаття катедра укр. мови і літератури. На еміґрації вищу П. о. давав, крім УВУ та Укр. Госп. Академії, гол. чином *Укр. Високий Пед. Ін*-т ім. М. Драгоманова у Празі.

Під час другої світової війни на укр. землях у межах Ген. Губернії існувало 9 учительських семінарій, усі з окремими відділами для керівниць дитячих садків.

Література: Ряппо Я. Просвещение на Украине за годы революции. ж. Путь Просвещения. ч. 6, X. 1922; Сірополко С. Нар. Освіта на Сов. Україні. В. 1934; Крилов І. Система освіти в Україні. Мюнхен 1956; Ясницький Г. Розвиток нар. освіти на Україні (1921—32 рр.). К. 1965; Педагогическая энциклопедия, т. 3. М. 1966; Нар. освіта і пед. наука в Укр. РСР. 1917—67. К. 1967.

І. Бакало, Б. Кравців

Педагогічна преса, періодичні вид., присвячені питанням виховання й навчання; на Україні виникли у другій пол. 19 в.

Зах.-Укр. Землі. Перша пед. газ. *«Домъ и Школа»* виходила тричі на місяць у Львові (1863–65), за ред. І. *Гушалевича*. Газ. відстоювала позиції співпраці школи і церкви, а поряд шкільно-виховних і рел.-церк. проблем заторкувала також і актуальні гром., культ. і госп. питання. Такого самого мішаного типу був і тижневик *«Учитель»* (1869–74 і 1880) М. *Клемертовича*, теж у Львові. Першим проф. ж. укр. нар. учительства був двотижневик «Школа» (1865) С. *Шеховича*, що виходив як додаток до газ. *«Письмо до Громади»* (вийшло 7 чч.). Згодом виходили пед. двотижневики *«Газета Школьна»* (1875–79)

О. *Партицького*, яка домагалася укр. мови у школі, «*Школьна Часописъ*» (1880–89) Г. *Врецьони*, редаґована у народовецькому дусі, всі у Львові) й «*Нар. Школа*» (1875) І. *Шушковського* в Коломиї.

На Закарпатті П. п. розпочали тижневики «Учитель» (1867) в Ужгороді (ред. А. Ріпай), пізніше *Газета для народныхъ учителей»* (1868—73), що видавалася угор. мін-вом освіти. Обидві газ. друкувалися укр. нар. мовою; вони заторкували також актуальні питання нар., політ., госп. і культ. життя. На Буковині перший пед. ж. «Руска Школа» (1888 і 1891), вид. укр. пед. т-ва тієї ж назви у Чернівцях, друкувався укр. нар. мовою; ред. С. *Смаль-Стоцький*.

У розвитку П. п. важлива роля припала двотижневику «*Учитель*» (1889–1914) з квартальним додатком «Наука» (з 1911), органові Руського Т-ва Пед., що замінив «Шкільну Часопись» і обслуговував та захищав інтереси нар. учительства і школи. Заснована 1905 р. проф. орг-ція *Взаємна Поміч Укр. Вчительства* у Львові з перервами і з змінною періодичністю видавала орган «*Учительське слово*» (1912–39). Ін. пед. ж. 20 в. були: на Буковині — двотижневики «*Проминь*» (1904-07) у Вашківцях і «*Каменярі*» (1908–14) у Чернівцях; у Галичині недовготривалі — «Луна» (1907), півофіціоз Т-ва Взаємна Поміч Укр. Вчительства (ред. Ю. Ловицький), а по її упадку, того ж р. «Наше Слово» (ред. П. Кирчів і О. Власійчук) — обидва у Львові, далі «*Прапор*» (1908–12) у Коломиї і «Укр. Учитель» з додатком «Рідна Школа» (1911) у Станиславові (ред. І. Буцманюк). У 1904-14 і 1916–18 рр. у Львові виходив поважний наук.-пед. квартальник «*Наша Школа»*, орган т-ва учителів сер. шкіл Галичини і Буковини «Учительська Громада».

На Центр. і Сх. Укр. Землях перший пед. ж. «*Світло*» виходив (1910–14) у Києві, у в-ві «Укр. Учитель» за ред. Г. *Шерстюка* і В. *Прокоповича* (з 1911). Навколо ж., що пропаґував ідею рідної школи, згуртувався актив свідомого укр. учительства, яке пізніше (1917) заснувало Всеукр. Учительську Спілку, видавало орган «*Вільна Укр. Школа*» (1917–19) та намагалося за їх посередництвом реалізувати нац. здобутки революції. Ін. пед. ж.: у Полтаві «Нова Школа» (1917–18), у Кам'янці Подільському «Освіта» (1919) тощо.

На Зах. Укр. Землях 1919 р. виходили деякий час органи нар. вчительства «Нова Школа» (у Дрогобичі) й «Учительський Голос» (у Коломиї). 1920 р. відновлено видання «Учительське Слово» (з 1. 11. 1923 до 1. 8. 1924 його заміняв «Учитель»), з пед.-наук. додатками «Життя і Школа» (1923), «*Шлях Виховання і Навчання*» (1927–39), що з 1930 р. став самостійним квартальником, і «Методика і шкільна практика» (з 1931). Т-во «Учительська Громада» у 1921–22 рр. видавало місячник нац.-суспільного виховання «Світло» (ред. М. *Галущинський)*, у 1925–39 рр. ж. «*Укр. Школа*», обидва були фактичним продовженням «Нашої Школи». Центр. керівництво приватного укр. шкільництва «*Рідна Школа*» видавало свій орган під тією ж назвою (1927 і 1932–39), а Т-во Укр. Захоронка ж. – «Укр. Дошкілля» (1938–39).

На Закарпатті, в Ужгороді – Мукачеві виходили місячники: «*Учитель*» (1920—32), орган Шкільного Відділу Цивільної Управи Підкарп. Ґуси, «*Нар. Школа*» (1921–38) і «*Учительський Голос*» (1930–38), органи Учительського Т-ва Підкарп. Руси, «*Наша Школа*» (1935—38), орган Т-ва Учительська Громада.

Видавані на Центр. і Сх. Землях у 1920-их рр. ж. і газ. віддзеркалювали подекуди боротьбу різних напрямів виховання й навчання. Програму і методи «єдиної трудової школи», базованої на нац. основах, хоч і пристосованої до сов. умов, обстоювали ж. «Освіта» (1920) у Києві, газ. «*Нар. Учитель*» (1925–30), орган Всеукр. Спілки Робітників Освіти й ж. «Нар. Учитель» (1926–27; обидва у Харкові) та «Кузня Освіти» (1928–29) в Києві. Близькими до них за спрямуванням були численні бюлетені і ж. (звич. недовготривалі) органи окружних інспектур нар. освіти: «Трудова Освіта» (1920–22) в Охтирці, «Пролетарська Освіта» (1921) у Вінниці, «Освіта Донбасу» (1922–25) в Артемівському, «Радянська Школа» (1925–30) в Луганському, «Наша Освіта» (1924) в Житомирі, «Наша Освіта» (1925–30) в Сумах, «Освіта Проскурівщини» (1927–30), «Освіта Мелітопільщини» (1928–29), «Освіта Прилуччини» (1929–30) та ін. Нові, прийняті з Зах. пед. напрями пропаґували ж. «Укр. Вісник Рефлексології та Еспрементальної Педагогіки» (1925–26) та «Укр. Вісник Експериментальної Педагогіки та Рефлексології» (1927–30) у Харкові. Офіц. напрям соц. виховання, базований на ідеях марксизму-ленінізму, але відрубний від системи виховання й навчання у РСФСР, подавали ж.«Нар. Освіта» укр. й рос. мовами (1919) та «Пролет. Освіта» (1920–21) у Києві й офіц. органи Наркомату Освіти УССР ж. «*Шлях Освіти*» (1922–30) і «*Радянська Освіта*» (1923–31) – всі у Харкові.

З засудженням усіх цих напрямів на поч. 1930-их рр. дотогочасні пед. ж. були ліквідовані. Короткий час виходили

ж. «За Марксо-Ленінську Педагогіку» (1931–32), «За Масову Ком. Освіту» (1931–33), «Політехн. Школа» (1932–34). Органами Наркомату Освіти УССР були ж.: «Ком. Освіта», «За Ком. Виховання Дошкільника» – обидва у 1931–41 рр. (спершу в Харкові, пізніше у Києві) та «Пед. і Методична Література» (1938–41) у Києві. Численні пед. ж. по ін. м. перестали виходити.

По другій світовій війні в УССР виходять у Києві три пед. ж. (на всіх 46 в СССР у 1965 р.), всі органи Мін-ва Освіти УРСР. Місячники: методичний «Дошкільне Виховання» (з 1951), наук.-пед. *«Радянська Школа»* (з 1945) і методичний – *«Укр. Мова і Література в Школі»* (з 1963), який виник з об'єднання ж. (місячника) «Укр. Мова в Школі» і (двомісячника) *«Література в Школі»*, що виходили у 1951–62 рр. До П. п. можна зарахувати газ. для вчителів і працівників нар. освіти *«Радянська Освіта»* (з 1940 р., тепер виходить тричі на тиждень), яка присвячує багато місця питанням навчання і виховання.

У Пряшеві, на Закарпатті, з 1964 виходить місячник «Школа і життя», як додаток до ж. «Дружно вперед».

На еміґрації під час другої світової війни Учительське Об'єднання Праці при УЦК видавало місячник «Укр. Школа» (1942–43) у Кракові, пізніше під цією ж назвою виходив ж. в Авґсбурзі (1947–48; ред. обох ж. **П.** *Ісаїв*). У ЗДА були спорадичні спроби видавати пед. ж. для дяковчителів «Рідна Школа» (1918) і «Учительські Вісті» (1928–29) у Нью-Йорку. В Торонто (Канада), пізніше в ЗДА у в-ві і за ред. В. Луцева виходить ж. для вчителів й батьків «Життя і Школа» і методичний ж. «Учительське Слово».

Література: Грицак Є. Укр. педагогічно-шкільні та вчительські часописи й журнали. (Бібліографічний огляд), в ж. Укр. Школа, ч. 7—12. Л. 1938.

С. Янів

Педагогічне Товариство Підкарпатської Руси, пед. т-во, що діяло у 1923—39 рр. на Закарпатті; осідок Ужгород (з осени 1938 – Хуст). Видало низку підручників для нар. і сер. шкіл (автори: Ф. Агій, А. Волошин, О. Маркуш, Ю. Ревай та ін.). П. Т. П. Р. також видавало краєзнавчий місячник *«Подкарпатська Русь»* (1924–38). Ґол. Т-ва був о. А. *Волошин.*

Педагогічні інститути, вищі навчальні заклади, в яких підготовляють викладачів загально-осв. предметів для всіх типів сер. шкіл. У першій пол. 19 в. на укр. землях Рос. Імперії П. і. існували при Харківському (з 1811) та Київ. (з 1834) ун-тах; вони готували вчителів для гімназій і повітових училищ; термін навчання – 4 рр. 1859 р. П. і. було скасовано і таку підготову з 1860-их рр. здійснювали ун-ти (з 1875 також Ніженський Іст.-Філол. Ін-т).

Після революції 1917 р. назву **П. і.** мали кілька вищих шкіл. Основним типом вищого пед. учбового закладу стали П. і. з 1933 р. Вони постали на базі ін-тів соц. виховання (до 1930 р. фак. ін-тів нар. освіти); 1940 р. їх було в УССР – 20 з 15 860 студентами (див. *Пед. освіта*). Ч. П. і. збільшилося на поч. 1950-их рр., коли з закриттям *учительських ін-тів* частина їх була перетворена на П. і. 1968 р. на Україні було 32 П. і. Термін навчання в П. і. змінювався. При підготовці вчителів широкого профіля (з 2-3 споріднених дисциплін) – 5 рр., при однопрофільній підготовці, як то провадиться з сер. 1960-их рр. – 4 рр. У П. і. готують учителів на фак.: фізико-матем., природничому, природничо-геогр., історико-філол., чужих мов, фіз. виховання, дефектологічному. Існують також і окремі П. і. для підготовки вчителів чужих мов (Київ, Горлівка) та фіз. культури (Київ, Львів). Студенти П. і. відбувають пед. практику за обраним фахом. Всі катедри П. і. ведуть н.-д. роботу. При деяких П. і. є аспірантура, але права прийому аспірантських дисертацій вони не мають. П. і. у 1968 р. були у Бердичеві, Бердянському, Вінниці, Глухові, Дрогобичі, Житомирі, Запоріжжі, Івано-Франківському, Ізмаїлі, Кам'янці-Подільському, Києві, Кіровограді, Крем'янці, Криворіжжі, Симферополі (Кримський), Луганському, Луцькому, Мелітополі, Миколаєві, Ніжені, Одесі, Полтаві, Рівному, Слов'янському, Сумах, Умані, Харкові, Херсоні, Черкасах, Чернігові. Майже при всіх П. і. є заочні та вечірні відділи. Більшість з них мають ще й загальнонаук. фак. *І. Бакало*

Педагогічні кляси, додаткові кляси в сер. жін. учбових закладах дорев. Росії з метою підготовити вчительок для початкових шкіл: з 1870 р. в гімназіях (восьма кляса, закінчення якої давало право навчати в початковій школі та молодших клясах гімназій) і (з 1900) в *епархіяльних школах* (сьома кляса, випускниці якої вчили гол. у церк.-парафіяльних школах). В УССР у 1945–50 рр. у деяких школах була відкрита одинадцята П. к. для підготови вчителів початкових шкіл.

Педагогічні курси, одна з форм підготови та підвищення кваліфікації вчителів на Центр. і Сх. Землях. З 1860-их рр. були широко розповсюджені літні (4–6 тижневі) учительські курси; їх організували земства, міські управи та різні т-ва сприяння розвитку грамотности населення. У першій пол. 1920-их рр. назву П. к. мали вищі учбові пед. за-

клади з 3-річним терміном навчання, створені замість учительських семінарій і учительських ін-тів; 1925 їх перетворено на *пед. технікуми.* За сов. влади П. к. на Україні провадили гол. перепідготовку вчителів відповідно до завдань ком. системи у навчально-виховних процесах школи. З утворенням ін-тів удосконалення кваліфікацій вчителів (1938) П. к. перейшли в їх систему.

Педагогічні технікуми, сер. учбові заклади в УССР, створені у 1925 р. замість пед. курсів для підготовки вчителів для 1-4 кляс загальноосв. шкіл, вихователів дошкільних закладів та працівників політ.-осв. установ (клюбів, хат-читалень, бібліотек). Базою П. т. була семирічка. Учні П. т. вивчали суспільні, загальноосв. та пед. дисципліни. Строк навчання – 3 рр. З 1937 р. П. т. реорганізовано у пед. школи, а з 1944 – у *пед. училища.*

Педагогічні товариства, гром. об'єднання педагогів і діячів нар. освіти, творені на добровільних основах для сприяння розвиткові й поширенню пед. знань і допомоги в розробці питань педагогіки і дидактики. Перші П. т. виникли на Зах.-Укр. Землях: 1881 р. у Львові Руське, з 1912 р. *Укр. Пед. Т-во* (у 1926–39 рр. п. н. «Рідна Школа») та 1887 р. у Чернівцях Руська, з 1910 р. *Укр. Школа.* На Центр. і Сх. Укр. Землях діяли Київ. Фребелівське Т-во (з 1908), Київ. Обл. Пед. Т-во (з 1916) та ін. Ролю й завдання П. т. виконували також учительські т-ва й в-ва: *Взаємна Поміч Укр. Вчительства* у Львові (з 1905), *Учительська Громада* (там таки, з 1908) і вид. т-во *Укр. Учитель* у Києві (з 1910). У 1917–20 рр. діяло *Т-во Шкільної Освіти* в Києві, з 1925 р. Наук.-Пед. Т-во при ВУАН з філією у Харкові з 1927 р., ліквідоване на поч. 1930-их рр. У 1923–39 рр. на Закарпатті діяло *Пед. Т-во Підкарп. Руси;* у 1940–44 рр. існувало *Учительське Об'єднання Праці* при УЦК у Кракові й Львові.

Нині єдиним П. т. на Україні є засноване 1960 р. у Києві респ. П. т. УРСР, яке має свої відділи в усіх обл., р-нах і більших м. та нараховує (1967) бл. 40 000 чл. В УССР діє також Пед. Секція всесоюзного т-ва «Знання» і Укр. відділ т-ва психологів при Академії Пед. Наук СССР. З П. т., які діяли чи діють на еміґрації, важливіші: *Укр. Пед. Т-во* в Празі (1923–45), *Об'єднання Укр. Педагогів Канади* (з 1949), Спілка укр. вчителів та виховників у Великобрітанії.

Педагогічні училища, сер. пед. учбові заклади в СССР і УССР, в яких підготовляють вчителів для початкової школи (1-4 кляс), вчителів співу, фізкультури, креслення і малювання для 5-8 кляс та вихователів дитячих садків. До 1937 р. П. у. називалися *Пед. технікумами,* до 1944 р. — пед. школами. Терміни навчання для випускників 8 кляс – 3–4 рр., для тих, що мають сер. освіту – 2 рр. Учні, які вступили до П. у. після закінчення 8 кляс, у П. у. дістають повну освіту в обсягу сер. загальноосв. школи. Обов'язковим предметом навчання для всіх учнів П. у. поряд пед. предметів, є гра на одному з муз. інструментів. З 1957 р. в окремих П. у. ведеться підготова вчителів праці у навчальних майстернях восьмирічної школи. У 1966–67 навчальному р. у сер. учбових закладах України в групі осв. спеціяльности навчалося (разом з заочниками) – 33 094 учнів.

Педаєв Дмитро (1873 ?), геофізик, метеоролог і кліматолог родом з Полтавщини; з 1903 р. працював в орг-ції Харківської метеорологічної мережі, якою керував до 1930 р.; у 1913–24 рр. очолював відділ метеорології Харківської обл. с.-г. досл. станції, з 1917 р. проф. Харківського Ун-ту, пізніше Ін-ту Нар. Освіти й ін. високих шкіл. Бл. 40 праць з геофізики, метеорології й кліматології, зокрема Слобожанщини, м. Харкова й р-ну Великого Дніпра.

Педіятрія, наука, яка вивчає особливості дитячого організму, розробляє питання профілактики та лікування дитячих хвороб. Вже у 18 в. ряд укр. вчених медиків працював у галузі акушерства та дитячих хвороб, найвидатнішим з них був Н. *Амбодик-Максимович* (якого можна вважати засновником П. в Рос. Імперії); ін.: І. Руцький, Г. Сухарев, С. Леонтович, О. *Масловський,* І. *Орлай* та ін. Як окрема наука П. оформилася на поч. 19 в. Першим проф. П. в Рос. Імперії у Петербурзькій Медико-Хірургічній Академії був українець С. *Хотовицький,* автор першого ориґінального у Росії підручника з П. Перший курс дитячих хвороб на Україні почав викладати (з 1844) проф. Київ. Ун-ту О. *Матвеєв.* Першу катедру П. було організовано 1889 р. у Київ. Ун-ті (О. *Чернов*), згодом у Харківському (1892). 1900 р. було організовано перше на Україні Т-во Дитячих Лікарів у Києві.

Значного розвитку П. набула за останні 50 рр. Поруч великої мережі лікувально-профілактичних установ по охороні матері та дитини (див. *Охорона здоров'я*), на Україні працює 4 н.-д. інти охорони материнства та дитинства (Харків, Київ, Львів, Мукачів), 6 спеціяльних педіятричних фак., які щороку випускають понад 1 000 лікарів-педіятрів. У всіх мед. ін-тах України існують катедри П. Видатніші педіятри України 19–20 вв.: І. *Троїцький,* Ф. Румянцев (обидва проф. Київ. Ун-ту), Є.

Скловський (організатор першої на Україні дитячої консультації у Києві та Київ. Ін-ту охорони материнства та дитинства), О. Лазарев, О. *Хохол*, А. Зеленський, О. Черкасов, Д. Сігалов, В. Чеботарьов, А. Федорович та ін.; туберкульозу у дітей досліджували Б. Яхніс, О. *Єлецький*, Б. Куценок, М. *Новаченко* та ін.; венеричні хвороби – К. *Каришева*. На Україні працює Укр. Наук. Т-во Педіятрів (бл. 6 000 чл.). Мін-во Охорони Здоров'я УССР видає з 1936 р. двомісячник «Педіятрія, акушерство і гінекологія» (єдиний клінічний журн., що видається на Україні укр. мовою).

В. Плющ

Пежанський Григорій (1860—1925), інж.-архітект на держ. службі і гром. діяч родом з Стрийщини; один з засновників Укр. Техн. Т-ва (деякий час його гол.), чл. дирекції забезпеченевого т-ва «Дністер» і виділів НТШ і Укр. Пед. Т-ва та чл. Кураторії Нар. Дому і Ставропіґійського Ін-ту у Львові. Будував багато держ. об'єктів у Львові (Пром. школа, павільйони для Крайової Виставки 1894, бібліотека та фіз. і хем. ін-ти Львівського Ун-ту, жін. учительська семінарія та ін.) і на провінції. Був дорадником при будові будинків укр. установ у Львові й численних Нар. домів, шкіл і церков на провінції.

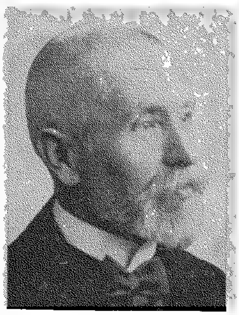

Г. Пежанський

Пейзаж, зображення природи, краєвиду. В укр. образотворчому мистецтві фраґменти П. помітні з 14 в. у мініятюрах («Київ. псалтир», 1397), стінописі, на іконах («Преображення» з Яблонова на тлі карп. П., 1590-і рр.; ікони: Степана Маляра, І. Рутковича, Й. Кондзелевича та ін.), у книжковій графіці (стрятинський «Требник», 1606; «Бесѣды Іоанна Златоустого на дѣяння апостоловъ», 1624), у ґравюрах І. Щирського, Н. Зубрицького, Д. Сінкевича, Л. Тарасевича та ін. і в нар. картинах. Розквіт П. припадає на 19 в.: Т. Шевченко, І. Сошенко, К. Трутовський, І. Гайвазовський (мариніст), С. Васильківський, П. Левченко, В. Орловський, М. Пимоненко, С. Світославський, І. Похитонов; у 20 в.: І. Труш, В. Кричевський стар., Г. Світлицький, Й. Бокшай, А. Манастирський, М. Бурачек, О. Новаківський. З сучасних мистців велику увагу П. приділяють О. Грищенко, М. Неділко, М. Мороз, Л. Ґец (урбаністичні мотиви), М. Глущенко, О. Шовкуненко, О. Пащенко, Р. Сельський, О. Ліщинський, В. Патик та ін.

П., як засіб вияскравлення подій чи настрою персонажів при допомозі контрастуючого чи гармоніюючого тла, в укр. літературі відомий з княжої доби (вельми майстерні П. у «Слові о полку Ігореві»), особливого поширення набув у прозі 19 в., так само широко практикується і в сов. прозі. У 20 в. термін П. набув і ширшого значення: міськ., урбаністичний П. (П. металюрґійного м. у «Соборі» О. Гончара, поєднання описів природи з панорамою будівництва в О. Довженка). П. має велике застосування й у поезії, творячи навіть окремий її жанр: пейзажна лірика, зразки якої є майже в кожного відомого поета.

Пекар Атанасій, світське ім'я Василь (*1922), василіянин, історик укр. Церкви родом з Перечина (Закарпаття), з 1948 р. у ЗДА; низка ст. і праць з історії Церкви на Закарпатті, серед них: «De erectione canonica Eparchiae Mukačoviensis» (1956), «Нариси Історії Церкви Закарпаття» (1967), ряд біографій закарп. єпископів, популярні рел. брошури і ст.

Пекар Соломон (* 1917), фізик-теоретик, д. чл. АН УРСР (з 1961) родом з Києва; у 1938–60 рр., за винятком 1941–43, працював в Ін-ті Фізики АН УРСР, з 1960 керує теоретичним відділом Ін-ту Напівпровідників АН УРСР; одночасно проф. Київ. Ун-ту (з 1944). Праці (115) П. стосуються теорії напівпровідникових випрямлювачів при великих струмах, поглинання світла з домішкових напівпровідників, кристалооптики тощо.

Пекарі, с. Канівського р-ну Черкаської обл.; тут були виявлені селища трипільської та катакомбної культур і знайдені бронзові імпортовані вироби лужицького типу. На городищі Княжа гора (літописний город Родня) розкопи

Пластинка з воїнами (9—10 в.)

М. Біляшівського 1891–92, В. Богусевича 1947–48, Г. Мезенцевої 1958–65 дали багато окремих знахідок, у тому ч. срібний скарб ювелірних прикрас, рідкісну мідя

ну пластинку з зображенням (золотою інкрустацією на чорному тлі) оборонної вежі (Родня?) і 3 воїнів біля неї (IX–X в.), мідяні дзеркала та срібні й олов'яні привісні печатки-молібдобулі. На сусідній Маріїній горі виявлено робітню кістяного знаряддя княжої доби («Археологическая летопись», I, 1899; II, 1900); Г. Мезенцева «Древньоруське м. Родень», 1968).

Пекарський Микола (†1931), полк.-ветеринар Армії УНР, начальник Ветеринарної Управи Військ. Мін-ва УНР.

Пекарський Федір (* 1893), осв. і гром. діяч на Волині родом з Ґородла (Холмщина); засновник і ліценціят укр. гімназії у Рівному (1923–39), до 1930 р. її дир. (усунений поль. владою); у 1940–44 рр. учитель укр. гімназії у Холмі, після війни — сер. шкіл в Одесі.

Пелагіївка (V—19), с. м. т. в Донбасі, Донецької обл., підпорядковане Чистяківській міськраді; 14 500 меш. (1965). Дві кам'яновугільні шахти.

Пеламіда (Sarda sarda Bloch), цінна пром. риба родини пеламідових, довж. тіла 50–75 см, вага 2,5–3,5 кг, іноді до 7 кг. Поширена у Чорному м.

Пеленський Андрій (1864—1940), гром. діяч, гр.-кат. свящ., один з перших діячів укр. кооп. руху та суспільної аґрономії в Галичині; організатор Рогатинщини (до 1910), пізніше Комарнянщини і Стрийщини; 1918–20 рр. гол. Укр. Нац. Ради в Стрию; один з засновників і довголітній чл. Ради Крайового Т-ва «Сільський Господар».

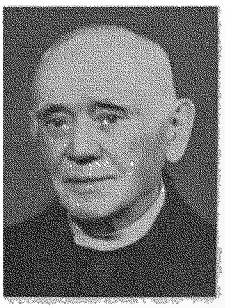

о. А. Пеленський

Пеленський Дем'ян (1899–1967), гром. діяч, інж.-хемік, родом з Галичини, син о. Андрія П. З 1944 р. на еміґрації у Німеччині, доц. і проф. Укр. Техн.-Госп. Ін-ту, гол. Т-ва Сприяння Укр. Науці в Мюнхені (з 1965), гол. Пластової Старшини у Німеччині.

Пеленський Євген Юлій (1908—56), літературознавець, бібліограф, педагог, гром. діяч і видавець, д. чл. НТШ (з 1938) та Укр. Іст.-Філол. Т-ва в Празі (з 1941), родом зі Стрия. У 1927–38 рр. працював у Нац. Музеї у Львові, у 1929–41 рр. вчителював у Львові, Ярославі та Кракові, з 1943 доц. УВУ в Празі, згодом у Мюнхені; на еміґрації в Німеччині й Австралії. Співзасновник і гол. Т-ва Укр. Бібліофілів, у 1930-их рр. секретар і заступник гол. Етнологічної Комісії НТШ, з 1949 р. засновник, пізніше гол. НТШ в Австралії. Видавець і ред. багатьох кн. і журн., у тому ч. літ. ж. «*Дажбог*» (1932–34), бібліографічного ж. «*Укр. Книга*» (1937–41) і співр. ЗНТШ, ЛНВ, «Богословії» й ін.; дир. *Укр. Видавництва* у Кракові (1940–41), засновник в-в «Бистриця» в Кракові, згодом у Міндені (Німеччина) і «Слово» в Сіднеї. З понад 250 праць і ст. важливіші: «Бібліографія укр. бібліографії» (1934), «Антологія сучасної укр. поезії» (I, 1934), «Богдан Лепкий» (1941), «Шевченко-клясик» (1942), «Ucrainica в західньоевр. мовах» (1948); шкільні підручники для нар. і сер. шкіл та ін. Помер у Сіднеї (Австралія).

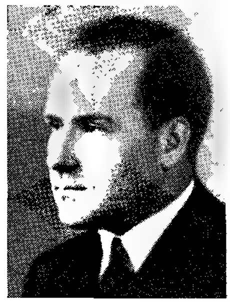

Є. Пеленський

Пеленський Зенон (* 1902), журналіст і гром.-політ. діяч родом з Галичини. Чл.-засновник ОУН, в'язень поль. тюрем, у 1935–39 рр. діяч УНДО. Берлінський кореспондент «*Діла*» (1926–28) і співр. ж. «*Розбудова Нації*» у Празі (1928–35); гол. ред. націоналістичного тижневика «*Укр. Голос*» у Перемишлі (1928–29), офіціозу УНДО – тижневика «*Свобода*» (1936–38) і щоденника «*Новий Час*» (1938—39) у Львові. На еміґрації у Мюнхені гол. ред. тижневиків «*Укр. Трибуна*» (1946–47) і «*Укр. Самостійник*» (1950), у 1955–67 рр. чл. ред. *Радіо Свобода»;* співр. численних газ. і журн. в Европі й Америці. У 1967–69 рр. гол. Спілки Укр. Журналістів у Німеччині.

З. Пеленський

Пеленський Зиновій (1890—1943), гром.-політ і кооп. діяч у Галичині, син Андрія П.; ред. «*Госп.-Кооп. Часопису*» (1927–30), референт пропаґанди при Ревізійному Союзі Укр. Кооператив та його представник на міжнар. кооп. з'їздах. Чл. ЦК УНДО (з 1929), посол (з 1930) до поль. сойму і делеґат Укр. Парляментарної Репрезентації на конґреси нац. меншостей і в справах укр. петицій до Ліґи Націй, чл.

З. Пеленський

Президії Ради Нац. Меншостей у Женеві. 1940–41 – комісар Ґільничого Банку в Любліні та гром. діяч на Холмщині й Підляшші, пізніше дир. аґрарного банку у Львові.

Пеленський Йосип (1879–1957), історик і мистецтвознавець родом з Комарна (в Галичині); д. чл. НТШ, консерватор старовини (за Австрії), проф. Укр. Держ. Кам'янець Подільського Ун-ту (1918–20). П. дослідник візант. мистецтва, пам'яток дерев'яної архітектури і гол. мист. минулого м. Галича («Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej», 1914).

Й. Пеленський

Пеленський Ярослав (* 1929), історик родом з Галичини; 1964–67 проф. Амер. Ун-ту у Вашінґтоні, з 1967 р. – Ун-ту Айова. Автор друкованих у „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas" праць: „Geschichtliches Denken und politische Ideen V. Lypynsky's" (1961), „Soviet Ukrainian Historiography after World War II" (1964) та ін.

Пелех Іван (1859—1914), гал. журналіст-москвофіл; співред. газ. *«Червоная Русь»* (1888–91), ред. *«Русского Слова»* (1890–1914) і *«Галичанина»* (1909–13), співр. *«Страхопуда»;* видавець «Руской Библиотеки» (1887–1905), в якій друкувалися твори рос. письм.

Пелехатий Кузьма (1886—1952), журналіст і політ. діяч москвофільського, пізніше ком. напряму, співр. львівських газ. *«Галичанин»* з 1910 р., потім «Прикарпатская Русь» та ж. рос. мовою. Новая Жизнь», видавець і відповідальний ред. газ. *«Воля Народу»* (1921–27), ред. газ. *«Сель-Роб»,* (1927–28), в яких виступав також як фейлетоніст під псевд. Кузьма Безродний і Максим Стріха. П. дотримувався беззастережно лінії Москви і 3 Інтернаціоналу та виступав проти нац. опозиції в КПЗУ. У 1939–41 pp. і з 1944 на відповідальних посадах у Львові (з 1949 р. гол. Львівського Обл. Виконкому).

Пелехин Павло (1842—1917), укр. хірург, нар. у Петербурзі, син Петра; з 1868 р. адьюнкт-проф. Военно-Мед. Академії у Петербурзі, з 1877 до 1889 її проф. П. опублікував бл. 30 праць з питань хірургії, зокрема про лікування ран, резекцію суглобів, оваріотомію та пісмію. П. був піонером застосування антисептики в Рос. Імперії. У 1898 він передав НТШ у Львові 90 000 австр. корон на фонд будівництва майбутнього мед. фак. Укр. Ун-ту та для підготування професури для нього. За ці гроші НТШ купило будинок на вулиці Чарнецького.

Пелехин Петро (1794—1871), лікар родом з Київщини; 1811 р. закінчив Київ. Академію, 1824 – Петербурзьку Военно-Мед. Академію, з 1831 її проф., з 1846 – проф. медицини у Київ. Духовній Академії. У докторській дисертації на тему про неврози висловив думку про відсутність постійного зв'язку між виникненням неврози і конституційним типом людини. Заповів грошову суму на підготовку укр. мед. наук. кадрів.

Пелеш Юліян (1845–96), кат. церк. діяч і богослов родом з Лемківщини. Закінчив богословський фак. у Відні, висвячений 1867 р.; префект Ген. Духовної Семінарії і адьюнкт богословського фак. Львівського Ун-ту та співзасновник церк. місячника *«Рускій Сіон»*; 1872–74 pp. префект Духовної Семінарії у Перемишлі, 1874 83 – парох церкви св. Варвари й ректор Духовної Семінарії у Відні. 1885 р. – перший еп. новозаснованої епархії у Станиславові, з 1891 – перемиський еп., співтворець *Львівського синоду* (1891). Важливіші твори: «Учебникъ кат. религіи» (1876), «Пастирское Богословіе», 2 тт. (1876–77; 2 вид. 1885), «Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart» I–II (1878–80).

Ю. Пелеш

Пелешок Катерина (*1898), уроджена Шумейко, жін. діячка в ЗДА родом з Галичини; у 1950–59 pp. заступниця гол. Союзу Українок Америки (СУА), з 1959 р. чл. Гол. Управи СУА і Світової Федерації Укр. Жін. Орг-цій та заступниця гол. ЗУАДКомітету, 1964 – гол. Об'єднаного Комітету Орг-цій м. Нью-Йорку, з 1963 – чл. Політ. Ради Укр. Конґресового Комітету Америки.

Пелікан, баба (Pelecanus), див. *Баба.*

Пелліх Володимир (* 1886), гром. діяч, перев. на Радехівщині (1918–32), гр.-кат. свящ.; у 1928–30 pp. посол до поль. сойму; тепер у ЗДА.

Пелчицький Леонтій, еп. холмський (1577–85), згодом пинсько-турівський (1585–95); один з ініціяторів Берестейської унії.

Пенітенціярна система, сукупність карних закладів, їх орг-ція і система відбування кари та позбавлення волі в даній країні. П. с. розвинулася в наслідок модерних течій у кримінальній політиці, які висували, як мету відбування кари, виправлення й ресоціялізацію злочинця, у протилежність до погляду на

кару як помсту чи відплату. Представником модерних течій в П. с. був українець М. *Чубинський* («Очерки уголовной политики», 1905; «Курс уголовной политики», 1912).

На укр. землях під Росією модерні течії П. с., гол. з Англії, не були вдалі перев. через відсутність відповідно влаштованих приміщень позбавлення волі й переповнення існуючих. Натомість було розбудовано широку систему заслання, яка керувалася потрійною метою: ізолювати небезпечні, гол. з політ. погляду, елементи, заселювати малолюдні території Сибіру та карати і виправляти злочинців. До 1900 р. закон передбачав три роди заслання: на важкі роботи, на постійне проживання і на тимчасове проживання, з цієї дати скасовано заслання на поселення і проживання та замінено їх ув'язненням.

Після революції 1917 р. большевики намагалися протиставити П. с. свою власну «виправно-трудову», метою якої мало стати «виправлення й перевиховання ув'язнених з метою присднання їх до чесного ставлення до праці на соц. підприємствах, точного виконання законів і поважання правил соц. співжиття». У цій системі елемент кари як відплати мав бути ліквідований. В'язні працювали на держ. підприємствах і були оплачувані за тарифами, обов'язковими для робітників і службовців. Нагляд над трудовими колоніями мали виконувати гром. комісії. Практиковано різні роди «виховно-трудового впливу»: позбавлення волі, виправні роботи і заслання. Порядок відбування кари реґулювали в УССР поодинокі норми й інструкції. У 1925 р. був схвалений Виправно-Трудовий Кодекс УССР. Однак від часу введення п'ятирічних плянів забуто всі принципи політики П. с., а в'язнів трактовано як дешеву робочу силу. Весь СССР покрився мережею таборів праці. З 1956 р. наступила зміна на краще. 1957 р. появилося «Положення про спостережні комісії» (гром. фактор), затверджене Радами Мін. поодиноких союзних респ., отже й УССР. Комісії існують при Виконкомах місц. рад. Але практична роля цих комісій мінімальна. 1958 р. Рада Мін. СССР затвердила «Положення про виправно-трудові колонії і тюрми», дійсне для всього СССР. 1959 р. Верховна Рада СССР ухвалила постанову про підготову «Основ виправно-трудового законодавства Союзу ССР і союзних республік», на підставі яких мають бути укладені Виправно трудові кодекси союзних респ. (ці праці ще не закінчені).

Виправно-трудові колонії (ВТК) поділяються на місц., міжобл. і міжресп. Виправно-трудове право не знає засади, згідно з якою громадяни даної респ. мають відбувати кару виключно на території цієї респ. ВТК діляться на колонії заг., загостреного і суворого режиму. Різниця між ними полягає в ступені ізоляції від зовн. світу. У межах зони в'язням дозволено вільно рухатися. Крім того, існують ще ВТК з особливим режимом, у яких в'язнів замикають у камерах і з них виводять на роботу. Тому ресоціялізація в'язня має виразне політ. забарвлення. Перевиховання в'язня має на меті його льояльне ставлення до політ. і соц. устрою. Тим різниться сов. ресоціялізація від виховних метод у виправних закладах зах. світу, де ресоціялізація має гуманний, а не політ. характер.

Для малолітніх існує особлива П. с., реґульована Положенням про трудові колонії для малолітніх Мін-ва Внутр. Справ з 1968 р. (поодинокі його постанови включено 1969 до Кримінально-Процесуального Кодексу УРСР). В УССР, як і в ін. респ., існують два типи таких колоній: з заг. і з загостреним режимом. Тільки у рідких випадках малолітні відбувають кару поза межами союзної респ.

З погляду П. с. Україна не знає жадних особливостей, тому що всі ці питання вреґульовані Мін-вом Внутр. Справ СССР.

На укр. землях під Австрією П. с. розвивалася поступово від жорстокого закону Йосифа II 1787 р. через толерантніші накази декрету 1790, Кодексу 1810 аж до Карного Кодексу 1852, який був дійсний у Галичині до 1932. Кодекс 1852 передбачав арешт — чотири види за легкі провини, від 24 год. до 6 місяців, і в'язницю — від 6 місяців до 20 рр. або довічно — т. зв. «звич.» і «другого ступеня» з різними загостреннями.

На укр. землях під Польщею з 1918 до 1939 р. стосувалися спершу в'язничні системи кол. Росії й Австрії, аж до вид. поль. законів (в'язничний реґулямін 1931, Карний Кодекс 1932 р.). За легкі провини стосовано арешт від 7 днів до 5 рр., а за тяжкі — в'язницю від 6 місяців до 15 рр. або довічно. До засуджених на в'язницю понад 3 рр. стосовано т. зв. «проґресивну систему», за якою засуджених тримали у спеціяльних в'язницях залежно від індивідуальних прикмет (вік, мотиви злочину, попередня судимість) і поділяли на кляси з поступовим полегшенням умов залежно від виявленої поправности. Ув'язнений був зобов'язаний працювати.

Див. також *Заслання, Концентраційні табори, Примусова праця, Тюрми.*

Література: Чубинский М. Наука уголовнаго права и ея составные элементы. 1902;

Бушуев И. А. Исправительные работы. М. 1959; Беляев Н. А. Общественный контроль за деятельностью исправительных и воспитательных учреждений. М. 1962; Исправительное право (колектив авторів). М. 1966.

А. Білинський, Ю. Старосольський

Пенк (Penck) Альбрехт (1858—1945), визначний нім. географ, проф. Віденського й Берлінського ун-тів, д. чл. НТШ; один з перших географів, що визнавав Україну як окрему «природну й нац.-політ. одиницю» («Die Ukraine» в «Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde», 1916). Учнем П. був С. *Рудницький.*

Пенсії, реґулярні грошові виплати з держ., гром. чи приватних фондів соц. забезпечення або страхування (асекурації) особам похилого віку, інвалідам, утриманцям і сиротам, а також заслуженим та упривілейованим особам. Добровільне взаємне страхування робітників і службовців від інвалідности на укр. землях під Австрією почалося у 1890-их рр.; під Росією з поч. 20 в. Законом 1912 р. в Рос. Імперії вперше введено держ. страхування пром. робітників від каліцтва та хвороби на праці (максимальна П. при повній непрацездатності становила $^2/_3$ заробітної платні).

В УССР 1922 р. введено держ. П. інвалідам, їх утриманцям і сиротам по смерті годувальника; 1925 учителям та лікарям за вислугу років; 1929 – старечі П. для робітників у тяжкій пром-сті й на транспорті, з 1932 їх поширено на всіх робітників, 1937 – на всіх службовців та студентів. До 1937 П. оплачувалися з відрахунків від зарплатні, а далі ці кошти взяли на себе держава і підприємства. Впродовж 1931–37 рр. майже всі П. призначалися й виплачувалися профспілками, а відтоді – Мін-вом Соц. Забезпечення УРСР. П. у ті часи були дуже низькі і їхня купівельна сила в умовах заг. інфляції швидко падала. Тільки 1939 П. для старших осіб та інвалідів підвищено від 50 (60–75 карб. з родиною) до 200 карб. на місяць (в тодішньому маштабі цін). Законом 14. 7. 1956, який діє й тепер, проведено заг. реформу П., значно їх підвищено й поширено та вперше надано право на часткову П. при неповному стажі праці. У 1964 р. надано право на держ. П. головам, аґрономам та механізаторам колгоспів; одночасно для всіх ін. колгоспників створено централізований всесоюзний страховий фонд з коштів самих колгоспів і держави.

Сучасна система пенсійного забезпечення на Україні така: на повну старечу П. до кін. життя мають право робітники й рядові службовці, коли вони досягнуть 60 рр. (жінки – 55) та при стажі (тяглости праці) 25 рр. (для жінок – 20); вона становить 50–100% зарплатні за останні 12 місяців залежно від її розміру – максимальна 120, мінімальна 30 карб. на місяць; порівняно з 1955 вона збільшилась у 6 разів, що показує, якою малою вона була перед тим. Додатки до основної старечої П., але лише при умові, що стаж праці був повний, такі: на 1 утриманця 10%, на 2 і більше 15%; якщо пенсіонер безперервно працював на тій самій роботі, ще 3–5%; якщо ж він тепер живе на селі чи має присадибну ділянку, його П. зменшується на 15%. Коли пенсіонер не допрацював 25 рр., його П. зменшується пропорційно до відробленого часу, мінімум до $^1/_4$ повної П., що означає, що дійсний мінімум старечої П. є нині 7 карб. 50 коп. Стареча П. втрачається, якщо в день здобуття права на П. людина не працює. До робітників і службовців у правах на держ. старечу П. прирівняні гол. колгоспів, колгоспні фахівці та механізатори, а також письм., мистці, музики, журналісти, пропаґандисти тощо.

П. за інвалідністю призначається при цілковитій або частковій втраті працездатности під час праці. Вона становить 16 120 карб. на місяць, залежно від стану інвалідности, стажу праці та віку потерпілого. Додатки до П. на утриманців інваліда такі ж, як у випадку старечої П. Право на П. за інвалідністю, крім осіб, що мають право на старечу П., мають також студенти, рядові військові та міліціонери. Ветерани війни здебільша належать також до цієї категорії пенсіонерів, хоч їхні П. виплачуються з держ. бюджету, а не за кошти соц. страхування.

Посмертні П. утриманцям померлого, що мав право на П., даються непрацездатним чл. родини – дітям до 16 рр., вдові, якщо має 55 рр. або доглядає дітей (вдівцеві, якщо має 60 рр.), та інвалідам. П. призначається не кожному чл. родини зокрема, а родині як цілості. Розміри П. коливаються від 21 до 100 карб. на місяць на родину, залежно від ч. чл. родини та умов смерти годувальника.

П. за вислугу рр., тобто право виходу на П. незалежно від віку, але при умові, що вони працювали 25 рр. за своїм фахом, мають вчителі та ін. працівники нар. освіти; розміри їхньої П. від 30 до 120 карб. на місяць, залежно від їх платні і стажу. Наук. працівники мають право на старечі П. (40% заробітної платні) при 60 рр. (жінки – 55) та при стажі не менше 25 рр. (жінки – 20), а також П. за інвалідністю (20–40% заробітної платні) і посмертні П. утриманцям (40–80% інвалідної П.). Максимальні П. для цієї категорії пенсіонерів значно вищі, ніж для попередніх, – 240 карб. на

місяць. Найупривілейованішою клясою пенсіонерів є вищі старшини збройних сил, Комітету Держ. Безпеки та Мін-ва Внутр. Справ. Вони мають право виходу на П. у 40 рр. по 20 рр. праці, а їхня максимальна П. не має абсолютної межі. Ці П. виплачуються з бюджету Мін-ва Оборони СССР, КДБ й Мін-ва Внутр. Справ.

Від 1928 існують ще т. зв. персональні П., що надаються окремим особам за особливі заслуги перед компартією та державою. Вони виплачуються коштом держ. бюджету, а не соц. забезпечення. Ці П. одержують гол. ч. номенклятурні службовці (див. *номенклятура*). Мінімальний вік для виходу на персональну П. є 55 рр. і 50 рр. для жінок, незалежно від стажу праці. Персональні П. є трьох ступенів: всесоюзного значення (до 200 карб. на місяць, помешкання, авто, прислуга тощо), респ. (до 120 карб.) і місц. (до 60 карб.). Після смерти персонального пенсіонера його утриманці далі одержують 70–100% його П.

Найнижчі П. дістають колгоспники. Кошти свого забезпечення вони здебільша вплачують самі чи властиво колгоспи платять за них, зменшуючи їхню платню. Право на старечу П. мають чоловіки тільки у 65 рр. і з стажем не менше 25 рр., а жінки відповідно 60 і 20. Колгоспники на Зах. Україні, які не мали часу так довго бути в колгоспі, мають право на П. тільки тоді, коли вони належать до колгоспу від часу його створення. Розмір старечих П. становить 50% від заробітку нижче 50 карб. на місяць, плюс 25% від того, що зароблено понад 50 карб. – мінімально 12 карб. на місяць, максимально – 102 карб. Жадних додатків до П., навіть на утриманців, не передбачається. Мінімальні й максимальні П. для інвалідів такі самі, посмертна П. на утриманців колгоспника мінімум 9 карб. і максимум 102 карб. на місяць.

Ч. всіх пенсіонерів та їхніх утриманців в УССР збільшилося з 19 (1925) до 3 521 (1959) й 6 872 (1967: у тому ч. 1 087 ветеранів і 2 516 колгоспників) тис. Разом виплачено у 1959 р. 692,5, у 1966 – 2 278,0 млн карб. Отже, сер. розмір однієї П. становив 16,5 карб. у 1959 р. й 27,7 карб. у 1966–67, тобто 22% й 28% порівняно до сер. заробітної платні робітника і службовця. Для порівняння: сер. старечa П. у ЗДА в 1967 р. становила 70,00 дол. на місяць, для інвалідів – 81,00 дол., посмертна на 1 утриманця – 41,00 дол. (23,5% сер. платні робітника і службовця). Але стаж праці для одержання мінімальної П. у ЗДА є тільки 4–5 рр., або можна й зовсім не працювати, аби були плачені відповідні членські внески до держ. соц. страхування. Жінки й діти та ін. утриманці пенсіонера забезпечені порівняно до заробітної платні працюючих робітника і службовця в багатьох країнах Зах. в 2–3 рази більше, ніж на Україні; так само й пенсіонери у сіль. госп-ві. Також розміри обов'язкового стажу праці на Зах. значно менші, ніж в УССР і наголос у соц. забезпеченні ставиться не на виконання праці, а на оплату членських внесків, незалежно від того, чи людина працює чи ні.

Див. ще *Соціяльне забезпечення.*

Література: Астрахан Е. Пенсии инвалидам труда. М. 1947; Котляр А., Кожевников Б. Вопросы пенсионного обеспечения военнослужащих и их семей. М. 1959: U. S. Dept. of Health, Education and Welfare. Social Security Programs Throughout the World. Вашінґтон 1964; Законодательство о пенсиях и пособиях членам колхоза, сборник официальных материалов, 2 издание. М. 1966; Ачаркан В. Государственные пенсии. М. 1967.

В. Голубничий

Пенсільванія, стейт у сх. частині ЗДА, площа – 117 400 км², 11,4 млн меш. (1963), у тому ч. бл. 300 000 українців (у 1889–1930 рр. у П. поселилося 114 179 укр. іміґрантів; у 1960 р. укр. мову, як рідну до приїзду до ЗДА, подало 18 889 осіб, у тому ч. 16 509 у м.). Гол. осередки укр. поселення: *Філядельфія,* Честер, Аллентавн, *Пітсбурґ, Скрентон.* У 140 відділах Укр. Нар. Союзу на терені П. у 1965 р. було 15 171 чл.

Пеньків Олександер (* 1906), вчений у галузі гірничої механіки родом з Дніпропетровського, чл.-кор. АН УРСР; проф. високих шкіл у Дніпропетровському і Києві (з 1954 р. у Київ. Ін-ті Інженерів цивільної авіяції), керівник відділу міцности машин та споруд Ін-ту Гірничої Механіки АН УРСР (1938–68); праці з теорії стійкости й коливань, міцности та довговічности авіяційних конструкцій.

Пеньківка, с. Кремгесівського р-ну Кіровоградської обл.; тут досліджувано (1956–57) групу ранньослов. поселень 6–8 вв. і виявлено півземлянки з кам'яними печами та ліпною керамікою, між дрібними знахідками срібна зооморфна фібула.

«Первісне Громадянство», наук. збірник, що виходив заходами Культ.-Іст. Комісії ВУАН, пізніше Н.-Д. Катедри Історії України за ред. К. *Грушевської,* присвячений питанням примітивної культури та її пережитків на Україні, соц. передісторії, нар. творчости в соціологічному освітленні. Вийшов у 6 кн. за 1926–29 рр. (В-во ВУАН, К. 1926–30). Головніші співр.: М. Возняк, М. Грушевський, Д. Зеленін, Є. Кагаров, К. Квітка, В. Козловська, Ф. Колесса, К. Копержинський, Ф. Савченко, А. Степович, Л. Шевченко, К. Штепа.

Первісне мистецтво, на Україні виникло в пізньому палеоліті у вигляді кістяних і кам'яних скульптурних схематичних жін. (символ плодючости) і тваринних статуеток, мист. оздобних виробів (браслети, підвіски) з мамутової ікловини, з ритим орнаментом («меандр», «ялинковий»), геометричних розписів червоною вохрою на лопатках і щелепах мамута *(Мізин)* та стилізованих рисунків на тваринних кістках *(Кирилівська стоянка* в Києві). З доби неоліту, енеоліту і бронзи походять рисунки різних тварин, сцени з полювання, риболовства, геометричних фігур, соняшного диску, людини та ін. на пісковикових плитах печер *Кам'яної Могили.* Найкращим виявом мистецтва того часу був розпис на кераміці й глиняні статуетки жінок (символ родючости, богиня-праматір) та домашніх тварин, гол. бичків (символ робочої сили в хліборобському госп-ві) у трипільських племен і різьба на камені (схематичне зображення людини і тварин) у похованнях їхніх нащадків у Півд. Україні *(Усатове).* З кін. бронзової доби – кіммерійські антропоморфні нагробні плити в Криму, з залізної доби – грец. та греко-скитські мист. вироби (з могил *Мелітопільської,* Чортомлика, Солохи, *Куль-Оби* та ін.), трацькі імпорти (золоті скарби з *Михалкова),* з ранньослов. часів золотарські вироби антів — емальовані фібули та ін. (з Черняхівського і Зарубинецького могильників, Пастирського городища, див. *Пастирське),* Мартинівський (див. *Мартинівка*) і *Перещепинський* скарби та ін. *Я. П.*

Первомайське (V–11), м. обл. підпорядкування Миколаївської обл., при впадінні р. Синюхи до Бога, р. ц.; 51 500 меш. (1966). Утворене 1919 р. в наслідок об'єднання м. Ольвіополя Єлисаветградського пов. Херсонської губ., с. Ґолти Ананьївського пов. Херсонської губ. та м. Богополя Балтського пов. Подільської губ., заснованих укр. переселенцями у сер. 18 в. У той час тут стикалися кордони трьох держав: Речипосполитої, Рос. Імперії (Запоріжжя) й Туреччини. Богопіль заснували у 17 в. поляки як пограничне укріплення; Ольвіопіль заснував рос. уряд 1744 р. п. н. Орловський Шанець або Орлик, який 1773 дістав міські права, 1782 – назву Ольвіопіль. У пол. 19 в. нараховував 8 800 меш., 1897–21 200, 1926 – 31 700 і мав характер адміністративно-хліборобський; у 1923–30 рр. П. було окр. м. Нині у П. розвинена харч. (зав.: цукровий, молочноконсервний, пивоварний. хлібний), машинобудів. і будів. матеріялів пром-сть; фабрики: швейна, мебльова, пластмасових виробів і каменодробильні зав.; птахопром. і харч. комбінати. Мед. училище.

Первомайське (V—20; кол. Петромар'їівка), м. в Донбасі, підпорядковане Луганській обл. Раді, положене над. р. Луганкою; 47 200 меш. (1965). Видобуток вугілля; зав.: електромех., залізобетонних виробів, електромех. майстерні.

Первомайське (VIII—14; до 1944 — Джурчі), с. м. т. у степ. частині Криму, р. ц. Крим. обл.; 4 300 меш. (1966). Харч. пром-сть.

Первомайський (IV—17), с. м. т. на Донецькій низовині, р. ц. Харківської обл.; 9 400 меш. (1965). Хем. комбінат, цегельня, харчокомбінат, молокозав.

Первомайський (VI–19), с. м. т. Донецької обл., підпорядковане Сніжнянській міськраді; 6 900 меш. (1966). Кам'яновугільна шахта, цегельня.

Первомайський Леонид (справжнє ім'я й прізвище – Ілля Гуревич; * 1908), один з визначніших укр. сов. письм. покоління, яке почало літ. діяльність у 1920-их рр. Нар. П. у Костянтинограді на Харківщині, в родині палітурника. Почавши писати ще юнаком (оп. «А над полем постріл», 1924). П., по переїзді до Харкова (1926), де працював ред. у газ., журн. і в-вах, також у ВУФКУ, розвинув активну літ. діяльність у жанрах прози, поезії й драматургії. Його творчість харківського періоду (зб. оп. «Комса» 1926, оп. й повісті «Плями на сонці», повісті «Земля обітована» 1928, «В повітовому маштабі» 1930; зб. поезій «Терпкі яблука» 1928, «Пролог до гори» 1932, поема «Трипільська трагедія», 1929; п'єси «Коммольці» 1929, «Невідомі солдати» 1930, «Ваграмова ніч» 1933 та ін. (позначена романтичним сприйманням гром. війни і повоєнних рр., зокрема велике місце в ній посідає комсомольська тематика (П. був одним з організаторів літ. орг-ції «Молодняк»). З 1934 р. П. живе у Києві. За цей час (до 1941) вийшли його кн. «Комсомольські повісті» (1935), поезії «Нова лірика» (1937), «Барвінковий світ» (1940). У другій світовій війні П. брав участь як кореспондент «Правды» й інструктор фронтового радіомовлення. Його проза воєнного часу зібрана в кн. «Атака на Ворсклі» (1946), кілька зб. поезії в кн. «Солдатські пісні» (1946). Як письм., що активно сприймав і романтизував революцію й сов. дійсність, П. був позитивно оцінюваний сов. критикою, 1944 р. за зб. «День народження» і «Земля» (1943) на-

Л. Первомайський

городжений сталінською премією; але, з другого боку, за ухили в інтимну лірику у 1949–51 рр. його гостро критиковано, обвинувачувано в «космополітизмі» й «націоналізмі». У поемі «Казка» (1958) критика вбачала настрої занепадництва й песимізму. Найвищого мист. рівня проза й поезія П. досягає в посталінську добу. Зб. оп. «Материн солодкий хліб» (1960) становить зразки майстерної психологічної прози, що відтворює «неспокійну поезію» незбагнених випадків («Чуже щастя»), подеколи це оп. зовсім модерної манери письма («Замість віршів про кохання»). Роман «Дикий мед» (1963), композиційно складний у несподіваних переверствуваннях подій у просторі й часі, що охоплює період від єжовщини до наших днів, належить до найкращих у сов. літературі серед тих, що засвідчують невмирущість людяности за найтяжчих обставин війни й життєвих випробувань. Зб. «Уроки поезії» (1966), що характеризується максимальним випрозоренням образу й ощадністю вислову, іноді до цілковитого усунення «прикрашувальних» засобів, з епітетами й порівняннями включно («У Бабинім Яру», «Є в поезії серця жорстокість нещадна»), ставить П. зовсім окремо серед поетів його покоління, наближаючи його творчість скорше до стилю зах. поезії. П. автор майстерних перекладів з Ш. Петефі, Г. Гайне, Ф. Війона, Ф. Ґ. Льорки та ін., спогадів тощо. Докладна бібліографія творів П. й літератури про нього в «Матеріяли до вивчення історії укр. літератури» (т. V, ч. 2, 1966). *І. Кошелівець*

Первоцвіт (Primula L.), рід довгорічних, рідше однорічних рослин з родини первоцвітих. На Україні – 8 видів, з них найпоширеніший П. весняний (P. veris L.). Цінна вітамінова рослина; листки мають 5–6% вітаміну C, коріння містить 5–10% сапоніну, глюкозид-примверин і примулаверин. Коріння використовують як відхаркувальний засіб. Декоративна рослина.

Первушин Олексій (1867—1957), вчений у ділянці опору матеріялів, проф. Донецького Гірничого Ін-ту (з 1924); праці з проблеми опору матеріялів, розрахунку деталів машин тощо.

Перга, р. на Поліссі, права притока р. Уборті; довж. – 67 км, сточище – 633 км².

Перебийніс Василь (1895—1966), мистець-маляр родом з Волині. Вчився у Київ. Мист. Школі, Петербурзькій і Краківській академіях мистецтв. У 1926–42 перебував у Парижі, де проектував декорації й костюми для театрів, брав участь у численних виставках у Парижі і у виставці АНУМ у Львові (1931). Твори П. – пейзажі й етюди з паризьких вулиць і закутків, пейзажі з Нормандії, натюрморти, портрети, квіти. П. — представник «паризької школи», в якій постімпресіоністичні тенденції, з одного боку, змагаються з реалізмом, з другого – з модерними кубістичними й сюрреалістичними напрямами. П. більш схилявся до реалізму. З 1946 р. жив у Лондоні, де й помер.

Переверзев Іван (†1794), педагог (дир. Харківського нар. училища), дослідник іст. та статистики Слобожанщини: «Топографическое описание харковского наместничества...» (1781), «Краткие правила российского правописания для употребления малороссиян по свойству украинского диалекта» (1788).

Переверзєва Анастасія (1836—94)), акторка на характерних ролях, спершу на рос. сцені, з 1886 р. в трупі М. Кропивницького, з 1888 – у М. Садовського. Кращі ролі: Риндичка, Морозиха («По ревізії», «Дай серцю волю...» М. Кропивницького), Сірчиха («За двома зайцями» М. Старицького), Шкандибиха і Лимериха («Лимерівна» П. Мирного).

Переверзів Дмитро (1868—1928), полк. Армії УНР, у царській армії командир 5 Київ. ґренадирського полку. У грудні 1917 р. під час наступу М. *Муравйова* героїчно обороняв Чернігів; пізніше начальник постачання *Запор. корпусу* та командир бриґади у 1 Запор. стрілецькій дивізії.

Перевод, р. на Придніпровській низовині, права притока р. Удаю (басейн Дніпра); довж. – 86 км, сточище – 1 260 км².

Переволочна (V—15), с. б. злиття р. Ворскла з Дніпром. За Гетьманщини П. була фортецею для захисту півд. її кордонів, сотенним м-ком Полтавського полку та місцем перевозу через Дніпро. 30 червня (11 липня) 1709 р. під П. здалася після полтавської катастрофи решта швед. армії під командуванням ген. А. Л. Левенгавпта; тільки королеві Карлові XII з почетом і гетьманові І. Мазепі та кошовому отаманові К. Ґордієнкові з двотисячним загоном козаків вдалося переправитися через Дніпро б. П. і дістатися до Туреччини. З 1802 р. П. – м-ко Кобеляцького пов. Полтавської губ., з 1923 р. с., тепер Кобеляцького р-ну Полтавської обл.

Переворськ (Przeworsk, III—3), м. у півд.-сх. Польщі (Ряшівське воєводство); 8 300 меш. (1964). П. (літописний Переворєск) був пограничним городом Перемиського князівства, пізніше Гал.-Волинської держави. Після 1340 р. під Польщею, 1394 – дістав міські права. У півд.-сх. частині Переворського пов. до 1945 жило 2 400 українців, у тому ч. 1 050 у с. Тарнавка, ін. у мішаних с. (майже

всі вони вживали поль. мови як розмовної; числа на 1939).

Переворська культура (назва від м. *Переворська),* культура *венедів (*1 в. до Хр. – 3 в. по Хр.), предків зах. слов'ян, відома гол. з тілопальних поховань з залізною, обрядово погнутою зброєю (мечі, списи, ножі тощо) та бронзовими і залізними фібулами. Пам'ятки П. к., які принесли венеди вздовж Бугу й Сяну на Україні, зустрічаються дуже рідко на півн.-зах. укр. землях (поселення), частіше у верхньому Подністров'ю (поховання).

Перевузник Юрій (1903—66), закарп. гром. і політ. діяч, суддя, один з організаторів укр. крила чехо-словацької аґрарної партії, яке гуртувалося навколо газ. *«Земля і Воля»*. В автономному уряді Карп. України у 1939 р. був держ. секретарем і мін. внутр. справ; на еміґрації в Чехо-Словаччині. У 1945 р. депортований большевиками; після звільнення жив у Празі, де й помер.

Перегінець Микола (1897—1947), мовознавець-синтаксист, автор низки підручників з укр. синтакси. Важливі розвідки про порядок слів, де творчо застосовано засади соссюріянства й фослеріянства. Викладав у Харкові, після заслання (1938–45) працював у Львівському Пед. Ін-ті (1946–47).

Перегінсько (Перегінське; V—5), с. м. т. Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл., положене в Ґорґанах над р. Лімницею; 10 400 меш. (1965); харчкомбінат, лісництво. Засноване в кін. 14 в.

Передвижники, група мистців реалістів і натуралістів, чл. Т-ва пересувних мист. виставок, організованого на базі мист. артілі у Петербурзі 1870. Т-во виникло з незадоволення групи мистців Петербурзької Академії Мистецтв 1863 р. з І. *Крамським* на чолі, які протестували проти накидування академією клясичних тем. П. ставили собі за мету пересувними виставками популяризувати мист. твори і таким ч. впливати на гром.-естетичне виховання широких мас. Вони виступали проти академізму, культивували актуальну тематику, зокрема сприяли розвиткові побутового жанру. У 1871–1923 рр. П. влаштували 48 виставок, частину з них на Україні (Київ, Харків, Одеса). Чл. Т-ва були рос., укр., й білор. мистці. З українців і нар. на Україні були: І. Рєпін, М. Ґе, А. Куїнджі, М. Ярошенко, С. Світославський, М. Пимоненко, С. Костенко, Г. Світлицький, К. Костанді, О. Мурашко, Л. Позен. Участь у виставках брали й не П.: П. Левченко, С. Кишинівський, Є. Буковецький та ін. П. 1923 р. влилися в АХРР (Асоціяція Художників Рев. Росії, централя у Москві, філії в Києві й Полтаві), вони виступали проти «формалістів», особливо з *АРМУ*. На Україні П. відограли нівелюючу і, не зважаючи на свій демократизм, імперську ролю. Реалістичне та соц.-політ. наставлення П. зробило їх зразком для пізнішого мистецтва соц. реалізму. *С. Г.*

Передкавказзя, півн. частина Кавказу, положена між *Кавказькими горами* на півд. і *Кумо-Маничською* западиною на півн. П. поділяється на зах. частину – Кубанську низовину з Таманським півo., сер. – Ставропільську височину, з острівними горами б. Мінеральних Вод і Терсько-Сунженською височиною, та сх. – Терсько-Кумську низовину. Зах. і сер. П. є продовженням *Півд. України*, сх. – Прикаспійської низовини. Зах. П. лежить перев. на укр. суцільній території, решта його – вся сер. і частина сх. П. на укр. мішаній (див. карти на 911 і 912 стор.).

П. являє собою частково передгірський прогин (над р. Кубанню і Тереком), у більшості (на півн. і в сер. частині) має плятформову структуру. На герцинській складчастій основі залягають крейдові, палеогенові, неогенові й четвертинні шари, поверхня вкрита лесуватими суглинками і глинами. Рельєф П. – низькі (до 150 м) рівнини на зах. і сх. та хвиляста Ставропільська височина (600–800 м), розчленована долинами рік і ярами; більш різноманітний рельєф мають передгір'я. Клімат П. помірковано-континентальний на зах., континентальний на сх.; сер. річна температура 8–12° Ц., січня від –2° на півд. зах. до –7° на півн. сх., липня від 22° на зах. до 25° на сх.; річна амплітуда зростає від 24° на зах. до 33° Ц. на сх. Ч. атмосферичних опадів найбільше в найвищих частинах П. (передгір'я, півд. Ставропільщина) – 600-800 мм річно, в нижчих – зменшується від 400-600 мм на зах. до 300 і 200 мм на сх., так що сх. П. має вже частково характер півпустелі. Основні ґрунти на зах. і сер. П. – чорноземи (різного виду), на сх. темно- і світлобарнясті. Майже все П. колись вкривали степи, нині, за винятком найсухішої частини на сх., цілковито заорані. Півд., найвологішу частину П. становив лісостеп, решту, залежно від кількости атмосферичних опадів, – барвистий типчиново-ковиловий, вузьколистий і в найменш вологій частині сухий трав'яний і сухий напівпустельний степ. Докладніше див.: *Кубанська низовина, Ставропільська височина, Терсько-Кумська низовина.*

Людність, нар. госп-во, див. *Кубань, Ставропільщина, Терщина.* *В. К.*

Передкарпаття, природно-геогр. одиниця – улоговина, що лежить між *Карпатами* (які стрімко підіймаються над

П.) на півд. зах. і *Подільською й Покутською височинами* на півн. сх. На півн. зах. П. переходить у *Надсянську низовину;* довж. П. (без Надсянської низовини) – 250 км, ширина 30 (на сх.) до 60 (на зах.) км; площа бл. 10 000 км^2; населення – 1,4 млн (див. карти на стор. 965 і 966). П. займає бл. $^1/_5$ Галичини і Буковини.

Природа. З геол.-тектонічного боку П. становить собою частину великого Передкарпатського передового прогину, що утворився в міоцені перед складчастою спорудою Карпат (див. рис. на 964 стор.). Зовн. зона прогину має в своїй основі фундамент подільської плятформи, внутр. – сильно дисльоковані шари карп. флішу. Прогин виповнений потужними шарами міоценового віку, вкритими дилювіяльними і алювіяльними відкладами. В кін. пліоцену П. становило денудаційно-акумуляційну пенеплену, вкриту масами ріні, піску й глини, що їх виносили ріки з Карпат. У наслідок піднесення (як і Карпат) в кін. пліоцену і поч. плейстоцену ріки розпочали свою ерозійну діяльність і розчленували П. на ряд широких долин і улоговин та міждолинних гряд. Піднесення П. не було рівномірне, що значно впливає на сучасний рельєф; улоговини є частково тектонічного походження. У дніпровську льодовикову добу півн.-зах. частину П. займав льодовик, під кін. льодовикової доби П. вкрили шари лесу. Тепер карп. ріки виносять на П. рінь і пісок і творять напливні стіжки (найбільший р. Стрия).

Міждолинні гряди це височини (300-500 м; найбільша висота – гора Цецин б. Чернівців – 541), іноді пласкі, іноді з розчленованим рельєфом, з низкою (до восьмох) давніх і молодших терас; вони підносяться на 80–120 і більше м над улоговинами. Основні височини: Дрогобицька (висота 300-400 м, розчленований рельєф), сер. П. (між р. Стриєм і Бистрицею; висота 350-450 і більше, схили порізані мережею ярів та балок), Півд.-Покутська (300-550 м; островні гори б. Рунґурської Слободи з міоценських порід до 780 м), Серето-прутська (глибоко розчленована, пасмово-горбиста, висотою до 550 м), Буковинська. Серед улоговин специфічний характер має Надсянська низовина та півн.-зах. частина *Наддністрянської котловини*, які були вкриті льодовиком і тому мають характер моренно-флювіо-ґляціяльних рівнин; решта Наддністрянської котловини становить зандрово-алювіяльну рівнину. Ін. улоговини: Гал.-Букачівська, Калуська, *Станиславівська улоговина* з акумулятивним рельєфом, Коломийсько-Чернівецька вздовж Пруту (алювіяльно-терасова долина), Присеретська.

Роди ґрунтів П. пов'язані з рельєфом і недавнім геол. минулим. На вододілах переважають дерново-підзолисті глейові, в улоговинах дерново-глейові лучні, в Наддністрянській котловині дерново-слабопідзолисті; на лесових суглинках у зах. і сх. частині П. – сірі ліс. і опідзолені чорноземи.

Клімат П. помірковано континентальний з достатнім зволоженням; континентальність збільшується з півн. зах. на півд. сх. Сер. температури року від 7 до 8° Ц., січня від -4 на зах. до -5° Ц. на сх., липня від +18 до 19,5° Ц. Ч. днів з температурою понад 15°Ц. помітно збільшується у півд.-сх. напрямі (Самбір – 95, Чернівці – 117). Ч. атмосферичних опадів 600-800 мм на рік, у тому ч. $^3/_4$ за літнє півріччя, 45% у червні, липні й серпні. Треба ще підкреслити різницю клімату між відносно холодними і вологими височинами і теплішими (зокрема влітку) та сухішими улоговинами.

Ріки П. беруть початок у Карпатах і творять добре розгалужену мережу. Гол. водною артерією є *Дністер;* його притоки: Стрвяж, Бистриця з Тисьменицею, Стрий, Свіча з Сукулею, Лімниця з Чечвою, дві Бистриці – Солотвинська та Надвірнянська (з Вороною). На сх. П. гол. р. є *Прут* з Рибницею й Черемошем і Серет з Малим Серетом. Річки П. мають швидку течію і галечкові річища. Замерзають перев. на 2–2$^1/_2$ місяці, їх живлення дощове і снігове; повені бувають на весні за рахунок талого снігу і дощів та влітку в наслідок сильних дощів у Карпатах.

Рослинність П. належить до смуги широколистяних середньоевр. лісів. На височинах поширені два основні типи лісів: діброва (з домішкою граба, ясеня, в'яза, клена, іноді осики, берези, липи й ін.) та бучина (з домішкою граба, клена, дуба; на більшій висоті – смереки і ялини); чагарниковий підлісок становлять: ліщина, клен, жимолость, крушина, шипшина та ін. Значні простори займають на височинах луки на місці вирубаних лісів з перевагою вівсяниці лучної, мітлиці звич., біловуса й ін. та з чагарниковими заростями. У Наддністрянській котловині виступають і соснові ліси. Рослинний покрив долин представлений надрічковими лісами (гол. вільховими; в підліску смородина, лоза й ін.) та осоковими луками. На найтеплішому сх. П. зустрічаємо й степові рослини, характеристичні для Лісостепу. Давню рослинність змінила людина. Нині ліси становлять лише 25% (на височинах 20-40, в улоговинах 5-20), сіножа-

ті, вигони й пасовища 30%, рілля (найбільше в улоговинах) 40%.

Населення. П. належить до найгустіше заселених, а то й перенаселених частин України: на 1 км² живе 140 всього і понад 90 сіль. населення; на 1 сіль. меш. припадає лише 0,4 орної і 0,7 га всієї с.-г. площі. Розміщення населення нерівномірне (див. карту на 970 стор.): менше заселені міждолинні височини і Наддністрянська котловина (пересічно 75 осіб на 1 км²), густіше улоговини і долини, зокрема Стрийська, Станиславівська і Надпрутянська (понад 200) та *Дрогобицько-Бориславський пром. р-н* (бл. 350). Міськ. населення становило у 1930-их рр. майже 1/4, тепер 1/3 всього населення. Міста положені перев. на перехресті повздовжнього шляху (вздовж Карпат) і поперечних шляхів – з П. на Закарпаття. М. на березі Карпат здебільша невеликі: Добромиль (5 300 меш.), Хирів (4 000), Старий Самбір (3 800), Борислав (31 400), Болехів (9 300), Долина (10 100), Надвірна (11 900), Делятин (7 900), Косів (7 100), Кути (4 800), Вижниця (4 300), Сторожинець (14 000). Більші м. розташовані на деякій віддалі від Карпат: Самбір (27 000), Дрогобич (56 000), Стрий (45 000), Калуш (31 000), Івано-Франківське (92 000), Коломия (37 000), Снятин (6 400), Чернівці (178 000). Всі ці більші м. мали довгий час адміністративно-торг.-ремісничий характер. Вплив деяких (також як укр. культ.-осв. центрів) сягав поза межі свого пов.: *Самбора, Стрия, Івано-Франківського, Коломиї* і зокрема *Чернівців*, гол. м. Буковини; Дрогобич і Борислав мали характер пром. м. Нині всі більші м. є також осередками пром-сти.

У кін. 18 в. українці становили до 90% населення П. (перев. етногр. група *підгірян*), пізніше їх відсоток зменшився завдяки припливові поляків, жидів і також німців, гол. до м. і до Дрогобицько-Бориславського пром. р-ну. 1939 р. українці становили 70% всього населення (81% у селах, 27% у м.), поляки 13%, латинники – 3%, жиди – 11%, німці – 2%, ін. (гол. румуни на Буковині) – 1%. Найбільшими поль. скупченнями були: Самбір і околиці, Дрогобицько-Бориславський р-н, м. Станиславів, Коломия, Стрий; нім. – Чернівці та їх колонії на Стрийщині й Дрогобиччині. Жиди становили відносну більшість майже в усіх м.

Тепер українці становлять бл. 89% всього населення (96% на с., 73% у м.), росіяни – 5%, жиди – 3%, поляки – 1%, румуни – 1% (ч. приблизні). Найбільше нац. меншостей живе у Чернівцях (58%), Івано-Франківському (33%), Стрию і Дрогобичі (по 30%).

Нар. госп-во. Більшість населення П. працює у сіль. госп-ві. Хліборобство на П. не має сприятливих природних умов через перевагу квасних ґрунтів і велику вологість. Майже пол. засівної площі займають зернові культури: пшениця (до 20%), жито (бл. 15), кукурудза на зерно (гол. в теплішій сх. частині П.), овес, зернобобові, ячмінь. Картопля займає 20%, кормові бл. 1/4, техн. (цукровий буряк, льон-довгунець, коноплі) майже 1/10 засівної площі. Більше значення, ніж хліборобство, має тваринництво (м'ясо-молочна спеціялізація), що має міцну кормову базу – великі площі природних сіножатей і пасовищ та кормових.

Сировиною пром-сти П. є насамперед багаті родовища корисних копалин, які виповнюють передкарп. прогин: нафти (див. *Нафтові родовища України*), *горючих природних газів* (Рудківське, Опарське, Угерське, Дашавське, Косівське й ін.), кухонної (Стебник, Трускавець, Добромиль, Делятин, й ін.) та калійної (Стебник, Калуш) солей, бурого вугілля (Коломийщина й ін.). Попри цю багату сировину пром-сть на П. (як і на всій Зах. Україні) слабо розвинена; зовсім не використані гідроресурси. Провідні галузі пром-сти П.: нафтова, нафтовидобувна і нафтопереробна (Борислав, Дрогобич, Долина, Надвірна й ін.; докладніше див. 1 717 стор.), ін. хем. (калійні комбінати в Стебнику й Калуші; Борислав, Дашава), *газова*, ліс. і деревообробна (Чернівці, Івано-Франківське, Коломия, Долина, Болехів, Рожнятів, Надвірна, Добромиль, Вижниця, Бергоміт, Сторожинець й ін.), харч. (Чернівці, Івано-Франківське, Коломия, Самбір й ін.), легка (Чернівці, Івано-Франківське, Коломия, Стрий, Дрогобич та ін.), будів. матеріялів (Чернівці, Стрий, Калуш й ін.) та машинобудів. (Чернівці, Івано-Франківське, Коломия).

Про транспорт див. *Карпати*, стор. 973–74.

Література: Рудницький С. Знадоби до морфології сточища Дністра. Зб. Матем.-Природописно-Лікарської Секції НТШ. Л. 1905, 1907; Teisseyre H. Problemy morfologiczne wschodniego Podkarpacia. Sprawozdania Pol. Inst. Geolog. т. VII. B. 1932—33; Czyżewski J. Podział przedgórza polskich Karpat Wschodnich. Czasopismo Geograficzne, т. 15. Л. 1934; Геренчук К. Опыт геоморфологического анализа тектоники Прикарпатья. Известия В.Г.О. т. 88. выпуск I. М. 1956; Бондарчук В. Радянські Карпати. К. 1957; Койнов М. Природа Станиславівської обл. Л. 1960; Штогрин О. Підземні води четвертинних відкладів Передкарпаття. К. 1963; Воропай Л., Куниця М. Укр. Карпати. К. 1968; Природа Укр. Карпат. За ред. Геренчука К. Л. 1968.

В. Кубійович

Передове (кол. Уркуста), с. Бахчесарайського р-ну (Крим), де виявлено і досліджувано (1956–57) два таврські мо-

гильники кизил-кобинської культури (4–3 вв. до Хр.) з кам'яними родинними гробівцями-скринями під могильними насипами; у них знайдено античну грец. кераміку, бронзові й залізні прикраси та зброю.

Перезва, також пропій, один з повесільних нар. звичаїв, які відбувалися після пошлюбної ночі й виходу молодих з комори. П. супроводилася окремим пісенним репертуаром, відвідинами й частуванням у хаті батьків молодої і згодом проводами тещі присутніми чл. всього роду до хати молодого. До П. близькі перезивки – бенкети повесільного тижня, які відбувалися у четверги і п'ятниці з участю старости, дружка та весільних гостей в хатах молодої і молодого з частуванням та співами.

Перекази, один з жанрів *нар. усної творчости,* оп. про іст. особи і події, переплетені казковими й легендарними, інколи новелістичними та фацеційними мотивами (напр., П. про короля Матіяша, Б. Хмельницького, С. Палія, О. Довбуша й ін.). У П. висловлені погляди нар. мас на різні іст. явища й події (напр., про Запор. Січ, Коліївщину, панщину тощо). У П. про місцевості подаються іноді нар.-етимологічні пояснення різних топографічних назв. П. за своїм характером і змістом споріднені з *леґендами.*

Перекладна література, рід літ. творчости, в процесі якої літ. твори однієї мови відтворюються засобами ін. мови з більшим чи меншим наближенням до оригіналу у змісті й формі. До П. л. зараховувано в різні періоди літ. розвитку також т. зв. вільні переклади, перекази, переспіви (наслідування чи й оригінальні твори за чужими мотивами). Методи, досвід і досягнення П. л. розвинулися за останній час в окрему ділянку літературознавства: теорію мист. перекладу.

До 18 в. На Україні в княжу добу, поряд усної словесности, почала розвиватися ще перед виникненням оригінальної писемности, а далі паралельно з нею багата П. л., передусім переклади писаних грец. мовою творів церк. літератури, принесених у Київ. Русь після прийняття християнства. Крім окремих книг *Святого Письма* (Біблії) та богослужбових кн., на Україні поширювалися в перекладах ц.-слов. мовою житія святих (прологи, *патерики),* зб. творів отців Церкви, зокрема *Івана Золотоустого («Златоструй», «Златоуст», «Маргарит»),* зб. уривків й афоризмів з Біблії, отців Церкви, учених і поетів (напр., *«Ізборник Святослава», «Пчела»),* твори іст., геогр. і природознавчого змісту (хроніки *Івана Малали, Георгія Амартола, Георгія Сінкела, Константина Манасії; «Шестоднев», «Фізіолог»,* «Християнська топографія» *Козьми Індикоплова),* церк.-правничі твори (*«Кормча книга», «Номоканони»),* переклади світських повістей та романів (про *«Варлаама і Йоасафа», «Олександрія», «Троянські діяння», «Девгенієве діяние»,* «Повість про Індійське царство» та ін.), як також численні *апокрифи.* Старо-укр. П. л. 10–13 в., зокрема сильно розвинута за Ярослава Мудрого, обсягом була майже тотожна з П. л. тогочасної Европи. (Див. ще ЕУ І, стор. 733–36).

Після тат. навали, починаючи з другої пол. 14 в., на Україні поряд з творами отців Церкви поширюються повісті й романи, але вже в перекладах з болг. і серб. переробок, зб. типу кол. «Пчели» *(«Златая Цѣпь», «Ізмарагд»),* міцнішають зв'язки з літературами Зах., поширюються зразки нових перекладних повістей (з латинської мови через Польщу і Чехію), зб. філос.-повчального змісту («Арістотелеві врата», «Люцидарій»), іст. компіляції *(«Хронографи»,* повість про жид. війну *Йосифа Флавія),* переклади деяких книг Св. Письма Старого Завіту, Псалтирі, вільні переклади апокрифічних «духовних повістей», нові версії про Олександра і Трою тощо. У другій пол. 16 і на поч. 17 в. з'являються спроби перекладу книг Нового Завіту укр. й білор. мовами *(Пересопницьке євангеліє,* евангелія В. *Тяпинського,* В. *Негалевського* й ін.), виходить ц.-слов. мовою *Острозька Біблія.* У 17–18 вв. ширяться по Україні у численних переробках (з поль. і чес. перекладів або безпосередньо з латинської чи італ. мов) зах.-евр. лицарські романи (повісті про Бову-королевича, про Петра – Золоті Ключі, про кесаря Оттона, про Атилу – короля угор., про графиню Альтдорфську), твори морально-повчального змісту («Повість про сімох мудреців», «Преніє живота і смерти»), численні переробки оп. із зб. *«Велике зерцало»* та *«Римські діяння».* Усе це здебільша нові, далекі від оригіналу переробки, достосовані часто до укр. побуту і смаку. Одночасно з цим на Україні стають відомі новелі з «Декамерона» Боккаччо, переспів з поль. перекладу Т. Тассо «Звільнений Єрусалим». Поширюються також перекладні зб. новель, фацецій, анекдотів, байок (гол. езопівських), усе в дуже вільних переробках. Паралельно розвивається оригінальна літ. творчість на запозичені теми. Наприкін. 18 в. цей розвиток завершується «перелицьованою» «Енеїдою» І. *Котляревського.* *Б. Кравців*

19 в. За зразком І. Котляревського укр. письм. 19 в. (П. *Гулак-Артемовський,* Є. *Гребінка,* П. *Білецький-Носенко,* К. *Думитрашко*) вдавалися до переказів

чи переспівів; це були здебільша травестії поважних літ. творів в комічно-жартівливому дусі, типовим прикладом чого можуть бути переспіви Гулака-Артемовського з Горація – «Гараськові пісні». В більшій чи меншій мірі травестійними або українізованими переробками були переспіви Л. *Боровиковського* (з А. Міцкевіча, О. Пушкіна, В. Жуковського), А. *Метлинського* (з слов. та нім. поетів), М. *Шашкевича* (з серб. нар. поезії та поль. поетів), М. *Костомарова* (з Дж. Байрона, В. Шекспіра й ін.), подекуди П. Куліша (з нім. та слов. поетів). Подібні за своїм спрямуванням були перші переспіви «Слова о полку Ігореві» М. Шашкевича й І. *Вагилевича.* Окреме місце в П. л. цього періоду посідають геніяльні Шевченкові переспіви псальмів Давидових, наслідування пророкам, уривки з «Слова о полку Ігореві». Не зважаючи на приклад Т. *Шевченка,* переспівами на укр. лад, подекуди з дальшою тенденцією травестії, були спроби укр. письм. другої пол. 19 в. передавати укр. мовою «Слово о полку Ігореві» (переспіви М. *Максимовича,* С. *Руданського,* Ю. *Федьковича* й ін.) і навіть спроби перекладів з античної літератури: С. Руданського («Ілїяда» Гомера й «Енеїда» Верґілія), П. *Ніщинського* («Одіссея» й «Ілїяда» Гомера, «Антігона» Софокла), як й О. *Навроцького,* автора бл. 140 перекладів з клясичної і світової літератури, здебільша не опублікованих.

Перші справжні переклади дав Я. *Головацький* (з серб. нар. поезії). Піонерське і провідне місце в П. л. 19 в. належить П. *Кулішеві:* переклади з В. Шекспіра (13 драм), з Дж. Байрона і Біблії. Добрі зразки мист. перекладу дав М. *Старицький* (з В. Шекспіра, Й.-В. Ґете, В. Гюґо, поль. прозаїків і поетів, серб. нар. дум і пісень). Дуже плідним перекладачем творів понад 270 поетів (слов., нім., угор., вірменських і грузинських) був П. *Грабовський.*

Наприкінці 19 в. почав широку перекладацьку творчість І. *Франко,* який у більшості своїх перекладів користувався методою «суцільного перекладу», орієнтуючися гол. на висловлену автором думку. Перекладав І. Франко понад 60 авторів: античних, старожид., староіндійських, старокитайських, старонорв., старошотляндських, італ. (А. Данте), англ., нім. (у тому ч. «Фавст» і «Герман і Доротея» Ґете), франц., чес., поль. і рос. Одночасно з І. Франком працювали у ділянці мист. перекладу, дотримуючись уже змісту й форми ориґінальних творів, В. *Самійленко* (Гомер, А. Данте, Ж.-Б. Мольєр, П.-Ж. Беранже, О. Барб'є, О. Пушкін, Ада Неґрі та ін.) і Леся Українка («Книга пісень» Г. Гайне разом з М. *Славинським,* твори Гомера, Данте, Шекспіра, Гюґо, Г. Гавптмана, М. Метерлінка та ін.). Плянову перекладацьку діяльність вів у 1888–93 рр. літ. гурток *«Плеяда».* З слов. і в дальшому гол. нім. та франц. літератур перекладали: О. *Пчілка,* І. *Рудченко,* Б. *Грінченко,* М. *Загірня (Грінченко),* Х. *Алчевська,* М. *Павлик,* найкращим перекладом якого були «Мужики» В. Реймонта. Багато працював для П. л. В. *Щурат* («Пісня про Ролянда», «Слово о полку Ігореві», твори нім., франц., рос., поль. й угор. письм.). Із сх. літератур перший почав перекладати А. *Кримський* (з пер., тур., араб. та ін. мов). На Центр. і Сх. Укр. Землях розвиток П. л. був припинений в останніх десятиріччях 19 в. аж до 1905 р. *Емським указом,* який спеціяльно забороняв «переклади на малоросійське наріччя». Було заборонене видавання перекладів укр. мовою не тільки з зах.-евр. письм., але навіть рос., між ними й Пушкіна. Праці укр. перекладачів публікувалися здебільша в Галичині і на Буковині. *А. Жуковський*

20 в. На Зах.-Укр. Землях під кін. 19 і на поч. 20 в. багато уваги П. л. присвячувала «Бібліотека найзнаменитших повістей» при газ. *«Діло»,* хоч більшість публікованих у ній перекладів, роблених дуже часто не з ориґіналу, а з нім., поль. чи рос. перекладів, не відповідала вимогам мист. перекладу. Кращими якісно були переклади у вид. *Укр.-Руської Вид. Спілки* за ред. І. Франка, В. Гнатюка, М. Грушевського (у Львові, згодом також і в Києві до 1914). Крім названих редакторів, у вид. Видавничої Спілки друкували свої переклади М. Павлик, М. *Грушевська,* Є. *Тимченко* («Калевала»), П. *Карманський,* О. *Черняхівська,* *М. Мочульський,* *Н. Романович-Ткаченко,* В. *Щербаківський,* І. *Кревецький* та багато ін. В них друкувалися Кулішеві переклади з Шекспіра, переклади творів Ґі де Мопасана, К. Гамсуна, Г. Понтоппідана, Ґ. Ґавптмана, В. Короленка, К. Ґуцкова, В. Оркана, К. Гавлічка-Боровського, Г. Гайне, В. Вересаєва, М. Ґорького, В. Заєра, А. Чехова, Е. Золя, Дж. Ґ. Байрона, Л. Толстого, А. Сінклера, А. Доде й ін. Багато для розвитку П. л. зробив *«Літ.-Наук. Вісник»,* систематично друкуючи добрі переклади клясичних і тогочасних світових письм. У заснованій 1912 р. *«Новітній Бібліотеці»* в укр. перекладах виходили твори, крім декого з вищезгаданих, Л. Андреєва, С. Жеромського, Е. А. По, Альтенберґа, А. Франса, Е. Т. А. Гофмана, О. Мірбо. У розпочатій 1903 р. Я. *Оренштайном* серії «Заг. Бібліотека» появилися переклади творів Езопа, Ж. Ляфонтена, Ф. Ніцше, Р. Кіплінґа, Б. Б'єрнсона, Г. Ібсена.

У серії «Всесвітня Бібліотека», що була започаткована І. *Калиновичем* 1914 р. у Львові, були вид. здебільша в перекладі і за ред. І. Франка твори Ф. Шіллера, В. Ґете, О. Пушкіна.

З 1917 р., після спричиненої війною перерви, пожвавилася перекладницька діяльність, хоч і далі не плянова і не завжди з мов ориґіналу. Почали з'являтися спорадично, зокрема у в-ві «*Друкар*» твори модерної світової літератури (В. Вітмена, Е. Верґарна, М. Метерлінка, Р. Таґора). З давніших перекладачів далі працювали: В. Самійленко (твори Б. Ібаньеса), Х. Алчевська (з В. Гюґо), О. Черняхівська (з Діккенса), Л. *Пахаревський* («Декамерон» Дж. Боккаччо, «Земля» Е. Золя). Багато перекладали, гол. з рос. мови, С. *Єфремов* (рос. твори Т. Шевченка, В. Короленка), А. *Ніковський* (твори М. Гоголя, Дж. Лондона, С. Ушеровича), Л. *Старицька-Черняхівська*. Видатно працювали в ділянці мист. перекладу: О. *Бурґгардт* («Залізні сонети», твори Дж. Лондона, К. Берковічі), Д. *Загул* (Фавст» Ґете, «Баляди» Ф. Шіллера, твори Байрона, Гайне, К. Бальмонта), М. *Бажан* («Витязь у тигровій шкурі» Ш. Руставелі, твори Д. Гурамішвілі, А. Навої, Р. Таґора), П. *Тичина* (переклади з слов., вірменської, башкирської, осетинської, китайської), М. та Л. *Івченко* (твори Т. Драйзера, Ж. Дюамеля), М. *Йогансен* (твори Е. А. По · разом з Б. *Ткаченком* й ін.), І. *Кулик* (твори Дж. Тюллі, «Антологія сучасної амер. поезії», 1928), А. *Любченко* (твори А. Доде), М. *Терещенко* («Поеми» Е. Верґарна, твори Беранже, Гюґо й ін.). М. *Улезко* видав новий переклад «Фавста» В. Ґете. Вершин мист. перекладу досягли М. *Зеров* (з латинської, франц., поль., рос. поетів), М. *Рильський* («Пан Тедеуш» й ін. твори А. Міцкевіча, «Роман про Трістана й Ізольду», твори Вольтера, Ґі де Мопасана і багатьох ін.), В. *Підмогильний* («Кольомба» П. Меріме, твори О. Бальзака, А. Франса, Ґі де Мопасана й ін.). Крім них, перекладали: В. *Вражливий* (з Бальзака), А. *Панів і Л. Скрипник* (з Е. Сінклера), В. *Ґжицький* (з Ю. Словацького). З індійської й ін. сх. мов перекладали: О. Баранник, Є. Ребрик, Г. Піддубний, Б. Нікітін, В. Левицький, В. Чередниченко, В. Кирій, М. Балицький, А. *Ковалівський*, Т. *Ріттер*, Г. *Хоткевич*, М. Сенгалевич, Ф. Бахтинський, О. Кремена, Ф. Пущенко. Працювали виключно в ділянці мист. перекладу: М. Іванов (Ч. Діккенс, Р. Д. Кіплінґ, М. Твен, К. Дойль, А. Доде, Ж. Верн та з есп.), Г. Касьяненко (Дж. Конрад, Дж. Лондон, Дж. Дос Пассос й ін.), Б. Козловський (Мопасан), К. Лубенський («Лісістрата» Арістофана), М. *Пилинська* (твори рос. авторів), В. *Черняхівська* («Жерміналь» Е. Золя). Тоді ж були перевидані давніші переклади драм Шекспіра (П. Куліша й М. Старицького), «Вільгельм Телль» Ф. Шіллера (Б. Грінченка) у новому опрацюванні М. *Вороного*, Д. Загула й ін.

Розгром укр. літератури у 1930-их рр. припинив цей широкий, хоч і не плянований розвиток мист. перекладу в УССР. Час від часу появлялися тільки переклади М. Овруцької (твори Б. Шова, Р. Ролляна, К. Дойля), В. *Свідзінського* («Комедії» Арістофана) тощо. Із запляннованої в 3 тт. О. *Білецьким* хрестоматії світових літератур вийшов тільки третій т. з перекладами творів зах.-евр. письм. 17–18 вв., здебільша без прізвищ перекладачів, які в той час були репресовані. Так само була видана О. Білецьким 1938 р. антологія «Антична література»: прізвищ перекладачів М. Зерова, І. *Стешенка* в ній не подано. Багато здійснених у той час перекладів опубліковано анонімно або під чужими прізвищами. Публікувалися здебільша переклади з рос. літератури.

Не зважаючи на деяке покращення щодо кількости вид. П. л., такий стан триває й після 1945 р. На всіх 1 091 виданих в УССР у 1946–55 рр. книжок з П. л. – 723 були перекладами з клясичної і сучасної рос. літератури, 139 – твори ін. народів СССР, і тільки 229 іноземних (здебільша зах. «проґресивних» абож «сателітських» авторів). Деякий злам позначився з 1955–56 рр., коли був виданий «Фавст» Ґете в перекладі М. Лукаша і почав виходити ж. «Всесвіт» з завданням знайомити читачів УССР з іноземними літературами.

У період пожвавленого з другої пол. 1960-их рр., хоч і далі не організованого й не плянованого розвитку П. л., далі активно працювали в ділянці мист. перекладу письм. старшої ґенерації: М. Рильський, М. Бажан, П. Тичина, М. Терещенко, Л. *Первомайський*, В. *Мисик*. Виступають далі із своїми перекладами Г. Касьяненко, М. Овруцька, М. Пилинська. Видатними майстрами мист. перекладу, відданими виключно перекладній – практичній і теоретичній – праці стають І. *Стешенко* («Еґмонт» Ґете, «Двоє сеньйорів з Верони» Шекспіра, «Дон Карльос» Шіллера, «Комедії» К. Ґольдоні, драми Г. Ібсена), Б. *Тен* («Ричард II» Шекспіра, «Одіссея» Гомера й багато ін.), М. Лукаш («Фавст» Ґете, «Мадам Боварі» Г. Фльобера, вірші Р. Бернса, Ф. Шіллера, В. Гюґо, П. Верлена, Ю. Тувіма), Г. Кочур (вірші Ю. Тувіма, «Гамлет» Шекспіра й ін.). Крім названих, з кін. 1965 р. виключно над перекладами працювали ще: Й. Багмут,

З. Біленко, Г. Вігурська, С. Ковганюк, Ю. Назаренко, Н. Ніколенко, О. Пархомовська, А. Перепадя, Є. Райцин (з жидівської), Є. Тардова, Ґ. Чирко (з китайської) і Л. Ященко.

Загалом на всіх 738 чл. Спілки Письм. України (на 1 січня 1966) працювало над перекладами з ін. мов на укр. 99 літераторів. На першому місці залишається й далі перекладання з рос. мови. Перекладачів з зах. мов (в тому ч.: з зах.-слов., угор. й рум.) – було 26. З китайської – 2. З виданих у 1966 р. 122 назв П. л. 37 становили переклади з рос., 26 з літератур ін. народів СССР і 59 з іноземних літератур. Для сприяння розвиткові П. л. існує при Спілці Письм. України окрема комісія художнього перекладу. Виданням П. л. в УССР відає гол. ч. в-во «Дніпро». Крім «Бібліотеки світової клясики» (з 1967), воно видає з 1965 р. серію «Перлини світової лірики». Київ. в-во «Мистецтво» видало в серії (з 1967) «Пам'ятки естетичної думки»: «Поетику» Арістотеля, «Мистецтво поетичне» Н. Буальо, «Лаокоон» Г.-Е. Лессінґа.

Перегляд перекладів з сх. мов, зроблених харківськими орієнталістами й перекладачами або надрукованих у Харкові, подає «Антологія літератур Сходу» А. Ковалівського (1961). Після 1945 р. у цій ділянці працюють, крім А. Ковалівського, ще В. Тичина-Берест, Г. Підгір'ян.

Найкращі зразки перекладів з латинської та грец. літератур зібрані у другому вид. антології О. Білецького «Антична література» (1968). Крім давніших (М. Зерова, В. Державина, В. Свідзінського, І. Стешенка), у ній репрезентовані сучасні перекладачі: А. Білецький, Ю. Мушак, Г. Кочур, Й. Кобів й ін.

У ділянці теорії мист. перекладу працювали: М. Рильський, О. *Кундзіч*, Й. *Багмут*; далі працюють: З. Біленко, С. Ковганюк, Г. Кочур, Б. Тен. Бібліографію укр. праць з теорії і критики перекладу (з 1953) подає рос. мовою Н. Назаревський у московських зб. «Мастерство перевода» (з 1959).

На Зах. Укр. Землях і на еміґрації в 1918–39 рр. у ділянці П. л. працювали: О. *Бабій*, В. *Гнатюк*, М. *Голубець*, С. *Гординський*, В. *Дорошенко*, В. *Завадська*, М. *Залізняк*, П. *Карманський*, М. Капій, А. *Крушельницький*, В. Левицький, В. *Мурський*, М. *Рудницький*, І. *Сімович*, Ю. *Сірий*, В. *Софронів-Левицький*, Ф. *Федорів*, Г. *Чикаленко*, М. *Шаповал*, В. Щурат та ін. Літературу для молоді перекладали: І. *Брик*, М. Кокольський, А. *Лотоцький*, К. *Малицька*, Є. *Онацький*. Увагу перекладачів притягали твори Ґ. Ібсена, К. Гамсуна, Ґ. Ґаерштама, П. Бенуа, Ж. Верна, Р. Кіплінґа, У. Фоскольо, Ґі де Мопасана, П. Меріме, Ґ. Майрінка, Г. Еверса, Б. Келлермана, Р. Ролляна, Халіде-Едіб та ін., з рос. А. Чехова, В. Наріжного, М. Зощенка. З поч. 1920-их рр. продовжував видавати твори П. л. в «Заг. Бібліотеці» та окремими вид. Я. Оренштайн у Берліні (м. ін. твори Б. Шова, А. Шніцлера, Платона, Ф. Містраля, А. Франса, Р. Ролляна, В. Короленка). В-во «Чайка» у Відні видало у 1921–24 рр. за ред. О. Грицая 13 кн. перекладів: В. Гюґо, Т. Ґотьє, Ч. Діккенса, А. Доде, Ґ. Еберса, Ґі де Мопасана, А. Мюссе, Ф. Стендаля, Л. Толстого, Ґ. Фльобера в перекладах В. *О'Коннор-Вілінської*, М. *Шрага*, Н. *Суровцевої*, Б. Чорного, М. *Троцького*, С. Пащенка.

На еміґрації з 1945 р. розвиток П. л. відбувається гол. в ділянках драми й поезії. Нові переклади драм Шекспіра дали: Ю. Клен, І. Костецький, В. Барка. Т. С. Еліота перекладав З. *Тарнавський*, Ж. Ануя – М. *Понеділок*, П. Кльоделя – М. *Калитовська* і В. Вовк. Багато перекладав М. *Орест* (антології нім., франц. й евр. поезії, твори С. Ґеорґе, Ш. Леконта де Ліля). С. Гординський, крім перекладів з Ф. Війона, видав антологію «Поети Заходу» (1961). І. Костецький опублікував переклади Шекспірових сонетів, вибрані твори Т. С. Еліота, Е. Павнда, К. та Й. Ґолів. Окремими книжками вийшли переклади В. Державина, Т. *Осьмачки*, Б. *Кравцева*, О. *Зуєвського*, Я. *Славутича*, О. *Веретенченка*, О. *Соловей*, І. *Кошелівця*, Ю. *Тарнавського*, Л. Ґолубничої (з китайської мови), І. *Шанковського* (з японських поетів). Багато перекладів видає в-во І. Костецького «На горі». З модерної світової поезії (Ф. Ґ. Льорка, П. Неруда, Е. Павнд, П. Елюар, Е. Каммінґс, Ґ. Тракль) перекладають поети *Нью-йоркської групи*.

Література: Фінкель О. Теорія і практика перекладу. Х. 1929; Меженко Ю. і Яшек М. Чужомовне письменство в укр. перекладах. Життя й Революція. чч. 4-8. К. 1929; Білецький О. Хрестоматія давньої укр. літератури. К. 1949; Чижевський Д. Історія укр. літератури. Нью-Йорк 1956; Багмут Й. Питання теорії перекладу на Україні за радянський час. К. 1957; Питання перекладу. З матеріялів респ. наради перекладачів (лютий 1956) К. 1957; Неборячок Ф. О. С. Пушкін укр. мовою. Л. 1958; Стучевський Н. Шіллер в укр. перекладах. Радянське літературознавство, ч. 6. К. 1959; Гресько М. Твори Ґі де Мопасана на Україні. Л. 1960; Деркач Б. Перекладна укр. повість XVII—XVIII століть. К. 1960; Кравців Б. Поезія Заходу в укр. перекладах. Сучасність, кн. 4, Мюнхен 1962; Рильський М. Проблема художнього перекладу. Твори в десяти томах, т. 9, К. 1962; Кущ О. Рос. література в укр. перекладах і критиці. Галичина і Буковина (XIX ст. — 1939) К. 1963; Копелев Л. «Фауст» по-украински. Мастерство перевода 1964. М. 1965; Кочур Г. На перекладницькі теми. Дніпро. ч. 6, К.

1965; Тэн Б. Переводя Гомера. Мастерство перевода 1964. М. 1965; Білецький О. Переводная литература на Украине. Зібрання праць у п'яти тт., т. 5, К. 1966; Кундзіч О. Слово і образ. К. 1966; Історія укр. літератури у восьми томах. т. 1. К. 1967: Ковганюк С. Практика перекладу. К. 1968; Кочур Г. Шекспир на Украине. Мастерство перевода 1966. М. 1968. *Б. Кравців*

Перекоп (VII–14), кол. м. на *Перекопському перешийку*, тепер с. Красноперекопського р-ну в Криму. Раніше важлива оселя, бо нею проходив єдиний шлях з Криму на материк; осередок соляних промислів; давні укріплення: грец. Тафрос і побудований крим. ханом *Менґли-Ґіреєм* (кін. 15 в.) Ор-хапу (згодом Ферк-Фереч-Кермен, по-укр. П.). Вихідна точка тат. наїздів на Україну; на П. гетьман П. Сагайдачний-Конашевич переміг татар (1620).; 1736 і 1738 рр. П. був здобутий і знищений рос. військом; 1754 р. крим. татари відбудували фортецю, б. якої виникла оселя. Після приєднання до Росії (1783) пов. м. Таврійської губ. По *Кримській війні* (1853–56) частина татар залишила П. і його околиці, на їх місце наплинули гол. укр. поселенці. Після побудови залізниці через Сіваш П. втратив своє значення. 1926 р. — 2 670 меш., у тому ч. 43,6% українців.

Перекопський перешийок, перешийок у півд. Україні, що сполучає Кримський піво. з материком, положений між Каркінітською затокою Чорного м. на зах. і Сівашем на сх. Довж. 30 км, ширина 8–23 км; поверхня рівнинна (висота до 20 м), вбогі ґрунти (перев. солонці і солончаки), степ. і півпустельна рослинність. На півд. *Перекопські озера.* Як єдиний суходільний перехід з Криму на материк П. п. був важливим шляхом для торг. зв'язків грец. і ґенуезьких колоній у Криму з Придніпров'ям; пізніше, з кін. 18 в., ним проходили чумацькі шляхи. Разом з тим П. п. мав чимале стратегічне значення і тому був здавна укріплений валами і перекопаний ровом (звідки й назва). В античну добу тут був укріплений грец. пункт Тафрос, за Крим. ханату Ор-Хапу, згодом Ферк-Фереч-Кермен, по-укр. *Перекоп.* П. п. був тереном боїв під час тур.-рос. воєн у 18 в., у часи громадянської війни 1920 р. (між Вранґлем і большевиками) та нім.-сов. 1941 і 1943 рр. Після будови у 1870-их рр. залізниці з Харкова до Симферополя через Сіваш П. п. втратив своє транспортне значення, частково його здобув після будови залізниці Херсон–Джанкой. Нині через П. п. проходить також битий шлях та траса *Півн.-Кримського каналу.*

Перекопські озера, група солоних мілководних оз. видовженої форми в півн. Криму, між Каркінітською затокою Чорного м. і Сівашем. До складу П. о. входять 9 оз., з них найбільші: Старе, Червоне, Айгульське, Киятське, Кирлеутське та Кирське. Рівень води у П. о. на 2–4 м нижчий від рівня м. За складом ропи П. о. поділяють на хлористі (Старе, Красне, Киятське, Кругле, Кирське та Айгульське) і сульфатно-хлористі (Кирлеутське, Пасурман, Чайка). Влітку концентрація солей в ропі П. о. досягає 21–28%; деякі з них пересихають і їхнє дно вкривається щільним шаром соли. П. о. здавна відомі з соляних промислів; у сер. 19 в. здобувалося бл. 5 млн центнерів кухонної соли щорічно, пізніше — через віддаль від залізниць — значно менше (на поч. 20 в. пересічно 0,6 млн на рік). Тепер на базі П. о. працює зав., на якому з ропи одержують бром, окис магнію, хлористий магній та ін. солі.

Перекотиполе, характерна життєва форма в степах та пустелях, яку утворюють деякі рослини, які під час свого розвитку дуже розгалужуються і, коли дозріває насіння, являють собою кулю, яка відривається від коріння і перекочується вітром на далекі відстані; іноді такі кулі збиваються в купи, розміром від кількох см до 1 м в діяметрі. Насіння цих рослин не висипається відразу, маючи для цього спеціяльні пристосування. На Україні ростуть: устели-поле піскове (Ceratocarpus arenarius L.), П., або лішиця волохата (Gypsophila paniculata L.), різні види *кураю* (Salsola L.), миколайчики польові (Eryngium planum L.).

Перелесник, також літавець, укр. демонологічна істота, аналогічна до зах.-евр. інкуба (incubus) і близька де вчому до *опиря.* П. уявляли в постаті вогняного змія або молодого чоловіка, який летить і сипле іскрами і, проникнувши до хат через комин, вікна або двері, спокушає в подобі померлої коханої особи свою кол. кохану чи жінку. Паралельна до П. жін. демонологічна постать — перелесниця, перелестонька, літавиця, яка спокушає чоловіків. П. — один з персонажів «Лісової пісні» Лесі Українки.

Переливання крови, введення крови у кровоносні судини хворого, взятої у здорової людини, трупної, плацентарної, консервованої крови або препаратів її, нарешті кровозамінювальних рідин. З лікувальною метою. П. к. дуже ефективний лікувальний засіб при втратах крови, різних захворюваннях, опіках тощо. Укр. вчені С. *Хотовицький* і І. *Буяльський* перші запропонували П. к. у Росії. Широке застосування П. к. дістало тільки після встановлення груп крови. Його піонером на Україні був проф. Харківського Мед. Ін-ту В. *Шамов* (перший в СССР у Петрограді

здійснив П. к. у 1919 р.). Докладно вивчав механізм П. к. О. *Богомолець* з учнями. Опрацювання наук. проблем П. к. та керівництво практичною роботою при П. к. ведуть н.-д. ін-ти П. к. та невідкладної хірургії: Харківський, заснований 1930 р., Київ. (1935) та Львівський (1944), практичну роботу у галузі П. к. ведуть станції, відділи та кабінети П. к. На Україні винайдено кілька консервантів крови, кровозаміщувальних препаратів та опрацьовано нові методи П. к. *В. П.*

Переліска (Mercurialis L.), багаторічні, рідше однорічні рослини з родини молочаюватих з одностатевими дводомними квітками. На Україні ростуть 3 види: П. довгорічна (M. perennis L.) до 30 см заввишки, з неприємним запахом і гірким смаком, росте по лісах, між кущами, отруйна, містить у собі метиламін меркуріялін, триметиламін, що мають послаблюючу та сечогінну дію, сапоніни, які діють роздратовуюче; П. однорічна (M. annua L.), заввишки до 50 см, росте як бур'ян на смітниках і полях; П. круглолиста (M. ovata St. et Hoppe), заввишки до 30 см, росте по лісах.

Перелісна Катерина (* 1902), дитяча письм. і педагог родом з Харкова дружина О. *Попова.* У 1919–31 рр. виступала з віршами, оп., ст. і рецензіями в харківських журн. і газ. (окреме вид. оп. «Одарка», 1927), з 1942 р. у Львові (в ж. «Малі друзі» й «Дорога»), пізніше на еміґрації в Німеччині (у зб. «Євшан-Зілля») і ЗДА. Авторка виданих у ЗДА зб. для дітей «Для малят про звірят» (1952), «Ой, хто там?», «Три правди» (1967) й ін.

Перелогова (переліжна, заліжна) **система,** одна з найдавніших екстенсивних *систем хліборобства,* яка у країнах з великими запасами вільних земель і рідким заселенням подекуди затрималася і в новіші часи. П. с. полягала у тому, що прочищену ділянку поля засівали на кілька рр. (найчастіше 3) підряд, потім виснажене поле залищали на відпочинок (переліг) на 6-8-12 рр. для природного відновлення його родючости, а для с.-г. культур використовували нову цілину. Під час довгого відпочинку переліг покривався степ. рослинністю і використовувався як пасовище, після чого його знову орали й засівали. П. с. дає можливість годувати велику кількість худоби.

На укр. землях П. с. була, поряд вирубної, найдавнішою системою хліборобства і довгий час єдиною в смузі Степу й Лісостепу. Але вже за Київ. Руси-України у наслідок зростання населення і зменшення запасів вільних земель, переліг поступово скорочувався до 3-4 рр., а згодом П. с. замінила *парова система* – дво- й трипільна: П. с. залишилася й далі на рідконаселених півд. і півд.-сх. окраїнах Київ. держави. І пізніше, впродовж віків, П. с. була панівною у тих частинах Степу, які зазнавали колонізації, на Півд. Україні й на Передкавказзі ще у першій пол. 19 в. Рештки П. с. затрималися до 1917 р. у деяких частинах Півд. України й на півд.-сх. Лівобережжі (1917 р. на Харківщині під перелогом було 318 000 га, на Полтавщині – 187 000 га), гол. у великих маєтках, де перелоги використовувалися для випасу свійських тварин, перев. для вівчарства. Останні великі перелоги були розорані тільки у 1930-их рр. Докладніше див. ЕУ 1, стор. 1048 49.

Перемежко Петро (1833–94), видатний гістолог родом з Чернігівщини. У 1859 р. закінчив Мед. фак. Київ. Ун-ту, у 1859–65 рр. працював лікарем у м. Лаїшеві та Казані, з 1868 р. доц., з 1870 – проф. Київ. Ун-ту, де організував першу катедру гістології. П. був одним з засновників каріології; 1878 р. він (незалежно від В. Флемінґа) відкрив і докладно описав непрямий поділ тваринних клітин – каріокінезу, що мало величезне значення для світової науки. П. також перший описав нервові утворення, які І. Сєченов пізніше назвав пропреорецепторами. Ін. праці П. були присвячені вивченню розвитку і реґенерації поперечно-смугастих м'язів, будови гіпофізи, коси, віковим змінам щитовидної залози, питанням про зародкові листки. П. створив перший у Росії мікротом, брав участь у складанні першого підручника з мікроскопічної анатомії у Росії. У 1882–83 рр. очолював Т-во Київських Лікарів, з 1887 – його почесний чл.

П. Перемежко

Перемиська Державна Гімназія з укр. мовою навчання, друга (після *Акад. гімназії у Львові)* за часом виникнення і значенням укр. гімназія у Галичині, постала 1888 р. Спершу це були паралельні відділи з укр. мовою навчання при польс. гімназії, з 1895 р. після відкриття повних 8 кляс – самостійна гімназія клясичного типу п. н. «Ц. К. II Гімназія у Перемишлі». За польс. окупації гімназія дістала назву Держ. Гімназії з руською мовою навчання в Перемишлі; після шкільної реформи 1932 р. її реорганізовано на 4-річну заг.-осв. гімназію і 2-річний ліцей з двома типами: гума-

ністичним і матем,-природничим. П. Д. Г. належала до найбільших укр. гімназій у Галичині. Ч. учнів: 1895 р. – 329, 1912 – 1 013 у 23 відділах з 41 учителем, 1922–23 – 1 391 (у тому ч. 437 сел. синів); за 40 рр. (1896–1936) гімназія випустила 2 452 абсольвентів (у тому ч. 106 жидів). Учні П. Д. Г. походили гол. з укр.-поль. пограниччя та з Лемківщини, деякі з корінної Польщі (перев. діти укр. еміґрантів з Центр. і Сх. Земель). Дир. були видатні педагоги: Г. *Цеглинський* (1888–1910; до 1895 тимчасовий управитель), А. *Алиськевич* (1910–18), Р. *Гамчикевич* (1919–24), С. *Шах* (1932–39) та ін. Серед учителів були науковці, письм., автори шкільних підручників, мистці, гром. і політ. діячі. З П. Д. Г. вийшло багато світських і духовних діячів на всіх ділянках укр. життя. З поч. другої світової війни П. Д. Г. перестала існувати.

Література: Шах С. Державна гімназія з українською мовою навчання в Перемишлі. Іст. нарис у 80-ліття. «Свобода», чч. 84-91. Нью-Йорк 1969.

Перемиська Греко-Католицька Духовна Семінарія, вперше існувала у 1780-83 рр. Після її закриття цісарем Йосифом II кандидати на свящ. Перемиської епархії вчилися у ген. *Гр.-Кат. Духовній Семінарії* у Львові, яка була спільна для обох епархій, і у Львівському Ун-ті. У 1845–1920 рр. студенти 4 року вчилися у частково відновленій П. Г.-К. Д. С. (1–3 рр., далі у Львові). У 1921–39 і 1942–44 рр. діяла повна П. Г.-К. Д. С.; у 1930-их рр. було додано 5 рік навчання. Ч. студентів (1937) – 157, проф. – 12. Студенти мали, попри чисто духовні гуртки, кооперативу «Власну Поміч» і Наукове т-во богословів, яке у 1937 р. видало «Ювілейний Альманах укр. кат. богословів Перемиської епархії». За останні десять рр. існування П. Г.-К. Д. С. ректором був о. І. Кузич, віцеректором – о. В. Голинський.

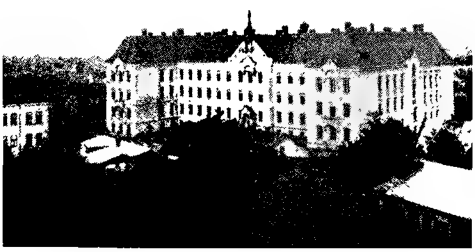

Гр.-Кат. Духовна Семінарія у Перемишлі

Перемиська епархія, одна з найдавніших на Україні і найстаріша в Галичині. Існувала з 11 в., можливо, навіть з кін. 9 – поч. 10 в., коли Перемишль мав бути осідком слов. єпископства; перший відомий єп. П. е. – Антоній Добриня Ядрейкович (1218–25). П. е. охоплювала спершу Галичину і Закарпаття аж до часу створення окремих епархій – Гал. (пол. 12 в.) і Мукачівської (1491). Владики П. е. мали також з часом титул самбірського (з 1422; можливо, що в 13–14 вв. існувала окрема Самбірська епархія) і сяніцького (з другої пол. 17 в.); офіц. назва П. е.: Злучені епархії Перемиська, Самбірська і Сяніцька.

У 15-16 вв. до визначніших єп. П. е. належали: Йоан Бірецький (1467–76), Антоній Оникій (кін. 15, поч. 16 в.), Антоній Радиловський (1549–81), *Михаїл Копистенський* (1591–1610), який не приєднався 1596 р. до Берестейської унії з Ґимом. У 17 в. велася боротьба між правос. і уніятами і у 1610–91 рр. у П. е. були 2 укр. єп. – правос. і кат. сх. обряду. Видатніші серед правос: *Ісаія Копинський* (1622–33), Антін *Винницький* (1650–79); серед кат.: Атанасій *Крупецький* (1610–52), Прокопій *Хмілевський* (1652–64), Антін *Терлецький* (1664–69), Іван *Малаховський* (1669–91). Єп. Іно-

Гр.-Кат. єпископська палата у Перемишлі

кентій *Винницький* (1680–1700) приєднався до унії 1691 р. і відтоді перемиськими єп. були лише уніяти: Юрій *Винницький* (1700–13), Єронім *Устрицький* (1715–46; він здійснив реформу П. е. за ухвалами *Замойського синоду),* Онуфрій *Шумлянський* (1746-62), Атанасій *Шептицький* (1762–79; за його єпископства П. е. опинилася під владою Австрії), Максиміліян *Рило* (1776-93; за нього змінено межі П. е. з Львівською і Холмською), Антін *Ангелович* (1796–1813),

Михайло *Левицький* (1813–18), Іван *Снігурський* (1818–47), Григорій *Яхимович* (1848–60), Тома *Полянський* (1860–69), Іван *Ступницький* (1872–90), Юліян *Пелеш* (1891–96), Константин *Чехович* (1897–1915), Йосафат *Коциловський* (1916–46). З 1816 р. у П. е. діяла катедральна *капітула;* духовна семінарія існувала у 1780–83 рр., у 1845–1920 – неповна, згодом до 1944 р. повна (див. *Перемиська Греко-Католицька Духовна Семінарія).*

З 1934 р. з П. е. виділено *Лемківську Апостольську Адміністратуру.* 1936 р. П. е. нараховувала 45 деканатів, 578 парохій, 61 самостійне сотрудництво, 695 світських свящ., 28 катехитів, 144 питомців, 8 манастирів Чину св. Василія В. з 48 ієромонахами, 4 манастирі Сестер Василіянок, 34 доми Сестер Служебниць і 8 домів Сестер св. Йосифа Обручника, 639 матерніх і 490 дочерних церков та 1 131 000 вірних.

З вересня 1939 р. до липня 1941, під час поділу П. е. нім.-сов. кордоном, ген. вікарієм її зах. частини, що опинилася під нім. окупацією, був єп.-помічник П. е. Григорій *Лакота.* 1945 р. сх. частина П. е. опинилася в межах УССР і її, після примусової ліквідації Укр. Кат. Церкви, приєднано до новоствореної Дрогобицької, а після її скасування – до Львівської епархії Рос. Правос. Церкви. У зах. частині, яка припала Польщі, у 1946 р. майже все укр. населення було виселене, а єп. Коциловського і Лакоту видано большевикам, і вони згинули у в'язницях. Ті з нечисленних українців, які залишилися, підпали, якщо вони католики, під юрисдикцію поль. латинської ієрархії і не мають своїх парохів; ті з них, які прийняли православіє, належать до правос. епархії Поль. Правос. Церкви.

Література: Никорович Ю. Схиматісм Епархії Перемишльской. Перемишль 1877, 1879; Pelesz J. Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom. I—II. Відень 1878—80; Добрянскій А. Исторія епископовъ трехъ соединенных епархій, Перемышльской... до 1794 г. Л. 1893; Шематизм гр.-кат. духовенства злучених епархій Перемиської, Самбірської і Сяніцької на 1936. Перемишль 1936; Лакота Г. Три синоди Перемиські й епархіяльні постанови Валявські в XVII—XIX ст. Перемишль 1939; Marusyn M. Die Vereinigung Peremysler u. Lemberger Eparchien mit dem Apostolischen Stuhle. Pontif. Inst. Orient. Stud. Рим 1951; Соневицький Л. Укр. Єпископат Перемиської і Холмської епархій в XV—XVI ст. Записки ЧСВВ. т. VIII. Рим 1955—56; Чубатий М. Історія християнства на Руси-Україні. т. I, Рим—Нью-Йорк 1965. Див. також література до *Перемишль.*

П. Ісаїв

Перемиська Епархіяльна Поміч, т-во свящ. Перемиської епархії, засноване 1918 р. єп. Й. *Коциловським* (він був його през.) для внутр. місійної діяльности. П. Е. П. була матеріяльно забезпечена на церк. добрах, зокрема на нафтових теренах. П. Е. П. будувала чи співбудувала церкви, сиротинці, доми для Сестер Служебниць тощо, допомагала потребуючим, особливо шкільній молоді, видавала епархіяльний тижневик *«Бескид»* (1930–33), пізніше *«Укр. Бескид»,* молитовники, катехизми й ін. рел. літературу (масовими тиражами), книжки на іст. і суспільні теми. П. Е. П. перестала існувати з приходом большевиків.

«Перемиський Вісник», суспільно-політ. двотижневик, орган Перемиської Нар. Орг-ції, виходив у Перемишлі (1909–14) як продовження тижневика «Сел. Рада» (з 1907); вид. Т-ва Сел. Рада; ред. В. Кіцила і М. Винярський (з 1910).

«Перемиські Епархіяльні Відомості», орган гр.-кат. Перемиської епархії, виходили щомісяця у Перемишлі 1889–1939 рр., до 1914 – п. н. *«Вісник Перемиської Епархії».*

Перемишляни (IV–5), м. на Опіллі над р. Гнилою Липою, р. ц. Львівської обл.; 4 600 меш. (1965). Мебльова фабрика, харчокомбінат, цегельня. У червні 1919 р. перемога II корпусу Укр. Гал. Армії над поляками.

«Перемышлянинъ», календар, видавався у Перемишлі у 1850–61 і 1863–64 рр., за ред. о. А. Добрянського і (з 1857) Я. Величка.

СПИСОК СТАТТЕЙ

стор.

стор.

стор.

СПИСОК КАРТ

стор.